

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”

ІВАН МОЗГОВИЙ

ЕВОЛЮЦІЯ ХРИСТІЯНСТВА

**(III-І пол. VI ст. н. є.):
АНТИЧНІ ПИСЬМНІ ДЖЕРЕЛА**

Навчальний посібник
для самостійної роботи
з поглибленого вивчення дисциплін
“Релігієзнавство”, “Філософія”, “Правознавство”

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2015

УДК [27:14](075.8)
ББК 86.37
М74

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1/11-4591 від 31.03.2014)*

Рецензенти:

*І. В. Бичко, доктор філософських наук, професор;
Т. М. Кравцова, доктор юридичних наук, професор;
Ю. Г. Осадчий, доктор історичних наук, професор*

Відповідальний секретар

А. О. Васюріна, кандидат філософських наук, доцент

Мозговий І. П.

М74

Еволюція християнства (III–I пол. VI ст. н. е.) : античні писемні джерела [Текст] : навчальний посібник для самостійної роботи з поглибленого вивчення дисциплін “Релігієзнавство”, “Філософія”, “Правознавство” / І. П. Мозговий ; Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України”. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2015. – 570 с.

ISBN 978-617-668-001-7

Видання містить витяги з творів давньогрецьких і римських авторів, у яких подаються дані про період еволюції раннього християнства, його теоретичне обґрунтування, умови одержавлення тощо. Текст проілюстрований і ґрунтовно прокоментований з поясненням термінів, географічних та історичних назв, персоналій тощо. Посібник призначений для студентів усіх спеціальностей і форм навчання.

УДК [27:14](075.8)
ББК 86.37

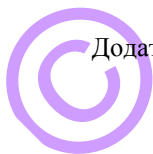

ISBN 978-617-668-001-7 © Мозговий І. П., 2015.
© ДВНЗ “Українська академія банківської справи
Національного банку України”, 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ВІД КАТАКОМБНОЇ ЦЕРКВИ ДО ЦЕРКВИ БАЗИЛІК	8
РОЗДІЛ I. III СТОЛІТТЯ (“ГОНІННЯ”)	27
1.1. Імператор Септімій Север	28
1.2. Кассій Діон	29
1.3. Геродіан	38
1.4. Імператор Максимін Фракієць	41
1.5. Філострат	42
1.6. Імператор Децій	48
1.7. Імператор Требоніан Галл	54
1.8. Імператор Валеріан	56
1.9. Імператор Галлієн	62
1.10. Імператор Авреліан	64
1.11. Плотін	67
1.12. Порфирій	88
РОЗДІЛ II. I пол. IV СТОЛІТТЯ (“ЛЕГАЛІЗАЦІЯ”)	125
2.1. Імператор Діоклетіан	126
2.2. Анонім	136
2.3. Гієрокл	137
2.4. Імператор Галерій	143
2.5. Імператор Максимін Даза	150
2.6. Імператор Ліціній	165
2.7. Імператор Константин I	172
2.8. Елій Спаргіан	224
2.9. Юлій Капітолін	227
2.10. Вулкацій Галлікан	229
2.11. Елій Лампрідій	230
2.12. Требеллій Полліон	234
2.13. Флавій Вопіск	238
2.14. Ямвліх	242
2.15. Етик Істер	253

РОЗДІЛ III. II пол. IV СТОЛІТТЯ (“РЕАКЦІЯ”).....	255
3.1. Гімерій.....	256
3.2. Лібаній.....	259
3.3. Фемістій.....	304
3.4. Імператор Юліан.....	310
3.5. Євтропій.....	365
3.6. Аврелій Віктор.....	368
3.7. Амміан Марцеллін.....	374
3.8. Сіммах.....	397
3.9. Імператор Євгеній.....	407
РОЗДІЛ IV. V–I пол. VI СТОЛІТТЯ (“ТРИУМФ”).....	439
4.1. Євнапій.....	440
4.2. Паллад.....	466
4.3. Олімпіодор.....	474
4.4. Макробій.....	485
4.5. Зосім.....	486
4.6. Пріск.....	515
4.7. Прокл.....	529
4.8. Сімплікій.....	534
ТЕМИ РЕФЕРАТИВ.....	536
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	538
Додаток А. Новозаповітні персонажі в історичних документах III–VI ст. н.е.....	548
Додаток Б. Скорочення назв літературних джерел та імен їх авторів.....	549
Додаток В. Римські провінції від часів Діоклетіана до часів Феодосія I (395).....	556
Додаток Г. Дислокація легіонів у провінціях у 395 н.е.....	561
Додаток Д. Римські імператори (I ст. до н.е. – VI ст. н.е.).....	562

Передмова

Для дослідників у наші дні досить актуальною є проблема трансформації християнства римської доби з гонимої релігії на офіційну, а також фактори, які забезпечили її переможний хід по планеті.

В Радянському Союзі і в Росії видавалися збірки документів з історії раннього християнства, передусім А. Б. Рановича (1933, перевид. в 1959 і 1990), де були представлені фрагменти з творів суперників раннього християнства (Порфирій, Герокл, Юліан). Виходили російські переклади інших творів неоплатоніків, хоча там не ставилася мета відобразити цілісний погляд язичницьких мислителів на еволюціонуюче християнство. Для пострадянського часу характерна відсутність якісних видань творів отців церкви, де подаються витяги з указів римських імператорів, що ускладнює проблему аналізу позиції Римської держави щодо християнства. В Україні в цьому відношенні взагалі простежується чи не повна “terra incognita”.

Тому й був підготовлений даний посібник як частина трилогії, присвяченої проблемам раннього християнства¹. Пропоноване видання є першим україномовним зведенням найважливіших історичних документів про еволюціонуюче християнство доби згасання Римського світу.

У даній збірці I розділ включає повідомлення греко-римських авторів III ст. (державні діячі, історики, філософи, поети), таких як Кассій Діон, Філострат, Геродіан, і насамперед Плотін і Прокопій. Разом з витягами з указів римських імператорів вони передають драматичні колізії протистояння римських і християнських вірувань напередодні легалізації християнства.

Розділ II представлений документами часу останнього гоніння на християн (I пол. IV ст.), серед яких укази Діоклетіана й його співправителів, а також текстами Константина I та витягами з творів “Істориків Августів” тощо.

---

¹ Мозговий І. П. Неоплатонізм і патристика, або Світло в присмерках великої цивілізації : монографія. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2009. – 471 с.; Утвердження християнства : античні писемні джерела : навчальний посібник для самостійної роботи з поглибленого вивчення дисциплін релігієзнавство, філософія, культурологія / І. П. Мозговий. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2011. – 372 с.

Центральне місце в III розділі (I пол. IV ст.) займають фрагменти творів імператора Юліана та його однодумців – риторів Гімерія, Лібанія і Фемістія, істориків Євтропія, Аврелія Віктора й Амміана Марцелліна та ін.

У IV розділі відображені останні спалахи язичницької протидії християнству в добу занепаду античної цивілізації (V–VI ст.). Тут містяться витяги з творів поета Паллада, риторів Євнапія й Сіммаха, істориків Олімпіодора, Зосіми, Пріска, філософів Прокла й Сімплікія, які мусили досить обережно виражати своє неприйняття християнства.

В зазначених документах простежується по суті реакція римського світу на християнську проповідь і зростання церкви. Те негативне ставлення до нової віри, яке проступає в цих повідомленнях, нерідко виливалося в масові гоніння, які римська влада вчиняла щодо послідовників Ісуса Христа. Надзвичайну цінність складають твори неоплатоніків – останніх захисників античної культури, в яких відображені філософські засади язичницької традиції в її ставленні до християнства. Для нас цікавим є перш за все те, що саме знали римські письменники про християнство, як його оцінювали. Кожна деталь у надрукованих уривках має велику наукову значущість.

До всіх документів, уміщених в посібнику, додано дані про час і умови їх виникнення, про їх автора. Документи супроводжуються коментарями, що пояснюють особливості тексту і розкривають зміст специфічних термінів. У коментарях подана історіографічна і дослідницька література, представлені витяги з творів ранньохристиянських авторів, що стосуються того або іншого документа. Незважаючи на апологетичний характер повідомлень отців церкви, вони мають велику історичну цінність.

До тексту включена й інша інформація, що стосується періоду еволюції християнства (додатки, дані про монети, карбовані в Римській імперії, про вагомні археологічні знахідки тощо), що складає важливий матеріал доби раннього християнства. Написи, які збереглися на цих пам'ятках, часом дають не менше відомостей, ніж писемні тексти. Вони показують, що було відомо античним авторам про християнство, якими були його активні діячі та їх учення, як воно розвивалося протягом близько 350 років динамічного функціонування церкви (III–I пол. VI ст.), як її оцінювали люди того часу.

В назві джерела спочатку йде ім'я автора, потім сама назва твору і, нарешті, відповідне в ньому місце, наприклад: *Lact. Div. inst. 5, 2*. Перша цифра означає порядковий номер книги, друга-третья цифри вказують на розділ або главу. Часом у тексті наявні арабські цифри в дужках, які позначають главу, параграф, вірш. В разі, якщо цитований уривок включає декілька книг або значних розділів джерела, номери цих книг виділені напівжирним шрифтом. У дужках наводяться посилання

на оригінальні та інші твори. Посилання на джерела у коментарях і примітках оформлені повністю, часом подаються в дужках (наприклад: *Sozom. Hist. Eccl. 1, 15*).

Частина документів супроводжується посиланнями на Біблію. При цьому назви біблійних книг, у тому числі неканонічних з погляду православ'я, подаються в скороченні, прийнятому в науковій і богословській літературі, наприклад: *Бут. 2, 17* (=Книга Буття, глава 2, вірш 17); *1 Мак. 15, 3* (=I Книга Маккавеїв, глава 15, вірш 3). *Іоан. 10, 12* (=Євангеліє від Іоанна, глава 10, вірш 12).

Назви позабіблійних і небіблійних джерел наводяться в скороченому вигляді, як це прийнято в науці, наприклад, замість “Горгій” – “*Gorg.*”, замість “Листи” – “*Ep.*” тощо. У групі науково-дослідних робіт повторне посилання на одне і те ж джерело скорочується, наприклад: *Указ. соч.* (якщо твір російськомовний). Якщо вживаються посилання на різні роботи одного і того ж автора, скорочується назва даної роботи. Назви інших творів, подані в коментарях, не скорочуються.

Автор висловлює подяку **Мозговому Ярославу** і **Мозговій Ірині** за консультації й сприяння в перекладі англійських і латинських текстів.

ВІД КАТАКОМНОЇ ЦЕРКВИ ДО ЦЕРКВИ БАЗИЛІК

Після “золотого віку”, яким став час правління династії Антонінів (98–192), у Римській державі простежуються перші симптоми кризи, що охопила всі сфери життя суспільства, в тому числі систему управління. Влада імператорів значно послабилася, змови та державні заколоти стали звичною справою. Після вбивства імператора Коммода (180–192) в Римі було одночасно проголошено кілька його спадкоємців. Істрівська (Дунайська) армія висунула імператором свого досвідченого командира – Септімія Севера (193–211), який започаткував династію Северів (193–235).

Спадкоємцями Септімія Севера стали два його сини – Аврелій Антонін на прізвисько Каракалла (211–217) і Гета (211–212). Убивши брата, Каракалла узурпував владу, винищив політичних суперників і ворогів. Більшу частину свого правління він провів у війнах на східних територіях. Підготовка до наступу на парфян була перервана у 217 раптовим убивством Каракалли командиром імператорської варті Марком Макріном, який став наступним правителем (217–218). Серед представників династії Северів було декілька некомпетентних імператорів, зокрема Елагабал (218–222).

Після вбивства Александра Севера (222–235) постала низка “солдатських” імператорів, зведених на трон своїми легіонами (235–284). Це, а також зростаючий вплив армії, призвели до тривалого періоду занепаду, відомого як загальна “криза III ст.”, за часів якої остаточно загальмувався розвиток техніки і господарства. У надрах рабовласницького ладу поступово формувались елементи нових феодальних відносин. Загострилася релігійна боротьба між умираючим язичництвом і набираючим силу християнством.

Через економічну кризу значно послабився захист кордонів Імперії. Відчувши це, численні племена варварів (германці, сармати, готи, перси та ін.) почали активно нападати на римську землю з метою загарбання її території та захоплення здобичі. Могутня колись держава змушена була тепер перейти до оборони. А іноді імператори навіть відкуповувалися від непроханих гостей золотом і коштовними подарунками. При цьому правління солдатських імператорів супроводжувалося численними вбивствами римської знаті, особливо сенаторів. Пограбування, заворушення, репресії дедалі більше розхищували імператорську владу.

Зупинити подальший процес розвалу Імперії зміг тільки Діоклетіан (284–305), який закріпився при владі ціною надзвичайної жорстокості.

Йому довелося здійснити кілька реформ, які значно посилили владу імператора. У 293 він розділив Імперію на західну й східну частини, що керувалися тетрархією – двома імператорами (августами) і двома молодшими співправителями (цезарями). Згідно цього Діоклетіан радикально реформував адміністративний устрій Імперії. Тепер держава була поділена на 4 префектури (Галлія, Італія і Африка, Іллірлік, Схід), які склалися з 12 (потім 15) діоцезів; до кожного з них, у свою чергу, входило декілька провінцій. Всього провінцій за Діоклетіана було 101, а до кінця IV ст. – 120 (замість 36 в 68 н.е., серед яких 25 були імператорськими, а 11 – сенатськими).

Упорядкувавши фінансові справи, Діоклетіан домогся зниження цін. Налагодилися справи в армії. Водночас він поновив переслідування християн. Усе в державі було цілковито підпорядковано владі імператора, яка ґрунтувалася на силі армії та повній покорі підданих. Така форма управління дістала назву “домінату” (замість попередньої – “принципату”). Останні роки життя Діоклетіан провів у своєму палаці в Салоні (Далмація, на північному заході Балкан). Там він сам укоротив собі віку.

Спадкоємець Діоклетіана, Константин I (306–337), був дуже популярний серед солдатів, бо з юнацького віку жив у військових таборах. Проголошений імператором, Константин зумів розгромити всіх своїх суперників. Унаслідок грошової реформи було випущено нову золоту монету солід. Фінансова система держави значно поліпшилася, це сприяло пожвавленню торгівлі та загальному зміцненню економіки. Константин рідко потрапляв до Рима, що втратив своє значення як центр політичного життя. Основну увагу імператор приділив східним територіям, які менше постраждали від нападів варварів, мали стійкіше господарство.

Новою столицею держави Константин обрав грецьку колонію Візантій, яку за короткий час (324–330) перебудували, перетворивши на квітуче місто, і назвали Константинополем (згодом місто отримало ще одну назву – Другий Рим). У 330 відбулось урочисте освячення міста й проголошення його столицею. Ще в 313 Константин легалізував християнство, з якого на той час вивітрився демократичний дух, а наприкінці життя, у 337, його самого охрестив нікомедійський єпископ. Тепер система домінату зміцнилася й остаточно сформувалася. Значну підтримку їй надавала церква.

Згодом імператор Юліан (361–363) здійснив відчайдушну спробу відродити язичництво й ослабити християнство, але після загадкової загибелі імператора в перському поході його антицерковні заходи були відмінені.

Небезпечними ворогами Римської імперії на цей час були племена варварів. Значною силою та могутністю серед них виокремлювалися готи, які осіли над Понтом Евксинським і поділялися на остготів та вестготів. Вони завдавали відчутних ударів Імперії. Для стримування варварської навали влада змушена була утримувати величезну армію – близько 140 тис. прикордонних військ і 125 тис. польової армії. Хоча,

слід зазначити, ще за часів Октавіана Августа було понад 60 легіонів, чисельність яких він скоротив до 25. Надалі понад 300 наступних років їх чисельність була трохи більшою чи меншою, ніж 30 (не рахуючи допоміжні війська).

Наприкінці IV ст. сталося зрушення з місця величезних мас варварських народів, які перебували на доцивілізаційному рівні розвитку. Залишаючи давно обжиті місця, ці племена, згуртовані в родові об'єднання, почали переселення на інші землі. Історики називають це Великим переселенням народів (IV–VII ст.). З глибини степів Середньої Азії на захід, на територію Європи, посунули племена гуннів. Вони пішли в степи, що на північ від Понту Евксинського, і розгромили аланів та остготів, які посунули, в свою чергу, на землю вестготів. Вестготи ж під тиском сусідів зі сходу почали шукати притулку на території Римської імперії.

На прохання вестготів імператорська влада дозволила їм перейти північно-східні кордони держави й оселитися на її землях. Але численні римські чиновники, розбещені хабарами й розкраданням державного майна, привласнили те, що мало належати вестготам; вони наживалися за рахунок обдурювання простодушних варварів. Серед переселенців почався голод. Дехто з них змушений був продавати в рабство своїх родичів і себе. Таке становище, урешті, спричинило повстання серед вестготів, котрих охоче підтримали інші варвари, а також численні раби і колони, яким було за що ненавидіти римську владу. На придушення повстання вирушили легіони на чолі з імператором Валентом (364–378).

У 378 відбулася жорстока битва при Адріанополі. Римські легіони на той час значною мірою втратили колишню силу й могутність, тепер вони вже були схожі більше на варварські натовпи, ніж на славетні “залізни” війська часів Юлія Цезаря. Велика римська армія зазнала цілковитої поразки. Під час утечі загинув і сам імператор Валент. Вестготи пересунулися на Балканський півострів і там самочинно розселилися.

Тим часом на Заході сталася остання спроба язичницької реформації, що її проводив імператор-узурпатор Євгеній (392–394). За підтримки церкви східний імператор Феодосій I (379–395), який остаточно одержав християнство, переміг Євгенія і в останній раз об'єднав Римську імперію. Проте величезні території, які входили до її складу, дедалі важче піддавались управлінню та захисту. Влада мусила піти на поділ держави.

У 395, після смерті Феодосія I, Імперія була поділена між його синами: 11-річний Гонорій (395–423) став правителем західних земель, а 18-річний Аркадій (395–407) очолив східні. Західна імперія включала Іспанію, Галлію, Британію та Італію, а Східна – Грецію, Малу Азію, Сирію та Єгипет. Останню нерідко іменували Державою ромеїв (Візантією – за першою назвою столиці – її нарекли в Середні віки історики). Фактично Візантійська імперія утворилася після офіційного витискання християнством язичництва.

Поступово варвари перетворилися на господарів Західної Римської імперії, що вступила в стан повільного занепаду. В 401 племена вестготів-аріан на чолі з королем Аларіхом (395–410) напали на Італію. До готів пристали десятки тисяч рабів і колонів. Поступово заволодівши північними територіями Італії, вестготи зламали опір римської армії, ослабленої після підступного вбивства полководця Стіліхона (408), підійшли до Рима й узяли його в облогу. Одного разу вночі раби відчинили міську браму, і готи ввірвалися на вулиці Рима. Сталося це 24 серпня 410. За 800 років Рим було вперше захоплене ворожою армією. Готи протягом 3 днів піддавали столицю Західної імперії варварському знищенню. Аларіх наказав не чіпати тільки храм апостола св. Петра, де знайшли притулом багато міщан. Ця подія справила жахливе враження на всіх свідків. Місто, що було володарем половини світу, тепер стало здобиччю дикунських племен. Через кілька днів Аларіх подався на південь, але на десятий день після виходу з Рима раптово помер. Готи поховали свого вождя разом зі скарбами на дні італійської річки Буксент. Вождем готів став шурин Аларіха, Атаульф (410–415), який продовжив просування свого народу римською територією в Галлії й Іспанії.

Після вторгнення на територію Західної Римської імперії варвари, як правило, утворювали на ній свої держави. Римські імператори, що вже з IV ст. перейшли до оборони, змушені були за часів Гонорія й Валентиніана III (425–455) примиритися з виникненням на їхніх теренах майже самостійних варварських держав: аланів у центрі Галлії, (410), свевів в Іспанії (411), бургундів на Ренусі, потім у Савойї (413–443), вестготів в Аквітанії (418), франків на півночі Галлії (бл. 420), вандалів у північній Африці (429–439), англо-саксів на півдні Британії (449).

Певний час зберігалась ілюзія залежності нових королівств від імператорів, але варварські королі виконували імператорські накази лише тоді, коли це збігалося з їхніми інтересами. Тому, уражена внутрішньою нестабільністю та атакована різними мігруючими народами, Західна імперія на середину V ст. фактично розпалася на незалежні королівства, Східна ж зуміла вистояти. Важливою віссю, яка сприяла стабільності Імперії, була церковна організація, проте більшість варварів були аріанами, і це не єднало їх з Імперією, де панувало ортодоксальне християнство.

Тим часом відбулося посилення племен гуннів, яких на той час очолював вождь Аттіла (434–453). Аттіла прийшов до одноосібної влади, убивши свого зведеного брата Бледу та інших родичів. Йому підкорилися не тільки всі гунни, а й чимало германських та слов'янських племен. Правитель гуннів залишився в пам'яті римлян кровожерним, жорстоким варваром, якого послало небо покарати грішних, розбещених володарів, – справжній “бич Божий”. Скориставшись із послаблення Візантії, гунни напали на її території на Балканах. Розгромленим візантійцям удалося відкупитися золотом і спрямувати ворожу силу в напрямку до сусідньої Західної Римської імперії.

Римляни уклали союз із місцевими варварами – франками, аланами, бургундами, вестготами. На чолі об'єданого війська було поставлено

полководця Флавія Аеція. У червні 451 між римлянами та гуннами відбулася грандіозна битва на Каталаунських полях (біля міста Тревери в Галлії). З обох сторін у битві брали участь до 500 тис. воїнів (загинуло з обох боків 165 тис.). У страшній битві гунни вперше не перемогли і понесли великі втрати.

Проте наступного, 452 року, гунни вторглися в Італію. Назустріч Аттілі виїхав озброєний тільки одним хрестом папа Лев I (440–461), який переконав жорстокого завойовника відмовитися від наміру захопити й пограбувати Рим, хоча й ціною передачі варвару великого викупу. Проте римляни вірили, що тільки Боже диво врятувало християн. Зі смертю Аттіли (453) нетривке державне утворення гуннів остаточно розвалилося. А після зникнення загрози з боку гуннів розпався і союз Риму з варварами.

Незабаром з Північної Африки насунула нова загроза у вигляді племен вандалів. 2 червня 455 вони на чолі з королем Гейзеріхом (428–477) без зусиль заволоділи Римом, який знову нікому було захищати. Протягом 14 днів вандали грабували місто. Вони не залишили в старовинних палацах ні золота, ні срібла, ні міді. Навіть церква як важливий накопичувач суспільного багатства, фінансовий акумулятор і вагома адміністративна інституція не могла врятувати Рим. Папа Лев I лише умовив вандалів не руйнувати місто і не вбивати мешканців в обмін на здачу Рима. Про перипетії стосунків Риму з варварами писали *Лібаній, Євнаний, Паллад, Олімпіодор, Пріск*.

Західний імператор Юлій Майоріан (457–461) здійснив останню спробу зміцнити Імперію. Він намагався впорядкувати збирання податків, покращити життя середніх землевласників, відновити покинуті міста, скасувати борги провінцій. За його правління дещо зміцнилося становище римлян у Галлії та Іспанії. Міць Імперії почала відроджуватися. Однак римській знаті й варварським королям сильна влада тільки заважала. Тому невдовзі Майоріана було вбито. Надалі імператори швидко змінюються на троні, їх влада втрачала навіть зовнішні ознаки. Вони цілковито залежали від волі варварських вождів, яким довіряли командування імператорською вартою. Один з них, Ріцімер, учинив третій жахливий погром Рима (472).

4 вересня 476 германський вождь, командир гвардії Одоакр, усунув від влади 16-річного імператора Ромула Августула (475–476), відіславши його на свою віллу. Іронія долі полягала в тому, що останній імператор носив ім'я колишнього засновника міста Рима й першого царя Римської держави – Ромула. З його падінням зникло саме поняття “Західна Римська імперія”. Корону та пурпурну мантию імператора відправили до Константинополя на знак того, що має бути лише один імператор – на Сході. В Італії утворилося нове королівство – держава Одоакра (476–493), яка проіснувала до її завоювання остготами. Правління Риму на Заході, що продовжувалося приблизно 1 200 років, скінчилося.

Як спадкоємниця Римської імперії, Візантія не лише успадкувала її найбагатші провінції та зберігала культурні надбання, але й довгий час

була культурним, економічним і політичним центром Середземномор'я. Її правителі в період найбільшої могутності володіли землями від африканських пустель до істрівських берегів, від Гібралтарської протоки до хребтів Кавказу. Імператору Юстиніану I (527–565) вдалося відвоювати Північну Африку, Італію й частину Іспанії, але через кілька років після його смерті володіння Візантії на Заході скоротилися до південної Італії й Сицилії.

Разом з економічними, політичними й соціальними змінами в суспільстві еволюціонувала і християнська церква, про обставини адаптації якої до змінюваної дійсності дізнаємося з розділів “*Кассій Діон*”, “*Геродіан*”, “*Філострат*”, “*Галлієн*”, “*Етик Істер*”, “*Макробій*”. Але на цьому шляху церква мала вирішити цілу складних низку проблем.

1) Засудження політеїзму. Язичники в Римі більше 300 років протидіяли християнству, застосовуючи різноманітні методи – від критики пам'ятників його писемності до ідеологічної дискредитації проповідників віри Христової та їх фізичного вигублення. Суттєву роль у формуванні негативної позиції держави щодо християн і християнства зіграла ворожість величезної маси населення Імперії – від найнижчих його верств до інтелектуальної еліти. Сприйняття християн значною частиною населення Імперії було сповнене всіляких упереджень, непорозумінь, а часто і прямого наклепу на прихильників вчення Христа. Християн презирали, над ними насміхалися, вважали їх обманщиками, невігласами, особами аморальними. Різною мірою їх критикували *Плотін*, *Порфирій*, *Анонім*, *Гієрокл*, *Ямвліх*, *Гімерій*, *Лібаній*, *Фемістій*, *Юліан*, *Сіммах*, *Євнапій*, *Паллад*.

Історія взаємин християнських громад з Римською імперією на її території в I–IV ст. є складним комплексом богословських, юридичних, релігійно-історичних проблем. Протягом цього періоду християнство в Римській імперії не володіло стійким статусом, офіційно вважалось “недозвальною релігією” (лат. *religio illicita*), що теоретично ставило її твердих прихильників поза законом. В той же час значна частина населення Імперії, а також певні кола римського вищого суспільства, особливо з кін. II – поч. III ст., симпатизували християнству. Час мирного, стабільного розвитку громад змінювався періодами більш або менш рішучих нападів на християнство з боку загальноімперської або місцевої влади та її ідеологів. Вороже ставлення до християн було характерно як для аристократії, так і для “натовпу”, який бачив у християнах джерело соціально-політичних проблем або природних лих, що відбувалися в Імперії.

У сучасних дослідників немає єдиної думки щодо причин тривалого неприйняття християнства Римською державою і утисків церкви. Найчастіше говориться про несумісність християнського світогляду з римськими традиційними порядками. Проте історія християнства з IV ст., після реформ імператора Константина I, демонструє саме сумісність і широкі можливості взаємодії між християнством і римським суспільством.

Релігійна традиція античного світу, що поставала в формі язичництва, часто сприймається без урахування стану й еволюції різних культур на

території Імперії. Зміна вірувань справляла істотний вплив на поширення християнства і його відносини з державою. Система традиційних римських культів, зосереджених на Капітолії, втрачала популярність у суспільстві з часу складання принципату в I ст. до н.е. У перші століття нашої ери найбільш впливовими в Імперії стали синкретичні культи близькосхідного походження, котрі так само як і християнство орієнтувалися на поширення по всій ойкумені поза етнічних і державних кордонів і містили осмислену тенденцію до монотеїзму (Діон Кассій, Філострат, Зосім, Олімпіодор).

Свідомість язичників розвивалася в бік ідеї єдиногобожжя. Вже час формування Імперії став епохою нових релігійно-філософських пошуків, що відбувалися на всіх рівнях суспільного буття. В результаті перемішування народів простежувалося протилежне диференціації явище синкретизму чи “теокрасії” (“змішування богів”) з панівною тенденцією до суміщення схожих функцій багатьох богів в одному, що все більше універсалізувався, а його культ ставав центральним пунктом боготшанування, на якому зосереджувалось релігійне почуття і в якому решта богів мали або зовсім зникнути, або набути щодо нього стану богів нижчих і ніби підлеглих. Процеси теокрасії та “централізації”, що відбувалися на основі ідеї єдиної божественної сили в різних її проявах та іпостасях, полегшувалися уявленнями про античних богів як поліфункційних.

Зосередження необмеженої влади в руках однієї особи сприймалося як результат покровительства богів. На цій основі поступово розгортався процес обожнення імператорів. У період потрясінь III ст., за часів імператорів Елагабала, Авреліана (270–275) та Діоклетіана, замість апелювання до астрального культу, під впливом східних традицій почала розроблятися солярна теологія імператорського культу. При цьому Сонце (Геліос) розглядалося як вищий Бог, першопричина всього, якій були підпорядковані всі інші культи. Поступово культ імператора, фактично ототожнюваного з Богом Сонця і синтезованого неоплатонізмом, набув містичного характеру.

Відносна толерантність римлян щодо інших релігійних традицій на території Імперії базувалася на визнанні римського суверенітету і, відповідно, римської державної релігії. Держава, носій традиції, принципів права, справедливості, вважалася найважливішою цінністю, і служіння їй сприймалося як сенс людської діяльності і одна з найважливіших чеснот. Вже після утвердження принципату Августа частиною державної релігії став культ правителів Імперії. У Римі він прийняв форму шанування “божественного генія імператора”, при цьому Август і його спадкоємці носили титул *divus* (“божественний”, “наближений до богів”). У провінціях же, особливо на Сході, імператор прямо шанувався як Бог, що стало продовженням традиції культу елліністичних правителів Єгипту і Сирії. Після смерті багато імператорів, які здобули в підданих добру славу, особливим рішенням сенату офіційно обожнювалися і в Римі.

Найбільш інтенсивно імператорський культ почав розвиватися в епоху солдатських імператорів, коли влада, відчуваючи брак коштів для

забезпечення своєї легітимності, вдавалася до постулювання собою зв'язку і прилучення імператора до надприродного. У цей період в офіційній титулатурі з'явилося визначення правителя *Dominus et Deus* ("Пан і Бог"); титул досяг широкого розповсюдження при Авреліанові й тетрархах у кінці III–IV ст. Одним із найважливіших титулів у III в. став *Sol Invictus* ("Непереможне Сонце"), що мав родинні зв'язки як із впливовим в Імперії мітраїзмом, так і з сирійським культом Бела-Мардука. Державний культ епохи Імперії, особливо в її пізній період, уже не міг задовольняти духовні запити чи не більшості населення, однак стійко зберігався і розвивався як засіб політичного й ідеологічного об'єднання країни і приймався суспільством (від нього звільнялися тільки іудеї).

Незважаючи на тенденцію до монотеїзму, невід'ємною частиною римської політичної і правової системи залишалася політеїстична римська державна релігія, в якій капітолійські боги на чолі з Юпітером виступали як символ держави, могутній гарант її збереження, успіху і процвітання. Тому римський державний культ від початку був неприйнятний для християн і неминуче вів до прямого зіткнення церкви з державою. Прагнувши всіляко продемонструвати свою лояльність до імперської влади – за висловом апостола Павла, "немає влади, як не від Бога" – *Рим. 13, 1*), християни послідовно відокремлювали римську державну систему від римської релігійної традиції. У III ст. в трактаті "Проти Цельса" Оріген протиставляв християнство, яке дотримується Божественного закону, римській державі, заснованій на законі, писаному людьми. Теж саме робив радикал Тертулліан.

Християнство як явище низової культури, послідовники котрого при цьому дотримувались утаємниченого способу зібрань і богослужінь, у свою чергу поставало в очах традиційного римлянина лише як безглузде марновірство, форма чаклунства чи навіть атеїзм. Проте в пізньоантичному синкретичному світогляді було багато елементів, співзвучних християнству, що, зрештою, відкривало в майбутньому шлях до нього суспільству.

2) Випробування "гоніннями". Шлях християнської церкви до тріумфу був складним, оскільки їй довелося пережити серію гонінь, організованих римською владою, що розглядала церкву як "незаконну" спільноту.

Серед таких жорстокостей влади щодо християн церковно-історична традиція виділяє 10 великих і ряд малих гонінь (64–320). Великі гоніння відбувалися за спонукання імператорів Нерона (54–68), Доміціана (81–96), Траяна (98–117), Марка Аврелія (161–180), Септімія Севера (193–211), Максиміана Фракійця (235–238), Деція (249–251), Валеріана (253–260), Авреліана (270–275) й Діоклетіана (284–305); малі гоніння проводили Адріан (117–138), Антонін Пій (138–161), Требоніан Галл (251–253), Галерій (293–311), Максимін Даза (305–313), Ліціній (308–324) та інші імператори, які видавали антихристиянські укази. Як гоніння церква витлумачує і заходи імператорів Юліана (361–363) та Євгенія (392–394), хоча до відкритих переслідувань християн справа тоді не дійшла (*С. Север, М. Фракієць, Децій, Т. Галл, Валеріан, Авреліан, Діоклетіан, Галерій, М. Даза, Ліціній, Зосім*).

Гоніння на християн були викликані різноманітними причинами. У I–II ст. їх обумовлювали протиріччя між ідеями римського державного культу і принципами християнства, а також тривалий конфлікт між Римом та іудеями. В III–IV ст. гоніння були наслідком внутрішньополітичної та суспільної боротьби в Імперії й супроводжували процес пошуку нових релігійно-ідеологічних орієнтирів. Християнська церква перетворилася на громадську установу, на яку могли опиратися різні політичні сили, але сама вона піддавалася гонінням з політичних мотивів. Гонінням сприяло те, що християни, відмовившись від старозавітної релігії, зберегли непримириме ставлення до всіх “чужих” культів, спочатку характерних для іудаїзму. Велику роль у розвитку гонінь відіграло поширення есхатологічних очікувань в середовищі християн, які в тій чи іншій мірі були присутні в житті громад протягом I–IV ст. і впливали на їх поведінку під час репресій.

Фактично не влада шукала християн, а значна частина християн добивалася, щоб їх кидали на арену до розлючених левів. На фоні толерантності в цілому язичників, чий плюралізм поглядів детермінувався природою античного політеїзму, християнство, як релігія монотеїстична і ревелюційна (релігія одкровення), з самого початку виступало під стягом віронетерпимості, з претензією на свою винятковість і духовну монополію.

Прихильники нової релігії самі кинули виклик “безбожному” античному світові. Як неминучий продукт розкладу рабовласницького суспільства, християнство протистояло йому, об’єднуючи всі ті опозиційні елементи, які відторгав від себе старий світ. Визнаючи імператора як главу Римської держави, вони відмовлялися поклонятися йому як Божеству. А це вже був підрив священних основ влади, чого остання допустити не могла. Тому гоніння спрямовувалися не конкретно проти виразників богоодкровенної релігії, а проти всіх таємних товариств і послідовників неофіційних учень, які відмовлялися виконувати імператорські декрети й дотримуватися звичаїв, що здавна побутували в суспільстві.

Втілений у релігійній формі, цей стихійний протест проти соціального, а іноді й національного гніту в надії на прийдешнє звільнення від рабства й убогості в потойбічному житті, на небі, проявлявся насамперед в орієнтації на очікування близького кінця світу, що зумовлювало розуміння земного життя як тимчасового, а отже, несуттєвого. Християни часом свідомо йшли на мучеництво, розглядаючи його як необхідний етап уподібнення стражданням Сина Божого, як доброчесність, запоруку отримання життя вічного. Християни відкрито не любили Рим, він відповідав їм тим же.

Гоніння породили цілу низку мучеників, серед яких виділяються: а) “праведні” – святі, які проводили праведне, бажане Господу Богу життя, були сімейними людьми і жили в “миру”; б) “преподобні” – святі праведні, які віддалилися від мирського життя в суспільстві і догодили Господу Богу, перебуваючи в дівочтві (не вступаючи до шлюбу), постові та

молитві, живучи в пустелях і монастирях; в) “святителі” – святі єпископи й архієреї, які догодили Богові своїм праведним життям; г) “сповідники” – святі християни, які за життя перенесли муки, але померли мирно; д) “мученики” – святі християни, які за віру прийняли жорстокі муки і навіть смерть, і зображуються на іконах із хрестом у руках; е) “священномученики” – святителі, які зазнали за віру особливих мук; нерідко їх ховали в катакомбах.

Проте гоніння на церкву не тільки не знищили її, але допомогли їй поширити свою сферу впливу. Адже: 1) святі мученики й мучениці з великою твердістю переносили страждання; на місце постраждалих приходили нові сповідники; 2) християни-втікачі повсюди несли з собою свою віру і насаджували її в новому місці проживання; 3) гоніння тримали віруючих на сторожі віри і церкви. Таким чином, церква очищала від людей слабких і недостойних бути її членами. При цьому, переслідуючи прибічників єдиного Бога, Рим сам обожнював язичницьких імператорів. І, зрештою, рухався до невідворотного визнання єдиного трансцендентного Бога.

3) Апеляція до апологетики. В міру того, як ідея другого пришестя все більше відходила в галузь християнської догматики, на перший план у практичній сфері замість віросповідних суперечок з іудаїзмом (а потім ересями) поставало питання вживання в реальний світ, тобто власного існування, а задля цього – обґрунтування таки свого ставлення до цінностей нехристиянської культури. Це сприяло тому, що розробка проблем богослов'я активізувалася насамперед у середовищі найбільш підготовлених діячів християнства. На основі богоодкровення почала складатися теорія християнської віри – теологія як парафілософія (грец. *παρά* – близько), яка стала концентрованим вираженням християнського світогляду.

В результаті з II ст. започаткувала себе література “патристики” (від грец. *πατήρ* і лат. *pater* – батько, отець), тобто література “отців церкви”, в якій разом із провідними питаннями християнського віровчення отримали розробку й вихідні принципи оцінки культурної та філософської спадщини Античності, що стали основою вирішення багатьох проблем духовного життя в подальшій історії богоодкровенної релігії. В патристичний період були розроблені всі найважливіші філософські ідеї християнства, всі найголовніші методи обґрунтування й захисту релігії. Не випадково патристика як пряма спадкоємиця апостольської традиції набула найвищого після Біблії авторитету. Створена нею християнська філософія мала служити прообразом будь-якого майбутнього філософствування, його класичним зразком.

Традиційно під патристикою мається на увазі сукупність богословських, філософських та політико-соціологічних доктрин християнських письменників II–VIII ст. Тобто, сьогодні патристика сприймається церквою як сукупність знань, яка в систематизованому вигляді викладає вчення отців щодо віри й звичаїв, як догматичний матеріал у його історичному розвитку. При цьому виділяють три етапи в розвитку еволюціонуючої

святоотцівської думки: а) ранній (серед. II – поч. IV ст.); б) класичний (поч. IV – серед. V ст.); в) пізній (серед. V – серед. VIII ст.).

Рання патристика (“патристика катакомб”, за визначенням богословів) зародилася й поширилася в часи переслідування церкви (донікейська доба). Її перші представники не просто обґрунтовували найважливіші богословські питання та моральні принципи релігії одкровення, але, діючи за принципом “кращий засіб захисту – напад”, у своїх творах – “апологіях” (грец. *απολογία* – захищаю), з одного боку, спростовували язичницький світогляд з метою його заміни християнським світоспогляданням (полемічний аспект), а з іншого, – захищали християнство логічними або філософськими засобами від нападок язичницьких учених і філософів, щоб переконати правлячі кола та інтелектуальну еліту в корисності нової релігії для суспільства й цим утвердити істинність, правильність віровчення, а по можливості й повернути самих критиків (язичників) у лоно нової релігії чи бодай зробити їх толерантними щодо неї (апологетичний аспект).

Особливо відомі церковні письменники Тіт Флавій Климент Александрійський (бл. 150 – бл. 215), Ориген (185–254) на Сході, Марк Мінуцій Фелікс (бл. 180–210) і Квінт Септімій Флоренс Тертулліан (бл. 155–222) на Заході. В працях Климента й Оригена християнська філософія досягла свого найвищого розвитку в донікейський період, а розпочата ними “інтелектуалізація” християнства сприяла його подальшому прийняттю освіченою частиною язичницького світу. Значний внесок у розвиток богослов’я зробили ересіологи-антигностики, насамперед Іринеї Лугдунський і Тертулліан. Якщо Тертулліан був представником західної патристики, то Іринеї (бл. 126–202) за характером діяльності належав Заходу, а за народженням і вихованням – Сходу.

Криза античного раціоналізму сприяла розвитку ранньої патристики, яка зуміла уникнути багатьох глухих кутів свого опонента. Як сучасники й виразники суперечливих тенденцій перехідної епохи в історії народів Середземномор’я, яка неминуче вела до перелому в суспільній свідомості, до революції в духовному житті, апологети спробували дати їй надійне обґрунтування. Рішучий перегляд усієї античної системи цінностей вони розпочинають із критики політеїзму, потім філософії (Децій, Порфирій).

В уяві чи не всіх апологетів-радикалів християнська філософія була настільки ж вищою за язичницьку філософію, наскільки Слово Боже вище за слово людське. Навпаки, помірковані богослови, в основному вихідці з елінізованих прошарків суспільства (Климент, Ориген), були знавцями грецької філософії і виступали за “виправдання” й часткове використання античної культури, за її примирення з християнством.

Уже ранні апологети, часом всупереч своєму бажанню, жили духом античної культури, хоча й прагнули переосмислити її з християнських позицій. В II ст. християни, протиставляючи себе світу язичників і відмежовуючись від нього, оперували його уявленнями, його термінологією, мислили в тих же поняттях, тільки “перевертаючи” і переоцінюючи їх.

Процес теоретичного обґрунтування релігії одкровення пожвавився з кінця II – початку III ст. У результаті прискорюється навернення в християнство представників можливих верств населення, більш глибоко знайомих із греко-римською культурою, насамперед із філософією, що знаменувало вивітріння з християнства його революційно-демократичного духу. Сприймаючи свою релігію як новий, більш високий етап духовності, що започаткувався на основі кращих досягнень культури минулого, богослови усвідомлювали необхідність залучення до віри освічених язичників і примирення церкви з державою, що й реалізувалося невдовзі.

4) Боротьба з ересями. Ранньохристиянській церкві довелося витримати боротьбу з цілою низкою ересей (грец. *αἵρεσις* – школа, вчення), тобто носіїв переконань або вчень, досить відмінних від загальноприйнятих чи традиційних релігійних поглядів. Єреси віддавна поставали як сукупність теологічних або релігійних доктрин, ідей, що суперечили визнаному в церкві або релігійній громаді догмату віри чи не збігалися з ним, часом заперечували основи та організаційні форми панівної церкви. Засновників ересі називали ересіархами, а прибічників – еретиками.

У Греції слово *αἵρεσις* означало вибір, зокрема вибір філософської школи. В грецькій мові термін спочатку використовувався в значенні “вибір, напрямок, течія”. В іудео-елліністичній культурі, на тлі якої зародилося й розвивалося християнство, цим терміном позначали філософські й релігійні школи. Приміром, так іменували іудейські релігійно-політичні партії фарисеїв та садукеев (*Діян. 5, 17; 15, 5; 26, 5*). Відповідно, це поняття спочатку носило описовий, цілком нейтральний характер. Саме в цьому сенсі іудеї називали перших християн “назорейською ересю” (*Діян. 24, 5*).

Негативного сенсу слово “ересь” набуло в новозавітних посланнях. Логіка цього перетворення така: оскільки істину і життя людина може знайти лише в Христі (*Іоан. 14, 6*), будь-яка альтернатива автоматично прирікає людину на загибель. Відповідно, апостол Петро говорив про “згубні ереси” (*2 Пет. 2, 1*), а апостол Павло поміщає “ересі” в один ряд із гріхами чарівництва й ідолослужіння (*Гал. 5, 20*). Церква надалі використовувала термін “ересь” для позначення вчення, що розходилося з ортодоксією, або групи людей, що відкололися від церкви через схильність до такого вчення. Іринеї уперше вжив його в сучасному значенні, представляючи йому слово ортодоксія.

На початку свого існування християнська церква не мала влади, сама часто переслідувалася, і не володіла владними засобами боротьби в своїх лавах проти ересей, в основі яких лежали соціальні й етнічні бродіння. Тому ересі невпинно поширювалися. Так, Єпіфаній Кіпрський (307–403) називав 80 ересей, а Філастрій Брікційський (IV ст.) – 156. Найвідомішими в стародавні часи були ереси “гностичні” (I–III ст. – лукіаністи, маркіоніти, маніхеї тощо); “тринітарні” (савелліани, аріани, аномеї, македоніани); “еклезіологічні” (монтаністи, донатисти та ін.); христологічні (аполлінаристи, несторіани, монофізити) та деякі інші (пелагіани).

Особливо небезпечним для церкви було аріанство, започатковане священиком Арієм (256–336), учнем Лукіана з Антіохії, який поділяв погляди Павла Самосатського. Опіраючись на язичницький “монотеїзм” неоплатонізму й аристотелізм, Арій протистояв ортодоксії. За часів Константина через аріанство в церкві посилювалися хвилювання й суперечки і фактично відбувся потужний розкол. Але тепер ситуація змінилася, оскільки Константин I проголосив свободу віросповідання Медіоланським едиктом. Цим він до влади церковної додав міць світської влади імператора.

На I Вселенському соборі (325), скликаному Константином I, аріанство було засуджене, але перед своєю смертю (337) сам імператор прийняв християнство у формі аріанства. За часів правління його синів (337–361) аріанство стало фактично державною формою християнства й поширилося серед варварів (бургунди, франки, вандали, гепіди, свеви, лангобарди). Велику роль у цьому зіграв готський аріанський єпископ Ульфїла (пом. 383).

У 380 едиктом Феодосія I державною релігією Римської імперії було проголошене ортодоксальне християнство, а на II Вселенському соборі (381) засуджене савелліанство. Відтоді єретичні погляди могли не просто переслідуватися, але й каратися смертю. У 385 відбулася перша страта єретика Присцилліана, звинуваченого в маніхействі та магії. III Вселенський собор (431) засудив несторіанство, а IV (451) – монофізитство. В боротьбі з такими негараздами церква консолідувалася, але боротьба з єресями не припинялася ніколи (Плотін, *Константин*, *Амміан Марцеллін*, Юліан).

5) Соціальні зміни в церкві. Спочатку християнство постало як релігія надії, розрахована переважно на низів тодішнього суспільства (рабів, колонів, вільновідпущених, селян, ремісників тощо). Проте вже на рубежі II–III ст. в релігійні громади пішли й заможні люди, які принесли в спільноти віруючих своє майно і свої соціально-політичні погляди.

В результаті соціальний склад християнських громад поступово змінюється, окрім низів сюди попадають і представники знаті (воїни, землевласники, багаті вдови, купці, державні чиновники тощо). Люди заможні набули економічної і політичної ваги, стали керівниками громад. Тому ідеали бідності, некористолюбства, рівності відсунулися на задній план, хоча ідея спасіння через ізоляцію й аскетизм жила. Змінилися соціальні мотиви в проповіді, де уникали засудження багатих.

Невдовзі християнство, релігія, що була популярною лише в Палестині, а потім у всьому середземноморському регіоні, в наступні століття свого розвитку завоювала могутню підтримку серед різних, у т.ч. вищих прошарків інших етносів. Це відкривало можливість для порозуміння влади й церкви. Про соціальні процеси в церкві писали А. Марцеллін, Юліан, “Історики августів” (*Спартіан*, *Канітолін*, *Галлікан*, *Лампредій*, *Полліон*, *Воніск*).

6) Реабілітація античної спадщини. Неоднозначною була позиція християнства щодо античної духовності. Релігії одкровення протистояли синкретична культура еллінізму й культура латинська, які хоч і

проіснували до середини I тисячоліття н.е., проте для християн були не стільки живими культурами, скільки здобутком умираючого світу, спадщиною минулого.

В християнських громадах від початку домінувало неприязне ставлення до античного суспільства та його культурної спадщини. Перебуваючи під впливом есхатологічних і хіліастичних ідей і претендуючи на всесвітній характер свого вчення, перші християни були вороже налаштовані до релігії й звичаїв язичників, мимоволі ображали національну гордість і святині греків та римлян, не сприймали державну міфологію з її системою цінностей, ставили церкву вище держави.

Християнство з перших кроків піддало анафемі стихії, з яких воно виросло. Зокрема, негативним було ставлення християн до античного театру, який Тертулліан (III ст.) і Лактанцій (IV ст.) оголошували “нечестивим святилищем Венери і Вакха”. Немало християн вважали неможливим для себе навчатися музиці, живопису, утримувати школи, оскільки на заняттях у них так чи інакше звучали імена і символи язичницького походження. Ніби узагальнюючи протистояння християнства і античної цивілізації, Тертулліан проголошував, що язичники і християни чужі один одному у всьому.

Проте, розвиваючись за умов суперечливих процесів, котрі відбувалися в пізньоантичному суспільстві, християнство, зрештою, змушене було адаптуватися до його середовища в ім'я власного виживання. Це спричинило до обґрунтування в рамках богослов'я проблеми ставлення представників нової релігії до культурних надбань Античності. Засобом такого обґрунтування могла стати та філософська традиція, яка сформувалася за багато років попередньої історії і яка на пізній стадії виявляла активний потяг до систематизації, сакралізації та універсалізації теоретичної думки. Спочатку це був платонізм, потім неоплатонізм. Зрештою, критика античної духовності змінилася засвоєнням тих її здобутків, що не суперечили християнству (Паллад, Пріск, Прокл, Сімплікій).

7) Союз церкви з владою. Зміна статусу християнства з релігії гонимої (“катакомбної”) на релігію офіційну (“базиліканську”) пов'язана з ім'ям імператора Константина I (306–337). За три століття християнство настільки зміцнило свої позиції, що сам імператор побачив у цій релігії кращий засіб для того, щоб піднятися до рівня августиана Рима. Християнство змогло запропонувати єдиній Імперії єдиного Бога і уявлення про єдність роду людського. Союзу влади з церквою сприяло й те, що Константин був сином імператора Констанція Хлора (305–306), керуючого західною частиною Римської імперії і толерантного щодо християнства, та святої рівноапостольної Єлени, яка була відвертою християнкою.

У 312 спалахнула війна між правителем Галлії Константином і правителем Італії Максенцієм (306–312). Згідно церковних історій, перед рішучою битвою, після полудня, коли сонце вже було на заході, Константин побачив на небі знамення хреста зі словами “Цим перемагай”. Вночі уві сні йому з'явився Господь з тим же знаменням і сказав,

що з цим символом він переможе ворога. Константин справді переміг і урочисто ввійшов до Рима. Після цього тріумфу Константин разом зі своїм зятем Ліцінієм видав у 313 маніфест (не перший щодо легалізації християнства, але найважливіший). У ньому християнам поверталися всі місця, де вони проводили свої богослужіння, які були відняті у них. Християнам поверталася все їх майно, яке було відібране під час гонінь. Виходило, що не держава християнізувалася, а церква одержавилася.

Залишивши успадкований від батька культ Сонця, Константин I здійснив низку заходів на користь християн: а) припинив язичницькі ігри; б) звільнив духовенство від цивільних посад та церковні землі від загальних повинностей; в) скасував смертну страту через розп'яття на хресті; г) видав закон проти іудеїв як ворогів церкви; д) дозволив звільняти рабів при церквах; е) заборонив приватним особам приносити жертви ідолам і звертатися до ворожінь вдома, залишивши це право тільки товариствам; є) звелів по всій Імперії святкувати Недільний день; ж) скасував закон проти безшлюбності (на захист незайманих і дів); з) надав церкві право отримувати майно за заповітами; і) допустив християн до зайняття вищих державних посад; к) почав будувати християнські храми і заборонив вносити до них, за існуючим звичаєм у язичників, імператорські статуї та зображення.

Імператор вирішив перенести столицю до Константинополя, який став християнським центром і столицею Римської імперії. З часу Константина Єрусалим почав називатися цим ім'ям, замість назви Елія Капітоліна, даної йому при Адріані. Завдяки перенесенню столиці в Константинополь (330) та поділові Імперії (395), на Сході відбувається формування Ромейської імперії, де проявилася перша в історії спроба жити за Христом, за Євангелієм.

Мати Константина, імператриця Єлена, за його дорученням, вирушила в Палестину. Там вона відшукала хрест Господній і влаштувала храми на Голгофі, на Оливковій горі, в Віфлеємі тощо. Історія дала Константину ім'я Великого. Церква за великі заслуги іменує його рівноапостольним, тобто таким, який дорівнює, за своїми здобутками, апостолам, хоча особисті якості імператора далеко не відповідали такому критерію (Константин, Галерій, М. Даза, Ліціній, Лібаній, *Євтропій, Аврелій Віктор, Євгеній*).

Хоча в IV ст. християнство поширилося серед широких кіл населення Римської імперії і, здавалося, настав церковний мир, проте серед аристократії та інтелігенції залишилося ще чимало прихильників традиційної релігії. Тому протягом усього IV в. відбувалася запекла полеміка між прибічниками нової релігії і прихильниками старовини. Незважаючи на всі заходи, прийняті попередніми імператорами, язичництво ще було сильним у Римській імперії. Загальна історіографія IV ст. теж залишалася ще язичницькою.

Нова боротьба язичництва з християнством розгорілася за часів племінника Константина Великого, імператора Юліана (361–363), який вирізнявся презирством до християн. Саме в його добу відбулося язичницьке

відродження. Юліан спершу просто обмежував монополію християн і заохочував язичництво. Потім поступово перейшов до потужнішого тиску. Християни з жахом очікували повернення часів Нерона, Деція і Діоклетіана. Однак Юліан не встиг відновити язичництво. Він був убитий у битві з персами і після його смерті утиски християн припинилися.

Спадкоємці Юліана почали активно піклуватися про затвердження християнства у всій Римській імперії. Зводилися нові християнські храми, а язичницькі руйнувалися. Ідолослужіння стало кримінальним злочином. Остання спроба відродити язичництво й послабити християнство мала місце за часів західного імператора Євгенія (392–294), але й йому не судилося досягти успіху. Євгеній був розгромлений Феодосієм I і страчений.

Так остаточно склався союз церкви й влади. Державні установи, закони та військова служба почали вести свою справу за християнським вченням. У союзі з імператорською владою церква зуміла нанести остаточний удар по “безбожній” античній культурі. В кінці IV – на початку V ст. були прийняті численні декрети проти нехристиянських культів, що стимулювало розгул фанатизму, який часом набагато перевершував жорстокість колишніх гонителів християнства. По всій Імперії прокотилася хвиля безумств, що забрала життя безцінних шедеврів греко-римської архітектури (храми, музеї, театри, бібліотеки), живопису і скульптури, літератури і філософії, а часом навіть призводила до самосудів над представниками старого світу – язичницькими жерцями, філософами, вченими. Прагнучи підкреслити перемогу своєї релігії над “паганством”, духовництво на місці зруйнованих язичницьких храмів заохочувало спорудження християнських соборів. Закриття в 529 язичницьких шкіл і конфіскація їх майна завершили останню сторінку в історії античної культури і знаменували “смерть еллінізму”.

8) Розробка богослов'я. Затвердження Нікейського символу віри (325) та зміна статуту нелегальної і переслідуваної релігії на офіційну (згідно з Медіоланським едиктом 313), що супроводжувалася внутрішньоцерковною боротьбою з ересями, викликали новий творчий сплеск у середовищі християн, стурбованих тепер потребою глибшого розкриття змісту свого вчення. Це зумовило становлення класичної патристики чи “патристики базилік” (період від Нікейського собору до Халкедонського), яка сприйняла і далі розвинула аргументацію та проблематику апологетів і поставила за мету опрацювання й подальший розвиток церковних доктрин. Її спадщина до сьогодні становить одну з найважливіших частин церковного Переказу.

Традиційно до отців церкви періоду класичної патристики відносять давніх богословів-письменників, серед яких особливо авторитетних називають “великими учителями церкви”. Оскільки в церковній традиції здавна утвердився поділ патристики на східну (передусім грецьку) й західну (латинську), до таких отців на Сході відносять Афанасія Александрійського (бл. 295–373), Василя Кесарійського (Великого) (бл. 329–397), Григорія Назіанзина (Богослова) (бл. 328 – бл. 390), Іоанна Златоуста

(бл. 347–407), а на Заході – Амвросія Медіоланського (333–397), Євсевія Софронія Ієроніма Стрідонського (бл. 345 – бл. 420), Августина Аврелія Блаженного (354–430) та Григорія I Великого (540–604). За ними бачимо “учителів церкви” (тобто отців, дещо “нижчих” за авторитетністю від вищенаведених), серед яких на Сході шануються Єфрем Сирін (бл. 306–373), Кирило I Єрусалимський (бл. 315–386), Кирило Александрійський (бл. 376–444), Іоанн Дамаскін (бл. 675–754), а на Заході – Іларій Піктавійський (бл. 315–368), Петро Хризолог (пом. 450), Лев I Великий (395–461), Ісідор Севільський (бл. 570 – бл. 636). Потім виділяється велика група власне “отців церкви”, які теж розрізняються за статусом авторитетності. Далі йдуть “церковні письменники”, до яких відносять тих християнських церковних авторів, котрим бракує ознак святості життя або правдивості вчення чи вони згодом відпали від церкви (Євсевій Кесарійський та ін.). Нарешті особливу групу складають отці – учасники Вселенських соборів (325, 381, 431, 451, 553, 680–681, 787).

Представники патристики обґрунтовували ключові ідеї християнської теології, ключову роль в розробці яких зіграли представники класичної патристики, насамперед члени каппадокійського “гуртка” – Василій Великий, Григорій Богослов, Григорій Ніський (бл. 325 – бл. 394) і Амфілохій Іконійський (бл. 339 – бл. 394). Гострі дебати навколо Символу віри (IV ст.) вивели в число шанованих богословів Афанасія Александрійського. Центр конфронтації релігії одкровення з елліністичною мудрістю перемістився в Александрію, де протікала також діяльність архієпископів Феофіла (пом. 412) і Кирила. Натомість сирійські богослови переважно схилилися до духовних цінностей Античності (Юліан, Лібаній, Зосім, Сіммах).

Теологічні битви потрясли християнський світ протягом 200 років (від Феодосія I до Юстиніана I). Церква все більше демонструвала схилання до ірраціоналізму, а монахи – втечу від дійсності, що обмовлювало нові переслідування язичників. Але й цей процес був неоднозначним.

9) *Офілософствування християнства.* Витісняючи язичництво з його цінностями, діячі церкви завжди черпали в філософії матеріал, по своєму переробляючи його в догматичному богослов'ї. Суттєвий вплив на формування таких уявлень справляли релігійні пошуки, пов'язані з містеріальними і оргіастичними культами Сходу (Осіріса, Адоніса, Кібелі, Мітри та ін.), яким виявляли особливе покровительство Севери (193–235).

Внутрішній розвиток античної філософської думки вже з II ст. н.е. (Марк Аврелій, Арістід), і особливо в III–V ст., у період розквіту неоплатонізму, призвів до істотного зближення основ християнського і пізньоантичного філософського світогляду.

Після Нікейського собору з'ясувалося, що ідеологи християнства мають гостру потребу в філософії, зокрема у теоретичному потенціалі неоплатонізму, який духовно межував з новою релігією і був найбільш прийнятним для неї в процесі осмислення низки власних проблем, систематизації віровчення та логічного обґрунтування багатьох догматів. Усе

це вже в IV–V ст. обумовило своєрідний альянс філософії неоплатонізму та християнського віровчення, хоча нерідко цей “союз” мав досить суперечливий характер (Ямвліх, Вопіск, Пріск, Євнапій, Сімплікій).

Ставлення отців церкви до античної духовності, зокрема філософії, проявилось під час правління імператора Юліана, який не бажаючи, щоб християни боролися з ним озброєні язичницькою писемністю, видав указ про заборону викладання їхніх учителів у школах. Богослови побачили в цьому більш небезпечний захід, ніж криваві переслідування, котрі завжди обумовлювали співчуття народу до жертв (тому Августин і називав цей захід “одинадцятим гонінням”). Вони вважали, що імператор хоче довести християн до повного невігластва, оскільки церква через кілька років могла б упасти в первісну простоту, а її віддані – перетворитися на натовп сліпих і безумних фанатиків. А навчання обдарованих християнських юнаків під керівництвом язичницьких учителів сприяло б переходу перших у елліство.

Неоплатонізм як блискучий філософський синтез Античності, що сконцентрував у собі все найцінніше, вироблене за тисячолітню історію греко-римською думкою, відіграв першорядну роль в “облагородженні” християнства. Щоправда, ряд неоплатоніків протистояли християнству, досить рішуче боролися з ним. Проте, відкинувши язичництво неоплатоніків, церква запозичила їх філософські ідеї для обґрунтування богослов'я, чим наблизили нову віру до прозелітів. Зрештою, деякі отці церкви (Григорій Ніський, Псевдо-Діонісій Ареопагіт, Августин, Ісаак Сирін, Леонтій та ін.) самі фактично розвивали християнізований неоплатонізм.

10) Формування церковної ієрархії. В пізній Римській імперії загострилася боротьба за владу між патріархами й церквами (Рим – Константинополь, Константинополь – Александрія, Александрія – Антіохія). Це було обумовлене зростанням самої церковної ієрархії – за часів Константина I на території Імперії було 1 700 єпископів (з них понад 900 на Сході і понад 700 – на Заході).

На богослов'я цього періоду помітний вплив почала справляти нова духовна сила – містичний і аскетичний світогляд чернецтва. Християнське чернецтво, яке з III ст поширювалося в Єгипті (Антоній, Пахомій), потім у Палестині, Сирії, Малій Азії, позніше – на Заході, розвинулося на основі масового протесту проти соціального гніту і прагнення ствердити справедливі форми суспільного устрою в середовищі тих кіл населення, які зуміли вистояти під натиском еллінської цивілізації. Але в V ст. чернецтво перетворилося на особливий церковний інститут, який розглядав кінковія як образ небесного гуртожитку на Землі і пропагував необхідність ізоляції від світу, аскетизм в ім'я спасіння душі, через призму яких сприймалися всі життєві цінності. Монастирі багатіли, ставали впливовими, з числа їх насельників формувалася вища церковна ієрархія. Тому в церковному житті замість демократизму ствердився монархізм.

Від ідеології чернецтва невіддільна пізня патристика, яка помітно відбилася на формуванні таємничого богослов'я і надрозумного пізнання. Її представники після Халкідонського собору (451) займалися насамперед

“збиранням”, систематизацією церковного вчення, осмисленням нагромаджених понять, повним довершенням накопиченого їх попередниками матеріалу. Внісши мало нового в обґрунтування позиції церкви стосовно античної філософської спадщини, пізні отці здійснили широкі заходи щодо залучення цілих пластів грецької мудрості з метою витлумачення найважливіших віросповідних питань (Юліан, Лібаній, Амміан Марцеллін, Сіммах, Євгеній).

Отже, на середину I тис. н.е. язичницький світ вичерпав свої потенційні можливості в морально-етичній і релігійній сфері, а значить і на шляхах розвитку соціального устрою й державності. Тому переможний хід християнства по території Римської імперії, а услід за цим і навернення в нову релігію сусідніх язичницьких племен було неминуче і логічно обумовлений усім ходом світової історії.

Зрештою, протягом III – початку VI ст. язичницький світ поступово став світом християнським. Наслідком прийняття християнства стало помітне піднесення у багатьох областях людської життєдіяльності, хоча й за рахунок втрати багатьох здобутків дохристиянської культури. Утворилося коло великих християнських держав середньовічного світу, цивільний порядок яких був заснований на християнських началах. Плоди цього явища не забарилися позначитися, і з часом все більша кількість держав вважала за честь і, приймаючи хрещення, прагнула увійти до християнського світу. Церква сама теж мусила перейти до наступного етапу розвитку, розгорнувши подальшу систематизацію свого вчення, але то вже тема окремої бесіди.

III століття ♦
("гоніння")

1.1. Імператор Сеп- тімій Север

Луцій Септімій Север (11.04.146–4.02.211) – римський імператор (9.04.193–4.02.211). Народився в місті Лептіс Магна (Африка) в сім'ї вершника Публія Септімія Гети і Фульвії Пії. Освіту отримав удома і в Римі. Завдяки підтримці Марка Аврелія став сенатором. Почергово управляв Бетикою, Сардинією і Сицилією. Жонатий на Пації Марціані

Септімій Север. Мюнхен. Гліптотека

(пом. 186), потім – освіченій сиріянки Юлії Домні, від якої мав двох синів і дочку. У 191 став командувачем придунайських легіонів, розквартированих у Паннонії. Після вбивства преторіанцями імператора Пертінакса (193) Север був проголошений військами імператором. Переміг Дідія Юліана, захопив Італію й розпустив преторіанців. Розгромив при Іссі Песценнія Нігера (194), який уклав договір з парфянами. Доки воєначальники Севера оточували рештки військ Нігера у Візантії (що здалися в 196), сам імператор виступив проти Парфії, повернув Імперії Аравію і Месопотамію (195). У битві при Лугдунумі (197) Север із 100-тис. армією наніс поразку Клодію Септімію Альбіну і став одноосібним правителем.

Розпочав новий похід проти парфян, узяв Селевкію і Ктесіфон – столицю Аршакідів. Відвідав Єгипет (199–200). Провів низку реформ. Знав грецьку, латинську, фінікійську мови, шанував риторіку й мистецтво, захоплювався філософією, описав свої діяння. Привертав народ на свій бік іграми та подарунками. Розширив Рим, зробив його першу топографічну зйомку. Проте порушував права сенату, збільшив податки, посилив мілітаризацію держави. Щоб уникнути небезпеки скупчення військ в одному місці, подрібнив великі провінції на округи. Організував гоніння на християн. У Британії переміг каледонців і відновив Адріанів вал. Місцевий клімат загострив його старі хвороби, і він помер у Ебора-

кумі. Зарахований до богів; його прах перевезений до Риму. Тричі консул (190, 194, 202).

Текст

Sulp. Sev. Chron. 32 (1)¹. “(1). ...Гоніння² на християн було в правління Севера”

Коментар

¹ Сульпицій Север. Сочинення / Север Сульпицій. – М. : РОССПЭН, 1999. – С. 74.

² Септімій Север на початку 202 видав едикт проти християн, заборонивши навертати в християнство (щодо іудеїв, заборонене обрізання). Під час 5-го гоніння (Африка, Галлія, Єгипет) на християн (202–211), метою якого було повернення до давніх законів і патріархальних звичаїв, постраждав Леонід, батько Орігена. Вславилися мучеництвом Нерей і Ахіллей. У 204 Тертуліан подав сенату в Римі свою “Апологію”.

1.2. Кассій Діон

Луцій Клавдій Кассій Діон Кокцеян (155/165 – 230/235) – грекомовний письменник при дворі римських імператорів з династії Антонінів і Северів. Походив із сенатської сім'ї. Онук ритор Діона Хрістостома. Народився в місті Нікея. Отримав гарне виховання. У зрілому віці (186–190) виступив у Римі як оратор. Став сенатором, потім претором (194). Консерватор. При імператорові Макріні був намісником у Пергамі (218). Потім став консулом, управляв по черзі провінціями Африка, Далмація, Паннонія. Завдяки заступництву імператора Александра Севера уникнув гніву преторіанців, незадоволених ним за дотримання суворої дисципліни. Після другого консульства (229) повернувся на батьківщину. Останні роки провів у Кампанії. Протягом 22 років писав велику працю “Римська історія” (Rom. hist.) в 80 кн. (від заснування Рима до 229 н.е.), від якої книги 1–35 збереглися в незначних фрагментах в історика Зонари, книги 36–

Александр Север. Денарій (авверс)

54 (69–10 до н.е.) – повністю, книги 55–60 (9 до н.е. – 46 н.е.) – з лакунами, а кн. 61–80 – у значних фрагментах. Витяги з деяких книг переписані ченцем Іоанном Ксіфіліном (XI ст.). Згодом невідомим християнським автором було складене продовження історії Діона до часів Константина I.

Текст

Dio Cass. Hist. Rom. 54, 29 (7–8)¹. “(7). Таким чином, скорбота не тільки охопила будинки Агріппи, але й засмутила взагалі всіх римлян. Бо незадовго до того, після стількох щасливих років, їм з’явилися дурні віщування. Скрізь у місті поширилися сови, і грім

Віфлеємська зірка

прогримів над Альбанською горою в той час, як консули² здійснювали там за звичаєм священні обряди. (8). І з’явилася зірка, що називається кометою (ἀστὴρ ὁ κομήτης ὠνομασμένος)³, яка протягом багатьох днів висіла над містом, ніби нічний світильник. І інші вогні, що з’явилися в великій кількості над храмом Ромула, скинули вороняче м’ясо, яке лежало на вівтарі, і повністю спалили його”.

Dio Cass. Hist. Rom. 57, 1 (1–2)⁴. “(1). Таким було правління **Августа**⁵. Що ж стосується **Тіберія**⁶, то він походив із патриціанського роду і отримав гарне виховання, але характер у нього був на рідкість дивним. (2). ...Він лаяв те, що ні в якій мірі не викликало його гніву, і здавався милосердним щодо вчинків, які його обурювали. Суворо караючи людей, він був сповнений жалощів, а прощаючи кого-небудь, виявляв гнів”.

Dio Cass. Hist. Rom. 60, 6 (6)⁷ “(6). Іудеїв же, які настільки розмножилися, що важко було без смуту видалити таку велику юрбу з міста, **він**⁸ не став виганяти, але наказав, щоб при виконанні своїх батьківських звичаїв вони не влаштовували багатолюдних зібрань”.

Dio Cass. Hist. Rom. 62, 11 (2)⁹. “(2). Якийсь Марк Сальвій Отон¹⁰ настільки близько зійшовся з **Нероном**¹¹, оскільки був схожий на нього характером і став співучасником його злочинів, що навіть не поніс покарання, заявивши [йому] одного разу: – “Далебі, ти ще побачиш мене імператором”.

Комета Галлея

Dio Cass. Hist. Rom. 62, 12 (1)¹². “(1). Багато свідків, які заслуговують довіри, кажуть, що до цього¹³ його¹⁴ підбурював і Сенека¹⁵: чи то він хотів, щоб перестали поширюватися чутки, які засуджували його самого, чи то прагнув підштовхнути Нерона до мерзотного вбивства, здатного остаточно згубити його перед богами і людьми”.

Dio Cass. Hist. Rom. 67, 14 (1–3)¹⁶. “(1). І в тому ж році Доміціан¹⁷ убив, поряд з багатьма іншими, Флавія Клемента, консула¹⁸, хоча він був [його] двоюрідним братом і мав за жінку Флавію Домітіллу, яка також була родичкою імператора. (2). Обом їм було висунуте звинувачення в безбожництві, за яким були засуджені багато інших, хто сприймав іудейські звичаї. Деякі з них були страчені, а решта принаймні позбавлена свого майна. (3). Домітілла була лише заслана на о. Пандатерію¹⁹”.

Dio Cass. Hist. Rom. 72 (8–10)²⁰. “(8). Маркоманів і язигів він²¹ підкорив після тривалої і напруженої боротьби і небезпек. А проти так званих квадів йому довелося вести велику війну, і йому далась, вірніше, була дарована Божеством несподівана перемога. А саме – римлян, які наразилися в битві на велику небезпеку, самим несподіваним чином врятувала божественна воля²². Оскільки квади оточили їх у зручному для цього місці, римляни бились рішуче, зімкнувши щити. А варвари затягли битву, розраховуючи легко їх захопити, завдяки втомленості й спразі. Вони окремими загонами зайняли всі околиці і, щоб тим нізвідки було взяти води, оточили їх, оскільки самі вони були тут у великій кількості. Таким чином, римляни опинилися у виключно тяжкому стані через виснаженість, рани, сонце і спрагу. Вони не могли ні битись, ні вирушити куди-небудь, а стояли в строю на одному місці і знемагали від спеки. Аж раптом набігли великі хмари і за волею богів полив сильний дощ. Є передання, нібито якийсь єгипетський маг Арнуфій, що перебував при Марку, закликав Гермеса Повітряного і деяких інших богів за допомогою найсильнішого чаклунства, і за їх волею полив дощ.

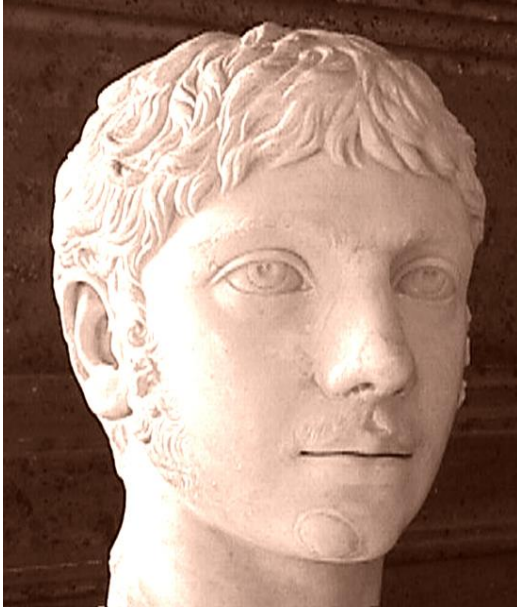
(9). Так каже з цього приводу²³ Діон, але він, мабуть, помиляється чи то навмисно, чи то іншим чином; і все ж я схильний думати, що його помилка була переважно навмисною. Це, безумовно, мало бути так, тому що він не ігнорував підрозділ солдатів, який мав особливу назву “Блискавичний легіон”, – справді, він згадує його у списку разом з іншими²⁴, – назва, яка дана йому не з якоїсь іншої причини (не за іншими повідомленнями), як через інцидент, що трапився якраз на цій війні. Саме цей інцидент врятував у тому випадку римлян і знищив варварів, а не Арнуфій, маг. Стосовно

Марк не повідомляється, чи мав він задоволення, спілкуючись із магами або чаклунами. Далі я опишу інцидент, на який я посилася вище: Марк мав підрозділ солдатів (римляни називають підрозділ легіоном) із Мелітени, і всі ці люди поклонялися **Христу**. І Марк казав, що в цій битві, коли він розгубився і побоювався за всю свою армію, до нього підійшов префект і сказав йому, що в армії повинно бути багато людей із **християн** і зараз їм варто помолитися. Марк, почувши це, закликав їх молитися своєму Богові; і коли вони молилися, їх Бог відразу ж почув і вдарив ворога блискавками й послав римлянам втішальний дощ. Марк був дуже здивований цим і не тільки віддав хвалу християнам офіційним указом, але й назвав легіон “Блискавичним”. Повідомляється також, що існує лист Марка, в якому розповідається про цю подію. Але греки, хоча вони й знали, що підрозділ називався “Блискавичним легіоном”, і самі засвідчували цей факт, все ж не роблять ніяких заяв щодо причини такої назви легіону²⁵.

(10). Потім Діон повідомляє, що коли почалася злива, спочатку всі здимали голови і ловили її ротом, а потім одні підставляли під неї щити, інші шоломи, і жадібно смакували воду самі й давали пити коням. А коли на них напали варвари, вони одночасно і пили, і билися; деякі, навіть уже діставши поранення, ковтали воду разом із кров'ю, що стікала в шоломи. Вони б дуже постраждали від ворогів, які налягали на них, оскільки більшість була зайнята питтям, якби сильний град і часті блискавки не спрямовувалися на їх ворогів. Там можна було бачити, як в одному й тому ж місці одночасно з неба звалювалися вода і вогонь. Одні освіжались вологою й пили, а інші загорались і помирали. І вогонь не настигав римлян, а якщо де й попадав на них, то негайно згасав. Дощ не був на користь варварам, але, як масло, ще більше посилював полум'я, яке спалювало їх. Перебуваючи під дождем, вони шукали воду. Деякі з них наносили собі рани, намагаючись хоча б кров'ю загасити вогонь, а деякі підбігали до римлянам, думаючи, що тільки в них є рятівна вода. Тому далі їх відбивав сам Марк. Він був у сьомий раз проголошений воїнами імператором...”

Dio Cass. Hist. Rom. 80, 8 (1)–14 (3)²⁶. “8 (1). Тісно пов'язана з цими порушеннями була його²⁷ поведінка в справі Елагабала²⁸. Сам проступок полягав не в упровадженні ним чужого Бога в Римі, чи поклонінні йому досить дивним чином, але в тому, що він ставив його вище за Юпітера і вимагав, щоб його самого визнали священослужителем, і в тому, що він вчинив собі обрізання і утримувався від вживання свинини на тій підставі, що таким чином його відданість [Богові] буде чистішою. Насправді він мав намір повністю відрізати собі геніталії, але це бажання було відкинуте по причині його зніженості; а обрізання, яке він фактично вчинив, було обов'язковою вимогою для священослужителів

Елагабал. Рим. Капітолійський музей

Елагабала, і таким же чином він познущався над багатьма своїми соратниками. (2). Окрім того, його часто бачили навіть у громадських приміщеннях одягнутим у варварську сукню, яку використовували сирійські священослужителі, і через це, як і з інших причин, він отримав прізвисько “Ассирійський”.

Була зведена золота статуя Лже-Антоніну, яка вирізнялася значними й різноманітними прикрасами.

9 (1). Лже-Антонін оженився на Корнелії Паулі задля того, щоб, як він казав, скоріше стати батьком – він, котрий взагалі не міг навіть бути чоловіком.

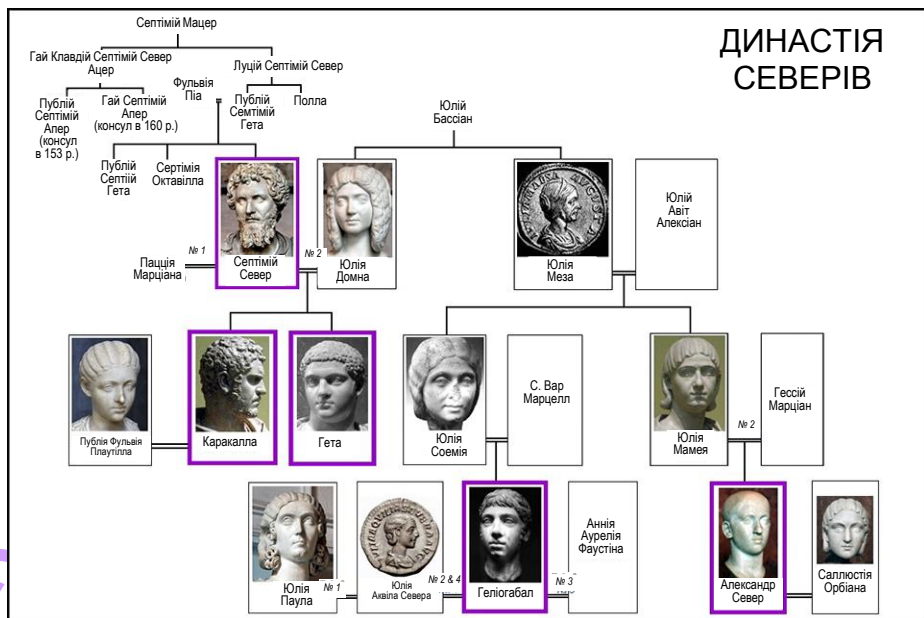
З приводу його побрання не тільки сенатори і знать з вершників, але й жінки сенаторів отримали щедрі подарунки. (2). Для народу було влаштовано бенкет, і на кожну людину виділялось по 600 сестерцій, а на кожного солдата ще додатково по 400; були влаштовані бої гладіаторів, на яких імператор був одягнутий у тогу з пурпурними краями, так само як і на публічних іграх; було вбито багато диких звірів, включаючи слона і п'ятдесят одного тигра – найбільша кількість, яка коли-небудь була вбита за один раз. (3). Пізніше він розвівся з Паулою, аргументуючи свої дії тим, що вона начебто мала якісь вади на своєму тілі, і почав жити з Аквілією Северою, дуже грубо порушуючи, таким чином, закон, оскільки вона була посвячена у весталки, нечестиво осквернивши її. Він мав нахабність сказати: “Я вчинив це тому, що від мене, великого жерця, та від неї, великої жриці, можуть народитися богоподібні діти”. (4). Таким чином, він хизувався тим діянням, за яке його мали б привселюдно бичувати на Форумі, кинути до в'язниці, а потім стратити. Не дивлячись ні на що, він не залишився довго зі своєю жінкою, а невдовзі оженився на другій, потім третій, четвертій, ще одній; пізніше він повернувся до Севери.

10 (1). В Римі мали місце знамення, одне з яких проявилось біля статуї Ізиди, зображеної верхом на собаці над фронтоном її храму; таким чином, вона повернулася обличчям до внутрішнього боку храму. (2). Сарданапал²⁹ організував багато ігр та видовищ, у яких прославився атлет Аврелій Гелій. Цей чоловік виграв усі змагання, і хотів змагатися в Олімпії у боротьбі та панкратіоні, і справді

виграв в обох цих заходах на Капітолійських іграх. (3). Проте елліни заздрили йому, побоюючись, що він може стати “восьмим після Геракла”, як було зазначено в сказанні, і тому не викликали жодного борця на стадіон, незважаючи на те, що оголосили цей вид змагань на дошці оголошень; в Римі ж він виграв обидва змагання, здійснивши подвиг, на який до того ніхто не був спроможний.

11. Я не буду описувати варварські піснеспіви, які Сарданапал разом із матір'ю й бабусею присвячував Елагабалу, або таємні жертви, які він приносив, убиваючи хлопчиків і вдаючись до чаклунства, фактично закриваючи в храмі Бога живих лева, мавпу і змію, і кидаючи їм людські геніталії та практикуючи інші нечестиві обряди, і при цьому він незмінно носив незлічені амулети.

12. Окрім зазначеного, він вдавався до неймовірного абсурду, шукаючи жінку для Елагабала – ніби Бог має потребу в жінці та дітях! І оскільки така жінка не могла бути ні бідною, ні низькородною, він вибрав Карфагенську Уранію, закликавши і посадивши її у палаці. Він почав збирати для неї весільні подарунки від усіх своїх підлеглих, так само, як раніше він чинив у випадку зі своїми власними жінками.

Династія Северів

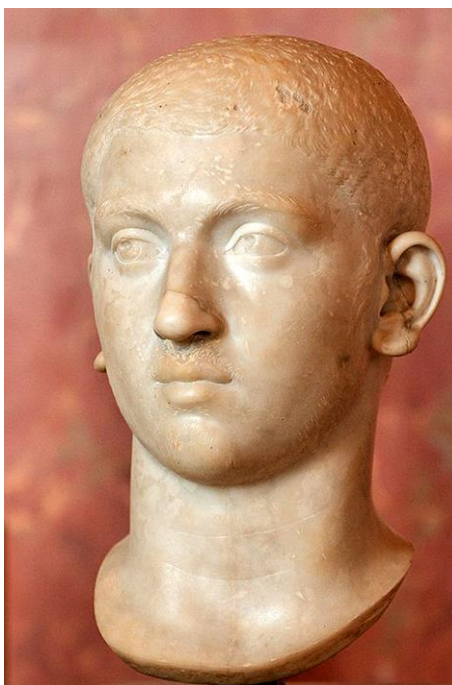
13. Але цей Сарданапал, який вважав за потрібне змушувати навіть богів перебувати в належній формі шлюбу, провів розпутне життя від початку й до кінця.

...14 (3). Розглядаючи чиясь справу в суді, він ще мав більш людський вигляд, але в усіх інших місцях він не стримував себе у своїх діях і висловах. Наприклад, він часто витанцьовував не

тільки на виставах, але й просто прогулюючись, під час жертвоприношень, приймаючи вітання або виголошуючи промови”.

Dio Cass. Hist. Rom. 80, 18 (1)–19 (3)³⁰. “18 (1). Незадовго до того якийсь духівник, стверджуючи, що він є знаменитим Александром Македонським, і, нагадуючи його зовнішнім виглядом, вирушив від берегів Істру, після першої появи там незрозумілим чином, і пішов далі через Мезію і Фракію, в супроводі чотирьохсот чоловіків, які були оснащені тирсами і фавновими батогами і не чинили ніякої шкоди. (2). Всіма, хто в той час перебував у Фракії, було визнано, що житло і всі засоби для духівника пожертвовані за казенний кошт, і ніхто – чи то суддя, солдат, прокуратор, чи намісник провінції – не наважився виступити проти подвижника або словом, або практично, але це відбувалося серед білого дня, ніби під час урочистої процесії, так далеко від Візантія, як це було передбачено. (3). Потім його корабель приплив до території Халкедону, і там, після виконання вночі деяких священних обрядів і поховання дерев'яного коня, він зник. Ці факти я встановив, перебуваючи в той час в Азії, як я вже зазначав багато разів, ще до того, як щось було вчинено стосовно Бассіана в Римі.

...19 (2). Александра старанно охороняли його мати, бабуса, солдати й преторіанці. Коли вони довідалися про спробу Сарданапала³¹, то здійняли страшенний галас, і не припиняли колотнечі, доки Сарданапал разом із Александром (3) не прийшов з благаннями в табір і на вимогу солдатів не видав своїх приятелів, з якими разом чинив розпусту”.

Александр Север. Париж. Лувр

Dio Cass. Hist. Rom. 80, 21 (2)³². “(2). Що ж стосується власне Елагабала, то він остаточно був виправданий з Риму”.

Коментар

¹ *Cassius Dio. Roman History [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/54*.html*

² Повідомлення про появу комети (Галлея) знаходиться в записах від 742 року Римської ери (“року консульства Марка Валерія і Публія Сульпіція”), тобто в

12 до н.е. (8 жовтня), коли помер соратник Августа, видатний полководець Віпсаній Агріппа.

Згадувана євангелістом Матвієм “зірка на сході” (Мт. 2, 2–9), яка знаменувала народження Христа і умовно називається в біблеїстиці “зіркою волхвів” чи “Віфлеємською зіркою”, здавна привертала увагу істориків і астрономів. Серед 35 зафіксованих в історії (від найдавніших часів до сьогодні) фактів спостереження комети Галлея відомі її з’явлення в 619, 543, 467, 391, 316, 240, 164, 88, 12 до н.е. Щоправда, робились й інші спроби пояснити феномен “Віфлеємської зірки” та знайти йому відповідність у грецьких історичних хроніках. Ще в XVII ст. німецький астроном Йоганн Кеплер (1571–1630) висунув гіпотезу, згідно якої в Євангелії від Матвія описано збіг планет Юпітера і Сатурна в сузір’ї Риб (conjunction magna), який відбувся в 7 до н.е., що трапляється один раз на 800 років. У наш час американські астрономи Д.Кларк, І. Паркінсон та інші висунули припущення, що мова тут іде про спалах нової зірки в сузір’ї Козерога весною 5 до н.е. (Clark D. H., Parkinson J. H., Stephenson F. R. *An Astronomical Re-Appraisal of the Star of Bethlehem // Quarterly Journal of the Royal Astronomical Society.* – 1977. – Vol. 18. – P. 443–449).

Проте дві останні версії незадовільні в тому відношенні, що, згідно Матвію, “зірка” рухалася по небу, “йшла” перед волхвами (2, 9). Ще Оріген (185–254) вважав, що “Віфлеємська зірка” була “з роду тих зірок, які показуються тимчасово і називаються кометами...” (Orig. Contr. Cels. I, 58). Поява комети з найдавніших часів вважалася небесним знаменням, яке передувє незвичайним, хоча, частіше нещасливим подіям. В Німеччині А. Штенцель, а в Росії А. І. Резніков (Stentzel A. *Das Alter Jesus und der Stern der Wiesen // Das Weltall.* – 1907. – Helf 8. – S. 113–118; Резников А. И. *Комета Галлея // ИАИ.* – Вып. 18. – М., 1986; Рапов О. М. *Когда же родился и был распят Иисус Христос? // ИАИ.* – Вып. 24. – М., 1994. – С. 274–288) висловлювали думку, що в Євангелії від Матвія описана таки поява комети Галлея в 12 до н.е., про що і збереглося повідомлення римського історика III ст. Діона Кассія, а також китайського астронома Ма Туан Лі (XIII ст.) (Субботина Н. М. *История кометы Галлея.* – СПб., 1910. – С. 122). Цим же роком прибічники версії про комету Галлея датують і народження Ісуса.

³ Віфлеємська зірка.

⁴ *Поздняя греческая проза : пер. с древнегреч. М. Грабарь-Пассек / сост., вступ. ст., и примеч. С. Поляковой.* – М. : Гослитиздат, 1961. – С. 475.

⁵ Імператор Октавіан Август (27 до н.е. – 14 н.е.).

⁶ Імператор Тіберій (14–37).

⁷ *Cassius Dio. Roman History [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/54*.html*

⁸ Імператор Клавдій (41–54). Діон Кассій заперечував свідчення Светонія (Suet. Claud. 25, 4) про наявність багатьох іудеїв у Римі за часів Клавдія. Проте в “Діянних святих апостолів” читаємо таке: “Клавдій звелів усім іудеям, щоб покинули Рим” (Діян. 18, 2). У наведеному уривку мова йде про релігійну політику Клавдія, яка полягала у підтримці традиційних греко-римських культур і знищенні самобутніх ритуалів інших народів, що потрапили в орбіту Римської імперії, а також у переслідуванні нових і нетрадиційних вірувань.

⁹ *Поздняя греческая проза : пер. с древнегреч. М. Грабарь-Пассек / сост., вступ. ст., и примеч. С. Поляковой.* – М. : Гослитиздат, 1961. – С. 476.

¹⁰ Імператор Отон (15.01. – 16.04.69 н.е.).

¹¹ Імператор Нерон (54–68).

- ¹² *Поздняя греческая проза : пер. с древнегреч. М. Грабарь-Пассек / сост., вступ. ст., и примеч. С. Поляковой. – М. : Гослитиздат, 1961. – С. 476.*
- ¹³ Мова йде про підбурювання Нерона його наближеними до вбивства матері Агріппіни.
- ¹⁴ Нерона.
- ¹⁵ Філософ і письменник Луцій Анней Сенека (бл. 4 до н.е.– 65 н.е.), вихователь Нерона.
- ¹⁶ *Cassius Dio. Roman History [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/54*.html*
- ¹⁷ *Доміціан* – імператор (81–96). Діон Кассій пише, що він переслідував лише аристократів і не згадує про переслідування ним християн. Щодо розслідування *fiscus judaicus*, то уряд переслідував християн, яких нерідко ототожнювали з іудеями, тобто лише тих, хто схилився до іудейських звичаїв. Страчували їх за те, що вони не робили попередньої заяви.
- ¹⁸ Див.: *Suet. Tit.*, 95.
- ¹⁹ Мова йде про переслідування іудеїв за часів Доміціана.
- ²⁰ *Cassius Dio. Roman History [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/54*.html*
- ²¹ Імператор Марк Аврелій (161–180).
- ²² 174 н.е.
- ²³ Цей параграф є просто власним коментарем Ксіфіліна на розповідь Діона.
- ²⁴ Посилання здійснюється на книгу 55, 23, проте варто врахувати, що назви, хоча вони тут і мають те ж саме значення, не є ідентичними; легіон тут названий *κεραυνοβόλος* (*Fulminatrix*), хоча раніше згадувався як *κεραυνοφόρος* (*Fulminifera*, *Fulminata*).
- ²⁵ Мова йде про дощ, який розпочався тоді, коли римське військо попало в оточення варварів у Богемії. Діон Кассій пише, що дощ для війська Марка Аврелія викликав єгипетський маг Арнуфій (Арнуфіс). А за християнською версією, викладеною тут (72, 6.9) візантійським істориком Ксіфіліном (XI ст.), який зробив відредаговані витяги з твору Діона Кассія, чудо трапилося за молитвою одного з легіонів, який нібито складався переважно з християн.
- ²⁶ *Cassius Dio. Roman History [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/54*.html*
- ²⁷ Імператора.
- ²⁸ *Елагабал* – імператор (Бассіан Варій Авіт) (218–222), тобто Антонін Геліогабал (204–222, імператор з 218). Його прадід, дід і батько були жерцями фінікійського сонячного бога Ела-Габала, покровителя сирійського міста Емеси. Там Бассіан був посвячений у головні жерці бога. Під іменем бога (де “Ел” – семітське “Бог” – через невірну етимологію замінювалося на грецьке “Геліос” – Сонце) став відомий і сам імператор, який офіційно не носив такого імені. На честь введеного ним культу був збудований грандіозний храм Ел-Габалу на східному схилі Палатіна, ідолом якого став метеорит фаллічної форми. Його фундамент зберігся до цих пір. Там служили сирійські жерці. Елагабал здійснив обрізання собі і своїм придворним. У храмі були зібрані найбільш священні для римлян предмети: палладіум, анцілії (щити саліїв), вогонь Вести, які були відтіснені на другий план перед зображенням чорного каменя, що означав сонячного бога. Імператор щоденно здійснював богослужіння в сирійському одязі, з підведеними очима й бровами, з набіленими й нарум’яченими щоками, в присутності всіх посадових осіб Рима. Під кінець він виконував священний танок під акомпанемент інструментів і спів хорів дівчат, які супроводжували гімни оргіастичними рухами тіла і крутінням навко-

ло вівтарів. Не задовільняючись звичайними релігійними церемоніями, Геліогабал влаштував урочисте вінчання свого бога з привезеним із Карфагена зображенням богині Таніти (Астарті). Жахливим фактом у часи Елагабала були людські жертви, які приносили по всій Італії. Елагабал, за словами історика, мав звичку “*ставати голяка у дверях своїх двірцевих палат і, наслідуючи путанам, потрясати завісою, сплетеною з золотих кілець, і співати ніжним чуттєвим голосом для тих, хто проходить*”. Римлян дратували не тільки сексуальні відхилення, але й релігійні пристрасті Геліогабала. Тому релігійні декрети імператора після його вбивства були відмінені, а чорний камінь бога Елагабала повернули в Емесу.

²⁹ *Сарданапал* – мається на увазі Геліогабал.

³⁰ *Cassius Dio. Roman History [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/54*.html*

³¹ Мова йде про намір Геліогабала вбити Александра Севера.

³² *Cassius Dio. Roman History [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/54*.html*

1.3. Геродіан

Геродіан (бл. 165 – бл. 240) – давньогрецький історик. Народився, мабуть, в Антіохії й тривалий час мешкав там. Отримав риторичну освіту. Обіймав різні посади, в тому числі *ὑπηρεσί*, (близька до посади прокуратора). Відвідував Александрію. В часи правління Коммода (180–192) разом з іншими глядачами був на іграх у Римі, де бачив дивовижних тварин. У 194, за часів Септімія Севера (193–211), знову прибув у Рим, де відвідав театри й священодійства. Втретє побував у Римі за часів Каракалли (211–217). Залишив твір “Історія імператорської влади після Марка” (в 8 кн.) про події 180–238.

Текст

*Herodian. Hist. 1, 1 (4–5)*¹. “(4) Коли порівняти з цим весь час, починаючи з **Августа**², з тих пір, як римська влада перейшла в монархію, то неможливо знайти протягом майже 200 років до часів **Марка**³ ні такої зміни одного правління іншим, ні мінливостей цивільних і зовнішніх воєн, рухів племен, завоювань міст, як у нашій країні, так і в багатьох варварів, землетрусів і заражень повітря, що викликають ураження життів тиранів і правителів, про які раніше згадували рідко або зовсім не згадували; (5) з них одні тримали в своїх руках владу більш тривалий час, у інших панування було короткочасним, а були

й такі, які, досягнувши лише звання і пошани на один день, відразу ж були вбиті⁴”.

Herodian. Hist. 1, 3 (4)⁵. “(4). Ще більше засмучували його⁶ події недавнього минулого, свіжі в пам’яті, – справи **Нерона**⁷, який дійшов до матеревбивства і зробив себе посміховиськом для народів, також – нахабні вчинки Доміціана, що нічим не поступалися просявам крайньої люті”.

Herodian. Hist. 4, 5 (6)⁸. “(6). Не кажу вже про Германіка – брата **Тіберія**⁹, Британіка – брата Нерона і про Тіта – брата Доміціана. Навіть Марк, який рядився в філософа і скромника, що не зніс зухвалості свого зятя Люція і за допомогою хитрощів позбувся його”.

Herodian. Hist. 7, 1 (1)¹⁰. “ (1). ... Максимін же, обійнявши владу¹¹, здійснив великі зміни; користуючись своїми можливостями дуже суворо і наводячи страх, він спробував досить м’яке й коротке правління перетворити в усіх відношеннях на жорстоку тиранію, знаючи про загальну неприязнь до себе через те, що він першим був настільки високо піднесений долею, походячи з самих низів. (2). Через свою природу він був як за звичаями, так і за походженням варваром¹²: наслідуювши від предків і співплемінників кровожерливість, він прагнув зміцнити свою владу за допомогою жорстокості, боячись як-небудь викликати презирство з боку сенату й підданих, якщо вони подивляться не на його нинішній стан, а на дешеві пелюшки його дитинства”.

Herodian. Hist. 7, 1 (12)¹³. “(12). Подібні причини¹⁴ ще більше розпалили злість і жорстокість у душі Максиміна, і раніше схильній до цього. І на вигляд він був дуже страшний, і зросту надзвичайно високого¹⁵, тому нелегко було зрівнятися з ним кому-небудь із натренованих еллінів чи з найвойовничіших варварів”.

Herodian. Hist. 7, 3 (1–6)¹⁶. “(1). ...І до слави піднялися б його¹⁷ діяння, якби він не став для близьких і підданих ще більш нестерпним і страшним. Що за користь була від того, що варвари знищувались, якщо відбувалося все більше вбивств у самому Римі і серед підвладних племен? І для чого було забирати здобич у ворогів, грабуючи й віднімаючи майно в своїх? (2). Донощики зустрічали всіляке потурання, більше того – їх підбурювали затівати дуже давні судові справи, серед яких [були] такі, що не піддавались розслідуванню й перевірці. Кожен, щойно викликаний до суду донощиком, повертався негайно переможеним, позбавленим усього майна. ... (3). ...Настільки грошолобство тиранії було великим під приводом безперервних витрат на оплату воїнів.

Максимін легко звертав свій слух до наклепу, не зважаючи ні на вік, ні на гідність людини. ... (4). ... Помучивши й образивши, він карав їх вигнанням чи смертю.

...(5). ... Максимін ... перейшов до громадського майна, і якщо були якісь державні кошти, що збиралися для благодіянь і роздач простому народові чи відкладені на театральні видовища і всенародні свята, він присвоював їх собі; посвячення в храми, статуї богів, почесні дари героям і наявне убранство громадських місць чи прикраси міста, або матеріали, які можна було перетворити на монету, – все перепплавлялось.

(6). Саме це засмутило народ і викликало народну скорботу – вигляд облогового стану далеко від битв і без зброї, внаслідок чого деякі з простих людей простягали руки і охороняли храми, готові швидше впасти вбитими перед вітварями, ніж бачити пограбування Батьківщини¹⁸.

Коментар

¹ Геродіан. *История императорской власти после Марка в восьми книгах.* – СПб. : Алетейя, 1995. – С. 64.

² Августа – імператора Октавіана Августа (30/27 до н.е. – 14 н.е.).

³ Марка Аврелія.

⁴ Перебільшення.

⁵ Геродіан. *История императорской власти после Марка в восьми книгах.* – СПб. : Алетейя, 1995. – С. 66–67.

⁶ Марка Аврелія.

⁷ Нерона – імператора Нерона (54–68).

⁸ Геродіан. *История императорской власти после Марка в восьми книгах.* – СПб. : Алетейя, 1995. – С. 174.

⁹ Тіберія – імператора Тіберія (14–37).

¹⁰ Геродіан. *История императорской власти после Марка в восьми книгах.* – СПб. : Алетейя, 1995. – С. 233.

¹¹ Максимін народився в 173, правив у 235–238.

¹² Батьком Максиміна був гот Мікка, матір'ю – аланка Габала; вони мешкали у Фракії, на березі Істру.

¹³ Геродіан. *История императорской власти после Марка в восьми книгах.* – СПб. : Алетейя, 1995. – С. 236.

¹⁴ Змови.

¹⁵ Бл. 2,48 м.

¹⁶ Геродіан. *История императорской власти после Марка в восьми книгах.* – СПб. : Алетейя, 1995. – С. 239–240.

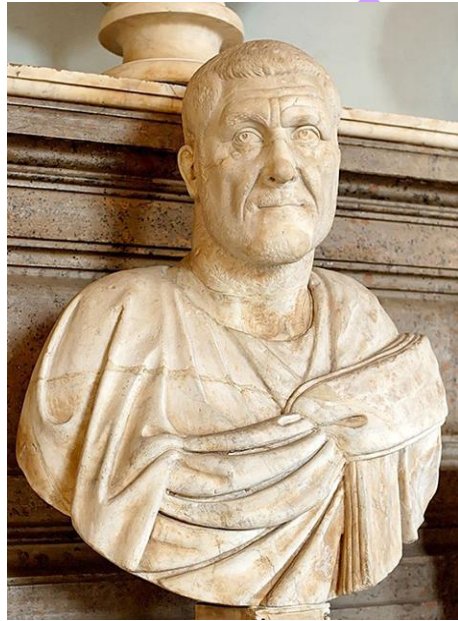
¹⁷ Максиміна.

¹⁸ Серед інших жорстокостей щодо підлеглих Максимін у 235 організував 6-те гоніння на християн, спрямоване насамперед проти духовенства.

1.4. Імператор Максимін Фракієць

Гай Юлій Вер Максимін Фракієць (173–238) – римський імператор (20.03.235 – 10.05.238). Народився в Фракії, на берегах Істру, в селянській родині. Син гота Мікки й аланки Габали. Був чоловіком величезного зросту (бл. 2,48 м). В молоді роки пас худобу, а за часів С. Севера став військовим і зробив значну кар'єру. Згодом став сенатором. Оженився на Цецілії Пауліні. Після вбивства Александра Севера воїни обрали його імператором. Серед “солдатських імператорів” це перший варвар на престолі Риму. Вирізнявся дикістю й жорстокістю. Після обрання імператором не поїхав до Рима, а продовжив війни з варварами на північному кордоні Імперії і в Германії. У зв'язку з насильствами й поборами, викликаними його указами, в Імперії спалахнули повстання. Максимін вирушив із армією на Рим, але в результаті військової змови під час облоги Аквілеї був убитий разом із сином-співправителем Максиміном Молодшим (235–238). 1 раз консул (236).

Максимін Фракієць. Рим.
Капітолійський музей

Текст

Euseb. Hist. Eccl. 6, 28¹. “(28). Після імператора Александра², який правив тринадцять років, владу обійняв кесар Максимін. Через ненависть до дому Александра, який складався переважною мірою з віруючих, він розпочав гоніння, але стратити звелів як винних у [до-триманні] вчення **християнства** тільки тих, хто стояв на чолі церков.

... Вони³ прославили себе ... сповіданням за часів Максиміна, який правив не більше трьох років”.

Sulp. Sev. Chron. 32, 1⁴. “(1). Потім протягом 38 років для християн був спокій⁵, якщо не вважати, що в цей час Максимін⁶ переслідував кліриків деяких церков”.

Коментар

¹ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 224–225.*

² *Александра – імператора Александра Севера (222–235).*

³ Маються на увазі християнські мученики Амвросій і Проктїт. Гоніння Максиміна було спрямоване переважно проти кліриків, яких імператор звинуватив у “навчанні християнству”. Так, у Кесарії Палестинській були заарештовані й мученицьки загинули Амвросій і кесарійський пресвітер (священик) Проктїт, обидва друзі апологета Орігена, яким він присвятив трактат “Про мучеництво”. У 235 в Римі жертвами гонінь стали римський папа Понтіан (230–235) (пам. 5.08.; пам. зх. 13.08.) і антипапа священомученик Іпполіт Римський (217–235), заслані на рудники острова Сардинія (*Catalogos Liberianus // MGH. AA. IX; Damasus. Epigr. 35. Ferrua*). В 236 був страчений римський папа Антер (235–236) (пам. 5.08.; пам. зх. 3.01). У Каппадокії й Понті переслідування зачепили всіх християн, але тут гоніння були швидше не стільки наслідком реалізації едикту Максиміна, скільки виявом антихристиянського фанатизму, що спалахнув у середовищі язичників через руйнівний землетрус, який стався в цьому регіоні бл. 235–236 і в обумовленості якого звинувачували християн, котрі розглядалися римлянами як “безбожники” (*Firm. Caes. Ep. // Ap. Supr. Carth. Ep. 75, 10*).

⁴ *Сульпицій Север. Сочинения / Север Сульпиций. – М. : РОССПЭН, 1999. – С. 74.*

⁵ В 211–249, тобто від часу смерті Септімія Севера (193–211) до утвердження на престолі Деція (249–251).

⁶ Зі свідчення С. Севера видно, що гоніння, організоване Максиміном (235–238), він не вважав значним.

1.5. Філострат

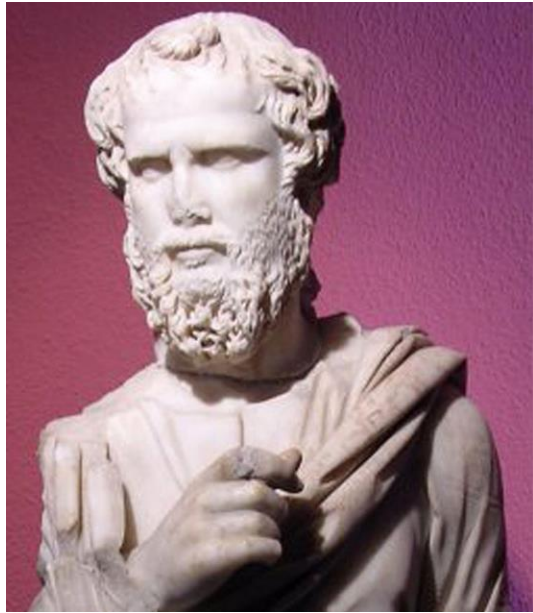

Флавій Філострат II Старший із Афін (бл. 170 – 224/249) – грецький ритор і філософ, син письменника Філострата I. Учень Антипатра (вчителя Каракалли й Гети). Народився на о. Лемносі. Жив і навчався в Афінах, а за часів Септімія Севера – у Римі. Став придворним ритором, наближеним Юлії Домни (пом. 217), жінки імператора Сеп-

тімія Севера (193–211), членом її гуртка. Тяжів до неопіфагореїзму. За дорученням Юлії написав “Життєпис Аполлонія з Тіани”. З сином Юлії, імператором Каракаллою (211–217), відвідав Галлію, бував у Антіохії й інших містах. У 217 узурпатор Макрін (217–218) убив Каракаллу, а Юлію Домну відправив у заслання. Свій твір Філострат закінчив уже після того, як Юлія заморила себе голодом. Йому приписуються також “Життєпис софістів”, “Картини”, “Про гімнастику”, діалог “Про героїв”, збірник із 73-х любовних листів (насправді неавтентичних). Збереглася більшість його творів (у тому числі одна епіграма).

Текст

Philostr. Vit. Apol. 1, 2¹. “(2). Аполлоній² ... своєю незвичайною мудрістю і презирством до всілякої тиранії був божественніший за Піфагора. ...Людяма невідома його істинна мудрість, заснована на філософії і здоровому глуздові, тому одні вигадують про нього одне, інші – друге. Наприклад, через те, що йому довелося зустрічатись і з вавілонськими магами, і з індійськими брахманами, і з єгипетськими Голими анахоретами, дехто і його самого називає магом, а то й засуджує, через [власне] незнання, як чаклуна. ...Воістину, хоча Аполлоній так часто простежував і знав майбутнє, не слід пояснювати це чаклунським мистецтвом... Люди ... заперечують мудру прозорливість Аполлонія і стверджують, ніби він відгадував майбутнє за допомогою чародійства. Невігластво черні не варте уваги...”

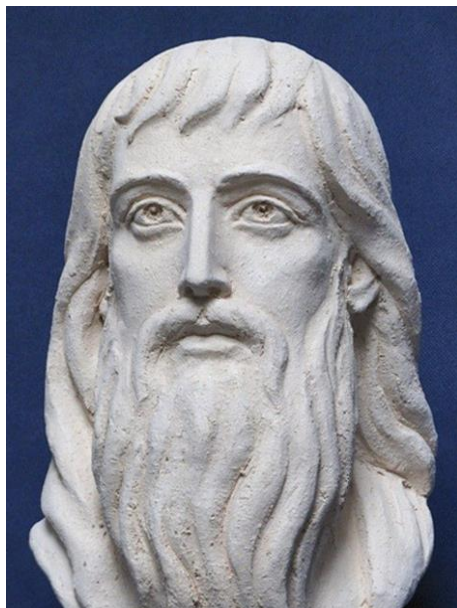
Флавій Філострат

Philostr. Vit. Apol. 1, 15³. “(15). ... Кесарем цим був Тіберій⁴, а в його правління, кажуть, якийсь чоловік був звинувачений у святотатстві лише за те, що побив свого раба, коли в нього при собі була срібна монета з зображенням Тіберія”.

Philostr. Vit. Apol. 4, 35⁵. “(35). Нерон⁶ не терпів філософів: йому здавалося, що вони міркують про дрібниці, а нишком займаються волхвуванням...”

Philostr. Vit. Apol. 5, 7⁷. “(7). Потім він⁸ скинув із себе тогу Августа⁹ і Юлія¹⁰ і вирядився в одяг Амебея і Терпна...”.

Philostr. Vit. Apol. 5, 27¹¹. “(27). Воістину, після першого самодержця¹², який встановив порядок у римських справах, увійшли в силу тирані¹³ настільки жорстокі, що вже й **Клавдій**, який правив поміж них тринадцять років, не шанувався добросердечним, хоча досяг він влади в п’ятидесятирічному віці – в пору найбільшої розсудливості, і хоча нібито виявляв пристрасть до всілякої освіченості, а все таки навіть у нього в такі-то роки виявилось багато дитячих дурощів, так що державу віддав він на спустошення жінкам¹⁴, від яких за безпечністю своєю і прийняв смерть, знаючи заздалегідь, яка загибель йому загрожує, проте не зумів від неї вберегтися”.

Аполлоній із Тіани

Philostr. Vit. Apol. 5, 32¹⁵. “(32). Тіберій¹⁶ першим звів владу до дикості й жорстокості...”

Philostr. Vit. Apol. 5, 43¹⁷. “(43). Достатньо часу побувши в Александрії¹⁸, Аполлоній вирушив у Єгипет¹⁹ і в Ефіопію²⁰ заради знайомства з **Голими** мудрецями²¹”.

Philostr. Vit. Apol. 6, 5²². “(5). ...Він²³ через необережність убив когось у Мемфісі²⁴, а мемфіські закони наказують тому, хто вигнаний за вбивство через необережність, – за це передбачене вигнання, – перебувати серед Голих, доки не очиститься від злочину, і додому повернеться чистим, а попередньо ще відвідати могилу вбитого і закласти там яку-небудь дрібницю. А доти вигнанець ще не потрапив до Голих, належить йому блукати по цьому краю, доки не зжальяться над ним мудреці²⁵, ніби над прохачем”.

Philostr. Vit. Apol. 6, 6²⁶. “(6). Знявшись із привалу при сході сонця, мандрівники в полудень прибули в монастир Голих²⁷. Голі живуть на невисокому горбі, майже на березі Нілу, а мудрістю не стільки перевершують єгиптян, скільки відстають від індусів, а оголеність їх принаряджена, ніби в афінян, що гріються на сонечку. Древа в цьому краю нечисленні, проте є невеликий гай, де Голі збираються на сходки, а храми в них – на відміну від індусів – збудовані

не там же, але в різних частинах пагорба і, на думку єгиптян, храми ці гідні уваги. Більше всього Голі догоджають Нілу, вшановуючи цю річку відразу ж землею й водою²⁸. Ніякі укриття й будівлі їм не потрібні, бо живуть вони на повітрі і під відкритим небом, проте для відвідувачів влаштований у них відповідний притулок – невеликий навіс, за розмірами подібний до елейської Стої²⁹.

Philostr. Vit. Apol. 6, 7³⁰. “(8). ... Голизна їх не через стійкість, але задля зручності³¹”.

Philostr. Vit. Apol. 6, 10³². “(10). Нам тут земля постіль не стелить і не напуває нас вином і молоком, як вакхантів, до того ж і повітря не підносить нас угору – ні! Ми спимо на голій землі і годуємося природними її плодами, які дарує вона нам у насильницьких муках, але за доброї волі³³”.

Philostr. Vit. Apol. 6, 15³⁴. “(15). ...Приніс³⁵ їм³⁶ овочі, хліб і сушені плоди³⁷”.

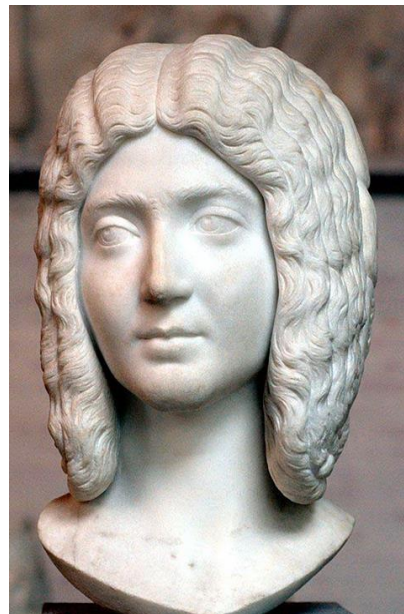
Philostr. Vit. Apol. 7, 14³⁸. “(14). Хай прикладом нестримуваного беззаконня буде в нас Нерон, а прикладом підступності Тіберій – обидва вбивали, але Нерон убивав несподівано, а Тіберій попередньо залякував”.

Philostr. Vit. Apol. 7, 26³⁹. “(26). Ми, люди, ув'язнені в темниці на весь термін, який називається життям, бо сама душа наша, обплутана кайданами тлінного тіла, хоча й багато терпить, проте попадає в рабство до всіх людських схильностей⁴⁰”.

Коментар

¹ *Флавій Филострат. Життя Аполлонія Тианського / Филострат Флавій.* – М.: Наука, 1985. – С. 5–6.

² Аполлоній – Аполлоній із Тіани, герой твору “Життєпис Аполлонія з Тіани” Філострата, який протиставляв його Ісусу Христу. Біографічний роман Філострата мав велику популярність серед язичників, хоча його антихристиянська спрямованість дещо прихована. Аполлоній (1 до н.е. – бл. 97 н.е.) був історичною особою, життя якої окутане легендами. Про нього говорять як про мандрівного вчителя мудрості, що обійшов чи не весь Стародавній світ, побувавши в Ефіопії, Індії, Іспанії, Єгипті, Римі тощо. Дорогою Александра Македонського він дістався до са-

Юлія Домна

мої Індії, де зустрівся з брахманами, які уявлялися йому неземними істотами. Аполлоній був не тільки філософом-неопіфагорійцем, аскетом і чудотворцем, але й оголошувався пророком і цілителем, якому приписувалися різні чудеса (воскресіння померлої дівчини, викорінення в місті чуми, розпізнання в убогому старцеві злого духа і наказ закидати його камінням та ін.). При цьому він спілкувався з реальними особами (Меніппом, стоїком Євфратом, кініком Діоном Хрисостомом, філософом Мусонієм, що мав друга Менократа і в 65 н.е. був засланий Нероном). Стверджували, що й смерть його була несправжньою. Вважають, що Філострат зобразив свого героя на основі записок, складених його другом ніневійцем Дамідом, які письменнику передала Юлія Домна. Цей ідеальний образ божественного мудреця перетворився на одного з найбільш шанованих героїв Античності, слава якого використовувалася для боротьби з християнством. Прямо про християн автор не пише, але біографію свого героя подає в дусі “Діань святих апостолів”, а багато приписуваних Аполлонію чудес запозичені з Євангелій.

³ **Флавий Филострат. Життя Аполлонія Тианського / Филострат Флавий.** – М. : Наука, 1985. – С. 12.

⁴ *Тіберій* – римський імператор (14–37).

⁵ **Флавий Филострат. Життя Аполлонія Тианського / Филострат Флавий.** – М. : Наука, 1985. – С. 89.

⁶ *Нерон* – римський імператор (54–68).

⁷ **Флавий Филострат. Життя Аполлонія Тианського / Филострат Флавий.** – М. : Наука, 1985. – С. 98.

⁸ *Він* – Нерон.

⁹ *Августа* – імператора Октавіана Августа (27 до н.е. – 14 н.е.).

¹⁰ *Юлія* – диктатора Юлія Цезаря (49–44 до н.е.).

¹¹ **Флавий Филострат. Життя Аполлонія Тианського / Филострат Флавий.** – М. : Наука, 1985. – С. 106–107.

¹² *Першого самодержця* – Октавіана Августа.

¹³ *Тирані* – імператори Тіберій і Калігула (37–41).

¹⁴ *Жінкам* – першою жінкою Клавдія була відома своєю розпущеною Мессаліна, вдруге він оженився на Агріппіні, яка після кількох спроб зрештою отруїла його.

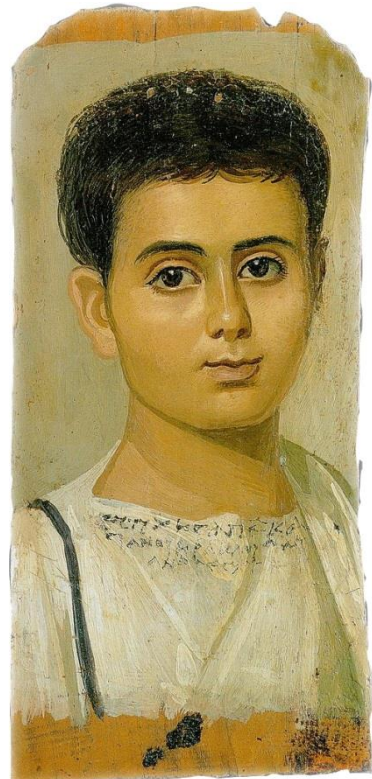
¹⁵ **Флавий Филострат. Життя Аполлонія Тианського / Филострат Флавий.** – М. : Наука, 1985. – С. 109.

¹⁶ *Тіберій* – імператор Тіберій.

¹⁷ **Флавий Филострат. Життя Аполлонія Тианського / Филострат Флавий.** – М. : Наука, 1985. – С. 116.

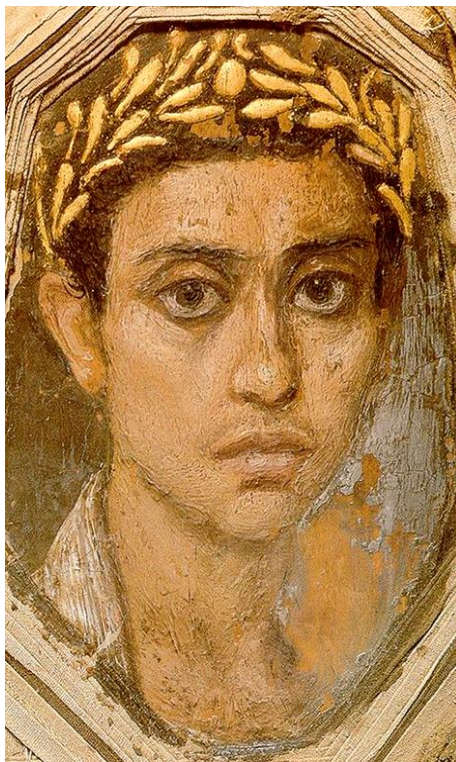
¹⁸ *Александрії* – найбільшому місті Єгипту, заснованому Александром у 332 до н.е.

¹⁹ *Єгипет* – країна в північно-східній Африці, яка за часів Октавіана Августа стала володінням Римської імперії. В Єгипті мало місце таке явище, як “фаюмський

“Фаюмський” портрет хлопчика Євтіхія. Нью-Йорк. Музей Метрополітен

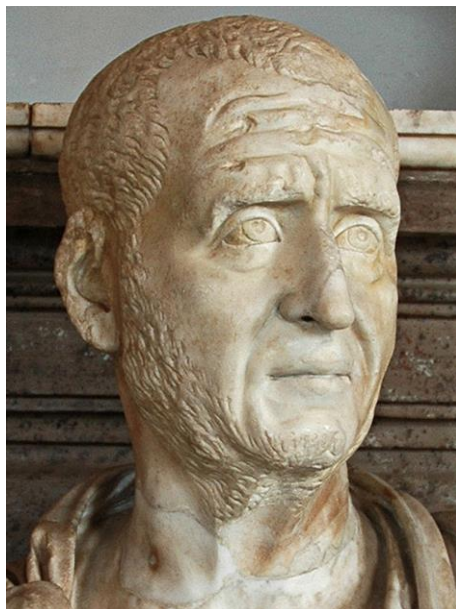
- портрет”, що вплинув на формування в подальшому християнського іконопису.
- ²⁰ *Ефіопію* – країну в верхів'ях Голубого Нілу; в стародавні часи Ефіопією називали також Нубію (тепер Північний Судан).
- ²¹ *Голих мудреців* – аскетів-анахоретів Фіваїди, області на півдні Єгипту. Філострат використовує критику Голих як засіб легкої критики християн, хоча й приписує Голим невластиві для християн погляди, щоб показати перевагу Аполлонія над Христом.
- ²² **Флавій Филострат. *Жизнь Аполлония Тианского* / Филострат Флавий. – М. : Наука, 1985. – С. 119–120.**
- ²³ *Він* – бродяга.
- ²⁴ *Мемфісі* – колишній столиці Єгипту (в нинішній місцевості поблизу міста Ель-Бадрашейн і селища Міт-Рахіна, на південь від Каїру, в мухафазі Каїр).
- ²⁵ *Мудреці* – Голі багато в чому нагадують християн, над якими автор іронізує.
- ²⁶ **Флавій Филострат. *Жизнь Аполлония Тианского* / Филострат Флавий. – М. : Наука, 1985. – С. 120.**
- ²⁷ Тут помітна й відмінність у ставленні до життя християнських анахоретів (ченців) і легендарних Голих, хоча паралелі часто залишаються.
- ²⁸ *Нілу ... водою* – Ніл утворює наносну лаву з мулу.
- ²⁹ *Стої* – філософської школи стоїків.
- ³⁰ **Флавій Филострат. *Жизнь Аполлония Тианского* / Филострат Флавий. – М. : Наука, 1985. – С. 121.**
- ³¹ *Зручності* – автор хоче показати, що аскетизм Голих вимушений, а не свідомий.
- ³² **Флавій Филострат. *Жизнь Аполлония Тианского* / Филострат Флавий. – М. : Наука, 1985. – С. 122.**
- ³³ *Доброї волі* – монолог, який подається від імені представника Голих. Таким способом автор звертає увагу на аскетизм, характерний для християнських ченців.
- ³⁴ **Флавій Филострат. *Жизнь Аполлония Тианского* / Филострат Флавий. – М. : Наука, 1985. – С. 129.**
- ³⁵ *Приніс* – гість.
- ³⁶ *Їм* – Голим.
- ³⁷ *Плоди* – тут відображений спосіб життя усамітнених християнських анахоретів. Слуги й помічники цих анахоретів приносили їм необхідні продукти харчування.
- ³⁸ **Флавій Филострат. *Жизнь Аполлония Тианского* / Филострат Флавий. – М. : Наука, 1985. – С. 151.**
- ³⁹ *Там само.* – С. 159.
- ⁴⁰ Тут помітний погляд на людину з боку неопіфагорійця, що схилився до ідей платонізму.

“Фаюмський” портрет юнака.
Нью-Йорк. Музей Метрополітен

1.6. Імператор Де- цій

Гай Мессій Квінт Траян Децій I Старший Тім Дакійський Найвеличнійший (201–1.07.251) – римський імператор (06.248/осінь 249 – 1.07.251). Народився в знатній плебейській сім'ї в селищі Буда-лії поблизу Сірміума (нині Мітровіца) в Нижній Паннонії. Освічений, енергійний, відзначався багатьма чеснотами. Його жінка, Геренія Купрессенія Етрусцілла, походила з благородної італійської сім'ї. Мав двох синів. Упевнено просувався по щаблях військових посад. Став сенатором. Потім воював з готами (245). Імператор Філіпп Аравіяннин (244–249) призначив його головнокомандувачем у Мезії й Паннонії для придушення повстання на Істрі. Децій відновив порядок, відбив напад на провінцію готів. У 248 легіони проголосили його імператором. Він переміг Філіппа й зайняв Рим (249). Отримав від сенату ім'я Траян. Турбувався про внутрішнє влаштування Імперії. Закінчив громадянську війну в Галлії, переслідував християн. Після відновлення нападів готів потерпів поразку під Наїссом (251), але потім декілька разів розгромив ворога. Разом зі старшим сином-августом Гереннієм Етруском загинув у битві з готами при Абрітті (Мезія). Обожнений сенатом. Тричі був консулом (234, 250, 251).

Децій

Текст

Euseb. Hist. Eccl. 6, 39 (1–2)¹.“(1). Після семирічного правління Філіппа² владу отримав Децій³. Через ненависть до Філіппа він розпочав на Церкву гоніння...⁴. (2). ...Перед урядовим судом...”.

Euseb. Hist. Eccl. 6, 40 (2)⁵.“(2). ...При Деції оголошене було гоніння...”.

Sulp. Sev. Chron. 32, 3⁶. “(3). Незабаром у правління Деція сьоме за рахунком гоніння було спрямоване проти християн”.

Euseb. Hist. Eccl. 6, 41 (1)⁷. “(1). ...Натравлювати на нас⁸ язичницький натовп, розпалюючи властиве йому марновірство”.

Euseb. Hist. Eccl. 6, 41 (10–13)⁹. “(10). І ось з’явився указ, у якому говорилося майже про те ж саме, що провіщене було Господом нашим, – такий страшний, що могли, мабуть, спокуситися навіть обрані. ...(11). ...Принести жертву... (12). ... До жертівника... (13). ... Приреклись... перед судом...”.

Euseb. Hist. Eccl. 6, 41 (21)¹⁰. “(21). ...Був викритий як християнин і в ланцюгах приведений до правителя¹¹”.

Децій. Сестерцій (аверс)

Lact. De mort. persecut. 4 (1–2)¹². “(1). Справді, через багато років з’явилася проклята істота – Децій, яка пригнічувала Церкву. Адже хто може переслідувати справедливість, як не негідник?. (2). І здавалося б, що завдяки такій особистій якості, він був піднятий на ту першорядну висоту і почав біснутися проти Бога, щоб відразу ж загинути”.

Коментар

¹ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 229.*

² Імператор Філіпп (249–251).

³ Імператор Децій (249–251).

⁴ За часів імператорів Гордіана III (238–244) і Філіппа Араба (Аравітянина) (244–249), якого навіть вважали християнином (*Euseb. Hist. Eccl. 6, 34*), церква переживала період процвітання й спокою. Децій користувався великою підтримкою сенату і в останніх числах грудня 249 здійснив спробу підняти престиж імператорської влади і зміцнити державу; він оголосив обов’язковою для всіх участь у культі Генія імператора (Божества, яке покровительствує імператору). Християни, продемонструвавши непокірність, накликали на себе тяжкі репресії; імператор розпочав проти них 7-ме гоніння (249–251) через відмову приносити жертви, а можливо й через своє ненависть до Філіппа, чим зробив себе ворогом християн. Багато людей потрапили до в’язниць і були страчені (затосовувалися кайдани, тортури, бичування, кігті, допит залізом, тюрма, багатоденне сидіння з розтягнутими ногами, спалення, обливання негашеним вапном, відрубання голови мечем тощо; дехто тікав у гори й пустелі, гинув від голоду, спраги, морозу, від хво-

роб, розбійників і звірів). Проте це не було виявом простої зневаги християн – дотримання культу імператора в Римі стало не стільки актом релігійним, скільки видом присяги населення. Тож відмова від участі в культурі сприймалася як державна зрада.

⁵ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 230.*

⁶ *Сульпиций Север. Сочинения / Север Сульпиций. – М. : РОССПЭН, 1999. – С. 74.*

⁷ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 232.*

⁸ Нас – християн.

⁹ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 233.*

¹⁰ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 236.*

Про Деція писали С. А. Віктор (*Aurel. Vict. De caes. 28–29*), Євтропій, П. Оросій, Джордан, Зосім (*Zos. Hist. Nov. 1, 21*) та ін. (*Treb. Poll. Duo Valer. 5*).

¹¹ Підозрюваний у сповіданні християнства.

¹² *Лактанцій. О смерти преследователей / пер. с лат. языка, вступ. ст., коммент., указатель и библиогр. список В. М. Тюленева. – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 127.*

Децій. Ауреус (аверс і реверс)

З іменем Деція пов'язане одне з найбільш жорстоких у римській історії гонінь на християн. Воно набуло загального характеру, поширившись по всій Імперії. Мотиви, які спонукали Деція розпочати переслідування християн, не зовсім зрозумілі. Візантійський хроніст XII ст. Іоанн Зонара, який опирався на втрачені для нас джерела, стверджує, що Деція до гонінь підбурював цензор Валеріан (*Zon. Epit. 12, 20*). Проте коли останній зайняв у 253 престол, він вдався до антихристиянської політики не раніше 257. Євсевій Кесарійський вважає, що Децій підняв нове гоніння на церкву з ненависті до попередника, відомого своїми прохристиянськими симпатіями (*Euseb. Hist. Eccl. 6, 39.1*). За словами священомученика Кіпріана Карфагенського, Децій готовий був швидше прийняти дурні звістки про повстання узурпатора на околицях Імперії, ніж почути про поставлення нового єпископа в Римі (*Cypr. Carth. Ep. 55, 9*).

Проте, причини гоніння за часів Деція лежать значно глибше і не можуть бути зведені лише до особистих антипатій імператора. По-перше, це ворожість до християн з боку населення Імперії. Ще за рік до початку переслідувань (у середині 248) александрійці за підбурювання язичницького жерця вчинили антихристиянський погром: натовп пограбував і знищив майно християн, змушуючи їх здійснювати жертвоприношення, а тих, хто відмовлявся, вбивав (*Euseb. Hist. Eccl.* 6, 7). По-друге, Децій хотів відновити старі римські порядки в Імперії, яка поринула в стан глибокої кризи, повернути традиційні чесноти й звичаї, які спиралися на давні римські культу. Все це вело до неминучих зіткнень із християнами, які ставили під сумнів римські релігійні цінності. Таким чином, антихристиянські заходи Деція можна розглядати як поєднання особистих пристрастей імператора з об'єктивними факторами, пов'язаними з його внутрішньою політикою, і спрямованими на зміцнення Римської держави.

Законодавство Деція, яке стосувалося християн, не збереглося, але про його зміст, а також про характер застосування можна судити з деяких сучасних йому документів, насамперед із листів священомученика Кіпріана Карфагенського (*Cypr. Carth. Ep.* 8; 25; 34; 51; 57) і його трактату "Про тих, хто відпав"; з листів святителя Діонісія Александрійського, Фабіана Антіохійського, Доміціана і Дідіма, Германа, тобто листів, які зберіг Євсевій Памфіл (*Euseb. Hist. Eccl.* 6, 41–42); з великою впевненістю можна використати деякі християнські записи мучеництва, у першу чергу пресвітера Піонія Смірнського, що постраждав разом з іншими (250; пам. 11 березня). Особливий інтерес викликають папіруси, знайдені в 1896 поблизу Оксірінха в Єгипті (всього бл. 40) оксфордськими вченими Бернардом Гренфеллем і Артуром Хантом. Це посвідчення (*libelli*), які видавалися комісією по благонадійності тим особам, які вчинили жертвоприношення язичницьким богам у присутності представників влади (*Болотов В.В. Собр. церковно-исторических трудов: в 8 т. – Т. 3. – М., 2001. – С. 124; New Eusebius. – P. 214*).

Деякі дослідники антихристиянських гонінь вважають, що Децій видав два едикти, причому 1-й був спрямований проти вищого кліру, 2-м наказувалося здійснити загальне жертвоприношення по всій Імперії (детальніше див.: *Федосик В. А. Церковь и государство. – Минск : Наука и техника, 1988. – С. 94–95*). З цим пов'язують два етапи гоніння. На **першому етапі**, з моменту вступу Деція в Рим у кінці 249, були заарештовані, а потім страчені багато визначних єпископів. На **другому етапі**, з лютого 250, було оголошено про загальне жертвоприношення, що, на думку організаторів, означало, з одного боку, акт вірнопідданської присяги, який мав згуртувати мешканців Імперії, а з іншого – форму колективного моління про дарування богами благополуччя імператору і всій державі. Слід зазначити, що законодавство Деція не було спрямоване проти одних тільки християн чи осіб, запідозрених у приналежності до недозволеної релігії. Кожен житель Імперії зобов'язаний був підтвердити свою прихильність до язичницької релігії через ритуал, суть якого зводилася до вживання жертвовного м'яса, uzливання вина і куріння пахошів перед зображенням імператора і язичницьких богів. Вчинивши ці дії, будь-який запідозрений у приналежності до таємної релігії доводив, що для подібного звинувачення немає підстав; беручи участь у жертвоприношеннях і тим самим відмовляючись від принципів своєї віри, колишній християнин мав бути негайно звільнений на основі законодавства Траяна. У випадку ж відмови від здійснення жертвоприношення передбачалася його страта.

Децій. Антонініан (аверс і реверс)

Влада докладала зусиль до того, щоб хоча б формально повернути християн, яких вона вважала в інших відношеннях “добрими громадянами”, до традиційних культів, при цьому намагаючись не доводити справу до **стра**ти і широко використовуючи різні засоби примусу: тортури, тривале ув’язнення. Наслідком едикту були численні зречення тих християн, які, звикнувши до тривалого періоду віротерпимості, тепер не були готові відмовитися від спокійного життя і перенести знегоди, котрі до того ж можна було легко уникнути. При цьому формальна згода на вимогу влади ще не означала відступу від віри. За свідченням священомученика Кіпріана, з’явилося декілька категорій відступників: ті, хто дійсно принесли жертви “паганським” богам (*sacrificati*); ті, хто тільки кадив перед зображеннями імператора і богів (*thurificati*); ті, хто не здійснював ні того, ні іншого, але різними способами, в т.ч. підкупом, домагався включення своїх імен до списків тих, хто вчинив жертвоприношення, і отримувал посвідчення (*libellatici*); нарешті, особи, вина яких полягала лише в тому, що вони домагалися включення своїх імен до списків, не отримуючи лібеллів (*acta facientes*).

Поряд із масою відступників були сповідники і мученики за віру, які заплатили ціною життя за відданість Христу. Одним із перших постраждав римський папа Фабіан (236–250), страчений 20 або 21 січня 250 (пам. 5.08; пам. зх. 20.01; *Cypr. Carth. Ep. 3*). Декілька кліриків Римської церкви і велике число мирян були заарештовані (*Euseb. Hist. Eccl. 6, 43.20*). Африканець Целерін після декількох тижнів ув’язнення несподівано був звільнений імператором (*Cypr. Carth. Ep. 24*). Інші перебували в кайданах до літа і були вбиті, як, наприклад, пресвітер Мойсей (*Cypr. Carth. Ep. 55; Euseb. Hist. Eccl. 6, 43.20*).

З Рима гоніння перекинулося на провінції. На о. Сицилія були замучені єпископи Никон Тавроменійський і 199 його учнів (251; пам. 23 березня); в Катанії постраждала мучениця Агафія, християнка з Панорма (251; пам. 5 лютого). В Іспанії єпископи Василід і Марціал стали “лібеллятиками”. В Африці, за визнанням священомученика Кіпріана, який сам сховався від переслідувань, велике число вірних відпали, але й тут були приклади твердості тих, кого кинули до в’язниць і піддали тортурам (*Cypr. Carth. Ep. 8*). У Єгипті теж було багато відступників і “лібеллятиків”. Деякі християни, що займали чільне становище в суспільстві, робили жертвоприношення добровільно, іноді їх примушували так робити близькі. Багато хто відрікався, не витримавши тортур, але були виявлені й приклади християнської мужності, описані Діонісієм Александрійським (*Euseb. Hist. Eccl. 6, 40–41*). Діонісій, уже заарештований,

був випадково звільнений селянами-язичниками Марсеотіди. В Смірні загинув єпископ Євдемон. Тут же постраждав пресвітер Півоній (пам. зх. 1 лютого). Згідно з актами мучеництва, йому ставили в приклад зречення його єпископа, але він, незважаючи на тривалі тортури, вистояв і був спалений. Декілька єпископів значних кафедр на Сході були страчені або померли в ув'язненні. Серед них були священомученики Вавіла Антіохійський і з ним три юнаки: Урван, Прілідіон, Сполоній, і мати їх Христудула (251; пам. 4 вереня; пам. зх. 24 січня), та Александр, єпископ Єрусалимський (251; пам. 12 грудня; пам. зх. 18 березня; *Euseb. Hist. Eccl.* 6, 39). У Кесарії Палестинській був заарештований Оріген, який зазнав катування й ув'язнення, котре припинилося лише після загибелі імператора Деція (*Euseb. Hist. Eccl.* 6, 39.5).

За свідченнями церковних синаксарів, з часу гоніння імператора Деція число шанованих мучеників різко зросло. Відомі вже цілі групи мучеників: єпископ

Децій. Антонініан (аверс і реверс)

Карп Фіатірський (або Пергамський) з Агафодором, дияконом Папілою і мученицею Агафонікою (251; пам. 13 жовтня); пресвітер Фавст, диякон Авів, Кіріак Александрійські і з ними 11 мучеників (250; пам. 6 вересня); Папій, Клавдіан і Діодор Атталійські (250; пам. 3 лютого); Терентій і Неонілла Африканські з їх численними дітьми: Сервілом, Феодулом, Іерексом, Нітом, Вілом, Євнікією (249–250; пам. 28 жовтня); Фірс, Левкій, Каллінік, Коронат Нікомедійські та інші з пресвітером Мироном (249–251; пам. 17 серпня, 14 грудня); критські мученики: Феодул, Саторнія, Євпор, Геласій, Євнікіан, Зотік, Помпій, Агафопус, Василід, Єварест (пам. 23 грудня); мученик Парамон Віфінський з 370 мучениками (пам. 29 грудня). З гонінням імператора Деція також пов'язаний переказ про 7-х сплячих ефеських юнаків.

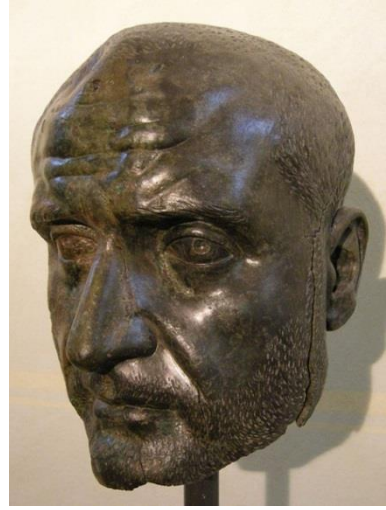
До початку 251 переслідування Деція фактично зійшли нанівець. Скориставшись деякою свободою, церква звернулася до вирішення внутрішніх проблем, що постали під час гонінь. Безпосереднім наслідком гоніння за часів Деція стало питання про церковну дисципліну, пов'язане з прийняттям відпалих, що викликало смути серед християн Заходу. В Римі після 15-місячної перерви, що слідувала за стратою Фабіана, обрали нового єпископа Корнелія, який поблажливо ставився до відступників, і це обумовило новатіанський розкол (за іменем антипапи Новатіана). У Карфагені Кіпріан зібрав перший після гоніння великий Собор, який теж зайнявся болючим питанням про відпалих.

1.7. Імператор Требоніан Галл

Гай Вібій Афіній Требоніан Галл (206–253) – римський імператор (07.251–08.253). Народився в Перузії, де згодом був сенатором. Його жінкою була Афінія Геміна Бебіана. Мав сина Волузіана Галла й дочку Вібію Галлу. У 245 – консул-суффект. За часів Деція управляв Верхньою й Нижньою Мезією. Став винуватцем смерті Деція. Проголошений військами імператором і затверджений сенатом на посаді разом із молодшим сином Деція Гостіліаном (05.250/06.251–11.251), якого усиновив. Уклав принизливий мир з готами. В країні поширювалася чума (від якої помер Гостіліан), а готи й перси спустошували Схід. Галл і його син заслужили повагу народу, хоронячи всіх, померлих від чуми. Сину він надав титул цезаря (251), потім августа (252). Коли Галл перебував у Римі, в Паннонії повстав Марк Емілій Еміліан. Імператор вирушив у похід, але під Інтрамною (Умбрія) був розгромлений. Втік із сином на північ, де їх убили солдати, які розраховували більше отримати від Еміліана. Двічі консул (245, 252).

Требоніан Галл. Флоренція.
Національний археологічний музей

Требоніан Галл. Антонініан (аверс і реверс)

Текст

*Euseb. Hist. Eccl. 7 (1)*¹. “(1)². Галл, не зрозумівши Децієвої вини і попередньо не подумавши над тим, що його згубило, спіткнувся об той же самий камінь, який лежав перед очима. Правління його було благополучне, все йшло за його бажанням, але він вигнав **святих мужів**, прохачів перед Богом про його мир і здоров'я. Разом із ними вигнав він і молитви про самого себе³”.

Коментар

¹ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 244.*

² Це є витяг, здійснений Євсевієм із листа Діонісія до Гермаммона.

³ Галла часто звинувачують у відновленні переслідувань християн після смерті Деція. Одні автори вважають його організатором великого (8-го) гоніння на християн, інші – лише малого гоніння. Проте на відміну від попередника, який вважав християн небезпечними для держави, цей імператор був змушений поступитися настроям натовпу, який вбачав у християнах саме винуватців епідемії чуми, що охопила Імперію в кінці 251. У Римі, згідно указу Галла, в 252 був заарештований і ув'язнений папа св. Корнелій (03.251–06.253), хоча справа обмежилася лише його засланням на околиці Риму, де він і помер у 253. Його спадкоємець св. Луцій I (253–254) сразу ж після обрання папою був видворений можновладцями з міста і зміг повернутися лише наступного року (*Cypr. Carth. Ep. 59, 6; Euseb. Hist. Eccl. 7, 10*).

Про Галла писали римські історики IV ст. – Євнапій у своїй “Історії”, С. А. Віктор, а також Зосім (*Zos. Hist. nov. 1, 16–17*); зазначалося, що його спільне з сином правління “знамените” лише “чумою й хворобами” (*Eutrop. Brev. 9, 5*).

Требоніан Галл. Антонініан (аверс і реверс)

1.8. Імператор Валеріан

Публій Аврелій Ліціній Валерій Валеріан (бл. 193 – бл. 264) – римський імператор (10.253–06.260). Походив зі знатного італійського роду. Відзначився на військовій службі за часів А. Севера і його спадкоємців. Сенатор. У 238 був *princeps Senatus*, а при імператорові Деції – цензором (251). Потім – намісник Реції. У 253 закликаний імператором Требоніаном Галлом на допомогу проти Еміліана, який підняв повстання в Мезії. Проте легіони Валеріана, в свою чергу, проголосили свого полководця імператором. Коли Галла й

Еміліана вбили їх солдати, Валеріан був зведений римськими легіонами в імператорський сан; йому тоді було бл. 60 років. Свого сина Галлієна (від 2-ої жінки) він призначив співправителем. Здібний полководець і правитель, Валеріан проте не зміг перебороти кризу, за якої в Імперію вторгалися варвари, поширювалася чума, а різні полководці, котрих направляли проти цих ворогів, користуючись сум'яттям, проголошували себе імператорами (Інгену у Мезії, Постум у Галлії та ін.). Зрештою, сам Валеріан, який з 257 вів війну з шахом (“шахінішахом”) Шапуром I (243–273), у 259, внаслідок зради, попав під Едессою в полон до персів, які поводитися з ним найганебнішим чином. Шапур використовував його як “підніжжя”, коли сідав на коня. Згодом принижений Валеріан запропонував великий викуп за своє звільнення. У відповідь Шапур влив йому в горло розплавлене золото. Потім шах наказав зняти з трупа нещасного в'язня шкіру і, напхавши в неї солому й гній, поставив опудало на загальний огляд у перському храмі в Сузах. Валеріан – єдиний з імператорів, який помер у полоні. Після поразки Персії в її останній війні з Імперією (I пол. VI ст.) останки Валеріана були поховані. 4 рази консул (238, 254, 255, 257).

Валеріан. Ауреус (авверс)

Текст

Euseb. Hist. Eccl. 7, 10 (3–4)¹. “(3)². Дивовижні два образи Валеріана, особливо якщо подумати, як усе йшло спочатку, який

він був смиренний і привабливий для людей Божих. Настільки милостивим і доброзичливим до нас не був ніхто з імператорів³; навіть ті, про кого говорили, що вони відкрито стали **християнами**, не приймали нас із такою явною дружельюбністю і любов'ю, як він на початку правління. Увесь його дім був наповнений благочестивими людьми...

(4). Але його вчитель, глава єгипетських магів⁴, поступово переконав його позбутися їх. Він порадив йому страчувати чистих і благочестивих мужів і гнати, як ворогів, тих, хто був перешкодою для його мерзенних, огидних заклинань (адже є й були люди, які могли

Валеріан. Сестерцій (аверс)

однією своєю присутністю і поглядом, навіть тільки подихом і звуком свого голосу зводити нанівець усі підступи демонів-губителів). Він запропонував йому здійснювати нечисті посвячення, злочинні чаклунські обряди, неугодні Богу богослужіння, переконав губити нещасних дітей, приносити в жертву немовлят нещасних батьків, розглядати нутроці новонароджених, розрубувати й розривати створіння Божі, ніби заради власного щастя⁵.

Euseb. Hist. Eccl. 7, 10 (5)⁶. “(5)⁷. ...Макріан в надії на імператорську владу підніс [демонам] щедрі дари...”

Euseb. Hist. Eccl. 7, 10 (7)⁸. “(7)⁹. ...Валеріан, доведений до такого цим чоловіком, почав у своїй гордовитості знущатися над людьми...”

Sulp. Sev. Chron. 32, 3¹⁰. “(3). ...Потім Валеріан був ... ворогом святих”.

Euseb. Hist. Eccl. 7, 11 (3–5)¹¹. “(3). Я¹² прийшов до Еміліана не один; мене супроводжували мій співпресвітер Максим і диякони Фавст, Євсей, Херімон; прийшов з нами і один із римських братів, які тут перебували. (4). Еміліан не звернувся до мене з попереднім “Не влаштовуй зібрань”, вважаючи це зайвим, і одразу налаштувався на кінцеву, головну мету. Мова в нього¹³ йшла не про те, щоб не влаштовувати зібрань, а про те, щоб нам самим не бути християнами. Він наказував перестати бути ними і вважав, що якщо я передумаю, то й інші підуть за мною. (5). Я відповів коротко й по суті: “Слід коритися Богові більше, ніж людям”, і прямо перед ним засвідчив: “Шаную Єдиного Сутого Бога і нікого іншого, не зраджу своїх думок і не пере-

стану бути християнином”. Після цього він наказав нам вирушати в якесь село поблизу пустелі, що називається Кефро”.

Шапур I святкує перемогу над Валеріаном. Рельєф. *Накше-Рустам*

Euseb. Hist. Eccl. 7, 11 (18)¹⁴. “(18). ...Викликали на суд, забірали в казну наш маєток, оголошували поза законом, продавали з аукціону майно, позбавляли почесних звань... Чи може [мені] розповісти про нашу зневагу до мирської слави, презирство до похвал і осуду від властителів і сенаторів, про стійке терпіння, з яким ми переносимо загрози, ворожі крики, небезпеку, гоніння, скитання, скорботу, всілякі притіснення, на кшталт тих, які випали на мою долю при Деції й Сабіні¹⁵ і продовжуються дотепер при Еміліані¹⁶?”.

Lact. De mort. persecut. 5 (1)¹⁷. “(1). Трохи пізніше також і Валеріан, охоплений подібним безумством, підняв нечестиву руку на Бога і за короткий час пролив багато праведної крові. І вразив його Бог новим і виключним видом страти, щоб це було застереженням наступним противникам Бога в тому, що за їх злодійства їм завжди буде віддаватись належна плата”.

Коментар

¹ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 249–251.*

² Це є витяг з листа Діонісія до Гермаммона.

³ Спочатку Валеріан, за звичаями тих часів, перебував на військовій службі, де його прозвали “Колобій” (“укорочений”). За часів правління Валеріана відбу-

валися вторгнення варварів (маркомани, готи, борани, перси) у Паннонію, Північну Італію, Фракію, Македонію, Грецію, Азію, Понт, Колхіду. Відпали Дакія (255), Декуматські поля (259), тимчасово була втрачена Реція. З 253 фактичним правителем Сходу став Оденат. У 255 син Шапура Гормізд захопив Антіохію за допомогою члена курії Кіріада, який проголосив себе імператором, хоча після прибуття Валеріана на Схід Кіріада вбито. Проте з'явилася низка інших самозванців. Перси захопили 26 міст (у т.ч. Нісібін), Сирію, Кілікію, Каппадокію. Зрештою вони полонили самого імператора. У 262 Оденат розгромив персів, але звільнити Валеріана не зміг.

Валеріан увів культ Сонця і був його жерцем. Він називав себе *dominus* (“пан”). Християнські автори вважали його нерозумним і бездіяльним, нездатним за інтелектом і поведінкою до виконання яких би то не було громадських посад. Проте нехристиянські документи засвідчують зворотні, позитивні риси Валеріана.

⁴ Мова йде про приближеного й улюбленця Валеріана, воєначальника Фульвія Макріана (міністра фінансів Єгипту, який завідував армійськими касами, складами, хлібним ринком), палкого прибічника східних культів. Він мріяв про владу для двох своїх синів.

⁵ Перші роки правління Валеріана були спокійні для церкви. Імператор, здавалося, навіть благоволив до християн, які знаходилися й при дворі. Але в 257 в державній релігійній політиці відбулася різка зміна. Свт. Діонісій Александрійський (бл. 190–265) вбачав причину зміни настрою Валеріана у впливі Фульвія Макріана, вороже налаштованого щодо церкви, який навів імператору зневагу до християн.

Слід врахувати й те, що після політичної кризи кінця II ст. відбулися зміни в ідеології християнства. Змінилося становище правлячих кіл, тому багато знатних людей потяглися до християнства, яке на відміну від язичництва давало втіху спраглим душам. В середині III ст. християнські громади вже помітно вирізнялися “престижним” соціальним складом на тлі “плебейських” громад ранньохристиянських. З кінця II – початку III ст. чисельність знатних та імущих людей у громадах християн зростає значною мірою особливо в Римі. Можливо, щоб ослабити вплив християн, Валеріан за часів свого правління і розв'язав потужне 8-ме гоніння на них (257–258), хоча воно сприяло подальшому зміцненню християнських громад.

У серпні 257 з'явився антихристиянський **1-й едикт** Валеріана (проти духовенства). Сподіваючись, що помірковані антихристиянські дії да-

Майстер із Месскірха. Кіпріан (бл. 1540)

дуть більший ефект, ніж жорсткі заходи, органи влади нанесли головний удар по вищому духовенству, вважаючи, що після відступництва предстоятелів церков за ними послідує і їх паства. Цей едикт змушував кліриків здійснювати жертвоприношення римським богам; за відмову передбачалося заслання. Крім того, під загрозою смертної страти, християнам було заборонено здійснювати богослужіння, богослужбові зібрання і відвідувати місця поховань. З листів святителів Діонісія Александрійського, особливо до Гермаммона й Германа (*Euseb. Hist. Eccl. 7, 10–11*), та листів Тасція Цецілія Кіпріана Карфагенського (*Supr. Carth. Ep. 76–80*) відомо, як виконувався едикт в Александрії і в Карфагені. Обидва святителі були викликані місцевими правителями і після відмови виконати припис едикту були відправлені в заслання. В Африці легатом Нумідії були засуджені на каторжні роботи в рудниках багато єпископів цієї провінції разом зі священниками, дияконами і деякими мирянами – мабуть, за порушення заборони здійснювати християнські зібрання. На час дії 1-го едикту Валеріана традиція відносить мучеництво римського папи св. Стефана I (254–257) та інших, страчених у 257 (пам. 2 серпня; “житіє” див.: *Задворный В. История римских пап. – М., 1997. – Т. 1. – С. 105–133*).

Невдовзі представники влади переконалися в неефективності вжитих заходів. **2-й едикт**, виданий у серпні 258, був більш жорстоким (проти мирян). Духовних осіб за відмову підкоритися наказувалося страчувати, знатних мирян сенатського і вершницького стану (військових) позбавляти гідності, а їх майно конфіскувати, у випадку ж спротиву – страчувати, а їхніх жінок позбавляти майна і відправляти в заслання; осіб, які, перебували на імператорській службі (*caesariani*) і сповідували християнство, передбачалося позбавляти

майна і засуджувати до примусових робіт у дворцевих маєтках (*Supr. Carth. Ep. 80*).

Застосування 2-го едикту було надзвичайно суворим. 10.08.258 в Римі були замучені папа св. Сікст II (257–258) із дияконами Лаврентієм, Феліціссімом і Агапітом (пам. 10.08.). Серед когорти римських мучеників цього часу: диякони Іпполіт, Іриней, Авундій і мучениця Конкордія (258; пам. 13.08.). 14 вересня 258 з місця заслання до проконсула Африки Галерія Максима був доставлений священномученик Кіпріан Карфагенський. Між ними відбувся короткий діалог: “Ти Тасцій Кіпріан?” – “Я”. – “Найсвятіші імператори наказали тобі принести жертву (*saeremoniari*)”. – “Не зроблю”. – “Подумай (*Consule tibi*)”. – “Роби, що тобі наказано. В справі настільки справедливій нічого роздумувати (*In re tam justa nulla est consultatio*)”. Після цього проконсул сформулював звинувачення і оголосив вирок: “Тасція

Кіпріан. Ікона

Кіпріана стратити мечем”. – “Дяка Богові!” – відповів єпископ. Так Кіпріан прийняв мучеництво (пам. 31.08.; пам. зх. 14.09) (*Acta Proconsularia S. Cypriani 3–4 // CSEL. – Т. 3/3. – Р. 110–114; пор.: Болотов В. В. Собрание церковно-исторических трудов. – М., 2001. – Т. 3. – С. 132*).

Інші африканські єпископи, заслані ще рік тому, тепер були викликані і страчені, серед них: Феоген Гіппонський (пом. 26.01.259; пам. зх. 3.01.?) і єпископи Агапій і Секундін (пом. 30.04.259; пам. зх. 30.04.). Диякона Якова і читця Маріана, заарештованих поблизу Цірти в Нумідії, стратили 6 травня 259 в місті Ламбезісі, резиденції легата Нумідії, разом із багатьма мирянами (пам. зх. 30.04.). Жертв було так багато, що страти продовжувались декілька днів (*Zeiller. – 1937. – Vol. 2. – P. 155*). У місті Утіка постраждала група мучеників на чолі з єпископом Кодратом (*Aug. Serm. 306*). 29 січня 259 в Іспанії був за-

Розправа над християнами в Римі. Мозаїка.
Сус (III ст.)

живо спалений єпископ Фруктуоз Тарраконський разом з дияконами Августом і Євлогієм (пам. зх. 21.01.; див.: *Zeiller. – 1937. – Vol. 2. – P. 156*). Постраждали єпископи Маркіан Сіракузький (пам. 30.10.), Лібертін Агрігентський (пам. зх. 3.11.). Згодом гоніння зачепили й Схід Імперії, куди Валеріан вирушив на війну з персами. Відомі мученицькі акти християн Палестини, Лікії і Каппадокії, які відносяться до цього часу (див., напр.: *Euseb. Hist. Eccl. 7, 12*).

⁶ *Евсевий Памфіл. Церковная история / Памфіл Евсевий. – М.: Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 250.*

⁷ Це витяг з листа Діонісія до Гермаммона.

⁸ *Евсевий Памфіл. Церковная история / Памфіл Евсевий. – М.: Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 250.*

⁹ Це витяг з листа Діонісія до Гермаммона.

¹⁰ *Сульпицій Север. Сочинения / Север Сульпиций. – М.: РОССПЭН, 1999. – С. 74.*

¹¹ *Евсевий Памфіл. Церковная история / Памфіл Евсевий. – М.: Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 251.*

¹² Діонісій Александрійський.

¹³ Тобто Луція Муссія Еміліана, майбутнього імператора-узурпатора (261–262). Муссій Еміліан мав, мабуть, італійське коріння. Він належав до стану вершників. Був офіцером римської армії при Філіппі Арабові і Валеріанові. В 247 – “прокуратор обох бухт” в Остії (*procurator portus utriusque Ostiae*). Пізніше він став префектом провінції Єгипет, де відповідав за виконання Валеріанових законів проти християн. Згодом підтримав повстання Макріана (260–261) проти Галлієна. Після поразки Макріана сам проголосив себе імператором. Вчинив мале гоніння на християн. Галлієн направив проти Еміліана полководця

Аврелія Теодота. Після короткої боротьби Еміліан був переможений (до 30 березня 262), схоплений і пізніше задушений у в'язниці.

¹⁴ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 253.*

¹⁵ Сабін – вищезгадуваний префект Єгипту за часів Деція.

¹⁶ Еміліан – префект Єгипту за часів Валеріана.

¹⁷ *Лактанцій. О смерти преследователей / пер. с лат. языка, вступ. ст., коммент., указатель и библиогр. список В. М. Тюленева. – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 128–129.*

1.9. Імператор Галлієн

Публій Ліциній Валеріан Егнацій Галлієн (218–08.268) – римський імператор (10.253/06.260–09.268). Син імператора Валеріана (253–260) і Егнації Марініани. Народився в Етрурії. Брав участь у готському поході Гордіана III і в дакійській війні Деція. Обіймав посади квестора й едила. Від жінки Корнелії Салоніни мав 3 синів (Валеріан II, Валерій Салонін, Марініан). У серпні 253 батько призначив його цезарем, а сенат затвердив 2-им августом. Вирушив з Етрурії в Рецію до батька, співправителем якого став. Оратор, поет, садівник. Учень Плотіна, “філософ на троні” в добу 30-ти тиранів. У 254–259 воював з германцями й даками на ренусько-істрівському кордоні, потім – з повстанцями в європейських і африканських провінціях, з різними претендентами на престол. У 256/257 батько виділив Галлієну в управління Захід. У 253–257 цезарем був його син Корнелій Валеріан II, а в Мезії після смерті Валеріана II – інший син, Салонін (258–260), якого вбив охоронець ренуського кордону Постум (у 260–269 – імператор Галлії). Коли алемани спустошили Галлію і вторглися в Італію, Галлієн розгромив їх біля Медіолану (259). Після полонення персами Валеріана Галлієн став одноосібним імператором

Галлієн

(260–268).

Припинив гоніння на християн (260). Війну з персами доручив царю Пальміри (з 258) Оденату, якого згодом визнав цезарем Сходу (262–267). Наніс поразку готам, воював у Галлії. Він і його полководці розгромили бл. 20 узурпаторів (в Ілліріку, Фракії, Мезії, Паннонії, Галлії). Богемським маркоманам дозволив утворити державу на південь від їх рідних земель на римському березі Істру (Верхня Паннонія), а сам мав наложницею Піпу, дочку їх вождя Аттала, яку безумно кохав. Обдарований імператор, мав військові й організаторські здібності, покровительствував наукам і мистецтву, але за складних політичних обставин не зміг перебороти розкол Імперії. Зрештою почав вести безтурботне життя в Римі. Носив титули Германський, Дакійський, Парфянський, Перський Найвеличніший. Загинув під Медіоланом разом зі зведеним братом Валеріаном II Молодшим і жінкою під час походу проти Авреола. 7 разів був консулом (254, 255, 257, 261, 262, 264, 266).

Корнелія Салоніна. Мармур

Текст

Euseb. Hist. Eccl. 7, 13¹ “13. Невдовзі Валеріан був на верненний у рабство варварами; син його, ставши єдиним правителем, користувався владою розсудливіше: він відразу ж своїми указами припинив гоніння і звелів **предстоятелям віри** вільно виконувати звичні обов’язки. Рескрипт його укладений так:

“Самодержець, Цезар Публій Ліціній Галлієн, благочестивий, щасливий, Август – Діонісію, Пінні, Димитрію й іншим єпископам. Я наказав поширити на весь світ щедроти моїх благодіянь: хай віддаляться всі з ваших богослужбових місць, аби ви змогли чинити згідно мого рескрипту і [щоб] ніхто вам не надокучав. Все це в міру можливого ви можете здійснювати, і давно вже дана на це моя згода. Тому Аврелій Кіріній, верховний прокуратор, змусить дотримуватись мого розпорядження”².

Коментар

¹ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 256–257.*

² В червні 260 імператор Валеріан попав у полон до персів. Влада перейшла до його сина і співправителя Галлієна (253/260–268), який відмовився від антихристиянської політики батька. Галлієн зупинив гоніння на християн, організоване Валеріаном, відмінив обидва його едикти проти них; були зняті деякі обмеження щодо християн у правах (*Treb. Poll. Duo Gall.*). Сам Галлієн був людиною освіченою, дружив із Плотіном, одним із останніх великих філософів, відвідував заняття його школи разом зі своєю жінкою Корнелією Салоніною.

З початку самостійного правління Галлієна в церкві настав переважно мирний період (260–303). Текст рескрипту Галлієна про повернення християнам місць для безперешкодних богослужінь, адресованого єпископам Діонісію Александрійському й іншим, зберігся в грецькому перекладі у Євсевія (*Euseb. Hist. Eccl. 7, 13*). Деякі історики церкви вважають, що такими законодавчими актами імператор Галлієн уперше відкрито проголосив віротерпимість щодо християн (*Болотов В. В. Собр. Церковно-исторических трудов : в 8 т. – Т. 3. – М., 2001. – С. 137 наст.; Zeiller. – Vol. 2. – P. 157*). Проте це ще не означало, що християнство набуло статусу дозволеної релігії. Як засвідчують подальші події майже 40-річного періоду мирного існування церкви, який розпочинається з цього часу, окремі випадки ворожості щодо християн, котрі закінчувалися їх смертю, мали місце навіть у подальшому правлінні Галлієна. Так, у Римі постраждали мученики Євгенія, Прот, Іакінф і Клавдія (262; пам. 24 грудня). За часів Галлієна в Кесарії Палестинській за сповідання християнства було відрубано голову Маріну, знатному і багатому чоловіку, який перед цим відзначився на військовій службі (пам. 17 березня, 7 серпня; *Euseb. Hist. Eccl. 7, 15*). Подібні випадки відбувалися і в правління інших імператорів у II пол. III ст.

Про Галлієна писали Зосім (*Zos. Hist. Nov. 1, 37 наст.*) Порфирій, Євтропій, А. Віктор.

1.10. Імператор Авреліан

 Луцій Доміцій Авреліан (214–275) – римський імператор (9.9.270–15.9.275). Народився в Сірміумі. Прийомним батьком Авреліана був батько його жінки, Ульпій Северіні, Ульпій Крінт, що нібито вів свій родовід від імператора Траяна. Авреліан мав дочку, яка народила сина Авреліана Молодшого (був проконсулом Кілікії, на момент написання біографії свого діда жив на Сицилії). Владу трибуна отримував 6 разів (у 270 – двічі, потім щорічно), з 270 – великий понтифік. Авреліан був другим (пер-

шим був Клавдій II з декількох “солдатських імператорів”, які правили досить успішно і змогли зміцнити Римську імперію. Суворий і жорсткий правитель, він розгромив вандалів, алеманів, маркоманів, ютунгів, готів, карпів, персів, Пальмірське царство, Галльську імперію, низку узурпаторів. Обніс Рим новою стіною. Придушив у Римі повстання монетаріїв (271). Залишив Дакію (272). Вбитий змовниками у Кенофруріумі. Тричі

Авреліан. Антонініан (аверс і реверс)

консул (271, 274, 275).

Текст

Euseb. Hist. Eccl. 7, 30 (18–21)¹. “(18). Павло² позбувся єпископства і відпав від православної віри: Домн, як сказано, прийняв управління Антіохійською Церквою. (19). Павло зовсім не бажав іти з церковного дому: імператор Авреліан, до якого звернулися за допомогою, прийняв найбільш правильне рішення: розпорядився надати дім тим, з ким у питаннях віри листувались італійські й римські єпископи. Таким чином, згаданий муж був з великою ганьбою вигнаний мирською владою з Церкви.

(20). Так ставився до нас тоді Авреліан, але під час свого подальшого правління він змінився в думках, задумував, за чиймось порадами, гоніння на нас: про це у всіх було багато розмов. (21). Він збирався вже розпочати його і тільки ще не підписав указів проти нас³, як його вразив суд Божий: він був ніби схоплений за руку і зупинений у своєму намірі”.

Lact. De mort. persecut. 6 (1–2)⁴. “(1). Авреліан⁵, шалений і свавільний за природою, скільки б не пам’ятав про полонення Валеріана, все ж забув про його злодіяння й страти і через здійснені ним жорстокості викликав гнів Божий. Проте не судилося йому виконати нічого з того, що він задумував, і він в той же час загинув серед починань своїх безчинств. (2). Ще не дійшли до далеких провінцій його криваві послання, як уже в Кенофрурі (є таке місце в Фракії) він

упав на землю, вбитий власними придворними за якоюсь неправдивою підозрою”.

Коментар

- ¹ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 276–277.*
- ² Павло Самосатський. Вигнаний у 272 імператором на прохання сирійських християн. Імператор пішов на це, бо Павло підтримував пальмірську правительку Зенобію.
- ³ За Лактанцієм (*De mort. persecut.* 6, 2), Авреліан наприкінці свого правління таки прийняв едикт проти християн, але не встиг його реалізувати в повній мірі.
- ⁴ *Лактанцій. О смерти преследователей / пер. с лат. языка, вступ. ст., коммент., указатель и библиогр. список В. М. Тюленева. – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 131.*
- ⁵ Авреліан першим з римських імператорів почав носити діадему й офіційно титулуватися “Пан і Бог” (*Dominus et Deus*). Таким чином, він став предтечею римського домінату. Сенат його боявся. Цей імператор був прибічником східного “солярного монотеїзму”. Він ввів у Римі культ близькосхідного бога Непереможне сонце (*Sol Invictus*), оголосивши його верховним Богом. День народження Непереможного Сонця святкувався 25.12 (це свято у вигляді Різдва наслідувало від сонячного культу християнство) (*Грант М. Римские императоры. Аврелиан. – М., 1998*). Зазначений культ був близьким до культу Ваала, введеного за часів Елагабала. Центром сонячного культу став новий храм, збудований у 271 в Римі і відкритий у 274 (*Kienast D. Die Münzreform Aurelians. – P. 234*). На честь Непереможного Сонця кожні 4 роки почали проводити ігри – завданням Авреліана було дати мешканцям Імперії спільну релігію (*Körner. Christian Aurelian (270–275) // An Online Encyclopedia of Roman Emperors. – 2001*).

За словами Лактанція, Авреліан започаткував заходи по гонінню на християн. Як би там не було, за часів Авреліана над церквою нависла небезпека нових репресій. Незважаючи на особисту участь (в 272) у справі вигнання з Антіохійської кафедри ересіарха Павла I Самосатського, скинутого на декількох Соборах, Авреліан напередодні смерті, як повідомляють про це Євсевій і Лактанцій, задумав нове гоніння, підготував відповідне розпорядження (*Euseb. Hist. Eccl.* 7, 30.2; *Lact. De mort. persecut.* 6, 2; вірогідний зміст тексту розпорядження Авреліана про переслідування християн див.: *Coleman-Norton. – 1966. – Vol. 1. – P. 16–17*).

Більше того, одні церковні автори вважають Авреліана організатором великого (9-го) гоніння, інші – щонайменше “малого”. І хоча переслідування за часів Авреліана мали обмежений характер, число мучеників цього періоду, вшановуваних церквою, достатньо велике. На час правління імператора Авреліана традицією віднесена група візантійських мучеників, яка включає Лукілліана, Клавдія, Іпатія, Павла, Діонісія і діви Павли (270–275; пам. 3 червня); постраждали мученики Павло й Юліанія Птолемаїдські (273; пам. 4 березня), мученики Розумник (Сінезій) Римський (270–275; пам. 12 грудня), Філумен Анкірський (274; 29 листопада) та ін.

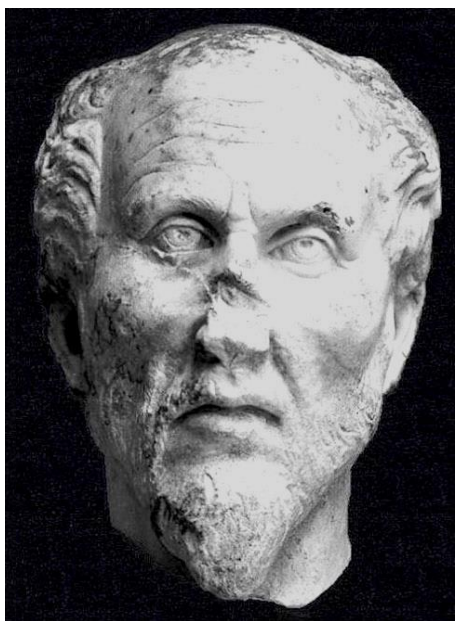
Про Авреліана також писали: Аврелій Віктор (*Aurel. Vict. De caes.*, “*Claud. 2*”), Євтропій (*Eutrop. Brev.*), Зосім (*Zos. Hist. nov. I*) та ін.

1.11. ПЛОТІН

Плотін із Лікополя (203–270) – геніальний давньогрецький мислитель. Народився в Лікополі (Єгипет). Довго шукав учителя філософії, зрештою в 232 прибув у Александрію і залишився з Аммонієм Саккасом (232–242). У 242–244 був учасником невдалого перського походу імператора Гордіана III (238–244) в Персію, в якому ставив за мету познайомитися з ученнями магів та індійських брахманів. Після загибелі імператора повернувся в Антіохію. З 244 жив у Римі, де заснував філософську школу. Викладав неоплатонізм, у якому поєднував грецькі системи зі східними, єгипетськими вченнями, і навіть ідеями, які згодом запозичували християни. Після 10 років бесід почав записувати своє вчення. Одягався як стародавні піфагорійці. Став знаменитим в Імперії. Його захоплення й строго моральне життя зібрали багатьох учнів і прихильників, у тому числі зі знатних верств населення. Хотів відновити одне спустошене місто на узбережжі в Кампанії для облаштування помешкання філософів (“Платонополіс”). Імператор Галлієн спочатку дав згоду, потім під тиском міністрів відмовив. Після смерті Галлієна (268) хвороба Плотіна ще більше посилилася. Помер він на віллі Зефа поблизу Мінтурн (Кампанія), куди переїхав у 269. Серед 54 творів залишив антихристиянський трактат “Проти гностиків”, де критикував християнських гностиків. 1-й схолярх неоплатонічної школи в Римі.

Плотін

Текст

Plot. En. 2, 9 (1–18)¹. “(1). Ми вже говорили про те², що Благо, Перше начало, є простим і таким, що не розкладається, в той час як те начало, яке слідує за ним (тобто Ум), як єдино-множинне, має вже складну природу³; а Першоєдиний нічого стороннього в собі не містить і постає, таким чином, як абсолютна єдність.

Така природа того Начала, яке ми називаємо Єдиним. Подібно до того, як доброта є невід’ємною властивістю Блага, а не чимось, привнесеним в нього ззовні від деякої іншої, більш первинної субстанції, так і єдність від початку притаманна Єдиному.

Коли ми говоримо про Єдине або ж розмірковуємо про Благо, ми не можемо не помітити ідентичності їх природи; очевидно, що як у першому, так і в другому випадку мова йде про одне й те ж Начало, що Єдиний і Благо суть одне і те ж, хоча це вірно лише настільки, наскільки ми взагалі можемо щось стверджувати щодо в принципі невизначеної сутності, позначаючи її тими найкращими термінами, які підказує нам наш розум.

Навіть називаючи його Першоєдиним, ми цим позначаємо лише те, що він є абсолютно простим і самодостатнім у тому сенсі, що не має складної природи, яка зробила б його залежним від будь-яких його складових частин. Він цілком містить самого себе, оскільки все, що міститься в чомусь іншому, необхідно вимагає існування, поряд із собою, і цього іншого.

Ми не можемо скласти його з нічого іншого, бо інше йому є “ніщо”⁴. Він не вводиться в “ніщо” і, тим більше, не виводиться з “ніщо” – “ніщо” завжди поза ним. А тому нам немає потреби шукати якийсь перше начало крім Єдиного або Блага; за ним слідує перший мислячий принцип – Ум, третє ж начало – Світова Душа. Такий порядок світобудови – менше число первинних субстанцій зменшило б розумний Космос, більше було б зайвим.

Ті, хто вважають, що первинних субстанцій менше трьох, повинні або Ум і Душу вважати одним і тим же началом, або Ум і Першоєдиного. Раніше, втім, ми вже довели, що всі ці три субстанції принципово різні⁵.

Тепер нам залишається з’ясувати, чи не нараховується їх більше трьох.

Гордіан III. Бюст. Париж. Лувр

Отже, чи можемо ми допустити які-небудь божественні субстанції крім тих, що були названі вище?

Що стосується Першоєдиного, то не можна уявити собі щонебудь більш просте і трансцендентне. Втім, є й такі, хто схильний розділяти в ньому його сутність і його енергії. Безглуздо, проте, множити умоглядні начала шляхом протиставлення потенційного і актуального, оскільки їх сутності проявляються виключно через їх же енергії. І як ми не можемо допустити поділ у нероздільному Єдиному, так само незрозумілий подібний дуалізм і в Умі, в якому інші розрізняють, з одного боку, якийсь невиразний спокій, а, з іншого, безперервний рух⁶. Але чим, запитується, буде в цьому випадку спокій Ума – чи не тим, що протилежне його руху? Або ж те, що буде в одному випадку лише його потенцією, в іншому виявиться раптом актуальною енергією? Зрозуміло, ні, бо Ум внутрішньо цілісний, безперервний і тотожний самому собі в кожному своєму акті. Будь-який же рух у ньому або до нього здійснюється вже Душею, вірніше, вищою, духовною і розумною частиною Душі, яку, втім, у жодному разі не слід розглядати як якесь проміжне начало, яке стоїть між Умом і Душею.

Не можна також стверджувати поділу в Умі на те, що мислить і знає, і на те, що знає про це мислення, тобто на мислимий об'єкт і на мислячий суб'єкт, що потребує самоосмислення⁷. Адже, у такому разі, крім знаючого і того, хто знає про це знання, нам доведеться припустити і ще щось, що вже нічого не знає, тобто припустити, що деяка частина Ума позбавлена розуму і духовності. Але це абсурд, бо Ум розумний у кожному своєму пункті, а, значить, нам слід виключити з уявлення про нього будь-яке поняття рефлексії, вважаючи в Умі абсолютну тотожність мислячого і того, що ним мислиться. В іншому разі довелося б визнати наявність двох окремих начал, одне з яких тільки мислить, інше ж – усвідомлює цей розумовий процес, тобто мислить мислячого.

Отже, розумний Ум, мислячи, мислить завжди самого себе, тобто свої ейдоси, в кожному з яких перебуває нероздільно у всій своїй цілісності і, таким чином, є цілокупно і мислячим суб'єктом, і мислимим об'єктом, і навіть думкою про самого ж себе, причому, думаючи і знаючи самого себе, він знає себе істинно в кожному своєму пункті, знає також і про своє знання і тому акт його мислення і усвідомлення цього акту в ньому суть одне й те ж.

Безглуздість будь-яких спроб розрізнення в Умі мислячого і мислимого стає ще більш очевидною, якщо ми спробуємо продовжити це розрізнення ще далі, тобто, припустивши необхідність осмислення мислячого, задамося питанням: а хто ж тоді осмислює осмислюючого? Очевидно, що такий поділ можна продовжувати до нескінченності.

Будь-яке примноження первинних сутностей шляхом розрізнення в Умі мислячого і того, хто мислить мислячого, щоб цей останній, у свою чергу, як посередник між Умом і Світовою Душею,

привніс у Душу енергії, необхідні для її внутрішнього саморозрізнення, заперечує, тим самим, розумність самої Душі, яка, в цьому випадку, ніби втрачає безпосередній зв'язок із розумним Умом. При такому стані справ Душа вже не володіла б розумним началом, але тільки його образом, слідом. Втративши можливість безпосередньо споглядати і пізнавати Ум, вона позбулася б і здатності до мислення.

(2). Таким чином, необхідне і достатнє існування саме трьох первинних субстанцій. Благо, як Єдине, нерозкладуване за визначенням, Ум же, як образ свого Отця, хоч і є цілокупністю мислимим ним ейдосів, завжди і в кожному своєму акті незмінно тотожний самому собі.

Що ж стосується наших індивідуальних душ, то вони, як прояви Світової Душі, частково завжди перебувають у її вищій, розумній сфері істинно-сутого, частково занурені в чуттєвий світ, частково ж – займають деяку проміжну область. Однак із цього зовсім не випливає, що існує кілька Душ – мова може йти лише про різні рівні енергій однієї Світової Душі. Наші ж людські душі самі обирають свій шлях: зосередившись у духовному спогляданні, вони можуть перебувати в світі істинної краси, в царстві Ума і його ейдосів, спочиваючи ніби на лоні свого Отця, бо для управління нижчими планами буття Душі зовсім не потрібно відривати себе від планів вищих. Якщо ж Душею цілком заволодіє її нижча, рослинна і народжуюча частина, це призведе не тільки до її падіння і полонення чуттєвим світом, але, врешті-решт, через прилучення до всіякого зла, може потягти за собою і її загибель⁸.

(3). Завжди освітлена тим невичерпним світлом, що виходить від Першоєдиного, Світова Душа наділяє їх безліччю пізніших сутностей, наповнюючи їх, тим самим, тією повнотою життя і розуму, яку кожна з них здатна сприйняти. Її дію можна уподібнити дії вогню, що зігріває всі довколишні предмети в тій мірі, в якій вони здатні зігріватися.

Суть світобудови полягає в тому, що кожна вища сутність творить наступну, більш низьку, в іншому випадку ні Благо не було б Благом, ні Ум – розумним Умом, ні Душа – Душею. Такий загальний закон: “За першим життям іде друге, тісно пов'язане, ніби таке, що висить на першому, за другим – третє, і всі вони складають один нерозривний ланцюг істинного, вічного буття; все ж, що піддається зміні і розпаду, і зароджується вже як щось змішане і вторинне”.

Іншими словами, сутності, які виникли (якщо тільки тут доречно подібне слово) у вічності, від початку досконалі (хоча, власне, вони не мають начала), завжди були й будуть. Вічність і незмінність первинних субстанцій є запорукою незнищеності створених ними форм⁹.

Якщо хто-небудь¹⁰ заперечить, що існує якась причина, яка обмежує термін життя тих чи інших істинних сутностей, ми відповімо

йому, що, в такому випадку, може бути знищувана і сама ця причина. Визнавши таку можливість, нам доведеться також припустити, що, як це не безглуздо, ця причина повинна весь час заново відтворюватися. Якщо ж ми вирішимо, що вказана причина незнищувана і вічна, то, тим самим, змушені будемо визнати і незнищенність істинно-сутого в цілому.

Тим же, хто під знищуваним началом розуміє матерію, ми скажемо, що якщо вони розглядають її як щось ізольоване, обмежене певним місцем, то, в цьому випадку, їм доведеться визнати, що і божественні начала не скрізь присутні, бо область матерії буде для них недоступна. Оскільки ж це неможливо, то і матерія, яка сприймає божественне світло, вічна.

(4). Є й такі, хто стверджує, ніби творіння – акт Душі, чиї “крила ослабли”¹¹. Невже подібне нещастя може статися зі Світовою Душею? У чому причина подібного падіння, та й коли, власне, Душа впала? Якщо у вічності, то Душа, мабуть, пропадає річ, якщо в певний конкретний момент, то чому не раніше або не пізніше?

Ми стверджуємо, що творча діяльність Світової Душі є свідченням не її занепаду, але, навпаки, творчої міцності. Падіння Душі може виражатися тільки в забутті нею всього божественного. Але як могла б вона творити, якби божественне було забуто? Адже Душа творить за образом ейдосів, які вона спостерігає в Умі; зберігаючи ж пам'ять про побачене, вона не може впасти. Навіть якщо припустити, що, облаштовуючи нижчі плани буття, Душа знаходиться в деякому невизначеному проміжному стані, то і з цього ніяк не можна зробити висновок, що вона прийшла в занепад. Адже навіть тимчасове відпадання від вищих сфер потребує її негайного повернення, оскільки забуття істинно-сутого позбавить її можливості творити. Якщо ж вона завжди зберігає пам'ять про найкраще, чого ще вона може бажати, як не постійного звернення до цього найкращого?

І ще: до якої мети може прагнути Світова Душа, творячи наш світ? Може їй потрібна слава? У подібний мотив здатні повірити хіба що наші художники й артисти. Та й взагалі, що, крім природної потреби, може послужити імпульсом до створення Всесвіту?

І чому раптом Душа захоче знищити свою роботу? Якщо навіть вона в ній і розчарується, то що буде після цього? Втім, якщо вона не розкаялася за створене до сих пір, то вже не покається ніколи. Адже, крім усього іншого, вона не могла за такий тривалий термін не прив'язатися до свого творіння.

Що ж очікує ті душі, які все ще тут? А що чекало їх колись, коли, розлучившись із тілом, вони знову повернулися сюди, хоча, маючи досвід попереднього життя, вже знали про пороки чуттєвого світу? Адже їхнє справжнє народження відбулося набагато раніше, ніж вони увійшли в нижні межі.

Чи не слід також вважати, ніби наш світ – джерело всіляких бід і нещастя лише тому, що в ньому ми знаходимо багато неприємних речей? Подібне судження підносить його надто високо, урівнюючи в чомусь із умоглядним світом, у той час як він – просто відображення останнього¹².

Та й хіба можна уявити собі більш прекрасний образ вищого світу, ніж наш, чуттєвий світ? Який образ справжнього вогню благородніший за наш? Яка інша земля, як образ землі ідеальної, краща за нашу? Чи якась чуттєва планета може бути більш досконалою, ніж ця, чи ми знаємо інше чуттєве сонце, що більш світло-сйане?

(5). А ось ще одна невідповідність: є такі, хто, прив'язаний до своєї тілесної оболонки і предметів своїх плотських бажань, вічно сумні й роздратовані, проте, настільки зарозумілі, що, визнаючи свій зв'язок із умоглядним світом, у той же час заперечують такий зв'язок, скажімо, у сонця, хоча воно набагато менше, ніж вони, схильне до всіляких побічних впливів і змін; заперечуючи розумність світил і їх більш раннє і благородне походження, вони, тим самим, перешкоджають осягненню істини¹³.

Вони заявляють, що їхня душа, так само як і душі інших людей, безсмертна і божественна, в той час, як небеса і зірки ніяк не пов'язані з безсмертною Душею. Але ж очевидно, що і небеса, і зірки мають будову, набагато витонченішу і чисту, ніж рід людський. Втім, подібні люди аж ніяк не сліпі і прекрасно бачать ту стрункість образу і гармонію, що панують на небесах, оскільки ніхто так голосно, як вони, не скаржиться на безлад, що збурює нашу землю. Набагато природніше уявити, що безсмертна Душа обирає собі місце, яке найбільш личить їй, а те, що смертне – місце менш шляхетне.

Настільки ж безпідставне їх уявлення про те, що складний і чудово організований Космос склався як випадкова комбінація розрізнених елементів.

Подібного роду змішування можуть призвести лише до зміни температури або вологості тієї чи іншої субстанції. І, крім того, що може утримувати ці елементи разом? Якщо ж, як стверджують інші, речі, що вже склалися таким чином, роблять щось на кшталт своєї власної душі, яка підтримує їх існування, то невже ця душа може володіти розумом і волею?

Більше того, деякі вчителі, зневажаючи наш створений світ, заявляють, що для них має бути створена інша земля, на яку вони вступлять після смерті¹⁴. Ця нова земля, на їхню думку, є першообразом (логосом) нашого світу. Дивно, що їм настільки люб'язний прототип цього, огидного їм світу.

Та й звідки б узявся подібний прототип? І якщо вже він кращий за наш світ, то чи означає це, що наш світ виник раніше, і що Творець, врахувавши свої помилки, створив щось більш досконале?

Можна також припустити, що Деміург, з невідомої нам причини, створив, окрім Ума, якийсь проміжний світ раніше за наш. Але навіщо? Як притулок для душ? Але тоді їм слід було б перебувати в ньому вічно, бо, як тимчасовий притулок, такий світ не має сенсу.

Якщо ж той світ виник пізніше і є подобою нашого, але тільки очищеного від матерії, то чим він буде так привабливий для душ? Чи ненависть до всього матеріального – це єдине, чого душі можуть навчитися у своєму земному втіленні?

(6). І що являє собою ця незліченна кількість нових форм буття, які вони невтомно винаходять – всі ці “вигнання”, “враження”, “каяття”¹⁵?

Якщо вони мають на увазі, що душа кається, відхиляючись від істинного шляху, вражається, споглядаючи не ейдоси, але лише їх подоби, то, виходить, що тут немає нічого нового, такого, про що б не говорили ще давньоеллінські мудреці, які ясно і просто вчили про “вихід із печери”, про просування душі до все більш і більш правильного, цілісного бачення. І тоді весь цей громіздкий, надуманий жаргон – не більше, як спроба приховати повну відсутність власних ідей.

Таким чином, усе, що в їх доктринах заслуговує на увагу, сходиться до Платона; решта ж лежить за межами істини. У Платона вони запозичили свої “покарання”, підземні річки, плинність усього тілесного; стверджуючи множинність, вони визнають наявність в Умі розумного начала, ейдосів, Деміурга. Але про це й говорив Платон у своєму “Тімеї”: “Скільки і яких ідей вбачає Ум у живій істоті, стільки ж і таких самих він вважав за потрібне здійснити в Космосі”.

Втім, і “Тімея” вони трактують помилково. За їх уявленням, один Ум пасивно містить усе суте, інший, що володіє баченням, їх розрізняє, третій же творить світобудову (іноді цю функцію вони приписують Душі, називаючи її Деміургом). Зрозуміло, Платон не мав на увазі нічого подібного.

Спотворюючи теорію Платона як у міркуваннях про метод творіння, так і в інших питаннях, вони, по суті, безчестять його вчення.

Сподіваючись справити враження на своїх слухачів, вони постійно множать духовні і розумні начала, визначаючи їх найбільш довільним чином, і, тим самим, зводять умоглядний світ до рівня світу чуттєвого. Результат їхніх зусиль – накладення всіляких обмежень на потенції вищих начал і віднесення їх до речей пізнішого походження. Настільки розумніше і достойніше було б для них не ображати своїми вигадками давніх і мудрих учителів, але взяти їх благородну доктрину про те, що вищим за все, навіть за істинно-суте, є Єдиний – абсолютне Благо, за Ним іде Нус – розумний Ум, а слідом за Умом – Світова Душа, а також і те, що наші, людські душі, сумуючи за Благом, прагнуть до Нього, біжать від вічно плинного, уявно-сутого чуттєвого світу в умоглядну область.

У тій мірі, в якій вони дотримуються цих учень, їхні думки ясні і зрозумілі, але як тільки вони починають, критикуючи великих еллінів, висувати власні теорії, то тут же стають грубими й нетерпимими.

Якщо вони вважають себе істинними філософами, їм би слід встановлювати критерії та висловлювати свої думки з належною чемністю, дотримуючись при цьому певного методу, ті ж думки, які вони беруться заперечувати, слід, щонайменше, попередньо розглянути.

Той, хто спрямовує свій розум на пошук істини, не почне, полюбючи за славою, ображати і паплюжити тих, чия мудрість по праву відзначається вже стільки століть.

Заради справедливості слід зауважити, що великі мужі давнини не прагнули прояснити доктрину про божественні іпостасі, подаючи її у вигляді окремих висловів. Цілісні вчення виникли пізніше, проте їх зв'язок із мудрістю стародавніх очевидний. Цього ніяк не можна сказати про новомодні течії, які нерозбірливо змішують творення і знищення, огульно лихословлять увесь Всесвіт у цілому, засуджують Душу за її зв'язок із тілесною природою і, вважаючи її Деміургом, приписують їй властивості та якості, притаманні речам іншої, нижчої сфери.

(7). Що цей світ не має ні початку, ні кінця, але існує вічно – в цьому немає нічого нового. Старе також і вчення про те, що тіло – “в'язниця душі”. Нове лише те, що слабкості людських душ приписуються Душі Світової. Це нагадує ситуацію, коли б якийсь гончар, або навіть усі гончарі разом ліпили погані горщики, а хтось зробив висновок, що місто, в якому вони живуть, потворне і управляється погано.

Ми повинні визнати, що, керуючи світобудовою, Світова Душа діє дещо інакше, ніж наші душі, які опікуються тілами. Охоплені, скуті матерією, наші душі опоганені брехнею і всіляким злом. Їх свобода вкрай обмежена, бо хіба може бути цілком вільним той, хто перебуває в кайданах?

Але Світова Душа вільна від будь-чого, що обмежувало б її діяльність. Вона суверенна і, отже, несприйнятлива до всього, що нижче за неї і над чим ми, на жаль, не владні. Для неї, спрямованої до божественного і трансцендентного, немає ніяких перешкод; повідомляючи життя тілам, вона не сприймає в себе нічого від тілесної природи.

Загальновідомо, що акцидентальна, привнесена ззовні ознака, властивість або субстрат (наприклад, тіло) так чи інакше поділяє долю субстрату, що сприймає (наприклад, душі), в той час, як останній зберігає свою незалежність. Так пагінець, прищеплений до дерева, вмирає, якщо вмирає дерево, але якщо він засохне сам по собі, то з деревом у цілому нічого не трапиться. Якщо згасне один із вогнів, то це зовсім не означає, що, як явище, вогонь зникне взагалі. Але, якщо навіть згаснуть усі вогні, то яких збитків може зазнати від цього Душа, що цілком перебуває в горішніх сферах? Та й усі інші елементи: зникнення будь-якого з них – катастрофа для нашого Космосу, але безтілесне завжди перебуває безпристрасним.

Влаштування загального відмінне від влаштування одиничних, окремих форм. Вищі сутності самодостатні і, оскільки перебувають у вічності, незмінні. Речі ж тутешнього світу двоїсті – лише почасти вони пов'язані з вищим, постаючи ніби його слідом, відбитком, залишеним у мінливій і плинній чуттєвій природі. Ніхто не примушує їх “перебувати в оковах”, але, все ж, вони можуть бути саме там, де їм визначено бути Світовою Душею.

Існує свобода всередині системи, і існує загальна тенденція самої системи. Будь-яка сутність, включена в таку систему, може мимоволі діяти наперекір тенденції, але тоді вона ризикує бути знищеною. Так, черепасі, якщо в дорозі її наганяє натовп і немає можливості згорнутися, залишається або прискорити рух, або бути затоптаню.

(8). Запитувати, чому Душа створила Космос, все рівно, що запитувати, чому взагалі існує Душа або чому Творець творить. Подібне запитання припускає також, що вічність має свій початок. Крім того, творіння в цьому випадку постає продуктом діяльності мінливої сутності, змушеної обмірковувати й обґрунтовувати кожен свій акт. Ті, хто дотримуються подібних помилок, повинні ясніше уявляти природу божественних сил, про які вони дозволяють собі міркувати так легковажно і богохульно. Ніщо в управлінні світобудовою не дає приводу для нападок.

Істинна велич Ума полягає в його цілісності, про яку ніяк не можна судити по тих малих і окремих формах, що постійно народжуються завдяки достатку його енергій. Таким чином, і весь Всесвіт, як породження і подоба такого Отця, рухається і живе організованим, ефективним, складним і всеосяжним життям.

Зрозуміло, подоба завжди поступається оригіналу, проте природа цієї подоби істинна, не символічна і умовна, але цілком реальна. Наскільки фізичний світ може сприймати прекрасні образи, вміщені в Умі, настільки адекватно вони й відображаються в ньому.

Подібне відтворення, що відбувається з необхідністю і не потребує попереднього обмірковування і планування, не є кінцевим актом Ума, бо носить двоїстий характер: з одного боку, Ум творить ейдоси в самому ж собі, а, з іншого, ніби продукує їх зовні, в дещо більш пізніше і нижче, у те, далі чого вже не можуть проникнути ніякі енергії.

Отже, невичерпні енергії Ума творять Космос, відображаючи в ньому красу ейдосів, і, оскільки немає іншого Космосу, то, значить, немає й інших відображень.

Наш світ сповнений мінливих форм життя і безсмертних сутностей. І зірки вищих і нижчих сфер, які незмінно сліднують своїми шляхами, – невже вони позбавлені божественності? Немає сумніву в тому, що вони не можуть бути причетні до пороку або гріха, або якого-небудь іншого вияву зла.

Істинне в повному розумінні слова лише те, що знаходиться в світі істинно-сутого; там же знаходиться й істинне знання. Ті ж, хто вважають, що їх мудрість перевершує мудрість божеств, дурні і невігласи.

І ще: якщо ми погодимося з тим, що сходження наших душ відбувається за велінням Світової Душі, то це, всупереч думці інших новоявлених учителів, аж ніяк не підносить і не облагороджує людські душі. Якщо ж сходження було добровільним, якщо ми самі обрали цей світ, навіщо ж так старанно шукати в ньому вади, тим більше, що в будь-який момент ми вільні його покинути¹⁶.

(9). Багатство і бідність, зрештою, всі інші види і форми нерівності створюють ґрунт для невдоволення. Але при цьому забувається, що філософ не почне шукати рівності в долішньому світі. Він не може думати, що володіння багатьма речами дійсно робить когось багатшим або що сила краща за чесноти. Нехай подібні турботи хвилюють інших людей – йому ж очевидно, що людина в цьому світі може обрати лише два шляхи: або шлях мудрості, або шлях натовпу. Мудрість завжди зосереджена на головному, тоді як ті, хто шукають мирських благ, у свою чергу поділяються на два типи: одні з них, які ще пам'ятають про чесноти, хоч зрідка, але стикаються з вищим, інші ж, цілком поглинуті життєвою суєтою, часто, самі того не помічаючи, служать інтересам більш мудрих¹⁷.

Але звідки у людей потяг до насильства і багатьох інших душевних вад, які схилиють їх до нікчемності і до рабської покірності власним пристрастям? Невже і це – відображення властивостей і якостей Ума? Аж ніяк, бо в горішніх сферах немає ніякого зла. Це швидше за все наслідок нерозвиненості, ненавченості самих наших душ. Але якщо життя – це ніби школа для душі, то наскільки вона виправдана: адже, поряд із нечисленними досягненнями, ми бачимо безліч невдач¹⁸.

Проте ті, хто так нарікають на наш світ, – чому вони так наполягають на земному безсмерті (реінкарнації)? Адже, померши, вони досягнуть того, до чого так, щонайменше, на словах, прагнуть.

Ніхто не заперечує, що навіть тут, у недосконалому світі, існує система законів і покарань, а коли по закінченні земного шляху кожен отримає вирок за свої справи, якщо чесноти будуть винагороджені, а порок – осоромлений, то чому дехто вбачає в цьому жорстокість або несправедливість богів? Божественне керує всією світобудовою в цілому, стежачи за порядком і гармонією і формуючи одне життя за іншим. Свою ж долю ми вибираємо самі, і якщо хтось віддає перевагу поганому перед добрим, а потім у цьому звинувачує богів, той, до інших своїх гріхів, додає ще й богохульство.

Одним із основних завдань людини є самовдосконалення, але для цього зовсім не потрібно і навіть небезпечно примикати до

якихось спільнот або сект – цей шлях відбувається в тиші й самотності.

Ми не можемо не визнати, що є люди, які досягли висоти чеснот; нам слід також погодитися з тим, що і небесні уми – добродішні. Але, вдаючись до роздумів і споглядання, ми повинні піднятися навіть над цим. Бачачи всю красу чеснот Душі, хіба не простежимо ми в ній слід ще більшої краси Ума, а в ньому самому, – невже не побачимо образ того, Єдиного, абсолютного Блага, чия велич очевидна і в самій безлічі богів? І ця безліч відбувається не шляхом розділення в Єдиному, але як відображення його багатства і достатку. Благо ж при цьому залишається цілісним і тяжіє саме до себе. Все ж інше існує завдяки ньому і цілком від нього залежить. І весь наш Космос, усі божества, що населяють його, спрямовані до нього, люблячи і шануючи його, як свого Отця.

Зрозуміло, всі ці божества за своєю природою нижчі за нього, але хіба це може виправдати ту неповагу, а іноді й презирство до них з боку деяких нинішніх всезнайок?

Чим досконаліша людина, тим більше вона поступлива і доброзичлива навіть щодо своїх побратимів. Нам слід стримувати гординю і не намагатися переступати ті межі, які прописані нам нашою природою. Навіть у самих зухвалих мріях не можна вважати, що є лише два блага: Бог і ти сам. Той, хто вважає себе вищим навіть за Ум, втрачає духовність і неминуче зазнає краху.

На жаль, знаходяться дурні, яких заворожують вислови на кшталт: “Ви благородніші за всіх – і людей, і навіть богів”. Воістину, немає меж людському нахабству, та й чи кожен зможе встояти, якщо йому кажуть: “Ви, саме Ви, є прямим нащадком Бога, ті люди, яких Ви шанували раніше, люди, які прославилися своєю мудрістю на віки – прах перед Вами. Вам навіть не потрібно нічого робити, щось доводити – Ви і так благородніші за самі небеса”. Інші піднімають навколо себе такий шум, що нічий інший голос просто не може бути почутий. Все це нагадує ситуацію, за якої хтось почав би стверджувати, що він заввишки в тисячу футів, а коли інші, вимірявши його, сказали б, що його зріст всього лише п’ять ліктів, він тут же б відповів, що, мовляв, тисяча футів – алегорична вказівка на його значимість¹⁹.

І ще: ви стверджуєте, що в Бога немає інших турбот, як тільки вдень і вночі дбати про вас. Припустимо, але невже при цьому в нього не знаходиться хоча б хвилинка для Всесвіту, в якому ви, доречно зауважити, мешкаєте?

З іншого боку, ви могли б дорікнути його в тому, що він занадто багато уваги приділяє світобудові на шкоду вам, найдорожчим своїм творінням. Але як відокремити його, всеосяжного і всюдисутого, від його творинь? А якщо це неможливо, то як він повинен за всім спостерігати – може так, щоб із самого себе спостерігати самого ж себе?

Як Всесвіт має потребу в ньому, так і йому відомі потреби останнього. Підтримуючи загальний порядок і гармонію, чи повинен він підтримувати і те, що прагне цю гармонію порушити?

Все, у чому є лише дешиця блага, прагне до Блага, бажаючи насолоджуватися близькістю до нього. Таким чином, ніхто не має права уявляти, ніби він один збагнув природу Блага, ставши ніби благоподібним. Адже претензія на володіння ще ніколи не означала дійсного володіння. Більше того, швидше мудрець засумнівається у власній мудрості, ніж невіглас, і, як правило, чим менше хтось має прав на претензії, тим охочіше і частіше він їх усуває.

(10). Вчення, яке ми взялися розглянути²⁰, має ще ряд неправдивих доктрин, спростувати які не складає великих труднощів, але ми утримаємося від цього з поваги до тих наших друзів, які свого часу перебували під його впливом.

Не можна не відзначити ту обставину, що в цій школі, як у жодній іншій, свобода думок шанується – хоча б щодо всіляких нюансів у визначеннях, числах, словотворення і т.д. Втім, ми тут звертаємось не до вчителів і проповідників – нам немає до них справи, але до друзів, щоб застерегти їх від того бездоказово, голосливого словоблудства, що так нахабно зневажає благородні доктрини божественних учителів давнини.

Проте, перш, ніж закінчити наше дослідження, зупинимось ще на одному їх догматі, кричуща безглуздість котрого не дозволяє залишити його без уваги.

Отже спочатку вони стверджують, що Душа і якась Софія (Мудрість – І. М.) упали в нижню область (не пояснюючи, втім, чи падіння Душі спричинило за собою падіння Софії, чи – навпаки, а, може, Душа і Софія – одне й те ж), а потім і інші душі, захоплені ними, впали й заволоділи різними тілами. Потім, ніскільки не сумніваючись, вони заявляють, що Душа, яка викликала падіння інших, сама ніколи і нікуди не сходить. “Вона не знає падіння”, але тільки висвітлює темряву так, що її образ формує з темряви різні сутності. Одна з цих нижчих сутностей, дуже віддалена від своєї матері (Софії?! – І. М.), за допомогою якогось посередника – чи то “Матерії”, чи то “Матеріальності”, чи то ще чогось – терміни так часто змінюються, що це остаточно заплутує справу, – створює наш Всесвіт. Сутність цю, зухвало і богохульно, вони називають Деміургом.

(11). Отже, вони говорять про те, що Душа лише освітлює морок. Але до чого тоді тут її падіння? Освітлювати що-небудь ще не означає рухатися в бік об'єкта, що освітлюється. Світити – це одне, а вступити в безпосередній контакт – зовсім інше.

Крім того, якщо Душа, залишаючись непорушною, тільки освітлює темряву, яка лежить нижче, то чому її слід вважати єдиним світильником у Всесвіті? А що, сам Космос із усією безліччю великих і малих сил, з яких він складається, – хіба він не здатний випромінювати світло? Знову ж таки, якщо Душа має в собі якийсь

ідеальний план, ейдос світобудови, і через нього освітлює Всесвіт, то чому тоді це освітлення і сам акт творіння не відбуваються одно-моментно? Чому Душа повинна чекати, доки її план не буде втілений?

І, далі, цей ідеальний план або, за їх термінологією, “Далека Країна” (або “Нова Земля”), в чиєму створенні брали участь, за їх запевненням, настільки багато сил, чому він так віддалений від своїх творців?

Потім, як пояснити, що під впливом освітлення космічна матерія виробляє образи того ж порядку, що і Душа, – куди природніше було б очікувати появи сутностей тілесної природи. Образ Душі не потребує темряви або матерії і, де б він не з’явився, зберігає творчі потенції і тісний зв’язок зі своїм прообразом. І ще: цей образ – реальна сутність або, як вони кажуть, тільки щось “мислиме”²¹.

Якщо це реальність, то чим вона відрізняється від свого оригіналу? Можливо, це просто інша форма Душі? Але тоді, оскільки оригінал тут – Душа розумна і духовна, то ця друга форма має бути, очевидно, рослинною і народжуючою Душею. Чому ж вони заявляють, що вона створена заради слави і зарозумілого самоствердження²²?

Ця дивна теорія вельми довільно змішує творіння як уявлення і як чисто розумовий акт. Так чого все-таки потребує Творець – матерії чи образу?

Якщо мова все ж іде про уявний образ, то що під цим мається на увазі? І як щось може стати сутністю перш, ніж Душа повідомить йому цю творчу уявну силу? І, навіть, допустивши можливість цього дивного мислення, як можна за його допомогою пояснити акт творіння? Логічніше припустити, що образ буде породжувати інший, наступний образ. І чому першим творінням вони вважають вогонь²³?

(12). В який момент цей образ приступає до творення – негайно чи тільки після того, як стає сутністю? І чи зберігає він при цьому пам’ять про минуле, бачене раніше?

Навряд, бо раніше він, як не-суте, не володів баченням, хіба що він успадкував пам’ять своєї матері.

Далі, їхні вчителі стверджують, що самі вони аж ніяк не є образами і не є відображеннями Душі, але суть істинні душі. Однак, лише деяким з них, обраним, та й то в результаті великих зусиль, вдається вийти за межі тутешнього світу і згадати те вище, що було їм раніше знайоме. Але, в той же час, цей образ, про який ішла мова вище, тільки-но ставши сутністю, вже здатний створювати щось, що нагадує, нехай і невиразно, божественний світ. При цьому йому не тільки відомий план творіння, але й ті елементи, з яких він творить. Але звідки у подобі беруться ці знання, якщо навіть справжні душі перебувають у мороці? І чому він раптом вирішує почати зі створення вогню?

І ще: якщо він створив вогонь, лише подумавши про вогонь, то чому він не подумав відразу ж про увесь Всесвіт у цілому? Невже він не знав, що хоче зрештою отримати?

Природно було б очікувати, що творіння більше нагадує той процес, який ми спостерігаємо в природі, ніж салонне мистецтво. Адже специфікою мистецтва є його копіювання, вторинність, саме воно може послідовно сходити від одного до іншого, від вогню, скажімо, до повітря і т.д., тоді як живий організм спочатку вимагає для свого розвитку повний необхідний набір елементів. Створюється враження, що творці подібних теорій не стільки намагалися досягти істини, скільки фантазували, ніби вони особисто творили Всесвіт, перебуваючи на місці Деміурга.

Але ніхто з них і ніякий образ, ніяка подоба ніколи не змогли б ні придумати, ні тим більше створити таку велику, грандіозну систему, як наш Космос. Гармонія небесних сфер, планетарні орбіти, нахил площини екліптики і багато іншого – все це свідчить про вищу сутність творця Всесвіту – Світову Душу.

Втім, самі того не помічаючи, “багатознаючі” вчителі, говорячи про “темряву над безоднею”, натякають на дійсне джерело тварного світу.

Що це за “темрява” і звідки вона взялася? Одне з двох: або вона існує згідно з загальним порядком у природі, або ж вона – протизаконна. Якщо вона – в порядку речей, то її існування вічне, якщо ж ні, значить і в вищих сферах є якийсь недолік, тобто зло проникло і в горішній світ. Більш того, в цьому випадку джерело зла слід шукати саме в умоглядній області, чия ущербність породжує недосконалість усього тутешнього.

Інакше кажучи, приписуючи верховним сутностям властивості і якості матерії, вони, тим самим, оголошують верховною і первинною сутністю саму матерію.

Деякі з них говорять, що Душа, відхиляючись від свого істинного шляху, бачить і висвітлює морок, що лежить нижче. Але як виник цей морок? Вони пояснюють, що сама Душа творить його при своєму ухиланні. Проте куди тоді, власне, вона ухильється? І якщо не морок був причиною падіння Душі, то, значить, це закладено в її природі. Таким чином, ми знову приходимо до тих вад і пороків, що нібито гніздяться у вищих сутностях.

(13). Ті, хто засуджують влаштування Космосу, самі до кінця не усвідомлюють, що роблять і куди веде їх подібне нахабство. Вони не розуміють, що існує природний порядок сходження від перших, вищих субстанцій, послідовно до самих останніх і нижчих. Такий же і зворотний шлях – шлях піднесення.

Зводячи наклеп на благісні космічні сфери, негідні вчителі намагаються вилучити їх зі світобудови, тим самим порушуючи природний процес²⁴.

І що такого жадливого в цих сферах, якими залякують недосвідчених і довірливих простаків?

Навіть те, що вони виробляють їх матерію зі стихії вогню, не несе в собі ніякої загрози. Так чи інакше, але рухи сфер знаходяться в гармонії з Землею і з усім Всесвітом. Головне, що нам слід прозрівати за всім цим – це дії Світової Душі. Що ж до тамтешньої матерії, широкої та прекрасної, то її незнищенність гарантована вічністю вищих сутностей.

Хоча людям і відведене особливе і почесне місце серед земних істот, однак не всі вони в рівній мірі того варті, бо, наприклад, тирані – це одне, а ті, хто служать гармонії і красі – зовсім інше. У кожного свій жереб і своя доля. У нас немає підстав очікувати, що всі будуть розумні й добродішні. Проте засуджувати людей за те, що більшість із них далекі від досконалості, означає плутати підмісячний світ із божественними сферами і трактувати зло як просту недостатність мудрості, тобто Блага. Це те ж саме, якби лише з того факту, що у нас відсутній спеціальний орган для розпізнавання зла, ми робили висновок про відсутність зла взагалі. І якщо зло дійсно таке, то зрозуміло, чому вони приходять до висновку про наявність зла в умоглядному світі, наприклад, у Душі, бо вона, перебуваючи нижче Ума, менше за нього причетна Благу.

(14). Є ще один пункт у їхніх ученнях, який уже просто викликає огиду.

У нібито священних формулах, які ними ж і складені, вони сповіщають про найбільш божественні, трансцендентні сутності, просто виголошуючи заклинання, заговори і нагадування про наступні події. Вони запевняють, що вищі сили, послухавшись заклику та ведені словом, почнуть служити потребам кожного з тих, хто навчений ними подібних трюків: якихось мелодій, звуків, зітхань, що спрямовуються особливим чином, шиплячих плачів, завивань і т.п., чому приписується магічна влада над істинно-сутим²⁵. Хотілося б знати, як, на їхню думку, подібні речі можуть впливати на безтілесні субстанції. Невже їм не очевидно, що сила, яку вони приписують власним словам, так нескінченно далека від величі Божої?

Вони кажуть нам також, що можуть уникнути або вилікуватися від будь-яких хвороб. Якщо вони мають на увазі поміркований спосіб життя і відповідний режим, вони, безумовно, мають рацію, хоча це давно вже відомо і без них. Але вони наполягають на тому, що хвороби – це якісь духовні сутності, і вихваляються, що здатні вигнати їх за допомогою заклинань. Подібні заяви можуть, звичайно, на деякий час підняти їх престиж в очах натовпу, що вбачає в них чарівників і магів, але вони ніколи не зможуть обдурити людей обізнаних, яким добре відомо, що хвороби виникають від перенапруги, нестриманості, нестачі, різних форм розкладу і гниття, тобто, від цілком природних комбінацій різного роду внутрішніх і зовнішніх факторів.

Якщо при лікуванні ми повинні виходити з природи хвороби, то і навпаки: характер лікування підказує нам природу хвороби. Рухливий спосіб життя, ліки і припарки, пускання крові – ось що служить лікуванню. Іноді добре діють різні дієти – так що ж, це, на їхню думку, має означати, що злі духи слабшають від голоду? І, далі, або виснажений стриманістю і ліками Ум поспішно покидає зловмисно захоплене ним тіло, або залишається всередині. Якщо він залишається, то як зникає хвороба, коли її причина все ще існує? Якщо ж покидає своє місце, то що його спрямовує назовні? Що з ним відбувається? Чи слід нам припустити, що він процвітає за рахунок хвороби? В такому випадку хвороба існує, як щось відмінне від цього Ума. Далі, якщо він проникає туди, де ще немає причин для існування хвороби, то чому не вважати його просто хворобою? Якщо ж повинна бути така причина, то, тим більше, в цьому Умі немає ніякої необхідності: однієї причини цілком достатньо для того, щоб викликати лихоманку. Уявлення ж про те, що, як тільки з'являється подібна причина, пильний Ум швиденько проникає слідом за нею, щоб посилити руйнівну дію хвороби, просто смішне.

На вищенаведеному прикладі добре помітна манера і стиль їх вчення. Далі я раджу просто уважно читати їх писання і зіставляти те, чому навчають вони і те, чому – ми. Ви не зможете не відзначити, що наша філософія вчить чистоті вдачі і чесності в мисленні, а також і багатьом іншим хорошим якостям, що вона культивує шанобливість і стриманість у судженнях, що будь-яка нова думка ретельно обґрунтовується і доводиться, що наше просування обачне і послідовне, а метод точний і незмінний. У той же час ви легко побачите, що догмати щойно розглянутої нами школи нагромаджені до купи досить випадково і явно походять із різних джерел.

Втім, вони не заслуговують на подальше дослідження.

(15). Є, проте, ще деталь, яку ми не повинні випустити – це вплив подібних вчень на своїх слухачів, який призводить до того, що останні починають зневажати світ і все, що в ньому існує.

Ми знаємо дві найбільш поширені теорії щодо сенсу нашого життя. Одна говорить про те, що єдина цінність – це всілякі плотські задоволення, інша ж стверджує примат чеснот і людської гідності, шукає виправдання життя в Богові і досліджує шляхи, що ведуть до нього.

Епікур заперечує божественне провидіння, з чого робить висновки про те, що якщо щось і заслуговує на увагу, то це – тілесні насолоди. Доктрина ця спірна і дуже аморальна – адже вона, по суті, зневажає все – закони, доблесть, чесноти – вона все перетворює на посміховисько. Вона підмиває основу всього життєствердного, того, що робить існування осмисленим і благородним. А що йде за всім цим? За винятком тих випадків, коли вроджені достоїнства учнів роблять їх несприйнятливими до найгірших висновків,

ми спостерігаємо в їхньому середовищі повну розбещеність, байдужість до оточуючих, нетерпимість і вічну погоню за пригодами²⁶.

Їх помилка полягає в тому, що вони не бачать нічого справді доброго ні в цьому світі, ні в цьому житті. Тому єдине, що може їх хвилювати, це якесь майбутнє, яке вони намагаються прозрівати вже тут, приписуючи всьому, що відбувається, сенс особливих знаків або символів. При такому підході їм недоступне розуміння істинної краси; відкидаючи чесноти у справах і помислах, вони все більше й більше віддаляють себе від божественного.

Можна сказати, що ця школа засуджена внаслідок повного нехтування нею не тільки самих чеснот, але навіть і будь-якої згадки про них. Ніхто не думає про чесноти і не досліджує їх, благородні стародавні вчення відкидаються з порога. Численні промови про душі абсолютно нічим не підкріплюються. Можна скільки завгодно повторювати: “сподівайтесь на Бога”, але якщо не пояснювати, наскільки ця надія важлива і якими діями вона повинна бути підкріплена, все це залишиться порожніми розмовами. Якщо з ранку до вечора виголошувати слово “Бог”, думаючи при цьому тільки про одні плотські втіхи, то подібні дії слід вважати нічим іншим, як богохульством. До Бога ведуть лише добрі справи та роздуми, що просвітлюють душу, без цієї ж спрямованості все інше – одні тільки слова²⁷.

(16). Та й куди може завести презирство до цього світу і його богів? Хіба не з цього починається будь-який шлях до пороку і зла? Навіть люди, достойні за своєю природою, переставши поважати закони і порядки, сповнившись презирства до інших людей і богів, швидко втрачають усі свої чесноти і стають закоренілими грішниками.

Крім того, схилитися перед найвищими божествами духовного світу, нехтуючи світом створеним, його людьми і богами, настільки безглуздо, що просто неправдоподібно. Адже, люблячи когось, ми не можемо при цьому ненавидіти рідних і близьких наших коханих, небайдужі нам також і діти наших друзів. Кожна людська душа – дитя небесного Отця, але хіба наш Космос не одухотворений? І якщо душі небесних світил чисті і розумні, чому, за яку провину вони повинні бути приречені на сирітство?

Втім, ці питання ми вже обговорювали раніше, тепер же хочемо лише зауважити, що не можна одночасно шанувати найвищі начала і зневажати тих, хто їм близький.

Та й що може спонукати божественне Провидіння залишити долішній світ без свого піклування? І що сказати про логіку тих, хто, стверджуючи подібне, аж ніяк не вважає при цьому себе кинутими Провидінням? Чи слід їх розуміти так, що ці турботи про них стосуються лише їх життя на “новій землі” чи ще й на цій? Якщо на тій, іншій, то чому вони з’явилися тут, а якщо і на цій, то чому вони ще тут?

Знову ж таки, як вони можуть заперечувати причетність Господа до нашого світу, – адже в цьому випадку йому були б невідомі

ні чесноти одних, ні вади інших, ні, в тому числі, і їх дивовижні “знання”. Якщо він ніяк не причетний до цього Всесвіту, то його немає і в кожному з нас, і тоді ніхто нічого не може сказати ні про нього, ні про його енергії.

Тому, хто здатний сприймати гармонію духовних сфер, дано, якщо він музикант, відображати її в гармонії звуків, якщо він математик або геометр – у симетрії відповідностей і принципів упорядкованості, художник же передає її в образах і фарбах, і люди, що слухають такі пісні або розглядають такі картини, схвильовані і вражені, вгадують ейдоси, що лежать в основі цих творів, і згадують істину, яка приводить їх до любові. Через прекрасні образи і звуки Ум прозріває інші, вищі сфери, стрункий і співрозмірний світ ейдосів, де немає нічого настільки тьмяного і непримітного, що могло б не відобразитися в пам’яті, не викликати благоговійний трепет при одній лише думці про цю велич, яка зароджується в ще більш великому. Думати інакше може тільки той, хто ніколи не споглядав (*розумом* – І. М.) світ і навіть не намагався собі його уявити.

(17). Можливо, що ненависть цієї школи до всього матеріального викликана надмірно дослівним розумінням Платона, який викривав тіло як серйозну перешкоду для душі і оголошував тілесне характерною ознакою низького.

Що ж, залишимо осторонь тілесне і уважно розглянемо те, що залишилося. А залишається тоді область Ума, яка включає в себе всю безліч ейдосів, що проявляються в конкретних формах Всесвіту, залишаються також і пропорційно впорядковані душі, які оформляють матеріальне і керують ним і створюють уявлення про протяжність простору, так що, врешті-решт, уся створена ними громада світобудови за своєю потужністю і значимістю стає гідним ї, в достатній мірі, адекватним відображенням величі і краси божественних сфер. І хіба так уже й важливо – чи знаходиться Світова Душа в русі, керована в кожному своєму пункті божественним Провидінням, чи ж, позбавлена такого керівництва, перебуває в спокої: в даному випадку будь-яка точка зору неминуче повинна привести до поваги і шанування Душі, що управляє Всесвітом.

Тепер знову відновимо тілесне в його правах, але, звичайно, не в тому сенсі, що Душа понесе від цього яку-небудь шкоду, і, згадавши, що божественні начала милостиві, а “той, хто благий, ніколи і ні в якій справі не відчуває заздрощів”²⁸, зрозуміємо, що навіть саме нище отримує від Душі все, що тільки здатне сприйняти. А якщо так, то вся їхня концепція Всесвіту повинна бути переглянута: їм доведеться визнати, що Світова Душа своєю чудовою силою спонукала матеріальне начало, саме по собі пусте і неблаге, долучитися до добра і краси, до того, що хвилює і збуджує наші душі.

Втім, ці люди можуть сказати, що самі вони ні від чого подібного ніякого хвилювання не відчувають і що їм абсолютно байдуже, красиве те чи інше тіло, чи ні. Але як тоді вони можуть відрізнити красу від потворності в думках і справах? Наш світ сходить від

вищих начал, і якщо він негарний, то, значить, немає краси і в його джерелі. Крім того, якщо вже вони так часто і так охоче заявляють про своє презирство до земної краси, то чому б їм не перестати спочатку помічати її в юнаків і жінок, щоб не виснажувати себе своєю непомірністю? Словом, їх самовдоволення і вперте, гордовите презирство не дозволяють їм змінити свою думку навіть тоді, коли хибність їх поглядів легко доказова або просто очевидна.

Звичайно, краса окремих речей не йде ні в яке порівняння з істинною, уможлядною красою, так само, як і окремі речі поступаються у своїй значущості всеїдності. Але ми повинні також і визнати, що навіть у чуттєвому і розділеному світі є речі, які можна порівняти за красою з небожителями, форми, чия краса викликає в нас благоговіння перед їх Творцем і переконає в божественності їх джерела. Часом ми можемо спостерігати таку красу, крізь яку виразно проступає пишність ноуменальних сфер, і тоді, замилувані і сповнені захоплення, ми ніби відступаємо перед ними, відчуваючи, що негідні, залишаючи їх іншим. Крім того, хоча це краса і внутрішня, ми не можемо не усвідомлювати, що внутрішня і зовнішня краса тісно пов'язані одна з одною: внутрішнє псування неминуче відбивається і в зовнішньому.

На це, зрозуміло, заперечать, що зустрічаються порочні люди з прекрасною зовнішністю. Можливо, але тоді їх краса – фальшива, як бувають фальшиві монети, які лише спочатку здаються золотими, але не здатні ввести в оману більш-менш досвідчену людину. Втім, внутрішнє псування не завжди означає, що володар її від початку поганий. Не слід забувати, що в цьому світі далеко не кожен здатний повною мірою реалізувати свої природні можливості.

Як би там не було, але в уможлядному світі все чудове і немає ніяких перешкод для здійснення його чеснот. Невдачі можливі там, де в природу речі від початку не закладено досконалість, але Ум, перебуваючи у вічності, не знає ні внутрішніх змін, ні, тим більше, матеріального приросту: він завжди є вмістилищем усієї повноти ейдосів. Так само і в його Душі не можна уявити таких змін, але, навіть якщо й допустити подібне, то все одно вони ніяк не можуть привести її до зла.

(18). Втім, як відомо, саме це (тобто зло, яке гніздиться в Душі) і стверджує розглядувана нами школа. Це природно, якщо головним у їх вченні є ненависть до всього тілесного і вимога повної від нього відмови: ніби мерзотність кайданів робить жакликим і скутого ними.

Ніби два чоловіки живуть в одному величному будинку: одному з них не подобається його планування і він лає архітектора, хоча, втім, аж ніяк не поспішає цей будинок покинути, інший же ні на що не скаржиться, упевнений у повній компетентності архітектора, і спокійно очікує той день, коли настане час піти. Незадоволений, без кінця повторюючи, що стіни – бездушні камені й колоди, що цей будинок скоро завалиться і на його зміну прийде справжній будинок, не помічає, що його ставлення до всього викликане не стільки станом

самого будинку, скільки його власним, індивідуальним баченням, що за його надміру пильним і упередженим інтересом виразно простежується таємне захоплення цим самим “камінням”.

Поки ми маємо тілесну оболонку, нам слід населяти місця, приготовлені для нас нашою доброю сестрою – Світовою Душею в її повному енергій нерукотворному творенні.

Або, можливо, адептам цієї школи не подобається слово “сестра”? Деякі з них, втім, звертаються один до одного зі словом “брат”²⁹. Чому ж, визнаючи свій зв’язок з іншими людьми, їм так важко визнати такий і з Сонцем, і з небесними енергіями, і з самою Світовою Душею? Подібна спорідненість, звичайно, не для пороку: вона може стверджуватись тільки для тих, хто став добродішним, хто вже не просто тіло, але суть втілена Душа, хто цнотливий, стриманий, чий розум не потривожить ніяка потреба. Світова Душа несприйнятлива до зовнішніх впливів, нема нічого, що могло б вплинути на неї. Але ми, перебуваючи тут, повинні захищати чесноти і відображати всі нападки на велику концепцію життя.

Досягнувши внутрішньої досконалості, звільнившись від низинних устремлень, очистившись і ставши близькими Душі і небесним умам, ми зможемо повною мірою спрямуватися до тієї вищої мети, до якої прагнуть і вони, але, не в приклад їм, будучи підготовленими і просвітленими, спорідненими вищим, божественним началам.

Ця школа може скільки завгодно брехати, претендуючи на особливе бачення, як на гідність, притаманну їй одній, але від цього її адепти анітрохи не стають ближчими до істини. І коли вони заявляють і хваляться, що, в той час, як небесні сили навіки скуті матеріальним Всесвітом, самі вони, померши, знаходять свободу, ми повинні розуміти, що цей безглуздий висновок – наслідок неправильно зрозумілого вислову “перебувати зовні”, повне забуття того, що “Душа відає всім неживим”³⁰.

Можна звільнитися від любові до своєї тілесної оболонки, жити добродішно і не боятися смерті; можна прагнути до вищого в умоглядному світі або, принаймні, не паплюжити тих, хто здатний на це, і не наслідувати помилок людей, які визнають лише те, що вони можуть безпосередньо побачити або помацати, і тільки тому заперечують духовність Всесвіту, що не можуть на власні очі переконатися в існуванні зоряних душ”.

Коментар

¹ *Плотин. Еннеади (II)*. – К. : УЦИММ-Пресс-ИСА, 1996. – С. 38–65.

² У цьому трактаті аналізуються проблеми космогонії з позиції неоплатонізму, подається діалектика трьох іпостасей цього вчення: Єдине (Ον) – Ум (Νοῦς) – Світова Душа (Ψυχή).

³ Наприклад, в *Еп.* 5, 5, особливо в *гл.* 13, яка безпосередньо передуює частині великого трактату, закінчення якого є *Еп.* 2, 9.

- ⁴ Бог, згідно Плотіну, є “понадсуте”, “все-буття”, тобто абсолютна повнота буття. Таким чином, “інше” – діалектична протилежність Блага – є абсолютне зло і небуття, “не-суте”, “ніщо”. Це “ніщо” Плотін часто називає “матерією”, розуміючи під нею, проте, лише щось те, що повністю неоформлене і безмежне – платонівську “повну потребу”. Та ж матерія, що вже хоча б частково причетна формі (наприклад, атом) – уже, тим самим, причетна і буттю, і Благу – це одна з принципівих відмінностей неоплатонізму від християнського гностицизму, який вважав злом увесь матеріальний світ взагалі.
- ⁵ Це питання досить детально розглянуте Плотіном у ряді трактатів 5-ої Еннеади.
- ⁶ Тут Плотін критикує не стільки гностиків, скільки неопіфагорійця Нуменія з Апамеї (II ст. н.е.), філософа, який виявив на Плотіна помітний вплив і відстоював подібні погляди.
- ⁷ Аналогічну думку, посилаючись на діалог Платона “Тімей” (Tim.), намагався розвинути учень Плотіна Амелій Гентіліан (III ст. н.е.).
- ⁸ Детальніше це питання розглянуте Плотіном в іншому місці (Plot. En. 4, 8).
- ⁹ Тут Плотін говорить про “істинно-суте”, тобто про речі умоглядного світу. Знаходячись поза потоком часу, вони мають “дійсне” існування (на відміну від речей нашого, матеріального світу, які, перебуваючи в стані становлення, існують “в можливості”, тобто, володіючи деякою мірою минулим і майбутнім, позбавлені теперішнього) (див.: Plot. En. 2, 5).
- ¹⁰ Натяк на християнських гностиків.
- ¹¹ У “Федрі” (Phaedr.), на який посилались деякі гностики, Платон говорив не про Світову Душу, а про індивідуальні людські душі.
- ¹² Натяк на християнських гностиків.
- ¹³ Натяк на християнських гностиків.
- ¹⁴ Вислів “нова земля” зустрічається в Untitled Text кодексу Брюса (гл. 12) з посиланням на Новий Єрусалим.
- ¹⁵ Panoikesis, antitypos, metanoia – всі ці терміни можна знайти в Untitled Text кодексу Брюса. Зустрічаються вони і в гностичних творах із Наг-Хаммаді.
- ¹⁶ Детальніше питання про сходження Душі в тіла розглянуте Плотіном в іншому місці (Plot. En. 4, 8).
- ¹⁷ З точки зору неоплатоніків, смерть не є злом.
- ¹⁸ Детальніше про це див.: Plot. En. 3, 2.
- ¹⁹ Мабуть, натяк на християн, які умовою досягнення небесного блаженства вважали “простоту душі” й відданість Богові.
- ²⁰ Мається на увазі вчення гностиків, у якому перепліталися християнські й філософські ідеї пізньої Античності.
- ²¹ Терміни “Ennoema” і “Ennoia” часто використовуються в різних гностичних текстах.
- ²² Так пояснювали появу Деміурга багато представників гностичних сект.
- ²³ Гностики вчили не стільки про первинність вогню, скільки про первинний Спалах Світла, який передував створенню Всесвіту.
- ²⁴ Ці сфери, на думку багатьох гностиків, були задумані верховним архонтом як перешкоди на шляху душі до її істинного дому в Плеромі.
- ²⁵ Деякі гностичні секти інтенсивно використовували магичні імена, заклинання й звуки.
- ²⁶ Плотін має на увазі абсолютно аморальну поведінку adeptів ряду гностичних сект, що уявлялась ними як форма “змертвіння” невинних їм матеріальних тіл.
- ²⁷ Натяк на християнських гностиків.
- ²⁸ Платон. “Тімей” (Tim.).
- ²⁹ Натяк на християнських гностиків.
- ³⁰ Платон. “Федр” (Phaedr.).

1.12. Порфирій

Порфирій “Малх” із Тіра (бл. 233 – бл. 304) – давньогрецький мислитель. Багатогранно обдарована особистість у філософії, геометрії, арифметиці, музиці тощо. Народився в Тірі. Спочатку був християнином. У Кесарії Палестинській порвав із християнською громадою. Слухав Оригена в Александрії, Лонгіна – в Афінах (де вивчав граматику й риторику). Його ім'я “Малх” (“цар”) Лонгін переінакишив грецькою мовою на “Порфирій”. З 263 – учень Плотіна в Римі. Друг Амелія. В результаті посиленних занять філософією ослаб, упав у меланхолію і подумував про самогубство, уникнути якого йому допоміг друг Проб. З 268 жив у Лілібеї (Сицилія), де прагнув поправити здоров'я. В зрілому віці оженився на Марцеллі, вдові свого друга, яка мала 5-х дочок і 2-х синів. Його вразило передусім її захоплення філософією. Відвідав Карфаген, Пірей і Афіни. Бл. 273 повернувся в Рим, де викладав філософію в дусі Плотіна й Арістотеля. Критикував християнство (твір “Проти християн” в 15 кн. знищений церквою, але він цитується християнськими авторами). Йому були притаманні ясність викладу і правильність мови. Чесні прагнення й глибину філософії Порфирія цінували навіть християни, хоча оригінальності вчення й мовою він поступався Плотіну. Між 301–304 систематизував і видав “Еннеади” Плотіна. Написав 77 трактатів, у тому числі біографію Плотіна. Більшість його творів пропала. Учнів у нього було небагато. Схоларх.

Порфирій Малх

Текст

["Про філософію з оракулів"]

Aug. De civ. Dei 19, 23 (1)¹. “(1). Які відповіді, за словами Порфирія², давали про Христа оракули богів?

У книгах, які він підписує комусь, і в яких детально викладає і описує нібито божественні відповіді про речі, що стосуються філософії, він (наведу його власні слова, як вони перекладені з грецької мови на латинську) каже: “Тому, хто запитує, молитвою до якого Бога міг би він відвернути свою жінку від християнства, Аполлон

відповідав віршами наступне”. Потім наводяться такі слова нібито Аполлона:

*“Швидше можеш, мабуть, навчитися креслити письмена на воді
Або, розправивши легкі крила, літати, як птах,
Ніж повернеш назад почуття оскверненої і нечестивої жінки.
Нехай продовжує, як хоче, упираючись у марних обманах
І оспівуючи брехливими голосінням мертвого Бога,
Якого, загубленого мудро мислячими суддями,
Умертвила найгірша із благовидних³, сукупно з залізом, смерть⁴”.*

Після цих віршів Аполлона, перекладених латинською мовою без дотримання розміру, він продовжує так: “Ухилення їх думок, що не піддаються виправленню, він вказав у таких словах: “Іудеї вірують у Бога більше, ніж ці”. Таким чином він, збезчещуючи Христа, ставить іудеїв вище за **християн**, визнаючи, проте, що іудеї вірують у Бога. Бо той вірш Аполлона, в якому останній говорить, що Христос справедливо був убитий мислячими суддями, він виклав так, якби Христос внаслідок їх справедливого суду був підданий заслуженому покаранню.

...На подібне ж запитання Аполлону, що краще: слово або розум, або закон, останній, за його словами, “відповідав віршами, кажучи так”. Потім він наводить вірші Аполлона. З їх числа вважаю достатнім навести наступне:

*“У Бога ж родоначальника і в вишньому Царя, перед Яким
Тремтять і небо, і земля, і море, і потаємні притулки підземних,
І жахаються самі божества; для них закон є Отець,
Якого шанують істинно благочестиві євреї⁵”.*

Aug. De civ. Dei 19, 23 (2)⁶. “(2). Для деяких, без сумніву, виявиться несподіванкою те, що ми скажемо. Боги проголосили благочестивим і таким, що зробився безсмертним, і відгукувалися про Нього з великою похвалою; але християн, – каже [він], – вони називають порочними, оскверненими, відданими омані, вживаючи на їх адресу і багато інших докорів”. Слідом за цим він наводить щось на зразок оракульських висловів богів, ганьблячи християн. А потім каже: “Коли питали про Христа, чи Бог Він, Геката відповідала:

*“Хода безсмертної душі, що залишила тіло, тобі відома;
Блукає ж [вічно] душа, що втратила істину;
То – душа чоловіка, пречудового в благочесті,
Але шанують її не згідно з її дійсним станом⁷”.*

...“Отже, вона (оракул – І. М.) сказала, що Він – чоловік найблагочестивіший, і що душа Його, як і душі інших благочестивих

людей, обдарована після розлучення з тілом безсмертям, але що християни шанують її як невігласи. А на запитання – “За що ж Він засуджений?” – Богиня, – продовжує він, – відповідала:

*“Тіло завжди доступне катуванням і каліцтву,
Душа ж благочестивого перебуває в небесному житті”.*

Та ж душа⁸, за визначенням долі, дозволила впасти в оману іншим душам, яким фатум не дав ні користуватися дарами богів, ні мати пізнання про безсмертного Юпітера. Тому вони ненависні богам, бо їм, яким не судилося ні знати Бога, ні отримати дари від богів, – їм, за визначенням долі, Він⁹ дав упасти в оману. Сам же Він праведник і, як благочестивий, віддалився на небо. Отже, Його не ганьби, але пошкодує за божевіллям людей, за їх легким і небезпечним через Нього падінням”.

Euseb. Demonstr. Ev. 3 (6–7)¹⁰ “(6). Що ти можеш вважати таким, що більш заслуговує довіри, ніж визнання автора спрямованого проти нас творіння, яке він дав у третій книзі свого твору “Про філософію з оракулів”, – ось як у цьому місці звучить: “Декому здасться парадоксом те, що я маю намір сказати. Боги визнали Христа вельми праведним і таким, що отримав безсмертя, і згадують його з великою похвалою...”.

*(7). Коли запитали, чи Бог Христос, Геката відповіла:
“Шлях безсмертної душі, що покинула тіло, ти знаєш.
Якщо її відокремити від ума, вона вічно блукає.
Благочестивий чоловік мав ту душу...”.*

Таким чином, [оракул] назвав його благочестивим і сказав, що душа його, як і інших, після смерті набула безсмертя, і їй поклоняються неосвічені християни. А коли запитали, за що його стратили, оракул відповів:

*“Тлінне тіло завжди піддається жорстоким мукам,
Душі ж праведників у небесах знаходять оселю”.*

Слідом за цим оракулом він додає: “Отже, сам він праведник і, як усі праведники, віддалився на небеса; тому його не треба ганити, а треба шкодувати з приводу безумства людей”.

Так говорить Порфирій навіть зараз¹¹.

Aug. De civ. Dei 19, 23 (4)¹². “(4). Існують, – говорить він, – у такому собі місці найнижчі земні духи, підлеглі владі злих демонів. Від цих найлютіших і нижчих духів застерігали благочестивих людей наймудріші з євреїв, до числа яких належав і Ісус, як сказано це у

вищенаведених божественних висловах¹³ Аполлона; вони забороняли здійснювати їм святкування, шанувати ж веліли переважно небесних богів, а найбільше за всіх – Бога Отця. Те ж саме, – додає він, – заповідають і боги, і ми показали вище, як вони закликають душу звернутися до Бога і як усюди велють вшановувати Його. Але неосвічені і нечестиві люди, яким доля справедливо не дозволила ні скористатися дарами богів, ні мати уявлення про безсмертного Юпітера, не слухаючи ні богів, ні божественних мужів, відкинули всіх богів, а заборонених демонів не тільки не зненавиділи, але й почали вшановувати. Прикидаючись же, що поклоняються Богові, [вони] не роблять того, в чому єдино виражається поклоніння Богові¹⁴. Бо хоч Бог, всемогутній Отець усього, не потребує нічого, але корисно для нас самих, коли ми поклоняємося Йому правдою, чистотою та іншими чеснотами, звертати в молитву до Нього саме наше життя через наслідування і шукання Його. Бо шукання, – говорить він, – очищає, а наслідування обоготворяє, породжуючи любов до Нього”.

[“Проти християн”]

Hieron. Ep. 57 ad Pammach. 9¹⁵. “(9). Я на цьому зупиняюсь не задля того, щоб звинуватити євангелістів у брехні, – це справа нечестивців, Цельса, Порфирія, Юліана, – але щоб звинуватити моїх противників у невігластві¹⁶”.

[Книга перша]¹⁷.

Hieron. Comm. in Is. 14 (54)¹⁸. “(54). Ті, хто стверджує, що організаційні розходження між **Петром** і **Павлом** були дійсно сваркою і бійкою, догоджають таким чином Порфирію, який богохульствує...”.

Hieron. Comm. in Ep. ad Gal., Prologus¹⁹. “(Prologus). Не зрозумівши цього²⁰, відомий батанеот²¹ злочинний Порфирій у першій книзі свого твору, спрямованого проти нас, вказує, що Павло засуджував Петра за те, що той невірним чином поширював Євангеліє; цим він хоче затаврувати помилки останнього і нахабство першого, а обох звинуватити в вигадуванні брехливих догматів, оскільки князі церкви не згодні між собою”.

Hieron. Comm. in Matth. 1, 9 (9)²². “(9). “А коли Ісус звідти проходив, побачив чоловіка на ймення Матвій, що сидів на митниці, та й каже йому: “Іди за Мною!” Той устав, і пішов услід за Ним”²³. ...З приводу цього місця Порфирій та імператор Юліан висувають критичні зауваження (arguit) в тому сенсі, що тут ми маємо справу або з недолугою неправдою укладача оповіді (historici), або з нерозумінням (stultitiam) тих, котрі негайно слідували за Спасителем; вони ніби нерозумно захоплювалися й слідували за яким завгодно чоловіком...”.

Macar. Magnes. Apokrit. 1 (1) – 3 (36)²⁴. “[Книга перша втрачена²⁵. Никифор²⁶ цитує гл. 6 книги 1; з цитати видно, що Порфірій піддає критиці повідомлення євангеліста Матвія²⁷ про кровоточиву жінку].

[Книга друга].

[Глави 1–6, які містили запитання противника, відсутні. З відповідей Макарія (гл. 7–11) видно, що Порфірій висував наступні аргументи:

2 (1). Мт. 10, 34 наст. – “Я не мир принести прийшов, а меч” і так далі. Порфірій вважає меч недоречним засобом для пропаганди віри.

(2). Мт. 12, 48–49 – “Хто Мати Моя? І хто брати Мої?” і так далі. В чому конкретно полягало заперечення Порфірія, не можна встановити; можливо, він критикував цей текст з того ж погляду, що й Цельс.

(3–4). Мк. 10, 18 – “Ніхто не є Добрий, крім Бога Самого”. Лк. 6, 45 – “Добра людина із доброї скарбниці серця свого добре виносить”. Порфірій, мабуть, вказав на суперечливість цих положень.

(5). Мт. 17, 15 – “Господи! Змилуйся над сином моїм, що біснується у новомісяччі”; Порфірій на основі цього зробив висновок, що християни вважають Місяць причиною біснуватості²⁸.

(6). Іоан. 5, 31 – “Коли свідчу про Себе Я Сам, то свідоцтво Моє неправдиве”; на основі цього Порфірій зробив висновок, що Ісус сам свідчить про неправдивість свідчень про нього].

(12). Євангелісти – вигадники, а не історики діянь Ісуса. Всі вони написали звіти про пристрасті, які не узгоджуються між собою, а зовсім суперечливі. Один розповідає, що розп'ятому хтось підніс губку, вимішану оцтом (це – Марк)²⁹, другий розповідає інакше: “І, прибувши на місце, що зветься Голгофа, цебто сказати “Череповище”, дали Йому пити вина, із гіркотою змішаного, – та, покуштувавши, Він пити не схотів”, і далі: “А коло години дев'ятої скрикнув Ісус гучним голосом, кажучи: “Елі, елі, лама савахтані”, цебто: “Боже Мій, Боже Мій, нащо Мене Ти покинув?” Це – Матвій³⁰. Третій говорить: “Тут стояла посудина, повна оцту. Вояки ж, губку оцтом наповнивши, і на тростину³¹ її настромивши, піднесли до уст Його. А коли Ісус оцту прийняв, то промовив: “Звершилось!”... І, голову схиливши, віддав Свого духа...”. Це Іоанн. Четвертий розповідає: “І, скрикнувши голосом гучним, промовив Ісус: “Отче, у руки Твої віддаю Свого духа!”³². Це, виявляється, Лука. З цієї туманної й суперечливої розповіді можна зробити висновок, що мова йде не про одного, а про декількох постраждалих. Справді, якщо один говорить: “У руки Твої віддаю Свого духа”, другий: “Звершилось”, третій: “Боже Мій, Боже Мій, нащо Мене Ти покинув?”, а четвертий: “Боже, Боже Мій, для чого Ти Мене поносиш?”³³, то очевидно, що ця суперечлива розповідь стосується кількох розп'ятих або ж одного, але він настільки тяжко боровся зі смертю, що не міг дати присутнім чіткого

уявлення про своє страждання. Якщо ж євангелісти, не будучи в змозі розповісти правду про спосіб його смерті, склали поему про це, то й про все інше вони не могли повідомити нічого достовірного.

(13). А що вони щодо всіх обставин його смерті висловили тільки здогадки, видно і з іншої глави; справді, Іоанн пише: “Коли ж підійшли до Ісуса й побачили, що Він уже вмер, то голінок Йому не зламали, та один з вояків списом бока Йому проколов, – і зараз витекла звідти кров та вода”³⁴. Це говорить тільки Іоанн, а з інших ніхто. Тому він хоче сам бути для себе свідком; він каже: “І самовидець засвідчив, і правдиве свідоцтво його”³⁵; ця заява, на мій погляд, – базікання, бо як може бути істинним свідоцтво, якщо те, чого воно стосується, не мало місця? Свідчити можна про те, що є, а про те, чого немає, як можна дати свідчення?

(14). Є й інша оповідь, яка може викрити безпідставність цього вчення, – розповідь про його воскресіння, про яке базікають. Заради чого Ісус після своїх пристрастей і, як ви кажете, воскресіння свого, не з’явився **Пілату**, який стратив його, хоча і заявив, що той не вчинив нічого, гідного смерті, або **Іродові**, царю іудейському, або **первосвященнику** іудейському, або відразу багатьом гідним довіри особам, особливо римському сенату і народу, щоб вони перейнялися подивом перед його діяннями і не стали загальним вироком за-суджувати на смерть його послідовників за нечестивість? А між тим він з’являється Марії Магдаліні, простій жінці, яка прибула з якогось вельми жалюгідного села і була колись одержима сімома демонами, а з нею – іншій Марії, теж абсолютно нікчемній сільській жінці, і декільком іншим не дуже помітним людям; але ж Матвій каже, що Ісус передвіщав іудейському первосвященнику, кажучи: “Відтепер ви побачите Людського Сина, що сидітиме праворуч сили Божої, і на хмарах небесних приходитиме!”³⁶. Якщо б він з’явився поважним людям, то через них повірили б усі, і жоден суддя не став би карати їх, як таких, що вигадують дивовижні казки; але ж ні Богові, ні розумному чоловікові не повинно бути приємно, щоб багато [хто] через нього піддавалися найгіршим покаранням.

(15). Якщо хто прочитає і наступну, написану в Євангелії дурниці, він цілком дізнається, що там сказано щось жахливе, де зазначається: “Тепер суд цьому світові: Князь світу цього буде вигнаний звідси тепер”³⁷. Справді, скажи мені, заради Бога, що це за суд тоді відбувся і що це за князь світу цього? Якщо ви скажете – імператор, то він же не єдиний владика, у світі багато володарів, – хоча він і так не був вигнаний. Якщо ж ви скажете, що йдеться про щось умоглядне, безтілесне, то такого не можна вигнати геть, бо куди можна вигнати того, хто є володарем світу? Якби ви сказали, що є десь інший світ, куди князь буде вигнаний, то це ще було б для нас правдоподібною розповіддю. Але якщо немає іншого – адже неможливо, щоб існували два світи, – то куди буде вигнаний князь, якщо не в той же світ, де він знаходиться? Але як хто-небудь може бути вигнаний туди, де він знаходиться? Чи не так, як глиняна посудина, яка, якщо

її розбити, викидає свій вміст? Проте не в порожній простір, але в інше тіло – у повітря або в землю, або в що-небудь інше. Отже, якби подібним чином – що неможливо – світ розбився і його вміст було викинуто назовні, який же той зовнішній простір, куди він буде викинутий? Яка особливість цього простору, яка його висота, глибина, довжина, ширина? Адже лише володіючи цим, якщо він усе це має, він є світом. А яка причина вигнання князя, як [князя] чужого світу? І як це він, як чужий, міг мати владу? Далі, як його виганяють – добровільно чи насильно? Очевидно, насильно; це виявляється зі способу вираження: те, що виганяється, виганяється проти волі. Але ж несправедливість здійснює той, хто чинить насильство, а не той, хто терпить насильство! Таку безглуздість Євангелій можна підносити бабусям, а не чоловікам. Якби ми хотіли детальніше дослідити подібні [євангельські вигадки], ми б знайшли тисячі безглузвих оповідей, що не містять жодної крупинки розуму.

(16). Давай послухаємо і ту промову до іудеїв під час свята кушців, яка звучить так: “Бо не можете чути ви слова Мого. Ваш батько – диявол, і пожадливість батька свого ви виконувати хочете”³⁸. Що ж це за диявол – батько іудеїв? Поясни нам це. А ті, хто виконують “похоті” батька, чинять порядно, підкоряючись думці батька і виявляючи до нього повагу. Якщо ж батько поганий, то не слід звинувачувати в цьому злі дітей. Хто ж цей батько, чиї похоті вони виконували і тому не слухали Христа? У той час як іудеї кажуть: “Одного батька маємо – Бога”, Ісус скасовує це твердження, кажучи: “Ваш батько – диявол”, тобто ви походите від диявола. Отже, хто ж він, цей диявол, де він і кого він обмовив, що отримав це прізвисько?³⁹. Мабуть, це не основне його ім’я і він отримав його з якогось приводу. Дослідимо належним чином, що тут можна дізнатися. Якщо він називається наклепником за наклеп, то перед ким він здійснив цей негожий вчинок? Доведеться визнати і в даному випадку того, хто сприймає наклеп, легковажним, а найбільше скривдженим обмовленого. Ми побачимо, що таким, що вчинив несправедливість, є аж ніяк не наклепник, але той, хто дав привід для наклепу. Адже [саме] той, хто вночі поклав на дорозі стовп, підлягає відповідальності, а не той, хто нашттовхнувся на нього і впав; звинувачення падає на того, хто поставив стовп; так же само той, хто дав привід для наклепу, сам більше винен, ніж той, хто його підносить і хто його підхоплює. Ось що ще скажи: наклепник одержимий пристрастями чи безпристрасний? Якщо він безпристрасний, він не став би обмовляти, якщо ж він одержимий пристрастями, він заслуговує поблажливості. Адже нікого не судять як злочинця, якщо він страждає від фізичних хвороб, навпаки – всі його жаліють як страждальця.

[Книга третя].

3 (1). Як це Ісус дав себе розп’ясти з ганьбою?

Чому Христос, коли його привели до первосвященика і до прокуратора, нічого не сказав, як це личить мудрій і божественній людині, щось таке, що могло б просвітити суддю і присутніх і виправити їх, а дозволив, щоб його били тростиною, щоб на нього плювали і увінчали його тернами. Чому він не вчинив так, як Аполлоній⁴⁰, який, виголосивши сміливу промову перед імператором Доміціаном, зник із палацу і через кілька годин відкрито показався всім у місті Дікеархії, що називається тепер Пуतेоли⁴¹? А якщо вже Христос повинен був постраждати за приписом Бога, то йому слід було підкоритися покаранню, але зазнати страждання, принаймні, після яскравої, вільної промови: йому слід було вимовити перед суддею Пілатом серйозні, мудрі слова, а не піддатися поношенню, як перший зустрічний із покидьків суспільства.

(2). Як розуміти: “Коли можна, нехай обмине ця чаша⁴²”?

Справді, сповнені неясності, проігнані невіглаством і ті слова, які Ісус сказав своїм учням: “І не лякайтеся тих, хто тіло вбиває⁴³”, а сам він у смертельній тривозі в очікуванні страшного не спав, у молитві просив, щоб минуло його страждання, а учням сказав: “Пильнуйте й моліться, щоб не впасти в спокусу⁴⁴”. Ці промови недостойні Сина Божого і навіть [просто] мудрої людини, що зневажає смерть.

(3). Як розуміти: “Коли б ви Мойсеєві вірили, то й Мені б ви повірили⁴⁵”?

Вершиною неясності видається мені також сказане в Євангелії: “Коли б ви Мойсеєві вірили, то й Мені б ви повірили, бо про Мене писав він⁴⁶”, а тим часом від Мойсея нічого не збереглося, бо всі його твори, кажуть, згоріли разом із храмом, а те, що написано під ім'ям Мойсея, написано Єздрую і його людьми через 1 180 років після смерті Мойсея. Але якби навіть допустити, що це твори Мойсея, то не можна довести, що де-небудь Христос названий Богом, або Богом-Словом, або Деміургом. Взагалі, хто говорив про розп'яття Христа?

(4). Що це за оповідь про свиней і бісів?

Якщо ж, бажаючи поговорити і про ту оповідь, – ... те, що там сказано, видається дійсно верткою брехнею, оскільки Матвій каже, що два біси вийшли з могил назустріч Ісусові, потім, злякавшись Христа, увійшли в свиней і багатьох убили; а Марк, не замислюючись, вигадав величезну кількість свиней. Ось як він пише: “Бо сказав Він йому: “Вийди, душе нечистий, із людини”. І запитали його: “Як твоє ім'я? І той відповів: “... Бо багато нас”. І просив його, щоб він не вислав їх геть із країни. Знаходилося ж там стадо свиней, що паслося; і просили його біси, щоб він дозволив їм увійти в свиней. і кинулися зі скелі в море близько 2 000 і потонули, а пастухи втекли⁴⁷”. Яка казка, яка нісенітниця, яка воістину надмірно сміхотворна вигадка! Двохтисячне стадо свиней побігло в море і загинуло, потонувши! Як можна, слухаючи, як біси просять, щоб їх не відправили в безодню, а Хри-

стос потім на їх прохання не відправив їх, а наслав їх на свиней, – як можна не вигукнути: фу, яке невігластво! фу, яке комічна омана – почути прохання духів-убивць, що заподіюють велику шкоду світові, і дозволити їм те, чого вони хотіли! А хотіли ці біси веселитися в житті і невпинно перетворювати світ на забаву; вони хотіли змішати землю і море і перетворити Всесвіт на сумне видовище; вони хотіли потрясти стихії в їх основах і призвести світобудову до загибелі. Тому цих архізлодіїв, які замислили зло проти людини, слід було кинути в ту саму прірву, якої вони боялись, а не, розжалобившись їх благаннями, дозволити їм накоїти іншу біду. Бо, якщо це дійсно правда, а не, як ми доводимо, вигадка, то розповідь ця викриває Христа у великому гріхові – що він, вигнавши бісів з однієї особи, наслав їх на безсловесних свиней, налякав усілякими страхами пастухів, змусив їх тікати в сум'ятті, без пам'яті, і навести жах на місто чутками про те, що сталося. Адже слід було заглядати шкоду, заподіяну не одному, двом, трьом чи тридцяти чоловікам, а всім людям, тим більше що, згідно зі свідченнями про нього, Христос заради цього і з'явився у світ. А просто одного звільнити від невидимих пут, щоб непомітно накласти їх на інших, або благополучно позбавити декого від страхів, щоб увєргнути в страх інших, – це безглуздо, бо це правильно буде назвати не виправленням зла, а злодіянням. Далі, той, хто задовольняє прохання ворогів оселитися і жити в іншій місцевості, чинить подібно правителеві, який, не будучи в змозі вигнати варварів з усієї країни, переводить їх на проживання з одного місця в інше і, звільняючи від лиха одну область, віддає під владу лиха іншу. Якщо, отже, і Христос подібним чином, не будучи в змозі тоді прогнати біса за межі області, направив його в стадо свиней, то це воістину жахливо і може осквернити слух; але разом з тим це викликає і погану підозру. Будь-який розсудливий чоловік, почувши про це і відразу оцінивши цю розповідь, виніс би свій вирок про цю справу в такому сенсі: якщо він звільняє від зла не всю піднебесну, але проганяє шкідливі сили в різні країни і деякими опікується, а про інші не дбає, то бігти до нього і шукати у нього порятунку – справа невірна, бо врятований засмучується долею неспасеного, а неспасений звинувачує врятованого. Тому, на мій погляд, виклад цієї історії – вигадка. Якщо ж це не вигадка, а подоба істини, то тут є над чим посміятися любителю. Дослідимо от хоча б таке: як це в країні іудейській паслася тоді така безліч свиней – найбрудніших тварин, здавна ненависних іудеям, і як це всі ці свині потонули за наявності не глибокого моря, а озера? Але в цьому надамо змогу розбиратися немовлятам!

(5). Що значить: “Легше верблюдові пройти крізь вушко голки, ніж багатому в Царство Боже”?⁴⁸.

Розберемо ще один вислів, ще більш безглуздий, а саме: “Легше верблюдові пройти крізь вушко голки, ніж багатому в Цар-

ство Боже”⁴⁹. Таким чином, якщо якийсь багач, що утримувався в житті від гріхів – убивства, крадіжки, перелюбу, отруєнь, клятвopoшення, осквернення могил, пороку святотатства, не може увійти в так зване царство небесне, то яка користь праведному від його праведності, якщо він випадково багатий? З іншого боку, що перешкоджає біднякам здійснювати всякі нечестиві злочини? Адже [по-вашому] не чеснота відкриває людині небеса, а бідність і матеріальна потреба, бо якщо багатство замикає небо перед багатим, то на підставі принципу протилежності бідність вводить в нього бідних. Природно, що людина, яка сприйняла це вчення, ні в що не ставитиме добродієність і буде неухильно прагнути тільки до бідності і до самого ганебного, раз бідність здатна врятувати бідолашного, а багатство закриває перед багатим чисту обитель. Тому мені думається, що ці слова виходять не від Христа, якщо він взагалі показав зразок істини, а від наших бідняків, які бажали шляхом такої балаканини забрати майно багатих. Дійсно, зовсім недавно, всього лише вчора, вони читали перед благовидними жінками: “Продай своє майно та й убогим роздай, – і матимеш скарб ти на небі”⁵⁰, і переконали їх роздати бідним маєтки, якими вони володіли, і майно, а самим, впадши в нужду, жебракувати, перейти від незалежності до низького жебрацтва, змінити добробут на жалісливе обличчя і, зрештою, бути змушеними поневіритися при будинках імущих. А це ж перша, вірніше, остання образа і нещастя – під приводом благочестя позбутися майна і під тиском потреби бажати чужого. Тому цей вислів здається мені таким, що походить від сумної жінки.

(6). Що значить: “О четвертій сторожі вночі підійшов Він до них, по морю йдучи”⁵¹.

Давай розкриємо і той євангельський текст, який взагалі написаний смішно, особливо ж сміховинна розповідь, що, коли Ісус після трапези послав вперед своїх учнів плисти по морю, він з’явився до них у четверту нічну варту, коли вони бідували від сильної бурі, так як усю ніч боролися з люттю хвиль (а четверта нічна варта, це – десята година ночі, після якої залишається ще три години). Так от ті, хто правильно повідомляють про цю місцевість, кажуть, що там немає моря, а є невелике озеро, що утворилося з річки під горою в напрямку Галілеї біля міста Тіверіади; навіть на маленькому човнику легко переплисти його не більш ніж за дві години, і ні хвилювання, ні буря на ньому не можуть розігратися. Отже, Марк виходить далеко за межі істини, коли описує вельми безглуздим чином цю розповідь про те, що, коли минуло десять годин, Ісус о десятій годині, тобто в четверту нічну варту, з’явився і знайшов своїх учнів, які плавали по калюжі. Далі, він називає її морем, і не просто морем, але бурхливим, що лютує, люто бушують у сум’ятті хвилі, щоб потім вивести Ісуса як такого, що вчинив якесь велике чудо, приборкавши сильну, незвичайну бурю і врятувавши учнів, які перебували на краю загибелі, від безодні й моря. За такими дитячим вигадкам ми бачимо, що

Євангеліє – спритна комедія. Ми розберемо кожну розповідь докладніше.

(7). Що значить: “Вбогих ви маєте завжди з собою, а Мене не постійно ви маєте”⁵²?

Зараз, знайшовши інше недоладне слівце, сказане Христом своїм учням, ми вирішили і його не обійти мовчанням; він каже: “Вбогих ви маєте завжди з собою, а мене не постійно ви маєте”. Приводом для цієї заяви послужило наступне: якась жінка, принісши посудину з миром, вилила йому на його голову, а коли учні побачили це і почали засуджувати недоречність такого вчинку, він сказав: “Чого прикрість ви робите жінці? Вона ж добрий учинок зробила Мені. Бо вбогих ви маєте завжди з собою, а Мене не постійно ви маєте”⁵³. Ті дуже нарікали, що не продали миро за велику ціну і не роздали жебракам на прожиток; через цю недоречну нібито промову він і виголосив цю дурну фразу, сказавши, що не завжди буде з ними, але ж він в іншому місці запевняв їх і говорив: “Я з вами перебуватиму повсякденно аж до кінця віку!”⁵⁴. Проте, коли він образився за миро, він почав заперечувати, що буде завжди з ними.

(15). Багато розмов викликав вислів учителя, який свідчить: “Якщо не будете їсти плоті Моєї і пити крові Моєї, то не будете мати життя в собі”⁵⁵. Це вже справді не звірство і не безглуздість, але безглуздіше всякої безглуздості і більш дико, ніж будь-яке звірство, – куштувати людське м’ясо, пити кров одноплемінника і єдинокровного і, роблячи так, мати життя вічне! Яку, скажи мені, жадливу дикість ви вводите в життя, роблячи це? Який новий інший ви можете вчинити злочин, більш проклятий, ніж ця мерзенність? Вуха не переносять – не кажучи вже про саме це діяння, – навіть мови про цю нову, нечувану мерзотну справу; навіть фантазії Ерінії⁵⁶ не вселили тим, хто живе у вигнанні, такої нісенітничі, навіть жителі Потідеї⁵⁷, якби їх не виснажив нелюдський голод, не пішли б на це. Був колись такий Фісстовий бенкет через братерську ворожнечу: фракієць Терей мимоволі наситився такою їжею⁵⁸, Гарпаг⁵⁹, обдурений Астіагом, поїв м’яса найулюбленішого [сина]; але всі вони мимоволі підкорилися цій мерзенності. Ніхто, звичайно, живучи в мирній обстановці, не влаштовує в житті подібної трапези; жоден учитель не дав учневі такого мерзенного вчення. Якщо ти у своїх історичних дослідженнях звернешся до скіфів або доберешся до довговічних ефіопів, якщо ти об’їдеш навколо океану, ти знайдеш фтейрофагів і різофагів⁶⁰, почувеш про людей, що харчуються гадюками й мишами, але від людського м’яса всюди утримуються. Що ж означає та фраза? Якщо вона в алегоричному сенсі навіть містить щось більш таємниче і цінне, то запах цього вислову, проникаючи якимсь всередину, опоганює саму душу, обурює її почуттям огиди, псує весь сенс таємниці, налаштовуючи людину так, що у неї в очах темніє від такого удару. Навіть природа нерозумних створінь не терпить цього навіть через неблаганний, нестерпний голод: собака не їсть м’яса собаки, і жод-

на інша тварина не їсть ніколи м'яса того ж виду. Багато інших учителів сповіщають дивні речі, але ніхто з учителів не придумав більш нечувану трагічну вигадку – ні історик, ні філософ, ні з варварів, ні з давніх еллінів. Подивіться ж, в ім'я чого ви всупереч розуму напучуєте легкодушних людей примкнути до вас! Подивіться, який порок вторгся не тільки в селища, але і в міста! Ось чому, я думаю, ні Лука, ні Матвій цього не написали, визнавши цей вислів непристойним, дивним, таким, що ріже слух, ніяк не сумісним із культурним життям. Та й ти сам, прочитавши це місце, не був би задоволений, як і всякий інший, що отримав вільну освіту.

(16). Розбери також детально ту главу, де говориться: “Віруючих супроводжуватимуть такі знамення: покладуть руки на хворих, і вони будуть здорові; і, якщо вип'ють смертоносну отруту, не зашкодить їм”⁶¹. Таким чином, слід було б, щоб виборні представники духовенства, які особливо домагаються єпископства або головування, застосовували такий спосіб обрання: запропонувати смертельну отруту, з тим щоб тому, кому отрута не зашкодить, було віддано перевагу перед іншим. Якщо ж вони не ризикнуть погодитися на цей спосіб, вони тим самим визнають, що не вірять сказаному Ісусом. Бо якщо віра має властивість перемагати трутизну отрути і знищувати страждання недужого, то віруючий, який не чинить так, або не має щирої віри, або вірить щиро, але вважає предмет своєї віри чимось не могутнім, а слабким.

(17). Подивися також на подібний і близький за змістом вислів: “Якщо будете мати віру з гірчичне зерно, то, істинно вам кажу, скажете горі цій: “Устань і кинься в море”, і нічого не буде неможливого для вас”⁶². Очевидно, отже, що, хто не може, відповідно до цієї заповіді, зрушити гору, не гідний вважатися в числі вірних членів громади. Звідси видно, що не тільки більшість християн явно не може бути зарахована до віруючих, але навіть з єпископів і пресвітерів жоден не гідний цього імені.

(18). Розглянемо також і наступне місце: чому, коли спокусник Ісуса сказав: “Кинься вниз з храму”, Ісус цього не зробив, а сказав йому: “Не спокушай Господа Бога твого”⁶³. Мені здається, що він сказав це, злякавшись небезпеки падіння. Адже, якщо він, як ви говорите, зробив багато інших чудес і дійсно одним лише словом воскрешав навіть трупи, йому слід було б тут же показати, що він здатний і інших захистити від небезпеки, кинувшись з висоти вниз і не отримавши при цьому ніякого тілесного ушкодження, тим більше що він десь відніс до себе одне місце в Писанні, що говорить: “Вони на руках понесуть Тебе, щоб коли не спіткнув Ти об камінь Своєї ноги!”⁶⁴. Тому було дійсно правильно, щоб він довів тим, що знаходилися в храмі, що він Син Божий і може захистити себе і своїх ближніх від усякої небезпеки.

(19). Ці настільки часто і пишно прославлені промови викликають сильну відразу, а, зіставлявані між собою, розпалюють бороть-

бу суперечностей. Справді, нехай хто-небудь, перший зустрічний, захоче витлумачити ті євангельські слова, які Ісус каже Петрові: “Відступи від Мене, сатано, – ти спокуса Мені, бо думаєш не про Боже, а про людське”; потім в іншому місці: “Ти – скеля, і на скелі оцій побудую Я Церкву Свою... і ключі тобі дам від Царства Небесного”⁶⁵... Адже якщо він до такої міри зневажав Петра, що назвав його сатаною, якого відганяють геть, і спокусою, людиною, яка в найменшій мірі не володіє божественним розумінням, якщо він послав його до біса, як затятого грішника, не бажаючи надалі мати його у себе перед очима, і відкинув його від себе у натовп знедолених і невідомих людей, – то після такої характеристики який ми ще можемо винести вирок цьому корифею, першому серед учнів? Звичайно, якщо хто в здоровому глузді гарненько розжує це, а потім, як ніби Христос забув слова, вимовлені проти Петра, почує: “Ти – скеля, і на скелі оцій побудую Я Церкву Свою” і “Ключі тобі дам від Царства Небесного”, то хіба він не буде сміятися до кольок? Хіба він не буде реготати, як у театрі? Хіба не буде лаятися і сильно свистіти? Чи не крикне він голосно навколишнім: або він, називаючи Петра сатаною, був п'яний і одурманений вином і базикав дурниці, або, призначаючи його ключарем Царства Небесного, він змальовував сновидіння в сонній фантазії? Як це Петро був здатний підтримувати фундамент церкви, якщо він з легковажності тисячі разів коливався в своїй думці? Який бачили у нього міцний роздум, або де він проявив непохитне переконання? Через якусь жалюгідну рабиню, почувши слово “Ісус”, він на смерть перелякався; тричі він порушив клятву, хоча його не змушувала до цього серйозна необхідність. Якщо, таким чином, [Ісус] спочатку правильно назвав того, хто спіткнувся на основному пункті благочестя, сатаною, він потім безглуздим чином, ніби не знаючи, що він зробив, дає йому владу над самим основним!

(20). А що Петро винний у багатьох гріхах, ясно і з того місця, де Ісус говорить йому: “Не кажу тобі – до семи раз, але аж до семидесяти раз по семи!”⁶⁶ ти відпустиш грішникові гріх. А він, отримавши цю заповідь і закон, ударяє в вухо раба первосвященника, який нічим не згрішив⁶⁷, і знущається над ним, хоча він ні в чому не винуватий. Хіба він у чому-небудь згрішив, якщо за наказом свого пана брав участь у тодішньому поході проти Христа?

(21). Цього ж Петра можна викрити і в інших кривдах. Він умертвив якогось чоловіка на ім'я Ананій та його жінку Сапфіру, які нічим не згрішили, [тільки] за те, що вони не здали всієї виручки за ділянку, а відокремили собі дещо на невідкладні потреби⁶⁸. Який вони скоїли злочин, якщо не побажали подарувати все своє майно? А якщо б навіть це вважалось несправедливістю, то йому слід було б керуватись заповіддю Ісуса, який навчав, що потрібно терпіти до 490 гріхів, пробачити цей один, якщо дійсно скоєне було гріхом. Йому слід було б задуматися, між іншим, і над тим, що сам він, по-

клявшись, що не знає Ісуса, не тільки збрехав, але й виголосив неправдиву клятву, знехтувавши страшний суд і воскресіння.

(22). Цей регент хору учнів, якого Бог навчав зневажати смерть, побіг, коли Ірод його схопив, і став винуватцем страти стражників; побіг він уночі: “По настанні ж дня між вояками зчинилась велика тривога, як пішов Петро. Ірод, пошукавши його і не знайшовши, віддав варту і звелів їх повісити”⁶⁹, тобто стратити. Воістину дивно, як це Ісус такій людині, як Петро, віддав ключі [від] неба, як це він людині, яка втратила голову від тривоги і за стількох обставин виявилася нікчемою, сказав: “Паси ягнята Мої!”⁷⁰. Якщо вівці – це віруючі, які досягли таїнства досконалості⁷¹, то ягнята – натовп оглашених, що споживають доки що ніжне молоко вчення. Проте повідомляється, що, після того, як Петро декілька місяців пас овець, він був розіп’ятий, хоча Ісус сказав, що “сили пекла не переможуть його”⁷². І Павло засудив Петра, кажучи: “Бо він перед тим, як прийшли були дехто від **Якова**, споживав із паганамі. А коли прибули, став ховатися та відлучатися, боячися обрізаних. А з ним лицемірили й інші іудеї”⁷³. У цьому полягає серйозне звинувачення, коли людина, що стала проповідником Слова Божого, проживає в лицемірстві і влаштовує своє життя так, щоб догодити людям, та ще водить із собою жінку, оскільки й про це говорить Павло: “Чи ми права не маємо водити з собою сестру, жінку, як і інші апостоли, і Господні брати, і Кіфа?”⁷⁴ – і потім додає: “Такі бо фальшиві апостоли, лукаві робітники”⁷⁵. Отже, якщо, як про це розповідають, він набув стількох вад, то як не жахатися думки, що він володіє ключами [від] неба, пов’язує і дозволяє, коли він сам одержимий тисячами гріхів!

(30). Що означають слова Павла: “Від усіх бувши вільний, я зробився рабом для всіх, щоб найбільше придбати”⁷⁶. І як це той, хто говорить, що обрізання – розрізання⁷⁷, сам у Лістрах обрізає якогось Тимофія, як оповідають “Діяння апостолів”⁷⁸ Браво, ось воістину тупоумство в промовах! Такі трюки, такі вигадки для сміху показує театральна сцена! Справжні кунштшюки чарівників! Адже як може “вільний” бути “поневолений усім”? І як може “всіх придбати” той, хто всьому підкоряється? Адже якщо він, як він каже, “для підзаконних – був як підзаконний”, “для іудеїв я був як іудей” і “з усіма” вів себе подібно їм⁷⁹, то він дійсно був рабом різноманітного пороку і був чужий свободі, не мав з нею спільного, по суті, був пособником і служителем чужих вад, чудовим ревнителем непристойного, оскільки він при кожному випадку зживався з пороком беззаконних людей і перетворював їх справи на свої. Це – не принципи здорової душі, це не вираження вільної думки; це – основа суджень гарячкового хворого, у якого ослаб розум і здатність міркувати. Адже якщо він живе за чужими законами⁸⁰ і письмово схвалює іудаїзм, будучи, таким чином, причетним і до тих, і до інших, він зливається і змішується з ними і разом з ними робить себе винним у гріхах черні. Той, хто до такої міри засуджує обрізання, що проклинає охочих його здійснюва-

ти, і разом з тим сам вчиняє обрізання, сам виступає найбільш сувором звинувачувачем [самого] себе, кажучи: “Коли я будую знов те, що був руйнував, то самого себе роблю злочинцем”⁸¹

(31). Цей самий чоловік, сильний у промовах, одного разу, ніби забувши свої власні слова, сказав сотникові, що він не іудей, а римлянин⁸², хоча перед цим сказав: “Я іудеянин, що родився в кілікійському Тарсі, а вихований у цім місті, у ніг **Гамаліїла**, докладно навчений Закону отців”⁸³. Отже, промовивши “я римлянин” і “я іудей”, він – ні те, ні інше, тому що зараховує себе до тих і до інших. Хто лицемірить і говорить те, чого немає, той намагається хитрістю зміцнити становище і, надівши на себе оманливу маску, спотворює правду і викрадає істину, то так, то сяк пригнічуючи настрої своєї душі, і поневолює легковажних людей мистецтвом обманщика. Той, хто за своїх у житті такий спосіб думок, нічим не відрізняється від непримиренного, жорстокого ворога, який, лицемірно підлаштувавшись під спосіб думок своїх сусідів, усіх їх нелюдським чином обертає на рабів. Отже, якщо Павло лицемірно оголошує себе то іудеєм, то римлянином, то чужим закону, то елліном, а коли йому заманеться, виявляється чужим і ворожим і тим, і іншим, то це значить, що він закрився в душу тим і іншим, і всім їм нашкодив, улесливо привласнюючи собі їх переконання. Таким чином, він бреше і явно не ладить із брехнею, і даремно він говорить: “Кажу правду в Христі, не обманю”⁸⁴; бо, хто вчора одягав тогу закону, а сьогодні – Євангелія, той по справедливості і в особистому, і в громадському житті – лиходій і шкідливий чоловік.

(32). А що він лицемірно приймає Євангеліє з марнославства і закон – з користолюбства, явно впливає з того, що він говорить: “Хто коштом своїм коли служить у війську?... Хто отару пасе – і не їсть молока від отари?”⁸⁵. А щоб підкріпити це, він на захист своєї жадібності закликає закон, кажучи: “Бо в Законі Мойсеєвім написано: “Не в’яжи рота воліві, що молотить”⁸⁶. Потім приєднує сюди дурне базікання, відкидаючи божественне провидіння для нерозумних істот; він каже: “Хіба за волів Бог турбується? Чи говорить Він зовсім для нас? Для нас, бо написано...”⁸⁷. Мені здається, що, говорячи так, він серйозно ображає мудрість Творця, яка нібито не печеться про раніше створене. Адже якщо Бог не дбав про биків, чому ж написано: “Все під ноги йому вмістив: худобу дрібну та биків, їх усіх, також степових звірів диких, птаство небесне та риби морські?”⁸⁸. Якщо він пам’ятає про риб, тим більше [пам’ятає] про волів, які орють і працюють. Тому мене вражає цей настільки [безсоромний] шарлатан, який, заради своєї ненаситності і щоб отримати від підлеглих достатню плату, так чудово маніпулює законом.

(33). Потім він раптово повертається, як схоплюється зі сну людина, налякана сновидінням, і каже: “Ось я, Павло, свідчу, що якщо хто зробив одне за Законом, то він повинен виконати весь Закон”⁸⁹, бажаючи цим сказати, що зовсім не потрібно слідувати велін-

ням закону. Цей найкращий мудрець, розумник, “докладно навчений Закону”⁹⁰, який стільки разів спритно поминає Мойсея, своїм ученням, як просякнутий вином і пияцтвом, скасовує припис закону, кажучи галатам: “Хто вас звів не коритися правді?”⁹¹, тобто Євангелію; потім, лякаючи і страхаючи тих, хто кориться закону, він каже: “А всі ті, хто на діла Закону покладаються, – вони під прокляттям”⁹²; той самий Павло, який римлянам писав, що “Закон духовний”⁹³, і, далі: “Закон святий, і заповідь свята, і праведна”⁹⁴, проклинає тих, хто кориться святому. Потім, заплутуючи у всіх напрямках суть справи, змішує все в одну кашу і, обплутуючи це мороком, так що у слухача майже в очах темніє і, як у темряві ночі, він спотикається об те й інше: і проти закону грішити, і Євангеліє порушує в цій плутанині через нерозумність керівника.

(34). Ви тільки послухайте міркування цього мудреця! Після того, як він узяв із закону тисячі цитат для зв'язку⁹⁵, він позбавляє сили і значення свої власні висловлювання, заявляючи: “Закон же прийшов, щоб збільшився переступ”⁹⁶, і раніше: “Жало ж смерті – гріх, а сила гріха – то Закон”⁹⁷; відточивши свою власну мову мало не як меч, він нещадно ріже закон на частини; але ж він сам багаторазово перестерігає коритися закону і каже, що жити згідно з ним похвально. Проте, ніби засвоївши собі звичку висловлювати неуцкні судження, він усюди сам спростовує власні положення.

(35). Поза всяким сумнівом, забороняючи куштувати ідоложертвне, він, з іншого боку, вчить ставитися до цього байдуже, кажучи, що не треба допитуватися і розпитувати, а їсти, якби навіть те було ідоложертвне, якщо тільки ніхто тебе не попередив. Тому він, як повідомляють, говорив: “Те, що [язичники] приносять у жертву, “демонам, а не Богові в жертву приносять”. Я ж не хочу, щоб ви спільниками для демонів стали”⁹⁸. І ось, хоча він так говорить і пише, він, з іншого боку, пише про це смакування як про байдуже; він каже: “Ми знаємо, що ідол у світі ніщо, і що іншого Бога немає, крім Бога Одного”⁹⁹, і слідом за цим: “І жа ж нас до Бога не наближує: бо коли не їмо, то нічого не тратимо, а коли ми їмо, то не набуваємо нічого”¹⁰⁰. Потім, після такої балаканини, він відригнув, як такий, що лежить за столом, таку гостроту: “Їжте все, що на ятках м'ясних продається, за сумління зовсім не турбуючись, – бо “Гоосподня земля, і все що на ній”¹⁰¹. Ось театральний жарт, ніким ще не вигаданий! Ось настільки жахливе і суперечливе висловлювання! От так міркування, яке саме себе ріже ножем! От так дивовижний постріл, який повертається і вражає стрільця!

(36). У його Посланнях ми знайдемо інше висловлювання, подібне цим, саме коли він хвалить дівоцтво, а слідом за цим, змінивши свою думку, пише: “Від віри відступляться дехто в останні часи, ті, хто слухає духів підступних... хто женитися забороняє, наказує стримуватися від їжі”¹⁰², а в Посланні до коринфян він говорить: “Про дівчат же не маю наказу Господнього”¹⁰³. Виходить, що та, яка дотримується дівоцтва, не чинить добре, а також та, яка утримується

від шлюбу, підкоряючись вказівці когось непорядного, оскільки від Ісуса не отримали приписів щодо дівоцтва; але чому ж деякі діви так величаються і кажуть, що вони сповнені Духу Святого, як **мати Ісуса**? Проте перестанемо свідчити проти Павла, адже ми переконалися, що він сам проти себе спорядив словесну гігантомахію¹⁰⁴. Але, якщо ти в змозі що-небудь на це відповісти, відповідай, не відкладаючи”.

Euseb. Hist. Eccl. 6, 19 (2–9)¹⁰⁵ “(2). ...Порфирій, наш сучасник, влаштувавшись на Сицилії, написав проти нас¹⁰⁶ книгу¹⁰⁷, в якій, намагаючись обмовити Писання, поминає і його тлумачів; оскільки звинуватити християнські догмати в чомусь поганому ніяк неможливо, то він за відсутності доказів звернувся до лайки, обмовляючи тлумачів Писання, і особливо Орігена¹⁰⁸. (3). За його словами, він знав його з юності; намагаючись його обмовити, він, сам того не помічаючи, прославляє його, то говорячи правду, якщо іншої можливості немає, то удаючись до брехні і думаючи, що це залишиться непоміченим; іноді звинувачує його як християнина, іноді детально розповідає про його відданість філософським дисциплінам. Послухайте його власні слова:

“(4). Гаряче бажаючи зберегти жалюгідні розповіді іудейського Писання, вони¹⁰⁹ звернулися до тлумачення, яке абсолютно не в'яжеться зі змістом цих розповідей: тут було не стільки захисту цих безглуздостей, скільки самовдоволеного вихвалання власних писань. Зрозумілі слова Мойсея вони урочисто оголосили загадковими і присягалися Богом, запевняючи, що вони, як вислови оракулів, сповнені таємного сенсу; позбувшись у цьому дурмані здорового розуму, вони і ввели своє тлумачення”.

(5). Далі, між іншим, він¹¹⁰ каже:

“Цей безглуздий метод запозичений у чоловіка, з яким я¹¹¹ часто зустрічався в юності, вельми відомим на той час, відомим і те-

Оріген. Середньовічна мініатюра

пер своїми творами, – я маю на увазі Орігена; слава його широко розійшлася серед учителів цієї віри. (6). Він був учнем Аммонія¹¹², який у наш час досяг успіху у філософії; Аммоній ввів його в науку і багато чого дав йому, але у виборі життєвого шляху Оріген повернув на дорогу, протилежну дорозі вчителя: пішов зовсім іншим шляхом. (7). Аммоній був християнином і вихований був батьками-християнами, але, набравшись розуму і познайомившись із філософією, він перейшов до способу життя, згідного з законами¹¹³. Оріген – еллін, вихований на еллінській науці, – спіткнувся об цю варварську¹¹⁴ нерозсудливість, розміняв на дрібниці і себе, і свої здібності до науки. (8). Жив він по-християнськи, порушуючи закони. Про світ матеріальний і про Бога думав як еллін, але в еллінську філософію вніс байки, чужі їй. Він жив завжди з Платоном [в умі], читав [твори] Нуменія¹¹⁵, Кронія¹¹⁶, Аполлофана¹¹⁷, Лонгіна¹¹⁸, Модерата¹¹⁹, Нікомаха¹²⁰ і письменників, відомих у піфагорійських колах. Користувався книгами стоїка Херемона¹²¹ і Корнута¹²²; дізнавшись від них про алегоричне тлумачення¹²³ еллінських містерій, він застосував його до іудейських писань”.

(9). Так сказано в Порфірія у 3-й книзі твору проти християн. Він правильно говорить про виховання і широку освіченість Орігена. Але явно бреше (чом би й не наговорити ворогові християн!), ніби Оріген навернувся з еллінів, а Аммоній після благочестивого життя впав у язичництво”.

[Книга четверта]

Macar. Magnes. Apokrit. 4 (1–24)¹²⁴. “4 (1). Як це Павло каже, що “минає стан світу цього”? І як це можливо, щоб “ті, що мають... були як ті, що не мають, ...а хто тішиться, – як ті, хто не тішиться”¹²⁵, і щоб інші подібні баб'ячі вигадки були вірні? Як це можливо, щоб той, хто має, виявився таким, що не має? Як можна вірити, що той, хто радіє – ніби як не радіє? І як може пройти образ світу цього? Хто його змусить пройти і в ім'я чого? Якщо творець це зробить, то він заслужить засудження за те, що приводить в рух і змінює міцно усталене. Якщо він змінює його на краще, то і в цьому випадку на нього падає звинувачення, що при створенні світу він не знайшов гармонійного, відповідного образу для світу, а створив його гіршим, ніж кращий проект, ніби не досконалим. Та й звідки можна знати, що в пізніші часи природа світу зміниться на краще і перестане існувати [у нинішньому вигляді]? І який сенс у зміні порядку явищ? А якщо видимий світ похмурий і заподіює печаль, то знову-таки в смішному становищі творець, і над ним на розумній підставі можна посміятися, що він спорудив частини Всесвіту сумними і такими, що наводять страх за своїм планом, а потім, розкаявшись, вирішив усе змінити. Чи не в цьому сенсі Павло вчить, що той, хто має – ніби як не має, оскільки творець, який має Всесвіт, ніби як не має його, змінює його образ? А “той, хто радіє, ніби як не радіє”, – оскільки творець, див-

лячись на своє приємне і блискуче творіння, не радіє, і вирішив переробити і змінити його, оскільки дуже засмучується ним? Отже, нагородимо це міркуваннячко гідним сміхом!

(2). Розглянемо й інший його нетямущий і хибний софізм, коли він говорить: “Ми, хто живе, хто полишений до приходу Господнього, – ми не попередимо покійних. Сам бо Господь із наказом, при голосі Архангела та при Божій сурмі, зійде з неба, і перше воскреснуть умерлі в Христі, потім ми, що живемо й zostались, будемо схоплені разом із ними на хмарах на зустріч Господню на повітрі, і так завсіди будемо з Господом”¹²⁶. Дійсно, щось таке, що простягається до неба, щось незвичайно високе – нестерпна, виключна брехня! Якщо таке продекламувати зі сцени, то навіть безрозсудні тварини змушені будуть замекати і закаркати, піднімаючи неймовірний шум, коли дізнаються, що люди в плоті літають, як птахи, по повітрю і несуться на хмарі. Адже це вершина нахабства [стверджувати], що тварини, обтяжені тягарем важкості тіла, набувають властивості крилатих птахів і плавають по повітрю як по якомусь морю, користуючись хмарою замість корабля. Якби це було можливо, це було б дивом і суперечило б порядку речей. Адже вища творча природа визначила для всіх істот відповідні місця і встановила для кожного своє місце-перебування – для водяних море, для земних сушу, для птахів повітря, для світил ефір. І якщо б одне з них було вирване зі звичайного середовища, воно загинуло б, перенесене в чужу обстановку і середовище. Якщо, наприклад, ти захочеш взяти водяну тварину і змусити її жити на суші, вона легко загине й помре. З іншого боку, якщо земну тварину, що живе на тверді, кинути у воду, вона задихнеться. І якщо позбавити птаха повітря, він цього не переживе, а якщо зоряне тіло видалити з ефіру, воно не витримає. Проте божественний і такий, що творить божественне, розум нічого подібного не робив і ніколи не зробить, хоча він в змозі змінити долю творинь; бо в своїх діях і бажаннях він керується не тим, на що він здатний, а тим, щоб речі зберегли свою послідовність, і для цього він дотримується закону розпорядку. Він тому не допускає, хоча б і міг, щоб по землі пливли кораблі, щоб море орали і обробляли, він не перетворює, хоча це в його владі [перетворити] чесноту на порок, а порок, у свою чергу, на чесноту, він не споряджає людину так, щоб вона стала птахом, не переміщує зірки вниз, а землю вгору. Звідси, очевидно, випливає, що абсолютно безглуздо говорити, ніби люди будуть піднесені коли-небудь у повітря. Цілком зрозуміла брехня Павла, коли він говорить: “Ми, живі”; адже з того часу, як він це сказав, минуло років тридцять¹²⁷, і ніде ніхто, ні сам Павло з іншими тілами не піднялися в повітря. Отже, нехай мовчання покрийє цей повністю спростований вислів Павла.

(3). Треба також згадати і те, що сказав Матвій, як такий, що лежить на млині¹²⁸. “І проповідуване буде, – говорить він, – це Євангеліє Царства по цілому світові... І тоді прийде кінець!”¹²⁹.

Але ось кожна вулиця на землі знайома з Євангелієм, усі межі і кордони світу мають своє Євангеліє, а кінця ніде немає і не буде. Доводиться припустити, що і це сказано з таємним змістом!

(4). Подивимося також на відомі слова, сказані Павлу: “Господь же у видінні вночі сказав Павлу: “Не бійся, але говори... бо з тобою ось Я, і на тебе ніхто не накинеться, щоб тобі заподіяти зло”¹³⁰. Як же, хіба не був схоплений у Римі і обезголовлений цей хвалько, котрий говорить, що “ми будем судити Ангелів”?¹³¹ Мало того, і Петро, який отримав владу “пасти вівців”¹³², прибитий до хреста і розп’ятий. І велика частина інших їхніх одновірців була спалена, частина загинула після катувань і наруги. Це негідно рішення Бога чи навіть [просто] благочестивої людини, щоб через любов і вірність йому безліч людей піддавалася жорстокій страті, тоді як очікуваного воскресіння і пришествя не видно.

(5). Можна взяти й інше явно двозначне слівце, – там, де Христос каже: “Стережіться, щоб вас хто не звів! Бо багато хто прийде в Ім’я Моє, кажучи: “Я Христос”. І зведуть багатьох”¹³³. Але ось минуло триста чи більше років, і ніде не з’явився жоден такий. Не пошлетесь ж ви на Аполлонія з Тіани, чоловіка, який відзначився всіма видами мудрості? Іншого ви не знайдете. А він же не про одного, а про багатьох говорить: “Виступлять”.

(6). На додачу зазначимо і про те, що сказано в Апокаліпсисі Петра; він зображує, як небо буде судитися разом із землею, і говорить так: “Земля в день суду представить усіх Богові, і сама вона буде судима разом із небом, що оточує її”¹³⁴. Немає людини, настільки неосвіченої, настільки дурної, яка б не знала, що якщо все земне безладне і не має властивості зберігати порядок, а є мінливим, то небесні тіла постійно зберігають однаковий порядок, завжди рухаються за одними й тими ж законам, ніколи не змінюються і ніколи не зміняться, бо є найточнішим витвором Бога. Тому немислимо, щоб вони удостоїлися кращої долі, розпалися, оскільки вони закріплені божественним досконалим законом. Та й за що стануть судити небо? У чому воно може виявитися грішним, якщо воно з самого початку дотримується порядку, встановленого Богом, і завжди перебуває рівним самому собі? Хіба тільки хто-небудь зведе наклеп на небо, що воно заслуговує бути судимим, і донесе творцеві, – наче суддя потерпить, щоб хто-небудь виступив проти нього і морочив його настільки надзвичайними невірними повідомленнями!

(7). Далі він говорить слова, пройняті безбожництвом; він каже: “І розтане вся сила неба, і небо згорнеться, як сувій книжковий; і всі зірки впадуть, як падає лист із виноградної лози і як падає лист із фіговниці”¹³⁵. Такою ж жахливою брехливістю й виключним нахабством продиктоване хвалькувате: “Небо і земля проминеться, але не минуться слова Мої”¹³⁶. Хто ж тоді міг би встановити, що слова Ісуса зберігають силу, якщо ні неба, ні землі більше не буде? З іншого боку, якщо б Христос зробив це і зруйнував небо, він тим самим

зрівнявся б із самими нечестивими з людей, що вбивають своїх дітей. Адже Син визнає, що Бог – батько неба і землі. “Отче, Господи неба й землі”¹³⁷, – каже він. А **Іоанн Хреститель** звеличує небо і каже, що від нього надсилається благодать: “Людина нічого приймати не може, як їй з неба не дасться”¹³⁸; пророки говорять, що небо є житлом Бога: “Споглянь же з святого мешкання Свого, із небес. І поблагослови народ Свій, Ізраїля”¹³⁹. А якщо небо, яке в цих свідченнях виставляється настільки великим і важливим, “минеться”, яке залишиться сидіння у владики? І, якщо і земна стихія загине, що буде служити підніжжям для сидячого Бога, який говорить: “Небеса – Мій престол, а земля – то підніжок для ніг Моїх”?¹⁴⁰. Ось що [я можу сказати] про загибель неба і землі.

(8). Інше, ще більш жахливе, вчення, ніби навпомацки взяте вночі, ми маємо в словах: “Царство Небесне подібне до зерна гірчичного”; і в іншому місці: “Царство Небесне подібне до розчини”, а потім: “Подібне ще Царство Небесне до того купця, що пошукує перел добрих”¹⁴¹; це – балачки, гідні не чоловіків, а жінок, які тлумачать сни. Адже коли хто говорить про велике і божественне, йому слід для ясності користуватися простими життєвими засобами, а не такими низькими і незрозумілими. Ці вислови, крім того, що вони ниці і неналежні для таких важливих речей, не містять у собі ніякого зрозумілого сенсу і ясності. А вони ж повинні були бути дуже ясними, бо вони написані ж не для мудрих і розумних, а для немовлят¹⁴².

(9). Чи треба пережовувати ту розповідь, де Ісус каже: “Прославляю Тебе, Отче, Господи неба й землі, що втаїв Ти оце від премудрих і розумних, та його немовлятам відкрив”¹⁴³, а у Второзаконні сказано: “Закрите те, що є Господа, Бога нашого, а відкрите – наше”¹⁴⁴. Більш ясним і незагадковим має бути те, що пишеться для немовлят і нерозумних. Адже якщо таємниці приховані від премудрих і всупереч розуму марнуються немовлятам, ще не віднятим від грудей, тоді краще прагнути до неразумності й неуктва. Значить, велика справа мудрості [Ісуса], який з’явився, полягає в тому, щоб приховати від мудрих промінь знання і відкрити його для дурнів і немовлят!

(10). Ще одне місце, більш розумне – кажу в зворотному сенсі – нам слід розглянути. “Лікаря не потребують здорові, а слабі”¹⁴⁵. Це Ісус продекламував натовпу з приводу свого пришествя у світ. Отже, якщо він зайнявся гріхами заради хворих, як він говорить, то хіба наші батьки не хворіли, а предки не страждали гріхами? Якщо ж здорові не мають потреби в лікареві і якщо він “не прийшов кликати праведних, але грішників до покаяння”¹⁴⁶, так що і Павло мав підставу сказати: “Ісус Христос прийшов у світ спасти грішних, із яких перший – то я”¹⁴⁷, якщо так іде справа, якщо закликається грішник і лікується той, кому болить, якщо закликається неправедний, а праведник не закликається, – то непокликаного і того, хто не потребує християнського лікування, треба визнати безгрішним і праведником.

Бо, хто не потребує лікування, – відхиляє вчення віруючих, і, чим рішучіше він його відхиляє, тим, значить, він виявиться більш праведним, здоровим і безгрішним.

(19). Правильно велів Гомер заспокоїтися мужності еллінів, з'єднаний з освітою, і оголосив необґрунтовану думку Гектора, звертаючись до еллінів у наступних рядках:

*“Стійте, аргей, заждіть, не стріляйте, синове ахеїв!
Слово нам хоче промовити Гектор шоломосяйний”¹⁴⁸.*

Точно так само і ми тепер сядемо спокійно: бо тлумач християнських догматів обіцяє і запевняє, що він роз'яснить темні місця Писання. Скажи ж нам, люб'язний, тим, хто уважно стежить за твоїм викладом, що значать слова апостола: “І такими були дехто з вас (мабуть, маються на увазі погані люди – *Порфирій*), але ви обмились, але освятились, але виправдались Іменем Господа Ісуса Христа і духом нашого Бога”¹⁴⁹. Ми здивовані і з цього приводу вражені до глибини душі: невже від стількох осквернень і гидот людина виявиться чистою, один раз омившись? Невже заплямований у житті такий брудом – блудом, розпустою, пияцтвом, крадіжками, мужеложеством, отруєннями і тисячами поганих і ганебних справ – тим тільки, що хрестився і закликав ім'я Христа, легко звільняється і скидає з себе злочини, як змія стару шкіру? Хто після цього не зважиться на вимовні й невимовні злочини і не буде вчиняти справи, яких словами не висловити і на ділі не стерпіти, якщо він знає, що буде виправданий після таких мерзотних справ, – варто тільки увірувати і хреститися – і знайде надію згодом отримати прощення і від того, хто збирається судити живих і мертвих? Такі промови закликають слухача грішити, вони вчать здійснювати за будь-якого випадку беззаконня; вони вміють усувати настанови закону і призводять до того, що сама справедливість не має зовсім ніякої сили проти неправедного; такі промови вводять у світі розпусне життя, вчать тому, що зовсім не слід боятися нечестивості, бо досить людині раз хреститися, щоб скинути з себе купу тисяч пороків. Ось яка ошатна личина цієї догми!

(20). Розберемося детальніше і в питанні про монархію єдиного Бога і багатовладдя вшановуваних богів, оскільки ти не вмєєш навіть визначити поняття монархії. Монархом називається не той, хто існує один, а той, хто править один, і править, очевидно, одноплемінниками і собі подібними; Адріан, наприклад, був монархом не тому, що був один, і не тому, що правив биками або вівцями, – ними правлять пастухи, – але тому, що володарював над єдинородними, котрі володіють тією ж природою, що й він. Тому й Бог не міг би на законних підставах бути названий монархом, якщо б він не правив богами; бо це личить Божій величі і високому небесному достоїнству.

(21). Адже якщо ви говорите, що при Богові перебувають ангели, недоступні пристрастям, безсмертні і за природою своєю неглітні, яких ми називаємо богами внаслідок їх близькості до Божества, то чи варто сперечатися про ім'я, і чи не доводиться думати, що різниця тільки в назві? Адже ось ту, яку елліни назвали Афіною, римляни називають Мінервою, єгиптяни, сирійці і фракійці кличуть по-іншому, а проте через різницю в імені вона не стає окремим образом [у кожного з цих народів] і не позбавляється титулу Божества. Тому, чи називати їх богами або ангелами, це не складе великої різниці, оскільки їх божественна природа засвідчена; пише ж Матвій так: "Ісус сказав їм у відповідь: "Помиляєтесь ви, не знаючи Писання, ні сили Божої. Бо в воскресенні ні женяться, ані виходять заміж, але перебувають, як Ангели на небі"¹⁵⁰. Отже, [з одного боку], визнано, що ангели мають божественну природу; [з іншого боку], відплачують богам належним ушануванням і зовсім не вважають, що Бог перебуває в дереві, камені чи бронзі, з яких виготовляється статуя, і не думають, що якщо від зображення відламався шматок, від цього зменшилася сила Бога. Бо стародавні спорудили статуї і храми для пам'яті, для того, щоб перехожі, прийшовши туди, звернули свої помисли до Бога або щоб на святá, очистившись від усього іншого, підносили обітницю й молитви, просячи у Бога чого хто хоче. Адже якщо хто робить зображення друга, він аж ніяк не думає, що друг цей знаходиться в цьому зображенні або що окремі члени його тіла укладені в [відповідних] частинах портрета, але він за допомогою зображення виявляє свою повагу до друга.

[Що стосується жертв, які приносяться богам, то цим не стільки виражається повага до богів, скільки доказ налаштованості віруючих і їх бажання не бути невдячними]¹⁵¹. А зовнішність статуї, природно, людиноподібна, оскільки людина вважається найкрасивішою з тварин і образом Божим; це положення можна підкріпити іншим текстом, який стверджує, що Бог має пальці; там сказано: "І дав Він Мойсеєві... дві... таблиці кам'яні, писані Божим перстом"¹⁵². Та й християни, наслідуючи влаштуванню храмів, споруджують величезні будинки і, збираючись у них, моляться, хоча ніхто не заважає їм робити це у себе вдома – адже Господь, очевидно, чує всюди¹⁵³.

(22). Якщо і серед еллінів трапляються настільки нерозумні люди, які думають, ніби боги живуть всередині статуй, то у них все ж таки більш чисте уявлення про Бога, ніж у того, хто вірує, ніби Бог увійшов у черево діви Марії, став зародком, народився і його сповили, забруднився кров'ю дитячого місця, мерзотою і дечим ще більш непристойним, ніж це¹⁵⁴.

(23). Я міг би і в законі показати тобі ясно видиму славу богів, закон волає і наставляє слухача: "Бога не будеш лихословити, а начальника в народі твоїм не будеш проклинати"¹⁵⁵. А що йдеться не про інших, як про тих, кого у нас вважають богами, ми знаємо з наступного місця: "Не підете за іншими богами" і "якщо підете й

будете служити іншим богам”¹⁵⁶. А що йдеться не про людей, а про визнаних нами богів, не тільки Мойсей, але і його спадкоємець Ісус каже народові: “А тепер бійтеся Господа й служіть Йому в невинності та в правді і повідкидайте богів, киньте богів, яким служили ваші батьки”¹⁵⁷; і Павло говорить не про людей, а про безтілесних: “Чи на землі, чи то на небі, як існує багато богів і багато панів, та для нас один Бог – Отець, що з нього походить усе”¹⁵⁸. Тому ви дуже помиляєтеся, коли думаєте, що Бог гнівається, якщо й іншого називають богом і той отримує його ім’я; адже керівники не ревнують підданих або пани – рабів за те, що вони носять такі ж імена; а вважати Бога більш дріб’язковим, ніж люди, звичайно, не дозволено. Отже, про те, що боги існують і їх слід вшановувати, – досить.

(24). Треба ще раз поговорити про воскресіння померлих. Заради чого став би Бог це робити і настільки необачно знищувати спадкоємність сутого, за допомогою якої він встановив збереження видів, а не їх припинення, всупереч тому, що він від початку узаконив і спланував? А те, то Бог раз вирішив і дотримувався протягом такого тривалого часу, повинно бути вічним; творець не повинен ні засудити його, ні знищити своє творіння, як те, що створюється людиною, як тлінне, виготовлене смертним. Тому нерозумно, якщо за загальною загибеллю піде воскресіння, якщо він воскресить того, хто помер, скажімо, за три роки до воскресіння померлих, і одночасно з ним – Пріама і Нестора¹⁵⁹, померлих за тисячу років до того, і інших ще більш давніх, з часу походження людини. Якщо хто захоче взяти до уваги ще одне міркування, він переконається, що вчення про воскресіння сповнене нісенітниці: багато хто часто гине в морі, і їх тіло стає здобиччю риб; багато з’їдені звірами і птахами; як же можливо, щоб тіла їх постали з мертвих? Давай розберемо сказане докладніше. Скажімо, хтось зазнав аварії; потім його тіло з’їли морські риби, потім рибалки вловили їх, з’їли, були потім убиті і з’їдені собаками; коли собаки померли, ворони і шуліки цілком їх зжерли. Як же тепер відновити тіло того, хто потерпів аварію, яке розчинилося в такій кількості тварин? Та й інші, знову-таки, то знищені вогнем, то пошматовані хробаками, як можуть повернутися знову до колишнього стану? Ти скажеш мені, що для Бога це можливо; але це неправда: Бог не все може. Він ніяк не може зробити так, щоб Гомер не був поетом і щоб Троя¹⁶⁰ не була взята; коли ми складаємо двічі по два і отримуємо чотири, він не може зробити, щоб вийшло сто, навіть якщо б він так вирішив. Бог, навіть якби побажав, не може стати злим і, будучи благим за природою, не міг би згрішити. [Якщо Бог не здатний згрішити або стати поганим, то це не внаслідок його слабкості; ті, які мають природну здатність і схильність до чогонебудь, але потім їм щось перешкоджає робити це, очевидно, відчувають перешкоду з боку слабкості своєї; Бог же за природою гарний, і ніщо не перешкоджає йому бути поганим, а проте навіть і за відсутності перешкоди він не може стати поганим]¹⁶¹. Подумай і про те, як

безглуздо було б, якби Творець дивився байдуже, як небо, вище якого за красою ніхто нічого уявити не може, плавиться, зірки падають, земля гине, і став би воскрешати зотлілі і згнилі тіла людей, у тому числі деякі тіла пристойних людей, але й інші тіла, які й до смерті були неприємними, потворними, противними. А якщо б навіть він міг легко воскресити людей із належною зовнішністю, то земля не в змозі надати місце для всіх померлих від виникнення світу, якщо б вони воскресли”.

Theodor. Graec. aff. cur. 2 (27)¹⁶². “(27). Згадує про це автор спрямованого проти нас творіння у четвертій книзі твору про нас¹⁶³, засвідчуючи про цього чоловіка¹⁶⁴ в наступних словах: “Вельми достовірну історію іудеїв, яка цілком узгоджується з місцями та іменами їх, дає Санхуніатон із Беріта¹⁶⁵, який отримав записки Гієромбала, жерця бога Ієво¹⁶⁶; останній передав свою історію берітському цареві Абібалу, а той і його наближені дослідники істини схвалили її. Час їх падає на епоху, що передує Троянській війні, і приблизно підходить до епохи Мойсея, як про це говорять списки фінікійських лицарів. Санхуніатон, що сумлінно зібрав і записав фінікійською мовою всю давню історію на підставі офіційних пам’ятників і жрецьких записів, жив у часи асирійської цариці Семіраміді¹⁶⁷, яка, як пишуть, жила або до Троянської війни, або в один час із нею. Твір Санхуніатона переклав грецькою мовою Філон із Біблоса”.

Hieron. Apol. adv. libr. Ruf., 33¹⁶⁸. “(33). Втім, на підставі мого твердження, що Порфірій багато висловив проти цього пророка¹⁶⁹, причому я послався на Мефодія, Євсевія і Аполлінарія, які заперечили його безумству в багатьох тисячах рядків, – мене можна звинуватити в тому, що я в своїй невеликій передмові не виступив проти книг Порфірія”.

[Книга дванадцята]

Hieron. Comm. in Dan. 2, 46¹⁷⁰. “(46). Тоді цар Навуходоносор упав на обличчя й поклонився Даниїлові й звелів принести йому дари і запашні куріння”. На це місце зводить наклеп Порфірій: “Вельми гордий цар не став би поклонятися бранцеві, адже і лікаонці не захотіли принести жертви заради великих знамень Павла і Варнави”¹⁷¹.

Hieron. Comm. in Dan. 7 (7)¹⁷². “(7). Порфірій поміщає обох звірів – македонського і римського – в одному царстві – Македонському¹⁷³, і розрізняє в них двох: під барсом йому завгодно розуміти самого Александра, а звір, відмінний від інших звірів, – чотири наступники Александра; потім, до Антіоха, на прізвище Епіфан, він налічує десять царів, які були вельми люті; а самих царів він поміщає не в одному царстві, наприклад: Македонії, Сирії, Азії, Єгипті, а поміщає в один ряд царів різних царств – для того, очевид-

но, щоб сказане в Писанні: “уста, що говорили про великі речі”¹⁷⁴, можна було віднести не до Антихриста, а до Антіоха”.

Hieron. Comm. in Dan., Praefatio¹⁷⁵. “Даниїл не тільки пише, що Христос прийде, – це в нього спільне з іншими пророками, – але і вказує час, коли він прийде, він називає по порядку царів, перераховує роки і віщує цілком явні знамення. Порфирій, бачачи, що все це виповнилося, і не будучи в змозі заперечувати факти, під тиском історичної істини вдарився в наклеп і стверджує на тій підставі, що діяння де в чому подібні, ніби те, що говориться про Антихриста і має здійснитися при кінці світу, вже здійснилося при Антіохіві. Слова Даниїла вселяють таку довіру, що навіть невіруючі вважають, що пророк не говорив даремно, а розповів те, що вже було”¹⁷⁶.

Hieron. Comm. in Dan. 9 (44–45)¹⁷⁷. “І в цьому місці Порфирій несе якусь неймовірну дурницю про Антіоха: “Борючись проти єгиптян і проникнувши в Лівію і Ефіопію, він почує, що проти нього затіваються бої з півночі та сходу; він тому повернеться, зломить опір арадійців і вчинить спустошення на морському березі в Фінікійській провінції. Негайно він виступить проти вірменського царя Артаксія, який рушить зі сходу і, перебивши значну частину його війська, розкине свій намет в місцевості Апедно, яка розташована між двома найширшими річками – Тігром і Євфратом... “І дійде до вершини тієї гори” у провінції Елімаїді, яка складає крайню східну область Персії. Там, бажаючи розграбувати храм Діани, який володів незліченними багатствами приношень, він був змушений тікати від варварів, які ставилися до цього святилища з рідкісним благоговінням, і помер з горя в перському місті Табес”¹⁷⁸.

Hieron. Comm. in Is. 9 (30)¹⁷⁹. “(30). Сила фараона тут виражена словом *maoz* так само, як наприкінці видіння Даниїла¹⁸⁰, *maozim* ми повинні розуміти не як базикає Порфирій, “Бог селища Модін”, а як “могутній”, “сильний” Бог”.

[Книга тринадцята]

Hieron. Comm. in Matth. 4, 24 (16–18)¹⁸¹. “(16–18). Щодо цього місця, тобто щодо “гідоти запустіння”, яка передбачена пророком Даниїлом¹⁸² і знаходиться у святому місці, Порфирій багато [бого]хульствував у 13-му свитку свого твору. Йому заперечив Євсевій, єпископ Кесарійський, трьома свитками: 18-им, 19-им і 20-им. Аполлінарій теж написав досить ґрунтовну працю; він більш, ніж достатньо потурбувався в одній книзі вирішити це питання, про яке сперечалися в настільки багатьох тисячах віршів”¹⁸³.

[Невідомі книги]

Hieron. Comm. in Matth. 1, 3 (3)¹⁸⁴. “(3). “Бо він той, що про нього сказав був Ісайя пророк: “Голос того, хто кличе: В пустині готуйте дорогу для Господа, рівняйте стежки Йому!”¹⁸⁵. ...Порфирій порівнює це місце з початком книги у євангеліста Марка, в якій говориться: “Початок Євангелія Ісуса Христа, Сина Божого, як у пророка Ісайї написано: “Ось перед обличчя Твоє посилаю Свого посланця, який перед Тобою дорогу Твою приготує. Голос того, хто кличе. У пустині готуйте дорогу для Господа, рівняйте стежки Йому!”¹⁸⁶. Оскільки свідчення це взяте з книг пророка Малахії¹⁸⁷ і пророка Ісайї¹⁸⁸, то [Порфирій] запитує: “Чому ми думаємо, що приклад взятий як нібито з одного Ісайї?”.

Hieron. Hebr. Quaest. in Genesim. 1 (10)¹⁸⁹. “(10). Даремно Порфирій обмовляє євангелістів, що вони, бажаючи створити у необізнаних людей уявлення про диво, коли Господь ходив по морю, назвали Генісаретське озеро морем”¹⁹⁰.

Hieron. Adv. Pelag. 2 (17)¹⁹¹. “(17). Євангеліє від Іоанна говорить: “Коли ж вийшли на свято брати Його, тоді й Сам Він пішов, – не відкрито, але ніби потай”¹⁹², а раніше він сказав, що не піде”¹⁹³. Сказав, що не піде, і зробив те, що раніше заперечував. Порфирій лає його за непостійність і звинувачує в мінливості”.

Hieron. Comm. in Dan. 11¹⁹⁴. “Порфирій, не знаючи цього”¹⁹⁵, зводить наклеп на Церкву, виявляючи своє невігластво у своїх спробах довести брехливість євангеліста Матвія”.

Theodor. Graec. aff. cur. 12 (179)¹⁹⁶. “(179). Нині дивуються, чому, коли протягом стількох років місто спіткала хвороба, ще не видно пришествя Асклепія та інших богів. Тому що, коли шанують Ісуса, ніхто не відчуває жодної суспільної користі від богів”¹⁹⁷.

Aug. De civ. Dei 10 (28)¹⁹⁸. “(28). Якими переконаннями був засліплений Порфирій, що не міг дізнатися істинної мудрості, тобто Христа... Кажеш, нарешті, що незнання і багато вад [які витікають з нього,] можуть бути очищені не через таїнства, а тільки через ..., тобто думкою, або умом Отця (Патрікоґ воус), який знає Отцівську волю. Але ти не віриш, що цей ум є Христос: ти зневажаєш Його за тіло, прийняте від жінки, і за ганьбу хреста; тобто вважаєш себе здатним, знехтувавши і відкинувши нице, вловити найвищу мудрість у небесних висотах”.

Theodor. Graec. aff. cur. 16¹⁹⁹. “(16). ...Варвари дізналися про справжнього Бога не тільки в Єгипті від єгиптян, але й від іудеїв. Про це говорить і беотієць Плутарх, про це вчив і Порфирій, який біснувався проти істини”.

Euseb. Praep. Ev. 4²⁰⁰. “(4). Як хто, християни прийшли до свого вчення – як елліни чи як варвари (адже третього не дано)? Що у них за програма і спосіб життя (про їх проповідь я не кажу – вона для всіх зрозуміла)? Адже ми бачимо, що вони і по-еллінськи не мислять, і варварського вчення не дотримуються...

Вони – нечестиві безбожники, що відкинули вітчизняних богів, завдяки яким тримається будь-який народ і кожна держава... Яке виправдання можливе для тих, хто відвернувся від богів, яких споконвіку шанують елліни і варвари по містах і селах, царі, законодавці, філософи, здійснюють на їх честь жертвоприношення, процесії і таїнства, а для себе відібрали те нечестиве і безбожне, що є в людях?”²⁰¹.

Aug. Ep. 102. Quaestio prima (2)²⁰². “(2). Декого²⁰³ турбує [думка] і вони допитуються, яке з двох воскресінь відповідає обіцяному віруючим – воскресіння Христа чи Лазаря. Якщо, кажуть вони, – Христа, то як може воскресіння того, хто народився без жодного сім'я, бути схоже на воскресіння народжених від сім'я? Якщо ж стверджувати, що [йому] відповідає воскресіння Лазаря, то і це, мабуть, виходить нескладно. Адже воскресіння Лазаря відбулося при тілі, яке ще не розклалося²⁰⁴, тоді як наше воскресіння відбудеться через багато століть, коли тіло розпадеться. Далі, якщо після воскресіння буде блаженний стан, коли тіло не буде знати ушкоджень, що не буде потреби в голоді, то що означає те, що Христос їв і показав свої рани?²⁰⁵ Якщо він зробив це [удавано] заради невіруючого²⁰⁶, то він скоїв обман. Якщо ж він показав те, що є насправді, то, значить, після воскресіння можливі ще рани?”.

Aug. Ep. 102. Quaestio secunda (8)²⁰⁷. “(8). Якщо Христос називає себе шляхом до спасіння, благодаттю й істиною, якщо тільки в собі одному вважає можливість повернення для душ, що в нього вірують, – то що ж робили люди стільки століть до Христа? Вже не стану говорити про часи, які передують заснуванню царства в Лаціумі²⁰⁸, припустимо, що людство існує тільки з часів Лаціума. Так навіть у цьому самому Лаціумі богів шанували ще до заснування Альби. У Альбі також була релігія і храмові обряди. Протягом не одного століття сам Рим проіснував без християнського закону. Що ж сталось з настільки незліченними душами, які всі були безгрішні, – адже той, у кого можна було увірувати, ще не удостоїв людей своїм пришестям? Весь світ і сам Рим сяяли обрядами і храмами. Чому ж так званий рятівник протягом стількох століть переховувався? Нехай не говорять, що про рід людський мав піклування Старий Заповіт іудеїв; адже іудейський закон з'явився набагато пізніше і діяв у невеликій області Сирії; лише згодом він проник на територію Італії, але це було вже після цезаря Гая²⁰⁹ або, в усякому разі, в часи його правління. Що ж, у такому разі, сталося з римськими або латинськими душами, які були позбавлені милості Христа, який ще не з'явився до епохи цезарів?”.

Aug. Ep. 102. Quaestio tertia (16).²¹⁰. “(16). Вони засуджують богослужбові обряди, жертви, куріння та інше, що застосовується в храмовому культі, але ж цей самий культ створений ними або Богом, якого вони шанують, в найдавніші часи; Бог, за їх уявленнями, потребував навіть первинок!”.

Aug. Ep. 102. Quaestio quarta (22)²¹¹. “(22). Христос загрожує тим, хто в нього не вірує, вічними муками, а в іншому місці він каже: “Якою мірою будете міряти, такою відміряють вам”²¹². Досить смішно і суперечливо. Бо, якщо він має намір покарати в міру, а всяка міра обмежена межею часу, то який сенс мають загрози вічними муками?”.

Коментар

¹ *Августин Иппонийский. О граде Божьем [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.krotov.info/library/01_avg/ustin_035.htm*

² Тут і далі наводяться зафіксовані в отців церкви фрагменти з твору Порфирія “Про філософію з оракулів” (*Porphyr. De philos. ex orac. haur.*).

³ Келльнер і Клеффнер вважають, що “in speciosus” стосується Ісуса і означає: “у розквіті років”. Хоча можливо “in speciosus” тут протиставляється “ресца” і пов’язане зі словом “смерть”. Очевидно, це стосується Христа.

⁴ Мабуть, маються на увазі спис чи цвяхи, якими, згідно Євангелій, пробили тіло Христа.

⁵ Порфирій, таким чином, стверджує, що Христос вшановував богів, але апостоли, вважає він, не зрозуміли його вчення, відкинули богів, а самого Христа зробили Богом. Тобто, Порфирій не ставить Христа вище за грецьких мудреців. Часом коментатори помилково витлумачували цей фрагмент таким чином, що Порфирій, мовляв, доходить до визнання божественності Ісуса.

⁶ *Августин Иппонийский. О граде Божьем [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.krotov.info/library/01_avg/ustin_035.htm*

⁷ Тобто, шанують її люди, чия віра зовсім на неї не схожа.

⁸ Душа Ісуса.

⁹ Ісус.

¹⁰ *Eusebius of Caesarea. Demonstratio evangelica / tr. W. J. Ferrar (1920) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.tertullian.org/fathers/eusebius_de_05_book3.htm*

¹¹ Пор.: *Lact. Div. Inst. 4, 13*. Порфирій, на думку богословів, опосередковано наводить доказ на вірність євангельських свідчень щодо Христа, якого він, мовляв, протиставляє “нечестивим” християнам.

¹² *Августин Иппонийский. О граде Божьем [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.krotov.info/library/01_avg/ustin_035.htm*

¹³ Оракули.

¹⁴ Тобто, Бога вони вшановують, на думку Порфирія, не по-справжньому.

¹⁵ *Hieronymi opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Latina / Accurante J.–P. Migne. – Vol. 22. – Parisiis, 1845. – P. 575.*

¹⁶ Тут і далі наводяться витяги з твору Порфирія “Проти християн”.

¹⁷ Тут і далі мова йде саме про першу книгу твору Порфирія “Проти християн”.

¹⁸ *Hieronymi opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.–P. Migne. – Vol. 24. – Parisiis, 1845. – P. 513.*

¹⁹ *Hieronymi opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.–P. Migne. – Vol. 26. – Parisiis, 1845. – P. 310–311.*

²⁰ Гал. 2, 11–15.

²¹ Мабуть, за назвою міста Батанея в Сирії, хоча разом з тим може означати по співзвуччю “буцливий”.

²² *Hieronymi opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.-P. Migne. – Vol. 26. – Parisiis, 1845. – P. 56.*

²³ Мт. 9, 9.

²⁴ *Harnack Ad. Die im Apocriticus des Macarius Magnes enthaltene Streitschrift. Texte u. Untersuchungen B XXXVII, H. 4. – Leipzig, 1911.*

²⁵ З 1876 до уривків з книги Порфирія, які збереглися, додався значний за обсягом і змістом матеріал, викладений у апологетичній праці Макарія Магнесійського (пом. 403) “Арокритікос”. Цікава доля цієї книги. У XVI ст. єзуїт Франциск Турріснус цитував рукопис Макарія, що знаходився в венеціанській бібліотеці; але згодом рукопис пропав. У 1867 француз Блондель виявив інший рукопис книги Макарія у зберігача афінської бібліотеки Апостолідеса. Блондель ретельно скопіював рукопис і почав готувати книгу Макарія для друку, але помер, не встигнувши довести справу до кінця. Книга була видана лише в 1876 другом Блонделя Фукаром. Коли після смерті Апостолідеса вдова захотіла продати рукопис, його не виявилось в паперах покійного; не знайшли його також ні в справах Блонделя, ні в афінській бібліотеці, і де він знаходиться тепер, – невідомо. Але друковане видання, здійснене настільки ретельно і сумлінно Блонделем і Фукаром (Блондель зберіг навіть явні описки та орфографічні помилки, які були в рукописі), що пропажа рукопису істотного значення не має.

Від праці Макарія, що складалася з 5 книг, збереглися тільки кн. II (без перших 6 глав), кн. III і IV. Автор побудував свій твір у вигляді диспуту, який протягом 5 днів ведуть між собою язичник і християнин у присутності численної аудиторії, причому язичник ставить ряд запитань, вірніше – висуває ряд заперечень, на які потім Макарій відповідає (приклад цього – послання Августина до Деограціаса). Цілком очевидно, що “запитання” язичника Макарій запозичив з книги, спрямованої проти християн, бо сам він не міг їх вигадати в настільки розвиненому вигляді і в настільки різкому тоні. Причому, там, де Макарій пише сам, тобто у своїх відповідях, він значно слабкіший в усіх відношеннях, ніж його уявний противник. Що автором антихристиянського твору, яким скористався Макарій, був – прямо чи опосередковано – Порфирій, сумнівів немає. До тих вельми вагомих аргументів на користь цієї думки, які наводить Гарнак, слід додати ще й той аргумент, що, як це абсолютно очевидно при читанні тексту Макарія, книга, якою він користувався, була значна за обсягом, містила детальну критику християнського вчення і автор її, безсумнівно, добре знав Біблію, грецьку літературу і еллінську філософію. Якби ж існувала коли-небудь інша книга проти християн, настільки ж солідна, як і праця Порфирія, то абсолютно неможливо, щоб навіть ім’я її автора не збереглося.

Інша справа, користувався Макарій працею Порфирія безпосередньо чи з інших рук. Останнє більш правдоподібно, оскільки сам Макарій, мабуть, не знав, що має справу саме з Порфирієм. Із численних висловлювань Євсевія, Ієроніма і Августина відомо, що Порфирій мав багато послідовників, найбільш влучні його аргументи ходили по руках і, без сумніву, в обігу знаходилися більш-менш великі витяги з його книг проти християн. Такий “скорочений” Порфирій, мабуть, і був у розпорядженні Макарія.

Книга Макарія була написана в кінці IV ст. Її автор, імовірно, тотожний з єпископом Макарієм із Магnezії, учасником собору “Під дубом” у 403. Наведені уривки видрукував грецькою мовою Адольф Гарнак.

- Далі йде нумерація книг і глав твору Порфирія, і цієї структури дотримується у своєму творі Макарій.
- ²⁶ Церковний автор і патріарх константинопольський Никифор I (806–815).
- ²⁷ Див.: *Мт.* 9, 20 наст.
- ²⁸ “Новомісяччя” по-грецьки – Σελήνιαξῆται, яке Порфирій виводить від от слова Σελήνη – Місяць (тобто богиня Селена, Луна).
- ²⁹ *Мк.* 15, 36; слова “це – Марк” відсутні в тексті, але, як видно з подальшого, ця вставка необхідна.
- ³⁰ *Мт.* 27, 34, 46; в українському перекладі замість “вино” читають “оцет”; замість “ел” в біблійному тексті читають “елі”.
- ³¹ В канонічному тексті Євангелія від Іоанна (19, 29) сказано: “напоїв оцтом губку і поклав на іссоп (тростину – *I. M.*)”.
- ³² *Лк.* 23, 46.
- ³³ В канонічному тексті Євангелія від Марка цієї фрази немає, але вона є в деяких рукописах.
- ³⁴ *Іоан.* 19, 33–34.
- ³⁵ *Іоан.* 19, 35.
- ³⁶ *Мт.* 26, 64.
- ³⁷ *Іоан.* 12, 31.
- ³⁸ *Іоан.* 8, 43–44.
- ³⁹ Первісне значення грецького слова διάβολος – “наклепник”; тому в подальшому до кінця розділу замість “диявол” подається “наклепник”, інакше всі заперечення Порфирія будуть незрозумілі.
- ⁴⁰ В життєписі легендарного грецького філософа і чудотворця Аполлонія з Тіани розповідається, що коли імператор Доміціан викликав його на суд за звинуваченням у чаклунстві, він виголосив сміливу захисну промову і зник чудесним чином із зали суду (*Philostr. Vit. Apol.* 8, 5).
- ⁴¹ Місто в Кампанії, на узбережжі Тірренського моря.
- ⁴² *Мт.* 26, 39.
- ⁴³ *Мт.* 10, 28.
- ⁴⁴ *Мк.* 14, 38.
- ⁴⁵ *Іоан.* 5, 46.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ *Мк.* 5, 8–13; текст тут дуже розходиться з канонічним як за викладом, так і будовою фраз та граматичних форм.
- ⁴⁸ Наведені тут і нижче витяги з Біблії не завжди відповідають оригінальному біблійному тексту.
- ⁴⁹ *Мт.* 19, 24.
- ⁵⁰ *Мт.* 19, 21.
- ⁵¹ *Мк.* 6, 48.
- ⁵² *Мт.* 26, 11.
- ⁵³ *Мт.* 26, 10–11.
- ⁵⁴ *Мт.* 28, 20; в канонічному тексті замість “я з вами” – “я перебуватиму з вами”.
- ⁵⁵ *Іоан.* 6, 53; в канонічному тексті замість “тіла Мого” – “тіла Сина Людського”.
- ⁵⁶ *Ерінії* – у грецькій міфології жіночі божества, демони помсти, що переслідують убивць і навіюють їм марення і страшні видіння.
- ⁵⁷ За переданням, під час тривалої облоги афінянами міста Потідеї в Халкідіці (431–429 до н.е.) жителі міста змушені були вдатися до канібалізму.
- ⁵⁸ Згідно з грецьким міфом, жінка фракійського царя Теря з ревнощів убила його сина Ітіса і м’ясо подала Терю до обіду.
- ⁵⁹ Грецький історик Геродот розповідає (*Her. Hist.* 1, 119), що мідійський цар Астіаг (585–550), бажаючи покарати за непослух свого наближеного Гарпага,

звелів убити його сина, м'ясо зварити, і під час бенкету “Гарпагові подано м'ясо його сина, де були всі частини його тіла, крім голови, кінцівок ніг та рук. А кінцівки було покладено в кошик і добре прикрито. І щойно стало видно, що Гарпаг наситився, Астіаг запитав його, чи здалося Гарпагові смачним це м'ясо. І коли Астіаг відповів, що воно здалося йому дуже смачним, призначені для цього слуги принесли йому кошик, де були голова, руки та ноги його сина, поставили його біля Гарпага і запропонували йому відкрити кошик і взяти з нього, що він схоче. Гарпаг послухався, відкрив кошик і побачив те, що залишилося від його сина...”. Далі відомо, що Гарпаг затамував зло й пізніше організував змову й допоміг Кіру (сину дочки Астіага й знатного перса) зайняти трон.

⁶⁰ *Фтейрофагів* – пожирачів вошей; *ризофагів* – травоядних людей – плодів фантазії стародавніх геграфів-невігласів.

⁶¹ Пор.: Мк. 16, 17–18. Цитата відрізняється від канонічного тексту розташуванням фраз.

⁶² Мт. 17, 20.

⁶³ Мт. 4, 7.

⁶⁴ Лк. 4, 11.

⁶⁵ Мт. 16, 23, 18–19. “Петро” з грецького – “камінь”, “скеля”.

⁶⁶ Мт. 18, 22.

⁶⁷ Мт. 26, 51.

⁶⁸ Порфирій має на увазі Діяння святих апостолів (5, 1–11).

⁶⁹ Діян., 12, 18–19 (цитата неточна).

⁷⁰ Іоан. 21, 15.

⁷¹ В оригіналі гра слів: *προβατον* – “вівці”; “ті, хто досягнув” – *προβατες*.

⁷² Мт. 16, 18 (в синодальному перекладі: “ворота пекла не здолають її”, тобто церкви).

⁷³ Гал. 2, 12 наст.

⁷⁴ 1 Кор. 9, 5.

⁷⁵ 2 Кор. 11, 13. “Кіфа” – так апостол Павло часом називає Петра; сирохалдейською мовою це слово означає те ж саме, що й слово “Петро” грецькою, тобто “скеля” чи “камінь”.

⁷⁶ 1 Кор. 9, 19.

⁷⁷ Флп. 3, 2; в грецькому оригіналі послання замість *περιτομε* (“обрізання”) сказано *κατατομε* (“розрізання”).

⁷⁸ Діян. 16, 2–3.

⁷⁹ 1 Кор., 9, 20 наст.

⁸⁰ Під законом мається на увазі Тора, Старий Заповіт.

⁸¹ Гал. 2, 18.

⁸² Діян. 22, 25.

⁸³ Діян. 22, 3.

⁸⁴ Рим. 9, 1.

⁸⁵ 1 Кор. 9, 7.

⁸⁶ 1 Кор. 9, 9.

⁸⁷ 1 Кор. 9, 9 наст.

⁸⁸ Пс. 8, 7 наст.

⁸⁹ Гал. 5, 3; автор тут, мабуть, цитує напам'ять і прихопив частину вірша 2. “Закон” тут і далі означає іудейський, старозаповітний закон.

⁹⁰ Діян. 22, 3.

⁹¹ Гал. 3, 1.

⁹² Гал. 3, 10.

⁹³ Рим. 7, 14.

- ⁹⁴ Рим. 7, 12.
- ⁹⁵ Тобто використовував старозаповітні цитати для встановлення спадкоємності між Старим і Новим Заповітами (чи – Завітами).
- ⁹⁶ Рим. 5, 20.
- ⁹⁷ 1 Кор. 15, 56.
- ⁹⁸ 1 Кор. 10, 20.
- ⁹⁹ 1 Кор. 8, 4.
- ¹⁰⁰ 1 Кор. 8, 8.
- ¹⁰¹ 1 Кор. 10, 25–26.
- ¹⁰² 1 Тим. 4, 1–3.
- ¹⁰³ 1 Кор. 7, 25.
- ¹⁰⁴ *Гігантомахію* – боротьбу гігантів проти богів, міфологічний образ жорстокої боротьби.
- ¹⁰⁵ *Евсевій Памфіл. Церковная история. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 215–216.*
- ¹⁰⁶ Християн.
- ¹⁰⁷ “Проти християн”.
- ¹⁰⁸ Тут мова йде про одного з найбільших ранньохристиянських богословів, Орігена Александрійського (185–254).
- ¹⁰⁹ Християни.
- ¹¹⁰ Порфирій.
- ¹¹¹ Автор фрагменту, Порфирій.
- ¹¹² *Аммонія* – Аммонія Саккаса, основоположника школи неоплатоніків (пом. бл. 242), вчителя Плотіна. Ніяких творів він, мабуть, не залишив, оскільки, як і Сократ, пропагував своє вчення усно.
- ¹¹³ Тобто, до офіційної релігії.
- ¹¹⁴ Християнську.
- ¹¹⁵ *Нуменія* – філософа кінця II ст. Його філософія – суміш піфагореїзму й платонізму з явно вираженим дуалізмом. Збереглися фрагменти з його творів.
- ¹¹⁶ *Кронія* – друга Нуменія, коментатора творів Гомера, які він тлумачив алегорично.
- ¹¹⁷ *Аполлофана* – софіста I ст.
- ¹¹⁸ *Лонгіна* – Кассія Лонгіна (213–273), визначного філолога й літературознавця, філософа-неоплатоніка. Неоплатоніки називали його “ходячим музеєм” і “живою бібліотекою”.
- ¹¹⁹ *Модерата* – неопіфагорійця (I ст.). Про його життя й твори мало відомо.
- ¹²⁰ *Нікомаха* – неопіфагорійця (бл. I ст.), який писав з питань музики й математики. Його “Введення в математику” (метафізична теорія чисел) ще в XII–XIII ст. служило шкільним посібником.
- ¹²¹ *Херемона* – вчителя Нерона. Писав з граматики й історії. Його “Історія Єгипту” – спроба поєднати єгипетське богослов’я зі стоїчною філософією.
- ¹²² *Корнута* – стоїка I ст. Зберігся його твір, який містить алегоричне тлумачення давньогрецьких уявлень про богів.
- ¹²³ Метод алегоричного тлумачення.
- ¹²⁴ *Harnack Ad. Die im Apocriticus des Macarius Magnes enthaltene Streitschrift. Texte u. Untersuchungen B XXXVII, H. 4. – Leipzig, 1911.*
- ¹²⁵ 1 Кор., 7, 31, 30.
- ¹²⁶ 1 Фес. 4, 15–17.
- ¹²⁷ Тут очевидна описка: мало бути або “триста”, або (що менше ймовірно) “триста тридцять”; пор.: § 5.
- ¹² Гарнак розуміє це як “млиновий раб”; хоча цілком імовірно, що цей вислів пов’язаний із якимось прислів’ям і означає людину, яка бачить сни, марить.

- 129 Мт. 24, 14.
130 Діян. 18, 9–10.
131 1 Кор. 6, 3.
132 Іоан. 21, 16.
133 Мт. 24, 4–5.
134 В уривках Апокаліпсису Петра, які збереглися, цієї цитати немає.
135 Тут автор Апокаліпсису Петра, мабуть, цитує Книгу Ісайї (Іс. 34, 4).
136 Мт. 24, 35.
137 Мт. 11, 25.
138 Іоан. 3, 27.
139 Втор. 26, 15.
140 Іс. 66, 1.
141 Мт. 13, 31–33, 44.
142 Мт. 11, 25
143 Мт. 11, 25.
144 Втор. 29, 28.
145 Лк. 5, 31.
146 Мт. 9, 13.
147 1 Тим. 1, 15.
148 Ном. II, 3, 82–83.
149 1 Кор. 6, 11.
150 Мт. 22, 29–30.
151 Тут слова, поміщені в квадратні дужки, ніби розривають послідовність викладу і є, таким чином, швидше за все, вставкою переписувача або читача рукопису.
152 Вих. 31:18.
153 Тут Порфирій розкриває механізм формування системи ідолопоклонства.
154 Тут Порфирій знову розкриває механізм формування системи ідолопоклонства.
155 Вих. 22, 27; в єврейському тексті “елохім” – богів; в українському перекладі, щоб приховати явну вказівку на багатобожжя в Біблії, “богів” замінили словом “судді”. Така ж заміна є в ст. 6 гл. 21, де в єврейському тексті пропонується, як і в вавилонському кодексі, привести раба не до суддів, а до “елохіма”, тобто до домашнього Бога.
156 Іер. 7, 6; Втор. 13, 2 наст. Цитати не зовсім точні.
157 Нав. 24, 14.
158 1 Кор. 8, 5–6; цитата не зовсім точна.
159 Пріам, троянський цар, і Нестор, старезний цар Пілосу, – герої давньогрецького епосу, оспівані в “Іліаді” Гомера; обидва вони зазвичай наводяться в стародавній літературі як приклад дуже старих людей.
160 *Троя* – місто в Малій Азії; похід греків проти Трої і руйнування міста – тема поеми Гомера “Іліада”.
161 Тут слова, поміщені в квадратні дужки, є явно недоречним за контекстом обмовленням до положення про те, що Бог не може стати злим. Хоча ця обмовка в душі Порфирія, навряд чи він помістив її в цьому місці, де вона порушує полемічну гостроту і наступальний характер викладу. Треба тому думати, що тут має місце вставка, хоча і взята з твору Порфирія, але приписана сюди у вигляді глоси, тобто як роз’яснення даного тексту.
162 *Theodoretus opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / accurate J.-P. Migne. – Vol. 83. – Parisiis, 1864. – P. 839.*
163 В 10, 9 наведена цитата з твору Порфирія, яка закінчується словами “ассирійської цариці Семіраміди”. Це стосується четвертої книги Порфирія. Див. та-

кож: *Euseb. Praep. Ev.* 19 (20–21); 10, 9 (12). Текст в обох місцях у Євсевія повністю збігається за одним тільки винятком: у 1, 9 цар Беріта (тепер Бейрут) названий Абібал, у X, 9 – Абелбал. У Феодоріта також звучить як “Абелбал”. За новітніми археологічними даними, правильним треба вважати читання “Аібаал”.

¹⁶⁴ Тобто про Санхуніатона.

¹⁶⁵ *Санхуніатон із Беріта* – фінікійський автор, який зібрав і витлумачив стародавнє передання, космогонію і теогонію. Відомий він тільки за тими уривками, які з його творів наводить історик Філон із Біблоса (нар. в 64). Дослідники вважають, щоправда, без належних підстав, що Філон вигадав Санхуніатона і видав під його ім’ям свої вигадки.

¹⁶⁶ *Ієво* – ім’я бога Яхве грецькі автори пишуть як Іаве, Іао і т.п. У Феодоріта тут – “Іао”.

¹⁶⁷ *Семіраміді* – міфічної цариці Ніневії, про яку всякого роду легенди (про її багатство і розкоші) повідомляє давній історик Ктесій. Згадує про неї і Геродот (1, 184).

¹⁶⁸ *Hieronymi opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.–P. Migne. – Vol. 23. – Parisiis, 1845. – P. 455.*

¹⁶⁹ Мова йде про біблійного пророка Даниїла.

¹⁷⁰ *Hieronymi opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.–P. Migne. – Vol. 25. – Parisiis, 1845. – P. 504.*

¹⁷¹ Порфирій має на увазі текст Діянь святих апостолів (*Діян.* 14, 13–18). Тут і далі – витяги з 12-ої книги твору Порфирія “Проти християн”.

¹⁷² *Hieronymi opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.–P. Migne. – Vol. 25. – Parisiis, 1845. – P. 530.*

¹⁷³ Порфирій тут, мабуть, спростовував християнське тлумачення апокаліптичних видінь у книзі Даниїла як пророцтв про Антихриста. Порфирій вважає, що автор книги Даниїла, який жив у II пол. II ст. до н.е., міг мати на увазі тільки македонських і сирійських володарів минулого, але аж ніяк не майбутніх римських імператорів.

¹⁷⁴ Дан. 7, 8.

¹⁷⁵ *Hieronymi opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.–P. Migne. – Vol. 25. – Parisiis, 1845. – P. 491.*

¹⁷⁶ Порфирій вважає, що автор книг Даниїла, як і творці всієї апокаліптики й пророчих книг, дає *vaticinium post eventum*, тобто, приписавши авторство книги міфічній особі, що жила нібито за царя Навуходоносора, він повідомляє про минулі події аж до свого часу (бл. 165 до н.е.) як про події майбутні, які пророк, мовляв, “завбачив” і “передбачив”.

¹⁷⁷ *Hieronymi opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.–P. Migne. – Vol. 25. – Parisiis, 1845. – P. 573.*

¹⁷⁸ Цей уривок, який Ієронім передає, мабуть, дослівно, показує, що Порфирій, ґрунтовно коментуючи книгу Даниїла, намагається перекласти заплутані “бачення” автора на мову історичних фактів.

¹⁷⁹ *Hieronymi opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.–P. Migne. – Vol. 24. – Parisiis, 1845. – P. 339.*

¹⁸⁰ Дан. 11, 38.

¹⁸¹ *Hieronymi opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.–P. Migne. – Vol. 26. – Parisiis, 1845. – P. 178.*

¹⁸² Дан. 9, 27.

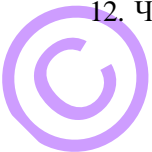
¹⁸³ Витяг із 13-ї книги Порфирія.

- 184 *Иероним. Толкование на Евангелие от Матфея [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.magister.msk.ru/library/bible/comment/ieronim/ierons02.htm>*
- 185 Мт. 3, 3.
- 186 Мк. 1, 1–3.
- 187 Мал. 3, 1.
- 188 Ис. 40, 3.
- 189 *Hieronymi opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurrante J.-P. Migne. – Vol. 23. – Parisiis, 1845. – P. 939.*
- 190 Тут і далі витяги з невідомих книг Порфирія.
- 191 *Hieronymi opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurrante J.-P. Migne. – Vol. 23. – Parisiis, 1845. – P. 553.*
- 192 Іоан. 7, 10.
- 193 Іоан. 8, 8.
- 194 *Hieronymi opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurrante J.-P. Migne. – Vol. 25. – Parisiis, 1845. – P. 495.*
- 195 Порфирій вважає, що в Євангелії від Матвія (Мм. 1, 11–12) після Іоакима пропущена одна ланка в родоводі Ісуса.
- 196 *Theodoretus opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / accurrante J.-P. Migne. – Vol. 83. – Parisiis, 1864. – P. 1151.*
- 197 Див. також: *Euseb. Praep. Ev. 5, 1 (10).*
- 198 Августин Іппонійський. О граде Божьем [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.krotov.info/library/01_a/avg/ustin_035.htm
- 199 *Theodoretus opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / accurrante J.-P. Migne. – Vol. 83. – Parisiis, 1864. – P. 793.*
- 200 *Eusebii Pamphili evangelicae preparationis libri XV / ed. E. H. Gilfford, S. T. P. – Londini : Oxonii e tipographeo Academico, 1903. – P. 140.*
- 201 Віламовіц-Меллендорф думає, що уривок із антихристиянського твору є також у Євсевія (*Euseb. Praep. Ev. 4*). Правильно відзначаючи, що кострубата конструкція фрази в цьому місці у Євсевія свідчить про включення ним у свій виклад чужої мови, Віламовіц намагається сконструювати вищенаведену цитату. Аргументація Віламовіца, яка доводить, що тут не просто виклад звичайного аргументу проти християнства, а дослівна цитата, звучить переконливо. Хоча в своєму твердженні про те, що саме Порфирій є автором наведеної цитати, знаменитий філолог керується виключно інтуїцією і ніяких конкретних позитивних доводів не наводить. Тож деякі коментатори вважають за недоречне включати цю цитату (навіть якщо це дійсно цитата) до числа уривків з книги Порфирія (див.: *U. von Wilamowitz-Mollendorf. Ein Bruchstuck aus des Schrift des Porphyrius gegen die Christen // Zeitschr. fur Neutest. Wiss. – I. – 1900. – P. 101 ff.*).
- 202 *Augustini Hipponensis episcopi opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurrante J.-P. Migne. – Vol. 33. – Parisiis, 1865. – P. 372.*
- 203 В 408 Августин написав у вигляді листа до пресвітера Деограціаса відповідь на шість “запитань”, що задаються язичниками (*Sex questiones contra paganos expositae*). Послання побудоване так, що спочатку викладається “запитання” чи заперечення язичника, а потім дається спростування. 5-е й 6-е запитання не належать Порфирію, про це прямо говорить Августин (с. 28, 30), але в запитаннях 2-му й 4-му Августин прямо посилається на Порфирія, від якого виходять, мабуть, і запитання 1-е й 3-е (однак навряд чи всі запитання є дослівними цитатами з книги Порфирія).
- 204 Див.: *Іоан. 11, 44.*
- 205 Після воскресіння.

- ²⁰⁶ Апостола Фоми, прозваного “невіруючим”.
- ²⁰⁷ *Augustini Hipponensis episcopi opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.-P. Migne. – Vol. 33. – Parisiis, 1865. – P. 373.*
- ²⁰⁸ Згідно римської традиції, фактом заснування Римської держави стало утворення маленького царства в Лаціумі, де його основним містом була Альба-Лонга.
- ²⁰⁹ Калігули.
- ²¹⁰ *Augustini Hipponensis episcopi opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.-P. Migne. – Vol. 33. – Parisiis, 1865. – P. 376.*
- ²¹¹ *Augustini Hipponensis episcopi opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.-P. Migne. – Vol. 33. – Parisiis, 1865. – P. 379.*
- ²¹² Див.: *Mm.* 7, 2.

ЗАВДАННЯ Й ЗАПИТАННЯ ДО І РОЗДІЛУ

1. Складіть мапу, яка б відображала процес розповсюдження християнства і формування його основних центрів у III ст. н.е.
2. Перелічіть відомі вам посади в церковній ієрархії доби раннього християнства та охарактеризуйте функції осіб, що їх обіймали.
3. Чи можна вважати причинами гонінь на ранніх християн мотиви лише релігійного характеру? Обґрунтуйте свою позицію.
4. З яких правових засад виходила римська влада при організації утисків діячів раннього християнства?
5. Чому ранньохристиянських авторів називали “апологетами” і яку ключову тенденцію в своїй творах відображали апологети?
6. Чи можна сказати, що ранньохристиянським богословам не була притаманна світоглядна толерантність? Обґрунтуйте свою думку.
7. Яким було світоглядне значення образу Аполлонія з Тіани для язичників?
8. Чи можна вважати роль ранньохристиянського чернецтва неоднозначною щодо соціального розвитку тодішнього суспільства?
9. Що в поведінці Кипріяна Карфагенського, Діонісія Александрійського та інших сучасних їм діячів християнства III ст. є свідченням еволюції соціальних поглядів представників християнської церкви?
10. В чому близькість і відмінність соціально-філософських поглядів неоплатоніків і отців церкви?
11. Що спільного й відмінного в поглядах еретиків, гностиків і язичників доби пізньої Римської імперії?
12. Чому гоніння римської влади на церкву виявилися нерезультативними?

Розділ 2

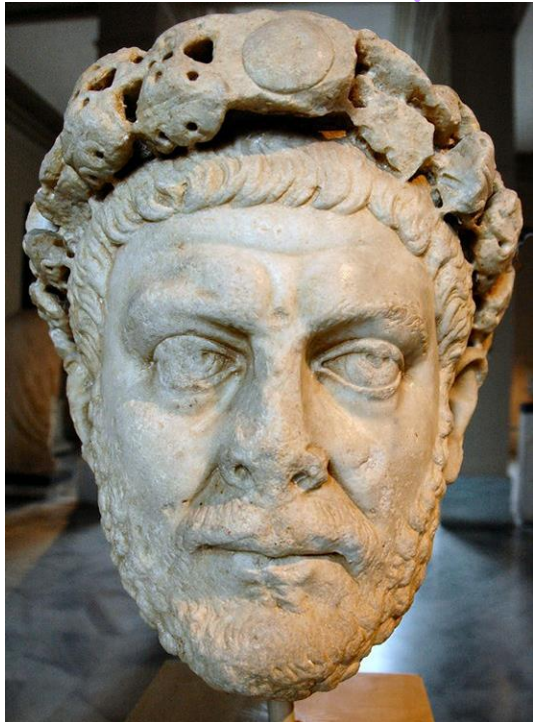
І пол. ІУ століття
("легалізація")

2.1. Імператор Діоклетіан

Гай Аврелій Валерій Діоклетіан (22.12.245–3.12.313) – римський імператор (20.11.284–1.05.305). Син вільновідпущеного з Діокла (Далмація). Вступивши на військову службу, за часів Авреліана й Проба швидко зробив кар'єру і став легатом. Служив у Галлії. Призначений намісником Мезії. З імператором Каром брав участь у перській війні. Покаравши в Халкедоні вбивць імператора Нумеріана, був проголошений легіонами імператором.

Розгромивши своїх супротивників, став єдиним і повноправним правителем-августом (285). Узяв ім'я Діоклетіан. Призначив собі співправителя, яким став його армійський приятель Максиміан (цезар з 285, август з 286). Створив системну доміанату на зразок східних деспотичних монархій. Навіть столицю Імперії Діоклетіан обрав іншу – нею стала Нікомедія, місто у Малій Азії на березі Пропонтиди (286). Воював у Сирії, на Істрі, в Реції. У 294 провів вдалу кампанію проти сарматів. Як старший август, правив на Сході Імперії (Фракія, Азія, Сирія, Єгипет) разом із цезарем (заступником) Галерієм (з 1.03.293), а Максиміан – за Заході разом із цезарем Констанцієм I Хлором. Здібний, розумний, діяльний імператор, він скріпив тетрархію династичними шлюбами. Згодом замирив Єгипет (296). Забезпечив мир на південних кордонах Єгипту, закінчив війну з персами (297).

Діоклетіан. Мармур. Нікомедія

Його система правління, яку назвали тетрархією, швидко показала свої переваги. Припинилися повсюдні бунти. Діоклетіана називали не

принцепсом (“перший громадянин”), а “домінусом” (“пан”, “володар”) і навіть “деусом” (“Бог”). Він встановив чіткі порядки, провів зміни в суспільстві. Розділив владу на державну й військову (друга відповідала за охорону кордонів). Збільшив оподаткування для того, щоб прогнати військових. Намагався стабілізувати фінансову систему. Обмежив коливання ринкових цін і заробітних плат. Провів фіскальну і адміністративну реформи.

Розпочав велике гоніння на християн (303), в результаті якого багато людей було віддано на покарання. Засуджені на смерть християни збудували в Римі терми Діоклетіана. Тут він відзначив 20-річчя свого правління, а по дорозі в Нікомедію захворів і 1.05.305 разом із Максиміаном зрікся влади. Зайнявся в Салоні садівництвом, а Максиміан перебрався з Медіолану в Луканію, хоча невдовзі знову став августом (306). Система тетрархії почала валитися, нові претенденти на престол розпочали між собою криваві війни. У 308 Діоклетіан взяв участь у Карнунтській нараді, але відмовився повернутися до влади і переконав Максиміана піти у відставку. У 313 не поїхав на зустріч августів у Медіолан. Коли Константин почав йому загрозувати, він прийняв отруту. 10 разів консул (284, 285, 287, 290, 293, 296, 299, 303, 304, 308).

Максиміан Геркулій. Бюст. Уніка

Текст

Sulp. Sev. Chron. 32 (4)¹. “(4). Після нього² майже через 50 років³, у правління Діоклетіана і Максиміана, почалося найжорстокіше гоніння, яке безперервно 10 років спустошувало народ Божий⁴”.

Euseb. Hist. Eccl. 8, 2 (4-5)⁵. “(4). Це відбулося в дев’ятнадцятий рік правління Діоклетіана, коли в місяці Дістрі, як римляни називають березень, напередодні свята Пристрастей Господніх, був оприлюднений імператорський указ⁶, за яким наказувалося руйнувати вщент церкви, спалювати Писання та позбавляти почесних посад тих, хто дотримувався **християнства**; домашня прислуга позбавлялася свободи.

(5). Таким був перший указ проти християн...”.

Euseb. De mart. Palaest. (Prooemio)⁷. “(Prooemio). Був дев’ятнадцятий рік Діоклетіанового правління, місяць Ксантік, який у римлян називається квітнем, коли перед настанням свята Рятівних страждань, за часів правителя Палестини Флавіана, раптом скрізь з’явилися грамоти, в яких наказувалося церкві руйнувати вщент, книги знищувати вогнем, у [християн], наділених гідністю, відбирати ці переваги, а людей приватних, якщо вони будуть залишатися в християнстві, позбавляти свободи. Таким був сенс першого проти нас указу”.

Діоклетіан. Фолліс (аверс)

Lact. De mort. persecut. 13 (1–3)⁸ “(1). Наступного дня⁹ був виданий едикт, згідно якого людей, які сповідували цю релігію, належало позбавляти всілякої шани й гідності, піддавати катуванню і, до яких би рангів чи станів вони не належали, всі вони підлягали судовому переслідуванню. Самі ж вони не могли висловитись ні про несправедливість, ні про перелюбства¹⁰, ні про грабунки; зрештою, вони позбавлялись свободи і права голосу¹¹.”

(2). Якийсь чоловік, хоча це було небезпечно, з великою мужністю зірвав [зі стіни] і розірвав на шматки цей едикт, висміюючи [при цьому уявні] перемоги готів і сарматів¹². (3). І в ту ж мить схопленого, до нього не тільки застосували муки, але й, згідно закону, піддали катуванню вогнем і, зрештою, із вражаючою стійкістю він помер на вогнищі¹³”.

Euseb. Hist. Eccl. 8, 2 (5)¹⁴. “(5). ...Незабаром за ним¹⁵ послідували й інші розпорядження: наказано було всіх єпископів повсюдно спочатку ув’язнити, а потім всілякими засобами змусити їх принести жертву¹⁶”.

Euseb. De mart. Palaest. (Prooemio)¹⁷. “(Prooemio). За ним невдовзі послідували й інші [укази], якими наказувалося скрізь на всіх предстоятелів церков спочатку накладати пута, а потім всіляко примушувати [їх] до принесення жертви [богам]”.

Euseb. Hist. Eccl. 8, 6 (8–9)¹⁸. “(8). Незабаром, коли якісь люди спробували заволодіти імператорською владою в області, що називається Мелітенською, а інші – в Сирії, вийшов імператорський указ

усюди кидати в темницю і тримати в оковах предстоятелів церков¹⁹. (9) Те, що потім відбулося, перевершує всілякий опис: до в'язниць усюди потрапили тисячні натовпи; в'язниці, збудовані відвіку для вбивць і тих, хто розривав могили, тепер були наповнені єпископами, священиками, дияконами, читцями і заклинателями; місця для засуджених за злочин не залишалося”.

Euseb. De mart. Palaest. 2²⁰. “(2). Це відбулося в перший рік [гоніння], коли воно лютувало тільки проти предстоятелів церкви”.

Euseb. Hist. Eccl. 8, 3 (2)²¹. “(2). Ті, хто сповідував християнство, примушувалися до жертвоприношень, і якщо хтось із них приносив жертви богам, того відпускали на свободу²²”.

Euseb. Hist. Eccl. 8, 6 (10)²³. “(10). Услід за першим указом послідували нові: в'язням, що принесли жертву, дозволялося вийти на свободу; тих же, що упиралися, наказано було терзати всілякими тортурами²⁴. І знову-таки, як перерахувати кількість мучеників у кожній єпархії, особливо в Африці, в Мавританії, у Фіваїді і в Єгипті? З Єгипту багато хто вже пішли в інші міста і єпархії і прославились як мученики”.

Euseb. Hist. Eccl. 8, 12 (10)²⁵. “(10). Але²⁶ тоді ж послідував наказ виривати очі і калічити одну ногу”.

Euseb. De mart. Palaest. 3 (1)²⁷. “(1). З настанням же другого року, коли війна проти нас розгоралася з більшою силою, і до тодішнього правителя області Урбана надіслані були імператорські грамоти, в яких містилося окружне повеління всім жителям міст до одного приносити жертви і робити узливання ідолам...²⁸”.

Lact. De mort. persecut. 15 (1–4)²⁹. “(1). Імператор же почав лютувати вже не тільки проти придворних, але й проти всіх; насамперед він примусив [свою] доньку Валерію й жінку Пріску осквернитися жертвоприношеннями. (2). Могутніх колись євнухів, завдяки яким і палац, і сам він до того були впорядковані, вбивали; схоплених і засуджених без ніяких доказів чи визнання вини пресвітерів і священиків вели [на страту] з усією їх [паствою]. (3). Всіх людей, [без розрізнення] статі й віку, зганяли на вогнище; причому їх було так багато, що їх оточували не поодинці, а натовпами, і спалювали; прислугу [ж] топили в морі, прив'язавши кожному до шиї жорно. (4). Не менш жорстоке переслідування звалилося на весь інший люд; адже судді, розіслані по всіх храмах, примушували до жертвоприношення всіх і вся. (5). Темниці були переповнені, вигадувались нечувані способи катувань, і з якої б справи не вершився суд, в особливих місцях, а також перед трибуналом³⁰ були влаштовані вітари³¹, щоб

сторони, що брали участь у судовому змаганні, здійснювали спочатку жертвоприношення, а потім уже викладали обставини своєї справи. Внаслідок цього до суддів приходили, ніби до богів”.

Коментар

¹ *Сульпицій Север. Сочинения / Север Сульпиций. – М. : РОССПЭН, 1999. – С. 74–75.*

² *Нього* – імператора Валеріана (253–260).

³ Між гонінням Валеріана (257–258) і гонінням Діоклетіана (303–305) інтервал в 45 років. Антихристиянські укази Діоклетіана не збереглися, але про них пишуть Лактанцій і Євсевій.

⁴ Мир для церкви зберігався при безпосередніх спадкоємцях Авреліана, солдатських імператорах Тациті (275–276), Пробі (276–282) і Карі (282–283), а потім протягом перших 18 років (до 303) правління Діоклетіана (284–305) і його співправителів – августа Максиміана і цезарів Галерія і Констанція I Хлора. Як повідомляв свідок тих подій Євсевій Кесарійський, “імператори були дуже налаштовані до нашої віри” (*Euseb. Hist. Eccl. 8, 1.2*). Лактанцій, суворий розвінчувач імператорів-гонителів, називав правління Діоклетіана до 303 найщасливішими часами для християн (*Lact. De mort. persecut. 10*).

У цей період християни обіймали важливі державні посади, отримуючи при цьому звільнення від здійснення жертвоприношень язичницьким богам, що входило до кола обов’язків чиновників. Серед мучеників, які згодом постраждали під час “Великого гоніння” Діоклетіана, були суддя і управляючий імператорською казною в Александрії Філором (*Euseb. Hist. Eccl. 8, 9.7*; пам. зх. 4 лютого), наближені імператора Горгоній і Дорофей (*Ibid. 7, 1.4*; 302; пам. 3 вересня, 28 грудня), знатний сановник Давікт (Адавкт), який обіймав одну з найвищих урядових посад, і його донька Каллісфенія (*Ibid. 8, 11.2*; пам. 4 жовтня). Християнство проникло і в сім’ю імператора: його сповідували чи співчували йому жінка Діоклетіана Пріска і дочка Валерія (*Lact. De mort. persecut. 15*). Багато християн було і серед освічених людей: достатньо згадати апологета Арнобія і його учня Лактанція – придворного учителя латинської мови в Нікомедії. Християни склали значну частину армії. В той же період відбувалися масові навернення язичників у християнство. Євсевій вигукував: “Як описати ці багатотисячні зібрання в кожному місті, ці дивовижні натовпи людей, які стікалися в будинок молитви! Старих будівель було мало; але по всіх містах зводили нові, великі церкви” (*Euseb. Hist. Eccl. 8, 1.5*).

Мир між християнською церквою й язичницькою державою рано чи пізно мав закінчитися. Сходження на престол у 284 Діоклетіана не призвело до миттєвої відмови від політики ігнорування християн, тож спочатку він не чіпав їх. Зміни намітилися в кінці 90-х III ст.; як правило їх пов’язують із успішною перською кампанією цезаря Галерія в 298 (*Zeiller. – 1937. – Vol. 2. – P. 457*). Невдовзі після її закінчення Галерій почав здійснювати систематичну чистку лав армії від християн. Виконавцем цього був призначений якийсь Ветурій, котрий запропонував військовим вибір: або підкоритися наказу і залишитися в своєму званні, або позбутися його, не виконуючи наказу (*Euseb. Hist. Eccl. 8, 4.3*). Ці заходи стосувались як офіцерів, так і солдатів. Деякі воїни-християни, що твердо стояли за віру, поплатились життям, наприклад самосатський мученик Роман, Яків, Філофей, Іперіхій, Авів, Юліан і Парігорій (297; пам. 29 січня), мученик Аза і 150 воїнів (284–305; пам. 19 листопада) та ін.

За Лактанцієм, головним винуватцем і виконавцем “Великого гоніння” був Галерій: “Історична істина, як ми можемо вилучити її з різноманітних свідчень, очевидно така, що Діоклетіан став гонителем всупереч усій своїй колишній політиці і знову розпочав релігійну війну в Імперії під прямим і переважачим впливом Галерія” (Zeiller. – 1937. – Vol. 2. – P. 461). Лактанцій довго мешкав при дворі в Нікомедії і тому був важливим, хоча й небезпристрашним свідком того, що відбувалося, і вважав, що причину гоніння слід бачити фактично тільки в особі цезаря Галерія або у впливові його марновірної матері (*Lact. De mort. persecut. 11*).

Щоправда, на думку деяких церковних авторів, не можна знімати відповідальності за переслідування християн і з Діоклетіана, оскільки, мовляв, політика імператора від початку була антихристиянською: корінна відмінність між церквою і державою була очевидна імператору, і тільки необхідність вирішення поточних завдань заважала йому здійснити гоніння (*Stade. – 1926; див.: Zeiller. – Vol. 2. – P. 459*). Так, у перші роки правління Діоклетіан був зайнятий багаточисленними реформами: він провів реорганізацію армії, адміністративного управління, фінансову і податкову реформи; йому довелося боротися з зовнішніми ворогами, придушувати повстання й бунти узурпаторів. Законодавство імператора Діоклетіана (наприклад, заборона шлюбів між близькими родичами, здійснена в 295, або закон про маніхеїв у 297) свідчить про те, що метою імператора було відновлення старих римських порядків. У галузі права відомо близько 1 200 указів Діоклетіана, які обумовили повну реорганізацію суспільства й держави.

Діоклетіан додав до свого імені титул на честь Юпітера (*Jovius*), а Максиміан – на честь Геракла (*Herculius*), що повинно було продемонструвати відданість правителів стародавнім релігійним традиціям. Поведінка деяких християн не могла не насторожити римську владу. В армії християни відмовлялися підкорятися деяким наказам командирів, посилаючись на заборони своєї релігії. В кінці 90-х III ст. новобранець Максиміан і центуріон Марцелл були страчені за категоричну відмову від воєнної служби. В перші 15 років свого правління Діоклетіан сприяв послідовному очищенню армії від християн, засудженню на смерть маніхеїв (указ 297) і оточував себе затятими противниками християнства.

“Дух війни” з християнами витав і серед освічених язичників, оскільки цезар Галерій був не єдиним прибічником гоніння в оточенні Діоклетіана. Учень філософа Порфірія Гієрокл, намісник провінції Віфінія, напередодні гоніння надрукував памфлет, названий *Λόγος φιλαλήθεις πρὸς τοὺς χριστιανούς* (“Правдолюбиві слова до християн”). Лактанцій згадує, не називаючи імені, ще одного філософа, який видав у той же час антихристиянський твір (*Lact. Div. Inst. 5, 2*). Такий настрій язичників-інтелектуалів сприяв підбурюванню до гоніння, і влада не могла не враховувати цього.

В 302 (*Lact. De mort. persecut. 10*) під час жертвоприношення Діоклетіана в Антіохії, коли він очікував результатів гадання по нутрошках заколотих тварин, глава гаруспиків Тагіс заявив, що присутність християн заважає проведенню церемонії. Розгніваний Діоклетіан наказав не тільки всім присутнім при обряді, але й тим слугам, які знаходилися в палаці, принести жертву богам, а тих, хто відмовиться, покарати батогами. Розіслані в армію накази примушувати до цього й солдатів, а тих, хто відмовиться, виганяти зі служби. Повернувшись у резиденцію в Нікомедії, Діоклетіан вагався, чи приймати активні заходи проти християн. Галерій разом з вищими сановниками, серед яких був Гієрокл, теж прибув у Нікомедію і наполягав на гоніннях.

Взимку 302 Галерій знову порадив Діоклетіану розпочати загальне переслідування християн. Бажаючи отримати божественну підтримку цього починання, Діоклетіан направив гаруспіка в мілетське святилище (оракул) Аполлона, щоб дізнатися волю богів. Оракул підтвердив бажання Галерія і оточення імператора (*Lact. De mort. persecut. 11*). Вірніше, відповідь оракула була інтерпретована як схвалення пропозиції Галерія. Проте й це не переконало Діоклетіана проливати кров християн. Був підготовлений едикт, який стосувався будівель і священних книг, а також різних категорій віруючих. Застосування смертної кари не передбачалося. Призначили крайній термін для існування християнства (язичницьке свято Терміналій 23 лютого 303). На світанку цього дня озброєний загін воїнів на чолі з префектом оточив Нікомедійський храм, який знаходився неподалік від палацу імператора: двері храму були виламані, священні книги спалені, коштовності пограбовані, і весь храм був повністю зруйнований. Так під кінець свого правління, під впливом Галерія, Діоклетіан таки відновив гоніння на християн.

⁵ *Евсевий Памфіл. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 287.*

⁶ Тут мова йде про **1-ий едикт** проти християн, який поклав початок Великому гонінню. Він був обнародований 24.02.303 (указ оприлюднювався через повсюдне вивіщення його тексту на стінах будівель), на другий день після руйнації (23.02.303 на язичницьке свято Терміналій) Нікомедійської церкви. Від імені тетрархів Діоклетіана і Максиміана, Галерія і Констанція Хлора вимагалось:

- скрізь руйнувати християнські храми;
- списки Святого Письма відбирати і спалювати;
- богослужбові зібрання християн забороняти;
- християн позбавляти “честі (почестей) і гідності” (звань);
- церковне майно і майно християн конфіскувати;
- під час суду християн можна катувати і не приймати від них ніяких скарг (християни позбавлялися права виступати зі звинуваченнями в суді, тобто вони позбавлялися громадянських прав);
- християни-раби назавжди втрачали можливість отримати свободу;
- від духовенства вимагалось видавати священний посуд і священні книги.

В цілому указ вимагав від християн дотримання традиційних римських релігійних практик. Суддям наказувалося без зволікань приймати до розгляду будь-яку скаргу на християн і вилучати їх власність, якщо буде знайдено хоч найменший привід для таких дій. Самим же християнам заборонялося звертатися до суду, що надавало їх мучителям повну безкарність. Нарешті, християни позбавлялися всіх прав громадян Імперії, в тому числі виборчих, церква фактично була оголошена поза законом.

Єпископ Мензурій Карфагенський був радий, що зміг обдурити гонителів і замість священних книг видати їм еретичні книги, які для відомостей зберігалися в нього. Проте значно частіше ситуація була більш гострою, тому що тих, хто не видавав священних книг і посуду, піддавали репресіям, а тих хто видавав – вважали такими, що “відпали” – судження церкви з цього приводу були досить суворі. На думку християнських авторів, під час Діоклетіанового гоніння було знищено незрівнянно більше християнських книг, ніж згодом, у християнську епоху, книг язичницьких – за вироком церковних судів, тому що язичницькі книги, знищені християнами, можна перерахувати на пальцях однієї руки, в той час як язичники знищували взагалі всі християнські книги (хоча така теза спірна).

Після цього, за твердженням християнських авторів, розпочалися такі жахи, які важко навіть зобразити. В хід були пущені різноманітні катування й страти, судді не зупинялись ні перед якою жорстокістю. Лютість мучителів доходила до того, що скалічених лікували, щоб знову мучити; мучили іноді від десяти до ста чоловік на день, без розрізнення статі й віку.

Невдовзі в імператорському палаці в Нікомедії протягом 15 днів відбулися 2 пожежі (друга пожежа охопила навіть спальню імператора). Галерій переконав свого тестя, що палів треба шукати серед християн, після чого залишив Нікомедію. Імператор тепер розглядав усіх християн як ворогів. Свою жінку Пріску і доньку Валерію він змусив здійснити жертвоприношення, але придворні-християни виявились більш твердими. Дорофей, Петро і багато інших відмовились виконувати наказ імператора і після жорстоких катувань були страчені. Першими жертвами гоніння стали також єпископ нікомедійський священномученик Анфім (302; пам. 3 вересня), багаточисленні клірики і миряни цього міста (диякон Феофіл, Мардоній, Мігдоній, Петро, Індіс, Зенон, діва Дакна, Євфимій), серед яких були навіть діти (Lact. De mort. persecut. 15; Euseb. Hist. Eccl. 8, 6; пам. 20 січня, 7 лютого, 2, 3 вересня, 21, 28 грудня). Проте вивуватців пожеж так і не знайшли (християнські автори вважають, що це була просто провокація Галерія, хоча таке твердження й неаргументоване). Гоніння активно проводили префект Флакцін, потім намісник (колишній вікарій) Гієрокл, і нарешті його спадкоємець Прісцілліан. Едикт про заборону церкви був надісланий Максиміану і Констанцію Хлору. Напередодні Пасхи він був оприлюднений у Сирії, до червня його текст став відомий в усіх провінціях, які належали Максиміану.

Гоніння на християн (303–313), яке почалося за часів імператора Діоклетіана і продовжувалося його спадкоємцями, було останнім (10-м) великим і найбільш суворим переслідуванням християн у Римській імперії. Щоправда, інтенсивність гоніння була неоднаковою в межах держави. За виключенням Галлії й Британії, які перебували під управлінням цезаря Констанція I Хлора і де справа обмежилася руйнуванням декількох храмів (тобто, Констанцій реалізував тільки перший указ), едикт виконувався з великою суворістю і повністю. В Італії, Іспанії і Африці, підвладних імператору Максиміану Геркулію, а також на Сході, у володіннях Діоклетіана і Галерія, церковні книги спалювались, храми стирались з лиця землі. Були випадки, коли самі клірики передавали представникам місцевої влади церковні цінності і священні книги. Інші, як згаданий єпископ Мензурій Карфагенський, підміняли богослужбові книги еретичними і віддавали останні представникам влади. Були і мученики, які відмовлялися видавати що-небудь, як Фелікс Тубізський у Північній Африці (пам. зх. 24 жовтня; Болотов В. В. *Собрание церковно-исторических трудов: в 8 т.* – М. : Мартис, 2001. – Т. 3. – С. 158; Zeiller. – Vol. 2. – P. 464).

⁷ *Евсевий Кесарийский. Книга о палестинских мучениках [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://agios.org.ua/wiki/index.php>*

⁸ *Лактанций. О смертях преследователей / пер. с лат. языка, вступ. ст., коммент., указатель и библиогр. список В. М. Тюленева. – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 155–156*

⁹ 24.02.303.

¹⁰ Християнам заборонялося звертатися до суду.

¹¹ Церква фактично була поставлена поза законом.

¹² Натяк на етнічне (напівварварське) походження Діоклетіана (з Іллірія) і Галерія (з Дакії).

¹³ За християнською традицією, цього сміливця, який зірвав едикт зі стіни, звали Евентієм; він був підданий катуванню і страчений (*Lact. De mort. persecut. 13; Euseb. Hist. Eccl. 8, 5.1*). Іншим сміливцем був солдат Георгій, нині покровитель Англії, якого теж стратили. В 330 Константин встановив на його честь орден.

¹⁴ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 287.*

¹⁵ Першим указом.

¹⁶ Весною 303 у Вірменії й Сирії спалахнули бунти. Діоклетіан звинуватив у цьому християн, і невдовзі були видані один за одним нові едикти.

2-ий едикт (не раніше червня 303) був спрямований проти предстоятелів церков і, зокрема, передбачав:

- усі духовні особи (єпископи, пресвітери, диякони і навіть читці) кидаються до в'язниці без суду й слідства як політичні злочинці.

Отже, переслідуванню підлягали всі до єдиної духовні особи: не тільки єпископи, але і всі нижчі клірики, яких тоді було дуже багато, тому що не було чіткої межі між кліриками і простими церковними служителями: наприклад, привратники в церквах, чи санітари, які обслуговували церковні лікарні і богодільні, також вважалися кліриками. Всі християни повинні були повернутися до язичництва. Щодо тих, хто протестував, застосовували катування. Таким чином, гоніння розвивалося далі, і від конфіскації святинь і церковної власності швидко перейшли до арештів і страт духовенства.

¹⁷ *Евсевий Кесарийский. Книга о палестинских мучениках [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://agios.org.ua/wiki/index.php>*

¹⁸ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 293.*

¹⁹ Надалі Діоклетіан здійснює нові антихристиянські заходи (303). Це був другий указ.

²⁰ *Евсевий Кесарийский. Книга о палестинских мучениках [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://agios.org.ua/wiki/index.php>*

²¹ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 287.*

²² **Це був 3-ій едикт (прийнятий до липня/серпня 303, на язичницьке свято Віценціалій). Він передбачав:**

- від усіх ув'язнених християн (єпископи, священники та ін.) вимагати, щоб вони принесли жертву ідолам, августам і цезарям;
- хто жертвує, тих звільнити з ув'язнення, а хто відмовиться, тих дозволяється жорстоко катувати і навіть страчувати.

20.11.303 Діоклетіан з нагоди святкування 20-річчя вступу на престол пообіцяв загальну амністію (це рішення, як і третій едикт, було прийняте в Римі). Амністія стосувалася й християн, але досить своєрідно: звільняти мали тільки тих, хто публічно зрікався своєї віри і приносив жертви язичницьким богам. А тих, хто опирався, допитували. Все ж багато засуджених були випущені з в'язниць, інтенсивність переслівань дещо впала.

²³ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 293.*

²⁴ Тортурами – засоби покарання були досить жорстокі.

²⁵ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 305.*

²⁶ Здавалося, мучеництва припинилися, аж раптом вийшов новий указ.

²⁷ *Евсевий Кесарийский. Книга о палестинских мучениках [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://agios.org.ua/wiki/index.php>*

²⁸ За 13 днів до закінчення урочистостей у Римі (1.04.304) Діоклетіан виїхав до Нікомедії, але поблизу Равенни тяжко захворів. До 1 березня 305 він не з'являвся на публіці, деякий час перебував поблизу Істру.

Весною 304 в Нікомедії був виданий **4-ий едикт**, який ніби повторював відчайдушні заходи імператора Деція. Реально його автором був Галерій, у руках якого фактично й зосередилася влада. Хворий Діоклетіан повернувся в столицю лише в серпні 304, а в грудні 304 ледве не помер. 4-им указом усі християни під страхом смерті були зобов'язані здійснити жертвоприношення. До засуджених застосовувалися катування й муки, з метою примусити їх до жертвоприношень і публічного зречення християнства. Від застосування цього едикту по всій Імперії, за виключенням Галлії і Британії, пострадало багато віруючих. Християни знову опинилися поза законом.

Таким чином, протягом року (303–304) Діоклетіан видав 4 едикти проти християн з метою знищити церкву, і ці едикти визначали все більш наростаючі масштаби гоніння.

За 2 роки Діоклетіанового гоніння були страчені й замучені, за даними християнських авторів, тисячі чи навіть десятки тисяч християн. В день страчувалося по декілька десятків чоловік. Серед найбільш відомих і шанованих мучеників часів гоніння імператора Діоклетіана й пізніше – Марцеллін, папа римський (296–304), з іншими: Клавдій, Кірін, Антонін (304; пам. 7 червня ст.ст.), Марцелл, папа римський (308–309), з іншими: диякони Сісіній і Кіріак, а також Смарагд, Ларгій, Апроніан, Сатурнін, Папій і Мавр воїни, Кріскентіан, мучениці Пріскілла, Лукіна і Артемія царівни (304–310; пам. 7 червня), великомучениця Анастасія Узорошительниця (304; пам. 22 грудня), великомученик Георгій Побідоносець (303, пам. 23 квітня); єпископ Тіру Тіранніон (пам. 23 квітня; пам. груз. 10 листопада), мученик Андрій Стратілат і з ним 2 593 мученики (284–305; пам. 19 серпня), Іоанн Воїн (пам. 30 липня), Косма і Даміан Безсеребряники в Римі (284; пам. 1 липня, 17 жовтня, 1 листопада), Кірик і Юлітта Тарсійські (305; пам. 15 липня), архidiaкон Євпл Катанський (Сицилія, 304; пам. 11 серпня), великомученик Пантелеймон Целитель Нікомедійський (305; пам. 27 липня), Феодот Корчемник (303; пам. 7 листопада), Мокій Візантійський (295; пам. 11 травня), який був відомий у Константинополі; Севастіан Римський (287; пам. 18 грудня), культ якого в Середні віки набув великого значення в Західній Європі, а також казнохранитель Нікострат, жінки Зоя й Кастарія, пресвітер Транквілін і його сини Марцеллін і Марк диякони, начальник над тюрмами Клавдій, син його Симфоріан, брат Вікторин, Тівуртій і Кастул.

Багато жертв гоніння імператора Діоклетіана шануються церквою по групах. Такі, наприклад, єпископ Яннуарій Лаодікійський з дияконами Прокулом, Соссієм, Фавстом та іншими: Дисидерій, чтець Акутіон (305; пам. 21 квітня); пресвітери Трофим і Фал Лаодікійські (300; пам. 16 березня); мелітенські мученики: Ієрон, Ісіхій, Нікандр, Афанасій, Мамант, Варакій, Каллінік, Феаген, Нікон, Лонгін, Феодор, Валерій, Ксанф, Феодул, Каллімах, Євгеній, Феодох, Остріхій, Єпіфаній, Максиміан, Дукітій, Клавдіан, Феофіл, Гігантій, Дорофей, Феодот, Кастрікій, Анікіт, Фемелій, Євтіхій, Іларіон, Феодот і Амоніт (пам. 7 листопада); мученик Феодот і 7 дів анкірських: Александра, Текуса, Клавдія, Фаїна, Євфрасія, Матрона, Юлія (пам. 18 травня, 6 листопада); мучениця Феодулія, мученики Єлладій, Макарій і Євагрій Аназарбські (304; пам. 5 лютого); Маврікій Апамейський і 70 воїнів: Фотін, Феодор,

Філіпп та інші (305; пам. 22 лютого); Ісаакій, Аполлос і Кодрат Іспанські (303; пам. 21 квітня); мучениці Валерія, Кіріакія і Марія Кесарійські (пам. 7 червня); діва Лукія Римська з іншими мучениками: Рікс, Антоній, Лукіан, Ісідор, Діон, Діодор, Кутоній, Аронос, Капик і Сатур (301; пам. 6 липня); мученики Віктор, Сосфен і великомучениця Євфимія Халкедонські (304; пам. 16 вересня), мучениці Капітоліна і Єротиїда Кесаріє-Каппадокійські (304; пам. 27 жовтня) та ін. Після Нікомедії особливо жорстоким було гоніння в Африці і Мавретанії, Єгипті і Фіваїді, Палестині й Фінікії, Сирії й Понту. Гоніння тривало 8 років (303–311).

1.05.305 Діоклетіан склав із себе владу, змусивши так само вчинити й Максиміна Геркулія, і поселився в палаці в Салоні (тепер Спліт), який автор мав змогу оглянути. З цього моменту гоніння фактично припинилося на Заході, у володіннях Констанція Хлора, який став августом, а згодом і його спадкоємця Константина Великого. Не відновлювалось переслідування християн й іншими правителями Заходу – Флавієм Севером, Максиміаном Геркулієм (який повернувся до влади) і Максенцієм. Каральні закони поступово відмінялись, і вважається, що Медіоланський едикт, виданий Константином Великим і Ліцінієм у 313, остаточно завершив цей період.

²⁹ *Лактанцій. О смертях преследователів / пер. с лат. язика, вступ. ст., комент., указатель и библиогр. список В. М. Тюленева. – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 159–160.*

³⁰ Судилищем.

³¹ Жертовники.

2.2. Анонім

Анонім (кін. III – поч. IV ст. н.е.) – невідомий мандрівний філософ і вчитиль риторики. Був при дворі Діоклетіана з початку великого гоніння на християн. Автор антихристиянського твору. Про нього згадує християнський апологет Луцій Целій Фірміан Лактанцій (бл. 250 – бл. 325).

Текст

Lact. Div. Inst. 5 2 (4–7)¹. “(4). І ось цей чоловік², який руйнував свої міркування [власними] звичаями або звичаї свої засуджував [власними] міркуваннями, сам щодо себе будучи суворим цензором і суворим звинувачувачем, у той самий час, коли нечестивим чином став утискувати праведний народ, вивергнув із себе три книги проти [істинної] релігії та імені християнського. (5). Він насамперед заявив, що обов’язок філософа – допомагати людям³, які заблукали, й повернути їх на правильну дорогу, тобто до вшанування богів, чия воля й могутність, як він сам говорив, правлять світом; не терпіти, щоб

неосвічених людей обдурювали [хитруни], щоб їхня простота не стала здобиччю й джерелом наживи для лукавців. (6). Він говорив, що філософ має достойним служінням показувати незрячим⁴ світло мудрості, щоб вони не тільки зціпилися, сприйнявши культ богів, але й щоб, відмовившись від непотрібної впертості, уникнули тілесних катувань і не віддавали марно своє тіло на розтерзання. (7). Також, щоб стало зрозуміло, заради чого писалася ця праця, він виливає похвали імператорам, чие благочестя й мудрість, як він сам говорить, проявилися як в інших справах, так і, особливо, в захисті релігії богів. Нарешті, він давав поради в людських справах, щоб усі люди, віддаляючись від “нечестивого й бабського марновірства”, дотримувались законних священних обрядів, і добивалися прихильності власних богів”.

Коментарій

¹ *Лактанцій. Божественные установления. – Кн. 1–7. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2007. – С. 306–307.*

² Лактанцій пише про якогось антихристиянськи зорієнтованого автора, котрого не називає по імені, зображуючи його лицеміром, який проповідував добродесність і бідність, одягався в плащ і носив бороду, але в себе вдома вів розкішне життя, через зв'язки з суддями забирав чуже майно тощо. За словами Лактанція, цей автор написав свою працю в 3-х книгах через підлесливість до імператорів, які переслідували християн. Але, як зазначає Лактанцій, він не досяг ні слави, ні авторитету. На жаль, окрім небезпристрасних свідчень християнського апологета, нам нічого не відомо про цього автора.

³ В їх хибних думках.

⁴ Розумово.

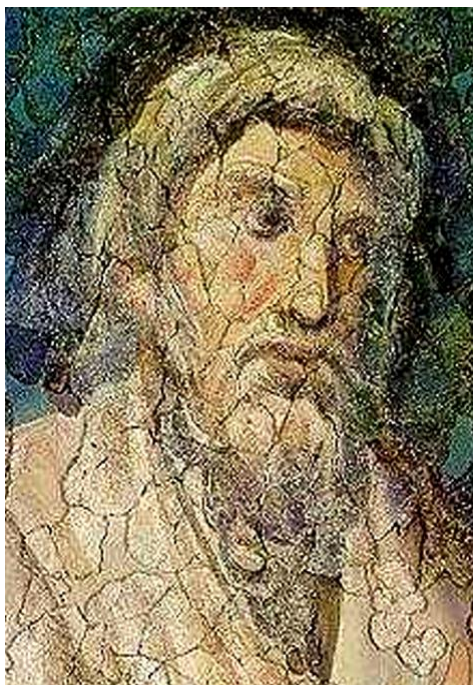
2.3. Гієрокл

Гієрокл (III–IV ст.) – римський державний діяч і письменник. Учень неоплатоніка Порфирія. Обіймав ряд високих цивільних посад, зокрема вікарія. У 303 був намісником і верховним суддею в провінції Віфінія. Брав участь у гонінні на християн, організованому імператором Діоклетіаном. Написав антихристиянський твір “Правдиве слово” (“Правдолюб”) у 2 кн. з підзаголовком “До християн”, витяги з якого збереглися у працях ранньохристиянських істориків (Лактанцій, Євсевій).

Текст

Lact. Div. Inst. 5, 2 (1–2)¹
“(1). І ось оскільки в нас не було
достойних і досвідчених учите-
лів, які б переконливо й при-
страсно спростовували поши-
рені в суспільстві помилки, які б
кожний доказ захищали за до-
помою краси й багатства істини,
то ця [наша] слабкість спонука-
ла декого зухвало писати проти
невідомої їм істини. (2). Я про-
мовчу про тих, які нападали на
неї в колишні часи. Але коли я
на запрошення [Діоклетіана]
викладав у Віфінії² риторичне
мистецтво, і трапилось так, що в
той же самий час там був зруй-
нований храм Божий, у тому
місті виявилися два чоловіки,
які, вже не знаю, через марно-
славство чи нахабство, глуми-
лися над підломленою й прини-
женою істиною”.

Лактанцій

Lact. Div. Inst. 5, 2 (12–14)³. “(12). Другий⁴ ще дошкульніше пи-
сав з цього приводу. В той час він належав до числа суддів і був од-
ним із ініціаторів гоніння. Не задовольняючись цим злочином, він
почав переслідувати творами тих, кого знищував [силою]. (13). Так,
він склав дві книги не проти **християн**, щоб не здавалося, ніби він
вороже над ними насміхається, а християнам, щоб думали, що він
дає їм людяні й гарні поради. В них він намагався так брехливо ви-
ставити Священне Писання, що воно перетворювалося на повну
собі протилежність⁵. (14). Бо він надрукував деякі глави, які, як йому
здавалося, суперечили самі собі, настільки повно й детально все
підібравши, що здавалося, ніби колись він сам сповідував цю
релігію”.

Lact. Div. Inst. 5, 2 (17)⁶. “(17). Особливо він⁷ очорнював **Павла**
й **Петра**, й інших учнів ніби [первісних] сіячів обману. Втім, він
визнає їх чоловіками грубими й неосвіченими, бо деякі з них займа-
лись рибальським промислом⁸”.

Lact. Div. Inst. 5, 3 (4)⁹. “Цей письменник стверджує також, що
Христос, вигнаний іудеями, зібрав [собі] шайку з 900 чоловік, зай-
мався розбоями¹⁰”.

Lact. Div. Inst. 5, 3 (7)¹¹. “(7). Коли ж цей чоловік¹² висміював чудеса Христові, не заперечував їх, але хотів показати, що Аполлоній¹³ здійснив або такі, або навіть більші чудеса”.

Lact. Div. Inst. 5, 3 (9–10)¹⁴. “(9). Якщо Христос був маг, оскільки творив чудеса, то Аполлоній був усе ж вправнішим за нього. Бо, коли ти¹⁵ пишеш, що Доміціан¹⁶ наказав стратити його, той¹⁷ не прийшов на суд, а Христос був схоплений і розп’ятий на хресті. (10). Але, мабуть, він¹⁸ хотів показати зарозумілість Христа в тому, що той вважав себе Богом, так що Аполлоній здався б більш смиренним, бо, хоча й здійснив набагато більше, як вважає цей письменник¹⁹, все-таки не став приписувати собі цього імені²⁰”.

Lact. Div. Inst. 5, 3 (14)²¹. “(14). Отже, нерозумно те, що Аполлоній не побажав би цього²², якби міг. Бо немає нікого, хто б відкинув безсмертя, особливо, якщо ти²³ говориш, що деякими він був вшанований як Бог і що статуя його й тепер вшановується жителями Ефесу під іменем Геркулеса Алексінакського²⁴”.

Lact. Div. Inst. 5, 3 (16)²⁵. “(16). Я не стверджую, – говорить він²⁶, – що люди тому не вшановували Аполлонія як Бога, що він не побажав цього, а прагну довести, що ми, оскільки не вивели зразу ж із чудесних діянь божественність, більш мудрі, ніж ви, які визнали Христа Богом за виявлення незначних можливостей²⁷”.

Lact. Div. Inst. 5, 3 (25–26)²⁸. “(25). Адже, удостоївши Всевишнього Бога, якого ти визнав Великим Богом, Творцем речей, Джерелом благ, загальним Отцем, Творцем і Попечителем тих, хто живе, ти позбавив свого Юпітера влади, скинув його з престолу, включив його до числа прислужників. (26). ...Адже ти запевняєш, що боги існують, і все ж підпорядковуєш їх тому Богіві, Релігію Якого намагаєшся заперечити²⁹”.

Euseb. Contr. Pash. verb. 2³⁰. “(2). Всюди на різні голоси трезвонять [вони]³¹, звеличуючи Ісуса як такого, що нібито дарував сліпим зір і здійснив ще деякі подібні їм чудеса³²”.

Euseb. Contr. Pash. verb. 2³³. “(2). Погляньмо, проте, наскільки краще й розумніше дивимось ми на подібні речі і якої ми дотримуємося думки про добродішних людей³⁴”.

Euseb. Contr. Pash. verb. 2³⁵. “(2). Але в часи наших предків, у добу правління **Нерона**, прославився Аполлоній із Тіани³⁶, який у самому ранньому віці в Егах Кілійських³⁷ став жерцем того самого людинолюбця Асклепія і сотворив багато чудес...”.

Euseb. Contr. Pash. verb. 2³⁸. “(2). Таким чином, для чого ж я згадав про це³⁹? Щоб можна було співставити наше добросовісне і в усьому ґрунтовне судження [по кожному пункту] – з легковажністю⁴⁰ християн, – якщо ми того, хто здійснив таке, вважаємо не Богом, а лише людиною, обдарованою богами, – вони ж через якихось дватри чуда оголошують Ісуса Богом⁴¹”.

Euseb. Contr. Pash. verb. 2⁴². “(2). Варто зважити і те, що про діяння Ісуса понарозповідали Петро, Павло і деякі з їх супутників – усі люди брехливі, неосвічені і самозванці, – а про діяння Аполлонія розповіли Максим із Ег⁴³, філософ Дамід⁴⁴, супутник його, і афінянин Філострат – люди прекрасно освічені, які шанували істину, і завдяки любові до людей не побажали приховати діяння чоловіка благородного і угодного богам⁴⁵”.

Коментар

¹ *Лактанцій. Творення : пер. Е. Карнеева. – Ч. 1–2. – Ч. 1. – СПб. : Изд. Кораблева и Сиракова, 1848. – С. 341.*

² *Віфінія* – римська провінція в Малій Азії.

³ *Лактанцій. Божественные установления. – Кн. 1–7. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2007. – С. 307.*

⁴ Люцій Целій Фірміан Лактанцій (бл. 250 – після 325) у своєму творі “Сім книг божественних установлень” (між 307–310) наслідує апологета Мінущія Фелікса і подає цитати з твору Герокла, якого він не називає по імені. При цьому він говорить про неоригінальність язичницького автора, зазначає, що той запозичує аргументи в інших авторів з метою показати нібито наявні суперечності Євангелій. У творі, присвяченому історії Великого гоніння, Лактанцій називає три імені (окрім імператорських) організаторів гонінь у Віфінії: префект Флакцін, колишній помічник намісника Герокл і його спадкоємець на посаді намісника Прісцилліан (*Lact. De mort. persecut. 16.4*).

⁵ Поставало таким, яке цілком саме собі суперечить.

⁶ *Лактанцій. Божественные установления. – Кн. 1–7. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2007. – С. 308.*

⁷ Герокл.

⁸ Деякі з них здобували засоби до життя рибальським ремеслом. Твір Герокла мав значне поширення в Імперії, що й змусило отців церкви вдатися до його ретельного спростування.

⁹ *Лактанцій. Божественные установления. – Кн. 1–7. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2007. – С. 308.*

¹⁰ Подаючи непривабливий образ Христа, Герокл лише наслідує антихристиянську традицію, що набула поширення в середовищі язичницької інтелігенції.

¹¹ *Лактанцій. Божественные установления. – Кн. 1–7. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2007. – С. 309.*

¹² Герокл.

¹³ Герокл вважав Ісуса таким же магом, яким часом вважався Аполлоній із Тіани (I ст. н.е.), мандрівний неопіфагорієць, що його язичники вважали мудрецем, а християни – чаклуном і шарлатаном. Його біографію написав Флавій Філострат. Герокл не заперечує істинності чудес Христа, але намагається затьмарити їх, вважаючи рівними їм чи навіть значимішими за них чудеса Аполлонія.

¹⁴ *Лактанцій. Божественные установления. – Кн. 1–7. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2007. – С. 309.*

¹⁵ Гієрокл.

¹⁶ *Доміціан* – імператор Тіт Флавій Доміціан (81–96).

¹⁷ Гієрокл.

¹⁸ Гієрокл.

¹⁹ Гієрокл.

²⁰ Бога. Для Гієрокла язичницький мудрець, поза всяким сумнівом, визначніший за Христа.

²¹ *Лактанцій. Божественные установления. – Кн. 1–7. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2007. – С. 310.*

²² Посмертного вшанування.

²³ Гієрокл.

²⁴ Тобто захисника від зла. Принижуючи Ісуса, Гієрокл протиставляє йому Аполлонія, якого, за окремими виключеннями, люди не вважали Богом.

²⁵ *Лактанцій. Божественные установления. – Кн. 1–7. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2007. – С. 310.*

²⁶ Гієрокл.

²⁷ Повторюючи звинувачення проти християн, викладені Цельсом, Гієрокл висуває їм новий докір у тому, що язичники шанують Аполлонія як людину, а не як Бога, хоча він і здійснив великі справи. Правда, він не враховує того, що християни шанують Христа не за чудеса, а за те, що він був для них Сином Божим, який прийшов у світ згідно передбачень пророків. Гієрокл часто цитує християнські тексти, намагаючись продемонструвати їх суперечливість. Водночас, ведучи вогонь проти обоження Христа, що є цілком зрозумілим, якщо врахувати язичницькі переконання автора, він не заперечує історичності Ісуса. Тобто, факт реальності Христа як людини для автора не підлягає ніякому сумніву, хоча він досить скептично сприймає його вчення.

²⁸ *Лактанцій. Божественные установления. – Кн. 1–7. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2007. – С. 311.*

²⁹ Критикуючи християнство, сам Гієрокл був глибоко віруючим язичником, правда, виразником монотейстичної тенденції (про ідею “монотейстичної релігійності” в язичництві див.: *Мозговий І. П. “Монотейстична” тенденція в пізньоантичному язичництві // Українське релігієзнавство. – № 4. – К., 1996. – С. 56–61; Мозговий І. П. Неоплатонізм і християнство: монографія. – Суми: Козацький вал, 1997. – 216 с.; Мозговий І. П. Неоплатонічна традиція в східній патристиці: автореф. дис. ... д-ра філос. наук. – К., 1999. – 40 с.; Мозговий І. П. Неоплатонізм і патристика, або Світло в приємках великої цивілізації: монографія. – Суми: ДВНЗ УАБС НБУ, 2009. – 471 с.).*

³⁰ *Евсевій Памфіл. Против Похвального слова, написанного Филостратом в честь Аполлония, по поводу сделанного Иероклом сопоставления между Аполлонием и Иисусом Христом // Раннехристианские апологеты II–IV вв. : переводы и исследования. – М., 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/acts/02/03/apologety_11.htm*

Назва твору, мабуть, більш пізнього походження. Вперше такий варіант зустрічається у Фотія (*Bibl. cod.* 39). Згодом традиційною стала вірогідна коротка назва – “Проти Гієрокла”, яку поряд із розширеною подає editio princeps (перше видання) (*Aldi Manuffi. – Ven. 1501–1502*).

³¹ Християни.

³² Гієрокл намагається засвідчити свої добрі наміри щодо християн, як людей марновірних, яким він дає поради, як позбутися заблуджень. Посилаючись на

Біблію, він викриває “неправду християн”. Твір Гієрокла не дійшов до нас, проте збереглося написане Євсевієм його спростування під назвою “Євсевія Памфіла проти Філострата про Аполлонія Тіанського, внаслідок ужитого Гієроком співставлення його (Аполлонія – *I. M.*) з Христом” (бл. 325). Євсевій теж зневажливо ставиться до Гієрокла, тому цитує його незначною мірою, вважаючи, що Аполлоній не йде ні в яке порівняння з Христом.

³³ *Евсевий Памфил. Против Похвального слова, написанного Филостратом в честь Аполлония, по поводу сделанного Иероклом сопоставления между Аполлонием и Иисусом Христом / Памфил Евсевий // Раннехристианские апологеты II–IV вв. : переводы и исследования. – М., 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/acts/02/03/apologety_11.htm*

³⁴ Гієрокл має намір протиставити наївним християнським поглядам більш глибокі думки язичників.

³⁵ *Евсевий Памфил. Против Похвального слова, написанного Филостратом в честь Аполлония, по поводу сделанного Иероклом сопоставления между Аполлонием и Иисусом Христом / Памфил Евсевий // Раннехристианские апологеты II–IV вв. : переводы и исследования. – М., 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/acts/02/03/apologety_11.htm*

³⁶ Гієрокл вказує, що Античний світ знав багатьох людей, які творили чудеса. Але, симпатизуючи піфагорейзму, він обирає знаряддям антихристиянської полеміки більш цілісний і несуперечливий, на його думку, образ історичної особи, жерця Бога Асклепія, Аполлонія з Тіани (I ст.), одного з найбільш шанованих героїв Античності. При цьому він користується романом Флавія Філострата “Життя Аполлонія з Тіани”, до якого, зрештою, звертається і його опонент Євсевій.

³⁷ Ще за життя Євсевія в Егах Кілікійських, як, судячи з усього, і в інших містах, існував культ Аполлонія. Ніяких посилянь чи згадок про це Євсевій у своїй роботі не робить.

³⁸ *Евсевий Памфил. Против Похвального слова, написанного Филостратом в честь Аполлония, по поводу сделанного Иероклом сопоставления между Аполлонием и Иисусом Христом / Памфил Евсевий // Раннехристианские апологеты II–IV вв. : переводы и исследования. – М., 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/acts/02/03/apologety_11.htm*

³⁹ Про діяння Аполлонія.

⁴⁰ Основна думка Гієрокла та, що Аполлоній здійснив більші чудеса, ніж Ісус, до того ж ці чудеса важливіші. Але при цьому Аполлоній вважається лише мудрецем. Тому обожнення Ісуса тим більше безпідставне.

⁴¹ Звинувачення в “легковажності” – одне з головних звинувачень Гієрокла проти християн. Євсевій чотири рази повертається до нього (на початку і в кінці глави 17, 20 в *Hist. Eccl.*).

⁴² *Евсевий Памфил. Против Похвального слова, написанного Филостратом в честь Аполлония, по поводу сделанного Иероклом сопоставления между Аполлонием и Иисусом Христом / Памфил Евсевий // Раннехристианские апологеты II–IV вв. : переводы и исследования. – М., 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/acts/02/03/apologety_11.htm*

⁴³ Див.: *Philostr. Vit. Apol. 1, 12*. Всі свідчення про нього йдуть від Філострата – про те, що він написав книгу про молоді роки Аполлонія і що в Гераклеї Понтійській слухав піфагорійського ритора Євксена (*Philostr. Vit. Apol. 1, 7*). Див. також: *RE. Maximus (36)*.

⁴⁴ В гл. 3 першої книги Філострат розповідав про те, що якийсь Дамід, який жив колись у стародавньому Ніні (“чоловік досить мудрий”), разом із Аполлонієм займався філософією і склав його життєпис, і що хтось із родичів Даміда познайомив імператрицю Юлію Домну з цими ще не відомими спогадами. Філострату було доручено переробити їх і потурбуватись про їх видання. Автор “V. A.”, таким чином, наполягає на достовірності своїх джерел. Проте можливо, що спогади Даміда неавтентичні (*Meyer E. Apollonios von Tyana und die Biographie des Philostratus // Hermes. – 1917. – № 52. – S. 271 – 324*), а особа вигадана (*Speyer W. Zum Bild des Apollonios bei Heiden und Christen //Jahr. fur Ant. und Christ. – 1974. – V. 17. – S. 47 – 68*).

⁴⁵ Хоча протиставлення язичницького мудреця Ісусу часом не є вдалим, Гієрокл наполягає на авторитетності античних джерел на відміну від сумнівних свідчень неосвічених християн. ◆

2.4. Імператор Галерій

Гай Валерій Максиміан Галерій (250–311) – римський імператор (1.03. чи 21.05.293/ 1.05.305 – 5.05.311). Народився в Феліксі Ромуліані (Дакія) поблизу Сердіки. Його батьком був селянин, а матір'ю – Ромула. Спочатку Галерій нас худобу. За часів імператорів Авреліана і Проба служив в армії простим солдатом, а в правління Діоклетіана вибився в старші командири.

Діоклетіан поставив його префектом преторія. У 293 в Сірміумі був призначений цезарем Сходу і усиновлений Діоклетіаном. Мусив розлучитися з жінкою (від якої мав доньку Валерію Максимілу – згодом жінку Максенція) і оженитися на дочці усиновителя Валерії, яка в свою чергу усиновила Кандідіана, позашлюбного сина Галерія. Мав управляти істрівськими провінціями: Паннонією, Іллірією, Македонією, Ахайєю і Критом. Максиміан Геркулій, співправитель Діоклетіана, також призначив собі цезаря – намісника Іллірії Констанція Хлора. Спочатку Галерій був 4-им у тетрархії.

Голова Галерія з Фелікс Ромуліани.
Порфир

У 294 разом із Діоклетіаном Галерій воював проти сарматів на кордонах Імперії. В 295 брав участь у війні з карпами і бастарнами. Заснував провінцію Валерію. Коли в 296 в Єгипті спалахнув бунт під керівництвом Доміція Доміціана і Аврелія Ахіллея, Діоклетіан покинув перський кордон, де його замінив Галерій. У 297 поблизу Карр і Каллініка (Сирія) він був переможений шахом Персії (з 293) Нарсесом. У 298 в вирішальній битві у Вірменії армія Галерія вицент розгромила персів. До Риму відійшли 5 перських провінцій, на вірменський престол повернувся Тіридат III, що обумовило поширення сирійського християнства і християнізацію Вірменії.

В 302 и 303 він знову воював із сарматами й карпами. 20.11.303 чотири тетрархи відзначили в Римі 20-річчя правління двох августів і 10-річчя правління двох цезарів. У 304 Галерій разом з Діоклетіаном провів інспекцію істрівських провінцій. 1 травня 305 Діоклетіан зрікся влади в Нікомедії, старшим августом став Галерій (другим – Констанцій Хлор), який прийняв в управління Схід (Іллірик і Мала Азія). Попередньо він переконав Діоклетіана призначити цезарями вірних собі людей – друга Флавія Севера і племінника Максиміана Дазу (Дайю). В липні Константин виїхав у Британію до батька, після смерті якого був проголошений імператором (Галерій визнав його лише цезарем при августі Флавію Северу). 28.10.306 легіони проголосили в Римі імператором Максенція, сина колишнього тетрарха Максиміана.

Після невдалих походів на Рим Севера й Галерія (307) останній безуспішно намагався позбавити влади Максенція і його батька Максиміана, який повернувся в політику по завершенні наради в Карнунті (Галерій, Максиміан, Діоклетіан). Після самопроголошення Максиміана августом Галерій дарував йому й Константину титули “синів Августа” (308). Взимку 310 Галерій тяжко захворів. 30.04.311 він видал Нікомедійський едикт про віротерпимість. За його бажанням був перевезений у рідні місця, де й помер від раку чи від гангрени пеніса. 8 разів консул (293, 297, 300, 302, 305, 306, 307, 311).

Текст

Lact. De mort. persecut. 9 (2)¹. “(2). Була в ньому² природна жорстокість звіра й дикість, чужі римській крові. І це не дивно, оскільки його мати родом із племені, яке мешкало за Істром; свого часу вона, перебравшись через річку, втекла від народу карпів, який переслідував її, в Нову Дакію³”.

Lact. De mort. persecut. 11 (1–2)⁴. “(1). Його⁵ мати була шанувальницею богів гір⁶ і жінкою досить марновірною. Ще за життя вона ледве не щоденно влаштовувала сакральні бенкети⁷, а також своїх слуг пригощала наїдками⁸. Християни утримувались від них; і коли вона бенкетувала з єдиновірцями⁹, ті християни [ревно] віддавалися поста́м і молитвам. (2). Через це вона прониклась ненавистю до них¹⁰, а свого сина, не менш марновірного, постійно спонукала жіночими скаргами до знищення цих людей¹¹”.

Lact. De mort. persecut. 21 (1)¹². “(1). Досягнувши великої могутності¹³, Галерій спрямував думки свої на шматування землі, кордони якої розсунув ще далі¹⁴”.

Lact. De mort. persecut. 21 (7–11)¹⁵. “(7). По відношенню до незначних застосовувались катування вогнем; він¹⁶ його використовував насамперед проти християн¹⁷, видавши укази, за якими вони, визнані винними, після різних катувань піддавалися ще тортурам тліючим вугіллям¹⁸. (8). У той час як нещасні були прив’язані до стовпів, під ними¹⁹ досить довго підтримували слабкий вогонь до тих пір, доки шкіра [на ступнях], остаточно зморщена жаром, сама не відокремлювалася від кісток. (9). Після цього до окремих частин тіла підносили, попередньо збивши полум’я²⁰, факели так, щоб на тілі не залишалось жодного живого²¹ місця; а обличчя страдальців тим часом поливали [холодною] водою і обмивали вуста вологою, щоб не пересихало горло, у зв’язку з чим до них поверталася свідомість²². (10). Проте кожен зрештою втрачав сили, оскільки через декілька днів, коли вся шкіра вже зварювалася²³, сила вогню досягала нутрощів. (11). І на готовому поховальному вогнищі спалювалися вже обгорілі тіла; незначні останки²⁴, розтовчені при цьому в прах, викидалися в річку і море²⁵”.

Lact. De mort. persecut. 34 (1–5)²⁶. “(1). Серед іншого, що постійно здійснювали ми для блага й користі держави, до сих пір, зі свого боку, бажали ми цілковито правити римлянами згідно з законами предків²⁷ і принципами громадськими, а також турбуватися про те, щоб і християни, які залишили шлях прабатьків своїх, повернулися до благих думок²⁸. (2). Внаслідок самого способу думок, цих християн охопило таке безумство і таке нерозумне прагнення, що вони перестали дотримуватись [тих] стародавніх звичаїв, встановлених, [можливо,] їхніми ж прабатьками²⁸, але через власне свавілля і власні примхи самі вигадали собі закони, яких і дотримувались, і, поширюючи їх, об’єднали неразумністю своєю різні народи. (3). Нарешті, коли з’явилася наша постанова про те, щоб вони звернулися до стародавніх звичаїв, багато хто підкорився їй зі страху, багатьох же було покарано. (4). І оскільки більшість уперто не залишала своїх переконань, і до того ж ми бачили, що як не віддається належне вшанування і поклоніння небесам, так і не поважається Бог християнський, то, виходячи з міркування щонайм’якшої нашої ладності і згідно постійної любові, ми готові виявити щодо всіх людей поблажливість, без найменшого коливання поширюючи великодушність нашу, ми вирішили, щоб знову вільно жили християни²⁹, і нехай влаштовують свої зібрання, але так, щоб ніхто не порушував порядку³⁰. (5). Іншим же указом³¹ до суддів ми маємо намір вказати, щоб вони повинні виконувати. Тому, за великодушності нашої, нехай молять Бога свого³² за добробут наш, за державу нашу і за себе, щоб

усюди держава твердо стояла неушкоджена, і люди могли безтурботно жити в оселях своїх”³³.

*Euseb. Hist. Eccl. 8, 17 (3–10)*³⁴. “(3)³⁵. Імператор Цезар [Гай] Галерій Валерій Максиміан, непереможний, август, великий понтифік, великий переможець германців, великий переможець Єгипту, великий переможець Фіваїди, великий п’ятиразовий переможець сарматів, великий [дворазовий] переможець персів, великий [дворазовий] переможець карпатів³⁶, великий шестиразовий переможець вірмен, великий переможець Мідії, великий переможець Адіабени, трибун в двадцятий раз, імператор в дев’ятнадцятий, консул в восьмий, Батько Вітчизни, проконсул, (4) і Імператор Цезар [Гай] Флавій Валерій Константин, благочестивий, благополучний, непереможний, август, головний великий понтифік, трибун в п’ятий раз, імператор в п’ятий раз, консул, Батько Вітчизни, проконсул, (5) і Імператор Цезар Валерій Ліцініан, благочестивий, благополучний, непереможний, август, великий понтифік, трибун в четвертий раз, імператор в третій раз, консул, Батько Вітчизни, проконсул, – жителям своїх провінцій бажаємо здоров’я.

(6). Серед заходів, вжитих нами задля блага і користі народів, спочатку вирішили ми відновити все у римлян, згідно давніх законів і громадських настанов, турбуючись про те, щоб і християни, які відмовилися від учення своїх предків, узялися за розум. (7). В силу вигадок сповнилися вони такої самовпевненості, що не дотримуються настанов стародавніх і, можливо, навіть тих, що прийняті були їх предками. Кожний живе за власним розсудом, як хоче: вони вигадали самі собі закони, дотримуються їх і створюють у різних місцях спільноти.

(8). Тому й надійшло наше їм повеління повернутися до настанов предків; але дуже багато з них наразились на смертельну небезпеку, велика кількість була доведена до біди і померла різною смертю.

(9). Побачивши ж, що багато хто, перебуваючи в своєму безумстві, не здійснює належного поклоніння ні богам небесним, ні **Богу християн**, ми, за нашою людяністю й незмінною звичкою дарувати всім прощення, вирішили негайно поширити нашу милість і на християн: хай вони залишаються християнами, хай зводять будинки для своїх зібрань, не порушуючи тільки громадського порядку.

В другому посланні ми пояснимо суддям, що їм належить робити. (10). І згідно цього дозволу християни повинні молитися своєму Богові про благоденство наше, всієї держави і своє власне: хай буде все добре в державі і хай зможуть вони спокійно жити в своїх оселях”.

Коментар

- ¹ **Лактанцій. О смертях преследователей / пер. с лат. языка, вступ. ст., коммент., указатель и библиогр. список В. М. Тюленева. – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 141.**
- ² Галерію.
- ³ **Нову Дакію** – римську провінцію Дакію. Провінція з такою назвою з'явилася в 107 н.е. в результаті завоювань Траяна. Авреліан розділив її на дві частини – Верхню Дакію і Нижню Дакію. В 271 під натиском готів імператор Авреліан залишив територію Дакій і створив на правому березі Істру нову невелику провінцію під назвою Прибережна Дакія (*Dacia Ripensis*); вона знаходилася між Нижньою і Верхньою Мезією і мала центром місто Рагіарію (*Flav. Vor. Aur. 39*).
- ⁴ **Лактанцій. О смертях преследователей / пер. с лат. языка, вступ. ст., коммент., указатель и библиогр. список В. Тюленева. – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 149–150.**
- ⁵ Галерія.
- ⁶ **Богів гір** – не можна точно визначити, про яких богів гір тут іде мова. Ж. Моро вбачає в них Сільвана (римського бога лісів і дикої природи, в тому числі гір), Діану й Лібера (римський бог родючості й виноградарства), чий культ поширювався на Дакію й Мезію (*Moreau J. Lactance/ De la mort des persécuteurs. – Paris, 1954. – P. 267–268*).
- ⁷ **Бенкету** – з мешканцями свого села.
- ⁸ **Наїдки** – жертovní.
- ⁹ **З єдиновірцями** – можливо, разом із родичами вона годувала інших зголоднілих людей.
- ¹⁰ **Ненавистю до них** – пор.: “Злі люди не терплять інших свідків своєї злості, окрім тих, які їх схвалюють; а хто викриває їх своїм життям, тими вкрай обтяжуються. А й справді, до чого годяться неспокійні добродесні люди, зразкове життя яких служить постійним докором їх розпутним звичаям” (*Lact. Div. Inst. 5, 1*).
- ¹¹ Християн.
- ¹² **Лактанцій. О смертях преследователей / пер. с лат. языка, вступ. ст., коммент., указатель и библиогр. список В. Тюленева. – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 181.**
- ¹³ Верховної влади.
- ¹⁴ Після війни з персами.
- ¹⁵ **Лактанцій. О смертях преследователей / пер. с лат. языка, вступ. ст., коммент., указатель и библиогр. список В. Тюленева. – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 183.**
- ¹⁶ Галерій.
- ¹⁷ Про катування вогнем повідомляє і Євсевій Кесарійський (мучеництво Петра Нікомедійського, *Euseb. Hist. Eccl. 8, 6.3*; див. також: *Lact. Div. Inst. 5, 11.16–17*).
- ¹⁸ На повільному вогні.
- ¹⁹ Під ногами.
- ²⁰ Загасивши.
- ²¹ Неушкодженого.
- ²² Тобто, помирили не зразу.
- ²³ Повністю згорала.
- ²⁴ Тобто, зібрані кістки.
- ²⁵ Галерій брав активну участь в організованому Діоклетіаном грандіозному гонінні на християн. Тетрархія вже з моменту свого заснування була тісно пов'язана з язичницькою релігією. Згідно нової ідеології, імператори присвячували себе певному богові: Діоклетіан і Галерій – Юпітеру, а Максиміан Геркулій і Констанцій Хлор – Геркулесу. Після цього постало питання, що ро-

бити з християнством, яке досить швидко порювалося й розвивалося. Після декількох років бездіяльності Діоклетіана переконали боротися з цією релігією. Він видав у період з 24 лютого 303 по 304 чотири укази, формально підписані всіма тетрархами. Згідно цих указів, намісники провінцій повинні були руйнувати церкви і конфісковувати священні книги християн, а тих, хто відмовлявся приносити жертви римським богам, катувати і страчувати.

Християнські історики Лактанцій і Євсевій Кесарійський повідомляють, що призвідником гоніння був Галерій, якого вони зображують грубим і жорстоким. На їх думку, це він підштовхнув Діоклетіана до активних антихристиянських дій. Тоді, здавалося б, можна пояснити, чому всі укази були прийняті тільки на 19-ий рік правління Діоклетіана. І все ж таки роль Галерія в гонінні на християн, здається, дещо перебільшена. Оскільки християни відмовлялись приносити жертви язичницьким богам, гоніння могло бути викликане об'єктивними причинами, зокрема, такими як високий і тому загрозливий відсоток християн в армії. Галерій міг реально вплинути тільки на 4-й антихристиянський указ, виданий у 304. Останній зобов'язував усіх християн під страхом смертної страти приносити жертви римським богам.

Після прийняття 4-го едикту Діоклетіана Галерій прибув у Нікомедію і переконав хворого тестя зректися влади. Незважаючи на деякий спад переслідувань після зречення Діоклетіана, число мучеників, які постраждали за часів імператора Галерія і які шануються церквою, теж досить велике. За 8 років бл. 1,5 тис. християн, які не захотіли зректися своєї віри, були спалені, розп'яті, відправлені на плаху. Тисячі залишилися скаліченими. З них широко відомі такі: великомученик Димитрій Фессалонікійський (306; пам. 26 жовтня); Адріан і Наталія Нікомедійські (305–311; пам. 26 серпня); Кір та Іоанн Безсрібники і з ними мучениці Афанасія і доньки її Феодосія, Феоктіста і Євдокія (311; пам. 31 січня); великомучениця Катерина Александрійська (305–311; пам. 24 листопада); великомученик Феодор Тірон (пам. 17 лютого); багаточисленні групи святих, такі як 156 тірських мучеників на чолі з єгипетськими єпископами Пелієм і Нілом, пресвітером Зеноном, а також Ілією і Патернуфієм (310; пам. 17 вересня); нікомедійські священники Єрмолай, Єрміпп і Єрмократ (305; пам. 26 липня); єгипетські мученики Маркіан, Нікандр, Іперехій, Аполлон, Леонід, Арій, Горгій, Ірній і Памвон (305–311; пам. 5 червня); мелітенські мученики Євдоксій, Зенон і Макарій (311–312; пам. 6 вересня); амасійські мучениці Александра, Клавдія, Євфрасія, Матрона, Юліанія, Євфимія і Феодосія (310; пам. 20 березня); віфінські мучениці Мінодора, Мітродора і Німфодора (305–311; пам. 10 вересня), кесарійські мученики Антонін, Никифор і Герман (308; пам. 13 листопада), мучениці Єннафа, Валентина і Павла (308; пам. 10 лютого).

Ступінь переслідувань був неоднаковим в різних кінцях Імперії. Так, Констанцій Хлор на Заході лише зруйнував декілька храмів, у той час, як Максиміан Геркулій влаштував жорстокі страти. Максенцій і Константин, якого Галерій ще в 306 намагався затримати за допомогою Севера, проводили щодо християнства досить стриману політику. В той же час на Сході Галерій і Максимін Даза реалізовували всі укази Діоклетіана.

²⁶ Лактанцій. *О смертях преследователей / пер. с лат. языка, вступ. ст., коммент., указатель и библиогр. список В. Тюленева.* – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 211–213.

²⁷ Стародавніми законами.

²⁸ Ця вимога повернутись на шлях римських традицій повторює аналогічне положення з едикту Діоклетіана “Проти маніхейв” (*A cura di S. Riccobono et al. Firenze, 1940–1943. – Vol. 2. – P. 580–581.*)

²⁸ Власними предками.

²⁹ Діяли б у рамках закону.

³⁰ Цей уривок містить у собі основне положення едикту, який уперше законодавчо в масштабах Імперії обумовлював можливість вільного існування християн. Остання фраза можливо несе лише риторичне навантаження.

³¹ *Іншим же указом* – мабуть, цей документ не з'явився через швидку смерть Галерія.

³² *Молять Бога свого* – на думку Ж. Моро, “сам факт наявності цієї вимоги в едикті не може розцінюватися як якась несподіванка. Галерій вірив в існування Бога, якому християни молились. Проте до того часу він роглядав його як Бога шкідливого, так само, як християни сприймали богів язичницьких, вважаючи їх демонами” (*Moreau J. Lactance/ De la mort des persécuteurs. – Paris, 1954. – P. 395*). Звернення до богів з проханням про збереження держави в цілісності й непошкодженості можна зустріти і в більш ранній латинській літературі (див.: *Plin. Min. Ep. 10, 35–36*).

³³ Текст **1 едикту** (Галерія) про віротерпимість, обнародованого в Нікомедії напередодні травневих календ у VIII консульство Галерія і II консульство Максиміана (30.04.311).

Галерій мав намір зробити в 325 цезарями Максиміана і Кандіана. Але наприкінці 310 він тяжко захворів, що спричинило припинення гоніння на християн. Згідно едикту 311, вперше в історії Римської імперії церкві був наданий легальний статус, християнство офіційно визнане дозволеною релігією. Відмінені попередні укази проти християн (в т.ч. видані в 303–304). Основна ідея указу 311 така: християни – це язичники, які ухилилися від релігії своїх батьків, створили свою власну особливу релігію і довільні закони, розбившись на секти. Держава вдавалася до різних заходів, щоб повернути їх до батьківської релігії. В результаті багато з них постраждали. Проте все це виявилось марним. Тому, щоб уникнути нових мук, страждань і смерті, державна влада оголошує свою поблажливість – пересте рішучими заходами залучати християн до релігії їх батьків, дає їм змогу дотримуватись їх нової релігії за умови, що вони проситимуть свого Бога дарувати здоров'я імператору і добробут усій державі. Указ був складений досить туманно, хоча й толерантно щодо християн. Основне – вони тепер могли відкрито сповідувати свою релігію і проводити молитовні збори за умови, що молитимуть свого Бога про процвітання і добробут Римської держави.

Одразу ж після оприлюднення цього тексту всі зарештовані християни були звільнені. Проте едикт поширювався тільки на володіння Галерія (Максимін Даза його не прийняв, а Ліціній і не зобов'язаний був приймати). Найбільш вірогідна причина такого рішення Галерія полягала в тому, що він зрозумів одне: гоніння на християн потерпіло невдачу; християни не тільки не зникли, але й закріпилися в своїй вірі; окрім того, страждання окремих християн не викликали сподіваного захоплення в язичницького населення (*Euseb. Hist. Eccl. 8, 17; Lact. De mort. persecut. 34*).

³⁴ **Євсевій Памфіл. Церковная история / Памфіл Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 315–316.**

³⁵ Окрім грецького перекладу Євсевія Лактанцій подає тут текст указу латинською мовою.

Муки Галерія тривали протягом усього року, коли, зрештою, зломлений хворобами, він, за словами християнських авторів, змушений був визнати Бога. Змучений все новими стражданнями, він, як стверджували історики церкви, час від часу голосно кричав, що відновить храм Божий і сповна відплатить за злодіяння. Напередодні смерті він видав цей едикт. Свою жінку Валерію і сина Кандіана Галерій доручив Ліцінію і невдовзі помер.

Про Галерія писали Орозій, Євтропій, А. Віктор, Анонім Валезія (*Anon. Val. De Const.* 2), А. Марцеллін (*Amm. Marcel. Hist.* 23, 5.11), Ієронім (*Hieron. Chron.* 270 *Olimp.*).

³⁶ Народ карпів, який мешкав понад Гіпанісом (тепер Дністер).

2.5. Імператор Максимін Даза

Гай Галерій Валерій Максимін Даза (Дайя) (20.04.270–08.313) – римський імператор (1.05.305/05.309–08.313). Виходець із Іллірії. Син сестри Галерія. Був пастухом; усиновлений дядьком, який забезпечив йому на військовій службі швидке просування вгору. Максимін досяг посади військового трибуна. Після відмови Діоклетіана й Максиміна від імператорської влади (1.05.305) був призначений цезарем і отримав трибунську владу. Прийняв ім'я Гая Галерія Валерія Максиміна, заручив свою молодшу дочку з сином Галерія і отримав східні провінції й Єгипет зі столицею в Антіохії.

В 308, на нараді в Карнунті, де були присутні всі визнані керівники Імперії (Діоклетіан, Галерій, Максиміан), Максимін розраховував отримати титул августа. Але Галерій призначив на цю посаду свого товариша Ліцінія. Максимін і Константин заявили, що це призначення зроблене несправедливо. Намагаючись заспокоїти їх, Галерій присвоїв їм нові титули “синів августа”, але Максимін, опираючись на східну армію, проголосив себе августом (309).

Галерій поступився племіннику і невдовзі помер. Тоді Максимін зайняв Малу Азію і дійшов на північному заході до Боспору Фракійського. Ліціній зібрав військо на другому березі протоки, але при зустрічі в Віфінії суперники погодилися розмежувати свої володіння на основі існуючих кордонів. Водночас обидва розгорнули дипломатичну активність, намагаючись заручитися підтримкою інших претендентів на трон. Максимін уклав союз

Максимін Даза

із Максенцієм (311). По смерті Галерія його вдова Валерія прибула у володіннях Максиміна, який почав переслідувати її своїми докучаннями і погрозами, хоча був жонатим. Коли ж вона відмовила йому, він у гніві позбавив її майна, рабів, усього надбання і піддав важкому заслання в Сирійську пустелю.

Після неврожаю, жорстокого голоду й епідемії, які охопили всі східні володіння Максиміна, активізувалися банди грабіжників, що взимку 312/313 спричинило недостачу продовольства в Карії. Щоб відволікти увагу населення від цих проблем, Максимін на початку 313 напав на свого ворога, Ліцінія. Проте в битві під містом Тзурул він потерпів поразку і втік у свої володіння. Рятуючись від армії Ліцінія, Максимін Даза відступив у Тавр, де несподівано захворів і помер. Тричі консул (307, 311, 313).

Текст

Euseb. De mart. Palaest. 4¹. “(4). Як тільки цезар Максимін отримав вищу владу, [він] у той же час, показуючи всім знаки ніби вродженої богоненависті і безбожжя, розпочав проти нас гоніння, значно сильніше, ніж проводили його попередники. ...На третьому році започаткованого проти нас гоніння² Максимін удруге³ оголосив нам війну і вперше розіслав укази, щоб піклування й турбота міських правителів спонукала всіх до одного приносити жертви; ...глашатаї, ходячи по всій Кесарії, іменем префекта⁴ закликали в ідолоські капища чоловіків, жінок і дітей, і ... окрім того, тисяченачальник називав кожного по списку...”.

Euseb. De mart. Palaest. 9⁵. “(9). ...Раптом чоловік, який отримав владу переслідувати нас⁶, не знаю чому і через яку оману, знову спалахнув люттю проти християн, знову, таким чином, розсилалися по всіх областях ворожі нам грамоти Максиміна⁷. Тоді й префекти, і окрім того головнокомандувач військами, своїми оголошеннями, листами і всенародними повеліннями почали настійливо вимагати, щоб у всіх містах лічильники, воєначальники і збирачі податків потурбувалися щодо виконання імператорського указу, яким наказувалося зі всілякою старанністю відновлювати ідолоські капища, що руйнувалися, змушувати всіх до одного чоловіків, разом із жінками, рабами і навіть немовлятами, приносити жертви, здійснювати узливання і неодмінно куштувати цю саму, нечисту жертвовну їжу. З цього приводу всі предмети торгівлі на громадських площах були осквернені жертвовними узливаннями, а перед термами⁸ поставлені наглядачі, які повинні були тих, хто мився там, забруднювати скверними жертвами”.

Euseb. Hist. Eccl. 8, 14 (8–16)⁹. “(8). Ті, хто були першими серед чарівників і магів, удостоїлись у нього найвищих почесей, оскільки він був надто боязким і марновірним і вельми вшановував помилкові язичницькі погляди стосовно ідолів і демонів: кроку не робив без гадань і пророцтв¹⁰.”

(9). Тому він почав переслідувати нас частіше й сильніше за своїх попередників; наказав зводити храми в кожному місті, а капища, які від часу занепали, старанно відновлювати; по всіх місцях і містах призначив [він] ідолоських жерців і поставив над ними в кожній провінції верховного жерця, вибравши його з магістратів, котрі найбільш прославилися всілякими щедротами, і призначивши йому для охорони військовий загін. Усім чарівникам без розбору, як благочестивим улюбленцям богів, він роздавав важливі посади і великі привілеї.

...(13). Це сходило йому з рук у всіх, тільки не в християн: вони презирали смерть і ні в що не ставили таку тиранію. Чоловіків спалювали, заколювали, розпинали, кидали хижим звірам і топили в морській безодні, відрубували їм частини тіла і припалювали каленим залізом, виколювали очі і виривали їх, робили абсолютними каліками і ще морили голодом і, закувавши, відправляли на рудники – все терпіли вони за віру, лиш би поклонялись не ідолам, а Богам.

(14). Божественне слово зробило жінок більш мужніми, ніж чоловіки: одні, витримавши такі ж подвиги, отримували рівну нагороду за свою мужність, інші, яких спонукали на наругу, швидше віддавали душу смерті, ніж тіло розтлінню.

...(16). Тисячі інших, хто був не в змозі навіть чути про нікчемний дім, кому загрожували правителі провінцій, терпіли всілякі катування й муки і були засуджені на смерть¹¹”.

Euseb. Hist. Eccl. 9, 1 (1–6)¹². “(1). Відміна колишнього імператорського розпорядження була оприлюднена по всій Азії і по сусідніх провінціях. Доки події так і відбувалися, Максимін, тиран на Сході – чи був ще на світі такий безбожник – несамовитий ворог віри **Христової**, роздратований написаним указом, у відповідь на обнародоване розпорядження¹³ усно наказав своїм підлеглим припинити війну з нами¹⁴. Йти наперекір рішенню більш сильних¹⁵ йому ніяк не можна було, і він приховав виданий закон, не бажаючи, щоб про нього знали в областях, якими він управляв, а усно розпорядився своїм підлеглим припинити гоніння. Вони повідомляли цей наказ один одному письмово¹⁶. (2). І ось Сабін, який обіймав посаду верховного префекта, оголосив правителям окремих провінцій імператорську волю в посланні, написаному латиною¹⁷:

“(3). У найбільшому і найсвятеннішому завзятті своєму божественні владики наші, богоподібні самодержці, давно вже вирішили спрямувати думки всіх людей на шлях святого і праведного життя,

щоб і ті, хто, мабуть, живе не за звичаями римлян, віддавали безсмертним богам належну їм шану. (4). Проте непохитність деяких і упертість їх задумів дійшли до того, що їх не можна ні відвернути від власних рішень розумним і справедливим наказом, ні злякати майбутнім покаранням.

(5). Оскільки подібний спосіб життя багатьох може спричинити небезпеку, божественні владики наші, наймогутніші самодержці, за благородством природженого їм благочестя, визнали невластивим своєму божественному призначенню наражати людей з такої причини на небезпеку, і звеліли мені, набожному, поставити тебе, проникливого, до відома, що якщо знайдеться який-небудь християнин, що дотримується віри свого народу, то позбав його неспокою і небезпеки і не надумайся нікого карати під цим приводом, бо вже протягом досить тривалого часу встановлено, що їх жодним чином не можна переконати відмовитися від своєї впертості.

(6). Тому неодмінно напиши кураторам, стратегам і начальникам кварталів кожного міста, що вони в своїй діяльності повинні дотримуватися меж, визначених цим указом¹⁸.

*Euseb. Hist. Eccl. 9 (2)*¹⁹. “(2). Згаданий правитель Сходу, тиран, ненависник прекрасного, ворог усілякого добра²⁰, будучи не в змозі перенести це²¹, не дозволив утриматися такому стану речей навіть протягом шести повних місяців²². Ось як він придумав порушити мир: перш за все під якимось приводом заборонив нам²³ збиратися на кладовищах; потім, підбуривши якихось злих людей, він спорядив посольство до самого себе від антиохійців, заздалегідь підучивши просити в нього, як найбільшої милості, заборони жити в їх [рідному] місті будь-якому християнинові; до такого ж прохання спонукав він і інших. Провідником усього цього в Антіохії виявився Феотекн, страшний чародій і лукавий, негідний свого імені чоловік. Він, здається, був куратором міста”²⁴.

*Euseb. Hist. Eccl. 9, 4 (1–2)*²⁵. “(1). Феотекн був першим, хто діяв обдумано і планомірно. Решта магістратів, що жили в цій же провінції, поспішали прийняти подібну ж ухвалу; правителі провінцій, бачачи, що це бажано імператорові, наказували підлеглим діяти таким же чином. (2). І коли тиран відповів рескриптом, в якому висловлював повне задоволення їх²⁶ діями, знову спалахнуло гоніння на нас²⁷. У кожному місті самим Максиміном були поставлені ідолоські жерці і над ними верховні жерці, вибрані з найбільш відомих громадян, що відзначилися в усіх міських магістратурах”.

*Lact. De mort. persecut. 36 (3) – 37 (2)*²⁸. “36 (3). ...Спочатку він²⁹ ліквідує пільги, надані християнській громаді на законних підставах, підславши³⁰ міських легатів³¹, які просили, щоб він не

дозволяв проведення в їх містах християнських зібрань. [Це було влаштовано] з метою створити видимість того, що [саме ці] рекомендації спонукають і підштовхують його зробити те, що він збирався зробити самочинно. (4). Висловивши їм схвалення, Максимін призначив великих понтифіків³² за новим приписом, по одному зі знаті в кожному місті, які б проводили щоденні священодійства для всіх своїх богів³³, і за підтримки персоналу старших жерців докладали б зусиль до того, щоб християни нічого не затівали, а також не влаштовували б публічних і приватних зібрань. У разі ж викриття їх із повним правом слід було наvertати до жертвоприношень або віддавати в руки суддів. (5). Це було б не настільки важливим, якби він не поставив на чолі провінцій деяких осіб³⁴ високого стану з поваженнями (quasi) понтифіків, наказавши всім їм виступати одягнутими в білі хламиди³⁵. (6). Так він готувався влаштувати те³⁶, що перед цим зробив у східних областях. Проте, проголосивши для видимості поміркованість, він заборонив убивати рабів Божих, наказавши лише калічити їх. (7). Наслідком цього стало те, що сповідникам виколювали очі, відрубували руки, калічили ноги, відрізали ніздрі й вуха.

37 (1). Влаштувавши це, Максимін був наляканий посланнями Константина, тому і приховав усе³⁷. І все, ж якщо хто з християн³⁸ попадав до нього [в руки], він таємно топив таких у морі. Він не припинив також, за своїм звичаєм, приносити в палаці жертви деяким богам³⁹. (2). Головне ж, що він придумав, – щоб усіх тварин, яких він вживав у їжу, заколювали не кухарі, а жерці на жертovníках, і щоб більше нічого до столу не подавали, якщо це не було випробуване, не очищене жертвоприношеннями або не полите вином. Тому кожен, покликаний на обід, виходив з нього нечистим і навіть оскверненим”.

Euseb. Hist. Eccl. 9, 5 (1)⁴⁰. “(1). Вигадані тоді були “Акти Пілата” – записки, сповнені всілякої хули на Христа; за вказівки володаря списки цих “Актів” розіслали по всій підвладній йому країні з наказом помістити їх усюди по селах і містах на виду у всіх; учителям же, замість занять учбовими предметами, звеліли читати їх у школах і примушувати учнів вивчати напам’ять.

(2). Доки ці розпорядження виконувалися, воєнний правитель Дамаска Фінікійського (у римлян він називається дуксом) звелів схопити на площі декількох нікчемних жінок і змусив їх під загрозою катувань письмово заявити, що раніше вони були християнками і знають, що християни злочинці, що вони чинять непотребства в самих церквах; взагалі в наклепах на нашу віру вони сказали все, що він хотів. Додавши до “Актів” їх свідчення, він повідомив про це імператора, який наказав обнародувати й цю справу по всіх місцях і містах⁴¹”.

Euseb. Hist. Eccl. 9, 7 (3–14)⁴². “(3). Людська думка⁴³, що колись виявляла безсилу сміливість, нарешті, прогнавши і розсіявши туман безглуздої помилки, яка перед цим тримала в полоні згубного похмурого нецтва почуття людей, не стільки нечестивих, скільки нещасних, знайшла [тепер] силу і зрозуміла, що все управляється і стверджується добродійним Промислом безсмертних богів. (4). Не [можна] висловити, наскільки радісний, наскільки приємний і люб’язний нам цей великий доказ вашої благоговійної любові до богів. І раніше було всім відомо, наскільки ви благочестиві й наскільки віддані безсмертним богам; про вашу віру дізнаються не за допомогою пустих слів, що втратили сенс, – її прославляють безперервні й дивовижні справи. (5). Ось чому ваше місто⁴⁴ недаремно зветься храмом і помешканням безсмертних богів. Багато прикладів засвідчують, що своїм процвітанням воно зобов’язане богам, які перебувають у ньому. (6). І ось тепер, помітивши, що знову починають метушитися ці люди, сповнені проклятої пихатості і ніби в залишеному і згасаючому вогнищі своїми факелами знову збуджують величезне полум’я, ви нехтуєте власними важливими справами, забуваєте про свої колишні прохання і відразу ж, без жодного зволікання, вдаєтеся до нашого благочестя, як до притулку всіх релігій, прохаючи зцілення і допомоги. (7). Зрозуміло, що цю рятівну думку за вашу благочестиву віру вселили вам боги; це він, всевишній і великий Зевс, охоронець вашого прекрасного міста, що оберігає від біди і загибелі ваших батьківських богів, ваших жінок, дітей, рідний ваш дім і вогнище, так, він вдихнув у ваші душі це рятівне бажання, показуючи і даючи знати, наскільки чудово, прекрасно і спасительно звертатися до безсмертних богів, з належним благоговінням служити їм і приносити жертви. (8). Чи знайдеться такий дурень або зовсім позбавлена розуму людина, яка не розуміла б, що все відбувається за благодатної волі богів: земля не відторгає насіння, яке кидають у неї, і не обманює надій землеробів марним очікуванням; нечестива війна не потуплює безперешкодно в землю свій погляд; важкий клімат не вражає смертю висохлі тіла; море, схвильоване бурхливими вітрами, не здіймається горою; несподівані урагани не звалюються згубною бурею; нарешті, земля, спільна годувальниця і мати, не виступає в страшних судорогах зі свого лона, а гори, що підносяться на ній, не поглинаються безоднями, що розверзлися. Всі знають, що такі і набагато тяжкіші лиха донині часто траплялися, (9) і все це з вини згубної помилки і пустої пихатості цих беззаконників⁴⁵, що зміцніла в їх душах і, можна сказати, ганьби, що тримала під [своїм] гнітом ледве не всю землю.

(10). ...Хай поглянуть вони на широкі рівнини, що хвилюються колоссям, на луки, де благодатні дощі виростили траву і яскраві квіти, на даровану нам м’яку, помірну погоду.

(11). Нехай же зрадіють усі, що це влаштовано завдяки вашому благочестю, вашими жертвами і шануванням всемогутнього і щонайміцнішого Арея! Нехай зможуть усі спокійно насолоджуватися миром! А ті, що перестали блукати наосліп і повернулися до правильного й якнайкращого способу думок, хай зрадіють іще більше, як люди, що врятувалися від несподіваної бурі, позбулися важкої хвороби і отримали можливість насолоджуватися життям! (12). Якщо ж вони залишаться в цій проклятій пустій омані, то нехай будуть, як ви про це просили, вигнані далеко за межі вашого міста і його околиць, щоб, відповідно до вашого достохвального гарячого бажання, ваше місто, позбувшись усілякої скверни і безчестя, звернулося, за вродженою своєю схильністю, до благоговійного служіння безсмертним богам. (13). А щоб ви знали, як люб'язне нам було це ваше прохання, без зволікання, за власним спонуканням нашої, сповненої благоговіння душі, ми пропонуємо вам, благочестиві люди, у відповідь на вашу любов до богів, просити у нас будь-якої великої милості. (14). Погодьтеся тільки зробити це, і отримаєте все без зволікання. Надана вашому місту милість буде весь час засвідчувати про ваше благополуччя і любов до богів, а для ваших синів і нащадків стане доказом [того], що за нашої прихильності ви отримали гідну нагороду за вибраний вами життєвий шлях”.

Euseb. Hist. Eccl. 9, 8 (2–3)⁴⁶. “(2). До цих лих долучилася ще війна з вірменами; їх, людей, що відвіку були друзями і союзниками Риму, притому християнами, і християнами ревними, цей богоборець⁴⁷ спробував примусити до пожертвувань ідолам і демонам і цим зробив їх замість друзів ворогами і замість союзників – недругами⁴⁸. (3). Все це звалилося відразу, в один і той же час, осоромлюючи богопротивну чванливість самовпевненого тирана, який зухвало заявляв, що при ньому не буде ні голоду, ні чуми, ні війни, бо він шанує ідолів і притісняє нас⁴⁹”.

Euseb. Hist. Eccl. 9, 9, 13 (1–9)⁵⁰. “(13). Переклад указу тирана Максиміана (копія):

“(1). Іовій Максимін Август – Сабіну⁵¹.

Тобі, чоловікові поважному, і всім людям, думаю, відомо, що владика і батьки наші Діоклетіан і Максиміан, дізнавшись, що майже всі люди залишили служіння богам і приєдналися до народу християнського, справедливо ухвалили: всіх, хто відступив від ушанування богів, у науку іншим, карати і закликати до служіння богам.

(2). Коли ж я благополучно вперше прибув на Схід і дізнався, що дуже багато людей, здатних служити державі, за вищезгаданої причини вислано кудись суддями, я наказав кожному судді надалі ні з ким із християн, жителів провінцій, не чинити жорстоко, але повертати до служіння богам переконаннями і ласкою. (3). Судді, викону-

ючи наказ, почали дотримуватися моїх розпоряджень, і ніхто в східних областях не був ні висланий, ні скривджений, і люди, не відчуваючи пригноблення, охоче поверталися до вшанування богів. (4). Потім, коли минулого року я благополучно прибув у Нікомедію і залишався там, жителі цього міста прийшли до мене зі статуями богів і настійно просили жодним чином не дозволяти таким людям жити в їх рідному місті. (5). Але, дізнавшись, що в цих областях живе багато людей цієї віри, я дав їм таку відповідь: прохання їх принесло мені велике задоволення, але я не бачу, щоб воно йшло від усіх. І якщо є такі люди, що упираються в цьому марновірстві, то нехай кожен за своїм бажанням тримається того, чому віддав перевагу, а хто побажає, нехай звернеться до служіння богам.

(6). Так само жителям Нікомедії і решти міст, які звернулися до мене з таким же гарячим проханням: хай не живе ніхто з християн в їх містах, – я змушений був милосердно відповісти, бо всі колишні самодержці дотримувалися такого положення, і самим богам, якими утримуються всі люди і сама держава, було бажано, щоб я затвердив прохання, подане на захист віри в богів.

(7). Проте тобі, чоловікові благочестивому, дуже часто надсилались укази і давалися також накази не притісняти жителів провінцій, які дотримуються подібних звичаїв, але поводитися з ними спокійно, не даючи собі волі; хай також не потерпають ні від бенефіціаріїв⁵², ні від кого б то не було [не терплять] образ або вимагань. Я вирішив згідно з цим нагадати тобі, що ласкою і переконаннями ти швидше обернеш до віри в богів жителів наших провінцій. (8). І якщо хто за власним вибором вирішить, що слід вірити в богів, то таких людей належить приймати прихильно; якщо ж хто бажає дотримуватись своєї віри, залиш його жити за власною волею. (9). Тому ти повинен дотримуватись того, що тобі звеліли: нікому не дозволяється кривдити жителів наших провінцій і що-небудь у них вимагати, бо, як вище написано, слід закликати їх до віри в богів передусім ласкою і переконанням. А щоб цей наш указ дійшов до відома всіх, ти повинен обнародувати його власним розпорядженням”.

Lact. De mort. persecut. 46 (1–2)⁵³. “(1). Військам суперників⁵⁴, які зійшлися, здавалося, що битва скоро відбудеться. (2). Тоді Максимін дав своєрідну обітницю Юпітеру, що якщо він переможе, то ім'я християн він зітре і знищить повністю⁵⁵”.

Euseb. Hist. Eccl. 9, 10 (1–11)⁵⁶. “(10). Переклад указу тирана на користь християн з латинської мови на грецьку (копія):

“(1). Імператор Цезар Гай Валерій Максимін, переможець германців і сарматів, благочестивий, щасливий, непереможний, август⁵⁷.”

Віriamo, що кожному відомо і зрозуміло, якщо він подумки повернеться до минулого, що ми всіляко і незмінно піклувалися про благо жителів наших провінцій і прагнули забезпечити їм те, що для них найвигідніше, що стосується загального їх блага, що відповідає спільній користі і западає до душі кожного.

(2). Ще раніше нам стало відомо, що, посилаючись на розпорядження, дані божественними нашими предками Діоклетіаном і Максиміаном, які забороняли збиратися християнам, офіціали⁵⁸ займалися здирством і грабежем, і що зло це розростається на шкоду жителям, тоді як ми особливо прагнемо мати ревне про них піклування. Побачивши, що майно приватних осіб у край грабується, ми минулого року відправили наш указ правителям кожної провінції і ухвалили законом: якщо хто бажає наслідувати якомусь звичаю і зберігати свою віру, хай безперешкодно дотримується того, що вибрав; ніхто не сміє ні перешкоджати йому, ні забороняти; він може вільно діяти без страху і підозри так, як йому завгодно.

(9). Крім того, від нас тепер не могло приховатися те, що деякі судді не звертали уваги на наші накази і змусили наших людей засумніватися в наших розпорядженнях і здійснювати з побоюванням богослужбові обряди, які їм приємні. (10). Щоб надалі усунути всілякі підозри і всілякий привід до страху, ми ухвалили обнародувати справжній указ: нехай усі знають, що охочим наслідувати такому вченню і сповідувати таку віру дозволяється, по милості нашій, перебувати в тій вірі, яка їм звична і ними вибрана, як кому бажано або приємно. Дозволяється також споруджувати і церковні будинки. (11). А щоб іще посилити нашу милість, вирішили ми законом ухвалити наступне: якщо які будинки і землі належали раніше по праву християнам, а за наказом предків наших перейшли у володіння казни або були привласнені якимось містом, або продані, або комусь подаровані, то ми наказуємо повернути їх християнам у колишнє володіння – хай усі бачать наше благочестя і наше піклування⁵⁹.

Euseb. Vit. Const. 1 (59)⁶⁰. Коли ж м'яз Божий обтяжив його ще сильніше, очі у нього викотилися і, вийшовши зі своїх місць, залишили його сліпим. Таким чином, за справедливим визначенням, він зазнав саме тієї кари, яку перш за всіх винайшов для мучеників Божих⁶¹. Втім, і після такої поразки тиран ще дихав і, хоч пізно, проте ж, сповідався перед християнським Богом, зізнавався у своєму богоборстві і, подібно до першого⁶², перемінивши спосіб думок, в законах і указах письмово висловив свою помилку стосовно шанованих ним раніше богів і на власному досвіді знаходив переконання, що істинний Бог є тільки Бог християнський”.

Коментар

- ¹ *Евсевий Памфіл. Книга о палестинских мучениках / Памфіл Евсевий [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.pravlib.ru/evsevy_muchenik.htm#4*
- ² У 306 н.е. На початку свого правління цезар (з 305) Максимін Даза, якого християнські автори представляють фанатичним ворогом церкви, зовні поблажливо ставився до християн, багато з яких були звільнені з в'язниць, повернуті з рудників, їх не переслідували і їм було дозволено збиратися на сходки. Але потім він досить рішуче продовжив у своїх володіннях (Єгипет, Сирія і Палестина) розпочате Діоклетіаном велике гоніння. Вже в своєму першому указі (306) Максимін вимагав від намісників провінцій примушувати всіх чоловіків, жінок і дітей приносити жертви язичницьким богам (*Euseb. De mart. Palaest. 4, 8*). У Сирії, зокрема, в Антіохії і в Іудеї, він особисто перевіряв виконання цього наказу. Наслідком цього стали багаточисленні факти мучеництва. В Александрії за наказом префекта Єгипту страчено мученика Філорома і єпископа Тмуйтського священомученика Філея. В Палестині майже щоденно відбувалися езекуції; серед постраждалих були учений пресвітер Памфіл, мученики дякон Валент, Павло, Порфирій, Селевкій, Феодул, Юліан, Самуїл, Ілія, Даниїл, Іеремія, Ісайя (пам'ять 16 лютого), друг і наставник Євсевія Кесарійського. Багато християн Кесарії Палестинської після осліплення були засуджені на каторжні роботи в рудниках (*Ibid. 9*).
- ³ Після Діоклетіана.
- ⁴ В Палестині розпорядження імператора виконував префект Урбан, який в оточенні охорони здійснював узливання й жертвоприношення. Його спадкоємцем був Фірміам.
- ⁵ *Евсевий Памфіл. Книга о палестинских мучениках / Памфіл Евсевий [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.pravlib.ru/evsevy_muchenik.htm#4*
- ⁶ Мова йде про Максиміна Дазу. За тодішнім визначенням, він (як поставлений августом) належав до “нових людей”, як спочатку презирливо називали в середовищі римської знаті кожного вихідця з більш низьких прошарків, хто першим у своїй сім'ї обійняв посаду консула і згідно цього зумів піднятися до правлячих прошарків. Пізніше так взагалі називали будь-якого вискокчу.
- ⁷ У 309 Максимін відновив гоніння на християн, видавши новий указ. Це гоніння мало різку антихристиянську спрямованість. Усі, включаючи навіть немовлят, повинні були взяти участь у здійсненні публічних жертвоприношень і поїданні плоті жертвних тварин, кров'ю яких треба було окропляти всілякий товар, що продавався на ринку.
- ⁸ *Термами* – громадськими банями.
- ⁹ *Евсевий Памфіл. Церковная история / Памфіл Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 310–312.*
- ¹⁰ Однією з головних якостей Максиміна Дазу залишалося (з погляду християн) марновірство. Він був оточений магами і філософами, які поступово нав'язали йому думку, що сила християн полягає в їх стрункій та міцній церковній організації. Тому Максимін спробував надати язичницькій релігії подібної ж організації і заснував релігійну адміністрацію, схожу на християнську.
- ¹¹ Описуються події 310.
- ¹² *Евсевий Памфіл. Церковная история / Памфіл Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 318–319.*

- ¹³ У 311 Максимін Даза згідно указу Галерія на якийсь час припинив гоніння. Водночас він, незадоволений ще в 308 своїм титулом цезаря, проявив певну незалежність від августа Галерія і зумисно оголосив про пом'якшення антихристиянських заходів тоді, коли офіційна політика Галерія зводилася до переслідування християн: *“Коли такими подвигами великих Христових мучеників полум'я гоніння ослаблялося і священною їх кров'ю ніби гасилося, коли трудівникам за Христа в фівайдських рудоконнях уже давалася деяка доля відпочинку і свободи ... ми починали потроху дихати чистим повітрям...”* (Euseb. De mart. Palaest. 9, 1).
- ¹⁴ Мова йде про Нікомедійський едикт (весна 311), прийнятий за ініціативи Галерія, який Максимін Даза мусив виконувати.
- ¹⁵ Тобто, Галерія, Константина й Ліцінія.
- ¹⁶ Максимін неохоче підкорився указу, проте звелів намісникам не примушувати населення до насильницького поклоніння язичницьким богам.
- ¹⁷ Текст **2 едикту** (Максиміна, від його імені видав Сабін) про віротерпимість (весна 311).
- ¹⁸ Після цього правителі провінцій, вирішивши, що даним посланням підтверджується імператорський указ, оголосили в письмових розпорядженнях імператорську волю кураторам, стратегам і сільським старшинам. Цим приписам ще раніше передували справи: виконуючи до кінця імператорську волю, вивели на світ Божий ув'язнених, які сиділи в тюрмах за віру, відпустили тих, хто в покарання був засланий на рудники. Вважаючи, що імператор дійсно всього цього хоче, чиновники помилялись. Бо терпеливе ставлення імператора до християн протрималося лише півроку.
- ¹⁹ **Евсевий Памфіл. Церковная история / Памфіл Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 321.**
- ²⁰ Мова йде про Максиміна Дазу. Оскільки після смерті Галерія Ліцінії zvolікав, Даза зайняв усю Малу Азію до Боспору включно. Це викликало загострення його стосунків з Ліцінієм. Суперники вишикували війська на двох берегах протоки і між ними ледве не спалахнула війна. Проте в останній момент вони уклали мирну угоду і Максимін повернувся на Схід. Водночас Максимін уклав союз із Максенцієм, який лосив війну Константину за спонукання до смерті свого батька. Християнські автори зображують Максиміна розпусником, який оскверняв чужих жінок. Коли після смерті Галерія до нього приїхала Валерія, Даза спокусився на її вроду. Прагнучи вступити до шлюбу з Валерією, він обіцяв розлучитися зі своєю жінкою. Коли ж вона категорично відмовила йому, він конфіскував майно Валерії, звинуватив її в різних проступках і почав катувати близьких їй людей. Валерію й Пріску взяли під варту і заслали в одне з сирійських сіл, а потім принизливим способом перевозили їх з одного місця в інше. Валерія написала в Салону батьку. Той послав до Максиміна гінця з листом, прохаючи повернути йому жінку й дочку. Оскільки ж Діоклетіан не мав на той час реальної влади, варвар не прореагував на його прохання.
- ²¹ Успіхи християн.
- ²² Прийнявши після смерті Галерія (5 травня 311) в управління (до 313) весь Схід Імперії, цезар Максимін Даза в кінці 311 відновив гоніння на християн, хоча діяв едикт про віротерпимість, прийнятий Галерієм весною 311. Більше того, Максимін сам брав участь у складенні передсмертного указу Галерія про терпимість до християнства, проте через 6 місяців він знову повернувся

- до попередньої релігійної політики, яка досить уміло підкріплювалася поширенням сфабрикованих антихристиянських документів.
- ²³ Християнам.
- ²⁴ В дусі імператорської політики діяли правителі провінцій, що зводили наклепи на християн. Ці наклепи формально спонукали Максиміна до нового указу про гоніння.
- ²⁵ *Евсевій Памфіл. Церковная история / Памфіл Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 322.*
- ²⁶ Магістратів.
- ²⁷ Християн. Мова йде про події кінця 311.
- ²⁸ *Лактанцій. О смертях преследователей / пер. с лат. языка, вступ. ст., коммент., указатель и библиогр. список В. Тюленева. – СПб. : Алетей, 1998. – С. 217–220.*
- ²⁹ *Він* – імператор Максимін Даза. Мова йде про події, які трапилися після його спроби вторгнення через Боспор Фракійський на Балкани і замирення з Ліцінієм (311).
- ³⁰ Зумисне до себе.
- ³¹ Посланців від міст. Імператор потайки підбурював язичників, щоб вони брали на себе ініціативу вигнання християн з їх рідних міст на початку 312 (пор.: *Euseb. Hist. Eccl. 9, 2*). Про хронологію Максимінових гонінь див.: *Barnes T. D. The new Empire of Diocletian and Constantine. – Harvard, 1982. – P. 67–68.*
- ³² Жерців.
- ³³ У храмах (пор.: *Euseb. Hist. Eccl. 9, 14.9*).
- ³⁴ Чиновників.
- ³⁵ *Хламида* – (Χλαμύς) – чоловічого зовнішнього одягу в давніх греків. Хламида виготовлялася з вовняної тканини й відрізнялася від прямокутного гіматію меншими розмірами і покроем. Вона була продовгуватою мантією, яка накидалася на шию коротким боком, причому застіжка закріплювалась на грудях або на правому плечі. Хламида вважалась північно-грецьким (фессалійським і македонським) одягом, але з часом її вживання зробилось повсюдним. Носили хламиду спартанці, афінські ефеби (у віці до 20 років), а також в усіх грецьких державах – мисливці, мандрівники, вершники і солдати. Вона викроювалася з різних сортів тканин, однокольорових і строкатих, і прикрашувалась різноманітними візерунками й малюнками. Так, хламида ефебів була жовтого і шафранного кольору, солдатів – червоного, акторів – розшита золотом. У римлян хламида увійшла в моду за часів імператорів: Калігула носив хламиду, розшиту золотом, Каракалла – розшиту сріблом, Александр Север – хламиду яскраво-червоного кольору.
- ³⁶ На Балканах у 311. Повернувшись у свої володіння, Даза вирішив створити оновлену язичницьку релігію з жерцями, поділеними на класи. Таким чином, він уперше спробував реорганізувати язичництво, надавши йому особливого ієрархічного влаштування, яке б нагадувало християнську церкву (*Lact. De mort. persecut. 36–37; Greg. Naz. Or. 4*).
- ³⁷ Почавши реорганізацію язичництва, Максимін відновив утиски християн. Щоправда, знаючи, що август Константин протегує християнам, він діяв обережно. Що це були за послання, про які згадує Лактанцій, невідомо. Ж. Моро і С. Кальдероне вважають, що в даному випадку слід визнати деяку хронологічну плутанину в Лактанція, оскільки мова може йти тільки про послання Константина Максиміну після перемоги першого біля Мульвійського мосту.

І це був Медіоланський едикт, про що повідомляє Євсевій (*Euseb. Hist. Eccl.* 9, 9.12; *Moreau J. Lactance. De la mort des persecuteurs.* – Paris, 1954. – P. 404–405; *Constantino e il Cattolicesimo.* – Vol. 1. – Firenze, 1962. – P. 150–164). Вже 29.10.312, на другий день після битви, Константин міг надіслати Максенцію листа з вимогою припинити гоніння, а Максимін міг приховати цей лист. Навпаки, Т. Бернс доводить, що були більш ранні послання, які передували відправленому Максиміну тексту документа, складеного в Медіолані (*Barnes N. D. Lactantius and Constantine // The Journal of Roman studies.* – Vol. 63. – 1973. – P. 44–45)

³⁸ Максимін завжди був марновірним, про що повідомляв і Євсевій (*Euseb. Hist. Eccl.* 8, 14.8).

³⁹ З християн.

⁴⁰ *Євсевій Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий.* – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 322–323.

⁴¹ За вказівкою Максиміна Дази на початку 312 поширювались неавтентичні “Акти Пілата”, які містили наклепи на Христа (*Euseb. Hist. Eccl.* 9, 5.1). В той же час дукс у Дамаску зібрав тенденційні “свідчення” жінок, які порвали з християнськими громадами і тепер зводили наклепи на них. Додавши ці свідчення до “Актів”, дукс повідомив про них імператору. Максимін не забарився з новими діями.

⁴² *Євсевій Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий.* – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 325–326, 328.

⁴³ Переклад Максимінового едикту, виданого після постанови проти християн (початок 312). Взято з бронзової колонки (таблички) в Тірі. Такі колонки були вивішені повсюдно.

Невдовзі розпочалися нові страти: був кинутий звірам старий єпископ Сільван Емеський разом із дияконом Лукою і читцем Мокієм (312; пам. 29 січня), страчені єпископ Мефодій Патарський (312; пам. 20 червня), архієпископ Петро Александрійський (311, пам. 25 листопада), загинули інші єпископи Єгипту; в Нікомедії був убитий учений пресвітер Антіохійської церкви священномученик Лукіан (312; пам. 15 жовтня), постраждали єпископ Климент Анкірський і мученик Агафангел (312; пам. 23 січня), Порфирій Стратілат і 200 воїнів в Александрії (305–312; пам. 24 листопада), Євстафій, Феспесій і Анатолій Нікейські (312; пам. 20 листопада), Юліан, Келсій, Антоній, Анастасій, Василісса, Маріонілла, 7 юнаків і 20 воїнів антінойських в Єгипті (313; пам. 8 січня), Міна, Єрмоген і Євграф Александрійські (313; пам. 10 грудня) та ін.

⁴⁴ *Ваше місто* – Тір.

⁴⁵ Християн.

⁴⁶ *Євсевій Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий.* – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 328–329.

⁴⁷ Максимін.

⁴⁸ Взимку 312/313 гоніння на християн перестало бути питанням внутрішньої політики, оскільки Максимін розпочав війну з сусіднім Вірменським царством, яке ще за 10 років до того, в 301, при цареві Тіридаті III Великому (287–330), поставленому Діоклетіаном, зусиллями Григорія Просвітителя, майбутнього католикоса (302–325), прийняло християнство як офіційну релігію (*Euseb. Hist. Eccl.* 9, 8.2, 4). Таким чином, Максимін хотів замирити вірменів,

які чинили опір його спробам знову нав'язати їм язичництво. Римську ж державу в цей час охопили чума і виразка.

⁴⁹ Християн.

⁵⁰ *Евсевій Памфіл. Церковная история / Памфіл Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 334–335.*

⁵¹ Переслідування на Сході активно продовжувались до початку 313, коли Константин, який ще в 312 захопив Рим, тепер разом із Ліцінієм видав у Медіолані едикт (закон), який надавав повну свободу християнству. На вимогу Константина I Максимін Даза, якому августи надіслали едикт, був змушений припинити гоніння. Зберігся текст його рескрипту чи едикту (313) на ім'я префекта Сабіна, в якому наказувалось “не чинити жорстоко” щодо “жителів провінцій” і залучати їх “до служіння богам” більше “переконаннями і ласкою” (*Euseb. Hist. Eccl. 9, 9*). Усвідомлюючи те, що Константин покровительствує християнам (провінціалам), Максимін змушений був діяти обережно. Він вимушено (хоча й робив вигляд, що – за доброї волі) розіслав указ підлеглим правителям (*Euseb. Hist. Eccl. 9, 9.1–9*). Євсевій подає переклад з латинської на грецьку цього указу Максиміна, виданого в 313, після прийняття Медіоланського едикту. Проте про пом'якшення ставлення до християн мова в указі йшла тільки формально. Бо наказувалося лише не ображати їх. Водночас не було дозволу проводити відкрито зібрання християн, виконувати їх повсякденні обряди чи будувати церкви. Константин і Ліціній писали Максиміну, що Медіоланський едикт і закони дозволяють зазначені дії, але Максимін довго не здавався і не проголошував цих норм.

⁵² *Бенефіціаріїв* – від *beneficiarii* – воїнів, звільнених від несення служби в легіонах; як правило, вони були охоронцями при полководцях, а часом виконували поліцейські функції.

⁵³ *Лактанцій. О смертях преследователей / пер. с лат. языка, вступ. ст., коммент., указатель и библиограф. список В. Тюленева. – СПб. : Алетей, 1998. – С. 239.*

⁵⁴ Війська Максиміна й Ліцінія, які зішлись на Серенському полі 29.04.313, з тим щоб наступного дня розпочати битву.

⁵⁵ Як видно, Лактанцій від початку позбавляє битву політичного змісту; згадка про клятву Юпітеру в поєднанні з наступною оповіддю про сон Ліцінія і виголошення його військом молитви надає битві символічного значення. Це – битва, в якій має вирішитися доля двох віросповідань – язичницького й християнського. Дане місце – єдине в трактаті, де Лактанцій настільки явно зіштовхує язичництво й християнство. В описі попередньої битви – Константина й Максенція – Лактанцій цього не робить, його згадка про звернення Максенція до книг Сівілли (44, 8) навряд чи слід розглядати як повідомлення про звернення Максенція до язичницьких наприродних сил.

⁵⁶ *Евсевій Памфіл. Церковная история / Памфіл Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 337–338.*

⁵⁷ Переклад з латинської мови на грецьку указу Максиміна про віротерпимість на користь християн. Він був прийнятий після поразки Максиміна від Ліцінія, напередодні смерті першого (літо 313), через рік після видання ним указу про переслідування християн. Він визнавав деякі права християн, дозволяв богослужіння і будівництво церков.

Передісторія цього указу така. Взимку 312/313 (на початку 313) Максимін порушив мир із Ліцінієм, який на запрошення Константина поїхав у Медіо-

лан, і зацівав міжусобну війну. Він виступив із Сирії, пройшов по засніжених нагір'ях Малої Азії, переправився через Боспор і захопив міста Візантії та Гераклею (Перінф). Ліцінії виступив йому назустріч. 1.05.313 при Тзурулі на Серенському ("чистому") полі (між Гераклеєю і Адріанополем) у Фракії відбулася вирішальна битва. Хоча 70-тис. військо Максиміна більше, ніж у два рази перевищувало сили суперника (30 тис.), стомлені довгим переходом його солдати потерпіли нищівну поразку від Ліцінія, який продемонстрував талант полководця. Сам Максимін утік, переодягнувшись рабом, у Нікомедію (за ніч подолав відстань у 160 миль), де стратив язичницьких жерців та пророків, які віщували йому перемогу. Забравши жінку й дітей, він подався далі й оговтався лише в Каппадокії, де й прийняв указ про свободу християнам (середина літа 313).

Рятуючись від армії Ліцінія, яка наближалася, Максимін відступив у Тарс, де закінчив життя за нез'ясованих обставин (чи то був отруєний, чи то покінчив життя самогубством, чи то просто помер).

⁵⁸ *Офіціали* – від *officiales* – нижче чиновництво.

⁵⁹ Християнські автори з великим задоволенням описують, як перед смертю Максимін осліп і перетворився на живий скелет. Вони також небезпристрасно звинувачують його в непомірній грубості, жорстокості і пияцтві, невмінні вести державні справи, що не підтверджується свідченнями язичницьких авторів. Як би там не було, християни в проголошену імператором терпимість не вірили і з тривогою спостерігали за новою політикою колишнього жорстокого гонителя.

Максимін Даза був одним із останніх імператорів, вороже налаштованих щодо християн. На той час християнство мало велику реальну силу, мало покровителів у верхах Римської держави і навіть при імператорських палацах; церква володіла чималими матеріальними ресурсами, в тому числі рабами і землею, які переходили до неї по заповітах знатних і багатих християн, особливо жінок. Зрештою Максимін, розгромлений Ліцінієм у 313, зійшов з історичної арени. Всі східні провінції визнали владу Ліцінія, який жорстоко розправився з однодумцями Максиміна. Так, в Антіохії він наказав покарати Певкетія (тричі консула, завідувача казною), Кулькієна (префекта Єгипту в 303–305), Феотекна (правителя Антіохії). Були вбиті родичі й діти Максиміна (8-річний син Максим і 7-річна дочка, заручена з Кандідіаном), а їх матір кинули в ріку Оронт. Владу в Імперії поділили Константин і Ліціній. "Таким чином, трьохсотлітня епоха гонінь на християн з боку язичників, закінчилася зі славою для нової релігії і ганьбою для язичництва" (*Болотов В. В. Собрание церковно-исторических трудов: в 8 т. – М.: Мартис, 2001. – Т. 3. – С. 167*). Щоправда, в IV ст. відбулися ще два короточасні вияви антихристиянської політики (за часів імператорів Юліана й Євгенія), але то вже інша історія.

⁶⁰ *Евсевий Памфил. Жизнь блаженного василевса Константина. – М.: Лабарум, 1998. – С. 60.*

⁶¹ За Євсевієм, Максимін, який першим почав осліплювати християн, сам осліп, після чого прийняв указ про відміну гоніння.

⁶² Галерія.

2.6. Імператор Ліциній

Флавій Галерій Валерій Ліциніан Ліциній (бл. 263–325) – римський імператор (307/11.11.308–18.09.324). Народився в Дакії. За характером був жадібний і властолюбивий, суворий і запальний, дратівливий і вороже налаштований до науки, в усьому дотримувався воєнної дисципліни. Здавна знайомий з імператором Галерієм, стосунки з яким зміцніли під час війни проти перського шаха Нарсеса. В 307 Галерій зробив Ліцинія своїм співправителем з титулом цезаря і залишив його для оборони Іллірика і Фракії. Сам Галерій вирушив в Італію проти Максенція. Повернувшись у 308 з Карнунта, він проголосив Ліцинія августом і передав йому Рецію і Паннонію.

Після смерті Галерія (311) розпочалася війна між Ліцинієм і Максиміном Дазою, який володів Сирією і Єгиптом. Війська обох претендентів зустрілися в Віфінії, але імператори зуміли домовитись про поділ влади. Ліциній отримав європейські провінції імператора Галерія, а Максимін – азійські.

В 313 Ліциній оженився на Констанції, сестрі імператора Константина I. Коли Ліциній перебував в Італії, а Константин готувався до походу проти франків, Даза переправився з великим військом в Європу і взяв Візантій. Ліциній поспішив назад, але через раптовість нападу зумів зібрати лише невелику армію. Неподалік від Геллеспонта (на Серенських полях при Гераклеї) відбулася битва, в якій Максимін потерпів повну поразку (30.04.313) і змушений був тікати в Азію. Після того, як він помер у Тарсі, його жінка й діти були страчені, всі східні провінції визнали владу Ліцинія.

Після загибелі інших претендентів на престол владиками Римського світу залишились Ліциній і Константин. Невдовзі після смерті Максиміна Дази між союзниками спалахнуло нове протистояння, яке тривало десять років. У 314 Константин розбив Ліцинія біля Цібале і відібрав у нього Далмацію, Мезію і Македонію. В 323 війна відновилася. Ліциній був знову розгромлений у Фракії і відступив на Халкедон. Константин переслідував його і в Малій Азії.

Ліциній. Ауреус (аверс)

В морській і сухопутній битві поблизу Нікомедії Ліцінії ще раз потерпів поразку, здався Константину (324), якому передав свій імператорський одяг, і зрікся влади. Константин заслав Ліцінія в Фессалоніки, але через деякий час наказав задушити його. 6 разів консул (309, 312, 313, 315, 318, 320).

Текст

Lact. De mort. persecut. 46 (3–11)¹. “(3). Тоді ж, в останню (прохіме) ніч перед битвою², перед Ліцінієм, який спав, постав Ангел Божий³, напучуючи його негайно піднятися і молитись Всевишньому Богові з усією своєю армією; якщо він зробить це, то перемаже. (4). Після цих слів йому здалося, ніби він піднявся і став поряд із тим, хто його напучував, і Ангел учив його, яким чином і якими словами йому слід молитися Богові. Прокинувшись, Ліцінії наказав привести писця і продиктував йому наступні слова, згідно почутого:

(6). “Боже Всевишній, Тебе ми молимо. Святий Боже, Тебе молимо. Всю справедливість Тобі довіряємо, благо наше Тобі довіряємо, всю державу нашу Тобі довіряємо. Завдяки Тобі ми живемо, завдяки Тобі існуємо в достатку й щасті. Всевишній, Святий Боже, почуй наші молитви. До Тебе руки здіймаємо. Почуй, Святий Всевишній Боже”⁴.

(7). Їх записують на багаточисленних листах і розсилають препозитам і трибунам, щоб кожний навчав своїх солдатів. Отримали натхнення всі, хто повірив, що перемога була сповіщена з неба. ... (10). Ряди воїнів уже бачать один одного. За наказом командирів воїни Ліцінія відкидають щити, [розв’язують зав’язки шоломів,] здійсмають руки до небес і, [вийшовши перед препозитами,] слідом за імператором повторюють молитву. Приречене військо⁵ чує шум голосів тих, хто молився. (11). Повторивши цю молитву тричі і сповнившись мужності, вони знову одягають на голову шоломи і піднімають щити”.

Lact. De mort. persecut. 48 (2–13)⁶. “(2). Коли ми, Константин Август і Ліціній Август, благополучно зустрілись при Медіоланумі і, разом звернувшись до питання про користь і благополуччя народу, обговорювали серед іншого те, що визнали корисним для більшості людей, вирішили, що перш за все слід розпорядитися стосовно тих, хто зберігав богошанування; згідно з чим ми дарували **християнам** і всім можливість вільно сповідувати таку релігію, яку хто побажав⁷, так щоб божественність спокійно й умиростворено могла існувати як у небесній обителі, так і в нас, і серед усіх, хто знаходиться під нашою владою⁸. (3). Таким чином, в результаті цієї благої наради і належного розмірковування ми постановили, що необхідно узаконити те, що вважали за необхідне завжди, а саме, що взагалі не слід нікому відмовляти у виборі, якщо хтось звернув свої думки до богошанування християнського або релігії, яку визнав для себе найбільш придат-

ною; щоб всевишня Божественність, чий святості ми слідували б з доброї волі, могла проявляти у всьому своє благоговіння і милість.

(4). А тому твоєму благочестю⁹ слід знати, що після усунення всіх без винятку кондіцій¹⁰ щодо християн, які колись були письмово віддані для твого виконання, ми постановляємо, щоб кожен із тих, хто живить прагнення до сповідання релігії християнської, відтепер законно й відкрито, без якого б то не було неспокою і тривоги для себе, дотримувася її. (5). Ми вирішили, щоб ти знав, що тобі слід найпильнішим чином подбати про те, щоб християни не були позбавлені можливості вільно і без будь-яких обмежень дотримуватись своєї релігії. (6). Разом з тим, наскільки ти розумієш, нами було вирішено, нехай знає твоє благочестя, дати й іншим¹¹ можливість так само відкрито й вільно дотримуватись своєї релігії, аби заспокоївся від цього час наш; щоб кожен мав добру волю вибрати собі віру, оскільки ми не бажаємо, щоб нами хто-небудь обмежувався як у посадовому статусі (honor), так і в праві дотримуватись будь-якої релігії. (7). І, понад те, ми вирішили постановити щодо християн, що якщо будь-які місця, де вони раніше мали звичай збиратися, щодо яких також були дані розпорядження до твого виконання, під відомим виглядом були захоплені і в колишні часи були кимось куплені або з фіску нашого, або якимось інакше, тим же християнам без грошової виплати і без вимоги якої б то не було винагороди, заснованої на обмані і двозначності (ambiguitate)¹², поверталися. (8). Також ті з земель, що були подаровані¹³, слід якомога швидше повернути християнам; щодо тих, хто ці землі придбав за службу або отримав в дар, якщо вони просять про наше благовоління, нехай звертаються до вікарія¹⁴, з тим, щоб їм була надана допомога милістю нашою. Все це слід передати християнській громаді¹⁵ через твоє посередництво і без зволікання. (9). І оскільки християни не тільки тими місцями, в яких вони зазвичай збиралися, а й іншими володіли, за законом зібрання їх, тобто церкви – не приватних осіб, але спільноти, – то, відповідно до загального закону, який ми вище виклали, ти накажеш повернути їх без якоїсь суперечки і неприязні цим самим християнам, тобто громаді¹⁶ і кожному їх зібранню, дотримуючи, звісна річ, вищевикладеного порядку, щоб ті, хто буде повертати землю, не отримуючи викупу, сподівались, як ми сказали, на відшкодування збитків від нашої милості. (10). У всьому цьому ти зобов'язаний виявити необхідне посередництво відносно вищезначеного зібрання християн, щоб приписи наші виконувалися якомога швидше, щоб проявлялася в цьому, завдяки нашій поблажливості, миролюбність народу. (11). Щоб перебувало, як було сказано вище, Божественне благоговіння, випробуване в багатьох справах наших, біля нас, щоб протягом нашого і нащадків наших часу перебував у блаженстві народ наш. (12). А щоб милість наша в цьому непорушному законі могла дійти до відома всіх, накажи своїм приписом вивісити¹⁷ усюди ці розпорядження і довести їх до загального відома, щоб закон, милістю нашою даний, не міг бути невідомий”.

(13). Коли цей указ був оголошений [письмово], було також наказано [усно], що місця зібрань слід відновити в попередньому стані”.

Euseb. Vit. Const. 1 (50)¹⁸. “(50). Спершу, прикидаючись другом, він¹⁹ діяв за навіюванням підступності й обману, і зважився на це в надії досягти мети. Але слугі своєму²⁰ Бог відкривав усі, що влаштовувані в пійтмі, підступи²¹. Спійманий на перших своїх спробах, Ліціній звернувся до другого засобу – до обманів: то засвідчував він дружню прихильність, то стверджував довіру до себе клятвенними договорами, потім раптом відкидав постановлені статті, а тим часом через послів говорив знову зворотнє, знову сердито приховував свою брехливість...²²”.

Euseb. Hist. Eccl. 10, 8 (10–11)²³. “(10). Насамперед, він вигнав зі свого палацу всіх християн і тим, нещасний, сам себе позбавив їх молитов перед Богом, які, за звичаєм і вченням своїх предків, вони підносять за всіх. Потім він розпорядився звільнити зі служби в кожному місті і позбавити звання всіх воїнів, які не принесуть жертви демонам. [Але це були дрібниці порівняно з великими утисками]. (11). Втім, навіщо перераховувати окремо і детально вчинки цього богоненависника і говорити про закони самих беззаконних, які придумав цей чоловік, що переступив усі закони? Він, наприклад, указом заборонив усім подавати з людинолюбства їжу ув’язненим у в’язницях страждальцям, жаліти зголоднілих в’язнів і взагалі заборонив бути добрими і робити добро за природним відчуттям співчуття до ближніх. Згідно закону, украй жорстокому і ганебному, осоружному природній доброті, жалісливі люди повинні були терпіти однакове покарання разом із тими, кому вони співчували: їх заковували в кайдани і кидали до в’язниці – людинолюбів карали як злочинців”.

Euseb. Vit. Const. 1 (52)²⁴. “(52). ...Всіх підвладних собі богосланувальників вислав з імператорського палацу, і мужів, особливо вірних собі і благоналаштованих, відправив у заслання, а тих, хто за минулі свої подвиги отримав від нього знаки почесностей і гідності, підпорядкував іншим і наказав їм обіймати рабські посади. Притому, намагаючись викрадати майно всіх, як знахідку²⁵, він почав погрожувати смертю людям, які приписували собі рятівне ім’я²⁶”.

Sulp. Sev. Chron. 33 (2)²⁷ “(2). І дійсно, в той час²⁸ Ліціній, який боровся з Константином за владу, звелів своїм воїнам здійснювати язичницькі жертвоприношення, тих же, хто відмовлявся, виганяв зі служби. Проте це не вважається гонінням; настільки все було легше, ніж у ті часи, коли церкві наносилися глибокі рани”.

Euseb. Vit. Const. 1 (54). “(54)²⁹. ...Вже відкрито наказав виключити з загонів (ταγματων) воєначальників (ηγεμονιχων) тих міських воїнів, які не будуть приносити жертви демонам. ... Про його повеління, щоб ніхто, з почуття людинолюбства, не приносив

їжі страдальцям у в'язницях і не виявляв жалості до вмираючих від голоду в'язнів ... співчуваючі люди повинні потерпіти рівну долю з тими, кому вони співчували, і ті, хто вчиняв справи людинолюбства, мали піддатися покаранню, яке переносять покарані”³⁰.

Euseb. Hist. Eccl. 10, 8 (14–16)³¹. “(14). Дійшовши до межі безумства, він³² накинувся на єпископів, убачаючи в них, усіляких служителів Бога, супротивників своєї діяльності. Діяв він зі страху перед Константином не відкрито, а потайки й хитро, і згубив своєю підступністю найзнаменитіших. Спосіб убивства був дивовижний, досі не чуваний. (15). Те, що було зроблене в Амасії й інших містах Понту, перевершило саму крайню жорстокість. Там одні церкви були зруйновані щент, а інші замкнуті, щоб не можна було їх звичайним відвідувачам збиратися і здійснювати службу Божу. (16). Усвідомлюючи своє зло, він думав, що молитви підносяться не за нього, і був переконаний, що ми все робимо тільки для боголюбивого імператора³³ і благаємо Бога бути милостивим тільки до нього; тому він і спрямував на нас увесь свій гнів”.

Euseb. Vit. Const. 1 (53)³⁴. “(53). ...Він видав інший закон, що забороняв чоловікам, при виголошенні молитов до Бога, перебувати разом із жінками, а жінкам відвідувати високоповажні училища чесноти. Заборонялося також єпископам викладати жінкам учення про богошанування і вимагалось, щоб для наставлення жінок обиралися б жінки. Тим часом, як усі з цього сміялися, він, для руйнування церков, вигадав і ще дещо: наказав звичайні зібрання народу робити за міськими воротами, на відкритому місці, під тим приводом, що повітря поза містом взагалі набагато чистіше, ніж у міських молитовнях”³⁵.

Euseb. Vit. Const. 1 (51)³⁶. “(51). ...Ліціній ... видав закон³⁷, який забороняв повсюдне і всіляке взаємне спілкування єпископів, мандрівку кожного з них до сусідньої церкви, проведення соборів або синодів і нарад про користь [християн]³⁸”.

Коментар

¹ *Лактанцій. О смертях преследователей / пер. с лат. языка, вступ. ст., коммент., указатель и библиогр. список В. М. Тюленева. – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 239–242.*

² Оповідатсь про переддень і день битви (30.04.313) між військами Ліцінія і Максиміна Дазі на Серенському полі (за 18 миль від Перінфа, неподалік від нинішньої р. Ергене, притоки Маріци-Евросу).

³ На думку Дж. Кріда, історія про сон Ліцінія і з'явлення йому ангела, найімовірніше, народилася в оточенні самого Ліцінія. Про виголошення молитви військом Лактанцій, мабуть, дізнався від самих учасників битви (*Creed J. L. Lactantius de mortibus persecutorum. – Oxford, 1984. – P. 120*). Про популярність образу сна, його характеру в літературній традиції Стародавнього світу див.: *Dodds E. R. The Greeks and the Irrational. – California, 1951.*

- ⁴ Наведена Лактанцієм молитва має деяку схожість із тією молитвою, яку, згідно Євсевію (*Euseb. Vit. Const. 4, 19–20*), Константин запропонував для виголошення воїнам-нехристиянам (*Moreau J. Lactance. De la mort des persécuteurs. – Paris, 1954. – P. 451*). На думку Дж. Кріда, достатньо спірну, молитва за своїм змістом не може розглядатися як виключно християнська і навіть монотеїстична. На його думку, в цій молитві не згадується ім'я Христа, по-перше, і по-друге, немає загальноприйнятого в зверненні до християнського Бога епітету “Єдиний”, чию відсутність можна тлумачити як визнання інших богів, окрім цього “Всевишнього Бога” (*Creed J. L. Lactantius de mortibus persecutorum. – Oxford, 1984. – P. 121*). А. Піганьоль припускав, що текст цієї молитви був складений спільно Константином і Ліцінієм на їх зустрічі в Медіолані (*Piganiol A. L'empereur Constantin. – Paris, 1932. – P. 76*).
- ⁵ Військо Максиміана Дазі.
- ⁶ **Лактанцій. О смертях преследователів / пер. с лат. языка, вступ. ст., комент., указатель и библиогр. список В. М. Тюленева. – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 244–248.**
- ⁷ Це не текст Медіоланського едикту, як можна було подумати; перший в іншій редакції наводить Євсевій (*Euseb. Hist. Eccl. 10, 4*). Даний едикт проголошений 13.06.313 одним Ліцінієм у Нікомедії, куди прибув імператор, і адресований нікомедійському президу. Тобто, це **5-ий едикт** (Ліцінія) про віротерпимість (**3-ім едиктом** був указ Максенція в Римі бл. 312, **4-им едиктом** – Медіоланський едикт 02.313). Ліціній правив сходом Імперії і в 312 уклав союз з імператором Константином та підтримав Медіоланський едикт. Згодом від визнання повної свободи віросповідання (див.: *Euseb. Hist. Eccl. 10, 5.2*), яке майже не простежується в умовах едикту Галерій (*Lact. 34*), Константин відійшов (*Euseb. Vit. Const. 2, 45; 3, 54–58; Barnes T. D. Constantine and Eusebius. – Harvard, 1981. – P. 245–248*). Текст едикту Лактанція наводить важкою мовою.
- ⁸ В червневі іди (13.06.313), в третє консульство своє (Ліцінія) і Константина, Ліціній наказав оприлюднити передане наміснику послання про відновлення церкви.
- ⁹ *Твоєму благочестю* – звернення до намісника (*dicatio tua*).
- ¹⁰ Договори, умови договору; норми, стандарти, яким має відповідати щось за умовами договору чи постанови.
- ¹¹ Тобто, не християни.
- ¹² Про бажання реалізувати дане положення можна судити по цитованому Євсевієм посланню до Ануліна (*Euseb. Hist. Eccl. 10, 5.15–17*).
- ¹³ Ці місяці, тобто землі з культовими спорудами, які раніше належали християнам.
- ¹⁴ Намісника.
- ¹⁵ Мається на увазі вимога передати це у власність кожній відповідній християнській громаді.
- ¹⁶ Тобто кокретній громаді.
- ¹⁷ Тобто закріпити на видному місці для загального ознайомлення.
- ¹⁸ **Євсевій Памфил. Жизнь блаженного василевса Константина. – М. : Лабарум, 1998. – С. 55.**
- ¹⁹ Ліціній.
- ²⁰ Константину I.
- ²¹ Одним із приводів до війни Константина проти Ліцінія стала відмова останнього видати людей, що втекли до нього після розкриття змови Бассіана в 314.

- ²² Євсевій не дотримувався в своєму творі хронології, оскільки не ставив за мету опис послідовності подій. Тому тут, даючи характеристику Ліцінію, він і згадує про події 320-х років, пропускаючи час союзу з Константином, щоб показати, як Ліціній хотів будувати підступи самому Константину. Однак, судячи з “Церковної історії”, він цілком уявляє собі цю послідовність. Хоча, звичайно, бажання представити супротивників Константина не просто тиранами і непридатними правителями, а ще й гонителями християн, часто змушує його говорити туманно і порушувати хронологію подій. Так, у розповіді про Максенція він представляє його гонителем, хоча це був просто тиран, який влаштував не гоніння на християн, а гоніння на всіх, над ким мав владу. Також і з Ліцінієм. Євсевій не згадує у своїй праці про Медіоланський едикт, тому що довелося б сказати про роль Ліцінія у його написанні. При цьому він майже не говорить про найжорстокіше гоніння Максиміана Дази, добре відоме йому, знову-таки, тому що тоді перемога над ним Ліцінія занадто високо поставила б останнього, зробила б його рятівником християн. Хоча Максиміан не послухав вимоги указу Галерія про припинення переслідування. Однак усі ці зауваження аж ніяк не говорять про навмисну фальсифікацію, адже майже всі ці події описані або згадані в “Церковній історії”. Проте “Життя Константина” написано як панегірик, отже і за формою, і за змістом його автор ставить собі інші цілі, ніж у своєму ж власному творі історичного змісту.
- ²³ *Євсевій Памфіл. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 366–367.*
- ²⁴ *Євсевій Памфіл. Жизнь блаженного василевса Константина. – М. : Лабарум, 1998. – С. 56.*
- ²⁵ З незрозумілих причин Ліціній бл. 319 розпочав у своїх володіннях мале гоніння проти церкви. Можливо, причиною цього стало загострення відносин Ліцінія й Константина в період 314–324. Про жорстоке правління Ліцінія говорить і Віктор (*Aurel. Vict. De caes. 41, 4; De vit. 41*): “У Ліцінія ж не було меж тортурам і стратам, за зразком рабських, навіть для невинних і знаменитих філософів”. Конфіскація майна була звичайною практикою для засуджених за звинуваченням в образі імператорської гідності, а це найпоширеніше звинувачення, яке висувалося щодо християн.
- ²⁶ Тобто християнам. Здійснювалося їх вигнання і конфіскація майна в казну.
- ²⁷ *Сульпицій Север. Сочинения / Север Сульпиций. – М. : РОССПЭН, 1999. – С. 75.*
- ²⁸ Див.: Лактанцій (*Lact. De mort. persecut. 35, 45, 49*).
- ²⁹ *Євсевій Памфіл. Жизнь блаженного василевса Константина. – М. : Лабарум, 1998. – С. 56–57.*
- ³⁰ Наказ не служити в війську тим, хто не приносить жертви, так само, як і тим, хто ув’язнений, не приносити їжі.
- ³¹ *Євсевій Памфіл. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 367.*
- ³² Імператор Ліціній (308–324). Перемігши Максиміана, він жорстоко розправився з його друзями й родичами. Зокрема, він не тільки вбив Северіна (сина Севера), але також наказав позбавити життя родичів і дітей Максиміана: 8-річного сина Максима і 7-річну доньку, заручену з Кандідіаном (294–314), сином Галерія й наложницею, усиновленим безплідною Валерією (бл. 275? – 315); їх матер кинули в ріку Оронт. Він стратив у Нікомедії і самого Кандідіана. Коли Ліціній зайняв Нікомедію, сюди прибула перевдягненою Валерія. Проте, дізнавшись про страту Кандідіана, вона втекла на Балканський півострів. 15 місяців вона скиталася разом із матір’ю Пріскою, доки в 315 їх не схопили поблизу Фессалонік. Жінкам було відрубано голови, а їх тіла кинуті в море.

Жертвами гоніння на християн стали великомученик Феодор Стратілат (319; пам. 8 лютого ст.ст., 8 червня), мученик Євстафій Анкірський (316; пам. 28 липня), єпископ Василій Амасійський (322; пам. 26 квітня), Фока Вертоградар Сінопський (пам. 22 вересня); 40 севастійських мучеників (320; пам. 9 березня), а також севастійські мученики Аттік, Агапій, Євдоксій, Катерій, Пактовій, Ніктополіон, що мучилися в Севастійському озері (Вірменія, 320; пам. 3 листопада); мученики Ілія, Зотік, Лукіан і Валеріан Томські (Фракія, 320; пам. 13 вересня). Гоніння припинилося після розгрому Ліцінія Константином (324).

³³ Константина I.

³⁴ *Евсевій Памфіл. Життя блаженного василевса Константина.* – М. : Лабарум, 1998. – С. 56.

³⁵ Повеління жінкам не ходити до церкви разом із чоловіками.

³⁶ *Евсевій Памфіл. Життя блаженного василевса Константина.* – М. : Лабарум, 1998. – С. 55.

³⁷ Цей указ був виданий у 320-их рр.

³⁸ Ліціній нападав на християнських єпископів, забороняв їм проводити собори, які, згідно Діянь святих апостолів і 37-го Правилу апостолів, мали відбуватися не рідше двічі на рік (найчастіше 12 жовтня і в 4-ий тиждень П'ятидесятниці).

2.7. Імператор Константин I

Гай (Луцій, Марк) Флавій Валерій Аврелій Константин I Великий (27.02.272–22.05.337) – римський імператор (306–337). Син імператора Констанція I Хлора і дочки трактирника Флавії Юлії Єлени. Народився і провів дитинство в Наїссусі в Мезії (тепер Ніш у Сербії). Діоклетіан (284–305) призначив Констанція цезарем Заходу (293–305), а його сина Константина забрав до себе в Нікомедію. Останній супроводжував імператора в походах до 305. 1.05.305, після зречення від влади Діоклетіана і Максиміана, августами стали Галерій (305–311) і Констанцій Хлор (305–306). Константин у червні перебрався до батька в Галлію (Булонь), супроводжував його в поході про-

Констанцій Хлор

століття ("легалізація")

ти піктів у Британію. 25.07.306, після смерті батька, *Константин в Еборакумі (Йорку)* був проголошений військом імператором.

Він вів численні війни в Галлії з германцями (батави, франки, алемани, бруктери, хамави, херуски, тубанти, алемани). У 307 до *Константина в Галлію* прибув колишній *август Максиміан*, який в *Арелаті* видав за нього свою дочку *Флавію Максиму Фаусту* і визнав його *августом*. *Константин* мав від *Фаусти* 3-х синів (*Константин*, *Констанцій*, *Констант*) і 2-х дочок (*Константина*, *Єлена*). У 310 він придушив в *Арелаті* бунт *тестя Максиміана* й змусив його накласти на себе руки.

У вересні 312 *Константин* вирушив з *Арелати* проти *Максенція*, сина *Максиміана*. *Перейшов Альпи* і *переміг* війська суперника під *Тауріном*, *Бріксією* і *Вероною*. 28.10.312 на *Фламінієвій дорозі* біля *Червоних скель* за *Мульвієвим мостом* (за 9 миль від *Рима*) він після описаного *богословом* *видіння хреста* остаточно розгромив *Максенція*, який загинув. *Константину* підкорилися *Рим*, *острови*, *Африка*, *Іспанія*. Взимку 312/313 в *Медіоланумі* він уклав союз із *Ліцінієм*, видав за нього *зведену сестру Констанцію* і спільно з *зятком* прийняв акт про *віротерпимість* (03.313). *Воював* із *сарматами*, *готами*, *скіфами*, *карпами*.

В 314 *Константин* вступив у *Іллірію* і розгромив *Ліцінія* поблизу *Цібале* (8.10.314) та в битві на *Псардійських полях* при *Мардії* (*Фракія*). Згідно *мирного договору* (315), до *Константина* перейшли *Норік*, *Паннонія*, *Дакія*, *Далмація*, *Епір*, *Македонія*, *Греція*, *Іллірік*. Надалі *Константин* підтримував *християн*, а *Ліціній* переслідував їх.

У 323 між *августами* знову спалахнула війна. *Ліціній* був розгромлений під *Адріаноподем* (3.07.323), біля *Калліполя* на *Геллеспонті* (323) й при *Хрісополі* (18.09.324). Він утік у *Нікомедію*, де був *полонений*, *засланий* у *Фессалоніки* і там *убитий* (10.325). У 325 *Константин* провів *I Вселенський собор* у *Нікеї*. За підозрою в *змові* він наказав *убити* сина *Кріспана* від *першої жінки*, потім *стратив* і його *мачуху Фаусту*. За 6 років (324–330) на місці *Візантія* *Константин* звів *нову столицю* *Константинополь* (освячена 11.05.330). Він *готувався* виступити проти *персів*, але захворів на *запалення легенів* і помер у *Анкіронському палаці* в *передмісті Нікомедії* на 66-му році життя. Перед смертю *хрестився* за *аріанським обрядом*. 8 разів *консул* (309, 312, 313, 315, 319, 320, 326, 329). *Рівноапостольний* (Migne PL 8).

Константин I. Рим. Капітолійський музей

змові він наказав *убити* сина *Кріспана* від *першої жінки*, потім *стратив* і його *мачуху Фаусту*. За 6 років (324–330) на місці *Візантія* *Константин* звів *нову столицю* *Константинополь* (освячена 11.05.330). Він *готувався* виступити проти *персів*, але захворів на *запалення легенів* і помер у *Анкіронському палаці* в *передмісті Нікомедії* на 66-му році життя. Перед смертю *хрестився* за *аріанським обрядом*. 8 разів *консул* (309, 312, 313, 315, 319, 320, 326, 329). *Рівноапостольний* (Migne PL 8).

Текст

Euseb. Hist. Eccl. 9, 9 (11)¹. “(11). Цим рятівним знаменням², істинним свідченням мужності, я звільнив ваше місто і врятував його від іга тирана, а звільнивши, повернув сенату й римському народу попередні блиск і славу³”.

Euseb. Hist. Eccl. 10, 5 (2–14)⁴. “(2). Здавна вважаючи, що не слід обмежувати свободу боговшанування, але, навпаки, необхідно надавати [змогу] розуму і волі кожного займатися Божественними речами за власним вибором, ми видали повеління⁵ як усім іншим, так і **християнам** зберігати свою віру і своє боговшанування. (3).

Але оскільки в указі, що містив цей дозвіл, були згадані невизначено численні й різноманітні віросповідання, то, можливо, деякі невдовзі втратили змогу зберігати свою віру. (4). Коли ж я, Константин Август, і я, Ліціній Август, благополучно прибули в Медіоланум і обговорювали все, що стосується загальної користі і благополуччя, то серед іншого, що вважали ми в багатьох відношеннях корисним для всіх, вирішили насамперед видати постанову, яка підтримувала б страх Божий і благовоління, тобто дарувати і християнам, і всім вільно, за власним бажанням, вибирати віру, аби небесне Божество, як би Його не називали, ставилось прихильно до нас, і до наших підданих. (5). Отже, керуючись здоровим і правильним глуздом, ми оголошуємо наступне наше рішення: нікому не забороняється вільно обирати і сповідувати християнську віру і кожному дарується свобода звернути свою думку до тієї віри, котра, як він вважає, йому підходить, аби Божество надало нам у всіх випадках швидку допомогу і всіляке благо.

(6). Захотілося нам повністю відмінити написані раніше твоєму благочестю розпорядження щодо християн, досить безглузді і несумісні з нашою смиренністю. Віднині кожний, хто вільно і просто вибрав християнську віру, може дотримуватись її без якої б то не було перешкоди. (7). Ми вирішили ґрунтовно пояснити це твоєму попечительству, щоб ти знав, що ми дарували християнам повне

Максенцій. Бюст. Дрезден

право здійснювати богослужіння. (8). Оскільки ж їм дарується необмежена свобода, то твоїй честі має бути зрозуміло, що дається свобода й іншим, за бажанням, дотримуватись своєї віри, що й відповідає нашому мирному часу: нехай кожен вільно, за своїм бажанням, обирає собі віру. Так визначено нами, щоб не здавалося, ніби ми применшуємо гідність якоїсь віри. (9). Окрім того, щодо християн ми постановляємо наступне: якщо місця, в яких вони раніше збиралися і про які в попередньому, надісланому твоїй честі посланні, визначено зовсім інакше, куплені в нашої казни чи в когонебудь, то нехай їх віддадуть християнам безплатно, без повернення заплаченої за них суми, негайно і беззаперечно. (10). І якщо ті, хто купив ці місця чи отримав їх у дарунок, хочуть просити за них від нашої доброти винагороду, то нехай звернуться в суд до нашого правителя, і наша милість не залишить їх прохання без уваги. Все це твоєю турботливістю повинне бути повернуте християнській спільноті негайно. (11). Оскільки ж християнам належали не тільки ті місця, де вони, зазвичай, збиралися, але й інші, що склали власність не тільки приватних осіб, а цілої спільноти, то, згідно закону, щойно нами викладеному, ти повинен дати розпорядження негайно повернути їх християнам, тобто всій їхній спільноті і кожному зібранню, дотримуючись, звичайно ж, і зазначеної вказівки про те, щоб ті, хто повернув згадані місця безкоштовно, розраховували на винагороду від нашої доброти. (12). В усьому цьому ти повинен виявляти всіляке сприяння згаданій спільноті християн, щоб наше розпорядження здійснилося якнайшвидше і проявилася наша турбота про загальний народний спокій. (13). За такі справи, як сказано вище, благовоління Боже, випробуване нами вже в багатьох випадках, хай перебуває з нами в усі часи. (14). А щоб цей закон, який свідчить про наше благобажання, був доведений до відома всіх, дай розпорядження, щоб написане нами було обнародоване повсюди, і повідом кожному, щоб закон, даний за нашою добротою, став відомий усім”.

Euseb. Hist. Eccl. 9, 9 (12)⁶. “(12). Після цього Константин і з ним Ліціній ... одностайно видали закон, для християн⁷... Вони⁸ послали його Максиміну, який ще правив на Сході і підлещувався до них, повідомивши також про чудеса, послані їм на допомогу, і про перемогу над тираном”.

Euseb. Hist. Eccl. 10, 5 (15–17)⁹. “(15). “Вітаємо тебе, шановний Ануліне!¹⁰

Люблячи добро, ми не маємо наміру посягати на чужу власність, але хочемо, щоб вона була, поважний Ануліне, повернена власникові. (16). Тому ми бажаємо, щоб, отримавши цю грамоту, ти негайно наказав повернути християнам кафедральної Церкви в кожному місті чи в інших місцях усе, що їм належало і що тепер знаходиться у володінні або громадян, або інших осіб, бо ми ухвалили

повернути церквам їх колишню власність. (17). Якщо ж ти, благочестивий, ясно бачиш сенс цього веління нашого, то потурбуйся, щоб сади, будинки, взагалі все, що належало цим церквам, було цілком і якнайшвидше повернуте їм. Ми хотіли б знати, що ти з найбільшою точністю виконав це наше повеління.

Будь здоровий, поважний і люб'язний Ануліне!”

Euseb. Hist. Eccl. 10, 5 (18–20)¹¹. “(18). Константин Август – Мільтіаду єпископу Римському¹², і Марку¹³.

Від Ануліна, найсвітлішого проконсула Африки, надійшло до мене багато важливих повідомлень про те, що Цеціліана¹⁴, єпископа Карфагенського, деякі його африканські співєпископи багато в чому звинувачують. Мені особливо прикро, що в тих провінціях, які Божий Промисел вручив мені з їх добровільної згоди, притому дуже багатолюдних, знаходяться люди, що поділяються ніби на партії, і навіть серед єпископів виникають суперечки й розбіжності. (19). Я думаю, нехай Цеціліан із десятима єпископами, які його звинувачують, і з десятима іншими, яких він візьме як необхідних захисників, прибуде морем до Рима, щоб там у присутності вас, а також Ретіція¹⁵, Матерна¹⁶ і Маріна¹⁷, співєпископів ваших, яким я звелів також поспішити до Рима, можна було його вислухати. Як ви знаєте, це відповідає вашому найсвятішому сану.

(20). А щоб ви могли мати найповніші відомості про все це, я розіслав згаданим вашим співєпископам разом із листом моїм і копії документів, надісланих мені Ануліном. Ознайомившись із ними, ви, люди тверді, вирішите, як слід обговорити цю справу і винести справедливую ухвалу. Від вашої уваги, звичайно ж, не сховається, з якою повагою ставлюся я до законної кафолічної Церкви, тому і хочу, щоб ви ніде не допустили ні розколу, ні розбіжності.

Великий Бог нехай береже вас, найповажніших, на багато років”.

Euseb. Hist. Eccl. 10, 6 (1–5)¹⁸. “(1). Константин Август – Цеціліану, єпископу Карфагенському¹⁹.

Захотілося мені деяких відомих служителів найсвятішої кафолічної віри у всіх єпархіях Африки, Нумідії і Мавританії забезпечити коштами на витрати. Я написав Урсу, найзнаменитішому африканському скарбникові, щоб він поклопотався відлічити тобі 3 000 фоллісів²⁰. (2). Ти ж, отримавши зазначену кількість грошей, накажи роздати їх усім особам, зазначеним у списку, який надіслав тобі Осія²¹. (3). Якщо ти побачиш, що чогось не вистачає, щоб повністю задовольнити всіх згідно мого рішення, можеш вимагати, скільки вважаєш за необхідне, від управляючого моїми маєтками²² Геракліда, якому я наказував особисто, у разі, якщо ти попросиш у нього грошей, видати їх тобі без жодного зволікання.

(4). До мого відома дійшло також, що деякі люди з нестійкими думками хочуть відвернути народ від найсвятішої кафолічної Церкви брехливими і ганебними настановами²³. Тому хай буде тобі відомо, що проконсулу Ануліну і Патрицію, заступнику префекта, я дав наказ між іншим, мати особливе спостереження і за цим, ніяк не нехтуючи подібними випадками. (5). Отже, якщо ти помітиш людей, що упираються в цьому безумстві, то без жодних сумнівів звернися до названих суддів і повідом їх про це, щоб подібних людей, наслідуючи моему, особисто їм даному наказу, вони карали.

Божественність великого Бога нехай оберігає тебе на багато років”.

Euseb. Hist. Eccl. 10, 7 (1–2)²⁴. “(1). Вітаємо тебе, шановний Ануліне²⁵!

Оскільки у багатьох випадках виявляється, що зневага до віри, якою охороняється найвище благоговіння до Найсвятішої Небесної Істоти, спричиняє великі народні лиха, а дотримання її, згідно з законами, забезпечує, за благоволінням Божим, велике благополуччя Римській державі і всім людським справам особливе щастя, то нами вирішено, поважний Ануліне, що мужі, які відзначаються належною святістю, підкоряються закону і віддають свої сили на служіння Божественній вірі, повинні отримати винагороду за свої труди. (2). Тому осіб, які знаходяться в довіреній тобі провінції і перебувають у Церкві, на чолі якої стоїть Цеціліан, які віддали себе на служіння цій святій вірі (зазвичай їх називають кліриками), бажаю я раз назавжди звільнити від усіх громадських обов’язків, щоб їх не відволікали від служіння Богові якимось обманом чи святотатським наміром, але без будь-якої перешкоди виконували свій закон. Якщо вони служитимуть Богові з усією ревністю, це принесе багато користі і справам громадським.

Будь здоровий, поважний і люб’язний Ануліне”.

Euseb. Hist. Eccl. 10, 5 (21–22)²⁶. “(21). Константин Август – єпископу сиракузькому Христу.

Вже давно деякі люди почали відходити від вшанування Святої Небесної Сили і від кафолічної Церкви. Бажаючи покласти край цим суперечкам, я розпорядився запросити з Галлії деяких єпископів, а також викликати з Африки представників ворогуючих сторін, що постійно і наполегливо сперечаються один з одним, щоб на загальних зборах і у присутності римського єпископа питання, що викликало це сум’яття, можна було ретельно обговорити і залагодити. (22). Але деякі, як це буває, забувши про своє спасіння і про благоговіння, яке слід виявляти найсвятішій вірі, і не думають припиняти свої сварки. Вони не бажають підкорятися винесеній ухвалі, стверджуючи, що лише невелика кількість людей висловила свою думку і що не були заздалегідь і ретельно розглянуті всі необхідні обставини даної справи і рішення було винесене поспішно й гарячково. Від

усього цього і походить, що ті, хто повинен був би мати братерську одностайність, знаходяться в ганебному, навіть мерзотному, розділенні і подають людям, далеким від найсвятішої віри, привід для насмішок. Тому я визнав за необхідне потурбуватися, щоб ця справа, яку слід було вважати закінченою після винесеної ухвали з загальної згоди, хоча б тепер у присутності багатьох була завершена.

Отже, я видав розпорядження, щоб до серпневих календ вельми багато єпископів з різноманітних місць зібралися в місті Арелаті²⁷, і вирішив написати тобі, щоб ти отримав від найсвітлішого Латроніана, намісника сицилійського, дозвіл скористатися державною поштою²⁸. Візьми з собою, на власний розсуд, двох духовних осіб другого ступеня і трьох осіб, які прислуговували б вам у дорозі. Тобі необхідно прибути на місце в призначений день, щоб і ти своєю твердістю, і останні своєю одностайністю і одностайністю покінчили з цим ганебним розбратом. Вислухавши все, що скажуть особи, які сперечаються, і яким ми теж звеліли з'явитися, можна буде, хоча й не відразу, схилити їх до належного боговшанування, до віри і братерської одностайності.

Бог Вседержитель нехай збереже тебе здоровим і неушкодженим на багато років”.

Cod. Theod. 16.2.1²⁹. “Імператор Константин Август³⁰.”

Ми дізналися, що кліриків кафедральної Церкви турбують прихильники єретиків³¹: обтяжують їх деякими призначеннями або зборами податків, як того вимагає загальноприйнята практика³², що встановилася, всупереч дарованим їм привілеям. Тому прийнято рішення, що якщо твоя гідність виявить, що хтось таким чином буде потурбований, нехай інший буде поставлений на його місце, і з цього часу нехай не допускаються подібного роду несправедливості щодо людей, які належать до вищеназваної віри. Прийнято напередодні листопадових календ у Константинополі в III консульство Константина і Ліцінія Августів³³.”

Cod. Theod. 16.2.2 [Brev.16.1.1]³⁴. “Імператор Константин Август – Октавіану, коректору³⁵ Луканії і Бруттіума.

Нехай ті, хто божественному вшануванню присвячують служіння віри, тобто ті, хто називається кліриками, будуть повністю звільнені від усіх повинностей, щоб не відволікала їх від божественного служіння злочинна заздрість деяких. Прийнято за 12 днів до жовтневих календ у V консульство Константина Августа і консульство Ліцініана Цезаря³⁶.”

Тлумачення. Закон цей особливою ухвалою встановлює, щоб ніхто не припускав злочинним призначенням робити з кліриків ні складальників податей, ні призначених [у курію], але наказує, щоб клірики, вільні від будь-якого тягаря, тобто від будь-якого обов'язку і від будь-якої служби, служили Церкві”.

Cod. Theod. 16.2.3³⁷. “Імператор Константин Август – Бассу, префекту преторія.

Хоча була видана конституція, яка зобов'язувала, щоб надалі ні один декуріон³⁸, ні нащадок декуріона або навіть будь-яка людина, що володіє відповідним майном і здатна нести публічні повинності³⁹, не шукала притулку в імені та служінні кліриків, але щоб у подальшому на місце померлих кліриків ставились⁴⁰ тільки ті люди, у кого недостатньо майна і хто не відправляє обов'язкову муніципальну службу⁴¹, ми дізналися, що були потривожені навіть ті, хто до оприлюднення закону приєднався до спільноти кліриків. Тому ми наказуємо, щоб останні були звільнені від будь-яких обтяжень, а ті, хто після оприлюднення закону, ухиляючись від публічних обов'язків, знайшли притулок у рядах кліриків, нехай будуть виключені з їх спільноти і повернуті в курію і стан, і виконують цивільні обов'язки. Оприлюднено за 15 днів до серпневих календ у Константинополі в VI консульство Константина Августа і консульство Константина Цезаря⁴².”

Cod. Theod. 16.2.4⁴³. “Імператор Константин Август – народу.

Нехай у кожного буде право на випадок смерті залишити, що захоче, зі свого майна [в заповідальному розпорядженні] на користь найсвятішого кафеолічного і шанованого зібрання [Церкви]. Нехай їх волевиявлення не будуть позбавлені [юридичної сили]. Немає нічого, що покладається на людей більшою мірою, ніж те, щоб в останньому волевиявленні, після якого вони вже не можуть виявити іншу волю; вільний був їх стиль і був необмеженим розсуд, оскільки наступного разу його [вже] не буде. Оприлюднено за 5 днів до липневих нон у Римі в II консульство Кріспа і Константина Цезарів⁴⁴.”

Cod. Theod. 16.2.5⁴⁵. “Імператор Константин Август – Гельпідію⁴⁶.

Оскільки ми дізналися, що деяких церковнослужителів та інших служителів кафеолічної віри особи різних інших вірувань примушують до вчинення очисних жертвоприношень, ми наказуємо цим розпорядженням, що якщо хто-небудь вирішить примусити до здійснення обряду чужого релігійного культу тих, хто служить священним законам, нехай буде публічно побитий палицями, якщо це дозволяє його положення; коли ж з міркувань честі він повинен бути позбавлений такої образи, нехай буде присуджений до найвищого штрафу, який буде стягнутий на користь міських громад. Прийнято за 8 днів до червневих календ у Сірміумі в консульство Севера і Руфіна⁴⁷.”

Euseb. Vit. Const. 2 (23)⁴⁸. “(23). Тим часом, оскільки всі підкорилися василевсу силою Бога Спасителя, то цього Подавача благ він проповідував перед усіма, і свідчив, що винуватцем перемог

визнає Його, а не себе. Він оприлюднив це латинською й грецькою⁴⁹ мовами, за допомогою письмових розпоряджень, посланих до кожного народу. Силу його слова дізнаємося, читаючи справжні його грамоти. Їх було дві: одна до Божих Церков, інша до жителів міст поза християнством. Останню, мені здається, пристойно буде бачити і в цьому творі...⁵⁰.

Euseb. Vit. Const. 2 (24–42)⁵¹. “(24). Переможець⁵² Константин, великий Август – правителям Палестин⁵³.

Для людей, які правильно і мудро мислять про Найвищу Істоту споконвіку, давно вже явно не підлягає ніякому сумніву відмінність, яка відокремлює старанних виконавців високоповажного служіння християнству від тих, які озброюються проти нього і дивляться на нього з презирством. А нині ще більш ясними подіями і славними подвигами доведено, як нерозумність у цій справі кожного сумніву, так і велич сили великого Бога, тому що в тих, хто вірно дотримується гідного благоговіння закону і не наважується порушувати жодної його заповіді, блага ясні, твердість у справах чудова, надії гарні, – навпаки, з тими, хто керується думками нечестивими, все йде згідно їх намірів. Бо хто може отримати якесь благо, не визнаючи винуватцем благ Бога і не бажаючи шанувати високоповажне? Слова наші підтверджуються і справами.

(25). Справді, нехай хто-небудь охопить раптом розумом час від давніх до теперішніх днів і вдивиться уважно в події, які колись відбулися, він знайде, що всі, хто вбачав для своїх справ справедливу і добру підставу, досягали блага, і ніби від якогось солодкого кореня, отримували солодкий плід, а той, хто наважувався на справи несправедливі і шалено повставав проти Найвищої Істоти, або той, хто не мав ніякого благочестивого почуття до людського роду, але відчайдушно нав'язував тільки заслання, безчестя, конфіскацію майна, вбивство і багато тому подібного, і ніколи не кааявся, ніколи не звертався розумом на краще, отримував таку ж і відплату. І це ні неймовірно, ні не згодне з розумом⁵⁴.

(26). Бо ті, хто до відомих справ підходить із почуттям правди і постійно має в розумові страх до Істоти Найвищої, – ті, дотримуючись твердої віри в Неї, не ставлять справжніх загроз і небезпек вище за майбутні надії і, якщо іноді й відчують які-небудь неприємності, всі, проте ж, вірять, що вони заслуговують більших почестей, а тому без труднощів переносять нещастя і тим блискучішою сподобляються слави, ніж найсильніші зазнавали лих. Навпаки, ті, хто зневажав правду, або не визнавав Істоти Найвищої, і вірних Її служителів насмілювався піддавати нестерпним образам і покаранням, ті, хто не вважав себе нещасним, виголошуючи пихаті вирoki тим, хто зберіг віру в Істоту Найвищу [і] навіть за таких обставин [були] щасливими і блаженними, ті з великими своїми полчищами або падали, або втікали, і в кожній битві були повністю розгромлені⁵⁵.

(27). Через них-то відбувалися тяжкі війни, через них-то згубні спустошення. Звідси – зменшення необхідних потреб і примноження грізних лих, звідси ватажки такого нечестя або доходили до крайнощів і піддавалися згубній смерті, або проводили життя ганебне і, вважаючи його тяжкішим за смерть, отримували покарання, відповідні злочинам; бо кожен зустрічав нещастя в тій мірі, в якій, за своїм безумством, думав боротися з божественним законом, оскільки вони мучилися не тільки лихом справжнього життя, але й найбільшим страхом підземних покарань⁵⁶.

(28). Під час настільки великого і настільки тяжкого нещастя, що заволоділо людством, коли вся держава піддавалась небезпеці абсолютного знищення, ніби від якоїсь заразливої хвороби, і потребувала довготривалого і рятівного лікування, яке polegшення, який засіб до позбавлення від лих придумав Бог? А під ім'ям Бога треба розуміти Буття єдине, істинно суте і могутнє повсякчас⁵⁷. Не буде, звичайно, ніякої гордості хвалитися тому, хто усвідомлює, що благодіяння отримав він від Істоти Найвищої. Моє служіння Бог знайшов і визнав придатним для виконання Його волі. Почавши від того Британського моря і від тих місць, де, за деякою необхідністю, визначено заходити сонцю, я, за допомогою якоїсь найвищої сили, гнав перед собою і розсіював усі жахи, які зустрічалися, щоб виховуваний під моїм впливом рід людський закликати на служіння найсвятішому закону і, під керівництвом Найвищої Істоти, зростити найблаженнішу віру⁵⁸.

(29). Я ніколи не бував невдячним до наданої мені милості і, дивлячись на це високе служіння як на посланий мені дар, дійшов до країн східних. Обтяжені тяжкими лихами, вони тим голосніше волали до нас про допомогу. Тим часом я твердо вірував, що всю душу свою, все чим дихаю, все, що тільки обертається в глибині мого розуму, ми зобов'язані принести великому Богові. Щоправда, мені добре відомо, що люди, які дійсно прагнуть до небесної надії, до цієї обраної цариці, які твердо обґрунтовували її в житлі Божому, анітрохи не потребують людської прихильності, тому що насолоджуються і великими почестями, чим більше віддалилися від земних втрат і лих; проте ж, думаю, що на нас лежить обов'язок: як можна далі відстороняти тепер від невинних і в усьому бездоганних людей сором'язливі обставини і незаслужені муки, які часом тяжіють і над ними. Інакше було б безглуздо, коли б, у той час, як [навіть] найревніші гонителі цих людей, достатньо визнають постійність і твердість їх душі за служіння Богові, – служитель Божий не захотів надати їх славі більшого блиску і блаженства⁵⁹.

(30). Отже, нехай усі, хто за жорстоким вироком суддів, в який би то не було час змінили життя в своїй родині на життя в чужій – за те що не погордували повагою до Бога і не залишили віри, якій присвятили всю свою душу, також внесені до каталогів підсудних, не будучи раніше в них, нехай усі вони повернуться на землю своїх батьків, до звичного способу життя, приносячи подяки Визволителю

всіх – Богові. Багато було також позбавлених майна, хто від втрати всього добробуту постраждав і проводив досі життя найсумніше: нехай і вони йдуть у колишні свої житла, з'єднаються зі своїми родинами, отримають своє майно і з радістю насолоджуються благодіями Істоти Найвищої⁶⁰.

(31). Такою ж милістю наказуємо скористатися і тим, хто проти волі утримується на островах. Досі замкнені тісними гір і оточені морем, нехай вони звільняться від цієї похмурої і нелюдської самотності й повернуться до своїх коханих, задовольняючи таким чином найвідвертіше їх бажання. Так само й ті, хто довго проводив життя мізерне, в огидній нечистоті, можуть тепер, як здобиччю, скористатися правом повернення та, залишивши всіляку турботу, жити з нами без страху, тому що проводити життя під нашим правлінням і боятися, коли ми вважаємо себе слугами Божими і хвалимось цим, було б безглуздя не тільки нечуваним, але й неймовірним, бо ж ми й поставлені для виправлення чужих похибок⁶¹.

(32). Рівним чином і засуджені на тяжку працю в рудних шахтах, або ті, хто несе службу при громадських роботах, нехай потішать спокоєм свій важкий тягар, проводять життя легке і вільне, і нудьгу непомірної праці закінчать солодким відпочинком. Якщо ж знайдуться ті, хто позбувся загальної поваги і зазнав безчестя, то, беручи до уваги те, що від колишнього суспільного становища їх відволікала довготривала мандрівка, [повеліваємо,] нехай тепер поспішать вони з належною радістю на свою Батьківщину⁶².

(33). Навіть і ті, хто колись пишався військовим званням, але переданий слідству під жорстоким і несправедливим приводом за перевагу, тобто сповідання Найвищої Істоти власній гідності, виключені з військової служби, навіть і тим віддається на вибір або за любов'ю до військового звання залишатися в колишніх чинах, або, після чесної відставки, проводити життя на волі, бо хто виявив стільки великодушності і постійності при зустрічі з небезпеками, тому пристойно і природно або насолоджуватися, якщо хоче, відпочинком, або користуватися, якщо завгодно, честю⁶³.

(34). Таким же чином люди, які насильно позбавлені честі⁶⁴ і піддані такому вироку суддів, за яким засаджені були в гінекеї або прядильні (λινουργίαις), де, незважаючи на колишнє своє походження, виконували важку й низьку роботу і вважалися рабами⁶⁵ єпарха, нехай і вони пізнають ціну почесностей і свободи, якими колись володіли, нехай і вони будуть покликані до звичайних своїх достоїнств і живуть, нарешті, з усякими веселощами. І той, хто свободу змінив на рабство, хто внаслідок злочинного і справді невластивого людині безумства так часто оплакував незвичне собі служіння, усвідомлюючи своє раптове перетворення з вільного на раба, – і той, за нашим визначенням, отримавши колишню свободу, нехай повернеться до батьків і візьметься за труди, пристойні людині вільній, а ту невластиву йому працю, в якій раніше мучився, забуде⁶⁶.

(35). Не можна забути і про майно, якого з різних причин позбулися приватні особи. Хто втратив його, проходячи безстрашно і безтрепетно славні й божественні терени мучеництва або зробившись сповідником і здобуваючи собі вічні надії, хто втратив його, будучи примушений до переселення, бо не погоджувався поступитися гонителям, що вимагали зради віри, хто повинен був позбутися його, хоча й не вислухав вироку до смерті – майно всіх цих осіб наказуємо віддавати у спадок їх родичам. І оскільки закони взагалі визначають близькість рідні, то й легко розпізнати, кому належить право спадщини. Справедливість вимагає, щоб у разі природної смерті згаданих осіб маєток їх переходив до найближчих родичів⁶⁷.

(36). А коли після вищезазначених осіб, тобто мучеників, сповідників, вигнанців, переселенців, з цієї самої причини не залишається жодного законного спадкоємця з найближчих родичів, тоді в успадкуванні повинна буде вводитися місцева Церква⁶⁸, бо, звичайно, не важко буде для померлих мати спадкоємицею ту, задля якої вони виконали всю свою роботу. Проте, до цього необхідно додати наступне: якщо хто з вищезазначених осіб подарував що-небудь зі свого маєтку, кому хотів, то володіння подарунком, по справедливості, має залишатися недоторканим⁶⁹.

(37). А щоб у нашому повелінні не було місця ніякому непорозумінню і щоб кожен негайно бачив, у чому полягає справедливість, то нехай буде відомо всім, що тому, хто володіє землею, будинком, садом або іншою власністю вищезазначених осіб, добре і корисно буде зізнатися в цьому і відмовитися від подібних володінь якнайшвидше. Втім, хоча деякі від несправедливого володіння ними отримали, мабуть, і багато користі, вимагати цього, проте, вважаємо несправедливим⁷⁰.

(38). Тільки вони самі повинні зізнатися, скільки і з чого здобули собі вигоди, і просити у нас вибачення за свій гріх, щоб таким виправленням загладити колишню зажерливість, і щоб великий Бог, прийнявши це за розкаяння, зробився милостивим до тих, хто згрішив. Але володарі подібного майна, якщо тільки до них підходить така назва, можливо, скажуть на свій захист, що їм неможливо було втриматися, коли постало багатоманітне видовище всіляких жаків: осіб, яких жорстоко переслідували, нещадно вбивали, які без мети блукали, майно постійно і без причини відписувалося в казну, ненаситне переслідування, продаж маєтків! Хто буде упиратися в таких промовах і утримуватися в корисливих своїх правилах, той побачить, що його завзятість не залишиться без покарання, особливо, коли таким чином ми служимо великому Богові. Отже, що раніше згубна необхідність змусила взяти, то тепер небезпечно утримувати, притому ненаситність бажань, у всякому разі, треба приборкати роздумами і прикладами⁷¹.

(39). Якщо ж що-небудь вищезазначене відійшло в казну, то й казні не дозволяється наполегливо утримувати взяте; не наважую-

чись жодного слова вимовляти проти святих Церков, вона по справедливості поверне їм те, що колись несправедливо втримала. Отже, наказуємо повернути Церквам усе, що прямо виявиться їх власністю, чи то будуть будинки, чи то якісь поля й сади, або інші здобутки, – повернути, анітрохи не зменшуючи меж їх володіння, але залишаючи все в цілісності⁷².

(40). Понад усе те, хто ще засумнівався, хто навіть не наказав би вважати власністю Церков і ті місця, які вшановані тілами мучеників і служать пам'ятками славного їх кінця, коли немає ні дару кращого, ні праці більш приємної й корисної, як за натхненням Духу Божого докладати піклування про ці місця і, через справедливе повернення їх, зберегти для святих церков те, що під негідним приводом було у них відібране людьми несправедливими і розпусними?⁷³.

(41). Оскільки всебічне піклування не дозволяє нам обійти мовчанкою й тих, хто придбав що-небудь від казни або по праву купівлі, або безоплатно, у вигляді дару, і робив це на угоду своїй ненаситній пристрасті, то такі люди нехай дізнаються, що через подібну купівлю, хоча вони й піддавалися великій небезпеці віддалити від себе наше людинолюбство, проте цього, наскільки буде можливо й пристойно, з ними не трапиться. Тут зупинимось⁷⁴.

(42). Тепер, коли виявлено найбільш очевидними і ясними доказами, що частково сила всемогутнього Бога, частково ті вмовляння й пособництво, до яких благоволив Він завжди спонукати мене, вже вигнали з усієї Ойкумени минулі скрутні обставини людського життя, – тепер розсудить ревніше всі і кожен, яка повинна бути сила і милість, що відкинула і знищила це, так би мовити, насіння лукавих і беззаконних, а добрих оживила благодушністю, і цю благодушність щедро розповсюдила по всіх країнах. Та сила і милість знову дали всім можливість служити з усіляким благоговінням, як необхідно, божественному закону, а мужів, які присвятили себе йому, забезпечили в образі шанувальника цього закону. Поставши ніби з глибини мороку і отримавши ясне знання речей, ці люди будуть, нарешті, служити йому належним чином і шанувати його благочестиво й узгоджено.

Нехай буде оприлюднене це в наших східних областях⁷⁵.

Euseb. Vit. Const. 2 (46)⁷⁶. “(46). Переможець Константин, великий Август – Євсевію⁷⁷.

Оскільки нечестива воля і тиранія переслідували слуг Спасителя навіть до цього часу, то я справедливо і твердо переконаний, люб'язний брате, що всі церковні будівлі або від нерадіння зруйнувались, або від страху грізної несправедливості утримуються в непристойному вигляді. Нині ж, коли свобода повернута, і той змії провидінням великого Бога і нашим служінням віддалений від управління державою, я думаю, що для всіх зробилася явною божественна сила, і що, отже, ті, хто через страх або зневір'я впали в які-небудь гріхи, дізнавшись, у чому істина, звернуться до істинного і

правильного стану життя. Тому й сам ти, як предстоятель багатьох Церков⁷⁸, знай, і іншим, відомим тобі місцевим предстоятелям – єпископам, пресвітерам і дияконам – нагадай, щоб вони ретельно займалися будівництвом церков, або виправляючи, які збереглися, або, збільшуючи їх, або, перед лицем необхідності, будуючи нові. Якщо ж у чомусь зустрінеться потреба, того для себе, а через себе і для інших, проси в ігемонів і єпархів, бо їм наказано з повним запалом виконувати все, що буде сказано твоєю святістю.

Бог нехай збереже тебе, возлюблений брате!”

Euseb. Vit. Const. 2 (48–60)⁷⁹. “(48). Переможець Константин, великий Август – правителям Сходу⁸⁰.

Все, що визначається найголовнішими законами природи, дає кожному [можливість] достатньо відчувати піклування і промисел Божих розпоряджень. І для тих, чий розум іде прямим шляхом ведення до відомої мети, щоб ясні поняття здорового глузду і самого зору, при неподільному прагненні до істинної чесноти, присвятити пізнанню Бога, для тих у цьому не залишається жодного сумніву. Від того розсудлива людина ніколи не збентежиться, бачачи, що чернь захоплюється протилежними думками⁸¹. Доброчинність чесноти залишалася б для нас марно прихованою, якби порок не протиставляв їй життя розбещеного божевілля. Тому на чесноті лежить вінець, а на суді володарює Всевишній Бог. Я спробую, наскільки можливо, ясніше сповідати мої надії перед усіма вами.

(49)⁸². Я цурався автократорів, які були до того, оскільки бачив дикість їх звичаїв. Тільки мій батько, який у всіх справах із дивовижним благоговінням закликав Бога Отця, дотримувався правил лагідності, а всі інші, не маючи здорового глузду, дбали більше про справи жорстокі, ніж про милосердя, і, перекручуючи справжнє вчення, цю жорстокість живили свого часу вельми щедро. Сила їх лукавства запалала до такої міри, що в той час, як усі справи і божеські, і людські йшли мирно, в їх областях виникали міжусобні (εμφυλιος) війни.

(50)⁸³. Тоді говорили, ніби передбачення Аполлона виходять не з вуст людини, а з якоїсь печери або темної ущелини, і ніби праведники, що живуть на землі, перешкоджають йому пророкувати істину, а тому пророцтва триножника бувають помилковими⁸⁴ від цього, хвилі його диму стеляться по землі і оплакують лихо людей, яке походить від гоніння оракулів. Але подивимося, чим усе це скінчилося.

(51)⁸⁵. Тепер закликаю [в свідки] Тебе, Всевишній Боже! Ще в ранньому дитинстві я чув, як один [чоловік], який посідав на той час перший ступінь між римськими автократорами⁸⁶, жалюгідний, істинно жалюгідний чоловік, який душевно помилявся, дбайливо розпитував своїх дорифорів, хто такі на землі праведники, і як хтось із тих його прибічників, хто здійснював жертвоприношення, відповідав, що це, без сумніву, – християни. Вислухавши таку відповідь, ніби скуштувавши меду, він накинувся на бездоганну святість із тими мечами, які

винайдені для покарання злочинів. Негайно ж убивчим, так сказати, вістрям підписав він криваві укази і наказав суддям вжити всю можливу дотепність для винаходу найстрашніших страт⁸⁷.

(52)⁸⁸. Тоді можна було бачити, з якою свободою ця велич благочестя щодня піддавалася незвичайним образам невтомної жорстокості. Цнотливість, якої ніколи не ображали і самі вороги, для шаленіючих громадян здавалася тоді справою нікчемною. Якому тільки вогню, яким тортурам, якому колесуванню не піддавалися всілякі тіла, незважаючи на вік! У той час і земля дійсно плакала, і всеосяжне небо, яке осквернялося кров'ю, стогнало, і навіть сам день від такого дива огорнувся в одяг скорботи.

(53)⁸⁹. Але що говорити про це? Тепер торжествують над ними й варвари, які в той час приймали наших утікачів і зберігали їх у найбільш гуманному полоні, даруючи їм не тільки життя, але й безпеку в справах віри⁹⁰. Таким чином, нині римський народ носить повсякчасну пляму, якою тоді затаврували його християни, які після вигнання з римського світу втекли до варварів.

(54)⁹¹. Утім, для чого багато говорити про скорботи і плач усієї Ойкумени? Вони, хто спричинив ці ненависні дії й заплутався в міжусобних війнах, знайшли свій ганебний кінець, звалилися в безодню Ахерона⁹² для вічних мук і не залишили після себе ні імені, ні роду. Цього, звичайно, не сталося б з ними, якби нечестиве пророкування дельфійського оракула⁹³ не підкорило їх своєю звабливою силою.

(55)⁹⁴. Тепер молю Тебе, великий Боже! Будь милостивий і прихильний до твоїх народів, які живуть на Сході, і через мене, твого служителя, даруй зцілення всім епархам, які так постраждали від довготривалих лих. Не без причини прошу цього, Владика всіх, святий Боже! Під Твоїм керівництвом я і почав, і закінчив справи порядку: повсюди носячи перед собою твоє [знамено], я вів непереможне військо, і куди закликала мене якась суспільна необхідність, слідував за тими ж знаками (συνθημασιν) Твоєї сили і йшов на ворогів. Тому-то й віддав я Тобі свою, добре випробовану в любові й страхові душу, бо щиро люблю Твоє ім'я та благоговію перед силою, яку виявив Ти багатьма дослідами і якою зміцнив мою віру. Тепер, підставляючи власні свої рамена, я приступаю до відновлення святійшого Твого будинку, зруйнованого спустошливим безумством тих згубних і нечестивих володарів.

(56)⁹⁵. Хочу, щоб, задля спільної користі й безтурботності всіх людей, народ твій насолоджувався спокоєм і безтурботністю, хочу, щоб, подібно віруючим, приємності світу й тиші радісно куштували й ті, хто помиляється, бо таке відновлення спілкування може вивести на шлях істини. Нехай ніхто не турбує іншого, нехай кожен робить те, чого хоче душа. Люди розсудливі повинні знати, що тільки ті будуть жити свято і чисто, кого Ти Сам покличеш спочити під Твоїми святими законами, а хто відвертається, нехай, якщо завгодно, володіє жеребом свого лжевчення. У нас є святійший храм Твоєї істини,

дарований нам Тобою за природою, цього бажаємо й їм, щоб, приходячи до загальної однодумності, і вони насолоджувались сердечними задоволеннями.

(57)⁹⁶. Втім, наша віра не є щось нове й небувале, ми переконані, що Ти наказав з належним благоговінням жити цю віру ще тоді, як сталося і встановилося влаштування Ойкумени. Захопившись усілякими помилками, рід людський упав, але щоб зло не обтяжило ще більше, Ти через Сина свого послав чисте світло, ти всім нагадав про Себе.

(58)⁹⁷. У цьому переконують і справи. Твоя влада позбавляє нас вини і робить вірними. Сонце й місяць здійснюють певний рух, зірками теж не безладно описуються світові кола, правильно змінюються пори року, Твоїм Словом твердо стоїть земля, і в зазначений час рухається вітер, силою нестримного потоку швидко несуться стрімкі води, а море перебуває в нерухомих межах. І що б не зустрілося на землі і в океані, все пристосоване до самого дивовижного і корисного вживання. Якби це відбувалося не за судом Твоєї волі, то настільки велике розмаїття, така численність різних діючих сил, без сумніву, були б згубні для всього світу і для наших дій, тому що, борючись між собою, вони боролися б і з людським родом тим більше жорстоко, що ворожа їх діяльність невидима.

(59)⁹⁸. Дуже дякую Тобі, Владико всіх, великий Боже, за те, що чим більше пізнається, за допомогою різних дослідів, людська природа, тим більше між людьми розсудливими й такими, що щиро опікуються чеснотами, стверджується вчення божественного Слова. А хто перешкоджає лікувати себе, той нехай не звинувачує в цьому іншого, тому що лікарня хвороб – перед очима і відкрита для всіх, тільки не зашкодь того засобу, за чистоту якого ручаються справи. Отже, віддаляючи совість від усього супротивного, всі скористаємося жеребом дарованого блага, тобто благом світу.

(60)⁹⁹. Втім, насичуючись відомими думками сам, ніхто нехай не зашкодить ними іншому: що один дізнався і зрозумів, то нехай споживе, якщо можливо, на користь ближнього, а коли це неможливо, повинен залишити його. Бо одна справа – добровільно прийняти боротьбу за безсмертя, а інша – бути вимушеним до неї погрозою кари. Говорячи про це, я поширився набагато більше, ніж того вимагала мета моєї поблажливості, бо не хотів приховувати віри в істину, а особливо тому, що деякі, чую, стверджують, ніби обряди [паганських] храмів і панування мороку зруйновані. Цьому я охоче вірив би разом з усіма, якби сильне протипорство згубної омани, на шкоду загальному відновленню, в душах деяких людей не вкоренилося занадто глибоко”.

Euseb. Vit. Const. 2 (64–72)¹⁰⁰. “(64). Переможець Константин, великий Август – Александру і Арію¹⁰¹.

Засвідчую самим помічником у моїх намірах і Спасителем усіх – Богом, що дві причини спонукали мене до скоєння затіяних мною справ.

(65)¹⁰². По-перше, я дуже бажав учення всіх народів про Боже-ство, по суті справи, привести ніби в один склад, по-друге, тілу всієї Ойкумени, яке страждає від якоїсь тяжкої хвороби, повернути колишнє здоров'я. Запропонувавши цю мету, одне я розглядав внутрішнім оком розуму, а інше намагався вчинити силою військової руки, і знав, що якщо я служу, всіма служителями Божими, згідно з моїми молитвами, буде відновлена єдність, то хід суспільних справ зміниться згідно з благочестивими намірами кожного.

(66)¹⁰³. Тому, коли всю Африку охопило істинно нестерпне безумство¹⁰⁴, і деякі люди з безрозсудною легковажністю осмілилися розділяти народне богошанування на різні напрямки, я, для зупинки хвороби, не знаходив іншого задовільного в цьому випадку лікування, як знищити спільного ворога Ойкумени, який священним вашим соборам¹⁰⁵ протиставляв свою беззаконну думку, і відправити деяких із вас на допомогу спільній справі, щоб через них відновити єдність між ворогуючими.

(67)¹⁰⁶. Бо, як сила світла і закон священного богослужіння, за благодіянням Всеблагого, вийшли ніби з надр Сходу і священним сяйвом осяяли всю Ойкумену, то я не безпідставно намагався розпізнати вас і почуттям душі, і дією зору, – я вірив, що ви будете вождями народів задля їх порятунку. Тому, негайно після великої перемоги й істинного торжества над ворогами, я зважився дослідити, насамперед, те, що вважав справою першочерговою і найважливішою з усіх.

(68)¹⁰⁷. Але, о благе і божественне провидіння! Як жорстоко вразила мій слух, або краще, саме серце звістка, що між вами виникли розбіжності більш тяжкі, ніж ті, які були там раніше, і що ви, через кого я сподівався доставити зцілення іншим, самі потребуєте набагато більшого лікування! Коли ж я міркував про початок і предмет цих суперечок, то привід до них мені здався досить незначним і зовсім не вартим таких дебатів. Тому, примушений до цього послання, пишу вашій єдиностайній прозорливості і, закликавши на допомогу божественне провидіння, оголошую своє право бути посередником у вашому здивуванні і ніби покровителем миру між вами, бо, якщо за сприяння Всеблагого, не важко було б мені, і з приводу важливіших розбіжностей, запропонувати своє слово благочестивому уму слухачів і кожного навернути до корисного; то чому не міг би я обіцяти собі зручнішого й найлегшого відновлення справи, коли перешкоду їй створює випадок настільки маловажний і нікчемний¹⁰⁸?

(69)¹⁰⁹. Знаю, що справжня суперечка розпочалася таким чином: коли ти, Александре, запитував у пресвітерів, що кожен з них думає про те чи інше положення закону, або, краще сказати, ставив на розсуд¹¹⁰ суєтний бік питання, тоді ти, Арій, необачно пропонував те, про що спершу не слід було й думати, або, подумавши, належало мовчати. Ось звідки народжувалася між вами розбіжність, припинялося

спілкування, і святійший народ, що розділився навпіл, віддалилися від єдності з загальним тілом Церкви. Отже, нехай кожен із вас з однаковою щирістю пробачить іншому і прийме те, що справедливо радить вам ваш співслужитель. А що саме? Про те в колишні часи не пристойно було ні запитувати, ні відповідати на питання, тому що подібні питання не обумовлюються якимось законом, а пропонуються захопленням марної бездіяльності в суперечках, хоча й постають іноді як засоби природних вправ, але ми повинні мати їх на увазі, а не виносити легковажно на громадські зібрання і не довіряти необдуманно слуху черні. Бо хто може докладно дізнатися або належним чином витлумачити силу настільки великих і настільки важких предметів? Якщо ж хтось і вважав би це легким, то чи багатьох він переконає серед народу? Більше того, при ретельному дослідженні подібних питань хто встоїть проти небезпеки впасти в оману? Отже, в пошуках такого роду потрібно утримуватися від багатослів'я, щоб, або через слабкість своєї природи, не маючи сили витлумачити запропоноване запитання, або через тупість слухачів, не зумівши повідомити їм ясно поняття про висловлене вчення, тим чи іншим чином не довести народ¹¹¹ або до богохульства, або до розколу.

(70)¹¹². Отже, нехай і необережне питання, і необдуманна відповідь прикриються в кожному з вас взаємним прощенням, бо привід до вашої суперечки не стосується будь-якого головного вчення в законі і ви не вносите якоїсь нової єресі в своє богослужіння; спосіб мислення у вас один і той же, тому ви легко можете знову повернутися до спілкування.

(71)¹¹³. Коли ви змагаєтесь один з одним стосовно маловажливих і зовсім незначних предметів, тоді сама незгода ваших думок не дозволяє вам керувати такою безліччю народу Божого, і не тільки не дозволяє, навіть робить це протизаконним. А щоб надати вашій розсудливості невеликий приклад, скажу наступне: знайте, що й самі філософи, слідуючи одному вченню, живуть у згоді; якщо ж нерідко з приводу якоїсь приватної думки і посперечаються між собою, то, розділяючись силою знання, по однорідності своєї науки, проте, сходяться один з одним. А якщо так, то чи не набагато справедливіше вам, поставленим на служіння великому Богові, проходити ці терени із взаємною однаковістю? Піддамо сказані нами слова більшому обговоренню й особливій увазі. Чи добре буде, якщо з приводу дріб'язкової і суєтної дискусії між нами брат повстане на брата і зібрання шанованих осіб розділиться нечестивим різномудством? Чи добре буде, якщо це відбудеться через нас, оскільки ми будемо сперечатися один з одним про дрібні і зовсім непотрібні предмети? Подібні суперечки – справа черні, і більше пристойні дитячому нерозумінню, ніж увазі мужів священних і розумних. Відійдемо ж добровільно від диявольських спокус. Великий Бог, спільний Спаситель наш, вилив для кожного одне й те ж світло. Дозвольте ж мені,

служителю Всеблагого, довести під його Промислом мою ревність до кінця, щоб за допомогою відозв, посібників і постійних навіювань привести його народи в стан соборного спілкування. Якщо у вас, як я сказав, одна віра і однакове розуміння нашої віри, якщо також заповідь закону своїми загальними частинами зобов'язує душу до абсолютно однакової прихильності, то думка, яка спонукала вас до дріб'язкової суперечки і яка не стосується сутності всієї віри, нехай жодним чином не чинить між вами розколу й сварки. Кажу це не з тим, що хотів би примусити вас безперечно погодитися стосовно того безглузлого або якого б то не було іншого питання, тому що гідність вашого служіння може зберегтися недоторканою, спілкування ваше у всьому може бути дотримано непорушним, хоча б між вами і залишилася яка-небудь розбіжність у ставленні до приватного і неважливого предмета. Оскільки всі ми хочемо від усіх не одного і того ж, то і ви керуйтеся не однією й тією ж природою або думкою. Отже, в обміркуванні божественного Провидіння нехай буде у вас одна віра, одне розуміння, одне поняття про Всеблагую Істоту. А що стосується питань маловажних, розгляд яких приводить вас не до однакової думки, то ці незгодні думки повинні залишатися в вашому розумі і зберігатися в таємниці. Нехай перебуває ж між вами непохитно перевага загальної дружби, віра в істину, повага до Бога і законного богослужіння. Поверніться до взаємної дружби і любові, розкрийте свої обійми для всього народу, очистіть свої душі, потім знову впізнайте один одного, бо після припинення ворожнечі й по примиренні дружба часто буває більш приємнішою.

(72)¹¹⁴. Отже, поверніть мені мирні дні і спокійні ночі, щоб і я, нарешті, знайшов розраду в чистому світлі і відраду в безтурботному житті. В іншому випадку мені нічого не залишиться, крім необхідності стогнати, обливатися слізьми і коротати свій вік без усілякого спокою, бо доки Божі люди – кажу про моїх співслужителів – взаємно розділяються такою несправедливою і згубною суперечкою, чи можу я бути спокійний у душі своїй? А щоб ви відчули надмірність моєї скорботи, скажу, що недавно, прибувши в місто Нікомедію, я негайно загорівся думкою вирушити на Схід. Проте, поспішаючи до вас і вже більшою мірою перебуваючи з вами, я отримав звістку про подію, викладену в цій грамоті, і утримався від свого наміру, щоб не поставити себе в необхідність дивитися очима на те, що, на мою думку, і для вух нестерпно. Відчиніть же, нарешті, мені ворота на Схід за допомогою вашого однодумства, ворота, які ви зачинили своїми сварками. Дозвольте мені швидше побачити вас і разом насолодитися радістю всіх інших народів, а потім, за загальну однодумність і свободу, в хвалебних промовах вознести належну вдячність Всеблагому!”

Euseb. Vit. Const. 3 (12)¹¹⁵. “(12). [Промова Константина при відкритті Собору в Нікеї].

Метою мого бажання, друзі, було насолодитися спогляданням вашого зібрання. Досягнувши цього, я дякую Богові за те, що, понад інші незліченні блага, він дарував мені побачити і це найкраще з усіх благо, – кажу я про те благо, що бачу всіх вас у загальному зібранні, і що всі ви маєте один загальний спосіб думок. Отже, так не обурює нашого благополуччя ніякий заздрісний ворог, і після того як, силою Бога Спасителя, богоборство тиранів абсолютно знищене, нехай не засуджує божественного закону підступний демон, бо внутрішній розбрат Церкви для мене страшніший і тяжкіший за будь-яку війну і битву, це засмучує мене більше, ніж усе зовнішнє. Тому, коли волею і сприянням Всеблагого я здобув перемогу над ворогами, то вважав першим обов'язком віддати подяку Богові і радіти з тими, кого він звільнив через мене. Потім, проти всякого сподівання, дізнавшись про вашу незлагоду, я не залишив і цього без уваги, але, бажючи сприянням своїм вилікувати зло, негайно зібрав усіх вас. Радію, бачачи ваше зібрання, але думаю, що мої бажання тоді тільки здійсняться, коли я побачу, що всі ви оживлені єдиним Духом і дотримуетесь однієї спільної, миролюбної згоди, яку, як присвячені Богові, повинні ви проголошувати й іншим. Не зволікайте ж, о друзі, служителі Божі і благі раби спільного нашого Владики Спасителя, не зволікайте розглянути причини нашого розбрату в самому їх початку, і вирішити всі спірні питання мирними постановами. Через це ви і зробите угодне Богові, і доставите найбільшу радість мені, вашому співслужителю¹¹⁶.

Euseb. Vit. Const. 3 (17–20)¹¹⁷. “(17). Благочестивий Константин – церквам¹¹⁸.

Скуштувавши велич божественної доброти у процвітаючому стані громадських справ, я вважав своїм обов'язком докласти зусиль до того, щоб щаслива маса [спільноти] Вселенської (καθολικης) Церкви зберегла єдину віру, об'єдналася в непідробній і щирій любові і гармонійно поєдналась у своїй відданості Всемогутньому Богові.

Але це може бути досягнуто з твердістю і впевненістю не інакше, як шляхом перевірки, з цією самою метою, всього, що стосується нашої найсвятішої релігії, усіма єпископами, або, принаймні, більшою їх частиною, зібраними разом. Отже, скликавши якомога більшу їх кількість і будучи присутнім сам, я був одним із вас (і не можу заперечувати, що вельми радію можливості бути вашим служителем), доти все перевірялося, доки на світ не з'явилася однастайна думка, угодна Богові, який бачить усе, щоб не залишалось ніяких приводів для розбіжностей і протиріч стосовно віри.

Нікейський собор. Румунія. Фреска (XVIII ст.)

(18). Коли на Соборі постало питання про найсвятіший день Пасхи, при загальній згоді було визнано за доцільне, щоб це свято відзначалося всіма в один і той же день повсюди. Бо що може бути більш пристойним, більш поважним і належним, ніж відзначення цього свята, від якого ми отримуємо надію на безсмертя, всіма і повсюди в однаковому порядку і за певним правилом.

І воістину, насамперед, усім здалася надзвичайно негідною та обставина, що у святкуванні цієї найсвятішої урочистості ми повинні дотримуватися звичаю іудеїв, які, о мерзенні негідники! забруднивши руки свої огидним злочином, заслужено засліплені в своєму розумові.

Тому личить, відкинувши практику цього ворожого натоплу (охлоу) іудейського, увічнити на всі прийдешні століття святкування цього звичаю в більш законному порядку, який ми зберігали з першого дня пристрастей Господніх до цього дня. І не будемо мати нічого спільного з найворожішим іудейським сбіговиськом! Ми сприйняли інший спосіб від нашого Спасителя. Для нашої найсвятішою релігії відкритий більш законний і належний шлях. Слідуючи по цьому шляху в одностайній згоді, давайте уникати, мої високоповажні брати, цієї наїпідступнішої спільноти.

Отже, найвищою мірою безглуздо, що вони пихато звеличуються, загордившись, що без їх настанови ми не в змозі належним чином дотримуватись цього звичаю. Бо що можуть правильно розуміти ті, хто, здійснивши Боговбивство (κυριокτονιαν) і Отцевбивство (πατροκονιουν), будучи обдурені і запаморочені в розумові, скеровуються неприборканим інстинктом повсюди, куди б не спонукало їх природжене божевілля. Тому й у цьому випадку вони не зрозуміли істини, перебуваючи у найбільшій омані, замість того, щоб своєчасно поправити своє обчислення, вони відзначають Великдень двічі в один і той же [римський] рік. Для чого ж нам слідувати за тими, хто поневолений волаючою помилкою? Бо ми ніяк не стерпимо дотримання Великодня двічі на рік.

І Вселенський собор. Ікона

Але якщо сказане мною здаватиметься недостатнім, то надаю змогу вашій тонкій проникливості, шляхом старанності й молитви, жодним чином не допустити, щоб чистота ваших умів осквернилась пристосуванням, у чому б то не було, до звичаїв самих негідних людей. Крім того, слід врахувати, що будь-які чвари у справі подібної важливості і в такому серйозному релігійному закладі були вищою мірою злочинними. Бо Господь заповідав нам один святковий день нашого звільнення, а саме день Його святих пристрастей; і Йому було угодно, щоб Церква Його була єдиною; члени якої, хоч і розсіяні по багатьом і різних місцях, але всі живляться від єдиного Духа, який є волею Божою.

Нехай не залишиться прихованим від прозорливості вашої святості, наскільки болючим і непристойним було б те, що деякі обтяжували б себе стриманістю, а інші в один і той же день звеселяли себе бенкетами; а після Великодня одні б догоджали собі святковими звеселяннями, в той час як інші присвячували б себе дотриманню приписаних постів. Тому, мені здається, кожному слід зрозуміти, що воля божественного провидіння полягає в тому, щоб у цьому відношенні здійснити перетворення і дотримуватись єдиного правила.

(9). Бо самою необхідністю продиктоване усунення цього недоліку, щоб нам не мати нічого спільного з діяннями цих зрадників

і вбивць нашого Господа. Оскільки порядок, якого дотримуються всі Церкви на Заході, а також у південних і північних частинах світу, і деякі з них на Сході, уявляється найбільш слухним, то буде найвищою мірою справедливим і таким, що відповідає загальним інтересам; і я дав собі слово заручитися вашою підтримкою в цьому заході, а саме, що звичай, якого одностайно дотримуються в Римі і по всій Італії, в Африці й Єгипті, в Іспанії й Галлії, Британії, Лівії, по всій Греції, в єпархіях Азії, в Понті й Сицилії, був би охоче схвалений вашою розсудливістю, беручи до уваги не тільки те, що у вище названих областях розташована величезна кількість Церков, але так само і те, що у вищій мірі релігійним і справедливим було б усім прислухатися до того, що уявляється голосом розуму, і не спілкуватися з підступними іудеями.

Аби підвести короткий підсумок усьому сказаному, слід зазначити, що за загальним міркуванням, буде благоугодним, щоб святійше свято Великодня відзначалося в один і той же день. Бо не гоже в настільки священному обряді допускати яку б то не було різномірність; тому краще дотримуватись того рішення, в якому вдалося уникнути співучасті в гріху і омані інших.

(20). В ситуації, що склалася, охоче прийміть небесне і воістину божественне повеління. Бо постанови святого Собору єпископів слід відносити до божественної волі. Тому, оголосивши своїм возлюбленим братам написане, вашим обов'язком залишається прийняти і затвердити наведені аргументи, і саме дотримання святійшого дня; щоб коли я опинюся у вашій дорогоцінній присутності, настільки для мене бажаній, я мав би можливість в один день разом із вами святкувати це священне свято, і всіляко про те радіти, бачачи, що підступність диявола подолана божественною силою за мого посередництва, і що ваша віра, ваш мир і ваша єдність усюди процвітають.

Нехай оберігає вас Бог, мої возлюблені брати!"¹¹⁹.

Euseb. Vit. Const. 3 (30–32)¹²⁰. “(30). Переможець Константин, великий Август – Макарію¹²¹.

Благість Спасителя нашого настільки велика, що, здається, ніякого слова недостатньо для гідного опису справжнього дива. [Воно є] знаком (σημείον) святійших пристрастей, що ховалося так довго під землею і залишалося невідомим протягом цілих століть, нарешті, через скинення спільного ворога, засвітило для рабів Господніх, що звільнилися від нього, і, воістину, служить предметом понад усіляке здивування. Якби тепер зі всього світу зібралися в одне місце всі, так звані мудреці, і захотіли сказати що-небудь гідне події, то не могли б і коротко описати його. Це чудо настільки вище в Ойкумені за все те, що утримує в собі людський розум, настільки небесне перевершує людське. Тому перша і єдина мета моя завжди та, щоб віра в істину щодня підтверджувалася новими чудесами, і щоб таким чином наші душі з усією покорою і єдинодумністю

ревнували про збереження святого закону. Особливо я хочу переко-
нати тебе в справі, очевидній для кожного, що найбільше мене тур-
бує те, аби святе місце, з волі Божої очищене від ганебних прина-
лежностей капища, ніби від якої тяжкості, те місце, яке, за судом
Всевишнього, було з самого початку святим, а коли віра в рятівні
страждання осяялася через нього новим світлом, зробилося ще
священнішим, – як би це місце прикрасити прекрасними будинками.

(31)¹²². Тому твоя прозорливість повинна так розпорядитися і
про все необхідне мати таке піклування, щоб не тільки сам храм був
розкішніший за всі храми, де-небудь існуючі, а й інші при ньому
будівлі були б набагато ліпшими за найпрекрасніші будівлі в містах.
Що стосується зведення і витонченої обробки стін, то знай, що тур-
боту про це ми поклали на єпарха тих єпархій¹²³, друга нашого
Дракіліана¹²⁴, і на архонта вашої єпархії. На вимогу мого благочестя
наказано, щоб за їхнім піклуванням тобі негайно були доставлені й
художники, і ремісники, і все, що, на розсуд твоєї прозорливості,
необхідне для будівлі. Що ж стосується колон і мармуру, то які
визнаєш ти найбільш коштовними й корисними, – розглянь ґрунтов-
но і, анітрохи не зволікаючи, пиши мені, щоб з твого листа я бачив,
скільки яких потрібно матеріалів, і звідусіль доставив їх.

(32)¹²⁵. Понад усе те хочу знати, яке тобі подобається склепін-
ня храму, мозаїчне чи оброблене інакше. Якщо мозаїчне, то інше в
ньому можна буде прикрасити золотом. Твоя велебність найближчо-
го часу має сповістити вищезазначених радників, скільки буде по-
трібно ремісників, художників і витрат. Постарайся також негайно
донести мені не тільки про мрамур і колони, але й про мозаїку, яку
визнаєш найкращою.

Нехай збереже тебе Бог, возлюблений брате!”

Euseb. Vit. Const. 3 (48)¹²⁶. “(48). Так, бажаючи вирізнити од-
нойменне собі місто, він прикрасив його вельми багатьма молілля-
ми, чудовими храмами мученикам і величними будівлями, частину
яких побудував у передмістях, частину в межах міста, і, цим вшану-
вавши пам’ять мучеників, разом з тим присвятив Богу їх і саме своє
місто. Надихаючись небесною мудрістю, Константин визнав справед-
ливим – місто, прикрашене його ім’ям, очистити від всякого ідолопо-
клонства, щоб у ньому ніде не вражали зір не тільки уявні зображення
богів, які шанувалися в капищах, але й самі жертovníки, почервонілі
від крові тварин, щоб у ньому не видно було ні жертovníх всеспа-
лень, ні демонічних свят, ні жодних інших язичницьких звичаїв”¹²⁷.

Euseb. Vit. Const. 3 (51)¹²⁸. “(51). Такими-то були найкращі да-
рунки василевса. Дізнавшись іще, що той же Спаситель, який нещодав-
давно жив на землі і вже в давнину з’являвся боголюбивим мужам
палестинським поблизу так званого Маврійського дуба¹²⁹, він звелів
і там звести молитовний дім Богів, який з’являвся. З цієї нагоди
кожному з місцевих архонтів був надісланий іменний указ: привести
до закінчення розпочату справу...¹³⁰”.

Euseb. Vit. Const. 3 (52–53)¹³¹. “(52). Переможець Константин, великий Август – Макарію¹³² й іншим єпископам палестинським¹³³.

Одне й найбільше благодіяння, виявлене вам моєю найблагочестивішою тещею, полягало в тому, що безумство нечестивих людей, яке дотепер ховалося у вас, вона виявила своїми до нас листами, і налаштувала нас непомічене до цього часу зло піддати хоча і пізньому, проте необхідному і пристойному лікуванню, бо святі

Храм гробу Господнього на Голгофі. Єрусалим. Фото автора

місця оскверняти бридкими жертвами, воістину, велике нечестя. Що ж саме, улюблені браття, сховалося від вашої пильності, про що згадана наша теща, по святих своїх ревнощах, не могла замовчати?

(53)¹³⁴. Вона каже, що місце, яке носить ім'я Маврійського дуба, де, як відомо, жив Авраам¹³⁵, всіляко безчеститься нечестивими, що при цьому дереві поставлені гідні повного винищення ідоли, що поблизу нього влаштований жертвник, на якому постійно приносяться нечисті жертви¹³⁶. Оскільки все це незгідне ні зі справжнім нашим володарюванням, ні зі святістю згаданого місця, то я вважаю за потрібне сповістити вашу чесність, що ми грамотою оголосили найславнішого коміта і друга нашого Акакія, щоб і ідоли, скільки б їх не знайшлося на згаданому місці, були негайно піддані вогню, і жертвник був зруйнований дощенту, і щоб усі, хто після нашого повеління наважиться вчинити там якесь нечестя, засуджувалися б до страти. Те місце ми наказали прикрасити чистою будівлею базиліки, щоб зробити її гідним пристановищем святих людей. А що при цьому скоєно буде всупереч нашому повелінню, про те моя малість повинна бути негайно сповіщена через ваші листи, щоб викритого, як порушника закону, піддати найсуворішому покаранню. Вам не може бути невідомо, що на тому місці Бог і Господь усіляких уперше з'явився Авраамові, розмовляв з ним, отже там же отримав свій початок і обряд (θρησκεία) святого служіння. Там спершу сам Спаситель з двома ангелами вшанував Авраама славним своїм з'явленням, там почав Бог з'являтися людям, там віщував Він Авраамові про майбутнє його насіння¹³⁷, і тепер виконав своє провіщення; там провістив Він, що Авраам буде батьком незліченних народів¹³⁸. Якщо ж усе це справедливо, то згадане місце, мені здається, варте того, щоб вашим піклуванням зберегти його чистим від усякого осквернення і звести до стародавньої святості, щоб на ньому не здійснювати нічого іншого, крім служіння, пристойного Всемогутньому, Спасителю нашому і Господу всіх Богу. Всього цього повинні ви дотримуватися з належною турботою, якщо ваша чесність хоче, в чому я впевнений, щоб мої наміри, вжиті виключно з почуття благочестя, здійснилися.

Бог нехай збереже вас, возлюблені!”

 Euseb. Vit. Const. 3 (60)¹³⁹ (60)¹⁴⁰. Переможець Константин, великий Август – антіохійському народу (τῶλω).

Розсудливим і мудрим людям цього століття дуже приємна ваша одностайність. І сам я, браття, покликаний законом, вашим життям і ретельністю, зобов'язався любити вас безсмертною любов'ю. Керуватися правильним і здоровим глуздом – це, власне, і є істинний плід добра. Та й що було б вам пристойніше? Не дивно, якщо скажу, що істина спасіння для вас важливіша, ніж причина до ненависті. Між братами, яким Бог заповів одну й ту ж справу – йти шляхом прямим і вірним в непорочну і святу оселю, між такими

братами, що може бути дорогоцінніше за співчуття загального блага? Особливо коли цій вашій справі законним вченням повідомляється прекрасний напрямок, і коли ми благими постановами бажаємо зробити ваш розум твердим. Можливо, вам здаватиметься дивним: що могло б означати такий початок мого слова? Добре, не відхилюся і не відречуся оголосити причину. З вдячністю я прочитав ваші ділові папери про кесарійського єпископа Євсевія, який через свою вченість і зразкове життя, давно і добре самому мені відомий. З цих паперів видно, що ви прославляйте його відмінними похвалами і відгуками і хочете привласнити собі. Що ж, думаєте, прийшло мені на думку, коли я намагався увійти в точне розуміння істини з цього предмету? Яку турботу помітив я в цьому вашому бажанні? О, свята віра, яка у вченні і серце Спасителя дала нам як спосіб життя! Наскільки важко було б і тобі самій протистояти гріхам, якби ти не відмовлялася служити корисливості! І мені закономірно здається, що той переміг саму перемогу, хто переважно прагне до миру, оскільки немає людини, яка не раділа б, коли мир для неї можливий. Тепер запитую, браття: для чого ми наважуємося на те, чим можемо заподіяти образу іншим? Навіщо прагнемо [до того], що може похитнути віру в наше переконання? Хвалю я, звичайно, чоловіка, якого ви вважаєте гідним честі і вашої прихильності, проте ж, не слід знищувати те, що у всіх має залишатися твердим і незмінним, не слід кожному думати тільки про себе і насолоджуватися тільки домашніми благами. І ніби, при теперішньому спірному обранні, в порівнянні з тим чоловіком не можна виставити – не кажу, одного, але й багатьох! Притому, коли ні страх, ні занепокоєння не обурюють церковних сановників, тоді вони повинні бути рівні і всіма однаково улюблені. Та й несправедливо буде, якщо розгляд цієї справи завдасть образу іншим, тому що всі уми, чи нижчими вони здаються, чи вищими, однаково приймають і зберігають божественні догмати, так що, по відношенню до загального закону, одні нічим не менші в порівнянні з іншими. Щоб висловити відому істину виразно, надбання згаданого чоловіка треба буде назвати не надбанням, а скоріше викраденням, і цей вчинок виявиться справою насильства, а не справедливості. Так чи інакше, мислить народ, – я відкрито і рішуче оголошую, що це послужить приводом до звинувачення, бо сей привід може порушити незвичайне повстання. Адже і ягнята виявляють властивість і силу зубів, коли звичайне залицання пастуха стає гірше, і вони не бачать колишнього про себе піклування. Якщо ж так, і ми не обманюємося, то перш за все дивіться, браття, наскільки різноманітну й велику користь отримаєте ви з самого початку. По-перше, ваша взаємна щирість і прихильність буде визнана такою, яка ніскільки не зменшилася. По-друге, цей чоловік, що приходив до вас для законної наради, по суду Божому, отримає гідний плід у вагомому почутті радості про те, що ви виявили настільки високу думку про його відмінні якості. Отже, згідно з прийнятим вами хорошим

звичаєм, приступіть до обрання собі такого чоловіка, якого потребуєте, і в цьому випадку відкиньте всяке хвилювання і потворний крик; бо крик завжди несправедливий, і від зіткнення різних людей завжди народжуються іскри і полум'я. Так-то бажав би я догодити Богові і вам, так хотів би я жити вашими молитвами, як люблю вас і притулок вашої лагідності. Викинувши з нього ту нечисть, приєднайте до своїх добрих звичаїв однастайність, міцно поставте на своєму кораблі прапор і на залізних, так сказати, веслах пливіть до небесного світла. А для цього кладіть на корабель вантаж нетлінний, бо все, що шкодить кораблю, вичерпується з його трюму. Тому намагайтеся вже тепер влаштувати у себе справи так, щоб наступного разу нам здавалося не потрібним або взагалі встановлювати межу нерозсудливих і марних ваших ревнощів, або винищувати її на самому початку.

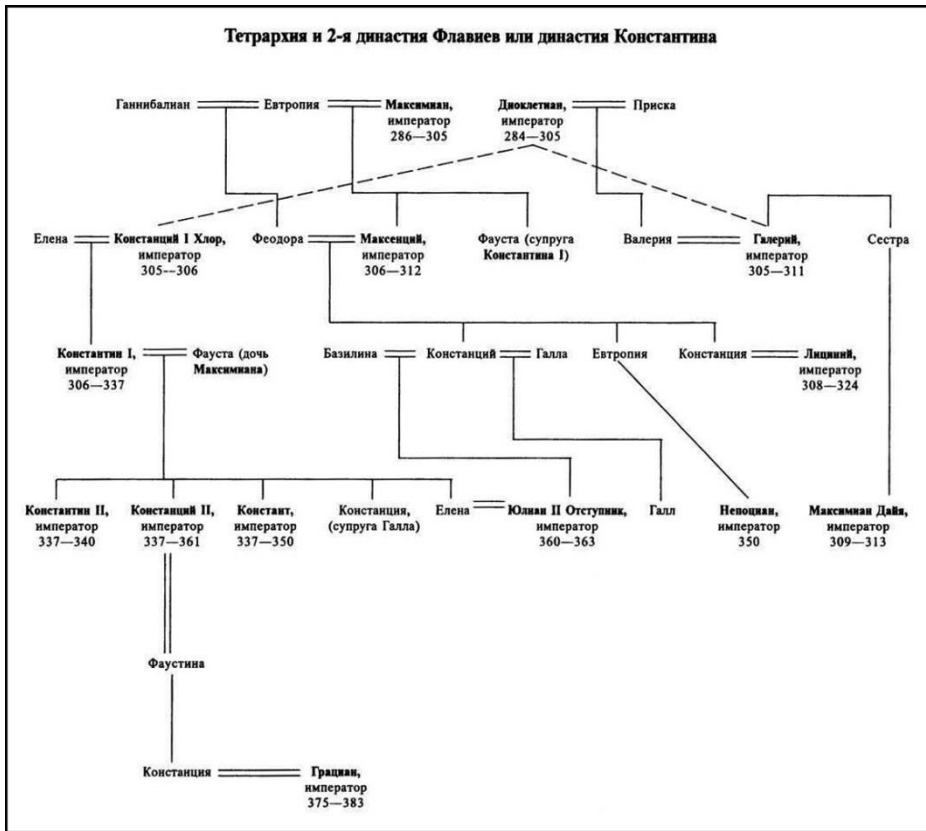
Бог нехай збереже вас, возлюблені брати!”

Euseb. Vit. Const. 3 (62)¹⁴¹. “(62). Переможець Константин, великий Август – Феодоту, Феодору, Нарциссу, Аецію, Алфею й іншим єпископам в Антіохії¹⁴².

Читав я послання вашої розсудливості і схвалив мудру рішучість вашого співслужителя Євсевія. Частково з ваших послань, частково з листів найславетніших мужів, Акакія і Стратегія, дізнавшись про хід справи і належним чином обговоривши її, я писав до народу Антіохійського, що було завгодно Богові і згідно з правилами Церкви¹⁴³. Копію цього листа велів я прикласти і до цього послання, щоб ви самі могли знати, що, на вимоги справедливості, зважився я написати народу. Хоча у ваших листах простежувалася та думка, щоб згідно з думкою народу і порадою вашої розсудливості святійший єпископ Кесарії Євсевій головував у Церкві Антіохійській і прийняв піклування про неї, проте ж, посланням Євсевія, здається, більш дотримується церковна постанова. Вважаю за потрібне оголосити вашій розсудливості і власну свою думку. Дійшло до мого відома, що житель Кесарії Каппадокійської, пресвітер Євтропій, також пресвітер аретузкій, Георгій¹⁴⁴, якого в цей сан посвятив Александр в Александрії, є мужі віри випробуваної: через це мені заманулося запропонувати вашій розсудливості, щоб при обранні єпископа поймаєні були і ці, й інші, кого визнаєте гідними єпископського сану, і щоб у цьому випадку вчинити згідно з переказом апостольським. Бо, підготувавши це, ваша розсудливість, за силою церковного постанови і апостольського передання, в змозі буде так влаштувати рукопокладення, як того вимагає вчення Церкви.

Бог нехай вас збереже, возлюблені брати!”

Euseb. Vit. Const. 3 (61)¹⁴⁵. “(61). Переможець Константин, великий Август – Євсевію¹⁴⁶.

Династія Константина I

Багаторазово читав я твій лист і зрозумів, що ти з точністю дотримався правила церковного вчення. Так, твердо перебувати в тому, що завгодно Богові і згідно з апостольським переданням, є справа свята. Вважай себе щасливим уже тому, що свідоцтво цілої, так сказати, Ойкумени визнало тебе гідним єпископства над усією Церквою, бо якщо вони бажають мати тебе своїм єпископом, то через це без сумніву збільшується твоє щастя. Але ти, за своєю розсудливістю, прекрасно вчинив, що, зважившись дотриматись божественних заповідей, апостольського й церковного правила, відмовився від єпископства над Антіохійською Церквою і забажав залишитися в тій, над якою, з волі Божої, з самого початку прийняв єпископство. Про це я писав уже народу та іншим співслужителям, які про те ж і самі писали мені. Прочитавши мої листи, твоя святість легко помітить, що я писав їх за навіювання самого Бога, вбачаючи в антіохійцях опір справедливості. Про твою розсудливість треба буде повідомити і їх собору, щоб моя постанова відома була всій Антіохійській Церкві.

Нехай збереже тебе Бог, возлюблений брат”.

Cod. Theod. 16.2.6¹⁴⁷. “Імператор Константин Август – католицькій Александрійській церкві.

Будьте здорові, возлюблені брати! Ми отримали досконалу благодать божественного Промислу, щоб, звільнившись від усякого обману, визнали одну й ту саму віру. Нарешті, диявол стосовно нас нічого не може зробити. Яке тільки зло він не заходжувався влаштувати нам, – усе воно знищене у самому зародку. Двоєдумство,

Археологічний музей в Каїрі. Фото А. Васюріної

розколи, ті тривоги, ту смертельну, так би мовити, отруту незгоди – усе це світла істина, з волі Божої, перемогла. Усі ми, і по імені Єдиному вклоняємось, і в буття Єдиного увірували. Щоб досягнути цього, я, за навіюванням Божим, скликав у місто Нікею дуже багато єпископів, з якими, як один із вас, вважаючи за особливе задоволення бути вашим співслужителем, і сам розпочав досліджувати все, що стало приводом до обопільності й роздвоєння думок. Змилюйся над нами, Боже! Скільки і яких жажливих лайливих слів не виголошували деякі на великого Спасителя, на нашу надію і життя кажучи і сповідуючи свою віру всупереч богонатхненним Писанням і святій вірі. Тим часом як більш 300 єпископів, дивовижних за своєю скромністю і проникливістю, стверджували одну і ту ж віру, яка, за істинним і точним виразами закону Божого, дійсно і є віра, знайшовся один Арій, наділений диявольською силою, який своє зло з нечестивим умислом посіяв спершу серед вас, а потім і серед інших.

Проти цього ми прийняли думку, яку вселив нам Вседержитель. Повернемося ж до возлюблених наших братів, від яких віддалив нас той безсоромний служитель диявола, поспішим до загального тіла і щирих наших членів, бо і вашій проникливості, і вашій віри, і вашій святості пристойно, дізнавшись про викритий обман того, хто виявився ворогом істини, повернутися до божественної благодаті. Адже, що здалося 300 єпископам, то є не що інше, як думка Божа, особливо коли волю Божу світозарно виявив Дух Святий, який просвітив розум таких і настільки багатьох чоловіків. Тому нехай ніхто не вагається в подиві, не зважає їх думки, але всі охоче вступіть на шлях істини, щоб, прибувши до вас, коли б то не було, я міг разом з вами принести подяку всевидячому Богу – за те, що Він явив вам істинну віру і повернув жадану любов.

Бог нехай збереже вас, возлюблені брати”.

Cod. Theod. 16.2.6¹⁴⁸. “Імператор Константин Август – Аблавію, префекту преторія.

Нехай звільнення від публічних повинностей не надається ні на підставі загальної згоди, ні будь-яким прохачам від імені кліриків¹⁴⁹, і хай не необдумано і понад міру приєднуються до кліриків, але, коли помре один клірик, нехай на місце померлого обирається інший, який походитиме не з міських громадян і у якого не буде такої великої кількості майна, яке дозволяє легко нести публічні обов’язки, так що, якщо у міста і кліриків виникне сумнів щодо чийогось призначення, якщо по справедливості він повинен бути приведений до виконання публічних обов’язків і з’ясується, що він за походженням міський громадянин або у нього є належне майно, нехай він буде виключений [з числа] кліриків і переданий місту. Адже личить, щоб багаті несли тягарі століття¹⁵⁰, бідні ж підтримувалися багатствами Церков. Оприлюднено в червневій календи в VII консульство Константина Августа і консульство Констанція Цезаря¹⁵¹”.

Cod. Theod. 16.5.1¹⁵². “Імператор Константин Август – Драціліану.

Привілеї, даровані для культивування релігії, необхідно надавати тільки послідовникам кафолічної віри. Ми бажаємо, щоб єретики і схизматики¹⁵³, не тільки були утримані від цих привілеїв, але і піддавалися різним штрафам. Оприлюднено у вересневій календи в Герасто в VII консульство Константина Августа і консульство Констанція Цезаря¹⁵⁴”.

Cod. Theod. 16.2.7¹⁵⁵. “Імператор Константин – Валентину, консуляру Нумідії.

Читці Божественних текстів, іподиякони та інші клірики, які через беззаконня єретиків¹⁵⁶ були покликані в курію, нехай будуть звільнені, і надалі за зразком Сходу хай не закликаються в курії, але

отримують цілковите визволення. Прийнято в лютневі нони в Сердїці в консульство Галлікана і Сіммаха¹⁵⁷”.

Euseb. Vit. Const. 4 (42)¹⁵⁸. “(42). Переможець Константин, великий Август – святому Собору в Тірі¹⁵⁹.

Може бути природно і з мирним станом нинішнього часу особливо належить Вселенській Церкві бути безтурботною, а служителям Христовим далекими від усіякої сварки. Але оскільки деякі з них, підбурювані жалом нездорової любові до суперечок, соромно сказати, ведуть життя, негідне свого звання, і наважуються руйнувати всілякий порядок, що, на мою думку, є найбільшим нещастям, то я запрошую вас негайно, скоріше зібратися в одне місце, скласти Собор, подати допомогу нужденним, вилікувати тих братів, які знаходяться в небезпеці, привести до єдинодумства розрізнені члени, виправити зло, доки дозволяє час, щоб настільки багатьом єпархіям дарувати належну злагоду (συνφωνίαν), яка, – о сором! – зруйнована зарозумілістю небагатьох людей.

Арій. Фреска

А що така справа і Господу Богові всіляких благоугодна, і нам жаданіша за все, і вам самим, якщо відновите мир, принесе немалу славу, в тому, думаю, всі згодні. Отже, не зволікайте надалі, але з цієї ж хвилини застосуйте старанність і покладіть належний кінець розбратам, що сталися. Зберіться з усією щирістю і вірою, якої завжди, і ледь не усно вимагає особливо від нас той Спаситель, якому ми служимо. З боку мого благоговіння ніщо не забуте для вас, мною зроблено все, про що ви писали: я надіслав листи тим єпископам, яким ви хотіли, і вимагав, щоб вони приїхали і брали участь у наших турботах; відправив також колишнього консула, Діонісія¹⁶⁰, з велінням нагадати про приїзд на ваш Собор тим, кому належить, і спостерігати за діловодством, а особливо за благочинністю. Якщо ж хто, чого втім я не очікую, наважиться і тепер знехтувати нашим повелінням і не з'явиться на Собор¹⁶¹, то від нас буде відправлена

особа, яка, за імператорським указом, вигнавши винного, навчить його, що не слід протидіяти оросам¹⁶² автократора, спрямованим на захист істини. Справою ж вашої святості буде: не спонукаючись ні ненавистю, ні пристрастю, але керуючись церковною й апостольською постановою, для злочинних або випадково заблукалих придумати належне лікування, так щоб Церкву звільнити від усякого нарікання, мене позбавити неспокою, а вам самим, через повернення благодаті миру тим, хто свариться, здобути найбільшу славу.

Бог нехай збереже вас, улюблені брати!”

Socr. Schol. Hist. Eccl. I (25)¹⁶³. “(25). Давно вже було оголошено тобі¹⁶⁴, щоб ти прибув до мого двору і міг насолодитися спогляданням нас; але ми дуже дивуємося, чому ти не зробив цього негайно. Отже, тепер візьми громадського воза і приїзди до нас, щоб, отримавши від нас милість, тобі потім можна було повернутися на батьківщину. Нехай Бог боронить тебе. Подано за 5 днів до грудневих календ [в консульство Юлія Констанція і Альбіна]”¹⁶⁵.

Euseb. Vit. Const. 3 (64–65)¹⁶⁶. “(64). Переможець Константин, великий Август – єретиком¹⁶⁷.

Дізнайтеся тепер із мого закону, новаціани¹⁶⁸, валентініани¹⁶⁹, маркіоніти¹⁷⁰, павліани¹⁷¹, так звані катафрігійці¹⁷² і всі, хто за допомогою свого вчення примножує єресь, дізнайтеся, скільки брехні містить у собі ваша суєтність, скільки згубної отрути містить у собі ваше вчення, від якого здорові піддаються хворобам, а живі – вічній смерті! О ви, вороги істини, войовники життя, радники смерті! У вас усе суперечить істині, все співзвучне ганебним порокам, усе сповнене нісенітниць і вигадок, з яких ви сплітаєте обман, яким розтліваєте невірних і загороджуєте світло віруючим. Під личиною побожності завжди вчиняючи непотрібне, ви заражаєте всіх, покриваєте смертоносними виразками бездоганну і чисту совість, і викрадаєте, якщо можна так сказати, сам день в людських очей.

Але навіщо говорити про все порізно, коли для належного опису ваших злих дій у мене мало і часу, і дозвілля? Ваші безглуздості так багатоскладові і безмірні, так огидні і сповнені всіляких жорстокостей, що для зображення їх не вистачить і цілого дня. Притому, від подібних предметів треба загороджувати слух і відвертати зір, щоб їх докладне розкриття не заплямувало істинної й чистої доблесті нашої віри. Що ж? Чи терпітимемо й далі таке зло? Проте через довготривалу поблажливість ця згубна недуга заразить і здорових. Отже, чому не вирвати настільки велике зло в самому, так сказати, корені, якомога швидше і спільними зусиллями?

(65)¹⁷³. Якщо ж ваше згубне безчестя в подальшому не можна буде терпіти, то ми наказуємо законом, щоб надалі ніхто з вас не смів робити зібрань. Тому і всі ваші будинки, в яких ви влаштовуєте свої засідання, наказано зруйнувати, бо наша дбайливість щодо цього предмету вимагає того, щоб не тільки в суспільних, але і в

приватних будинках, навіть у якихось відокремлених місцях не було збіговиськ вашого забобонного безумства. Набагато краще зроблять ті, хто звернеться до правої і чистої віри, вступить до кафолічної Церкви, долучиться до її святості і через те в змозі буде досягти істини. Отже, в благополучний наш час нехай знищиться ця омана вашого розбещеного розуму, – маю на увазі нечестиве і згубне різнодумство єретиків і схизматиків, бо благоденство, яким ми з ласки Божої насолоджуємося, вимагає, щоб ті, хто живе благими надіями, відверталися від всякої безладної омани на правильну стежку, від темряви – до світла, від суєтності – до істини, від смерті – до спасіння. А оскільки для цього потрібен сильний засіб, то ми, як сказано, повеліли всі притулки вашого марновірства, тобто молитовні будинки всіх єретиків, якщо тільки можна назвати їх молитовними, відібрати без опору і негайно передати кафолічній Церкві, інші ж місця відписати у державну казну, щоб у подальшому вам не залишалось ніякої можливості збиратися. Отже, з цього дня беззаконні ваші громади хай не відважуються робити зборів ні в якому місці, ні в громадському, ні в приватному. Бути так”.

Euseb. Vit. Const. 4 (9–13)¹⁷⁴. “(9)¹⁷⁵. [Константин, великий Август – Шапуру, царю перському].

Дотримуючись божественної віри, я долучаюся до світла істини, а керуючись світлом істини, пізнаю божественну Віру. Ось способи, якими, як показує сама справа, я дотримуюся святійшого боговшанування і сповідаю, що це служіння є наставником у пізнанні Святого Бога. Отримуючи допомогу від сили цього Бога, я почав від меж океану і потрохи надихнув твердою надією на порятунок усю Ойкумену¹⁷⁶, так що все рабство настільки жорстоким тиранів і весь стогін під тягарем щоденних лих зникли. Ось цього Бога я шаную і утримую вічно у своїй пам’яті, цього – горішнього Бога я прославляю ясною і чистою думкою.

(10)¹⁷⁷. Його закликаю з колінопреклонінням, ухиляючись від усякої нечистої крові¹⁷⁸, неприємного куріння, умилостивлюваних жертв, і ухиляючись від всілякого земного сйива¹⁷⁹, чим нечестивий і таємний обман захоплює в пекло багато народів і цілі покоління, тому що Бог усіяляких ніяк не хоче, щоб люди докладали до своїх примх те, що Його промисел, по людинолюбству, спричинив до загальної користі. Він вимагає від людей тільки чистої думки і незаплямованої душі, і лише цим зважає справи чесноти і благочестя, Йому благоугодні подвиги чесноти й смиренності, Він любить доброзичливих, а бунтівних ненавидить, любить вірність, а невірність карає; руйнує будь-яку гордовиту владу і страчує звеличування пихатих, скидає з престолу пихатих гордістю, а смиренним і незлобивим дає по достоїнству. Таким чином, високо цінуючи правосудне царювання, Він зміцнює його своєю допомогою і царську мудрість зберігає в тиші світу.

(11)¹⁸⁰. Не думаю, брате мій, щоб я помилявся, визнаючи цього єдиного Бога началовождем (ορολοϋωνταυταρχηρον) і Отцем усього. Багато хто з тутешніх василевсів, захопившись буйними і мінливими помислами, наважувалися відкидати Його, але всіх їх спіткав такий злосчасний кінець, що ціле наступне покоління людей наслідувачам подібного життя вказує на їх лиха, як на приклад. Одним із них, на мою думку, був той, кого Божий гнів, подібно блискавці, вигнав звідси і віддав у ваші руки, де, до безчестя своїх співвітчизників, він зробився настільки прославленим вами трофеєм перемоги¹⁸¹.

(12)¹⁸². Втім і те послужило до добра, що страта подібних людей у наш час проводилася урочисто. Я сам недавно був свідком того, як вони беззаконними розпорядженнями обурювали спокій відданого Богові народу. Але нехай буде велика Богові подяка, що, за Його вседосконалим Промислом, усе людство, яке служить божественному закону, з радістю й захопленням насолоджується дарованим йому миром. Це і самого мене переконало, що все спрямовується до найкращої й безпечної мети, і що Бог хоче привести до Себе всіх людей за допомогою чистого й щирого боговшанування, вселяючи їм єдність щодо предметів божественних.

(13)¹⁸³. Можеш уявити собі, як я зрадив, почувши про число людей, маю на увазі християн, до користі яких хилиться дане моє слово, – почувши, що ними, відповідно до моїх бажань, прикрашаються кращі провінції (кратјста) Персії. Нехай же буде їм настільки добре, наскільки добре тобі, нехай насолоджуються вони благополуччям, як і ти. За це Господь усіляких, Бог Отець удостоїть тебе милістю і благоволінням. Доручаю їх тобі, як царю великому, віряю їх твоєму відомому благочестю, люби їх згідно з твоїм людинолюбством: цим принесеш ти і собі, і нам невимовну користь по відношенню до Віри”.

Euseb. Vit. Const. 4 (20)¹⁸⁴. “(20). Тебе єдиного визнаємо Богом¹⁸⁵, Тебе сповідуємо Владикою, Тебе називаємо помічником, Тобою здобували ми перемоги, Тобою переборювали ворогів, Тобі приносимо подяки за отримані благодіяння, від Тебе очікуємо і майбутніх благ. Тобі всі молимося і Тебе просимо, щоб зберіг на багато років здоровим і непереможним василевса нашого Константина з боголюб’язними Його чадами”.

Euseb. Vit. Const. 4 (35)¹⁸⁶. “(35). Константин переможець, великий Август – Євсевію¹⁸⁷.

Достойно прорікати таємниці **Христові**, також належним чином з’ясовувати важливе, але складне питання про святкування й походження Пасхи є справа вельми вагома, – вища за будь-які описи, бо висловлювати, як належить, істини божественні бувають не в змозі й ті, хто може розуміти їх. Проте ж, вельми дивуючись твоїй допитливості і ревнощах до вчених праць, я й сам із задоволенням прочитав твій сувій, і багатьом, щиро відданим божественній вірі,

наказав, за твоїм бажанням, повідомити його. Тому бачачи, з яким задоволенням приймаємо ми дари твоєї розсудливості, постарайся якомога частіше радувати нас подібними творами, до яких ти, як сам кажеш, навчений вихованням, так що, коли ми спонукаємо тебе до цих звичних занять, ти сам уже прагнеш до них. Настільки висока думка всіх про твій твір показує, що тобі не марно було б мати людину, яка твої праці перекладала б на латинську мову, хоча такий переклад здебільшого не може відобразити прекрасного твору.

Нехай збереже тебе Бог, возлюблений брате!”

Euseb. Vit. Const. 4 (36)¹⁸⁸. “(36). Переможець Константин, великий Август – Євсевію¹⁸⁹.

В однойменному нам місті, за Промислом Спасителя Бога, свята Церква знову залучила дуже багато людей. А зі швидким множенням віруючих виявляється досить потрібним і примноження Церков. Отже приймай, з усією готовністю, наше рішення. Нам заманулося оголосити твої розсудливості, щоб ти наказав досвідченим переписувачам, які відмінно знають своє мистецтво, написати на вичиненому пергаменті 50 томів, зручних для читання і таких, які легко переносяться для вживання. В цих томах повинне міститися божественне Писання, яке, за твоїм розумінням, особливо потрібно мати і вживати в Церкві¹⁹⁰. Для цього від нашої лагідності послана грамота до правителя округу, щоб він перейнявся доставкою тобі всього потрібного для їх приготування. Найшвидше ж їх переписування буде залежати від твоїх турбот. Для перевезення написаних томів цей наш лист дає тобі право взяти дві громадські підводи¹⁹¹, на яких особливо добре написані сувої тобі буде легко доставити до мене. Таку справу виконає один з дияконів твоєї Церкви і, після прибуття до нас, випробує наше людинолюбство.

Нехай збереже тебе Бог, любий брате!”

Euseb. Vit. Const. 4 (62)¹⁹². “(62). Прийшов той бажаний час, якого я давно прагну і про який молюся як про час порятунку в Божові. Пора і нам прийняти печатку безсмертя, долучитися до рятівної благодаті. Я думав зробити це у водах річки Йордан, де для наслідування нами, як розповідається, прийняв хрещення сам Спаситель, але Бог, який відає корисне, удостоює мене цього тут. Отже, не будемо більше коливатися, бо якщо Господу життя і смерті завгодно буде і продовжити моє існування, якщо одного разу визначено, щоб відтепер я приєднався до народу Божого і, як член Церкви, брав участь у молитвах разом з усіма, то через це я підпорядкую себе правилам життя, згідним з волею Божою”¹⁹³.

Коментар

¹ *Євсевій Памфіл. Церковная история / Памфіл Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 333.*

² Мається на увазі видіння Константином хреста (27.10.312) напередодні битви з Максенцієм біля Червоних скель. Це чудо було описане Лактанцієм: “*Lact. De mort. persecut. 44, 5. І було Константину одкровення (commonitus est) уві сні, що йому належить зобразити на щитах небесний знак Бога, і лише тоді вступати в битву. Він виконав усе, що було наказано, зобразив на щитах [символ] Христа літерою, загнутою вгорі і пересіченою [літерою] Х*” (див.: Болотов В. В. *Собрание церковно-исторических трудов : в 8 т. – М. : Мартис, 2001. – Т. 3. – С. 7–16*).

Перейшовши попередньо в тому році Альпи, Константин подолав за два місяці половину Італії. Він вирушив за маршрутом Сегуенсо – Таврінум – Медіолан – Бергамо – Брешія – Верона. Поблизу останньої Константин розгромив армію Руріція Помпіона, який загинув у битві. Потім один його корпус зайняв Аквілею. Переправившись з основним військом через Падус біля Гостілії, Константин пішов на Болонію, Арімініум, Фанум, і далі Фламінієвою дорогою через Нарну до Червоних скель. Південніше, між Вейями на р. Кремері й Фіденами на р. Тібр, розташувалася армія Максенція, яка мала в тилу р. Аллію, де й відбулася згадана битва з Максенцієм.

Невідомо, якими віщуваннями обнадіяли Максенція його гадання перед битвою біля Мульвійського мосту (28.10.312) і чи були ці віщування взагалі; згідно легенди відомо лише те, що його ворог не відчував нестачі в пророцтвах і знаках з неба. Християнський Бог, за даними церковних істориків, прийшов на допомогу Константину, давши йому знамення хреста в синьому небі і сонячному сяянні з надписом “*In hoc signo vinces*” (“Цим перемагай!”). Це могло відбутися вночі, навіть уві сні, а хрест і напис – але вже не на латині, а на грецькій (Εν Τούτῳ Νίκα) – палали на безперечно чорному небосхилі. Знак, під покровом якого Бог обіцяв Константину перемогу, нагадував більше нашу літеру “Ж” (Лабарум, поєднання перших літер зі слова Христос – “Х” і “Р”), ніж знак “†”. Солдати Константина, як стверджує Євсевій, нанесли зображення цих “хрестів” на свої щити. Максенцій після поразки через Фідени подався до Мульвієвого мосту, де й загинув.

Незважаючи на такі свідчення, на арці Константина в Римі (315), на монетах (у 313–325) зображені античні боги, їх же (Юпітер, Марс, Геркулес, Аполлона, Геліос, Вікторія) продовжував шанувати Константин, що залишався верховним понтифіком.

³ Поданий у тексті напис розташовувався під статуєю Константина і був виготовлений за

Біля нульового мильового стовпа в Римі.
Фото А. Васюріної

його наказом у 312. Статуя зображувала Константина з переможним знаменем пристрастей Господніх (хрест) у правій руці.

⁴ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 358, 360–361.*

⁵ Це текст Медіоланського едикту (лютий 313), тобто 4-го едикту (Константина й Ліцінія) про віротерпимість. Повертаючи християнам власність, указ уперше робив церкву юридичною особою. 3-ім едиктом був едикт Максенція (306–312) бл. 312, яким християнським церквам поверталось майно, конфісковане під час гонінь; раніше Максенцій виконував Нікомедійський едикт Галерія (311) і не переслідував християн.

⁶ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 334.*

⁷ У березні 313.

⁸ Вони – Константин і Ліціній, які видали закон для християн. Після перемоги над Максенцієм Константин наполіг на прийнятті Ліцінієм закону про віротерпимість (Медіоланський едикт 313).

⁹ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 361.*

¹⁰ Імператорський лист-постанова до африканської громади християн (312, після розгрому Максенція) про те, що конфіскована в них власність повертається. Лист дозволяв робити дарунки тільки кафолічній церкві.

¹¹ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 361–362.*

¹² Папа Римський (311–314), святий.

¹³ Імператорський лист (313), яким наказано бути в Римі собору єпископів задля єдності і єдинодумства, порушував питання обрання карфагенським єпископом Цеціліана. Так під егідою влади розпочалися церковні собори.

¹⁴ Єпископ карфагенський (311 – бл. 325). В результаті гонінь Діоклетіана (303–305) на основі вчення Тертуліана й єпископа Кіпріана (249–258) виник і швидко поширився по всій Північній Африці церковний розкол. Священики і єпископи часто рятувалися від смерті, віддаючи представникам влади Святе Письмо і свої привілеї. Натомість донатисти (назва від імені пізнішого єпископа розколу) вчили, що священик, який брав участь у таїнстві, повинен бути святим, – таїнства втрачають силу, якщо здійснені священнослужителями, котрі провинилися перед церквою. У 311 по дорозі з

На руїнах Карфагену. Сучасне фото

Риму в Карфаген помер єпископ карфагенський Менсурій. У тому ж році єпископом карфагенським обраний і висвячений архidiaкон Цеціліан (311 – бл. 325). Це викликало розкол у церкві. На думку частини кліру й мирян (майбутніх донатистів), висвячення було недійсним, оскільки сам Цеціліан міг віддати Святе Письмо на спалення, і крім того, одним із трьох, кого рукопоклали, був Фелікс, єпископ аптогонський, винний у зраді церкви під час гонінь. Це посвячення вважалося сумнівним і з політичної точки зору, оскільки примас Нумідії Секунд Тігізійський разом із нумідійськими єпископами не брав участі в ньому; попередні 40 років Нумідія мала право рукопокласти єпископа карфагенського. Нумідійські єпископи стали на бік розкольників. Секунд прибув у Карфаген разом із 70 нумідійськими єпископами, на соборі яких (312) оголосив рукопокладення Цеціліана недійсним і обрав єпископом “лжеєпископа” читця Майоріна (311–315). Проте не всі християни визнали це рішення.

Невдовзі Майорін помер, і його змінив Донат (313–347). Пізніше розкол, що отримав назву за його іменем, вилився в народне повстання берберів і безземельних селян проти землевласників з латинської католицької еліти. Імператор Константин уже в 313 втрутився в суперечку Доната й Цеціліана. Після непокори донатистів у 317 Константин вдався до суворих гонінь проти них. Переконавшись у марності переслідувань, імператор невдовзі припинив їх і в 321 дозволив донатистам здійснювати таїнства. В 347 римський імператор заслав Доната до Галлії чи Іспанії, де він і помер бл. 355. Його замінив інший талановитий “лжеєпископ” Парменіан (355–391). Католицьким єпископом після цього став Августин Аврелій (391–430).

У 371 донатисти приєдналися до антиримського повстання Фірма. В 388 донатистський єпископ Оптат із Тамугаді (388?–398) разом із циркумцелліонами взяв участь у повстанні Гільдона, що тривало до самої смерті Оптата і Гільдона (398). Донатизм протримався аж до підкорення Північної Африки мусульманами (VII ст.), які знищили і католиків, і донатистів.

¹⁵ Єпископ отенський (до 313–334).

¹⁶ Єпископ Колонії Агріппіни (Кельнський) (313–314).

¹⁷ Єпископ арелатський (поч. IV ст.).

¹⁸ *Евсевій Памфіл. Церковная история / Памфіл Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 363–364.*

¹⁹ Лист до африканської громади християн (313) про те, що через єпископа Карфагенського церквам будуть зроблені широкі пожертвування.

²⁰ *Фоллісів* – *folles* – мідних монет із додаванням срібла, введених Діоклетіаном у 394.

²¹ *Осія* – єпископ кордубський (I пол. IV ст.), радник Константина I, учасник I Вселенського собору (325). Голова помісного собору в Сердіці (343–344), який мав ключове значення в історії християнства.

²² Охоронець приватної казни імператора, який здійснював виплати з неї коштів за особистим розпорядженням імператора.

²³ Коли імператор Константин I підкорив собі Північну Африку, він визнав єпископом Цеціліана. В тому ж 313 донатисти звернулися до імператора з проханням призначити церковний суд, щоб вирішити, хто з єпископів – Цеціліан чи Донат – є правомірно поставленим. При цьому донатисти посилалися на те, що єпископ антуанський Фелікс, який рукопоклав Цеціліана, зрікався Христа під час Діоклетіанових гонінь, і тому рукопокладення Цеціліана не може вважатися дійсним.

²⁴ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 364–365.*

²⁵ Цим едиктом у 313 на ім'я Ануліна, проконсула Африки, Константин звільнив від податків і повинностей на користь держави “кліриків католицької церкви, в якій предстоятельствує Цеціліан”. Едикт 313 про звільнення від податків церкви Цеціліана був продовжений законом 319, яким він звільнив церкви і клір від податків і громадських повинностей. Законом 321 він затвердив за церквами право набувати нерухомого майна та володіти ним. По всій Імперії зводилися християнські храми, часом для їх зведення розбиралися храми язичницькі. Ряд відомих язичницьких храмів був зруйнований за наказом Константина. Християнство почало набувати статусу державної релігії.

²⁶ *Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – С. 362–363.*

²⁷ Лист імператора (1 жовтня 313), яким призначався новий собор задля розв'язання суперечностей між єпископами. Константин скликав собор у Римі за участі 15 єпископів з Італії й Західної Галлії під головуванням папи Мелхіяда, щоб вирішити суперечку з донатистами щодо карфагенського єпископа Цеціліана. Собор повністю виправдав Цеціліана й Фелікса. На ньому було прийняте рішення проти донатистів, які апелювали до Константина; в результаті за його указом єпископи-донатисти були засуджені до вигнання, їх церкви – конфісковані. Це рішення не задовольнило донатистів, тому вони почали вимагати скликання нового собору.

Собор в Арелаті у справі Цеціліана був скликаний Константином у серпні 314. Рішення цього собору теж не були прийняті донатистами. На суді в Медіолані в листопаді 316 імператор знову виправдав Цеціліана, видавши суворі укази проти донатистів, у яких відбиралися церкви і церковне майно, а керівники розкольніцької партії відправлялися у вигнання. Константин погрожував особисто прибути в Карфаген для встановлення істинної релігії. Проте через 5 років (у 321) він надав донатистам повну свободу, що сприяло збільшенню їх чисельності: тільки на I Африканському соборі в 330 були присутніми 270 єпископів-донатистів. Розкол припинився лише в VII ст., після завоювання Африки арабами.

²⁸ *Поштою* – державна пошта була створена Августом і утримувалася за рахунок поселень, в яких розташовувались поштові станції. Для користування державною поштою службовцям був необхідний особливий документ – “паспорт”. Приватні особи могли користуватися державною поштою тільки за особливим розпорядженням.

²⁹ *Opera quae exstant universa Constantini Magni, Victorini // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.-P. Migne. – Vol. 8. – Parisiis, 1844. – P. 101–102.*

³⁰ У Кодексі Феодосія едикт поміщений у розділі “До єпископів, церков і кліриків”. Лист, можливо, був адресований Ануліну, проконсулу Африки.

³¹ Мабуть донатистів.

³² Звичай.

³³ Едикт прийнятий 31.10.313.

³⁴ *Opera quae exstant universa Constantini Magni, Victorini // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.-P. Migne. – Vol. 8. – Parisiis, 1844. – P. 101–102.*

³⁵ Управляючий.

³⁶ Едикт прийнятий 31.10.319. В тому ж 319 заборонено гадання на нутрощах тварин.

- ³⁷ *Opera quae exstant universa Constantini Magni, Victorini // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.-P. Migne. – Vol. 8. – Parisiis, 1844. – P. 101–102.*
- ³⁸ Представник провінційної аристократії, член муніципальної ради, який відповідав за надходження податкових виплат.
- ³⁹ Виконувати обов'язкові громадські служби.
- ⁴⁰ Можуть бути обрані замість них.
- ⁴¹ Тобто не обтяжений громадянськими повинностями.
- ⁴² Едикт прийнятий 18.07.320.
- ⁴³ *Opera quae exstant universa Constantini Magni, Victorini // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.-P. Migne. – Vol. 8. – Parisiis, 1844. – P. 101–102.*
- ⁴⁴ Едикт прийнятий 3.07.321. В тому ж році вихідним днем визнано неділю.
- ⁴⁵ *Opera quae exstant universa Constantini Magni, Victorini // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.-P. Migne. – Vol. 8. – Parisiis, 1844. – P. 101–102.*
- ⁴⁶ Вікарію префекта преторія міста Рима з 3 березня 321 по 4 травня 324.
- ⁴⁷ Едикт прийнятий 25.05.323.
- ⁴⁸ *Евсевий Памфил. Життя блаженного василевса Константина / Памфил Евсевий. – М. : Лабарум, 1998. – С. 74.*
- ⁴⁹ Латинська мова – мова будь-яких офіційних документів Імперії. Публікація указів грецькою мовою – люб'язність щодо підданих східних провінцій.
- ⁵⁰ Константин вважає, що джерелом благ є Бог.
- ⁵¹ *Евсевий Памфил. Життя блаженного василевса Константина / Памфил Евсевий. – М. : Лабарум, 1998. – С. 74–83.*
- ⁵² Закон Константина про благочестя до Бога і християнство. Імператор видав у цей час два едикти: один – до християн з гарантією справедливості, другий – до язичників з обіцянкою терпимості. Тут наведений перший.
- ⁵³ Назва Палестина вжита у формі множини, тому що було три провінції з цією назвою.
- ⁵⁴ Приклад за стародавніх часів.
- ⁵⁵ Про гонимих і гонителів.
- ⁵⁶ Про те, як гоніння було причиною бідувань для противників.
- ⁵⁷ Визначення термінологічно виходить від аристотелівсько-плотинівської традиції (див.: *Plot. En. 4, 4.* – про Бога як Єдине, *Apist. Met. 1, 4.* – про ідею найвищої дійсності як Ум, *Apist. Met. 9, 7–10.* – про істинно суще буття; *Мозговий І. П. Неоплатонізм і патристика, або Світло в приємках великої цивілізації: монографія. – Суми: ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2009. – С. 64* – про внесок Арістотеля в розробку ідеї істинно сутого буття).
- ⁵⁸ Про те, що знаряддям благ Бог обрав Константина.
- ⁵⁹ Благочестиві слова Константина про Бога і похвала сповідникам.
- ⁶⁰ Закон, що звільняє ув'язнених, відданих під суд і позбавлених мастку.
- ⁶¹ Про засланих на острови.
- ⁶² Про засуджених на працю на рудних, шахтах і на публічні роботи.
- ⁶³ Про сповідників з категорії військових.
- ⁶⁴ Тобто громадянства або відповідного титулу, який визначався в залежності від рангу в чиновницькій ієрархії і супроводжувався різними привілеями, які в основному носили характер захисту від тих чи інших повинностей.
- ⁶⁵ Тобто громадськими рабами, підлеглими градоправителю – епарху.
- ⁶⁶ Відпущення вільних осіб, відданих в гінекеї або рабство.

- 67 Про успадкування майна, що належить мученикам, сповідникам і тим, хто зазнав його конфіскації.
- 68 Мається на увазі закон 321. О. П. Лебедев у своїй роботі “Духовенство древней Вселенской Церкви” (СПб. : Алетейя. – С. 337) дуже цікаво пов’язує це право спадщини із міцно вкоріненою традицією заповідати частину спадщини імператору. Він вважає, що тут у наявності заміна поклоніння імператору поклонінням Богу. Якщо ж простежити ще більш глибокі підстави цього звичаю часів Імперії, ми виявимо, що в часи ранньої Римської республіки відмерлою спадщиною (а спочатку, мабуть, і не відмерлою) розпоряджалися Народні збори, звідки і встановилася дивна форма римського судочинства – при написанні заповіту складати фіктивну купчу на ім’я майбутнього власника. Цікаво при цьому, що вельми невелика кількість колегій і храмів взагалі могли отримувати спадщину, тобто розміри цього привілею були досить великі.
- 69 Про те, що, якщо у них немає родичів, – спадщину отримує церква, і що подароване ними залишається недоторканим.
- 70 Про повернення власникам їх земель, садів і будинків, за винятком отриманої від цього майна користі.
- 71 Про те, яким чином видавати закріплення на ці предмети.
- 72 Про повернення церквам із казни земель, садів і будинків.
- 73 Про повернення церквам усипальниць і місць, в яких померли мученики.
- 74 Про повернення церквам речей, куплених або отриманих ними в дар.
- 75 Ревне напучування до вшанування Бога.
- 76 **Евсевий Памфил. Жизнь блаженного василевса Константина / Памфил Евсевий. – М. : Лабарум, 1998. – С. 84–85.**
- 77 Послання Константина до Євсевія та інших єпископів про будівництво церков (324), щоб за допомогою правителів відновлювати старі і будувати нові. Цей лист був адресований предстоятелям церков у кожній провінції, і згідно листа було наказано діяти народним правителям (швидше за все, Євсевій має на увазі президів), а тому постанови закону виконувалися дуже швидко. Текст послання наводить також Сократ (*Socr. Schol. Hist. Eccl. 1, 9*).
- 78 Євсевій, як єпископ центру провінції, фактично виконував обов’язки митрополита в Палестині Другій, як це витікає з розпоряджень Константина, які направлялися до нього. Хоча, можливо, ці листи Константина свідчать не про важливість посади Євсевія, а про його особисте значення з точки зору Константина.
- 79 **Евсевий Памфил. Жизнь блаженного василевса Константина / Памфил Евсевий. – М. : Лабарум, 1998. – С. 86–91.**
- 80 Послання Константина областям стосовно помилок язичників (324). Думки про добродетельність і порок.
- 81 Тут мається на увазі традиційне філософське протиставлення “знання” думці більшості.
- 82 Про батька боголюбивого Константина і про гонителів Діоклетіана і Максимиана.
- 83 Про те, що через оракула Аполлона, коли він не міг пророкувати у присутності праведників, було започатковане гоніння.
- 84 Мається на увазі Дельфійський оракул, один із найзнаменитіших оракулів давнини. Піфія, яка віщувала, робила свої передбачення, сидячи на триножнику над розпадиною, з якої піднімалися випаровування.
- 85 Про те, що Константин, ще в молодих літах, почув від людини, яка підписувала указ щодо гоніння, що християни – праведники.
- 86 Євсевій має на увазі Діоклетіана.

- ⁸⁷ Лактанцій трохи докладніше розповідає про ці події, що відбулися перед початком гоніння. За його розповіді, в той час, як Діоклетіан здійснював гаруспіції, християни, які були присутні в його свиті, осіяли себе хресним знаменням і відганяли таким чином демонів. Через це гаруспіції зривалися. Тоді “...Тагіс, один із авгурів, за підозрою чи інакше, оголосив, що небо тому глухе до їхніх благань, що присутність деяких злочестивих осіб опозанює чистоту жертвоприношень”. Обурений Діоклетіан наказав усім присутнім принести жертви, і відправив подібний наказ до війська” (*Lact. 10*).
- ⁸⁸ Про те, які види катувань і страт були вигадані для християн.
- ⁸⁹ Про те, що християн приймали варвари.
- ⁹⁰ Патріарх Фотій (*Philostorg. Hist. Eccl. 2, 5*) розповідає про подібні випадки в більш ранні часи: “В правління Валеріана і Галлієна скіфи в незліченній кількості, переправившись через Істр, вступили в межі Римської імперії, пройшли велику частину Європи, проникли в Азію, Галатію і Каппадокію і, захопивши багато полонених, серед яких були і деякі клірики, з багатою здобиччю повернулися додому. Ось це благочестиве полонене товариство, спілкуючись із варварами, багатьох із них навернуло до благочестя, і, замість язичницького способу думок, навчило прийняти християнський”.
- ⁹¹ Про те, який суд очікує на тих, хто через оракула зробився гонителем.
- ⁹² Ахерон – в грецькій міфології, ріка в Аїде (царстві померлих).
- ⁹³ Созомен розповідає (*Sozom. Hist. Eccl. 1, 7*), що перед другою війною з Константином, Ліціній звернувся до Мілетського оракула: “Справді, і язичники говорять, що він тоді радився з оракулом Аполлона Дідомейського в Мілеті, і що на його запитання про війну, дух скористався наступними гомеровими віршами:
“О старець! Тебе молодії воїни занадто тіснять;
Твоє розладнане життя, і жереб твій – старість гірка”.
- ⁹⁴ Славослів'я Константина Богові, сповідання хресного знамення і молитва про церкви і народи.
- ⁹⁵ Константин зазначає, що він бажає всім бути християнами, але не примушує до того.
- ⁹⁶ Висловлюється похвала Богові за Сина, який освятив тих, хто збився з правильного шляху.
- ⁹⁷ Знову славослів'я Богові за служіння миру.
- ⁹⁸ Славослов'я Богові за те, що він завжди навчає доброму.
- ⁹⁹ Наприкінці указу Константин напучує нікому нікого не ображати.
- ¹⁰⁰ **Євсевій Памфіл. *Жизнь блаженного василевса Константина / Памфіл Євсевій.* – М. : Лабарум, 1998. – С. 93–98.**
- ¹⁰¹ Послання Константина до єпископа Александра і пресвітера Арія (324). Сократ Схоластик (*Socr. Schol. Hist. Eccl. 1, 7*) подає цей самий текст практично в тій же редакції.
- ¹⁰² Про те, що Константин зазвичай турбувався про мир.
- ¹⁰³ Про те, що Константин примирив суперечки, які виникли в Африці.
- ¹⁰⁴ Євсевій всіляко уникає опису як змісту, так і ходу аріанських суперечок. Така його позиція має кілька причин. По-перше, сам він вельми добре ставився до аріанської партії, насамперед до Євсевія Нікомедійського, що дає навіть привід багатьом церковним історикам дорікати його в напіваріанських настроях. Але, здається, цей висновок занадто поспішний, Євсевій принципово проти догматичних суперечок в якому-небудь їх вигляді, аж ніяк не вважаючи догматичні різнодумства чимось важливим, про що неодноразово говорить у своєму творі. Крім цієї його позиції необхідно мати на увазі, що його твір,

написаний під час правління Констанція II, який покровительствував аріанам і відправляв у заслання православних єпископів, розповідає більш детально про аріанські суперечки. Євсевій неминуче змушений був би пояснити позицію Константина, роль якого в ухваленні терміна “єдиносутній” величезна, чим він порушив би власні принципи і викликав би очевидну неприязнь аріан, яким співчував. Сократ Схоластик (*Socr. Schol. Hist. Eccl. 1, 5*), оповідаючи більш докладно про суперечку, що почалася в Александрії, повідомляє, що Арій звинуватив св. Александра Александрійського в савелліанській ересі у відповідь на твердження, що св. Трійця є в Троїці одиниця. Він же повідомляє, що Арій почав цю суперечку з “підступом” і тоді ж почав стверджувати тварність Сина. За розповіддю Созомена (*Sozom. Hist. Eccl. 1, 15*), Александр довго вагався і намагався дуже м’яко заспокоїти Арія, для чого зібрав поспіль два диспути для уточнення думок. Але Арій продовжував твердо наполягати на своєму.

За розповіддю Сократа (*Socr. Schol. Hist. Eccl. 1, 6*), після суперечки Александра з Арієм з’ясувалося, що його думку підтримують і багато інших єпископів, уже не з числа підлеглих йому. Созомен уточнює при цьому, що після собору, на якому Арій і його прихильники були відлучені, Арій почав надсилати листи за межі Єгипту з проханням примирити його з Александром, у тому числі відправив такий лист до Євсевія Нікомедійського, який його гаряче підтримав. Після того, як Александр знову відмовився прийняти Арія в спілкування, якщо він не змінить свої погляди, Арій почав широку пропаганду серед простого народу, випустив свою книгу “Талія”, де у віршованій формі виклав свої погляди. Потім він звернувся до Павліна Тірського, Євсевія Памфіла і до Скіфопольського єпископа Патрофіла з дивним проханням дозволити йому служіння в окремому храмі (в Александрії?), на що ті відповіли згодою (всупереч усім канонам) за умови примирення з Александром. У цій дивній ситуації очевидного неканонічного тиску Александр також змушений був писати послання з виправданням здійсненого ним відлучення і для роз’яснення поглядів Арія.

Одночасно Євсевій нараховує в 6 провінціях діоцезу Єгипет усього 12 пресвітерів і двох єпископів (Секунд Птолемаїдський і Феона Мармарікській), відлучених за прихильність до ересі мелетіан, що засвідчує її незначне поширення (*Socr. Schol. Hist. Eccl. 1, 6*). За розповіддю Сократа (*Socr. Schol. Hist. Eccl. 1, 6*), Мелетій був єпископом, позбавленим влади св. Петром за принесення жертви під час гоніння. Протестуючи проти позбавлення влади, Мелетій відокремився від Александрійської церкви. Арій, за розповіддю Созомена (*Sozom. Hist. Eccl. 1, 15*), був свого часу мелетіанином і потім, по з’єднанню з церквою, був відлучений за симпатії до мелетіан. Тому питання про догматичні розбіжності неминуче змішувалося з розколом, і Євсевій Нікомедійський у своїх посланнях до Александра просив і мелетіан прийняти в спілкування.

105

На прохання Константина, донатистський розкол обговорювався на двох соборах – Латеранському (2–4 жовтня 313) і Арелатському (1 серпня 314). Перший був скликаний у зв’язку з проханням донатистів поширити на них усі привілеї, надані православним Медіоланським едиктом. Константин для врегулювання суперечки, що стосувалася нібито неправильної постановки єпископом Цеціліана Карфагенського, пов’язаного з “традіторством” (тобто зреченням від християнства під час гоніння), запросив на собор трьох шанованих галльських єпископів, оскільки гоніння в Галлії не було, і вони були вільні від підозр. Собор повністю виправдав Цеціліана. Але донатисти, не

задоволені рішенням, просили додаткового розслідування, і Константин відправив до Африки світського чиновника (!) для вивчення обставин. Той з'ясував усю безпідставність звинувачень, після чого був скликаний другий собор, що підтвердив рішення першого.

¹⁰⁶ Про те, що благочестя започаткувалося на Сході.

¹⁰⁷ Про те, що, засмучений чварами, Константин навіть мир.

¹⁰⁸ Починаючи звідси, текст послання присутній і в передачі Сократа Схоластика (I, 7).

¹⁰⁹ З чого розпочалася суперечка між Александром і Арієм, і про те, що сперечатися їм не слід було.

¹¹⁰ Мінх відзначає різницю в порівнянні з Сократом Схоластиком у вислові: *ti dh pote ekastoV autwn* – там (*Codex Leonis Allatii et Gelasius Cuzicunus*), у Євсевія ж: *ti dh pote autwn ekastoV* (*Migne, 67, 16a*).

¹¹¹ Тут теж Мінх відзначає різницю в порівнянні з Сократом Схоластиком у вислові: *thV esqraV uproqesin* – там (*Codex Leonis Allatii et Gelasius Cuzicunus*), у Євсевія ж, *thV esqraV araquesin* (*PG 67, 17c*).

¹¹² Умовляння до однодумності.

¹¹³ Проте з приводу небагатьох не слід було вдаватися до суперечок про той же самий предмет.

¹¹⁴ Про те, що, маючи в душі велику скорботу, Константин змушений був проливати сльози, і, маючи намір іти на Схід, згодом, з цієї причини передумав.

Євсевій не просто опускає в своєму творі, але прямо заперечує існування другого послання Константина. Послання це, мабуть відправлене після повернення з Єгипту Осії Кордовського, який пояснив імператору, що його ввели в оману і мова йде про основи християнської віри, а не про сторонній предмет. Після того, як Константин точніше дізнався про суть суперечки, він відправив послання до Арія, в дуже різкому тоні викриваючи його омани і радячи відмовитися від своїх поглядів. Послання це наводять Геласій (*Log. 3*) і Бароній (під 319), частину його наводить Єпіфаній (*Haeres. 69, n. 9*), повідомляє про нього й Сократ (*Socr. Schol. Hist. Eccl. 1, 9*).

¹¹⁵ **Євсевій Памфіл. Життя блаженного василевса Константина / Памфіл Євсевій.** – М. : Лабарум, 1998. – С. 107–108.

¹¹⁶ Промова Константина при відкритті Нікейського собору (325). Созомен (*Sozom. Hist. Eccl. 1, 19*) подає текст у дещо іншій редакції.

¹¹⁷ **Євсевій Памфіл. Життя блаженного василевса Константина / Памфіл Євсевій.** – М. : Лабарум, 1998. – С. 109–113.

Паоло Веронезе. Сон св. Єлени (бл. 1580)

¹¹⁸ Послання Константина до церков про Нікейський Собор, де зібралися 318 єпископів (20.05.–19.07.325).

¹¹⁹ Таким чином, християнство отримало пріоритет перед язичництвом. Щоправда, останнє ще не було заборонене, але вже не йому, а християнству дозволяли існувати. Фактично язичників відносили до невіруючих (у Христі). Тож політеїзм ледь-ледь ще терплять. Правда, тут уже проглядала загроза майбутніх гонінь. Тобто, епоха гонінь на християн невдовзі змінилася епохою гонінь на представників античної культури.

Згідно з істориком Євтропієм, Констанцій Хлор був людиною м'якою, скромною і при цьому відрізнявся терпимістю до християн, християнкою була і його перша жінка (Єлена). Його син Константин на початку свого правління, як і всі попередні імператори, був язичником. У 310 після відвідування священного гаю Аполлона, йому було видіння бога сонця. Проте вже через два роки, під час війни з Максенцієм, до нього, за словами Константина, увісні з'явився Христос, який повелів накреслити на щитах і прапорах свого війська грецькі літери ХР, а наступного дня Константину було видіння на небі хреста.

Надаючи християнству особливого статусу і підтримуючи церкву, Константин активно втручався в церковні справи, домагаючись єдності кафолічної (від грец. *καθολική* – загальної) церкви як умови єдності Імперії, і виступаючи арбітром у міжцерковних суперечках. Коли між александрійським священником Арієм і єпископом Александром розгорілася христологічна суперечка, що загрожувала церковним розколом, Константин скликав Нікейський собор, на якому він підтримав прихильників Александра проти аріан. На цьому ж соборі Константин заявив єпископам: “Ви – єпископи внутрішніх справ церкви, я – поставлений від Бога єпископ зовнішніх справ” (*των εἰσω της ἐκκλησίας* і *των ἐκτός*). На соборі аріанство було засуджено, указами Константина Арій і ряд аріанських єпископів були заслани. Проте на смертному одрі Константин був охрещений аріанським єпископом Євсевієм Нікомедійським. Рівноправність язичництва й християнства відмінена, останнє стало домінуючим. Константин стратив філософа-неоплатоніка Сопатра з Апамеї (330-і), вбив багатьох суперників і навіть жінку, власного сина та племінника Ліцінія Молодшого. У 337 були страчені 3 зведені брати Константина, патрицій Опат і префект Аблавій.

У цьому зв'язку його святість і рівноапостольність постає сумнівною. Константина можна назвати першим християнським імператором, за часів якого стався перелом у житті християн. Язичництво відійшло на другий план. Подальша історія Римської імперії розглядається як “християнська”.

¹²⁰ **Євсевій Памфіл. *Жизнь блаженного василевса Константина / Памфіл Євсевій. – М. : Лабарум, 1998. – С. 117–119.***

¹²¹ Послання Константина до патріарха єрусалимського Макарія (314–333) про будівництво храму Спасителя (326). В цей час (326) в Палестину здійснила паломництво мати Константина, християнка, рівноапостольна Єлена (бл. 250–330), августа з 324. Там вона провела будівництво низки храмів (на Голгофі, Єлеонській горі і г. Фавор, у Віфлеємі, Гефсиманії, Віфанії, біля Мамврійського дуба в Хевроні, біля Тіверіадського озера, на місці вознесення Іллі, біля підніжжя г. Сінай), віднайшла в Єрусалимі хрест, на якому був розіп'ятий Христос, звела монастир Ставровуні на Кіпрі. Цю поїздку описали багато християнських авторів того часу: Амвросій Медіоланський (бл. 340–397), Руфін (345–410), Сократ Схоластик (бл. 380–410), Феодоріт Кірський (386–457), Сульпіцій Север (бл. 363–410), Созомен (бл. 400–450) та ін.

Альтобелло Мелоне. Подорож св. Єлени в Єрусалим (1 пол. XVI ст.)

- ¹²² Про те, що цей храм повинен бути збудований кращим за всі інші церкви Ойкумени за ошатністю стін, колон і мармуру. Поряд із будівництвом християнських храмів влада і церква нещадно руйнували язичницькі святині по території всієї Імперії.
- ¹²³ Тобто діоцезом Схід.
- ¹²⁴ Мінь, опираючись на твори Сократа Схоластика і Феодорита Кірського, стверджує, що мова тут іде про префекта преторія.
- ¹²⁵ Про те, що стосується достоїнства зведення, вибору художників і матеріалу, Макарій радився з архонтами.
- ¹²⁶ **Евсевій Памфил. *Жизнь блаженного василевса Константина* / Памфил Евсевий. – М. : Лабарум, 1998. – С. 125.**
- ¹²⁷ Лист про те, як Константин будував у Константинополі храми на честь мучеників і знищував усіляке ідолопоклонство (326).
- ¹²⁸ **Евсевій Памфил. *Жизнь блаженного василевса Константина* / Памфил Евсевий. – М. : Лабарум, 1998. – С. 126.**
- ¹²⁹ Бут. 18. В ранньохристиянській літературі дуже часто зустрічається це тлумачення старозавітного Богоявлення – як з'явлення Аврааму Спасителя з двома ангелами (див.: *Квінт Септімії Флоренс Тертулліан "Про плоть Христа"* (7).
- ¹³⁰ Про те, що Константин наказав збудувати церкву і в Мамврі (написано в 326).
- ¹³¹ **Евсевій Памфил. *Жизнь блаженного василевса Константина* / Памфил Евсевий. – М. : Лабарум, 1998. – С. 127.**
- ¹³² Єпископ єрусалимський у 314–335.
- ¹³³ Послання Константина до Євсевія про Мамвру (326).
- ¹³⁴ Про те, що в Мамврі Спаситель з'явився Аврааму.
- ¹³⁵ Це місце називалося також Теревінеом і знаходилося на відстані 250 стадій від Єрусалима (див.: *Sozom. Hist. Eccl.* 2, 4).
- ¹³⁶ Ермії Созомен детальніше розповідає про вшанування язичниками Мамврійського дуба: *"Тубільці і найбільш віддалені мешканці Палестини, фінікійці, аравійці, ще й тепер, улітку, щорічно проводять там урочисте свято. До того часу туди, де збираються багато і для торгівлі, – продавати і*

купувати. Це свято шанується всіма – й іудеями, тому що вони пишуться патріархом Авраамом (як своїм родоначальником), і язичниками, бо на тому місці було з'явлення ангелів, і християнами, тому що тут з'явився праведному Той, Хто надалі прийшов на землю для порятунку людства, народившись від Діви. І це місце всі шанують згідно з правилами свого богошанування: одні, – надсилаючи молитви Богові всіх, інші, – закликаючи ангелів і наливши вино або приносячи в жертву ладан, вола, козла, вівцю, півня, бо кожний, що з тварин є у нього кращого і дорожчого, відгодовував ретельно протягом цілого літа, і по обітницях зберігав до бенкету того свята для себе і для своїх. З поваги до місця або з побоювання покарання Божого, там ніхто не зближується зі своїми жінками, хоча на свято вони особливо піклуються про оздобу і наряди і, якщо потрібно, виходять і прогулюються – ніхто також не віддається розпусті, хоча всі мають спільні намети і проводять ніч разом. Те місце відкрите, зайняте ріллею і не забудовано будинками, виключаючи житло поблизу дуба, в давнину належало Аврааму, і ним же викопана криниця. Під час свята з цієї криниці ніхто не черпає води, бо, за язичницьким звичаєм, одні ставлять на неї запалені свічки, інші вливають в неї вино, або кидають пироги, монети, миро, пахучі речовини, – і від того вода, змішуючись із кинутими до неї речовинами, природно робиться непридатною до вживання. Тим часом як все це відбувалося за сказаним, з властивими язичникам веселоцями, приїхала туди на прощанні мати Константинової жінки і розповіла про те імператору” (Sozom. Hist. Eccl. 2, 4).

Константин I і Єлена

¹³⁷ Див.: Бут. 12, 7; 13, 15–16; 14, 18; 15, 5; 15, 18.

¹³⁸ Див.: Бут. 17, 4–5.

¹³⁹ **Євсевій Памфіл. Життя блаженного василевса Константина / Памфіл Євсевій.** – М.: Лабарум, 1998. – С. 133–135.

¹⁴⁰ Послання Константина до антиохійців про те, щоб вони не віднімали Євсевія в Кесарії, а обрали собі іншого єпископа (325).

¹⁴¹ **Євсевій Памфіл. Життя блаженного василевса Константина / Памфіл Євсевій.** – М.: Лабарум, 1998. – С. 136–137.

¹⁴² Послання Константина до Собору про те, щоб Євсевія не забирали з Кесарії (325).

¹⁴³ Звичайно, під висловом Константина не можна розуміти Церкву Вселенську, оскільки основні патріархати на цей час користувалися цілком рівною честю – в усякому разі, з боку самого Константина. Про це свідчить його поведінка під час аріанської суперечки, на відміну від суперечки, скажімо, з Павлом

Св. Елена. Скульптура. Рим. Капітолійський музей

Самосатський, коли за правильну була прийнята точка зору римського єпископа. Тому під висловом Константина “над всією церквою” слід розуміти церкву Антіохійську, на протигагу Кесарійській – не “всієї”, а частини, що входить до Антіохійського патріархату.

¹⁴⁴ Мінь говорить про помилку автора – аретузького пресвітера звали Христофором.

¹⁴⁵ *Евсевий Памфил. Життя блаженно-го василевса Константина / Памфил Евсевий. – М. : Лабарум, 1998. – С. 135–136.*

¹⁴⁶ Послання Константина до Євсевія, в якому він хвалить його за зречення від єпископії Антіохійської (325).

¹⁴⁷ *Сократ Схоластик Церковная история / Схоластик Сократ. – М. : Росспэн, 1996. – с. 26–27.*

Написано в 326.

¹⁴⁸ *Opera quae exstant universa Constantini Magni, Victorini // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurate J.-P. Migne. – Vol. 8. – Parisiis, 1844. – P. 101–102.*

¹⁴⁹ Не повинно зачіпати інтересів народу.

¹⁵⁰ Цивільні зобов'язання.

Св. Елена. Фолліс (аверс). Треверське карбування (бл. 326)

- 151 **Едикт прийнятий 1.06.326.**
- 152 *Opera quae exstant universa Constantini Magni, Victorini // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.-P. Migne. – Vol. 8. – Parisiis, 1844. – P. 101–102.*
- 153 Розкольники.
- 154 Едикт прийнятий 1.09.326.
- 155 *Opera quae exstant universa Constantini Magni, Victorini // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.-P. Migne. – Vol. 8. – Parisiis, 1844. – P. 101–102.*
- 156 Донатистів.
- 157 Едикт прийнятий 5.02.330.
- 158 *Евсевий Памфил. Життя блаженного василевса Константина / Памфил Евсевий. – М. : Лабарум, 1998. – С. 172.*
- 159 Лист Константина до Тірського собору в 335. У Сократа Схоластика (*Socr. Schol. Hist. Eccl. 1, 34*) дещо інший за формою текст.
- 160 Церковний історик Сократ Схоластик (*Socr. Schol. Hist. Eccl. 1, 28*) називає його діючим консулом. Проте в списках консулів цього періоду взагалі немає ніякого Діонісія, тож останній швидше за все був титулярним консулом чи consul suffectus.
- 161 Мова йде про Афанасія Александрійського, про якого Сократ (*Socr. Schol. Hist. Eccl. 1, 28*) повідомляє: “Але Афанасій їхати не хотів – не тому, що він боявся звинувачень, оскільки він не знав, у чому його звинувачують, а тому, що побоювався, аби на нинішньому Соборі не почали вводити що-небудь нове всупереч Нікейському. Проте грізне послання імператора налякало його, бо імператор писав, що якщо він не прийде по своїй волі, то буде привезений насильницьки. Отже, поступаючись необхідності, Афанасій приїхав”. Результатом собору стало заслання Афанасія в Тревери в Галлії. На думку деяких сучасних істориків, поразка Афанасія стала результатом не доктринальних розходжень, а його неналежної поведінки в Єгипті.
- 162 *Орос* – догматичне визначення в християнстві. Приймалося, як правило, Вселенським собором, але не без впливу імператора.
- 163 *Сократ Схоластик. Церковная история / Схоластик Сократ. – М. : Росспэн, 1996. – С. 48.*
- 164 Це послання Константина до Арія (27.11.335). Ще в 312 собор зі 100 єпископів в Александрії відкинув аріанство. У 321 новий Александрійський собор скинув Арія. І Вселенський собор (325) уже засудив Арія. В 336 відбувся Константинопольський собор.
- 165 Вони були консулами в 335 н.е.
- 166 *Евсевий Памфил. Життя блаженного василевса Константина / Памфил Евсевий. – М. : Лабарум, 1998. – С. 138–139.*
- 167 Указ Константина проти еретиків (336?).
- 168 *Новаціани* – послідовники римського антипапи Новаціана (пом. 268), що відкололися від церкви у зв’язку з незгодою по питанню прийняття в церкву грішників. Новаціани вважали неможливим прийняття до церкви тих, хто згрішив (мається на увазі, відреклися або запламували себе такими тяжкими гріхами, як перелюбо, вбивство і т.п.).
- 169 *Валентиніани* – послідовники гностика Валентина (пом. бл. 161).
- 170 *Маркіоніти* – послідовники Маркіона, основним відправним пунктом якого було заперечення тотожності Бога Нового і Старого Завітів.

¹⁷¹ *Павліани* – послідовники Павла Самосатського, який заперечував дійсність втілення Христа; він учив про “енергійне” спілкування людської природи Спасителя і Другої іпостасі св. Трійці.

¹⁷² *Катафрігіїці* – або монтаністи (названі за іменем свого засновника Монтана). Секта, яка виникла у Фрігії і відокремилася від церкви в питанні про “Нове пророцтво”, яке нібито було дане Монтану і його послідовникам з метою “уточнення” і “поглиблення” Нового Завіту.

¹⁷³ Про відчуження місць, в яких збирались єретики.

¹⁷⁴ *Евсевій Памфіл. Життя блаженного василевса Константина / Памфіл Евсевій. – М.: Лабарум, 1998. – С. 146–148.*

¹⁷⁵ Лист Константина Шапуру (Сапуру), шаху перському, в якому імператор з великим благоговінням сповідує Бога і Христа (336?). Автентичність листа не може бути прийнята однозначно.

¹⁷⁶ Звичайний зворот, що означає, звичайно, не всю взагалі відому й населену землю, але лише територію поширення греко-римської культури.

¹⁷⁷ Проти ідолів і про прославлення Бога.

¹⁷⁸ Тобто ідоложертовною кров'ю.

¹⁷⁹ Під земним сяйвом мається на увазі штучне сяйво, яке вироблялося жерцями в темряві храму і шанувалося як священний вогонь. *Node media vidi solem, candido coguscant-leiu lumine*, говорить Апулей про явище в храмі Прозерпіни. Можливо також, тут Константин має на увазі зороастрійське шанування вогню як однієї з чистих стихій, і тоді це прямий докір перському цареві.

¹⁸⁰ Оповідь проти тиранів і гонителів, а також про полон Валеріана.

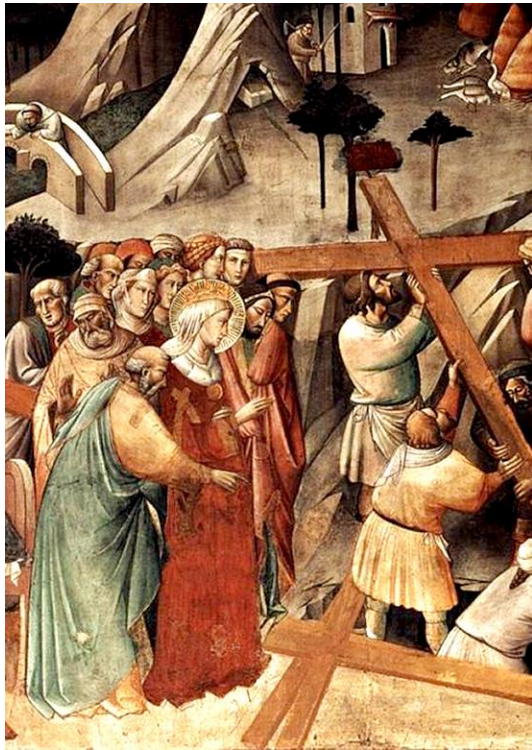
¹⁸¹ Мається на увазі римський імператор Публій Ліціній Валеріан (бл. 193 – після 260), який був полонений персами в битві при Едессі і помер у полоні.

¹⁸² Оповідь про те що Константин сам бачив падіння гонителів і тепер радіє з того, що для християн настав мир.

¹⁸³ Прохання до Шапура, щоб він шанував підвладних йому християн.

¹⁸⁴ *Евсевій Памфіл. Життя блаженного василевса Константина / Памфіл Евсевій. – М.: Лабарум, 1998. – С. 150–151.*

¹⁸⁵ Подаються слова молитви, яку Константин дав воїнам (335?). Він наказав своєму війську чинити в день світла і такі слова навчив виголошувати в молитвах до Бога.

Аньоло Гадді. Віднайдення Єленою животворящего хреста в Єрусалимі (1380)

¹⁸⁶ *Евсевий Памфил. Життя блаженного василевса Константина / Памфил Евсевий. – М. : Лабарум, 1998. – С. 158.*

¹⁸⁷ Константин пише Євсевію і хвалить його “Слово про Пасху” (336?).

¹⁸⁸ *Евсевий Памфил. Життя блаженного василевса Константина / Памфил Евсевий. – М. : Лабарум, 1998. – С. 158–159.*

¹⁸⁹ Лист Константина до Євсевія про переписування книг Святого Письма (336?).

¹⁹⁰ Як видно з “Церковної Історії” (*Euseb. Hist. Eccl. 31, 25.3–5*), Євсевій вважав канонічними ті ж книги, які й сьогодні сприймаються такими. Сумнівався ж він в оригінальності (але приймав) Послання Якова, Послання Іуди, Другого послання апостола Петра та Другого і Третього послання апостола Іоанна. Безперечно, він не сприймав як оригінальний тільки Апокаліпсис, хоча в своєму творі користується ним.

¹⁹¹ Маються на увазі підводи державної пошти.

¹⁹² *Евсевий Памфил. Життя блаженного василевса Константина / Памфил Евсевий. – М. : Лабарум, 1998. – С. 172.*

¹⁹³ У цьому листі, написаному напередодні смерті (337), Константин упрощує аріанських єпископів хрестити його. Таким чином Константин першим з римських імператорів прийняв хрещення.

Після смерті Константина I територія Імперії була розділена між трьома його сина й племінником: Константин II (Британія, Галлія, Іспанія), Константом (Італія, Іллірик, Африка), Констанцієм II (Македонія, Фракія) і Далмацієм Молодшим (Азія, Понт, Схід, Єгипет). Констанцієм були вбиті три зведені брати Константина, два племінники, патрицій Оптат і префект Аблавій (337).

Невідомий майстер.
Воздвиження животворящего хреста (1440-і)

2.8. Елій Спартіан

Елій Спартіан (кін. III – I трет. IV ст.) – автор життєписів римських імператорів. Жив за часів Діоклетіана й Константина I. Його біографія невідома. Йому належать твори “Життєпис Адріана”, “Елій”, “Дідій Юліан”, “Север”, “Песценній Нігер”, “Антонін Каракалла”, “Антонін Гета”.

Текст

Spart. Hadr. 14 (2)¹. “(2). В той час і юдеї розпочали війну², тому що їм було заборонено калічити статеві органи”³.”

Spart. Hadr. 14 (5–7)⁴. “(5). Коли він плыв по Нілу, він втратив свого Антіноя⁵, якого оплакував як жінка. (6) Про Антіноя йде різний поговір: одні стверджують, що він прирік себе заради Адріана, інші виставляють як пояснення те, про що говорить його врода і надмірна пристрасть Адріана. (7) Греки згідно волі Адріана обожнили Антіноя і стверджували, що через нього даються провіщення, – Адріан похвалявся, що сам складав їх”.

Spart. Hadr. 19 (13)⁶. “(13). Він⁷ присвятив це зображення Сонцю⁸, видаливши голову **Нерона**, якому раніше була присвячена ця статуя”.

Spart. Hadr. 22 (10)⁹. “(10). Римські священні обряди він здійснював дуже ретельно, а іноземні презирав. Він виконував обов’язки понтифіка¹⁰”.

Spart. Sev. 17 (1)¹¹. “(1). Під час цього походу¹² він¹³ затвердив багато прав за жителями Палестини. Під страхом тяжкого покарання він заборонив звернення в іудейство; те ж саме він постановив і стосовно **християн**¹⁴”.

Spart. Pesc. Nig. 12 (1)¹⁵. “(1). З правителів він¹⁶ любив **Августа**...”.

Spart. Ant. Car. 2 (2)¹⁷. “(2). Він¹⁸ часто вихваляв **Тіберія** і Суллу...”.

Коментар

- ¹ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 13.*
- ² Третя іудейська війна (131–135/136) пов'язана з перейменуванням Адріаном Єрусалима на Aelia Capitolina і побудовою храму Юпітера на місці зруйнованого (70) Єрусалимського храму. Вождем повстання став Симон Бар-Кохба (“син зірки”, справ. Шимон Бен-Косіба).
- ³ *Калічити статеві органи* – Адріан, як і Траян, притісняв іудеїв. Він заборонив їм публічно читати закон Мойсея і дотримуватися в суботу відпочинку. Адріан, на думку Спартіана, заборонив іудеям обрізатись. Щоправда, відомо, що обрізання заборонене ще Антоніном Пієм (*Capit. Ant. Pius. 48, 8.11 Pg*), тоді як Адріан, вважається, видав указ про заборону кастрації (*Dig. 48, 4.2*): можливо, він розглядав обрізання як кастрацію.
- ⁴ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 13–14.*
- ⁵ Антіной – вродливий грецький юнак, з яким Адріан познайомився в Фрігії. Імператор благоговів від свого улюблення, а імператриці Сабіні це не подобалося. Юнак загинув під час плавання імператора по Нілу і був обожнений. Дане повідомлення відображає богошукацькі настрої в середовищі язичників доби раннього християнства. Про це писав і ранньохристиянський автор Юстин Філософ: *1 Apol. 29. “Тут, думаю, до речі згадати також про недавно померлого Антіноя, якого всі взялися зі страхом виановувати як Бога, хоча знали, хто він був, і звідки походив” (Иустин Философ. Сочинения. – 2-е изд. : введ. и примеч. П. Преображенского. – М. : Univ. тип., 1892. – С. 59).*
- ⁶ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 17.*
- ⁷ Імператор Адріан (117–134).
- ⁸ Мова йде про Колосс – статую Нерона роботи Зенодора, яка перевершувала, за переданням (*див.: Martial. 1, 70.8*), навіть знамените “чудо світу”, родоський Колосс, висота якого була не менше 100 футів (бл. 30 м). Згідно даних Плінія Старшого (*Plin. Mai. Nat. hist. 34, 46*), Колосс ще раніше був присвячений Сонцю.
- ⁹ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 18.*
- ¹⁰ Верховного жерця. Тут відображена нетерпимість Адріана до інакомислячих, у т.ч. християн та іудеїв. Водночас він, як видно, був главою язичницької релігійної організації, тому підтримував діячів нехристиянської культури, зокрема філософів Епіктета і Геліодора. Автор виявляє певну симпатію до Антонінів, що на той час могло бути однією з форм прихованої антихристиянської пропаганди, яку вели язичники.
- ¹¹ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 93.*
- ¹² Прибуття С. Севера в Александрію після його Парфянського походу.
- ¹³ Септімій Север (193–211), пунієць із провінції Африка, був одним із кращих імператорів даного періоду. В його походженні, а також у впливові на нього 2-ї жінки Юлії Домни, дочки сирійського жерця з Емеси, вбачаються причини

нової релігійної політики Римської держави. Людина діяльна, справедлива, він спочатку, в перше десятиліття свого правління, терпеливо ставився до християн і виявляв їм багато милостей. Вони були й серед його придворних: один із них, Прокул, зцілив імператора від хвороби, тому Север звелів утримувати його в палаці до самої смерті (*Tertul. Ad Scapul. 4, 5*).

Але в 10-й рік свого правління (202), після Парфянської кампанії та під час поїздки по Сходу, де було так багато християн, С. Север змінив свою політику. Спілкуючись із віщунами, халдеями, авгурами, імператор вирішив обмежити вплив інших вір (у тому числі іудаїзму й християнства) на традиційне язичництво. Він видав закон проти іудейського і християнського прозелітизму, згідно з яким під страхом тяжких покарань заборонив прийняття іудаїзму та християнства. За повідомленням автора “Життєпису Севера”, він “*під страхом тяжкого покарання заборонив звернення в іудейство; те ж саме він встановив і щодо християн*” (*Spart. Sev. 17, 1*).

Дослідники гоніння розділилися в питанні про значення цього повідомлення: одні вважають його вигадкою чи заблудженням, інші не бачать підстав не приймати його. Дехто розглядає дане рішення початком нового великого гоніння на християн (202–211), про що писав Сульпіцій Север: 32, 1. “*Шосте гоніння на християн було в роки правління Севера*” (*Сульпіцій, Север. Священна історія, тщательно собранная и порядочно расположенная / Север Сульпиций. – М., 1783. – С. 74*). Гоніння розпочалося в Єгипті, потім перекинулося на інші місцевості. Проконсул Мінучій Тімініан стратив 6 віруючих (Перпетуя, Феліціта, Ревокат, Сатурнін, Секунд, Сатур).

В оцінці характеру цього гоніння при Севері також немає єдиної думки. Наприклад, У. Френд, опираючись на слова сщмч. Іпполіта Римського в “Тлумаченні на Книгу пророка Даниїла”, згідно яких перед другим пришеттям “*вірних будуть знищувати по всіх містах і селищах*” (*Hipp. In Dan. 4, 50.3*), вважає, що гоніння за часів імператора Севера “було першим скоординованим повселюдним рухом проти християн” (*Frend. – 1965. – P. 321*), але воно зачіпало невелику групу ново навернених християн або ще не хрещених людей у багатьох провінціях. Можливо, через відносно високе соціальне становище деяких жертв, це гоніння справило особливе враження на суспільство. Євсей Кесарійський, згадуючи християнського письменника Іуду, який склав хроніку до 203, додає: “*Він (Іуда – І. М.) думав, що наближається пришеття антихриста, про яке невпинно говорили. Тодішнє сильне гоніння на нас породило смуту в багатьох умах*” (*Euseb. Hist. Eccl. 4, 7*).

- ¹⁴ Християн часто ототожнювали з іудеями. Тому цей закон тяжко відбився на ново навернених. Александрійська, Карфагенська, Римська церкви та християни Малої Азії через цей указ втратили багатьох своїх нових членів. Особливо гоніння зачепили Александрійську церкву, при якій діяло Катехітичне училище. В Александрію християн привозили для покарання з провінцій Єгипет і Фіваїда. Керівник Катехітичного училища Климент Александрійський через гоніння змушений був покинути місто. Його учень Оріген, батько якого Леонід виявився серед мучеників (пом. 202), узяв на себе підготовку ново навернених. Декілька його учнів також стали мучениками, немало з яких були лише оглашеними (катехуменами) і прийняли хрещення уже у в'язниці. Серед страчених була й діва Потамієна, спалена разом із матір'ю Маркеллою, і воїн Василід, який супроводжував її (*Euseb. Hist. Eccl. 6, 5*). 7 березня 203 в Карфагені перед проконсулом Африки постали і були кинуті

диким звірам такі катехумени, як знатна римлянка Перпетуя і її рабиня Феліцітата разом із Секундіном, Сатурніном, рабом Ревокатом, а також священником Сатуром, які згодом були канонізовані (пам. 1 лютого; *Passio Perpetuae et Felicitatis* 1–6; 7, 9; 15–21). Багато відомих мучеників постраждали в Римі, Коринфі, Каппадокії та інших частинах Імперії. У Галлії потерпів мучеництво єпископ Іринеї Лугдунський (бл. 126–202), згодом теж канонізований.

¹⁵ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 104.*

¹⁶ Імператор Песценній Нігер (193–194).

¹⁷ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 113.*

¹⁸ Імператор Каракалла (211–217).

2.9. Юлій Капітолін

Юлій Капітолін (кін. III – I трет. IV ст.) – автор життєписів римських імператорів. Жив за часів Діоклетіана й Константина I. Його біографія невідома. Йому належать твори “Антонін Пій”, “Життєпис Марка Антоніна Філософа”, “Вер”, “Гельвій Пертінакс”, “Клодій Альбін”, “Опілій Макрін”, “Двоє Максимінів”, “Троє Гордіанів”, “Максим і Бальбін”.

Текст

Capit. Ant. Pius 10 (4)¹. “(4). ...Він² запросив його в будинок Тіберія, в якому він сам жив...”.

Capit. Ant. Pius 28 (10)³. “(10). ...Він⁴ боявся, як він сам говорив, що син⁵ буде подібний **Нерону**, Калігулі й Доміціану”.

Capit. M. Ant. 24 (4)⁶. “(4). Своїми молитвами він⁷ викликав блискавку з неба проти військових хитрощів ворогів, а для своїх, коли вони страждали від спраги, він випросив дощ⁸”.

Capit. Duo Max. 8 (5)⁹. “(5). ... Він¹⁰ у той же час був такий жорстокий...”.

Capit. Duo Max. 8 (7)¹¹. “(7). ... Одних він розпинав на хресті, других поміщав у тіло щойно забитих тварин, інших кидав на розтерзання диким звірам і засікав різками – і все це, не звертаючи уваги на стан людини: здавалось він хотів, щоб скрізь панувала воєнна дисципліна”.

Capit. Duo Max. 15 (5)¹². “(5). Він¹³ залучав до себе донощиків, підсилав тих, хто звинувачував, вигадував злочини, вбивав невинних, засуджував усіх, хто б не з’являвся на суд до нього, перетворював найбагатших людей на бідняків, здобував собі гроші тільки тим, що робив нещасними інших, без щонайменшої вини згубив багатьох... інших тримав під вартою. По суті він не пропускав жодної нагоди проявити свою жорстокість¹⁴”.

Коментар

¹ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 31.*

² Імператор Антонін Пій (138–161). Будинок імператора Тіберія знаходився в північно-західній частині Палатіна; при Калігулі до нього були прибудовані нові приміщення. В 80 році будинок згорів і Доміціан відбудував його заново. Автор бачив його руїни.

³ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 48.*

⁴ Імператор Марк Аврелій (161–180).

⁵ Син Марка Аврелія, майбутній імператор-садист Коммод (180–192).

⁶ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 46.*

⁷ Імператор Марк Аврелій. Тут подається язичницька версія чуда Блискавичного легіону. Капітолін виявляє певну симпатію до Антонінів, що на той час могло бути однією з форм прихованої антихристиянської пропаганди, яку вели язичники. Щоправда, релігійні уподобання Марка Аврелія були неоднозначними. Він презирав християнство, але наближався до ідеї “язичницького монотеїзму”. Його син Коммод ставився до християнства байдуже.

⁸ Див.: Марк Аврелій // *Утвердження християнства (I–II ст. н.е.): античні писемні джерела: навчальний посібник для самостійної роботи з поглибленого вивчення дисциплін “Релігієзнавство”, “Філософія”, “Культурологія” / [уклад І. П. Мозговий]. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2011. – С. 211–215.*

⁹ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 185.*

¹⁰ Імператор Максимін.

¹¹ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 186.*

¹² *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 188.*

¹³ Імператор Максимін.

¹⁴ Серед інших жорстокостей Максимін організував велике (6-е) гоніння на християн.

2.10. Вулкацій Галлікан

Вулкацій Галлікан (кін. III – I трет. IV ст.) – автор твору з серії життєписів римських імператорів. Жив за часів Діоклетиана й Константина I. Його біографія невідома. Йому належить біографічна праця “Авідій Кассій”.

Текст

Vulc. Gall. Av. 3 (5–6)¹. “(5). ...Діалогіста, розуміючи під цим іменем Антоніна², (6) який уже настільки прославився як філософ, що до нього, – коли він збирався на війну з маркоманами і всі боялись, аби не відбулося чого-небудь, визначеного долею, – звернулися з проханням, не через лестощі, а цілком щиро, чекати напучування з філософії”.

Vulc. Gall. Av. 8 (4–6)³. “(4). Він⁴ говорив, що Нерон заслуговував смерті... (5). Про [Пертінакса і] Гальбу він думав те ж саме... Проте ні **Август**, ні Траян, ні Адріан, ні його батько не могли бути переможені тими, хто піднімав повстання, хоча таких і було багато, і вони гинули всупереч волі государів і без їх відома”.

Коментар

¹ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 56.*

² Марка Аврелія.

³ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 59.*

⁴ Марк Аврелій.

2.11. Елій Лампрідій

Елій Лампрідій (кін. III – I трет. IV ст.) – автор життєписів римських імператорів. Жив за часів Діоклетіана й Константина I. Його біографія невідома. Йому належать твори “Коммод Антонін”, “Діадумен Антонін”, “Антонін Геліогабал”, “Александр Север”.

Текст

Lampr. Heliog. 1 (1–2)¹. “(1). “...Якби раніше ця держава не мала Калігул, **Неронів** і Вітелліїв... (2). Прилежний читач винагородить себе, коли на противагу цим жажливим тиранам буде читати про **Августа**, Траяна, Веспасіана...”.

Lampr. Heliog. 3 (4–5)². “(4). Але як тільки Геліогабал³ вступив до Рима (ми не братимемо до уваги все те, що робилося в провінціях), він освятив Геліогабала⁴ на Палатінському пагорбі, і збудував йому храм. Він прагнув перенести в цей храм і ліпне зображення Матері богів, і вогонь Вести, і Палладій⁵, і священні щити⁶, словом – усе, що глибоко шанують римляни. Він добивався, щоб у Римі шанувався тільки один Бог Геліогабал. (5) Крім того, він говорив, що сюди треба перенести релігійні обряди іудеїв і самаритян, а також і християнські богослужіння для того, щоб жрецтво Геліогабала тримало в своїх руках таємниці всіх культів⁷”.

Lampr. Heliog. 6 (7–9)⁸. “(7). Він хотів знищити не тільки римську релігію, але й інші релігії на всьому земному колі; він прагнув до єдиної мети – щоб скрізь поклонялись богу Геліогабалу. Осквернений усіляким моральним брудом, він разом із тими, хто його оскверняв, увірвався в свята святих Вести, куди мали доступ тільки діви-весталки й понтифіки⁹. (8). Він намагався винести священне внутрішнє хранилище, схопив глиняну посудину, яку він вважав справжньою (старша діва-весталка зумисно вказала йому на неї, як на справжню), і, не знайшовши в ній нічого, він кинув її на землю і розбив на уламки. Цим, проте, він не наніс ніякої шкоди релігії, оскільки, кажуть, було зроблено багато схожих одна на одну посудин для того, щоб ніхто не міг коли-небудь винести справжню. (9). Все ж він виніс якусь статую, яку він сприйняв за Палладій, і, зв'язавши її золотими ланцюгами, поставив її в храмі свого Бога¹⁰”.

Ауреус. Зображення Елагабала (аверс) і золотої колісниці, яка несе чорний камінь бога Геліогабала (реверс)

Lampr. Heliog. 33 (1)¹¹. “(1). ...Добре знав хитрування Тіберія, Калігули, Нерона”.

Lampr. Alex. Sev. 22 (4)¹². “(4). Він¹³ зберіг привілеї іудеїв. Він терпеливо ставився до християн”.

Lampr. Alex. Sev. 28 (7)¹⁴. “(7). Він¹⁵ хотів, щоб його вважали таким, що походить від римського народу; йому було соромно, коли його називали сирійцем, особливо коли під час якогось свята антиохійці, єгиптяни і александрійці насміхалися над ним, за своєю звичкою, називаючи його сирійським архісинагогом і архієреєм¹⁶”.

Lampr. Alex. Sev. 29 (1–2)¹⁷. “(1). Час він¹⁸ проводив таким чином. (2). Насамперед, якщо була можливість ... він здійснював вранці священні обряди в своєму приміщенні для ларів¹⁹, де в нього стояли зображення і обожнених правителів, тільки найкращих, обраних, і деяких праведних людей, серед яких був і Аполлоній, а також, як свідчить історик його доби, – Христос, Авраам, Орфей та інші, подібні їм, а також і зображення предків²⁰”.

Lampr. Alex. Sev. 43 (5–7)²¹. “(5). Знаходячись у Римі, він²² через кожні сім днів піднімався на Капітолій, часто відвідував храми. (6). Він хотів збудувати храм Христу і включити його в число богів. Усе це, кажуть, думав і Адріан, який наказав побудувати в усіх містах храми без зображень богів; вони й донині називаються храмами Антонінами, оскільки не мають Божества; кажуть, він²³ з цією метою й побудував храми. (7). Але проти цього виступили люди, які, проаналізувавши священні вислови, з'ясували, що коли б він²⁴ зробив, усі б стали християнами, а решта храмів була б занедбана”.

Lampr. Alex. Sev. 45 (7)²⁵. “(7). Він говорив, що якщо християни й іудеї чинять так, попередньо оголошуючи імена тих, хто повинен бути поставлений священиком, то тим більше необхідно робити це щодо правителів провінцій, яким довіряється стан і життя людей²⁶”.

Lampr. Alex. Sev. 49 (6)²⁷. “(6). Коли християни зайняли якесь місце, що раніше було громадським, а власники таверни виступали проти цього, висуваючи свої претензії, Александр²⁸ у своєму рескрипті написав: “Краще нехай так чи інакше здійснюється поклоніння Богу, ніж віддавати це місце трактирникам²⁹”.

Коментар

¹ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетейя, 2001. – С. 134.*

² *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетейя, 2001. – С. 135.*

При Каракалли (211–217) гоніння знову охопило провінції Північної Африки, проте воно мало обмежений характер. На цей раз християн переслідував правитель Проконсульської Африки, Мавританії й Нумідії Скапула, адресат апології Тертуліана (“До Скапули”). В цілому церква спокійно пережила правління останніх Северів.

³ Таке ім’я (Геліогабал – *I. M.*) прийняв імператор. Справжнє його ім’я – Елагабал.

⁴ *Геліогабал* – сирійське Божество, яке вшановував Елагабал.

⁵ *Палладій* – культове зображення Афіни Паллади зі щитом і піднятим списом, яке гарантувало безпеку місту, в якому воно знаходилося. Це зображення повинно було мати божественне походження. Починаючи з III ст. до н.е., Палладій ідентифікувався римлянами з пенатами. Про те, що Елагабал розпорядився перенести Палладій у храм бога Геліогабала, повідомляє і Геродіан (*Herodian. Hist. 5, 6.3*).

⁶ *Священні щити* – за переказом, під час царювання Нуми Помпілія (715–673/672) з неба впав щит, від подальшого збереження якого залежало існування Риму. Тому цар наказав зробити 11 таких самих щитів, щоб вірніше охороняти справжній. Священні щити зберігалися в курії саліїв на Палатині.

⁷ Малася на увазі ідея синкретичного культу. Фанатичний прихильник східного Бога, розпусний малолітній імператор Марк Аврелій Антонін Елагабал (218–222) думав тільки про свята та богослужіння, які супроводжувались екстатичними обрядами і неймовірним марнотратством. Водночас Елагабал поклав початок у Римі солярному культу, який торував дорогу християнському монотеїзму (див.: *Herodian. Hist. 5, 6.3*. та *Dio Cass. Hist. Rom. 79, 11.1*). Автор життєпису виявляє певну симпатію до Антонінів, що в його час могло бути однією з форм прихованої антихристиянської пропаганди, яку вели язичники. Елагабал мав намір перенести в Рим “релігійні обряди іудеїв і самаритян, а також і християнські богослужіння”, щоб підпорядкувати їх жерцям ушановуваного ним емеського Бога Ела (*Lampr. Heliog. 17, 3.5*). За декілька років правління Геліогабал викликав загальну ненависть римлян і був убитий у своєму палаці. Водночас від безчинств натовпу загинули римський

папа Калліст і пресвітер Калеподій (пам. зх. 14 жовтня; *Depositio martyrum* // *PL. 13. – Col. 466*).

- ⁸ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 136–137.*
- ⁹ Чому Елагабал не міг увійти в святилище Вести, не зрозуміло. Всі римські імператори аж до Граціана включно були також і великими понтифіками (що означало і головування в колегії весталок) і в цій своїй якості могли вільно входити в “свята святих” Вести.
- ¹⁰ Див. *Herodian. 5, 6.3 і далі.*
- ¹¹ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 149.*
- ¹² *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 160.*
- ¹³ Імператор Александр Север (222–235).
- ¹⁴ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 163.*
- ¹⁵ Він – Александр Север.
- ¹⁶ Вжито християнський термін. Тут передана схильність А. Севера до пророчтв і східної містики. До того ж обожнювання імператора обумовлювало необхідність апеляції мас до східних культів, де цей досвід давно був напрацьований.
- ¹⁷ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 163.*
- ¹⁸ Александр Север (222–235), останній представник династії Северів, не тільки “терпеливо ставився до християн” (*Lampr. Alex. Sev. 17, 22.4*) і бажав “збудувати храм Христу і прийняти Його в число богів” (*Lampr. Alex. Sev. 43, 6*), але навіть ставив у приклад християнську практику обрання священників як зразок при призначенні правителів провінцій та інших чиновників (*Lampr. Alex. Sev. 45, 6–7*). Незважаючи на це, християнською агіографічною традицією до часів правління А. Севера віднесені декілька свідчень про гоніння, в т.ч. пристрасті мц. Татіани (пам. 12 січня), мц. Мартіни (пам. зх. 1 січня), які постраждали, мабуть, у Римі. Бл. 230, вірогідно у Нікеї Віфінській, постраждала мц. Феодотія (пам. 17 вересня).
- ¹⁹ *Ларів* – домашніх божеств.
- ²⁰ Можливо мова йде про зображення пенатів. Александр Север як сирієць був далеким від традицій римського патріотизму, тому здійснював широку програму лібералізму, забезпечував свободу совісті, відміняв закони, які обмежували свободу союзів. Водночас опис парарія Александра Севера яскраво свідчить про те, що автор був прибічником широкої віротерпимості. Як язичник, він ніби закликав християн теж проявляти терпимість.
- ²¹ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 170–171.*
- ²² Александр Север. Він був достойним імператором-стоїком, але його не любив натовп.
- ²³ Александр Север. Див.: *Spart. Hadr. 13, 6.*

- ²⁴ Таким чином, А. Север, як і Адріан, нібито збирався включити Христа в число римських богів і спорудити йому храм. Щоправда, існують і певні сумніви щодо таких намірів імператора.
- ²⁵ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 172.*
- ²⁶ Александр Север.
- ²⁷ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 173.*
- ²⁸ На відміну від періоду республіки, в імператорську епоху народ не грав ніякої ролі у виборі посадових осіб. Якщо автор приписує цезарю-язичнику додержання “демократичних процедур” при призначенні, характерних для вибору християнських єпископів, то лише для того, щоб опосередковано рекомендувати ці процедури своїм сучасникам, цезарям-християнам.
- ²⁹ Мова йде про християн, які поклонялися Богу. Александр Север виступає в збірнику ледве не християнином. Це свідчить про те, що автор життєпису не був антихристиянським памфлетистом чи ущемленим у правах язичником. Тут немає ні свідомого замовчування християнства, що багато дослідників вважали одним з методів пропаганди пізніх язичників, ні особливої ворожнечі виразників політеїзму щодо християнства.

2 . 1 2 .   Т р е б е л л і й П о л л і о н

Требеллій Полліон (кін. III – I трет. IV ст.) – автор життєписів римських імператорів. Жив за часів Діоклетіана й Константина I. Його біографія невідома. Йому належать твори “Двоє Валеріанів”, “Двоє Галлієнів”, “Тридцять тиранів”, “Божественний Клавдій”.

Текст

Treb. Poll. Duo Valer. 5 (1–3)¹. “(1). ...Про Валеріана, життя якого протягом 70-ти років гідне похвал, закінчилося з такою славою, що після всіх почестей і посад, які він чудово обіймав², він став імператором не так, як це зазвичай буває завдяки безладному скупченню народу, завдяки шуму, піднятому воїнами, а в силу своїх заслуг і ніби одностайним рішенням усього світу. (2). Нарешті, якби навіть була дана змога висловити свою думку про те, кого вони хочуть ба-

чити своїм імператором, то не обрали б нікого іншого. (3). ...Величезні були заслуги Валеріана перед державою...”

Treb. Poll. Duo Gall. 1 (1–2)³. “(1). ...Галлієн, дізнавшись про полонення батька, радів, – військо бродяжничало, ремствувало... воєначальники, всі були охоплені... скорботою з приводу того, що... імператор... римський знаходиться в рабстві у персів... усіх... що Галлієн... батько, коли було зроблено так... вдачами... згубив. (2). ...Галлієн вів настільки безпечний спосіб життя, що військо навіть не згадувало про нього”.

Treb. Poll. Duo Gall. 3 (6–9)⁴. “(6). ...Галлієн, ніби стан справ більше не вселяв занепокоєння і батько його був уже повернутий, віддався розпусті і задоволенням⁵. (7) Він влаштував циркові ігри, театральні вистави, гімнастичні ігри, а також видовища, полювання і гладіаторські ігри і закликав народ веселитися і аплодувати, ніби в дні перемог. (8) Тоді як більшість сумувала з приводу того, що його батько в полоні, його самого незмірно втішала видимість блиску, яка падала на нього, тому що його батька, здавалося, надто далеко заманило прагнення до доблесті. (9) Було відомо, що, не погоджуючись терпіти суворість свого батька, він палко бажав не відчувати над своєю головою батьківської вимогливості”.

Treb. Poll. Duo Gall. 4 (3)⁶. “(3). ... Галлієн погрозив у розкошах і пороках, не займаючись нічим, крім забав і гульбищ, і вів державні справи так, як діти, які в своїх іграх придумують усілякі посади... у війську, оскільки останнє скаржилось на те, що імператор зайнятий тільки розпустою”.

Treb. Poll. Duo Gall. 5 (1)⁷. “(1). ...Галлієн навіював до себе презирство. Адже ніщо більшою мірою не підбурює поганих людей до зухвалих вчинків, а хороших до достославних, ніж страх перед поганим імператором чи презирство до розпусного”.

Treb. Poll. Duo Gall. 7 (2)⁸. “(2). У Галлієна бували раптові спалахи рішучості, оскільки часом він дуже [боляче] переживав образи”.

Treb. Poll. Duo Gall. 10 (5)⁹. “(5). ...Галлієн... ні словом не згадав про батька. Навіть до богів він зарахував його тільки тому, що його до того змусили, після того як він почув про смерть батька, в дійсності останній був тоді ще живий, і повідомлення про його смерть виявилось неправдивим”.

Treb. Poll. Duo Gall. 11 (6–9)¹⁰. “(6). Галлієн, чого не можна заперечувати, славився як оратор, як поет і відзначався в усіх ми-

стецтвах. (7). Йому належав той епіталамій, який виявився кращим серед творів ста поетів. ...(9). Було б довго передавати його вірші і промови, якими він у свій час сяяв серед поетів і риторів. Але імператорові потрібні одні якості, а від оратора чи поета вимагаються інші”.

Treb. Poll. Duo Gall. 14 (5)¹¹. “(5). ...Щоб у державі, виснаженій від нещастя, усунути від управління людським родом цю найбільш негідну виразку¹² і щоб у подальшому держава, віддана під владу театру і цирку, не загинула від спокуси задоволень”.

Treb. Poll. Duo Gall. 15 (2)¹³. “(2). ...Галлієн, згідно рішення військових, був записаний у державні фасти як тиран¹⁴”.

Treb. Poll. Duo Gall. 16 (1)¹⁵. “(1). ...Народжений тільки для свого черева і задоволень, він¹⁶ витрачав дні і ночі на пиятику і розпусту і довів справу до того, що ледве не двадцять тиранів спустошували все коло земель, так що навіть жінки правили краще за нього”.

Treb. Poll. Duo Gall. 17 (9)¹⁷. “(9). ...Він¹⁸ часто жартував у той час, як скрізь втрачав владу над колом земель”.

Treb. Poll. Duo Gall. 18 (1–3)¹⁹. “(1). Щодо воїнів, проте, він²⁰ проявляв надмірну жорстокість: в окремі дні він убивав по три і по чотири тисячі воїнів²¹. (2). Він наказав, щоб йому була поставлена статуя більша за Колосс у вигляді Сонця, але він загинув раніше, ніж вона була закінчена. Все ж її почали робити настільки величезною, що, здавалось, вона буде вдвоє більшою за Колосс. (3). Він хотів поставити її на вершині Есквілінського пагорба і щоб у її руці був спис, по деревку якого дитина могла б піднятися до самого верху”.

Treb. Poll. Claud. 2 (3)²². “(3). В ньому²³ – доблесть Траяна, благочестя Антоніна, помірність **Августа...**”.

Коментар

¹ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетейя, 2001. – С. 224.*

² Про це відомо дуже мало. До 238 він був додатковим консулом і при Деції – не пізніше 250 – грав важливу роль в управлінні державою і брав участь в антихристиянській внутрішній політиці імператора. Автор вважає його видатним діячем, а до Галлієна виявляє антипатію, хоча той відмовився переслідувати християн, серед яких знайшов вірних і активних прибічників під час війн зі східними узурпаторами, про що свідчить лист Євагрія до Діонісія Александрійського (*Dionis. 7, 23*). Християни вже були в муніципальних колах.

- ³ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 226.*
- ⁴ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 227.*
- ⁵ Це необгрунтований докір, оскільки Галлієн у 260 рішуче боровся проти аламанів, яких він, нарешті, розгромив при Майланді. Потім він вирушив у Паннонію (*Aurel. Vict. De caes. 33, 1*) проти Інгенуя і Регаліана. Воював Галлієн також із Постумом у Галлії, з готами, візантійцями та ін.
- ⁶ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 227.*
- ⁷ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 228.*
- ⁸ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 229.*
- ⁹ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 230.*
- ¹⁰ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 231.*
- ¹¹ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 233.*
- ¹² Виразку – Галлієна.
- ¹³ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 233.*
- ¹⁴ Прокляття пам'яті міг здійснити тільки сенат, але ніяким чином не військо. Сенат же сприйняв пропозицію Клавдія про консекрацію (*Aurel. Vict. De caes. 33, 27*). Проте ім'я Галлієна часто в подальшому виявляється стертим із написів.
- ¹⁵ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 233.*
- ¹⁶ Галлієн.
- ¹⁷ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 234.*
- ¹⁸ Галлієн.
- ¹⁹ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 234.*
- ²⁰ Галлієн.
- ²¹ Це, безперечно, вигадка.

²² *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетейя, 2001. – С. 258.*

²³ *Ньому – римському імператорові Клавдію II Готському (268–270), який успішно воював із варварами й почав відновлення єдності Імперії.*

2.13. Флавій Во- піск

Авреліан. Портрет зі шведської енциклопедії Nordisk familjebok

Флавій Вопіск із Сіракуз (кін. III – I трет. IV ст.) – автор життєписів римських імператорів. Жив за часів Діоклетіана й Константина I. Його біографія невідома. Автор творів “Божественний Авреліан”, “Тацит”, “Проб”, “Фірм, Сатурнін, Прокул і Боноз, тобто Четвірка тиранів”, “Кар, Карін і Нумеріан”.

Текст

Flav. Vor. Aurel. 20 (4–6)¹. “(4). Лист Авреліана з приводу Сівіллиних книг. (5) “Я дивуюся, бездоганні отці-сенатори, тому, що ви так довго вагались, перш ніж розкрити Сівіллині книги, ніби ви розмірковували в християнській церкві, а не в храмі всіх богів. (6) Дійте ж і моральною чистотою понтифіків, і урочистими священними діями допоможіть государеві, який піклується про державні потреби”².

*Flav. Vor. Aurel. 21 (11)³. “(11). Додавлення зробив **Август**, зробив Траян, зробив **Нерон**...⁴”.*

Flav. Vor. Aurel. 24 (3)⁵. “(3). ...Аполлоній із Тіани, який був прославлений чутками і користувався великим авторитетом як муд-

рець, давній філософ і істинний друг богів, який і сам повинен бути предметом ушанування подібно Божеству...⁶”

Flav. Vop. Aurel. 24 (5)⁷. “(5). Авреліан був знайомий з образом шанованого філософа і бачив його зображення в багатьох храмах”.

Flav. Vop. Aurel. 24 (8)⁸. “(8). Дійсно, чи був серед людей чоловік більш бездоганний, більш шанований, більш великий і більш божественний⁹? Померлим він повертав життя; він зробив і сказав багато того, чого не можуть зробити й сказати люди”.

Flav. Vop. Aurel. 30 (2–4)¹⁰. “(2). Авреліан, проте, вважав негідним убити жінку¹¹; стративши більшість тих, за чийм підбурюванням вона почала, підготувала і вела війну, він зберіг цю жінку для тріумфу, щоб показати її очам римського народу. (3). З числа тих, хто був убитий, тяжкою, як передають, була втрата філософа Лонгіна¹², під керівництвом якого Зенобія, як кажуть, вивчала грецьку літературу¹³.

Авреліан, кажуть, стратив його тому, що гордий лист Зенобії був, як говорили, написаний за його порадою, хоча він і був складений сирійською мовою. (4). Отже, встановивши мир на всьому Сході, Авреліан повернувся переможцем у Європу¹⁴”.

Flav. Vop. Prob. 2 (1)¹⁵. “(1). ...Користувався¹⁶ переважно книгами з Ульпієвої бібліотеки, в мій час перенесені в терми Діоклетіана, а також книгами з дому Тіберія...”.

Flav. Vop. Firm. 7

(4–5)¹⁷. “(4). Адже єгиптяни, як ти добре знаєш, люди пустотливі, шалені, неспокійні, свавільні, надто легковажні, нестримні, жадібні до всього нового – аж до вуличних пісеньок; вони і віршотворці, і епіграматисти, і астрологи, і гаруспіки, і лікарі. (5). Серед них є **християни**¹⁸, і самаритяни, і люди, які завжди з надмірною вільністю ганьблять нинішні часи”.

Герберт Шмальц. Прощальний погляд цариці Зенобії на Пальміру (кін. XIX – поч. XX ст.)

Коментар

¹ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 275–276.*

² У 271 в Північну Італію втоглися варварські племена маркоманів, які під Плаценцією нанесли Авреліану поразку. Щоб виправити становище, імператор вирішив звернутися за порадою до Сівіллиних книг, про що повідомив сенаторів. Але ті довго дискутували і затримувалися з відповіддю. Тоді Авреліан надіслав їм з Північної Італії зазначеного листа. У книгах сенатори знайшли пораду щодо принесення жертв у різних місцях. Після цього варвари були розгромлені. Римляни приписали перемогу видінням, які з'явилися варварам після читання книг і жертвоприношень. Лист був написаний після того, як імператор потерпів поразку від варварів і збирав сили для продовження війни. Автор виявляє симпатію до Антонінів, що в його час було однією з форм прихованої антихристиянської пропаганди, яку вели язичники. Авреліан скептично сприймав християнство і навіть організував 8-е гоніння на християн. Щоправда, як зазначав Лактанцій (*Lact. De mort. persecut.* 6, 2), “не дійшли до далеких провінцій його (Авреліана – І. М.) криваві послання”.

³ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 277.*

⁴ Автор приписує цим імператорам розширення столиці Імперії, тоді як мова мала йти про розширення території держави.

⁵ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 278.*

⁶ Про Аполлонія написав роман Флавій Філострат. Образ цього мудреця був свого часу для язичників символом антихристиянської боротьби (*Philost. Vit. Apol.* 4, 45). У 272 Авреліан увів культ єдиного Бога Сонця. До цього його спричинив похід на Схід проти володарки Пальміри Зенобії (272), коли йому було видіння Аполлонія, що спричинило до побудови храму. До того ж його мати була пророчицею і жрицею храму Сонця в своєму селищі, а він, намагаючись утвердити необмежену владу імператора, називав себе Богом і паном (*Dominus et Deus*), що сприяло розчищенню ґрунту для торжества монотеїзму. В Антіохії Авреліан втрутився в суперечки християн і підтримав ідею позбавлення престолу місцевого єпископа Павла Самосатського.

⁷ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 278.*

Зенобія. Бюст (1859).
Сент-Луїс. Художній музей

⁸ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 278.*

⁹ Мова йде про Аполлонія з Тіани (пор.: *Philost. Vit. Apol. 4, 45*), якого язичники протиставляли Христу. Взагалі, твори Флавія Вопіска, як і твори п'яти інших авторів біографій імператорів, характеризуються, за окремими виключеннями, терпеливим ставленням до християн, яке могло скластися після гонінь Діоклетіана, коли релігійна боротьба згасла і не було ніяких пререшкод для поширення християнства.

¹⁰ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетей, 2001. – С. 280.*

¹¹ *Жінку* – Зенобію Септімію, царицю Пальміри (267–272). Після загибелі її чоловіка Одената правила від імені малолітнього сина Вабаллата. Перестала підпорядковуватися Риму, розпочала війну, під час якої зайняла Сирію, Аравію, Єгипет і Малу Азію. Потерпіла поразку у війні з Авреліаном, попала в полон і пройшла під час тріумфу вулицями Рима. За деякими даними, Авреліан дарував їй свободу і вона та її нащадки довго жили в Італії.

¹² *Лонгіна* – мова йде про Діонісія Кассія Лонгіна “Філархея” (210–273), філософа-неоплатоніка Александрійської школи. У 250–267 він очолював Академію в Афінах. У 267/268 на запрошення Зенобії приїхав до Пальміри.

Пальміра. Сучасний вигляд

¹³ *Грецьку літературу* – в Пальмірі Лонгін став учителем і радником цариці.

¹⁴ У 273. У цьому році Авреліан знову повертався в Азію, щоб придушити повстання, яке спалахнуло в підкореній римлянами Пальмірі. Тоді місто було остаточно зруйноване. В 273 Авреліан провів тріумф. Був він, як зазначали де-

які біографи, суворим, жорстоким і навіть кровожерним, за що змовники і вбили його в 275. Після цього Авреліана було обожнено.

¹⁵ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетейя, 2001. – С. 299.*

¹⁶ Автор пише про себе і про використані ним джерела.

¹⁷ *Властелины Рима. Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / пер. С. Н. Кондратьева ; под. ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетейя, 2001. – С. 313.*

¹⁸ Трохи далі (*Firm.* 8, 1–7) Флавій Вопіск наводить лист імператора Адріана до консула Сервіана, в якому той згадує **Христа** (див.: *Утвердження християнства (I–II ст. н.е.): античні писемні джерела: навчальний посібник для самостійної роботи з поглибленого вивчення дисциплін “Релігієзнавство”, “Філософія”, “Культурологія” [уклад. І. Мозговий]. – Суми: ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2011. – С. 197–198).*

2.14. Ямвліх

Ямвліх I із Халкіді (бл. 240 – до 330) – видатний грецький мислитель. Походив із Халкіді (Келесирія). Учень Анатолія в Александрії і Порфирія – в Римі. Після 270 повернувся в Сирію, заснував школу в Дафні. Розробляв теургію. Захоплювався східними вченнями. Відвідував релігійні свята в Гадарі. Набув слави язичницького святого й чудотворця. Мав багато учнів, зокрема, до нього приїжджав Едесій. Антихристиянськи налаштований. Не всі його твори дійшли до нас. Помер у глибокій старості. Один із найбільших авторитетів у пізніх неоплатоніків. Його біографію склав Євнатій. Схоларх.

Ямвліх

Текст

Iamb. De myst. Aegypt. 1 (9)¹. “(9)². ... Ти задаєш те саме запитання, в якому зустрілося зазначене ускладнення, а саме – чому, в

той час, як боги мешкають тільки на небі, серед теургічних заклинань³ є звернені і до земних, і до підземних богів?⁴ Навіть передумова, а саме те, що боги мешкають тільки на небі, тут невірна, оскільки все наповнене ними. Проте чому деякі з них називаються водяними й повітряними і отримали в спадок ті чи інші місця і взагалі панують над частинами тіл, незважаючи на те, що вони мають безмежну, неподільну і неохоплюючу силу? І яким чином буде можливою їх єдність між собою, якщо вони роз'єднуються окремими положеннями частин і розмежовуються відмінністю місця розташування і покладених в їх основу тіл?

Так ось, у всіх цих та інших незліченних подібних запитаннях є одне найкраще вирішення, а саме розуміння способу божественного володіння. Отже, якщо воно пов'язане з отриманням у спадок деяких частин усього, наприклад неба або Землі, священних міст або місцевостей, якихось святинь або священних статуй, то ззовні осяває все це [божественне світло], подібно тому, як Сонце своїм промінням освітлює все ззовні⁵. Таким чином, як світло оточує все освітлюване, так і сила богів⁶ ззовні обіймає причетне їй, і як світло незмішано присутнє в повітрі (це зрозуміло, тому що світло ніколи нічого свого не залишає в повітрі, після того як джерело сяйва віддалилося, хоча в ньому завжди присутня теплота, після того як її джерела вже немає), так і світло богів⁷ сяє окремо і, як таке, що стійко перебуває в самому собі, пронизує все суще. Окрім того, видиме світло є єдиним цілим і все в рівній мірі усюди, тому неможливо відокремити від нього яку-небудь частинку, або охопити її з усіх боків, або відокремити світло від його джерела.

Виходить, таким же чином і весь Космос, як розділений на частини, розташовується навколо єдиного та неподільного світла богів⁸. А те [світло] всюди залишається одним і тим же, і самим собою в цілому, присутнє без розділення в усьому, що здатне бути йому причетним, наповнює все досконалою силою, утримує все в собі з якоюсь безмежною причинною перевагою, усюди єдине з самим собою і пов'язує завершення з початками. Наслідуючи саме йому, все небо і Космос, рухаються по колу, об'єднані з самими собою, спрямовують стихії в їх кругообігу, скріплюють усе, що існує одне в одному і рухається одне до одного, і визначає його за допомогою однакових заходів, змушують поєднуватися те, що розташоване якнайдалі одне від одного, і завершення з початками, наприклад Землю з небом, і створюють єдину пов'язаність і узгодження всього з усім”.

lamb. De myst. Aegypt. 1 (12)⁹. “(12). Але заклинання не пов'язують жерців¹⁰ із богами за допомогою пристрасті. Вони допомагають утворенню нерозривного дотику за допомогою [всеохоплюючої] божественної любові¹¹, яка пов'язує все. При цьому вони не пов'язані зі спрямуванням Ума богів до людей, про що, на твою

думку, свідчить саме вживане для їх позначення слово¹², але у відповідності з тим, чому [людину] вчить сама істина, роблять людський дух здатним до сприйняття богів, зводять його до богів і приводять його в зіткнення з ними за допомогою стрункого переконання. Тому саме священні імена богів та інші божественні знаки, відкриваючи шлях для піднесення до богів, здатні поєднувати з ними”.

lamb. De myst. Aegypt. 1 (15)¹³. “(15). Після цього ти переходиш до іншого [способу] розрізнення, а саме – богів і демонів. Адже ти кажеш, що боги – це чисті уми, пропонуючи цю думку як припущення або викладаючи її як таку, якій віддають перевагу інші, і при цьому роз’яснюючи, що демони – душевні співучасники Ума¹⁴. Так ось, те, що така думка більшості філософів, не є для мене таємницею. Я думаю, те, що уявляється істиною, не повинне сховатися від тебе. Адже всі подібні уявлення переплутані і стосуються душ замість демонів (бо ж саме душі є співучасниками Ума), а замість богів сходять до дійсного, нематеріального Ума, який насправді боги цілком перевершують¹⁵. Так що ж за потреба виділяти ті особливості, які зовсім не властиві богам і демонам¹⁶? Отже, те, що стосується поділу [богів і демонів] (адже інакше це не стосується справи), нехай запам’ятається таким чином. Те ж, щодо чого ти дивиєшся при цьому поділі, нехай отримає належний розгляд, оскільки знаходиться у зв’язку з жрецьким служінням¹⁷.

Адже ти, сказавши, що чисті уми тим паче не похитні і не змішувані з чуттєвим, сумніваєшся щодо того, чи варто їм молитися. Я ж, зі свого боку, вважаю, що не слід молитися нікому іншому. Адже в цьому випадку в молитвах у нас виразно пробуджується божественне, розумне і єдине, або, якщо хочеш називати його так, “умоглядне” в нас. А прокинувшись, воно негайно спрямовується до подібного і з’єднується з самодосконалістю¹⁸. Якщо ж тобі здається таким, що не вселяє довіри те, що безтілесне чує голос, оскільки тим самим воно виявляється таким, що має потребу в чуттєвому сприйнятті за допомогою вух, щоб почути те, що вимовляється нами в звернених до нього молитвах, то, значить, ти за власною волею забуваєш про достаток перших причин у знанні і про їх утримання в собі всього того, що підвладне їм. Адже вони, звичайно ж, містять у собі все разом. Виходить, боги сприймають молитви зовсім не за посередництва якихось сил¹⁹ і не за допомогою органів, але містять дійсності благих слів у самих собі, і особливо всіх тих із них, які, трапляється, підносяться на честь богів і поєднані з ними за допомогою священного богослужіння²⁰. Адже тоді саме божественне природньо стикається з самим собою, а не бере участь в ув’язнених у молитвах думках як інше в іншому²¹.

Проте благання, як ти кажеш, не підходять для того, щоб звертатися до чистоти Ума. Звичайно, це не так; адже з тієї самої причини, з якої ми стоїмо нижче богів за силою, чистотою і в усіх інших

відношеннях, найбільш слушне – це насамперед благи іх. Бо відчуття власної нікчемності, що виникає, коли хто-небудь порівнює нас із богами, за самою природою змушує нас вдаватися до блгань. Адже від прохання ми поступово підносимося до того, кого благаємо, завдяки тісному спілкуванню набуваємо схожості з ним і замість недосконалості непомітно отримуємо божественну досконалість.

Якби хто-небудь зрозумів, що жрецькі²² моління послані людям від самих богів, що вони є знаменнями самих богів і тільки богам зрозумілі, і що якимось чином вони й самі мають ту ж силу²³, що й боги, то яким чином він міг би, по справедливості, припускати, що це саме блгання відчутне, а не божественне і не умне? І яка ж пристрасть могла б природним чином приєднатися до неї, коли навіть ідеальна людська вдача не може для неї легко очиститися?

Але підношення, кажеш ти, приносяться їм, немов би таким, що відчувають і наділені душею. Так, якщо вони сповнюються тільки тілесними і складовими силами чи стають ніби пропонованими для порожнього служіння зряддями. Проте оскільки те, що підноситься, причетне якимось безтілесним ейдосам²⁴, сенсам і більш простим заходам, то його своєрідність розглядається тільки так, і якщо присутня близька чи далека спорідненість або схожість, то навіть її достатньо для того дотику, про який ми зараз говоримо²⁵. Адже не існує нічого, що поступово уподібнилося богам, у чому боги безпосередньо не присутні і з чим не стикаються. Отже, можливе для цього з'єднання відбувається не як із таким, що відчуває, або з душевним, але на основі самих божественних ейдосів і з самими богами. Таким чином, ми висунули досить заперечень і проти цього поділу”.

lamb. De myst. Aegypt 1 (19)²⁶. “(19). Ну що ж, давай відповімо і на питання щодо того, що пов'язує з безтілесними богами тих, хто має тіло на небі²⁷. Так ось, на підставі раніше сказаного цілком зрозуміло і це. Адже якщо вони вступили в небесні сфери як безтілесні, змоглядні й об'єднані, то мають свої начала в змоглядному і, мислячи свої власні божественні образи, управляють усіма небесами згідно єдиної безмежної дійсності. І якщо вони, як такі, що присутні на небі відокремлено, спрямовують вічні кругообертання за допомогою тільки своїх власних бажань, то самі не змішані з відчутним і перебувають разом із змоглядними богами.

Конкретніше справжня відповідь включає в себе приблизно ось що. Так, я кажу, що на підставі змоглядних божественних зразків і навколо них народжуються видимі зображення богів і, виникнувши, цілковито розташовуються серед них і володіють висхідною до цих зразків і на їх основі встановленою подобою. З іншого боку, ті ж самі зразки створили інше влаштування, і тутешнє є пов'язаним з тим як одне об'єднання, і наявні розумні божественні образи передують видимим тілам богів окремо від них. А їх незмішані наднебесні умо-

глядні зразки згідно зі своєю вічною перевагою перебувають самі по собі всі разом з Єдиним.

Отже, їх загальний нерозривний зв'язок існує згідно як із розумними діями, так і з загальною причетністю до образів, оскільки ніщо не поділяє їх і немає нічого між ними. Втім, і сама нематеріальна і безтілесна сутність, яка не розділяється ні на основі місця розташування, ні на основі підпорядкованих їй предметів, і не розмежована обрисами окремих частин, безпосередньо сходиться і переростає в тотожність, а крім того, і сходження від Єдиного, піднесення всього до Єдиного і всіляка влада Єдиного утворюють спільність космічних богів з умоглядними, що передують їм.

Далі, і розумне звернення другого до першого, і обдарування других богів першими тотожною сутністю і силою пов'язують їх нероздільний спільний шлях до Єдиного. Що ж стосується того, що розрізняється сутнісно, якими є душа і тіло, і такого, що не належить до одного виду, наприклад, матеріальних образів або якимось іншим способом відокремлених, то в ньому споріднене єднання виявляється привнесеним від вищого і відкидуваним у певні періоди часу. Наскільки ми могли б піднятися вгору, до тотожності першого за образом і сутністю, і звести самих себе від частин до цілого, настільки більше ми знайшли б вічно існуюче єднання і споглядали б його пріоритетним, пануючим і таким, що містить навколо себе і в собі інакшість і множинність.

Оскільки насправді лад усіх богів полягає в єдності і оскільки перші і другі їх роди, як і ті, що за природою виникають навколо них у безлічі, всі разом складають єдине ціле, то Єдине в них – це все: і начало, і середина, і кінець співіснують на основі самого Єдиного²⁸. Таким чином, у всіх цих відношеннях не варто шукати те, звідки у всьому з'явилося Єдине. Адже Єдине постає в них тим самим, чим є в них буття. Друге на рівних підставах перебуває в єдності першого, а перше надає своє єднання другому, і все має спільність як нерозривне злиття²⁹ одного з іншим.

Саме з цієї причини абсолютно безтілесні боги і утворюють єдність із богами, що чуттєво сприймаються, що володіють тілами. Адже і видимі боги перебувають поза тілами і тому перебувають в умоглядному, і умоглядні завдяки своєму безмежному єднанню містять у собі видимих, і ті й інші разом перебувають у загальній єдності і єдиній дійсності. Так само це стосується і причини богів і впорядкованості, оскільки божественний порядок зверху донизу пронизує та ж сама єдність усього³⁰. Якщо навіть таке положення варто було б заперечувати, заперечення, що насправді це не так, було б дивним”.

Iamb. De myst. Aegypt. 2 (3)³¹. “(3). Крім цих особливостей божественні знамення, які чудесно захоплюють тих, хто споглядає їх, випромінюють природню красу, що [одночасно] збуджує божествен-

ну радість³², проявляється в невимовній співрозмірності і стоїть вище за всі інші види благовидності. Блаженні бачення архангелів також являють найвеличнішу красу, але, однак, не настільки невимовну і дивовижну, як божественні. Ангельські вже лише в деякій мірі причетні красі, яку сприймають від архангелів. Демонічні й героїчні самовидні духи (πνεύματα)³³, як ті, так і інші, містять красу у вигляді певних ейдосів: демонічна укладена в сенсах, що описують сутність, у героїв же більшою мірою проявляється мужність. А знамення архонтів нехай будуть розділені надвоє: адже одні виявляють владну і самоприродну красу, в інших же окові відкривається благовидність майстерно оброблених форм³⁴. Душевні ж самі впорядковані в певних сенсах, які витлумачуються більш детально, ніж щодо героїв, обмежених у деталях і підвладних єдиному виду. Якщо ж потрібно дати загальне визначення, то я стверджую щодо всіх їх, що яким чином окреме займає своє місце в загальному порядку і яким чином справа стосується власної природи, таким, згідно існуючого стану речей, і причетне красі”.

lamb. De myst. Aegypt. 2 (10)³⁵. “(10). Звичайно, і тут ти не повинен складати собі уявлення про те, що з трудом і в міриадах битв виправлено, спираючись на тих, хто раптово, по нерозумності нападає на божественне вчення; тим більше зауваж собі ось ще що стосовно їх. Адже якщо ті, хто не досягає самоочевидного підтвердження справи, як ти кажеш, хвалькуваті і неправдиві, то ті, що належать істинним знавцям вогню³⁶, справжні й істинні”.

lamb. De myst. Aegypt. 5 (14)³⁷. “(14). Найкраще начало з усіх – це те, яке показує священний звичай жертвоприношень, що опирається на ієрархію богів. Отже, давай від самого початку припустимо, що одні боги матеріальні, а інші – нематеріальні: матеріальні ті, які містять у собі матерію і управляють нею, а нематеріальні ті, які абсолютно відокремлені від матерії і перевершують її. Згідно з жрецьким мистецтвом, слід розпочинати священні дії з матеріальних богів³⁸: адже інакше не могло б здійснитися піднесення до нематеріальних³⁹. Так ось, значить, вони мають якусь спільність із матерією в тій мірі, в якій вони керують нею. Виходить, ті ж самі боги управляють і тим, що пов'язане з матерією, наприклад розрізненням, зовнішнім вираженням подоби, зміною, виникненням і руйнуванням усіх матеріальних тіл.

Якби хто-небудь хотів здійснювати теургічне вшанування таких богів, то необхідно підносити їм це вшанування так, як це їм властиво за природою і як годиться спочатку, а саме – оскільки вони пов'язані з матерією – те, що є матеріальним. Адже тим самим ми, мабуть, могли б усіляко пристосуватися до всіх них і в своєму вшануванні піднести їм належну спорідненість”.

Iamb. De myst. Aegypt. 5 (18)⁴⁰. “(18). Проте, згідно з іншим поділом, уся маса людей підпорядкована природі, управляється природними силами, звертає свої погляди вниз, на природні справи, виконує установлення фатуму, сприймає порядок здійснюваного у згоді з фатумом і завжди практично розмірковує тільки про природні предмети. Лише небагато хто, спираючись на якусь надприродну силу Ума, відпадає від природи і звертається до відокремленого і незмішаного Ума, і це всі ті, хто в той же самий час виявляється таким, що стоїть вище за природні сили. Деякі ж люди займають середнє положення і знаходяться посередині між природою і чистим Умом, спираючись частиною на те, а частиною на інше, частиною ж наслідуючи якесь змішане з того й іншого життя, а частиною звільняючись від гіршого і змінюючись на краще”⁴¹.

Iamb. De myst. Aegypt. 5 (23)⁴². “(23). Достаток сили вищих істот завжди за природою перевершує все ще й і в тому, що однак-во і на рівних підставах безперешкодно має місце в ньому. Отже, згідно з такими уявленнями найперше блищить навіть для самого останнього і нематеріальне неречовинно присутнє в матеріальному. Нехай не дивується хтось, якщо ми скажемо, що навіть якась матерія є чистою і божественною. Адже і вона походить від Отця і Деміурга всього і володіє своєю досконалістю як зручне вмістилище для богів. Разом із тим ніщо не віднімає в кращого і здібності висвітлювати те, що стоїть нижче за нього, і тим самим ніщо не відлучає матерію від участі в кращому, оскільки вся та матерія, яка досконала, чиста і має благий вигляд⁴³, не виявиться невідповідною для того, щоб служити вмістилищем для богів. Адже оскільки нічому на землі ніяк неможливо було б виявитися непричетним до божественної єдності, то і земля сама сприйняла від останньої якусь божественну частинку, достатню для того, щоб дати місце богам.

Отже, теургічне мистецтво, взявши це до уваги, і саме таким чином зазвичай відшукуючи вмістилище, належне кожному богові на підставі єдності з ним, часто поєднує камені, траву, тварин, пахоці й інші відповідні священні, досконалі й божественні предмети і потім готує з усього цього цілком досконале і чисте вмістилище для богів.

Адже справді, слід відкидати не всяку матерію, але тільки ту, яка чужа богам, споріднену ж їм потрібно вибирати, оскільки вона може підійти для будівництва храмів і для встановлення статуй, точно так само, як і для пов'язаних із жертвоприношеннями священодійств⁴⁴. Адже в іншому випадку для місцевостей на Землі або для людей, які живуть на ній, не виникло б причетності до сприйняття кращих, якщо б їй не передувала якась подібна первинна основа⁴⁵. Необхідно довіряти невимовним словами про те, що навіть за посередництва блаженних видовищ від богів передається якась матерія. Звичайно, вона сама споріднена тим, хто її дарує. Отже, хіба

принесення в жертву подібної матерії не спонукає богів до появи, не закликає їх до безпосереднього поєднання з нею, не утримує їх у собі, коли вони опиняються поруч, і не показує абсолютно?”.

Iamb. De myst. Aegypt. 8 (7)⁴⁶. “(7). Таким чином, уже не все, як ти помилково вважаєш, заковане в нерозривні пута необхідності, яку ми називаємо фатумом. Адже Душа володіє власним началом для сходження до умоглядного, відсторонення від речей, що виникають, і зіткнення з сутим і божественним. Ми не приписуємо підвладність фатуму також самим богам, яким ми поклоняємось і в храмах, і у вигляді статуй, як визволителям від фатуму. Навпаки, боги знищують фатум, а гірші природи, які відпадають від них і переплітаються зі становленням Космосу і з тілом, звершують фатум⁴⁷. Отже, ми по справедливості здійснюємо всіляке священне служіння на честь богів, щоб вони, єдині повелителі необхідності, в розумному переконанні знищили призначене фатумом зло”.

Коментар

¹ **Ямвлих. О єгипетських мистериях.** – М. : “Х.Г.С.”, 1995. – С. 59–61.

² Подається як відповідь учителя Абаммона на лист Порфирія до Анебона, у якому містяться відповідь на висловлені в цьому листі сумніви.

³ **Теургічних заклинань** – від теургія (θεουργία): θεός (“Бог, Божество”) + ὄργια (“обряд, священна дія, жертвоприношення”) – містично-обрядових дій в езотеричному християнстві. Теургія зародилася в рамках неоплатонізму, особливо розвинута в Ямвлиха. Вона розглядалася ним як “магічне мистецтво” досягнення богоподібного стану, скоєне за допомогою інвокації або евокації одного чи декількох богів, з метою возз’єднання з божественним, досягнення “гносиса” і піднесення теурга. Також, теургія – це “мистецтво” впливати на божества, духів, демонів за допомогою певних церемоній. Тобто, теургія означає “божественну роботу”. Практику теургічних заклинань виконували стародавні теурги. У новітній філософії до феномену теургії звертався український російськомовний мислитель М. О. Бердяєв (1874–1948).

⁴ Автор, тобто Ямвлих, з’ясовуючи справжній, філософський зміст теургічних дій, вибудовує концепцію, яку можна назвати філософською релігією. Мета останньої – не підміна традиції чимось абсолютно новим, а її прояснення, з’ясування її загального, філософськи значущого характеру.

⁵ Дуже важлива тема божественного світла, сприйнята

Псевдо-Діонісій Ареопагіт. Ікона

(можливо, не в одного Ямвліха) отцями християнської церкви, зокрема, Псевдо-Діонісієм Ареопажієм (V–VI ст.).

⁶ Божеств[енна] потенція.

⁷ Божественне світло.

⁸ Дана пропозиція може здатися такою, що суперечить тексту попереднього абзацу. Дійсно, якщо там стверджувалося, що боги охоплюють тілесний Космос, то тут ідеться про зворотнє. Проте насправді протиріччя тільки зовнішнє. Світло (божественна субстанція) охоплює все непросторовим чином і не розташовується тільки в центральному місці Універсуму, але змушує того фактом свого існування бути хоча б відносно цілісним і прагнути до вишого як до свого змістовного центру. Образ світла не просто традиційний, але фундаментальний для платонізму у всіх його формах, у тому числі і для платонізовано-християнського. Особливо часто світловою символікою користувався Плотін (див., наприклад: *En. 6, 4.11; 4, 4.16; 5, 2.12* і т. д.). Цікавим додатком до метафізики світла були сонцепоклонницькі реформи, здійснювані рядом римських імператорів у III–IV ст.

⁹ **Ямвліх. О єгипетских мистериях.** – М. : “Х.Г.С.”, 1995. – С. 66–67.

¹⁰ Священослужителів.

¹¹ Більш спокійне й мирне, а значить, більш притаманне богам почуття (“філія”, “дружба”) в порівнянні з пристрасним і обпалюючим Еросом.

¹² Гра слів: *προσκληθεσθε* (“заклики”) і *προσκληθῆναι* (“ті, що схиляються”).

¹³ **Ямвліх. О єгипетских мистериях.** – М. : “Х.Г.С.”, 1995. – С. 68–71.

¹⁴ Тобто, душевні співучасники Ума. Ідея співпричетності належить Платону (див.: *Plat. Parm. 130e–131a, 132b 3; Phaed. 101c 5; Soph. 259a 7*).

¹⁵ Автор поділяє концепцію онтологічної ієрархії (Єдине – Ум – Душа – Тілесний Космос), яка традиційно вважається надбанням неоплатонізму, та ієрархію божественних істот. Останні не розподілені по онтологічних рівнях, але кореняться в Єдиному. Причина такого їх тлумачення полягає в тому, що божественна субстанція вільна, безумовна і вища за будь-яку необхідність, у тому числі й інтелектуальну. Божества – творці, Ум же – створене, хоча й таке, що нескінченно перевищує буття Космосу. Надалі неоплатоніки розвиватимуть учення про ієрархію божеств, єдиних за природою (див.: *Procl. Com. Parm. 641, 10*: “Бог і Єдиний – одне і те ж”), але багатоманітно проявляються на різних онтологічних рівнях.

¹⁶ Богів і демонів. Августин так резюмує питання про те, чи відрізняються безтілесні боги від демонів: “Якщо тілом і безтілесністю боги відрізняються від демонів, як вважати богами Сонце, Місяць та інші світила, видимі на небі, які, безперечно, тілесні? А якщо вони боги, то як одних вважають такими, що приносять благо, інших – такими, що приносять шкоду, і як, будучи тілесними, вони поєднуються з безтілесними істотами?” (*Aug. Civ. Dei 10, 11.418.29–419.5*).

¹⁷ Тобто, священослужіння.

¹⁸ Опозиція *νότοι* – *νόεροι*, можливо, відображає обґрунтування поділу богів на умоглядних (*νότοι*) і розумових (*νόεροι*), яке взагалі характерне для Ямвліха (див.: *Лосев А. Ф. История античной эстетики. – Т. 7. Последние века. – М.: Искусство, 1988. – С. 139*). Якщо всередині перших повна злитість і немає ніякого поділу на суб’єкт і об’єкт, то другі мислять самі себе, вже свідомо розділяючи себе і предмет свого мислення. Ця система отримала завершення у Прокла, який поставив між тими й іншими третій – умоглядно-

- розумових богів (*vóvtoiv* – *vóepoiv*). Ямвліх дає справжню теорію розумної молитви.
- ¹⁹ Потенцій.
- ²⁰ Мається на увазі богослужіння, священослужіння.
- ²¹ Тут розвивається тема, яку обговорював ще Максим Тірський (див.: “*Or.* 5: “*Про те, чи слід молитись*”).
- ²² Священні.
- ²³ Дієвість.
- ²⁴ Божественними образами.
- ²⁵ Мається на увазі символічний характер підношень, коли дарований предмет завдяки самій ритуальній ситуації богослужіння має загальний характер: він ніби скидає свою одиничність, вказуючи на загальну основу Універсума.
- ²⁶ **Ямвліх. *О египетских мистериях.* – М. : “Х.Г.С.”, 1995. – С. 75–76.**
- ²⁷ “Другі боги”, про які мова йде нижче, це “витікання” (еманації) й “енергії” перших. Тому між ними існує не розрізнення, а лише відношення “образ – зразок”, яке поєднує богів у єдиний лад. Тож під словом “тіло” мається на увазі “небесне тіло”.
- ²⁸ Пор.: “Бог, згідно стародавнього сказання, утримує начало, кінець і середину всього сього” (*Plat. Leg. 4, 715e8 – 715a1*).
- ²⁹ Під іменем Ямвліха цей уривок цитує Дамаскій (*Dibitationes et solutiones de primis principiis 1, 292.5*), і це є найважливішим свідченням на користь авторства Ямвліха.
- ³⁰ *Умоглядна єдність усього* – тобто, від Єдиного до нижчих родів. Це є аналогом популярної в ті століття концепції “плероми”. Маючи гностичне походження, вона є характерною і для ряду християнських письменників, і для неоплатоніків, хоча виражатися може по-різному. “Плерома” (“повнота”) – це світ буття як такого, створений Надсутим Абсолютом як сукупність його предикатів, кожен з яких є самостійною істотою (“еоном”). Особливо показова в цьому сенсі концепція гностика Валентина (II ст.). Згідно останнього, Першоначало визначається як “Завершеність” і “Мовчання” тощо (всього 30 еонів). Кожен із цих предикатів є особливою сутністю, яка займає відповідне місце в рамках Повноти (Плероми). У християнських письменників Тертуліана, Климента Александрійського і Оригена “Повноту” складає Трійця, проте як повнота визначень Отця ними вже розглядається Логос-Христос. У Плотіна “повні” три вищі природи: Єдине – Ум – Душа (*Plot. En. 2, 9.1*), де особливу роль сукупності предикатів Єдиного (лежать нижче нього, оскільки вони буттєві, Єдине ж – надбуттєвість) виконує Ум, який у системі патристичної філософії асоціюється з Богом-Сином. Основна відмінна риса Плероми – це поєднання ієрархії і в той же час єдність усіх її рівнів. У результаті автор цього трактату може говорити про “нерозривне злиття” всього божественного на противагу множинності і розділеності долішнього світу.
- ³¹ **Ямвліх. *О египетских мистериях.* – М. : “Х.Г.С.”, 1995. – С. 86.**
- ³² Близька до християнських уявлень думка про пов’язану з Богом радість (див. вище: *Plot. En. 1, 12* – про божественну любов до світу).
- ³³ Тут і нижче, очевидно, маються на увазі зоряні (“астральні”) тіла, яких набувають вищі істоти в матеріальній області; тут можна також углядіти протиріччя з тим, що їм не повинно бути властиве ніщо матеріальне (останнє, може бути, відводилося тим аргументом, що це – не самі демони і герої, а їх явища).

- ³⁴ Протиріччя з тим, що говорилося про них вище – як про “шкідливих і неприємних”.
- ³⁵ **Ямвлих. О єгипетских мистериях.** – М. : “Х.Г.С.”, 1995. – С. 96.
- ³⁶ Тобто, теургам. Тут – аналогія популярного в добу Античності і засвоєного залежними від її ідей християнськими авторами уподібнення духовного становлення процесу підготовки воїна чи спортсмена (пор., наприклад, гл. 3 трактату Тертуліана “До мучеників”: *Тертуллиан. Избранные сочинения.* – М., 1994. – С. 274–275). Класифікація вищих істот Ямвлихом виражала спробу реанімації старих язичницьких вірувань, які приходили в занепад під впливом як скептицизму, так і нової релігії – християнства (з останнім питання було складнішим, оскільки християнство вбирало в себе і систему вищих істот, котрі є посередниками між Богом і людьми). І сам Платон, і його учні ретельно займалися математикою. Напис над входом до Академії засвідчував: “Негеометр нехай не входить”. Трактат в цілому є цікавою спробою оживлення Космосу, заселення його різними цікавими істотами, які далеко не байдуже ставляться до людини. У значній своїй частині (мабуть, це найбільше стосується “теоретичних” книг) Ямвлих користувався й тезами християнських богословів (наприклад, Діонісія Ареопагіта у трактаті “Про небесну ієрархію”), вибудовує власний ланцюг, що з’єднував Бога зі світом.
- ³⁷ **Ямвлих. О єгипетских мистериях.** – М. : “Х.Г.С.”, 1995. – С. 176.
- ³⁸ Нижчих.
- ³⁹ На думку Ямвлиха, душа без теургії не зможе дійти до стану екстазу. Саме ж попереднє піднесення до невидимих богів здійснюється через сили, які діють у матерії. Ямвлих виступав за піднесення людської душі до Бога, тоді як Плотін відстоював сходження Божества до людини. Причому, Божество зображується ним в образах, близьких до пізнішого християнського ісихазму з практикою тривалої молитви, спалахів світла тощо.
- ⁴⁰ **Ямвлих. О єгипетских мистериях.** – М. : “Х.Г.С.”, 1995. – С. 180.
- ⁴¹ Ідея трьох родів людей (у термінології гностичної школи Валентина – “матеріальних”, “душевних”, “духовних”) у II–III ст. мала чи не загальне визнання – і серед язичницьких філософів, і серед християн, і серед гностиків. Відмінності полягали лише у трактуванні того, наскільки абсолютна між ними межа (див. у Плотіна: *Plot. En. 2, 9.1; 5, 9.8*).
- ⁴² **Ямвлих. О єгипетских мистериях.** – М. : “Х.Г.С.”, 1995. – С. 185–187.
- ⁴³ Мається на увазі так звана умоглядна матерія, тобто субстрат для сприйняття абсолютних (“умних”) ейдосів. На відміну від матерії “тутешнього”, вона незмінна, ні в що не переходить, ніяк не пов’язана зі становленням і тому є єдино можливим вмістилищем для божественного (див.: *Plot. En. 2, 4.3–5*).
- ⁴⁴ Жертвоприношень.
- ⁴⁵ Пізніше ця ідея набуває великого значення в християнській антропології й іконографії, коли матеріальні зображення уявлялися раннім християнам як засіб опосередкованого наближення до божеств.
- ⁴⁶ **Ямвлих. О єгипетских мистериях.** – М. : “Х.Г.С.”, 1995. – С. 209.
- ⁴⁷ Таке уявлення характерне для ряду гностичних шкіл і для герметичного трактату “Поймандр”.

2.15. Етик Істер

Етик Істер (кін. III – I пол. IV ст.) – філософ і теолог. Походив зі знатного роду в м. Істер у Малій Скіфії (Добруджа). Вважається творцем праслов'янського алфавіту. Можливо, був слов'янином. У “Космографії” Етик повідомляє про перепис населення в Римській державі в II пол. I ст. до н.е.

Текст

Aeth. Ister. Cosmogr.¹. “Юлій Цезар², винахідник високого року, чоловік, який досить глибоко розумів справи божественні й людські, коли він був консулом³, наказав визначити кордони всього земного кола чи, краще сказати, Римського світу, і доручив цю справу особам, які відзначалися розумом і освітою⁴. Так, виконуючи цей наказ, Зенодокс виміряв весь Схід протягом 21 року, 8 місяців, 10 днів, починаючи від того ж консульства Юлія Цезаря і М[арка] Антонія до X консульства Августа⁵; нарешті, Полікліт виміряв Південь протягом 32 років, 1 місяця, 10 днів, починаючи від того ж консульства Юлія Цезаря до консульства Сатурніна і Цінні⁶”.

Коментар

¹ *Aethicus Ister. Cosmographia* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://books.google.com.ua/books?id=O>

² Гай Юлій Цезар (100–44).

³ V консульство Цезаря (44 до н.е.)

⁴ Про цей загальний перепис, який згадує євангеліст Лука (Лк. 2, 1–3) і який пов'язується з народженням Ісуса Христа, повідомляється в “Словнику Свіда” (Suid.): [Ἀπογραφῆ] “**Імператор Август, зробившись єдиним правителем, вибрав 20 чоловік, які відзначалися своєю чесністю і здібністю, і послав їх по всій землі, що підпорядковувалась його владі, для здійснення перепису осіб і маєтків, щоб згідно зі справедливістю встановити податки, які мають поступати в громадську казну. Це був перший перепис. Переписи, які відбувалися раніше, були свого роду пограбуванням багатих, ніби держава дивилася на багатство як на суспільний злочин.**

[Ἀβυρόστος] ...Коли імператор Август захотів дізнатися, як багато жителів було в Римській імперії, він наказав здійснити особистий перепис. Число всіх підлеглих Римській імперії доходило до 4 101 017 осіб”.

Від часу народження Ісуса започаткована “християнська ера” (наше літочислення), яку прийняли всі європейські країни. Нині позначення “до нашої ери” означає – “до Різдва Христового”. В Росії таке літочислення було введене

царем Петром I, в результаті чого “7208 рік від Створення світу” став “1 700 роком від Різдва Христового”. І хоча потім з’ясувалося, що розрахунки візантійського ченця Діонісія Малого (VI ст.), покладені в основу християнського літочислення, є помилковими (Діонісій назвав роком народження Ісуса 754 рік римської ери, тоді як, згідно сучасних розрахунків, Ісус народився як мінімум на 4 роки раніше), це не вплинуло на традицію, яка ствердилася.

⁵ 44–24 до н.е.

⁶ 44–12 до н.е.

ЗАВДАННЯ Й ЗАПИТАННЯ ДО II РОЗДІЛУ

1. Яке місце релігійної політики Діоклетіана в його реформаторській діяльності?
2. Наведіть приклади порушення прав християн, відображені в едиктах Діоклетіана й тетрархів.
3. Які риси характеру Константина I вам імнують, а які – ні?
4. В чому полягали причини союзу Константина I й християнської церкви?
5. Як ви ставитеся до того, що церква визнала Константина I “рівноапостольним”? Обґрунтуйте свою відповідь.
6. Яким терміном можна визначити сутність підходу Константина I до взаємин держави й церкви: “віротерпимість”, “свобода віросповідання”, “одержавлення церкви” чи інакше?
7. Як антицерковні гоніння вплинули на життя ранньохристиянських громад?
8. Що засвідчує соціальні зміни в середовищі християн на початку IV ст. н.е.?
9. Підготуйте інформацію про основних представників апологетики, їхні творіння та основні ідеї, викладені в них.
10. Чому Константин I вів рішучу боротьбу проти донастивів, циркумцелліонів, агоністиків та інших еретиків?
11. Чи можна аріанство вважати результатом “офілософствування” християнства? Чому?
12. Яка основна тенденція властива творам “Істориків августів”?

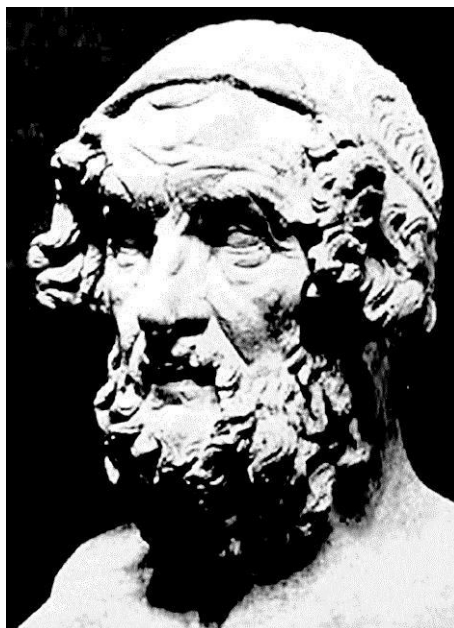
Розділ 3

II пол. IV століття
("реакція")

3.1. Гімерій

Гімерій із Пруси (310/315–386) – видатний грецький ритор і софіст. Син ритора Амінія. Народився в Прусі (Віфінія). В юнацькі роки їздив навчатися в Афіни. Згодом здійснив ряд мандрівок по території Імперії. Надалі мешкав і викладав переважно в Афінах, де серед його учнів були Василій Великий, Григорій Богослов і Юліан. Мав дочку. Його син Руфін помер рано. Язичник, але толерантно ставився до християн. Схилявся до неоплатонізму. Був запрошений Юліаном до Константинополя, де став секретарем при його дворі. У перському поході Юліана дійшов до Антіохії. Після смерті Юліана повернувся в Афіни, де й помер. Із його 71-ї промови збереглися 24, а також фрагменти з 12 інших промов. Схоларх у Афінах.

Гімерій

Текст

Himer. Or. 3 (12–17)¹. “(12)². Тому я розповім про афінське свято, на яке ти прибув. Втішно і відродно не тільки бути присутнім на Панафінейських³ урочистостях, коли афіняни посилають за богинею⁴ священну трієру⁵, але й говорити про них перед еллінами. Трієра починає свій шлях, впливаючи з воріт, немовби виходячи зі спокійної бухти. Ніби таку, яка ковзає по морській гладіні, її проводять через Дром⁶, що збігає прямо і рівно вниз, між портиками⁷, котрі прикрашують його з обох боків, де йде торгівля між афінянами й чужоземцями. (13). Жерці й жриці заповнюють корабель; евпатриди⁸ увінчані золотими вінками, решта – вінками з квітів. Високий і величний, немовби такий, що розгойдується на хвилях, корабель рухається на колесах, які завдяки безлічі майстерно прилагоджених осей легко котять його до пагорба Паллади⁹. Звідси, я думаю, богиня милується святковим обрядом. (14). При співі священного хору афінських громадян відв’язують причальний канат, і всі закликають вітер

супроводжувати священний корабель. А вітер, дізнавшись, як мені здається, про кеоську¹⁰ пісню, з якою Симонід¹¹ звернув до нього після порятунку з хвиль морських, з'являється слідом за словами пісні, потужно дмухає в корму і своїм диханням підганяє корабель. (15). Розповідають, що єгипетська річка Ніл, коли сонце на своїй

Вид на пагорб Ареса і Афіни з Акрополя. Сучасне фото

колісниці¹² сягає середини неба і настає літня пора, виходить із берегів і покриває водою посіви, перетворюючи єгипетську землю на море, по якому вільно можуть ходити кораблі. (16). Священна ж трієра Діви¹³ не потребує цих потужних розливів, тому що вона йде по сухому: дзвінке дихання атічних¹⁴ флейт звучить їй услід, як попутний вітер, і спрямовує її біг. Але найбільше диво – це те, що Веспер¹⁵ видно на небі разом із сонцем; єдиний серед зірок, він показується тоді при світлі дня і одночасно з батьком запалює над священним кораблем своє полум'я. (17). Ось і ти з'явився, найпрекрасніший світоч на небосхилі (тебе афіняни називають Веспером), ошчасливив еллінів великим торжеством і благими знаменнями сповіщаєш, як каже народ, прийдешні щасливі дні; в істину цих слів вірю і я”.

Коментар

¹ *Поздняя греческая проза / сост. С. Поляковой. – М. : ГИХЛ, 1961. – С. 613.*

² Ця (третя) промова Гімерія має назву “Промова до Василія”; вона була виголошена весною на свято Панафіней.

³ *Панафінейських* – найбільшого релігійно-політичного свята в античних Афінах, яке проводилося на честь покровительниці міста богині Афіни. За переказами, це свято в Афінах заснував міфічний 7-й цар міста Ерехтей (1397–1347), а 12-й цар Афін Тесей (1234–1204), об'єднавши аттїчні поселення в єдину державу, дав святу нову назву – Панафінеї, тобто “свято для всіх афінян”. При архонті Гіппоклейді, за шість років до царювання тирана Пісістрата (560–527), у святі вже брали участь сусідні держави. Взагалі, проводилися Великі й Малі Панафінеї. Малі Панафінеї проходили щорічно, а Великі, які відрізнялися більшою тривалістю, – один раз на чотири роки, у третій олімпійський рік. Малі Панафінеї відбувалися з 25 по 28 число першого місяця, за афінським календарем, – гекатомбеона (частина липня й серпня), Великі – з 21 по 29 число. Апогей святкування припадав на останній святковий день. Під час святкувань здійснювалися жертвоприношення, проводилися ходи, театральні вистави і змагання: з 566 до н.е. – гімнічні, а з часів Перікла (494–429) – і музичні агони. Музичні змагання, які відкривали святкування, проводилися в Одеоні, споглядати який автор мав змогу.

Від десяти афінських філ вибиралося десять суддів Панафінейських ігор – агонотетів, або атлотетів. Нагороду переможцю змагання складали вінок з гілок освяченого оливкового дерева і гарні великі глиняні глечики – так звані Панафінейські амфори, наповнені святим маслом. Кульмінацією Панафіней була святкова процесія, в якій брали участь не тільки всі громадяни Афін незалежно від віку й статі, але й уражені в правах жителі Афін і метеки. На чолі процесії рухався спеціальний візок – так званий Панафінейський корабель – з розшитими шатами богині Афіни шафранового кольору, які для кожного свята Панафіней ткали і шили жінки Аттїки. Після ходи афіняни робили ритуал жертвоприношення – гекатомбу, після якого здійснювалося спільне застілля, що завершувало програму Панафіней. Гімерій намагається передати красу язичницького свята, яке навіть у IV ст., коли вже панувало християнство, все ще справлялося в Афінах.

⁴ *Богинею* – Афіною.

⁵ *Трієру* – клас бойових кораблів (рим. – трирёма), які використовувались античними цивілізаціями Середземномор'я, особливо фінікійцями, античними греками й стародавніми римлянами. Трієри отримали свою назву через три ряди весел, які, судячи з усього, розташовувалися одне над другим у шахматному порядку, кожним веслом управляв один чоловік. Водотонажність трієри – 80–100 тонн, її довжина 30–40 метрів, а ширина складала 4–6 метрів.

⁶ *Дром* – вулиця в афінському кварталі Керамік.

⁷ *Портиками* – критими галереями, покриття яких спиралося на колони, що підтримували їх або безпосередньо, або за допомогою архітрава, що лежав на них, або за допомогою перекинутих між ними арок. Портик, відкритий з одного боку, з протилежного боку обмежувався стіною – або глухою, або з дверима й вікнами. Портик був введений в архітектуру стародавніми греками і запозичений від них стародавніми римлянами. В античних будівлях він служив місцем, в якому можна було сидіти і прогулюватися, сховавшись або від дощу, або від палючих променів сонця, відчуваючи водночас подих освіжаючого вітерця.

⁸ *Евпатриди* – члени стародавніх аристократичних сімейств Афін.

⁹ *Паллади* – тобто богині Афіни (епітет – Паллада).

¹⁰ *Keosьку* – з острова Кеос, розташованого поблизу малоазійського узбережжя.

¹¹ *Симонід* – Симонід Молодший із Кеоса (бл. 556 – бл. 468 до н.е.) – один із найвищих значущих ліричних поетів Давньої Греції. Був включений в канонічний список “Дев'яти ліриків” вченими елліністичної Александрії. Популярність Симоніда

була настільки великою, що вона виражалася в реальному політичному впливі. Жінці тирана Гіерона, на запитання, ким краще народитися, генієм чи багатим, Симонід відповів: “Багатим, бо біля воріт багатого завжди можна знайти і генія”. Симоніда можна розглядати як попередника софістів V ст. до н.е.

¹² Єгиптяни вважали, що бог Сонця Ра рухається по небу на човні. Гімерій приписує єгиптянам тотожні грецьким уявлення, згідно яких бог сонця Геліос рухається по небу на колісниці.

¹³ *Діви* – тобто Афіни Паллади.

¹⁴ *Аттічних* – з Аттики, області в Середній Греції з центром у Афінах.

¹⁵ *Веспер* – бог вечірньої зірки в римській міфології, який відповідав грецькому Гесперу.

3.2. Лібаній

Лібаній із Антіохії (бл. 314 – бл. 393) – видатний грецький ритор. Народився в Антіохії. Навчався в ритора Зіновія (Антіохія) і Діофанта (Афіни). Послідовник Ямвліха. Язичник, але толерантний до християнства. Не хотів вивчати латинську мову. Вів мадрівне життя. Схоларх у Афінах (з 336), Константинополі (340–343), звідки був вигнаний у 343/344 за звинуваченням у антихристиянській діяльності. Надалі – схоларх у Нікомедії й Нікеї (344–349), потім знову в Константинополі (349–354). Через інтриги залишив столицю й перебрався в Антіохію (з 354), де був членом міської курії. Квестор за часів Юліана. Мав багато учнів (серед них – Амміан Марцеллін), дехто з яких (Василій Великий, Григорій Богослов, Іоанн Златоуст та ін.) стали християнами. Підтримував заходи імператора Юліана по відродженню язичницької культури. Схилявся до неоплатонізму. У перському поході Юліана дійшов до околиць Антіохії. Мав брата і незаконнонародженого сина. Його цінували навіть імператори-християни Валент II, Граціан (367–383), Феодосій I (379–395), хоча останній не реагував на прохання Лібанія розслідувати обставини загибелі імператора Юліана. Помер у Антіохії. Збереглася більшість його творів: 68 промов, 1 607 листів (від 355–363 і 388–393 рр.; 400 інших листів – неавтентичні), ряд біографій. 6 промов присвячені Юліану, 5 – бунту в Антіохії (387).

Текст

Liban. Or. 18 F (4)¹. “(4)². ...Не раз збираючись виголосити похвальне слово цьому чоловікові³, я завжди з’ясовував, що промови мої слабкі порівняно з його діяннями і, клянусь богами, ні разу не

відчув я досади від того, що доблесть імператора-друга перемагає могутність мистецтва софіста, до нього прив'язаного. Я вважав це загальною вигодою міст, що той, хто отримав владу для охорони цілої Імперії, не залишив нікому можливості зрівнятися в своєму слові з величчю його справ. Проте я, який навіть одні подвиги, проявлені на узбережжі Океану, не був у змозі вшанувати гідно словом, у якому б становищі опинився сьогодні, будучи змушений в одній промові передати і ті подвиги, і похід на персів?”.

Liban. Or. 18 F (7–14)⁴. “(7). Немало бувало імператорів, душею благородних, але родом незнатних, які вміли оберігати свою державу, проте соромились повідомляти про своє походження, тому й ораторів, котрі їх вихваляли, очікувало завдання зцілити цю рану. Проте в цього чоловіка немає нічого, що не надавало б матеріалу для похвали. (8). Першою справою, походження – дід у нього імператором, який, менше за все цікавлячись наживою, завоював собі надзвичайну прихильність підданих, батько ж – син імператора, брат імператора, маючи при цьому більше права обійняти трон, ніж той, хто отримав імператорську владу, незважаючи на те, залишався спокійним, вітав того, хто взяв її, і продовжував жити з ним безхитрісно і в дружбі. (9). Оженившись на дочці префекта⁵, діяльного, розсудливого чоловіка, до якого проникся повагою ворог, який переміг його, і напучував своїх правити, беручи з нього приклад, народжує цього найкращого чоловіка і виявляє честь тестю, його іменем назвавши сина. (10). І ось Константин помер від недуги, а мало не весь рід, що батьків, що дітей, обійшов меч. Цей же чоловік і старший брат його від того ж батька уникають великого смертовбивства, причому одного врятувала хвороба, яка уявлялася досить небезпечною, щоб закінчитися смертю⁶, іншого – вік, оскільки він щойно був віднятий від грудей. (11). Той більше був налаштований до інших занять, а не красномовства, вважаючи, що так менш випробує заздросців, а цього божество, якому він дістався в уділ, спонукало до любові до промов і він займався ними в найбільшому після Рима місті, онук імператора, племінник імператора, двоюрідний брат імператора, відвідуючи школу, причому він поводився без гордості, без образи, не бажав звертати на себе увагу натовпам прислужників і шумом такої свити. Але був у нього євнух, найкращий страж цнотливості, й інший педагог, не чужий освіти⁷, одяг його був скромним, не було зверхності в поведженні з іншими, але він перший вступав у розмову, не відштовхував бідняка, приходив на запитання, а до поклику чекав, стояв там, де стояти належало іншим, слухав те ж, що й інші, йшов разом із рештою, і ні в чому не шукав особливого становища, так що сторонній відвідувач, оглянувши натовп учнів, не знаючи, хто вони і чиї діти, ні за якими ознаками не здогадався б про його високе звання.

(12). Однак не у всьому був він їм рівнею: у своїй тямі, у здатності сприйняти сказане й утримати в пам'яті і незнанні втоми у праці він далеко позаду себе залишав інших. Спостерігаючи це, я сумував, що не сам кидаю насіння в настільки обдаровану душу. Справа в тому, що юнак був у навчанні в якогось негідного софіста, в нагороду останньому за його паплюження богів, причому він виховував у такій думці про богів і учня свого, через боротьбу вчителя проти жертвників вимушеного терпіти його нице мистецтво мови⁸.

(13). Тим часом він уже наближався до пори змужнілості і його натура василевса позначалася в багатьох помітних ознаках. Ця обставина позбавляла сну Констанція і, злякавшись, щоб значне місто, з вагомим голосом, порівнюваним з Римом в усьому, не було притягнуте достоїнствами юнака і щоб не вийшов результат для нього⁹ неприємний, він посилає його в місто Нікомеда, як таке, яке не буде вселяти тих же побоювань, але дає ті ж засоби освіти. А він у школу до мене, який уже вів там курси і який обрав це місто замість іншого, місто, що обіцяло затишок замість того, що рясніло небезпеками¹⁰, не ходив, але не переставав знайомитися зі мною, купуючи мої промови.

(14). Причина ж того, що промовами моїми він насолоджувався, але уникав батька їх, була така: той дивний софіст зобов'язав його багаторазовими і міцними клятвами, щоб не бувати йому і не зватися моїм учнем, і не записуватися в число моїх слухачів. (15). Він же нарікав на того, хто пов'язав його клятвою, проте клятви не порушив, але в своїй жадобі мого мистецтва знайшов спосіб, як і клятву не переступити, і долучитися до моїх промов, завівши за великі дари якогось передавача моїх щоденних промов. І особливо в цьому випадку він показав ступінь своїх природних обдарувань. Дійсно, аж ніяк не відвідуючи моїх курсів, він виявився в наслідуванні мені більш успішним, ніж ті, хто весь час слухали мене, і туманним шляхом обігнав їх на їхній яскраво освітленій дорозі ряснотою плодів навчання. Ось звідки, гадаю, в промовах, ним пізніше складених, є щось споріднене моєму мистецтву, і уявлялось, ніби він був одним із моїх слухачів”.

Liban. Or. 13 F (9–10)¹¹. “(9)¹². Отже початок його навчання збігся з початком моєї викладацької діяльності, і при своєму походженні, нам відомому, він, відкинувши всіляку зарозумілість, ходив до школи, поставивши себе на [один] рівень з іншими, і його любили за те, що він шанував рівність у цьому відношенні, але й тут він здобував блискучу перемогу, сприймаючи один посів з іншими, але в урожаї далеко випереджаючи юність.

(10). Оскільки він у всіх відношеннях уявлявся гідним правління і викликав розмови на цю тему тих, хто його бачив, то, щоб у народній масі і в місті, що володіло самовпевненістю, не поширювали-

ся такі промови, його посиляють на життя в місто Нікомеда, як більш слабе”.

Liban. Or. 18 F (18)¹³. “(18). Ось чому він і світлом сонця користувався для занять, і вогнем з настанням ночі, і достатку свого не збільшував, хоч це було для нього не важко, а душу вдосконалював. Якимось, зійшовшись із людьми, що вивчали Платона, і почувши про богів і божества, і [про] тих, хто дійсно створив весь світ і дотримується його, і про те, що таке душа, і звідки вона з’явилася, і куди вона йде, що обумовлює її загибель і що підносить, що тягне її вниз і що піднімає в височинь, що для неї кайдани і що свобода, і як можливо одного уникнути, іншого досягти, він омив солону вологу слуху прісною водою промови¹⁴ і, винищивши все колишнє пустослів’я¹⁵, ввів у душу, замість нього красу істини, ніби в якийсь великий храм статуї богів, раніше осквернені брудом”.

Liban. Or. 18 F (23)¹⁶. “(23). Адже це особливо пригнічувало його¹⁷ серце, коли він бачив повалені храми, припинення обрядів, перекинуті жертovníки, скасування жертв, гоніння на жерців, поділ багатства жерців між найрозбещенішими людьми; отже, якби хто-небудь із богів обіцяв йому, що відновлення всього перерахованого буде виконане іншими, він, я переконаний, наполегливо ухилився б від влади. Так прагнув він не до панування, а до благоденства міст”.

Liban. Or. 12 F (27–29)¹⁸. “(27)¹⁹. Не буду говорити, які зачатки й основи в сфері релігії сприйняв він душею при наполегливості педагогів і під погрозами вчителів. Адже якщо тоді й не було недоліку в його завзятті, праця ця приписується строгості наставників.

(28). Але після того, як подальші роки припинили таке примушування і зробили його господарем своєї волі, як Геракла, і відкривалася гладка дорога і [, здавалося б,] нікому було перешкоджати захопленню пиятикою, грою в кістки, любовними втіхами, він прямує по крутій і нерівні стежці, взявши до уваги більше мету шляху, ніж безліч його труднощів.

(29). Проживаючи приватною людиною в Астакії²⁰, між двома правителями, з одного боку, двоюрідним братом, в руках якого була верховна влада, з іншого – братом, який володів другим після нього саном, він спрямував свою старанність на придбання, кращі, ніж імператорська влада, філософію і красномовство...”

Liban. Or. 12 F (33–34)²¹. “(33). Прив’язавшись же до філософії і заглянувши на її луг²², не можна було вже носитися з помилковою думкою щодо божества, але негайно він очистив її від плями і визнав сутих замість уявного, причому філософія була його керівницею до істини.

(34). Той день я вважаю початком свободи для цієї країни і вважаю щасливим і те місце, яке сприйняло цю зміну, і лікаря душі, який, і з власним ризиком, і переконавши наважитися цього чоловіка на цей доблесні ризик, минув зі своїм учнем оці Кіанейські скелі”.

Liban. Or. 13 F (18–19)²³ (18). Знову мені прийшло на думку, що і те, що завгодно було відняти у тебе з пошани, і це, з волі богів, було до благополуччя. Так, коли тебе позбавили свободи ходити, куди ти хочеш, ти замкнений був у такому місті, куди б ти всіляко поспішив при наявності свободи. Саме тебе відправили в найдавніший, наймудріший і боголюбивий предмет загальної любові і людей, і богів, Афіни²⁴, і це схоже було на те, якщо б Алкіной²⁵, піддаючи стягненню одного з феаків, тримав би його під замком у своєму саду.

(19). Це було в один і той же час вигодою твоєю і міста. Справді, ти бачив місто, і місто володіло союзником, зобов'язаним неписаними наполегливими вимогами, вимогами прихильності – у всьому благодіяти уділу Афіни. Я сказав, що ти побачив місто, бо сповнений освіти, який йшла з Іонії, ти зовсім не потребував мудрості в її метрополії, але де прийнято навчатися, там ти міг показати, з якими надбаннями з'явився”.

Liban. Or. 18 F (29)²⁶. “(29). Отже він з'являється туди поспішно, щоб збільшити запас своїх знань і щоб вступити під керівництво вчителів, здатних дати щось більше за те, чим він володів раніше. Але, знайомлячись із ними, надаючи їм випробовувати себе і їх випробовуючи, він скоріше сам вражав їх, ніж їм дивувався, і він, один із юнаків, що прибули в Афіни, залишив їх, швидше сам навчивши інших, ніж засвоївши нове. Тому навколо нього постійно помітні були рої юнаків, стариків, філософів, риторів. На нього зважали з надією і божества, впевнені, що ця людина поверне культ предків”.

Liban. Or. 18 F (31)²⁷. “(31). Отже, юнак вирішив прожити і вмерти в Афінах, і це уявлялося межею щастя, але оскільки становище держави вимагало другого імператора, через розорення міст по Ренусу, тим часом як воєначальники, яких направляли туди, намагалися більшого, ніж слід було²⁸, на правління викликається той, хто займався філософією в Афінах...”.

Liban. Or. 13 F (20–21)²⁹. (20). Подальше ще більше доводить, що життя твоє було кероване волею демонів, і що, оточуючи тебе, вони тебе ревно охороняли, звільняли від небезпек і направляли до могутності, не поступово готуючи зміну протягом тривалого періоду часу, але давши тобі правління швидким поворотом долі, як це властиво силам богів, що не потребують уповільнення, але з рішенням пов'язують закінчення.

(21). Так і тебе вони рушили з Афін у плащі філософа, а показали невдовзі в одязі, що личить володарю, причому той, хто давав, то спонукуваний не довіряти, то поступався переконанню довіряти, і то не допускав себе до нього, то схилився до нього, перше внаслідок тих утисків тобі, які були на його совісті, друге під впливом твого характеру, і не раз коливався в той або інший бік, поки страх не поступився довірі”.

Liban. Or. 18 F (40)³⁰. “(40). Ось явна ознака прихильності до нього богів з перших кроків. Вирушивши з Італії в середині зими³¹, коли неважко було б під відкритим небом загинути від холоду і снігу, він користувався в своєму поході такими світлими сонячними днями, що люди йшли, називаючи пору року весною, і раніше ворогів був переможений холод³². Ось і ще одна ознака сприятливої долі. У той час як він проходив через перше містечко тієї землі, яку брав, вінок із гілок, – багато таких на мотузках, простягнутих від стін до колон³³, що їх високо вивішують міщани, – один із тих вінків, якими ми прикрашаємо міста, відв’язавшись, опустився на голову цезаря, прийшовся в міру, і крики понеслися з усіх боків³⁴. Гадаю, вінок віщував майбутні трофеї, те, що він простує до перемоги”.

Liban. Or. 12 F (48)³⁵. “(48). У той час, як варвари знімали врожаї з нашої землі і знищили 48 міст, відрізали у нас велику частину території і володіли нею, коли найвідоміші з галльських родів перебували там у жалюгідному рабстві, коли, нарешті, у ворогів ще більше зросла їх самовпевненість, цей чоловік, найдібніший воєначальник з багатим запасом відомостей з історії воєн від початку роду людського, визнавши нестерпним, щоб, у той час як при Саламіні 300 трієр здобули перемогу над трієрами числом більше 1 000, йому з нечисленним загоном не змусити втікати безліч варварів, нападає, ніби задля того, щоб задовольнитися вигнанням їх із країни, але перемога завела його на їх територію і, перейшовши річку Ренус, води, які, викривають беззаконня матерів на дітях їх³⁶, у своєму завзятті захопити живими тих, кому смерть, він знав, була предметом гордощів, привів таку масу полонених, що потрапили в його кайдани, що нам важко було забезпечити їм прожиток...”.

Liban. Or. 13 F (32)³⁷. “(32). І хоча багато вісників помчали до старшого володаря, жоден не просив війська, але всі оголошували про перемогу. Поголос, розходячись, досяг персів, і ось останні молилися, щоб ти залишався в країні по Ренусу, а в свою чергу жителі поренуських країн – щоб ти перейшов Тігр, і проти них виставили б іншого, а ти показав свій список персам”.

Liban. Or. 18 F (107)³⁸. “(107). Коли справа була в такому стані, Констанцій знову звернувся до тієї ж хитрості, закликаючи листами

варварів, як раніше, і просячи у них, як милості, поневолити римську землю, він переконав порушити клятву одного з багатьох. І цей варвар одночасно грабував, і жив у своє задоволення на полях, які отримав у винагороду³⁹, немов би якийсь безневинний чоловік обідав у товаристві воєначальників, що з'явилися звідси”.

Liban. Or. 13 F (33–34)⁴⁰.

(33). Я захоплююся тими воїнами, які, бачачи тебе, увінчаного трофеями, не втрималися, щоб не покласти на тебе вінок із дорогоцінних каменів, вважаючи неприпустимим, щоб звання не відповідало діянням і честь не погоджувалася з перемогами. Отже, коли сама доблесть закликала шану, вони правильно послідували заклику, даючи кращому воїну обладунки кращої якості на заміну найгіршим.

(34). Судячи з видимих наполягань, це робилося ними, але стверджувалося це прихованим вироком богів, і тих, які стали в боротьбі на його боці, і тих, які спостерігали за битвами з висоти. О, та священна ніч! О, нав'яне божеством змагання гоплітов! О, сум'яття, найприємніше процесії! О, блаженний щит, який сприйняв обряд виглошення, будучи тобі вивищенням, більш належним, ніж усіляке звичайне. Як гідно було з твого боку відкидати давання, а з їхнього боку ще гідніше наполягати на прийнятті, і гуманним вчинком було заспокоювати того, хто гнівається на рахунок того, що сталося, і мужнім – не втратити дарованої пошани за його наполяганням⁴¹.

Юліан. Статуя (361–363). Мармур.
Париж. Лувр

Liban. Or. 12 F (62–64)⁴². “(62). Отже, поки залишалася надія на примирення, він терпів. Проте коли була оголошена відкрита війна, в Італії зводилися укріплення, закликалося кельтське плем'я,

приведене в рух скіфське, йшла піхота, виступали стрілки, коли ніщо не утримувалося і не поверталось назад, ні коні персів, які ржали біля Євфрату, ні облогові машини, які підвозилися до стін, ні плач міст, ні пожежа, що загрожувала їм, але він⁴³ купував жах римської землі, роблячи величезні поступки варварам, лиш би малого не поступити своїй породі, ось тоді, нарешті, надавши противникам стерегти велику дорогу, сам він⁴⁴ іншою, невитоптаною, нерівною, непрохідною крутизнами своїми, проходив шлях, ніби по якійсь міській дорозі, влаштованій працівниками, ніби Аполлон вів його і вирівнював шлях, загороджений ровом ахейців.

(63). Таким чином непомітно для тих, кого він ловив, як якихось риб, ще раніше, ніж зібрана сітка, коли настав момент, він уперше з'явився на власні очі...

(64). Так цінував він вище самої перемоги те, щоб його не вважали неправим, що, простуючи по Греції серед небезпек, виправдовувався перед усіма людьми, посилаючи туди листи, зважаючи на [особливості] характеру кожного, великі, менші, середні, як повинно було підходити до особистості адресатів”.

Liban. Or. 18 F (112)⁴⁵. “(112). А самим відрадним було те, що, привласнивши прекрасну Італію, приєднавши до своїх володінь найвойовничіше плем'я, ілірійців, і багато сильних міст, і достатньо землі для великої держави, ніде не зустрів він потреби в битві й кровопролитті, але достатньо було для того його розсудливості й спільного бажання мати собі владу. Найвеличнішою ж підмогою були йому листи боягуза і зрадника до варварів, які і в плаванні, і в поході він прочитував містам, прочитував військам, протиставляючи власні праці цим незрівняним посланням. Ці послання того робили ворогом слухача, а Юліану додавали прихильників, хоча при цьому він вів із собою лише малу частину того війська, яке мав у своєму розпорядженні той”.

Liban. Or. 18 F (114)⁴⁶. “(114). Але все ж негайно відпали македоняни, відпала й Греція і підхопила той момент, який вимолювала у богів мовчазно і без жертвників, бо таких не було. І відкритий був, дійсно, і храм Афін, і храми інших богів, сам імператор відкривав їх і шанував приношеннями, і сам приносячи жертви, й інших до того спонукаючи”⁴⁷.

Liban. Or. 13 F (36)⁴⁸. “(36). Він не допустив, щоб військо зіткнулося з військом, не дозволив оголити меч і родичам відзначитися в міжособному бою, не допустив, щоб земля залилася кров'ю найближчих людей, щоб одержана була скорботна перемога, щоб одні й ті ж люди і тріумфували, і плакали, але, відсторонивши від держави одного, якому вважав своєчасним померти, все підпорядку-

вав майстру в справі правління, так що і тобі дісталася влада, чиста від крові, і тому випала по смерті шана, завдяки способу кончини”.

Liban. Or. 12 F (65)⁴⁹. “(65). Отже, поки він міркував у Пеонії щодо Фракії, чи пора вторгнутися чи сидіти на місці, і доблесть свою протиставляв чисельності ворогів, якась доля дає справі дозвіл, знайшовши, без дії зброї, кінець, належний родству супротивників. У момент, коли тому, хто обороняється, належало перемогти, вона викрала того, хто наступає, жертвою недуги, і ось трофей – настільки великий, але могили воїнів немає ніде...⁵⁰”.

Liban. Or. 18 F (117)⁵¹. “(117). А до нього тим часом уже мчали з Кілікії коні вісників з повідомленням про кончину при Кренах старшого імператора, якого, поки він погрожував більше Ксеркса і придумував, як вчинити з особистістю ворога, – він раніше, ніж схопити, уявляв свого супостата вже в своїх руках, – Зевс, за Софоклом, “великий ненависник хвалькуватих промов гордовитої мови”⁵², скувавши недугою, забрав”.

Liban. Or. 18 F (121)⁵³. “(121). Коли ж той⁵⁴ був ушанований належними почеснями, він⁵⁵ почав з обрядів богам міста, здійснюючи узливання на очах усіх, радіючи тим, хто наслідував його приклад, висміюючи тих, хто не наслідував, і пробуючи переконувати, примушувати ж не бажаючи. А тим часом страх заволодівав **тими, хто був спокушений**⁵⁶, і у них з’явилося побоювання, що їм виколють очі, відрубають голови, що потоки крові поллються від страт, що новий владика придумає нові засоби примушування і малим перед ними здаватимуться вогонь і залізо, утоплення в морі, заривання живим в землю, знівечення і четвертування. Це застосовувалося колишніми владиками, очікували заходів, набагато тяжчих”.

Liban. Or. 18 F (123)⁵⁷. “(123). ...Засуджуючи ці заходи і бачачи, що від страт успіх іншої віри збільшується, він⁵⁸ відмовився від тих заходів, які засуджував; людей, які могли виправитися, він вводив у пізнання істини, а тих, хто задовольнявся гіршими переконаннями, не примушував силою. Проте він не переставав закликати: “Куди прагнете ви, люди? Вам не соромно визнавати морок яснішим, ніж світло, і не помічати, що хворієте на недугу нечестивих гігантів⁵⁹?”.

Liban. Or. 12 F (69)⁶⁰. “(69). Таким чином, без найменшого порушення благочестя отримавши в свої руки більшу частину Європи і Азію, він ні про що так не ревнував, як про культ, подібно тому як вербою добрий кораблебудівник, який перш за все приділяє свою увагу кілю. Як на його міцності базується безпека судна, так безпека міст – на вшануванні богів. Тому він відновлював храми, будував жертovníки і привчав свою батьківщину, яка була нетерпима до

рятівного диму, не ворогувати з благом, як син, що напоумляє матір, коли він, спочатку захоплений однією з нею помилкою, потім позбавляє від неї себе і її”.

Liban. Or. 18 F (126–129)⁶¹. “(126). Отже спершу, як я сказав, він повернув, немов з вигнання, благочестя, храми одні вибудовуючи, інші поправляючи, в треті вносячи статуї богів. А ті, хто з каменю храмів спорудили собі будинки, платили гроші. Можна було бачити, як колони везуть пограбованим богам одні на кораблях, інші на возах, і всюди жертovníки, і вогонь, і кров, і тук, і дим, і обряди, і віщуни, вільні від страху, і флейти на вершинах гір, і процесії і бик, що в один і той же час задовольняє потреби культу богів, і трапези людей. (127). Оскільки ж імператору не легко щодня ходити до храмів поза палацом, а всього корисніше безперервне спілкування з богами, то серед палацової території споруджується храм Богу, що веде з собою день, і імператор брав участь в таїнствах і залучав [до них], по черзі посвяченого і того, хто посвячував, і встановив окремо жертovníки всім богам. І першою його справою після того, як він піднявся з ложа, завжди було прийти за допомогою жертв у спілкування з богами, і перемагати в цьому благочесті Нікія⁶². (128). Так розсовує він кордон ревності у культурі, повертаючи в колишнє становище загиблі обряди, і додаючи до старих нові. Діяти так сміливо налаштовувала його моральна чистота. І тому, хто не був ласий до чуттєвих насолод, дозволялося мати спокій у найближчому сусідстві з храмом. Адже вночі у нього не відбувалося нічого, недостойного таких сусідів. (129). Отже те, що він обіцяв і богам, і людям щодо богів до свого утвердження, він виконав при владі так блискуче, що тих міст, у яких залишалися храми, він і видом насолоджувався, і вважав їх гідними найвидатніших благодіянь, а тих, які зруйнували або всі храми, або більшість, він називав кепськими і милість, як підданим, виявляв їм, але не без відчуття незадоволення”.

Liban. Or. 18 F (160)⁶³. “(160). З цього часу рясний шлях мудрості і надії на пошану знову перейшли на осіб, що володіють мистецтвом слова, і в софістів справи пішли успішніше... Так він влаштував новий розквіт мистецтва Муз і змусив цінувати як найбільш гідну ту професію, яка насправді найкраща, і заняттям, придатним для рабів, не допустив мати більшого значення, ніж те, яке личать вільним”.

Liban. Or. 13 F (41)⁶⁴. “(41). І не тільки з боку божества було подібне ставлення, але і міста почували задоволення не менше того, яке личило, але якби всі люди, загальною недугою позбавлені зору, прихильністю якого-небудь бога раптово отримали його знову, вони не зраділи б сильніше. Адже не змушував їх радіти удавано страх, але в душі кожного квітло торжество і всі особисті скорботи

були слабші сприятливості часу, від усякого населеного місця піднімався до нього клич радості, і з міст, і з сіл, і з будинків, театрів, з гір, з рівнин, сказав би, і від плавців, серед річок, озер, відкритого моря”.

Liban. Or. 13 F (43–45)⁶⁵. “(43). Правителі провінцій не піддаються хабарам, страх і надія на відзнаку, остання заохочує до чесноти, перший утримує від шахрайств. Всяка непродуктивна розтрата вилучена, всякий непорядний дохід скасований, всяка доцільна жертва в пошані. Ти один умієш і давати, і не давати як личить військовим людям, полегшуючи дарами труди їх, а ремесла чудодіїв не скасувавши, але і не захоплюючись ним, останнє не вважаючи своєю справою, а перше в інтересах народної маси.

(44). Трапеза в тебе помірна і співтрапезники твої учні Платона, з якими ти пильнуєш у бесідах про всю землю і море, і біля Зевса засідає в небі справедливість, а біля тебе наймудріші на землі, радіючи плодючості твоєї душі, яку ти проявляєш щодня.

(45). Урожай був, гадаю, строкатішим за будь-який луг. Йому належить і виправлення бідності міст, які позбулися старих і належних їм за правом володінь, що приватні будинки збагатило, а громадські обійняло непривабливістю; а що ще краще і важливіше за це, – повернення людям богів, давніх охоронців роду, який без великих керманичів носився де попало і розбивався об скелі”.

Liban. Or. 12 F. (80–83)⁶⁶. “(80). ...Назва жерця радує його не менше, ніж титул імператора, і назва ця відповідає його заняттям, оскільки в релігійних обрядах він випередив жерців не менше, ніж государів у справах правління. Не кажу про нинішніх, більш недбайливих, а про давніх, тих, що були в Єгипті, витончених у них. Не так, як служать на вимогу закону, він то приносив жертви, то переставав це робити, але визнаючи, що правильний вислів про необхідність з богів починати і справу, і слово, те, що інші, він знав, відкладають до молодика, то він зробив щоденним обрядом, зустрічаючи пролиттям крові схід Бога і проводжаючи ним захід, і те ж у свою чергу готуючи нічним демонам.

(81). Утримуваний своїм високим становищем здебільшого всередині покоїв, оскільки вдень не можна поспішати в храм, він перетворює на святилище палац і сад робить чистішим, ніж у деяких потаємна частина храму, і вітварі стають чарівними під дерев'яним склепінням, дерево приємніше від вітварів.

(82). А найкращим є те, що він догоджає богам, не сидячи на високому троні або оточений золотими щитами, руками інших, але працює власноруч, і обходить, і береться за дровину, і бере ніж, і розкриває птахів, і розуміє нутрощі, і тому свідченням служать пальці, повні слідів такої роботи. Адже він вважає ні з чим незгідним,

якщо сам вручить майбутнім правителям укази, а не виконає тими ж руками обов'язки щодо богів.

(83). Ось чому за екстрених обставин він не влаштовує нарад стратегів, лохагів і таксіархів і не тягне час на роздуми, але, вдавшись до вчителів, що відкривають невідоме, цим обмежується. Тому з кордонів Імперії не буває ніякого донесення або – дуже мало, але все відомо, і подібно тому, як від Сонця не сховалось нічого з земного, так і від тебе, ніщо з того, що вчиняється, завдяки дару самого Геліуса”.

Liban. Or. 17 F (5–7)⁶⁷. “(5)⁶⁸. Тому мені не раз приходило на думку, що цій людині нітрохи не знадобилося б швидкості коней, мистецтва стрільців і сили голплітов, і 100 000 війська, але оточений богами, малим військом великої сили, поставши перед поглядами супротивника, він переконав би їх, щоб вони виявилися беззбройними.

(6). Я сподівався, що і грім, і блискавки та інші стріли богів упадуть на персів...

(7). Невже правильнішим було, здавалося б, гідне сміху, міркування тих, хто, розпочавши проти нас сувору і жорстоку боротьбу, загасили невгасимий вогонь, припинили радість жертвоприношень, підбурили осквернити і перекинути жертвовники, а святилища і храми частково замкнули, частково зруйнували, частково, оголосивши нечистими, надали на проживання повіям і, припинивши будь-яке спілкування з вами, поставили на ваше місце труну якогось трупа?”

Liban. Or. 17 F (9)⁶⁹. “(9). А він⁷⁰, відновивши священні звичаї і ввівши в порядок життя належний культ замість поганого, спорудивши ваші будинки, поставивши жертвовники, зібравши жрецькі роди, що ховалися в мороці, відновивши залишки статуй, принісши в жертву отари дрібної худоби, одні поза, інші всередині храмів, одні ночами, інші при сонячному світлі, і все своє життя поставивши в залежність від ваших рук, недовго побувши в меншому імператорському сані, ще набагато більш короткий термін у більшому, помер, давши Всесвіту скуштувати благ, але наситити був не в змозі”.

Liban. Or. 18 F (157)⁷¹. “(157). Проте він, вважаючи спорідненими красномовство і святилища богів і помічаючи, що останні зовсім знищені, а перше значною мірою, домагався того, щоб і храми були в цілісності, і люди знову полюбили мистецтво слова, поперше, шаную його митцям, по-друге, власним складанням промов. Так він в ту пору негайно склав дві промови, працюючи над кожною один день, вірніше ніч. Одна з них вибухнула проти людини, несправжнього наслідувача Антисфена, який з необдуманого сміливості визначав цю доктрину⁷², інша містить багато прекрасних думок про Матір богів⁷³.

Liban. Or. 17 F (16–18)⁷⁴. “(16). Біля Боспору імператор вразив своїм твором чоловіка, невігласа котрий стверджував, що наслідує Діогену з Сінопи, а він не був нічим, крім безсоромності. Імператор відправив послання непереборної краси і ми обступали послання при читанні їх.

(17). Він вирушає до Матері богів у Фрігію. Потім, почувши там від неї дещо, поспішає. Потім із Кілікії йде повільно, і це з волі Зевса. Він з'явився в велике місто Антіоха або, якщо завгодно, Александра, друга йому, що не дозволяв лінуватися⁷⁵, як якийсь афінський полководець афінському полководцю⁷⁶.

(18). Тут було вирішено безліч процесів, багато встановлено законів, написано багато книжок на захист богів, багато маніфестацій в священні округи, одні в місті, інші на пагорбах перед ним, треті на високих горах. Не було шляху настільки складного і непрохідного, який би не представився рівним, раз там знаходився або був раніше храм. Населення аж до меж Єгипту та Лівії, дізнаючись, як ревно государ береться за священні обряди, мало користувалося будинками, а проводило життя в храмах”.

Liban. Or. 12 F (90)⁷⁷. “(90). Таким чином, у правильному усвідомленні того, що кожному воїну належить поклонятися тим, кого він потребує під час битви, як в суті військового спорядження, не в щиті, не в панцирі, не в дротику, і після співбесід із богами, в які ти вступаєш, ти озброїв бойову силу розумінням божества, і воїни з власного почину бігли до жертвенників і сперечалися через долоні”.

Liban. Or. 12 F (92)⁷⁸. “(92). Всьому цьому причина словесне мистецтво. Це справа розсудливості, остання ж – вплив слова, всілякі види якого ти сприйняв душею, одні промови, що біжать стрімко, інші, які простують повільно, листи, діалоги, красу епічних поем. З них одними ти вихваляєш, іншими переконуєш, третіми примушуєш, четвертими обворожуєш і перемагаєш риторів філософією, філософів, у свою чергу, риторикою, поезією тих і інших, як знову таки поетів обома першими, і, Зевсом клянусь, усіх, кого я

Юліан. Фолліс (аверс). Антіохія

назвав, досконалістю тієї й іншої мови⁷⁹, стверджую це не за власним розумінням⁸⁰, але мене переконав той карфагенянин”.

Liban. Or. 18 F (163–164)⁸¹. “(163). Вступивши до Сирії та звільнивши від недоїмок міста, відвідавши храми, розмовляючи біля статуй богів з декуріонами, він негайно кинувся, щоб помститися персам, і не бажав зволікати і витратити сприятливий час року, сидючи на місці, але, оскільки гопліти і коні були стомлені і вимагали невеликої відстрочки, він, проти волі, так кипів гнівом у його грудях, але все ж поступився необхідності, промовивши лише, що інший відпустить на його адресу жартівливе слово, що він справді схожий на свого попередника.

(164). Подивимося на імператора і на його трон, чи не за всіх обставин він здійснював діяння, гідні похвального слова? Прийшов до нього лист перського царя з проханням прийняти посольство і шляхом переговорів вирішити спірні питання. Отже ми, всі інші, скакали, аплодували, кричали, щоб прийняти пропозицію, а він, наказавши жбурнути лист із безчестям, сказав, що немає нічого обурливішого, як переговори в той час, коли міста стоять зруйнованими, і відправив відповідь, що ніскільки не потребує послів царя, оскільки незабаром сам побачить його”.

Liban. Or. 18 F (178–180)⁸². “(178). Коли ж зима зробила ночі довгими, він⁸³, крім багатьох інших прекрасних творів слова, зайнявшись вивченням тих книг, які виставляють **людину родом із Палестини** Богом і сином Божим, у широкій полеміці силою аргументації довів, що таке шанування – сміх і марнослів'я; він проявив себе в цій праці мудрішим за тірійського старого⁸⁴. Нехай буде милостивий цей тірієць⁸⁵ і нехай сприйме прихильно сказане, ніби переможений сином.

(179). Ось той плід, який почерпнув імператор із праці довгих ночей. Інші в такі ночі віддавалися утіхам Афродіти, він же був так далекий від пошуків, чи немає у кого красивої дочки або жінки, що, якби не був поєднаний Герою шлюбним законом, то помер би, тільки на словах знаючи про злягання. Насправді смерть жінки він оплакав, до іншої не доторкнувся, ні раніше, ні пізніше⁸⁶, від природи здатний до стриманості, а разом через навіювання того його заняттями віщуна.

(180). У них він проводив час, і вдаючись до кращих із ворожитів, і сам не поступаючись нікому в цьому мистецтві, так що віщунів навіть неможливо було обманювати, коли голова його разом з ними розглядала те, що виявлялося. Траплялося, що він виходив переможцем і в змаганні фахівців цієї справи, настільки осяжна і плодovита була душа в імператора, і одне він визначав розумом, про інше входив у спілкування з богами. Тому він дав посади тим, кому не думав давати, а кому мав намір дати, не дав, і даючи, і не даючи за вироком богів”.

Liban. Or. 60 F (1–14)⁸⁷. “(1)⁸⁸. Мужі, чиї очі заволоклися туманом, як і мої, звичайно, не будемо більше називати це місто ні гарним, ні великим....

(2). Царя персів, предка того, хто тепер воює, який завдяки зраді взяв і спалив місто, коли він вирушив на Дафну з тим же наміром, Бог змусив змінити його і, викинувши факел, він покловився Аполлону. Так, з’явившись, Бог пом’якшив і примирив його...

(3). Той, хто привів на нас військо, вирішив за краще для себе зберегти храм і краса статуї перемогла варварський гнів. Тепер же, Сонце і Земля, хто і звідки цей ворог, який, не маючи потреби ні в голптах, ні у вершниках, ні в легкоозброєних, усе знищив малою іскрою....

(4). І нас той великий потоп не захопив, але він звалився серед ясної погоди, після відходу хмари....

(5). Отже, коли твої жертвовники жадали крові, ти залишався, Аполлоне, суворим стражем Дафни, навіть у той час, коли тобою нехтували, подекуди тебе і ображали, і спотворювали твою зовнішню красу⁸⁹. Нині ж, після того, як ти отримав не тільки багато овець і багато биків, а й уста імператора цілують твою ногу, коли ти побачив того, про кого пророкував, після того, як сповіщений тобою побачив тебе, і на тебе дивиться тобою, після того, як ти позбувся поганого сусідства, якогось мерця, що докучав тобі своєю близькістю, ти пішов у самій середині служби⁹⁰. Чим же ще нам гордитися перед людьми, що поминають храми й статуї?

(6). Якого, о Зевсе, позбавлені ми спочинку для стомленої душі! Наскільки чисте від тривоги місто Дафна, ще чистіший храм, ніби бухта при бухті створена була самою природою, причому обидві вони захищені від хвиль, але друга забезпечує більше спокою. Хто б там не позбувся недуги, не скинув із себе страху, хто не забув би горе? Хто побажав би островів блаженних?

(7). Невдовзі Олімпії, і свято збере міста. А вони з’являться, ведучи биків у жертву Аполлону. Що будемо робити? Куди зануримося? Хто з богів розсуне для нас землю? Який вісник, яка труба не викличе сльози? Хто назве Олімпії святом, коли недавнє падіння вселяє ридання?

(8). Дай мені лук, із натягнутою на ріг тятивою, говорить трагедія. А я кажу, – і це таке собі провіщення, – що однією візьму, а іншою стрельну в того, хто зробив, о, нечестива відвага, о, кепська душа, о, нахабна рука! Це якийсь новий Тітій або Ідас, брат Лінкея, не великий, як той, і не стрілок, як цей, але одне тільки це знає, божеволіти проти богів. Синів Алоєя, доки вони ще роздумували про підступи на богів, ти зупинив, Аполлоне, смерть. А цього, який здалеку ніс вогонь, хіба не зустріла стріла, що летить у саме серце?

(9). О, правице Тельхіна, о, злочинний вогонь! Куди ж він насамперед упав? Який був вступ лиха? Чи почавши з даху, він поширився на інше, цю голову, лик, чашу, кіфару, хітон, що спускаєть-

ся до п'ят? А Гефест, розпорядник вогнем, хіба не пригрозив нищівному вогню, будучи зобов'язаний вдячністю за давнє сповіщення? Але хіба і Зевс, що тримає кермо над дощами, не пустив воду на полум'я, і при тому, після того, як колись загасив багаття лідійському цареві, якого спіткало нещастя?

(10). Що ж сказав собі той, хто розпочав війну? Звідки ж, нарешті, ця сміливість? Як він зберіг своє прагнення? Як не кинув свого рішення із шанування до краси Бога?

(11). Мужі, душу мою тягне до виду Бога і перед очима моїми уява відновляє образ, лагідність лику, ніжність шиї на камені, пояс під грудьми, який стягує золотий хітон, так, що частина його підібрана, частина здіймається, а вся зовнішність чий киплячий гнів не вгамувала б? Він представляв виконавця пісні. І дехто іноді, як кажуть, чув його гру на кіфарі опівдні. Щасливий слух! Піснею ж було вихвалляння Землі. Їй він, мені здається, і робив узливання з золотого кіафа, за те, що сховала діву, розверзнувшись і знову замкнувшись.

(12). Заволав подорожній на сході зорі, заридала улюблена мешканка Дафни, жриця Бога, ударяючи себе в груди, і пронизливий крик, пронісшись над щедрим на дерева місцем, досягає, грізний і приголомшливий, міста; очі правителя, котрі щойно скуштували сну, він підняв з ложа гірким словом, він помчав, як навіжений. Він, кому потрібні були крила Гермеса, сам приступивши до розшуку коренів біди, палаючи всередині не менше, ніж храм, а балки падали охоплені вогнем, гублячи все, що настигали негайно, Аполлона, оскільки він був на невеликій відстані від даху, потім інше, красу Муз, статуї засновників міста, сяяння каменю, красу колон. А натовп людей стояв навколо, ридаючи, не знаючи, чим допомогти, як трапляється з тими, хто бачить із суші загибель корабля, чия вся допомога – оплакати те, що відбувається.

(13). Великий, вочевидь, плач підняли німфи, що вистрибнули з джерел, великий плач – Зевс, який сидів де-небудь поблизу, плач, який природно було підняти при знищенні пошани його синові, великий плач натовпу незліченних демонів, що населяють гай, не менший плач у середині міста Калліопа, коли вогонь творив образу ведучому хору Муз...

(14). Стань і тепер, Аполлоне, тим, яким тебе зробив Хріс, проклинаючи ахейців, – сповненим гніву і подібним ночі, тому що, в той час, як ми повертали тобі жертви і відшкодовували те, що було відібране⁹¹, предмет ушанування встиг стати викраденим у нас, немов який наречений, який помер у момент, коли вже сплітали вінки”.

Liban. Or. 15 R (4–6)⁹². “(4)⁹³. І таким саме чином ти приєднаєш перемогу до перемоги, до перемоги зброєю перемогу лагідністю, молити якій послало мене зараз місто, нещасне, якщо хочеш, не-

обачне, місто, що радіє твоїм трофеям, але присоромлене своєю виною. Вибір мене визначався не тим, щоб я виділявся серед інших родовитістю, не тим, що я був старшим за віком, не достатком літургій моїх, не тим, що не могли тримати промови інші. (5). Є, є у нас люди, виховані й освічені в словесному мистецтві і здатні вести бесіду з державних справ.

(6). Але на це посольство мене висунув, по-перше, борг, яким зобов'язані учні перед своїми вчителями. Вони перейнялися переконанням, що ти мій учень, причому не я дозволив собі чванитися цим перед містом, але це думка створила схожість наших промов і навіть оракули не в змозі були б змінити цю думку, що ти створюєш такі твору, не мене маючи взірцем”.

Liban. Or. 15 R (8)⁹⁴. “(8). Що стосується питання про хліб, завдяки якому існує ще у нас місто, – адже якби ти тоді не дав його, разом і звинувачуючи, і рятуючи, тепер місто стояло б безлюдним, – так за подібне велике благодіяння ти велів їм, коли вони йшли, мені бути вдячними, що вони й зробили, прийшовши і називаючи щасливими мене і себе, мене, за шану, себе за допомогу”.

Liban. Or. 15 R (21)⁹⁵. “(21). Імператор не без підстави зменшив ринкові ціни, а земля, продуктивність якої постраждала від засухи, не могла своїм надлишком підкріпити закон, заборона ж підвищення бариша розладнала торгівлю. “Але ми відправляємо повинності, а не [є] торговці в роздріб”. Чи не таке виправдання приношу я з собою? Кого ти засудиш, володарю, тому належить бути винним, і в моїх очах, і, раз ти скажеш: “Цей злочинний”, такий і мій вирок”.

Liban. Or. 15 R (28)⁹⁶. “(28). Також і всіх риторів та істориків, які повідомляють про багато подій, чия праця не залишила незвіданим нічого з давніх часів, ти засвоїв, на додаток до користі від поезії. А завершення всього – вихованці богів, Сократ, Піфагор, Платон і ті потоки, які від них вилились, жоден з яких не залишився поза твоїм розумом, де оселившись, вони зробили його прекрасним і благородним, як педотриби тіло. Вони вимагають сьогодні від тебе милосердя до мене, як землероби плодів від землі”.

Liban. Or. 1 F (121–123)⁹⁷. “(121)⁹⁸. Отже імператор щодня, як вступ до промов, здійснював жертвопринесення під деревами палацового саду і, в той час як багато хто відвідував його і прислугувався йому в обряді, я сам перебував там, де завжди, і мене не запрошували, а з'явитися незваним я вважав за співучасть у деякій безцеремонності: людину я любив, але владиці не лестив. (122). Якось він з'явився принести жертву Зевсу Приятельства і, побачивши інших, – вони бажали і всіляко домагалися, щоб їх побачили, – одного мене не розгледівши, оскільки я змішався з натовпом, уве-

чері запискою питав, що завадило мені, і жартівливо дорікав мені. Що я відповідав у тій же записці й як не стільки сам був зачеплений, скільки сам зробив теж дотепно, знає він, прочитавши і почервонівши. (123). Але коли я й після записки цурався саду і скоюваних там обрядів і вважав, що мною знехтували, але не сумував, знаючи, хто підірвав нашу дружбу, Пріск, уродженець Епіру, чоловік, що відвідував багатьох осіб з метою засвоєння мудрості, вважаючи це за промах з боку імператора, кладе кінець його помилці. Якими словами, того я не знаю, але мене запрошують у передполуденну пору, і запросив той, хто ніяківів і дивився в землю, видаючи своїм становищем свій вчинок”.

Liban. Or. 15 R (44)⁹⁹. “(44). Адже ти укладеш мир з містом не цілком непридатним і відомим своєю відчайдушністю, зухвалістю, нахабством із самими кепськими властивостями, але, якщо дозволяєш сказати, вперше в цьому звинуваченні. Тому я й дав умовити себе клопотати за нього, вважаючи, що колишня його діяльність послужить вибаченням за останній вчинок...”.

Liban. Or. 16 F (1)¹⁰⁰. “(1)¹⁰¹. В чому полягала моя бесіда з імператором на захист міста, антиохійці, і як я не пошкодував ніяких зусиль у боротьбі і благаннях, ви дізналися частково з моєї розповіді вам, причому я не стільки величався, скільки утішав, більшу ж частину з оголошення імператора, коли він і тут говорив жерцеві, як я докучав йому, і потім на стоянці перед вашою курією. А що треба вам вислухати про випробування, які спіткали нас, і гнів імператора, і як нам можна припинити його і показати свою добромисність, це я спробую викласти”.

Liban. Or. 16 F (17)¹⁰². “(17). Навіть якби я часто говорив, антиохійці, що государ марно вас звинувачує, я б не міг переконати кого-небудь, крім вас. Адже і благочестя до богів, і лагідність до підданих, і натура, яка личить філософії, і вчення, що сприяли природним властивостям, все це стає і свідчить, і мало не волає проти вас, що швидше місто погрішило проти нього, ніж він в чому-небудь погрішив проти вас¹⁰³”.

Liban. Or. 16 F (21)¹⁰⁴. “(21). Розслідуючи, таким чином, громадяни, те, що сталося, я знаходжу, що ви швидше підлягаєте звинуваченням, ніж є жертвою наклепу. А якщо потрібно чіткіше торкнутися предмету звинувачення вас і зачепити, але тим принести вам користь, про те, що ви приховали польові продукти і, будучи в змозі відкрити багатий ринок, домоглися того, що він прийшов до збідніння і підняли війну проти волі імператора, не буду говорити. Я б завідомо збрехав, сказавши, що багато хто з вас, великих власників, бачачи своїх власних рабів голодуючими, не могли допомогти їм”.

Liban. Or. 16 F (30)¹⁰⁵. “(30). Отже, коли такі памфлети ходять по місту, хто став кричати як з приводу нечестивого вчинку? Хто підійшов і вдарив? Хто відчув удар у серце? Хто сказав сусідові: “Перешкодимо, схопимо, зв’яжемо?”. Личило, гадаю, йому залишатися в спокої, а нам вимагати відплати, і кривдникам загинути перш, ніж йому дізнатися, в чому полягало лихослів’я”.

Liban. Or. 16 F (41)¹⁰⁶. “(41). Замкнемо на короткий час театр, і попросимо цих танцюристів і мимів у тих утіхах, якими вони пропонують дати участь нашим сусідам, а нам надати [змогу] провести літо без веселощів. Кінні змагання скоротимо до меншого числа, призначивши шість замість шістнадцяти. Цей суєтний надлишок світильників, що висять перед лазнями, виявлення безцільної розкоші, доведемо до малої частини того, що є зараз. Станемо суддями самим собі, щоб не став нам таким імператор. Добровільно піддамося покаранню, щоб не потерпіти найсильнішого мимоволі. Власним вироком зупинимо його вирок”.

Liban. Or. 16 F (46–47)¹⁰⁷. “(46). Нехай він, громадяни, стоїть міцно, якщо перемаже і зустрінете буде з захопленням те, що важливіше сказаного, що деяким не по нутру, більшості ж буде до вподоби. Слід бути впевненим, що, ні впавши ниць на землю, ні благаючи з гілками маслин в руках, ні увінчуючи, ні криками, своїми, ні посольствами, ні відправленням самого вправного ритора, не погасите ви гніву, якщо, припинивши те блазнювання, що не віддасте міста Зевсу та іншим богам, про що вас, набагато раніше імператора, з самого дитинства, повчають Гомер і Гесіод.

(47). Ви ж хочете поваги до себе за вашу освіченість і називаєте епос освітнім предметом, а в найважливіших справах вдаєтеся до інших вчителів і тих храмів, закриття яких слід було оплакувати, уникаєте, коли вони відкриті. Потім, коли хто-небудь згадає Платона і Піфагора, ви посилаєтеся на матір, жінку, на ключницю, на кухаря, на давність таких своїх переконань і не конфузитесь, коли вас соромлять цим, але для кого вам слід було б бути законодавцями, за тими ви йдете на поводу і вважаєте стару оману великою необхідністю для постійного перебування в такому, як ніби хто, в юності торгуючи красою, зберіг недугу свою і в усі інші періоди життя”.

Liban. Or. 16 F (53)¹⁰⁸. “(53). Особливо на це місто він розраховував, що воно буде з ним заодно¹⁰⁹ та інші міста затьмарить своєю до нього прихильністю і що воно буде йому ближчим за саму вітчизну, і вирушив у похід, готуючи йому прикраси та інші милості на додаток до того. Тепер же він ненавидить і друг Аполлона переконаний, що

його ненавидять вихованці Аполлона, і каже, що буде зимувати в Тарсі в Кілікії”.

Liban. Or. 1 F (127)¹¹⁰. “(127). Ні, він полюбив більше колишнього мене, котрий підняв слово подібно зброї на захист вітчизни, і призначаючи себе консулом і чуючи про безліч тих, що вже прийшли, і тих, які з’являться з піснями, щоб підтримати їх, він велить мені вшанувати свято промовою. Я, заявивши, що це справа інших складати на іншій мові, не сидів склавши руки, щоб було визнано, що ніхто не сказав нічого гарного, навіть той, хто користувався гучними висловами схвалення”.

Liban. Or. 1 F (131–132)¹¹¹. “(131). У плінні часу з цієї пори до виступу в похід на персів іншим давалося те чи інше, а мені більше за інших була виявлена ним любов і весь час твердив він: “Ідучи, дам тобі подарунок, від якого ти не можеш ухилитися, як від іншого”. І ось після обіду, – він примусив мене до того, – він каже: “Друже, пора тобі прийняти подарунок”. А я не міг здогадатися, що б це таке було, він же говорить: “По речах своїх ти мені представляєшся членом стану риторів, а по справах значишся в ряду філософів”. Я був порадований словами, як Лікурґ висловом про нього Бога. Адже і це було сказано тим, хто жив у товаристві богів. (132). Коли сенат проводжав його і просив відпустити його провини, заявивши що, якщо Бог збереже його, він зупиниться в кілікійському місті Тарсі¹¹², він сказав: “Втім, мені ясно, у відповідь на це послідує заява, що ви покладаєте свої надії на того, кому належить бути послом, кому й самому доведеться зі мною відправитися туди”. Попрощавшись зі мною, який омивався сльозами, не плакав сам, – він уже бачив перед собою лиха персів, – пославши останнього листа з кордонів Імперії¹¹³, він пішов уперед, спустошуючи країни, піддаючи грабежу села, забираючи міста”.

Liban. Or. 18 F (214–219)¹¹⁴. “(214). Але префектові було наказано приготувати побільше суден на Євфраті і судна навантажити провіантом, і до закінчення зими, випередивши загальні очікування і швидко зробивши переправу, він прибув не в найближче велике населене місто (по імені Самосата), щоб бачити, щоб його бачили і щоб зустріти звичайний для імператорів почесний прийом, але знаючи, що час вимагає швидкості дії, з’явився в місті, де знаходиться великий давній храм Зевса¹¹⁵, і огледівши його і помолившись, щоб Бог дав йому нанести шкоди перській державі, відокремивши від свого війська 20 000 гоплітів¹¹⁶, посилає їх на Тіґр, щоб вони оберігали ту область, якщо там виникне якась небезпека і щоб вони з’явилися до нього, коли того вимагатимуть обставини. (215). Належало і вірменському правителю вчинити подібним чином, оскільки ворог, пройшовши з вогнем, звичайно, по кращій частині

його території, повинен був зустрітися з імператором, і з'єднавшись, належало або вигнати ворогів з країни, в разі їх втечі, або, в разі, якби вони залишались, потоптати їх. Віддавши цей наказ, він сам вирушив, тримаючись течії Євфрату, який давав воду для пиття і ніс своєю течією судна з провізією¹¹⁷. (216). Помітивши безліч верблюдів, причому навантажені тварини були прив'язані одна до одної, а вантаж складався з самого солодкого вина різних країн і тих прянощів, що винайдені людьми для того, щоб солодше було пити вино, коли на запитання, що везуть, дізнався про це, він наказує залишитися на місці джерелу задоволень. Хорошим воїнам, на його думку, личило пити вино, яке доставить їм спис, а одним із воїнів є він, і йому личить користуватися однаковою трапезою з рядовими солдатами.

(217). Так відкинувши все, що стосується розкоші, задовольняючись одним тим, що було предметом насушної необхідності, він здійснював похід, причому земля давала на прокорм худобі поживну траву, оскільки весна вже наступала в тій області. (218). Просуваючись вперед, вони побачили укріплення, яке лежало на річковій косі, перше, яке з'явилося перед їх поглядом і було ними захоплено не зброєю, а загрозою¹¹⁸. Населення, як тільки побачило, що проти-лежні пагорби зайняті військом, не винесло блиску обладунків, відкрило ворота і, здавшись, прибуло поселенцями в нашу країну. Велика ж кількість харчів дала кожному прожиток на багато днів, так що під час походу наступного дня по пустелі вони мали ті ж продукти, що і в містах.

(219). Інше укріплення перебувало на круглому острові зі стрімкими берегами¹¹⁹ і навколо нього була обведена стіна, не залишаючи ззовні хоча б стільки простору, щоб можна було поставити ногу”.

Liban. Or. 18 F (227–228)¹²⁰. “(227). ...Ассирійці, влаштувавши обширну драговина, сподівалися, що ця хитрість змусить або відступити військо, або згубити, але вони, як ніби всі були окрилені, або Посейдон змусив воду перед ними розступитися, так уникнувши біди, великою силою напали не на фортеці вже, але на велике місто ассирійців, що носило ім'я тодішнього царя¹²¹, стіна ж його всередині своєї округи містила другу, так що в місті знаходилося інше, менших розмірів місто, немов посудини, вкладені одна в одну. (228). Коли ж відбувався напад, страх зібрав жителів в округу меншої стіни, як більш міцної. А ті, хто облягав, одну займаючи, а до іншої підступаючи, піддаються обстрілу з боку стрільців зверху і деякі були вбиті, але, піднявши насип вище стіни, змусили жителів, що збилися в купу, здатися на капітуляцію”.

Liban. Or. 18 F (232)¹²². “(232). Отже звідси вони пішли на той же подвиг, – канали, вірніше ж на найважчу частину подвигу. Земля

була частіше прорізана канавами і більшої також глибини. Ось тут він ясніше за все показав себе рятівником усього війська”¹²³.

Liban. Or. 18 F (235)¹²⁴. “(235). І другій силі невдовзі належало виявитися слабкою. Було якесь сильне укріплення, причому на острові, яке здіймалося, завдяки височині берега і стіни, під самі небеса, така була висота того й іншого”¹²⁵.

Liban. Or. 18 F (243–245)¹²⁶. “(243). Так, звичайно, і палац перського царя, який знаходився на березі річки і вирізнявся всіма красотами, з перським смаком¹²⁷, і в архітектурі, і в розкоші садів і насаджень, і в запахах квітів, – навпроти знаходився розплідник зі стадом диких кабанів, не на них перський цар вправлявся в полюванні, а, в ту пору вони послужили частуванням усієї маси римського війська¹²⁸, – був спалений і цей палац, як кажуть, який славився нічим не менш палацу в Сузах, і за ним другий, і третій, що поступалися красою тим, але краси не позбавлені.

(244). Такі здійснюючи справи, вони доходять до тих давно бажаних міст, які прикрашають вавілонську область замість Вавілона¹²⁹. Посеред них тече річка Тігр і, минувши їх, не на далекій відстані приймає в себе Євфрат. Тут важко було винайти засіб, як вчинити. Справа в тому, що, якби воїни попливли мимо на судах, не можна було б наблизитися до міст, якби пішли на останні, у них загинули б кораблі, якби піднялися вгору по Тігру, це вимагало б більшої напруги, і кораблі опинилися б між двома містами. (245). Хто ж розв’язав ускладнення? Чи не Калхас, чи не Тіресій, не хто-небудь інший з віщунів? Захопивши бранців із сусідніх до того місця жителів, він став відшукувати знайомий йому по книгах судноплавний канал, роботу стародавнього царя, що з’єднавав Євфрат із Тігром вище обох міст”¹³⁰.

Liban. Or. 18 F (249)¹³¹. “(249). ...Отже, зібравши, після трапези, начальників частин і роз’яснивши, що залишається один, єдиний шлях до порятунку, переправившись через Тігр, мати можливість розпоряджатися знову не розореною країною, він зустрів у відповідь з боку інших мовчання, а той, хто командував більшою частиною війська, висловився проти, лякаючи висотою крутого берега і кількісною перевагою у ворогів”¹³²

Liban. Or. 18 F (254–255)¹³³. “(254). Оскільки справа відбувалася вночі, в темряві, багато ударів мечів потрапляло в людей, багато в дерева, – так чути було по стуку, лунав крик зраних, які отримували рани, готових отримати, тих, що гинули, благаючих. А наші йшли вперед, поширюючи смерть, і тілами полеглих встелено було такий простір, скільки б покрило 6 000 трупів¹³⁴. (255). І якби вони не забарилися з жадібності до грабунку мертвих, а, кинувшись до воріт,

або вломилися в них, або їх розбили, вони оволоділи б прославленим Ктесіфоном. Насправді вони обирали золото, срібло, коней померлих¹³⁵, а з настанням дня примушені були вступити в бій з вершниками, які спочатку наносили їм шкоду, але потім бігли, будучи приведені в безладдя одним воїном, що вискочив із живої огорожі. Переправляється через річку й інше військо, і, поки воно в подиві охоплювало поглядом усе поле битви, ті, хто вбивав, обмилися в річці, і струмені перського Тігра зафарбувалися в кров персів”.

Liban. Or. 17 F (21)¹³⁶. “(21). Напавши на них¹³⁷, він так наводнив країну й кинув їх, разом насміхаючись і віддаючи на розгул воїнам, що персам знадобилося б заснувати в країні колонії і навіть ціле людське покоління не в силах було б відновити зруйноване. І неймовірний підйом на крутий берег і нічний бій, в якому було повергнуто величезну масу персів, і трепет, що охопив їх, і те, як здалеку боязко поглядали вони на її спустошення, – ось відплата, яку він накладав”.

Liban. Or. 18 F (260)¹³⁸. “(260). Коли ж вони відповіли, що йому треба йти за царем і тому показати себе, він запалав бажанням і побачити Арбели, і пройти через неї, або без битви або з боєм, так, щоб, разом із перемогою Александра, оспівувалась і ця перемога, і прийняв рішення поширити свій наступ на всю землю в межах Перської держави, вірніше ж і на сусідню...”.

Liban. Or. 18 F (262)¹³⁹. “(262). Але судна, згідно раніше прийнятого рішення, були піддані вогню; це було краще, ніж віддавати їх ворогам¹⁴⁰. Так само, звичайно, вчинили б і тоді, якби першого рішення не відбулося, а восторжествувало б рішення повернутися. Справа в тому, що напір на кораблі з носа сильної й швидкої течії Тігру викликав потребу більшого числа рук для кораблів, і більше половини війська потрібно було для їх волоку”¹⁴¹.

Liban. Or. 18 F (264)¹⁴². “(264). Так, користуючись для пиття водою Тігра, йшли вони, маючи річку зліва, і йшли по країні, яка перебувала в кращому стані, ніж пройдена¹⁴³, так що сміливо приєднували до колишніх нових полонених”.

Liban. Ep. 224¹⁴⁴. “Юліану¹⁴⁵.

Невже ти¹⁴⁶ забув мене? А мені забути тебе не дозволяє Фінікія, яка вихваляє тебе в безсмертних співах. Та й з твоєї Азії рясно течуть до нас промови про твої подвиги, підтверджуючи, наскільки багато чого можна ще чекати від тебе. Однак ніщо з того, що про тебе повідомляють, не досягає тієї величі (адже все це однаково велично), яка перевищила б мої надії, на тебе покладені. Я надзвичайно радію і з твоєї прихильності щодо нас, іонійців, і сподіваюся, що твій шлях і далі буде щасливий і що ти будеш керувати нашою

країною, яка все збільшується в своїх розмірах. Але надамо це піклуванням Божества...”¹⁴⁷.

Liban. Or. 18 F (268–270)¹⁴⁸. “(268). Коли перський цар уже стомився і, очевидно, був розбитий і боявся, щоб, оволодівши кращою частиною його країни, вони не зазимували, коли він обрав послів і перераховував дари, в числі яких був і вінок, і мав намір уже наступного дня відправити їх і надати йому визначення умов миру, розімкнулась¹⁴⁹ частина колон війська внаслідок того, що під час маршу доводилося відбивати нападників, між тим раптово піднявся сильний вихор, піднімаючи клуби пилу і збираючи хмари, був у підмогу тим, хто бажав завдати деякий втрат. І ось імператор, щоб пов’язати знову розірваний стрій, поспішив з одним слугою, а тим часом спис вершника, кинутий в нього, незахищеного обладунками, – внаслідок, гадаю, сильної переваги ворога в бою він не встиг захистити себе і панциром, – пронизавши руку, проник у бік¹⁵⁰.

(269). І впавши на землю, доблесний імператор побачив поток крові, тож, бажачи приховати те, що трапилося, відразу скочив на коня¹⁵¹, і, оскільки кров видавала рану, кричав усім тим, повз кого проїжджав, щоб не боялися рани, що вона не смертельна. Так говорив він, але страждання його осилювало. Його вносять у палатку, на м’яке ложе, левову шкуру поверх шару землі, – таке була його ліжка.

(270). Коли ж лікарі заявили, що порятунку немає, військо, отримавши звістку про смерть, усе волато, всі вдаряли себе в груди, всі зрошували землю сльозами, зброя, вислизнувши з рук, валилася на землю, уявляли, що додому не повернеться звідти й вісник”.

Liban. Or. 18 F (272–273)¹⁵². “(272). Його доблесть можна бачити і з останніх його слів¹⁵³. У той час як усі, хто обступив його, проливали сльози і навіть послідовники філософії не могли втриматися, він нарікав як іншим, так особливо цим останнім, що в той час як життя, яке він вів, обіцяє йому острови блаженних, вони оплакують його, ніби він заслужив своїм способом життя Тартар. Намет зовсім був схожий на темницю, що прийняла Сократа, присутні – на тих, що при ньому знаходилися, рана – на отруту, промови – на промови Сократа, на те, що один Сократ не плакав, як не плакав і цей¹⁵⁴.

(273). Коли ж друзі просили вказати спадкоємця Імперії, він, не бачачи поблизу нікого, собі подібного¹⁵⁵, надав вибір війську. Він заповів їм також усіма способами рятувати себе. Адже він, за його словами, вичерпав усі зусилля до порятунку їх”.

Liban. Or. 24 F (6–10)¹⁵⁶. “(6)¹⁵⁷. Отримавши удар у бік, Юліан намагався згуртувати стрій своєї фаланги, що розсипалася, і їдучи потім на коні з криком і погрозами, а тим, хто напав на нього і поранив, був якийсь танець¹⁵⁸, що виконував наказ свого начальника. Йому ж це повинно було доставити винагороду від тих, хто добивався смерті цього чоловіка. Отже, скориставшись, як зручним момен-

том, безладом, що тоді трапився, вітром і вихором пилу, він вразив і зник. (7). А він у ту хвилину впав, потім, знову сівши на коня, зайнявся наведенням порядку в фаланзі і, помітивши, що тече кров, не раніше припинив свої турботи, ніж знепритомнів. Таким чином доставлений у палатку і серед плачу всіх, хто його обступив, один без сльозинки в очах, він не дорікнув щодо походу, але похваливши за нього себе і заявивши, що не шкодує, якщо доведеться померти, але сумує про сирітство війська, віддав духа, вже споглядаючи богів, до яких готувався з'явитися. (8). Інший став імператором. Йому належало негайно захистити померлого і своїм вступом на трон зробити помсту. Але йому це здалося зайвим і безцільним. І ось того несли мертвого, а ті, що вчинили таке зло, сміялися. При багаторазових зносинах з персами з питання про мир можна було чути, що ніхто з них не був вшанований за вбивство...

(9). Отже, я вважаю, боги розгнівалися за нього і ось чому ми змушені були укласти подібний мир, за умовами якого ворогам дісталось більше, ніж вони могли б побажати, вся Вірменія, місто на кордоні, велике придбання, багато сильних укріплень.

(10). ...Але коли так швидко трапилася йому¹⁵⁹ кончина, то і з боку двох братів, які вступили на престол¹⁶⁰, – та ж бездіяльність щодо помсти. Однак не мало було, з їхнього боку, турботи про статую, і не дивлячись на ті витрати, які в той час робилися, все ж вони витрачалися, і посилали оглядачів і опитували тих, хто повертався, і взагалі бажали показати своє завзяття до його популярності тут”.

Liban. Or. 24 F (17–18)¹⁶¹. “(17).

...Деякі скажуть, що я створюю вбивство, якого не було, що вбив його один із ворогів. Я ж не стану говорити про те, що перс не осмілювався б пробратися в центр війська з наміром умертвити, і що, якби їх була більша кількість, вони б винищили більше число, насправді ж помирає один, і ніхто з охоронців, що знаходилися поблизу, не постраждав нітрохи, та й наміру такого не було, адже метою подвигу, на який він був посланий, був цей чоловік.

(18). Але було, безсумнівно, після тієї пори багато посольств до перського царя, – скажу знову теж, і перси-то звикли величатися спогадами про подвиги, і не раз розповідають про удари, завдані римлянам, і кого з правителів просто приголомшили. Але все

Шах Шапур II. Чеканка

ж ні сам цар їх, ні інший хто-небудь з високопоставлених людей, ні навіть ніхто з приватних людей, виявляється, не стверджував, щоб смерть цю заподіяв перс”.

Liban. Or. 24 F (20–21)¹⁶². “(20). А найважливіше, Віктора, Салюстія¹⁶³ та інших, що з’явилися як послы про мир, Сапор¹⁶⁴ запитав, чи не соромно римлянам, що нітрохи не подбали вони про покарання за Юліана, який упав один, що найбільше волає про те, у чому саме була справа. “Я ж, – сказав він, – коли убитий хтось із моїх вождів, із числа тих, хто не впав навколо нього, з живих здираю шкіру і родичів померлого втішаю, посилаючи їм на руки голови тих”. Сапор не сказав би цього і не дорікнув, якби це було подвигом одного з ворогів. Як би, справді, стали вони мстити тому, кого не мали під своєю владою?

(21). Якщо, таким чином, він помер від списа, але це зроблено рукою не перса, що ж залишається, як не те, що вбивця знаходиться серед наших, які або догоджали комусь його усуненням, або навіть самим собі, щоб не були в пошані ті боги, вшанування яких завдавало їм прикрощів¹⁶⁵?”.

Liban. Or. 1 F (133–134)¹⁶⁶. (133). Про кожний із його подвигів не сповіщав ніхто, але ми відчували задоволення очевидців, упевнені в розрахунку на цього чоловіка, що відбудеться те, що, дійсно, і відбувалося. Але доля робила свою справу: після того як військо здійснило свій похід на персів з легкістю святкової процесії¹⁶⁷, знаменуючи свій шлях побиттям, примушенням до втечі, гімнастичними і кінними змаганнями¹⁶⁸, так що жителі Ктесіфонта дивилися із-за зубців своїх стін, не сміючи довіряти навіть товщині їх, перський цар вирішив молити про мир шляхом посольства з дарами, оскільки людині безглуздо битися з божеством. І коли послы вже сідали на коней, вістря, пронизавши стегно наймудрішого імператора, зрошує кров’ю переможця землю переможених і віддає переслідувачів під владу того, хто тремтів¹⁶⁹. (134). Перському цареві вдалося дізнатися від якогось перебіжчика, який оборот прийняла доля, а нам, антиохійцям, не від людей, які були вісниками лиха, а землетрусу, що зруйнував цілком або частково міста в сирійській Палестині. Нам здавалося, Бог великим лихом ознаменую важливу подію. Поки ми молилися, щоб наші очікування не збулися, гірка стріла звістки пронизує наші вуха, що славного Юліана несуть у труні¹⁷⁰, а скіпетр перейшов до такого-то, Вірменія ж у руках персів і також інші землі, скільки вони тільки бажали”.

Liban. Or. 18 F (274–275)¹⁷¹. (274). Хто ж був його¹⁷² вбивцею? – прагне почути інший. Імені його я не знаю, але що вбив не ворог¹⁷³, виявляється з того, що жоден із ворогів не отримав відзнаки за нанесення йому рани. А тим часом перський цар через глашатаїв викликав того, хто вбив, для відзнаки і, з’явившись, такому належало

отримати велику нагороду. Проте ніхто, навіть із любові до відзнак, не був настільки марнославним.

(275). І велика подяка ворогам, що не привласнили собі слави подвигу, якого не здійснили, але дали нам змогу у себе самих шукати вбивцю. Ті, кому життя його було не вигідним, – а такими були люди, що живуть не за законами, – і раніше давно вже задумували зло проти нього, а в той час, коли з'явилася можливість, зробили свою справу, оскільки їх штовхала до того й інша їх неправда, якій не було дано волі в його правління, і особливо шанування богів, протилежне якому вірування було предметом їх домагання”.

Liban. Or. 18 F (281)¹⁷⁴. “(281). Чому ж, боги і демони, ви не судили того? Чому не зробили щасливим народ, який вас пізнавав, і того, хто для нього був винуватцем благополуччя? У чому дорікнувши його душу, що з вчинків його не схваливши? Хіба він не звів жертovníки? Хіба не споруджував храми? Хіба не вшановують чудово богів, героїв, ефір, небо, землю, море, джерела, річки? Хіба не воював він із супротивниками вашими? Хіба не був він цнотливішим за Іпполіта, справедливим за прикладом Радаманта, розсудливішим за Фемістокла, хоробрішим за Брасіда? Хіба Всесвіт, що ніби непричотнів, не він підкріпив? Хіба не був він ненависником безчесності, лагідним і справедливим ворогом знавіснілим людям, другом людям добропорядним?”.

Liban. Or. 18 F (283–284)¹⁷⁵. “(283). Ці й ще більші очікування відняв натовп заздрісних демонів, і переможця, якому недалеко було до вінка, привіз до нас прихованого в гробниці. Недарма плач пройшов по всій землі і морю, недарма одні після нього з найбільшим задоволенням зустрічають смерть, інші сумують, що ще в живих вони, вважаючи безперервною ніччю час до нього, ніччю і час після нього, а пору його правління воістину яскравим променем. (284). О, міста, які ти збудував би, о, ті постарілі, які ти відновив би, о, красномовство, яке ти підніс би до почесного стану, о, інша доблесть, як би вона зміцніла, о, справедливість, яка знову зійшла з неба на землю, і знову пішла звідси на небо, о мінливість зміни, о загальне благополуччя, що почалося і тут же й припинилося! Ми відчули щось подібне до того, якби хто в людини спраглої, яка підносить до вуст келих холодної та прозорої води, вирвав його з першим ковтком і пішов”.

Liban. Or. 18 F, 286–290¹⁷⁶. “(286). ...Що знову постало за вбивством імператора¹⁷⁷? Ті, хто виголошує промови проти богів, – у шані, а жерці піддаються беззаконній відповідальності. За ті жертви, якими уласкавлювалося божество і які поглинув вогонь, стягається плата, вірніше, спроможна людина вносила зі своїх засобів, а бідняк помирав, кинутий до в'язниці.

(287). З храмів же одні зірвані, інші стоять недобудовані на поміховисько нечестивцям, філософи ж піддаються катуванням¹⁷⁸...

(288). Вчителі риторики, які раніше проводили життя в спілкуванні з заможними людьми, проганяються від дверей, немов людиновбивці, а натовпи юнаків, які раніше оточували їх, побачивши це, покинули красномовство, по слабкості його шукають іншої сили. Декуріони ж, утікши від свого першого боргу, служіння батьківщині, погналися за неправою свободою, і немає того, хто б став утримувати того, хто грішить. (289). Усе наповнене продавцями, материки, острови, села, міста, площі, бухти, вулиці. Продаються і будинок, і раби, і дядько, і нянька, і педагог, і могили предків, усюди бідність, і жебрацтво, і сльози, і хліборобам уявляється зручніше просити милостиню, ніж обробляти землю, і той, хто сьогодні міг дати, завтра потребує того, хто подасть. (290). Скіфи, савромати і кельти, і всі ті варвари, що воліли жити в мирі¹⁷⁹, знову загостривши мечі, здійснюють походи, переправляються через ріки, загрожують, діють, переслідують і забирають у полон, переслідувані перемагають, як невірні слуги, по смерті пана повстаючи на сиріт його”.

Liban. Or. 2 (30–31)¹⁸⁰. “ (30)¹⁸¹. ...Я говорив, що раніше було багато жертвоприношень, [храми] були переповнені тими, хто жертвує, були бенкети, флейти, пісні і вінки, в кожному храмі була скарбниця – загальна підмога для нужденних. У чому ж я збрехав? Хіба і тепер можна бачити храми такими? Швидше можна бачити на іншій стороні таку ж бідність.

(31). Є такі, хто з найбільшим задоволенням ушанував би богів підношеннями, але вони знають, що якщо б вони туди понесли, то це буде привласнене іншими, оскільки широкі землі кожного бога обробляють інші, і жертвовники зовсім не отримують ніякої долі в прибутках”.

Liban. Ep. 1489¹⁸². “Модесту¹⁸³.

Довгий час я перебував у страхові, аби сучасний стан справ не відбився на тобі несприятливо і на тебе не звалилося безумне шаленство простолюдинів. І мені теж довелося зазнати нападок і відчувати деяку небезпеку, проте не з боку народу, а з боку декількох можновладців...¹⁸⁴. Я роздратував одного високопоставленого чоловіка, і мені, мов якому Сізіфові, довелося вдатися за допомогою до декількох осіб. Проте причина цієї скарги на мене та, що ніхто, як слід, не дізнався, про кого йшла мова. Мені, правда, вдалося благополучно вибратися з цього сум'яття, а в тебе, на щастя, блискавка не вдарила.

І все ж я не відчуваю тієї радості, яку зазвичай відчувають ті, кому вдалося врятуватися, на що вони вже не сподівалися. Проте побоююсь, що ті ж люди звинуватять мене в тому, що їм не вдалося мене вбити, і тоді, як його¹⁸⁵ вже немає з нами, я все ще тут. Тому я

весь час живу, обливаючись сльозами і думаючи про те, що вавілонська земля¹⁸⁶ наситилася кров'ю найкращого з людей”.

Liban. Ep. 1491¹⁸⁷. “Фемістію¹⁸⁸.

Недовгі були мої заняття з прекрасним Северином¹⁸⁹. Так що ми не зовсім незнайомі один з одним, але й не познайомилися близько. Причина – вбито мужа¹⁹⁰, який мав великі наміри і володів великою силою, але заздрощів ворогів не міг уникнути. З цього часу – а Северин з'явився незадовго перед тим – я заглибився в мовчання, і все, що раніше тишило мене, тепер обтяжує; ненависна мені агора, ненависний мій дім, я тікаю в поля і розмовляю зі скелями”.

Liban. Or. 1 F (138–139)¹⁹¹. “(138). Після цього якийсь чоловік, варвар, вселив імператору гнів на мене, кажучи, що я не перестаю оплакувати удар, який вразив померлого государя¹⁹². А він збирався погубити мене ганебною смертю, стягуючи за скорботу, але якийсь чоловік, благородний каппадокієць, мій шкільний товариш, який мав при його дворі велику вагу, сказав: “А яким буде твій душевний стан, якщо він буде лежати мертвим, а промови, написані ним про твій характер, будуть живі обходити землю?”. Такими є хвилювання, такі заступництва.

(139). Слідом за тим у нас настали Олімпійські ігри, а мені прийшов п'ятидесятий рік¹⁹³ і надзвичайне бажання брати участь у святі. Але ледь я заглянув на нього на самому його початку, як був ув'язнений, не тому, щоб правитель кинув мене до в'язниці, але сильний і жорстокий припадок подагри, що вперше стався тоді, змушував лише довідуватися у відвідувачів про силу і мистецтво атлетів, а вона, трохи часу по тому ніби у вигляді перемир'я, знову вступила, і так неодноразово, в ту й іншу ногу¹⁹⁴”.

Liban. Or. 1 F (218–220)¹⁹⁵. “(218). З початком зими з багатьох боків [надійшло] багато звісток з оголошенням про смерть друзів, а в мене винесення юнака багатьом, як громадянам, так і приїжджим, заподіяло стільки ж печалі, скільки й батькові, і внаслідок добрих якостей самого померлого, і з тієї готовності допомогти в нужді, яку виявляв той будинок до всіх. (219). Ще поки він хворів, восначальник Ріхомер¹⁹⁶, чоловік, прихильний до храмів і богів, який раніше навіть, до того, як побачити, як я тоді дізнався, любив мене, а побачивши, залишив усе інше, прив'язався до мене і просив любити його і говорити, що, якщо отримає цю любов, вважатиме її за своє найбільше надбання. Після того, як у нас виникла дружба, для противників моїх неприємна, він відправляється до імператора і, збираючись обійняти посаду консула, запрошував мене подвійним листом, одним, своїм, подібно іншим, іншим від імператора, чого раніше ще не бувало. (220). Була і мною складена йому промова, з метою возвеличити його, не знаю, чи містила що-небудь більш порівнюване з промова-

ми до нього інших, але, чим міг, і я вшанував воєначальника. Кажуть, що й на запитання доблесного імператора, чим він найбільше задоволений був із знайденого тут, він відповів, назвавши мене, і змусив того, хто і так любив мене, любити мене більше і сказати, що й поїздки сюди він бажає через мене”.

Liban. Or. 24 F (27–28)¹⁹⁷. “(27). Так невже через першого зустрічного ми докладемо всіх зусиль, а за кращого з мужів не покараємо? І в намісників провінцій є сила для виявлення подібних злочинів, а сила ваша, імператорська, недостатня для такого упіймання? Це неможливо. Покажи, що для тебе буде найбільшим задоволенням захопити винуватців, і з’являться ті, хто віддасть тобі в руки звірів, якщо тільки усунеш побоювання з їхнього боку, що багатство, яке останні нажили від свого управління, складає для них якусь небезпеку. Так, ось що перейшло всяку міру: підлягаючи відплаті за таке вбивство, вони плодом його мали посади, ніби вбивши перського царя.

(28). Отже першою справою, якщо повільність у справі покарання і не принесла б такої шкоди, яку я зараз вказав, і за такої умови слід було б звернути увагу і дати таку охорону тим, хто закликається до скіпетру. Адже виконанням покарання ви покладете край подібним злочинам, а залишивши безкарність, на себе самих ... але не скажу зловісного слова. Тому сьогодні нібито я виступив на допомогу Юліану, а насправді вам, які живі. Адже йому не можна повернути життя відплатою за нього, вам же зберегти можна. Отже, змусьте воїнів жертвувати життям за правителів, або, якщо цього не побажають, принаймні не виступати проти них як вороги”.

Liban. Or. 24 F (35–38)¹⁹⁸. “(35). І тепер, гадаю, у богів часто заходить мова в їхніх зборах про те, чого зазнав цей чоловік і чого йому не вдалося здійснити внаслідок смерті, і вони докоряють і перестерігають один одного до кари за нього. Адже якщо Гектор був гідний плачу, в очах Зевса, за безліч жертв, і Зевс звинувачується Афіною в “Мандрах Одиссея” як такий, що нехтує людиною, котра приносить жертви, що ж, імовірно, було сказано про цього чоловіка, який за два роки перевершив число жертв усіх еллінів? (36). Адже він саме своє життя ділив на турботи про всю державу і на діяльність поблизу жертовників, він у безлічі таїнств мав спілкування з демонами, він стогнав за зневаженими святинями, поки одне це було можливо, і взявся за зброю, коли настав час, він повернув містам зриті дощенту храми, а шану і їм, і всім іншим, він повернув, ніби з заслання, жертвопринесення і узливання, він відновив припинені святкування, він усунув небезпеку, пов’язану з культом богів, він ніколи не відволікався думкою від прихильності богів, він розігнав туман, в якому знаходилися багато хто, і всіх від нього звільнив би, якби смерть не попередила його. (37). Про цього чоловіка є турбота

Зевсу, царю про царя, як про представника однакового з ним мистецтва правити, Афіні, дочці Зевса, через його розсудливість, Гермесу за промови у всіх їх видах, Музам за епічні поеми, Артеміді за його цнотливість, Аресу за бойову доблесть. Він так упокорив увесь варварський рід, і як начальник під владою іншого, і по придбанні повної влади, що, здійснивши похід у Перську країну, прогнав з місця її населення, а племена, які були спокійні, коли він наглядав за ними і був на місці, продовжували зберігати спокій і з його віддаленням. І він влаштовував кінні змагання поблизу Вавилону; і імператора римського не було в римській землі, але все було спокійно, оскільки присутність достатньо замінив страх, який він втілював і своїм походом по перській території.

(38). Отже, кожний, хто буде імператором після нього, нехай знає, що зобов'язаний йому вдячністю. Це і жінки могли б сказати, що, якщо вся ця країна не дісталася персам, він причина того. І ми ні стін не будуємо, ні хліба не ввозимо, не турбуємось про те, куди плисти, щоб врятуватися, не живемо в постійному страхові, не боїмося, щоб сталося щось, подібне тому, як було при предках наших, перед якими, в то час як вони, зібравшись, сиділи в театрі, постали стрілки, що зайняли гору. Але наша безбоязність не опирається навіть на поставлені на горах гарнізони, найкраща частина яких переведена для війни зі скіфами”.

Liban. Or. 30 F (1–9)¹⁹⁹. “(1)²⁰⁰. Після того, государю, як ти раніше неодноразово визнавав, що в своїх порадах я влучно визначав потрібні заходи, і я перевагою своєї думки брав верх над тими, хто бажав і навівував протилежне, я і тепер з'являюся з тим же, натхненний тією ж надією. То ж послухайся моєї поради, і особливо тепер...

(2). Багатьом, звичайно, може здатися, що я пускаюся в щось дуже ризиковане, маючи намір вести з тобою бесіду на захист храмів і того переконання, що не слід їх наражати на те випробування, на яке вони тепер наражаються; але, мені здається, ті, хто цього боїться, жорстоко помиляються в твоєму характерові...

(3). Отже, прошу тебе, государю, звернути на мене, що виголошує промову, свій погляд і не озиратися на тих, хто захоче різними засобами збити з пантелику і тебе, і мене...

(4). Перші люди, що з'явилися на землі, государю, зайнявши піднесені місця, ховаючись у печерах і хатинах, негайно засвоїли собі думку про богів і, усвідомивши, як багато означає для людей їх благовоління, спорудили храми – такі, зрозуміло, які могли споруджувати первісні люди, і статуї...

(5). Якщо навіть ти пройдеш по всій землі, яку населяють римляни, усюди зустрінеш ти ці святині, адже навіть у першому після найбільшого місті²⁰¹ залишаються ще деякі храми, хоч і позбавлені шанування; залишилося їх не багато з дуже багатьох, проте не всі принаймні пам'ятники цього роду пропали. За допомогою цих богів

римляни, нападаючи на супротивників і б'ючись, перемагали, а перемігши, створювали для переможених після поразки кращі часи, ніж до поразки.

(6). Так, у дитинстві моєму, розбиває того, хто поглумився над Римом²⁰², вождь, який привів на нього військо галатів, що здійснили похід, попередньо помолившись богам. А перемігши слідом за ним людину²⁰³, що сприяла процвітанню міст, визнавши для себе корисним шанувати іншого якогось Бога, для спорудження міста, до якого доклав багато ретельності, скористався священною казною, але нічого не зачепив із затвердженого законами культу, і в храмах було зубожіння²⁰⁴, але все інше, як це помічалось, виконувалося.

(7). Коли ж влада перейшла до його спадкоємця, а скоріше зовнішність влади, оскільки розпорядження виносили інші, кому початкове виховання дало на все життя однакову силу, тож він, будучи в правління своє виконавцем їх наказів, схиляється під їх впливом як в інших шкідливих заходах, так і до заборони жертвоприношень²⁰⁵. Їх відновлює його двоюрідний брат²⁰⁶, що здобував усілякі гідності, і по смерті його, – про його діяння, про ті очікування, які він збуджував, говорити тепер не стану, деякий час жертвопринесення тривали, але коли настали нові зміни, два брати заборонили їх, окрім куріння ладану. Це останнє підтвердив і твій закон, оскільки ми не стільки сумували про те, що було у нас забрано, скільки були вдячні за дозволене нам”.

(8). Ти²⁰⁷ не віддавав наказу про закриття храмів, не забороняв доступу до них, не усунув з храмів і з жертвників ні вогню, ні ладану, ні обрядів шанування іншими кадіння. Але ці чорноризники, які прожорливіші за слонів і нескінченною низкою кубків зводять тих, хто супроводжує їх на пиятику піснями, а тим часом прагнуть приховати цю свою нестриманість шляхом штучно наводжуваної блідості – не дивлячись на те, що закон залишається в силі, поспішають до храмів, озброївшись камінням і ломами, інші за відсутності знарядь діють руками і ногами...

(9). Осмілюються на це і в містах, але переважно по селах. І багато є і без того ворогів у кожному, але це розкидане населення збирається, щоб заподіяти незліченні біди, вимагають один від одного звіту в своїх подвигах, і соромом вважається не заподіяти якомога більше насильства. І ось вони проносяться по селах, подібно до бурхливих потоків, несучи з храмами і селища...”

Liban. Or. 30 F (11–13)²⁰⁸. “(11). Так на предмет першої важливості спрямовані зухвалі замахи, на які наважуються в своєму нахабстві проти сіл ці люди, які стверджують, що борються з храмами, а тим часом ця війна є джерелом доходу, оскільки, доки одні нападають на храми, інші викрадають у бідолах їхнє майно – як заощадження з доходу із землі, так і насушний хліб. Так, ті, що напали, йдуть із добром, награваним у взятих ними приступом. А їм цього недостатньо, але і землю вони привласнюють собі, заявляючи, що

вона присвячена, і багато хто позбавляється батьківських маєтків через помилкове найменування. Тим часом за рахунок чужих лих розкошують ті, хто, як вони стверджують, догоджають своєму Богові бідністю. Якщо ж розорені, з'явившись у місто до пастиря, – так вони називають людину, далеко не бездоганну, – почнуть плакати, повідомляючи про насильства, яким піддалися, цей пастир кривдників хвалить, а скривджених проганяє, вважаючи їх у виগ্রаші вже тим, що вони не постраждали ще більше.

(12). Тим часом і вони – твої піддані, государю, і люди, настільки корисніші, ніж їх кривдники, наскільки працьовиті люди корисніші за тих, хто є дармоїдом. Перші нагадують бджіл, другі трутнів. Тільки почують вони, що в селі є чим пожитися, негайно воно у них, виявляється, і жертви приносить й говорити недозволенні речі, і потрібний проти них похід, і “виправники” тут як тут – цю назву прикладають вони до свого, м'яко кажучи, грабіжництва. Одні, правда, намагаються приховати свою роботу і відпираються від своїх зухвалих вчинків – якщо назвеш його розбійником, образиться, але інші марнославлять і гордяться ними, розповідають про них тим, хто не знає, і оголошують себе гідними почесей.

(13). А тим часом, що це інше, як не війна з землеробами в мирний час?..”.

Liban. Or. 30 F (15)²⁰⁹. “(15). “Ми, говорять, карали порушників закону, який не дозволяє приносити жертви, і тих, хто їх приносить”. Брешуть вони, государю, коли так говорять...”.

Liban. Or. 30 F (21–22)²¹⁰. “(21). Якщо вони посилаються на писання в тих книгах, яких, за їх словами, вони дотримуються, я проти-ставлю їм ті дії, які вони дозволяли собі легше легкого. Адже якщо б це не було так, вони не почали б вести розкішне життя. Насправді ми знаємо, як вони проводять дні, як проводять ночі. Чи правдо-подібно, щоб люди, які не зупиняються перед цим, почали б остерігатися і тих вчинків? Але стільки святилиць у стількох селах знищено жертвою знуцання, нахабства, користолобства, небажан-ня володіти собою...”

(22). Ось тому свідоцтво: у місті Берое була мідна статуя – Ас-клепій в образі вродливого сина Клінія, де мистецтво відтворювало природу. У ній було стільки краси, що навіть ті, у кого була мож-ливість бачити її щодня, не могли насититися її спогляданням. Немає настільки безсоромної людини, яка осмілилася б сказати, що їй приносили жертви. І ось такий витвір, оброблений з такою затра-тою праці, з такою талановитістю, розрубано на шматки і пропало, і руки Фідія поділили між собою безліч рук...”.

Liban. Or. 30 F (26)²¹¹. “(26). ...Але ці пани²¹² одні творили суд над усіма тими, кого звинувачували, і, ухваливши вирок, самі вико-нували обов'язки катів. Чого ж домагалися вони при цьому? Щоб

шанувальники богів, яких не допускають до своїх обрядів, схилилися до їх вірувань? Але це крайня дурість. Хто не знає, що під впливом самих утисків, яким вони піддавалися, вони більше, ніж за колишніх умов, схилиються перед богами?”.

Liban. Or. 30 F (30–31)²¹³. “(30). Але кажуть, ніби користь і землі, й її мешканцям від того, щоб храмів не було...

(31). Нехай скаже мені хто-небудь із тих, хто, залишивши щипці, молоти і ковадла, захотіли міркувати про небо і небожителів: завдяки культу якого бога римляни, які досягли спершу від малих і скромних начал найбільшої могутності, придбали таке, – чи Бога цих людей чи тих богів, кому споруджені храми і жертовники і від яких за посередництвом віщунів люди дізнавалися, що треба робити і чого не робити?...”.

Liban. Or. 30 F (40)²¹⁴. “(40). Нехай життя імператора проходить так, щоб і по смерті він жив у похвалах йому, як це було з його спадкоємцем на престолі, який розтросив би панування персів, якби зрада не перешкодила йому завершити свою справу. Проте все ж він великий і по смерті. Адже він загинув жертвою підступності, як Ахіллес, а за подвиги, звершені раніше смерті, його славлять, подібно останньому. (41). І це даровано йому богами, яким він повернув святині і пошану, священні ділянки, жертовники, кров жертв. Від них почувши, що, упокоривши гординку персів, помре потім, ціною життя він купив славу, багато міст узявши, багато землі спустошивши, привчивши тих, хто раніше переслідував, бігти, збираючись, як усі знають, прийняти посольство, яке приносить із собою підкорення ворогів. Ось чому він вітав свою рану і, дивлячися на неї, тріумфував і не проливав і сам сліз, і тим, хто так робив, докоряв за те, що не вважають для нього рану вигіднішою за всіляку старість. Так і численні посольства, які з’явилися після нього, всі – його справа, і що Ахеменіди замість зброї вдаються до переговорів, справа його, котрий вклав у їхні душі такий страх. Такий у нас імператор, що відновлював святині богам, – здійснював подвиги, що не піддаються забуттю, особистість, яка не дозволяє забути про себе²¹⁵”.

Коментар

¹ *Лібаній. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 308–309.*

² 18-та промова Лібанія “Надгробна промова Юліану” (364?). Лібаній був автором 6-ти промов на честь імператора Юліана (12; 13; 15; 17; 18; 24), 3-х промов пов’язаних з ним (14; 16; 60), 5-ти промов про бунт антиохійців і імператорської милості Феодосія в 387 (19; 20; 21; 22; 23), промов на честь міста Антиохії (11; 31; 48) та ін., писав листи до християнських єпископів.

³ Юліану.

- ⁴ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литограф. Императорского университета, 1914. – Т. 1. – С. 309–312.*
- ⁵ Матір'ю Юліана була Базіліна, дочка преторіанського префекта Аніція Юліана. Батько Юліана, Юлій Констанцій, молодший брат Константина Великого, загинув під час знищення роду в 337 н.е. (*Cambr. Med. Hist.* 63).
- ⁶ Слова про Галла, використані Сократом (*Hist. Eccl.* 3, 1).
- ⁷ Мардоній (див. *Julian. Misop. pg. 352 A sq.*: “Він був євнухом, вихованим при моєму дідові, щоб познайомити мою матір з поемами Гомера і Гесіода” (досл. “провести через поеми”, – тобто, ґрунтовно познайомити). По смерті матері (від пологів) Юліан, за його словами в тому ж творі, доручений був євнухові Мардонію на 7-му році життя (див.: *Socr. Schol. Hist. Eccl.; Sozom. Hist. Eccl.* 7, 21).
- ⁸ Софіст Гекеболій, християнин (див.: *Socr. Schol. Hist. Eccl.* 3, 1, і 3, 23). У першому з цих місць Сократ говорить, що імператор Констанцій турбувався, щоб, слухаючи вчителя-елліна, Юліан не впав у марновірство (δεισιδαιμονία). У другому місці посилання на слова наведеної промови про ораторське мистецтво Гекеболія див. ще листи Юліана, адресовані цьому його вчителю: *Ep.* 19, де наприкінці Юліан говорить про те, наскільки він дорожить кожним листом вчителя; в *Ep.* 43 імператор говорить про свою терпимість до християн і засуджує боротьбу між собою єретиків різних напрямків, причому вони переймаються, всупереч християнському вченню, матеріальними інтересами.
- ⁹ Констанція.
- ¹⁰ Пор.: *Or.* 1, 48.
- ¹¹ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литограф. Императорского университета, 1916. – Т. 2. – С. 247–248.*
- ¹² 13-а промова Лібанія “Вітальна Юліану” (362). Спочатку йдеться про перебування Юліана в Малій Азії, де він зустрівся з Максимом.
- ¹³ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литограф. Императорского университета, 1914. – Т. 1. – С. 313.*
- ¹⁴ Справжній вислів Платона: *Plat. Phaedr.* 243 D.
- ¹⁵ Про те, що сталося в душі Юліана, в 351, перевероті, під впливом знайомства з філософом Максимом із Ефеса, який належав до неоплатонічного напрямку, з його містикою і глибоким спогляданням, що привело Юліана до повного розриву з християнством, див. у самого Юліана (*Or.* 7) і *Eunap.* 474 (біоґр. Максима, де постарілий Едесій направляє Юліана до своїх учнів, у тому числі Максима).
- Максим із Ефесу – видний діяч пізнього язичницького неоплатонізму, “чудотворець”. Життя його описане Євнанієм (7). Максим справив великий вплив на Юліана, який, почувши в Пергамі про його чудеса, покинув Едесу і вирушив до нього в Ефес. Ставши августом, Юліан листом запрошує Максима в палац, і той приїжджає, незважаючи на погані знамення, злякавшись яких не приїхав його товариш Хрісанфій. Під час своєї подорожі до двору Максим був оточений надзвичайною пошаною (*Eunap.* 7), а коли він прибув до Константинополя, Юліан, дізнавшись про його прибуття, перериває засідання сенату (*Amm. Marc.* 22, 7.3; *Liban.* 18, 155). Максим супроводжує Юліана в Антіохію (*Liban.* 14, 32–34; 1, 123) і в Персію, причому був присутній при його смерті (*Amm. Marc.* 24, 3.23). В 371 Максим був страчений Валентом нібито за співучасть у змові Феодора (*Amm. Marc.* 29, 1.42; *Zos.* 4, 15).
- ¹⁶ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литограф. Императорского университета, 1914. – Т. 1. – С. 314.*

¹⁷ Юліана.

¹⁸ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 193.*

¹⁹ 12-та промова Лібанія “На консульство імператора Юліана” (кін. 362).

²⁰ *Астакії* – передмісті Нікомедії.

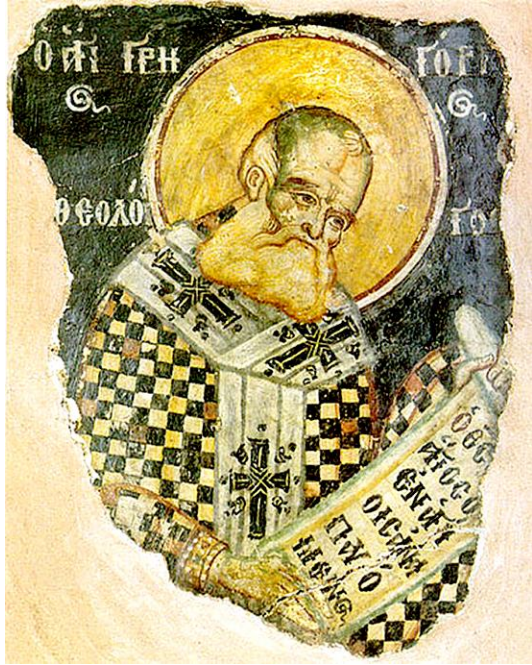
²¹ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 194.*

²² Пор.: т. 1, стр. 51, 1.

²³ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 249–250.*

²⁴ В Афінській Академії Юліан навчався разом із Васи́лієм Великим і Григорієм Богословом, слухав лекції Проєресія.

²⁵ *Алкіной* – син Навсітоя, царя багатих мореплавців феаків на острові Схерія. Від жінки Арети мав п'ятьох синів і дочку Навсікаю. Подав допомогу Ясонові й Медеї, гостинно прийняв аргонавтів. Привітно зустрів Одиссея, коли він, повертаючись від німфи Каліпсо, був викинутий на берег моря. Гомер розповідає про пишні хорони Алкіноя з мідними стінами й золотими брамами, що їх охороняли золоті собаки. Алкіной розумівся на будівництві кораблів. На

Григорій Богослов. Фреска

острові Керкіра існував культ Алкіноя.

²⁶ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 316.*

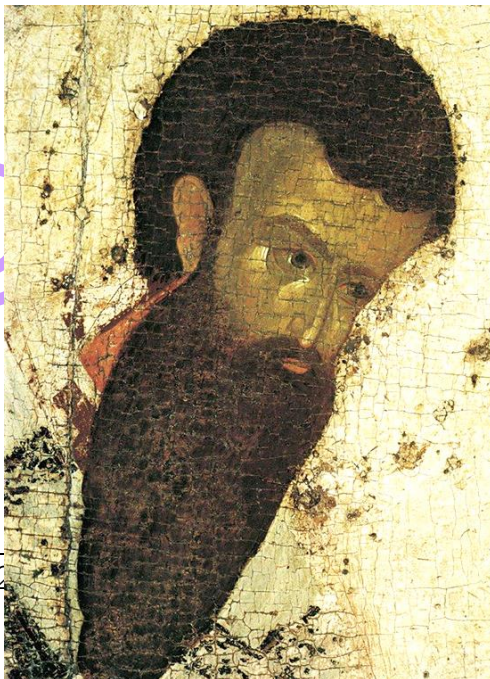
²⁷ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 317.*

²⁸ Мова йде про повстання коміта і магістра Сільвана (перед прибуттям Юліана в Галлію).

²⁹ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 250.*

³⁰ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 319–320.*

³¹ З трьома сотнями гоплітів.

Феофан Грек. Василій Великий.
Ікона (XIV ст.)

століття (“реакція”)

- ³² Пор. всю побудову автобіографії Лібанія (*Or. 1*), де весь час зіставляються ознаки в житті автора Долі недоброї і Долі сприятливої.
- ³³ Справа йде про портики вздовж вулиць (пор.: *Or. 1, 259*).
- ³⁴ Описується в'їзд Юліана в Вієнну (див.: *Amm. Marc. 15, 8.21*).
- ³⁵ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 197–198.*
- ³⁶ До предмету марновірства в Юліана див.: *Liban. Or. 2, 104; Ep. 16, 495.*
- ³⁷ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 252.*
- ³⁸ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 339.*
- ³⁹ Тут мається на увазі король аламанів Вадомарій, який у званні дукса управляв потім Фінікією (*Amm. Marc. 21, 3*).
- ⁴⁰ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 252–253.*
- ⁴¹ Пор.: *Or. 18, 106.*
- ⁴² *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 201–202.*
- ⁴³ Констанцій.
- ⁴⁴ Юліан.
- ⁴⁵ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 340–341.*
- ⁴⁶ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 341.*
- ⁴⁷ Див.: інші листи та *Or. 1, 121.*
- ⁴⁸ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 253.*
- ⁴⁹ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 202.*
- ⁵⁰ Мова йде про смерть Констанція II.
- ⁵¹ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 341.*
- ⁵² *Soph. Antig., 127.*
- ⁵³ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 342.*
- ⁵⁴ Покійний імператор Констанцій II.
- ⁵⁵ Юліан.
- ⁵⁶ Християнами (вірніше, тими, хто, перейшов у християнство).
- ⁵⁷ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 343.*
- ⁵⁸ Юліан.
- ⁵⁹ Міф про гігантів, що осмілилися виступити проти богів Олімпу.
- ⁶⁰ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 203.*
- ⁶¹ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 344–345.*
- ⁶² Див.: *Thucyd. Hist. 7, 5.4.*
- ⁶³ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 354.*

- ⁶⁴ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 254–255.*
- ⁶⁵ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 255.*
- ⁶⁶ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 205–206.*
- ⁶⁷ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 271–272.*
- ⁶⁸ 17-та промова Лібанія “Монодія на Юліана” (бл. 364). Лібаній ніби проводить думку, що боги, яким так ревно служив Юліан, прирекли його на смерть.
- ⁶⁹ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 272.*
- ⁷⁰ Юліан.
- ⁷¹ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 353.*
- ⁷² Мається на увазі: *Julian. Or. 7* (“Проти кініка Гераклія”).
- ⁷³ Мається на увазі: *Julian. Or. 5*.
- ⁷⁴ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 273–274.*
- ⁷⁵ Тут мова йде про вплив Александра Великого як прикладу, взірця в діяльності Юліана.
- ⁷⁶ “Фемістокл, син Неокла, спочатку жив безтурботно, після того як побачив Перікла який переміг у Марафонській битві, сильно піднісся духом і, відновивши діяльне життя, викликав загальне захоплення і переміг у морській битві при Саламіні” (P2 I2 B2 ap. Forster).
- ⁷⁷ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 207.*
- ⁷⁸ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 207–208.*
- ⁷⁹ Тобто, грецької й латинської.
- ⁸⁰ Перекладено так, враховуючи незнання Лібанієм латинської мови.
- ⁸¹ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 354–355.*
- ⁸² *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 358–359.*
- ⁸³ Юліан.
- ⁸⁴ *Тірійського старого* – до цього місця в одному з рукописів (*Vindobonensis, XII ст.*) християнський переписувач зробив таку приписку: “*От як ти безумствуєш і говориш дурницю і дійсно грубиш, невідомий Богові, гідний того, щоб тебе висміяли і облювали, ти, найнижчий і пропащий підлесник, захисник фальшивих богів і нечестивості*”. У іншому рукописі (*Laurentianus, 1392 р.*) тут є така приписка: “*А ти, нечистий, за таке нахабство заслуговуєш того, щоб блискавка тебе уразила і вбила*”.
- ⁸⁵ *Тірієць* – мається на увазі Порфирій, родом із Тіру. У одному з рукописів (*Chisianus, XI–XII ст.*) тут дано роз’яснення, що мова йде про Порфирія, і наводяться відомості про нього з лексикону “Свіди”.
- ⁸⁶ Пор.: *Атт. Марс. 21, 4.2.*
- ⁸⁷ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 485–487.*

⁸⁸ 60-та промова Лібанія “Монодія на храм Аполлона в Дафні” (362) збереглася не повністю, з лакунами. Проте в ній чітко простежується натяк на те, що знаменитий язичницький храм знищила рука християнина, вороже налаштованого до культурної спадщини минулого, в той час, як в Антіохію перед походом на персів прибув Юліан.

Храм Аполлона в Дафні, запущений в часи Константина і Констанція і відновлений і оздоблений Юліаном (*Amm. Marc., 22, 13.2*). Під час перебування Юліана в Антіохії він згорів. Заходи по відродженню храмів входили в програму Юліана. Зонара (*13, 12*) повідомляє, що в Тарсі на шляху до Персії Юліан дізнався, що християни розграбували храм Асклепія в Егах і колони використовували для будівництва церкви. Він наказав повернути колони храму.

⁸⁹ Такий переклад паралельного місця проповіді Іоанна Златоуста про святого Вавілу, проти Юліана, § 18 р. 567 В (*cf. Forster, в. т., PS. 314*).

⁹⁰ Мається на увазі Юліан, якому, за переказами, оракул Аполлона віщував трон. За роз’ясненням Іоанна Златоуста, мова йде про мощі мученика Вавіли. В цілому ряді рукописів Лібанія до цього місця приписано читачем наступне роз’яснення: “Він говорить про св. Вавілу, який, будучи похований у Дафні, не дозволяв Аполлону пророкувати; Юліан, ставши імператором, розпорядився викинути звідти святого, і він був викинутий”. Про могилу св. Вавіли і по схолію до цього місця промови Лібанія в рукописах (див.: *Forster. Ad loc.*).

⁹¹ Пор. вище, до § 5-го, місце Іоанна Златоуста з проповіді про святого Вавілу.

⁹² *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 210–211.*

⁹³ 15-та промова Лібанія “Посольське слово до Юліана” (362).

⁹⁴ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 211.*

⁹⁵ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 214.*

⁹⁶ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 215–216.*

⁹⁷ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 42.*

⁹⁸ 1-а промова Лібанія “Життя, або Про власну долю” (380-і).

⁹⁹ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 220.*

¹⁰⁰ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 257.*

¹⁰¹ 16-а промова Лібанія “До антіохійців про гнів імператора” (поч. 363?).

¹⁰² *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 261.*

¹⁰³ Мова йде про конфлікт між Юліаном та антіохійцями.

¹⁰⁴ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 261.*

¹⁰⁵ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 264.*

¹⁰⁶ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 266.*

¹⁰⁷ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 267–268.*

- ¹⁰⁸ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 269.*
- ¹⁰⁹ Можливо, в значенні “торжествувати разом”.
- ¹¹⁰ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 44.*
- ¹¹¹ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 45–46.*
- ¹¹² Див.: *Or. 15, 77* (пор.: *Amm. Marc. 23, 2.5*). Юліан намічав Тарс зупинкою на зворотному шляху з Персії. Амміан зауважує, що бажання імператора збулося: його труп був доставлений в Тарс.
- ¹¹³ Цей лист зберігся, див.: *Ep. 27* (ed. Hertlein). В ньому Юліан описував міста і місцевості, де він зупинявся. В Літарбах, на першій зупинці, він приймав більшість антиохійського сенату (Лібаний не міг брати участь у прийомі, про що він сам говорить в *Ep. 712*, адресованому імператорові). Батни, третя станція від Антіохії, нагадали Юліану антиохійське передмістя Дафну, причому він пригадав промову, присвячену їй Лібанієм (*Or. 60, 298*).
- ¹¹⁴ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 369–370.*
- ¹¹⁵ Див.: *Amm. Marc. 23, 3.1*. Карри, звідки расходились, за словами Марцелліна, дороги в Персію, через Адіабену і Тігр, вліво, через Ассирію і Євфрат, вправо. За А. Марцелліном, Юліан молився тут у храмі Лупи. Про розділення шляхів від Карр див.: *Zos. 3, 1.12*.
- ¹¹⁶ За Зосімом (*I, 1*), на Тігрі залишено 1 000 голплітів. За Магном (каррський літописець, супутник Юліана, який називав тих же вождів цієї охорони, що й Зосім, і А. Марцеллін) у Малали (*pg. 329, 10*) – 30 000.
- ¹¹⁷ Магн у Малали (*pg. 329, 18*) – 1 250 суден. Зосім називає різні судна. Див. також *Amm. Marc. (O. Seeck, Gesca. 4, 343 fg.)*.
- ¹¹⁸ Анафа (*Amm. Marc. 24, 1.6; Zos. 3, 14.2*, з приміткою Мендельсона, в його виданні, *pg. 132, 7*). У Зосіма укріплення на річковому острові.
- ¹¹⁹ *Amm. Marc. 24, 2, 1* – фортеця Тілуга, “висота якої робила її неприступною”, природна твердиня (*Zos. Id, 1, φρουριον δρυσοτατων*) на річковому острові.
- ¹²⁰ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 372.*
- ¹²¹ Див.: *Amm. Marc. 24, 2.9*. За описом § 12, друга стіна Пірісабори (у *Zos. 3, 17 – Βηροαβόοα*) вирізнялася особливою міцністю, бо була збудована з асфальту і цегли.
- ¹²² *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 373.*
- ¹²³ Див.: *Amm. Marc. 24, 3.2*. За Марцелліном, для мостів скористалися також міхами і шкіряними човнами (*Zos. 3, 19.4*).
- ¹²⁴ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 374.*
- ¹²⁵ *Maiozamalclia* (*Amm. Marc. 24, 4.2*; про напад на самого імператора див. у Лібанія нижче; *Zos. 3, 20*).
- ¹²⁶ *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 376–377.*
- ¹²⁷ Навпаки, *Amm. Marc. 24, 5.1* знаходить його збудованим у римському стилі.
- ¹²⁸ Про загорожу (*περίβολος Zos.*) з дикими кабанамі й іншими звірами пор. *Amm. Marc. ibid., § 2 (Zos. 3, 23)*. Обидва автори говорять, що римські стрільці перебили цих звірів.

- 129 Про міста Ассирії взагалі: *Amm. Marc.* 23, 6.23. Про Коху-Селевкію з джерелом, яке утворює озеро з витоком у р. Тігр (24, 5.3). Про Ктесіфон по *Strab.* 16, 743, “в давнину метрополією Ассирії був Вавілон, тепер Селевкія, та, що називається Селевкією на Тігрі; поблизу неї велике поселення, що називається Ктесіфоном”. Див. для цього місця також *Sozom.* 6, 1, який користується промовою Лібанія.
- 130 Про цей з’єднувальний канал (канал Наармальха) див.: *Amm. Marc.* 24, 6.1. У Геродота (*Hist.* 1, 193): “найбільший з каналів судноплавний” (ἡνωπέριτος). Див.: *Polyb.* 5, 51. Згідно *Zos.* 3, 24, “канал викопаний під час походів на персів Траяна, річка Наармалах, впадаючи в нього, виходить в Тігр”. Юліан, як, очевидно, раніше за нього Траян, наказав розчистити стародавній канал.
- 131 *Лібаній. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 378–379.*
- 132 Пор. про це опасіння крутизни і висоти берега у *Zos.* 1, s 1.
- 133 *Лібаній. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 379–380.*
- 134 У *Zos.* 3, 25.7 – 2 500.
- 135 *Zos.* 3, 25.6.
- 136 *Лібаній. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 274–275.*
- 137 Персів.
- 138 *Лібаній. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 381.*
- 139 *Лібаній. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 382.*
- 140 *Amm. Marc.* 24, 7.4; *Zos.* 3, 26.3.
- 141 Див.: *Amm. Marc.* 24, 7.4: на греблю і охорону суден потрібно було 20 000 війська. У Лібанія повідомляється, що судна доводилось рухати вгору, за течією волоком.
- 142 *Лібаній. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 382–383.*
- 143 Див.: *Amm. Marc.* 24, 7.6.
- 144 *Памятники позднего античного ораторского и эпистолярного искусства II–V века / отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. – М. : Наука, 1964. – С. 165.*
- 145 224-ий лист Лібанія написаний у 363.
- 146 Юліан.
- 147 Лист закінчується рекомендацією якогось Андрогатія.
- 148 *Лібаній. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 384–385.*
- 149 Пор.: *Amm. Marc.* 25, 3.
- 150 Про обставини отримання Юліаном рани див. детальніше і точніше у *Amm. Marc.* 25, 3.6 *наст.*; у А. Марцелліна рана нанесена Юліану списом кінного воїна. Він зазначає, що спис застряв у печінці.
- 151 Пор.: *Amm. Marc.* 25, 3.8–9.
- 152 *Лібаній. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 385.*
- 153 Пор. опис останніх хвилин Юліана у *Amm. Marc.* 25, 3.15 *наст.*
- 154 Пор.: *Amm. Marc.* 25, 3.22.
- 155 Пор.: там же, § 20, предсмертної промови Юліана у А. Марцелліна.
- 156 *Лібаній. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 2. – С. 280–281.*

- 157 24-та промова Лібанія “Про помсту Юліана” (379).
- 158 Різні кон’юктури до тексту див.: *Forstei’a. Ad loc.*
- 159 Іовіану.
- 160 Валентініана I і Валента.
- 161 *Лібаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 2. – С. 282.*
- 162 *Лібаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 2. – С. 283.*
- 163 *Аmm. Marc. 25, 7.7 і 13.*
- 164 Перський шах.
- 165 ἀπολνύουσαι (пор.: *Or. 18, 87*).
- 166 *Лібаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 46–47.*
- 167 χωμάζειν (пор.: *Or. 18, 21*).
- 168 Пор.: *Or. 24, 249*: “Момент вимагав надзвичайної відваги з боку тих, хто не хотів загинути від голоду, і всі в сум’ятті дивилися на одного. Він, по-перше, зробив те, що властиво людям у благодушному настрої: вирівняв іподром, скликав вершників на змагання і призначив призи коням, глядачами ж змагань були, таким чином, крім своїх і вороги, одні сидючи внизу, навколо місця змагань, інші з парпетів стін, вважаючи його щасливим як переможця, оскільки він веселиться, а себе через те, що не можуть перешкодити цьому, оплакуючи”.
- 169 Пор.: *Or. 17, 23*.
- 170 *Or. 18, 283*.
- 171 *Лібаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 385–386.*
- 172 Юліана.
- 173 Чутки про те, що Юліан був убитий кимось зі своїх солдатів, підтверджує історик Амміан Марцеллін (*Аmm. Marc. Hist. 25, 6.6*): “і до них (ворогів) дійшов невизначений слух, ніби Юліан загинув від римської стріли”. Лібаній був упевнений, що це – справа рук християн. І ще в 379, через 16 років після смерті Юліана, він у спеціальному зверненні до імператора Феодосія (*Liban. Or. 24 F*) просив розслідувати справу і покарати винних (тут він, зрозуміло, не ризикує називати винуватцями прямо християн). Смерть Юліана, в усякому разі, поза сумнівом, була на руку християнам, які навіть створили міф про те, що Юліана нібито вбив за дорученням християнського Бога ... язичницький бог Меркурій!

Св. Меркурій убиває Юліана. Коптська ікона

- 174 *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 387.*
- 175 *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 388–389.*
- 176 *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань: Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 389–390.*
- 177 Юліана.
- 178 Пор. опис мук Максима Філософа, з якого вимагали гроші, в правління Валента і Валентиніана, у Євнапія (*Vit. Soph.* 59).
- 179 *Ann. Mag.* 26, 4.5. Близкий до Лібанія текст *Zos.* 4, 3.4: “*Варвари за Ренусом, поки живий був Юліан, боялись римського імени, раді були, якщо ніхто їх не турбував на їх території, а лише тільки прийшла звістка про його смерть, піднялися зі своїх місць і почали готуватися до війни з римлянами*”.
- 180 *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань: Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – С. 63–64.*
- 181 2-а промова Лібанія “До тих, хто прозвав мене нестерпним”.
- 182 *Памятники позднего античного ораторского и эпистолярного искусства II–V века / отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. – М. : Наука, 1964. – С. 167.*
- 183 1489-ий лист Лібанія написаний у 363–364 і передає глибину його горя за загиблєм Юліаном.
- 184 Пропуск в рукописі.
- 185 Тобто Юліана.
- 186 Юліан загинув поблизу ріки Тігр на території Вавілонії, а похований у Тарсі (Кілікія).
- 187 *Памятники позднего античного ораторского и эпистолярного искусства II–V века / отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. – М. : Наука, 1964. – С. 167.*
- 188 1491-й лист Лібанія написаний у 363–364 і теж характеризує ступінь його горя з приводу смерті Юліана.
- 189 Якийсь Северін, у 363 прибув у Антіохію, звідки направився в Константинополь.
- 190 Юліана.
- 191 *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1912. – Т. 1. – С. 48–49.*
- 192 363.
- 193 363.
- 194 *εκάτερον. Forster* заповнює τὸν τοδαῶν (пор. нижче *ἰκεῖνους*). Про подагру говорить Лібаній і в листах. В *Ep.* 1074, Модестові, теж хворому на подагру, Лібаній пише, що звернення до бога Асклепія, храм якого був у сусідній Кілікії, полегшило головний біль, але ногам не стало краще (по *Seeck*, у 365 р.); про допомогу богів у застарілому головному болі “я був вражений ним у двадцять років, з тих пір минуло двадцять вісім” (див.: *Ep.* 639, по *Seeck*’у, 362 р.); Деметрію, автору промов на честь Асклепія, як дізнаємося з *Ep.* 648, Лібаній у 362 надсилав до бога молитися за себе брата в Тарс, у знаменитий тамтешній храм Асклепія (*Seec*’у); похвальна промова на честь Асклепія Акакія (*Ep.* 607); про лікування Акакія за допомогою бога (*Ep.* 319).
- 195 *Либаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1912. – Т. 1. – С. 71–72.*
- 196 *Magister militum* франк Ріхомер восени або на початку зими 383 прибув в Антіохію (*Silvers.* – *S.* 157). Листи до нього Лібанія (*Ep.* 785; 891; 926; 944) відносяться (по *Seeck*’j *CS.* 257) до 368–391. В 384 він був консулом. Зосім (*IT* 54) повідомляє, що дружба Ріхомера з ритором Євгенієм визначалася освіченістю останнього (οἰα οφῶδοα χαριεῦτα καὶ ἄστεϊον). Звідси і прихильність Рі-

хомера до Лібанія. В свою чергу Лібаній в своїх листах до Ріхомера згадує, як про свято, про час свого знайомства з ним. Так, особливо, в *Ер. 926*: “Згадуючи про тих багатьох і великих знаках уваги, якими ти мене шанував, з’явившись сюди, і вважаючи себе зобов’язаним відплатити за них, не можу віддати справою, але, бути може, тією чи іншою промовою і словами, як і в даному листі. Я бажаю, щоб твоя душа, яка завжди незмінно простувала по шляху добротності, збуджувала захоплення людей, догоджала богам, простягала руку допомоги чесним людям у нещасті, піднімала їх, допомагала їм, а порочних не тіснила в разі їх падіння, але і не захищала їх”. *Ер. 944*: “Багато чого і не раз приходять мені на пам’ять ті свята і ті дні, які дали мені можливість проводити час у твоєму товаристві, і я шаную ті дні, називаючи їх святами, небезпідставно. Ти, з’явившись до нас, і в своїх побаченнях зі мною, робив для нас наші бесіди солодшими за мед, так що одні йшли сповнені достатку, а інші за тим же з’явилися. І всяка скорбота бігла, ти давав джерело радості. А більше інших отримував я, якого ти завжди шукав і запрошував, і який вислуховував біля стіни промови, яких інші не чули. З того часу зародилася у мене і в міста любов до тебе зміцніла, залишається і ніколи не зміниться. Ми радіємо твоєму благополуччю, а негаразди твої зустрічають з нашого боку відповідне ставлення, наші благання летять до богів, щоб усюди ти насолоджувався кращою долею; нехай знову з’явишся ти з божественним імператором сюди і знову вступиши в улюблену Аполлоном Дафну, яку ти шанував прогулянкою туди і уважним оглядом, і при тому в плинні одного дня, гадаю, так як справи закликали тебе до себе, не можна було присвятити Дафні більше часу. Дарувати нам цю справу богів, святинь яких багато в місті багато і в околицях його”. Ті ж спогади про дружбу і цікаві бесіди – у вступах *Ер. 891 і 785*.

¹⁹⁷ Лібаній. *Речи* : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1912. – Т. 2. – С. 284–285.

¹⁹⁸ Лібаній. *Речи* : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1912. – Т. 2. – С. 286–288.

¹⁹⁹ Лібаній. *Речи* : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 199–202.

²⁰⁰ 30-та промова Лібанія називається “До імператора Феодосія на захист храмів” (379).

²⁰¹ Місті – Антіохії.

²⁰² Максенцій, пор.: *Zos. 2, 10*.

²⁰³ Ліцінія; пор.: *Zos. 2, 28*.

²⁰⁴ Пор.: *Or. 62 F Coutra institutionis irrisores § 8, vol. IV pg. 350,9* “Один (Константин – І. М.) позбавив богів багатства, другий (Констанцій – І. М.) зруйнував доценту храми і, знищивши великий священний закон, віддався відомому нам напрямку, поширюючи безчестя від святинь і на красномовство”.

²⁰⁵ *Cod. Theod. 16, 10.3* “quamqu: in omnis superstitione penitus eruenda sit, tamen et volumus ut adces templorum quae extra muros sunt positae intactae incorruptaeque consistant”.

²⁰⁶ Про Юліана пор.: *Or. 18, 11*.

²⁰⁷ Феодосій І.

²⁰⁸ Лібаній. *Речи* : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 202–203.

²⁰⁹ Лібаній. *Речи* : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 205.

²¹⁰ Лібаній. *Речи* : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 206.

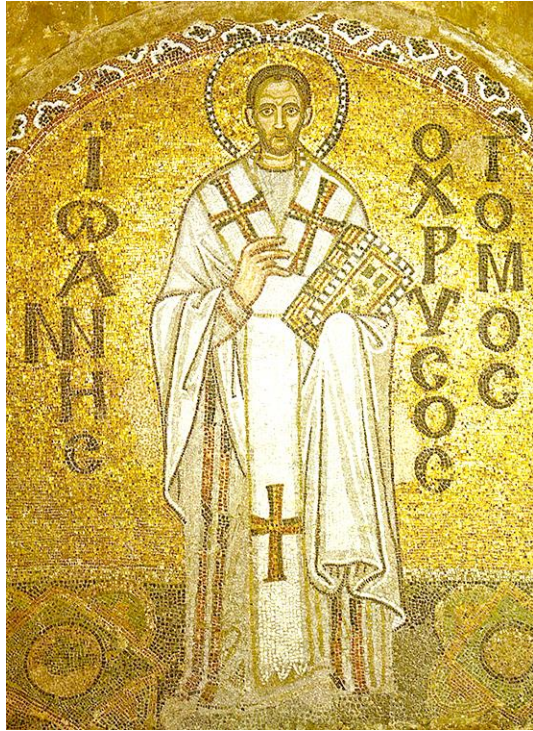
²¹¹ *Лібаний. Речи : в 2 т. – Казань: Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 207.*

²¹² Мова йде про християн-начальників, які чинили самосуди над язичниками. Засуджуючи їх діяльність, Лібаній навчав ряд юнаків (у тому числі Іоанн Златоуст), які згодом стали відомими християнськими діячами.

²¹³ *Лібаний. Речи : в 2 т. – Казань: Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 208–209.*

²¹⁴ *Лібаний. Речи : в 2 т. – Казань : Типо-литогр. Имп. ун-та, 1914. – Т. 1. – С. 212.*

²¹⁵ Щодо характеристики ставлення Лібанія до Юліана, крім Монодії на Юліана (*Or. 17*), Посольського слова до Юліана (*Or. 15*; див. також: *Ep. 736*; *Forster, pg. 114 u. 2*), Вітальної (до нього ж) промови (*Or. 13*), промови за Арістофана (*Or. 14*), промови До антиохійців про гнів імператора (*Or. 16*), Надгробної промови (епітафії) Юліану (*Or. 18*), Про помсту Юліана (*Or. 24*), До Полікліта (*Or. 37, § 4 наст.*) див.: багато листів Лібанія, частиною звернених до Юліана: *Ep. 13* (радість Лібанія з приводу поправлення здоров'я Юліана: “Що може мені бути миле, коли ти страждаєш?” (пор.: *Ep. 33* з приводу землетрусу в Нікомедії, причому Лібаній говорить про свої часті бесіди з Ельпідієм про Юліана); *Ep. 372* (з приводу перемоги Юліана над алеманами в

Іоанн Златоуст. Візантійська мозаїка

Галлії в березні 358, де Лібаній говорить про те, що влада не змінила Юліана, і про його щедрості до друзів; *Seeck, S. 345*); *Ep. 525*; *Ep. 670* (з приводу милості Юліана Арістофану – пор.: *Or. 14*, де Лібаній говорить про прихильність до себе Юліана; пор.: 1588 – про редакцію його cod. Vossian., *Seeck, S. 33*); *Ep. 712* (де згадується про образу Юліана антиохійцями і Лібаній говорить про свою бесіду про нього з Алкімом і про уявне її продовження, після того, як залишається наодинці (363 р.) (*Seeck, S. 396*), пор.: *Ep. 722* з приводу призначення Юліаном при від'їзді його з Антіохії консуляром Сирії Александра з Геліополя; *Ep. 1035* (де Лібаній згадує про те, як Юліан приймає до серця образи одному). Про свої листи до імператора й обережності в їх публікації каже Лібаній в *Ep. 1330* (364 р.). Характерним для відносин між Лібанієм і Юліаном є опис їхньої зустрічі після довгої розлуки (*Ep. 648* у 362 р.). Хвала правлінню Юліана, як царству правди (*Ep. 701*). В ряді листів простежуються смуток і пам'ять за померлим, висока оцінка покійного Юліана (див.

Ер. 866, 1474, 1475 і особливо Ер. 1061 лист до Фемістія, а також Ер. 1062, 1218, 148S, 1489, 1186, 1351, 1294).

3.3. Фемістія

Фемістія “Євфрадес” із Колхіди (бл. 317 – бл. 388) – видатний грецький ритор і філософ. Син філософа Євгенія з Пафлагонії. Народився в Пафлагонії чи в Колхиді поблизу Фасіса. Навчався в Колхідській школі і в Константинополі. З 345 – двірський оратор, синклітик. У 357 був направлений сенатом з Константинополя в Рим, де вручив вінок і виголосив промову Констанцію II на честь 20-річчя його правління. Згодом – політичний діяч, близький до Юліана, від якого отримував різні посади. Пізніше він проголосив промову імператору Іовіану (363–364). У 377 – посол Валента до імператора Граціана (367–383) в Рим. Епарх Константинополя (384). Схилився до неоплатонізму й перипатетизму. Був язичником і одним з вождів “язичницької партії”. При цьому його цінували всі імператори. На честь Фемістія було встановлено статую. Дійшли 34 (з 36-ти) його промови та 4 коментарі на твори Арістотеля.

Текст

Them. Or. 3¹. “(3). Що ж йому², – як і іншим, – достовірно відомо і чим же він захоплюється? Не величиною твоєї³ держави – адже і в Нерона вона була не меншою”.

Them. Or. 12⁴. “(12). Немає нікого⁵, наймудріший імператоре, хто не схвалював би цілковито твоє рішення залучати до себе кожного, в кому є що-небудь добре. Ти вірно розсудив, що міцність правління ґрунтується на моральних підвалинах тих, хто, крім справедливості та інших похвальних властивостей, нічого більше не вважає прекрасним або бажаним.

Кожний має славу такого ж, як і ти, з ким йому приємно спілкуватися, а для здобуття людської прихильності немає нічого краще, як добра слава. У любові громадян головна запорука міцності влади. Ти вже досяг того, про що жадібно мріють і твердять усі народи: хоча ти усував охоронців з варварів та іноземців, яким жорстокі, люті тирані зазвичай доручають свою охорону; життя твоє проте в повній безпеці від усіляких підступів і змов, і всі смертні, де б вони не були, всі, кого твоя доблесть і милість богів підпорядкували твоїй владі і

державі, об'єднані таким зв'язком, як рівність в правах, радіють, що їм випало на долю жити під час твого правління.

Ніякими хитрощами не може прокрастися ближче до тебе підлесник, убивця, взагалі ніхто з замішаних у злочинах або з винних у якій-небудь мерзоті. Всім відчайдушним і злочинним людям ти, божественною мудрістю твоєї душі, заклав доступ до твоєї дружби, але відкрив його тим, хто святістю вдач і спогляданням піднесеного наслідують життя богів, ще не покинувши людської плоті. Нехай інші заради свого порятунку і для залякування громадян спираються на збройні загони – ти, в твоїй непорочності, спокійний, оточений найбільшою любов'ю всіх народів. Твій імператорський чертог сповнений мудрості Нестора, свободи Діомеда.

Саме цим і треба було відзначити нове правління: ти не визнав за можливе на початку свого правління що-небудь зробити і про що-небудь думати, перш ніж не будуть встановлені для людського роду, пригніченого загальними розбіжностями в думках, рятівні закони про релігію. Ти вирішив, що якщо закласти основу, ретельно дослідивши справу і передбачивши всі наслідки, виконання інших твоїх завдань, немов спорудження будівлі, буде вже не надто важким. Тому ти наказав, щоб у релігійних питаннях кожен керувався власним вибором і щоб насильством або погрозами нікого не змушували переходити у віросповідання, яке не схвалюється ним.

Ти розумієш, що не у владі государів примушувати до всього, що їм буде завгодно, підпорядковані їм народи: є щось таке, до чого людей не можна примусити ніяким чином, якщо вони того не хочуть. Сюди відноситься як вся взагалі область моральності, так і передання і почуття, що стосуються вшанування богів.

Насильно зробити людину хорошою ти не в змозі: адже доброчесність є властивість, залежна від моєї волі, і ти не можеш змусити мене відчувати по відношенню до чого-небудь такі почуття, яких я не хочу відчувати. Усім тим, що пов'язане з роботою і з застосуванням членів нашого тіла, можна наказувати і розпоряджатися насильно, але рух думки і залежні від цього поняття і душевні властивості вільні і не обмежені. Щоб я сам зробив зі своїм тілом що-небудь таке, чого я не схвалюю, до цього ти, мабуть, можеш мене примусити, але щоб я зробив це охоче – немає такої сили, таких страшних погроз, таких жорстоких страт, які могли б мене до цього спонукати. Раз це вірно щодо тіла, то вже зовсім неможливо присилувати душу: хто змусить її з доброї волі повірити в те, чого вона не схвалює?

Немає нікого на землі більше за тебе, імператоре, і немає нікого сильнішого: проте не знайдеться людини настільки смиренної, настільки слабосильної, щоб ти міг наказом чи тортурами змусити її полюбити тебе, – тільки за її власної волі може в ній виникнути така любов. Раз ти нікого не в силах змусити проти його волі шанувати тебе, хоча ти знаходишся тут, на очах у цілого Всесвіту, то як же б

ти своїми указами та постановами міг запровадити в душі всіх бажане тобі благочестя⁶ і шанування Бога, який весь час вислизає від нашого погляду? На пам'яті наших батьків бували такі государі, які ні з чим не рахувалися, які намагалися насильничати над людськими душами, намагаючись нав'язати всім проти їх волі ту релігію, якої дотримувалися самі⁷.

Але вони досягли тільки того, що змусили багатьох зі страху перед покаранням приховувати свої почуття і нікого не переконали. Люди боялись не Бога – як того колись в Афінах, але всі стали Ферменами⁸. А згодом виявилися справжні почуття підданих: як полум'я, пригнічене на деякий час, раптово прорвавшись, спалахує і палахкотить, так і після тимчасової облуди люди, які лише для вигляду шанували релігію імператорів, стали вільно висловлювати свої погляди на прояви Божества. Адже жодна облуда не може бути тривалою, а облудне все те, що викликане страхом і йде не від серця.

Отже, мудро тобою постановлено, щоб кожен прилучився до того віросповіданням, яке йому уявляється переконливим, і в ньому шукав би заспокоєння для своєї душі. Цей закон не тобою вигаданий першим: він народився на світ, як тільки з'явилися люди, а тому в усі століття був освячений Богом. Адже Бог вклав поняття про себе в уми всіх людей, навіть диких і варварів, і так усіх наділив прагненням до благочестя, що його не можна знищити ні доказами, ні силою. Але ні способу, ні шляху бажаного йому богошанування він не запропонував. Той, хто застосовує насильство, той бореться з законом, даним і Богом, і природою, і намагається забрати у людей ту владу, яку їм дарував Бог. Втім, ця праця марна: не може бути стійким і непорушним те, що суперечить природі, і лише незначний час здатні існувати подібного роду закони, – якщо тільки можна їх назвати законами, – а потім вони самі собою відпадають.

Так трапилося, – читаємо ми в книгах, – із законами Камбіза⁹ та інших, які намагалися порушити закон Божий: їм ледь довелося пережити самого законодавця. А закон Бога – він разом із тим і твій – не можна скасувати за наказом людей: він веде свій початок з незапам'ятних часів, поширений однаково серед усіх народів і залишиться й надалі на віки вічні священним і непорушним. Бо це Божий закон, що волю нашу не можна зламати ніякою необхідністю і заборонити їй, незалежній і вільній, іти по тому шляху піднесеного й священного вшанування вічного верховного розуму, який вона сама обере. Цього не вирвати з надр душі ні вилученням майна, ні дибою, ні кілками, не вразити ні мечем, ні вогнем, не знищити навіть якнайсумнішому постарінню. Правда, саме тіло може бути піддане тобою страті і вбите, але дух – який або сам Бог, або породжений Богом – не можна приборкати ні кайданами, ні побоями, ні позбавити життя; якщо ти звільниш його від кайданів тіла, він, ніби йому надали вели-

ке благодіяння, радісний, бадьорий, у повному володінні своєю свободою, за Божественним законом полине в небесні краї, де немає чого боятися ні лютості тиранів, ні меча катів, і буде насолоджуватися спокоєм, хоча б і не в силах був передати своїх почуттів людською промовою.

Я думаю, імператоре, що ти по своїй мудрості відкрив навіть причину цього Божественного закону і тому неухильно дотримуєшся його. Ти, зрозуміло, бачив, що зазвичай приходять у занепад усе, чого не зачепили людські пристрасті й суперечки. Мистецтво, настільки необхідне і таке, що дає насолоду в житті, ніколи б не досягло такої висоти і витонченості, якби не було розбіжності в смаках художників і ніби змагання між ними. Та й сама філософія, мати всіх достопохвальних мистецтв, виникнувши майже що з нічого, хіба не завдяки розбіжностям учених людей так розвинулася, що нема чого, здається, додати до її досконалості? Взагалі, справа полягає ось у чому: змагання й суперечки між людьми посилюють їх працьовитість і розпалюють завзяття. Навпаки, млявість і душевну відсталість приносить звичка погоджуватися з усіма у всьому і ні з якого приводу не приходити в зіткнення з протилежними поглядами. Це і є та суперечка, надзвичайно корисна для життя людей, яка описана Гесіодом у дуже витончених віршах¹⁰.

Наведене міркування стосується релігії точно так само, як і всіх мистецтв, усіх наук, всього, чим варто займатися і що варто вдосконалити. У нас не було б, мабуть, і тіні релігії, якби у всіх смертних завжди були б одні й ті ж звичаї при жертвоприношеннях і одні й ті ж священодійства. Нині завдяки відмінності думок аж до наших днів релігійне завзяття все посилюється і зростає; воно збережеться і надалі на вічні часи. Всі, хто змагається в бігові, з усіх сил намагаються добігти до судді, щоб від нього отримати нагороду, а проте не всі дотримуються одного і того ж шляху: той починає свій біг звідси, цей звідти. Подібним чином ти гадаєш, що і в житті, немов би на змаганні, є якийсь великий, справжній охоронець і правитель, але до нього йдуть не одним шляхом – є шлях тернистий, є більш рівний, є звивистий, є прямий, але всі вони сходяться під кінець – ніби в загальному пристанищі. А бадьорість і прагнення рухатися швидше виникають саме від того, що не всі користуються одним і тим же шляхом, але кожному надано йти тим, яким він захоче. Якщо ти залишиш тільки один шлях, загородивши і виключивши інші, то, звичайно, раз уже немає місця, ти заженеш усіх у тісноту і зменшиш бажання змагатися в бігові.

Це не нове – така була споконвіку людська природа, і той, хто склав вірш:

“По-різному в різних людей богам відбувалася служба”, – жив ще до Гомера. Сказати поправді, самому Богові не може бути приємною така погодженість у думках, якої домагаються неосвічені люди;

він сам перешкоджає цьому і, мабуть, зовсім не хоче злити всі думки воєдино. Адже утаємниченістю, як каже Геракліт, відрізняється природа – а тим більше Бог, повелитель і творець природи. Так як він віддалив себе від нашого пізнання і не дозволяє досягнути себе нашому розумові, то це явно доводить, що він не вимагає від усіх людей одних і тих же релігійних установлень, але надає кожному можливість мати свою власну – не за чужою вказівкою – думку про Бога. Звідси постає також і те, що в людських душах виникає все більше і більше захоплення перед божественним началом і все більш і більш благочестиве вшанування його вічної величі. Буває навіть, що ми нехтуємо і ні в що не ставимо все вже досягнуте звичайним розумінням і доступне йому, і, навпаки, високо цінується нами і приводить нас у захоплення те, що за своєю піднесеністю перевищує нашу здатність розуміння.

Наведу приклад, близький тобі, імператоре. У твоєму війську є підрозділи і різні військові посади: є преторіанці, легіонери, вершники, піхотинці, пращники, стрільці з лука. У тебе є наближені, пов'язані з тобою службою, яким ти довіряєш усі свої задуми. Одні стоять далі від тебе, другі вважають себе щасливими, якщо знайомі хоча б з ким-небудь із твоєї свити, треті ледь знають тебе в обличчя, четвертим навіть і це не випало на долю – вони тільки з чуток, завдяки слухам, знають твоє ім'я, і такою є, безперечно, велика частина твоїх підлеглих. Проте, при всій відмінності посад і станів, усі вони залежать від тебе, чекають твого помаху, визнають тебе своїм правителем, даним їм згори, і пишаються тобою. Тобі слід вважати, що і владика і правитель усього цього Всесвіту теж насолоджується таким розмаїттям. Він бажає, щоб у єгиптян була одна форма релігії, у греків друга, у сирійців знову-таки інша. Втім, і в самих сирійців вона не одна для всіх – вони дотримуються різних вірувань і розходяться навіть у забобонах.

У великих будинках бувають і вільні, і раби; серед тих й інших можна виявити дивовижне розмаїття прагнень, суджень і природжених властивостей – це зовсім не ганьбить будинок, нітрохи не ображає пана, навпаки – це на рідкість прикрашає будинок, та й сам пан знаходить у цьому чималу відраду. А вся ця споруда, окреслена межами неба, так званий світ, є якимось великим чертогом, на чолі якого стоїть саме піднесене начало, віддалене від будь-якої зустрічі з матерією, – його-то ми і позначаємо загальновідомою назвою – “Бог”. Він бажає, щоб увесь людський рід, наче його домочадці, благоговійно шанував його як пана, а проте він ні в кого не викрадає свободи користуватися своїм розумінням, навпаки, йому надзвичайно приємно і радісно бачити, як нескінченна безліч людей, розсіяна по всьому Всесвіту, стікається навперебій, щоб вшанувати його по-різному, кожен на свій лад. Він вважає, що саме це якраз і служить його славі та прикрашенню.

Яке ж безумство домагатися того, щоб усі люди, проти своєї волі, дотримувалися одних і тих же переконань! Цього зробити не можна, та якби й можна було, то не слід. Твоє рішення більш мудре, імператоре: ти нікого не позбавляєш його переконань, але надаєш свободу вибору, так щоб людей не притягували до відповідальності за найменування і форму їх релігії, за звинуваченням або в сіянні смути в державі, або в таємних злочинах. На мою думку, цей закон кращий і корисніший для всієї держави, ніж навіть нещодавно укладений договір з варварами¹¹. Договором ми домоглися миру з варварами й чужоземцями, а завдяки твоєму закону усунуті всілякі робрати і внутрішні чвари, від яких ми так страждали. Адже в минулому, як ти прекрасно знаєш, ми були страшніші для самих себе, ніж будь-яка кіннота або піхота зовнішніх ворогів: доноси, за допомогою яких одне віросповідання нападало на інше, приносили державі більше шкоди, ніж напади всіх варварів на наші області. Тому, імператоре, дозволь вагам стояти рівно, не роби одну чашку вагів важчою за іншу, так щоб усі люди, якої б релігії вони не дотримувалися, однаково і одностайно просили в Бога довголіття й благополуччя твоєму правлінню”.

Коментар

¹ *Поздняя греческая проза / сост. С. Поляковой. – М. : ГИХЛ, 1961. – С. 624.*

² Філософу Фемістію. Промова носить назву “Посланняцьке слово про Константинополь, виголошене в Римі”.

³ Імператора Констанція II (337–361).

⁴ *Поздняя греческая проза / сост. С. Поляковой. – М. : ГИХЛ, 1961. – С. 628–633.*

⁵ Промова носить назву “Валенту про віросповідання”. Вона дійшла до нас у латинському перекладі і багатьма вченими вважається неавтентичною. Як би там не було, її назва – плід непорозуміння: адже імператор Валент (364–378) відзначався крайньою релігійною нетерпимістю. Справжній адресат промови – імператор Іовіан (363–364), який відмінив закони Юліана проти християн, проте терпеливо ставився і до язичництва, і намагався припинити розбрат у надрах церкви.

⁶ Мова йде про християнську релігію.

⁷ Натяк на християнських імператорів – Константина I Великого (306–337) і Констанція II (337–361) – і на реставратора язичництва Юліана (361–363).

⁸ Учень Сократа; прагнучи до влади, він не хестував ніякими засобами і неодноразово примикав у своєкорисливих цілях до ворожої йому партії.

⁹ Перський цар (VI ст. до н.е.), який переслідував релігію підкореного ним Єгипту.

¹⁰ Див.: *Hesiod. Opp. et dd. 11* наст.

¹¹ Іовіан уклав мирний договір із персами.

3.4. Імператор Юліан

Флавій Клавдій Юліан “Апостат” (17.11.331–26.06.363) – римський імператор (3.11.361–363), “філософ на троні”, письменник, оратор, адміністратор і видатний полководець. Онук імператора Константина I (306–337). Народився в Константинополі. Матір втратив у 332, батька й родичів було страчено в 337. Навчався в грецьких учителів. Зростаючи під опікою аріан і вбивць батька, Юліан змушений був прикидатися християнином. У 345–351 він перебував у засланні в замку Мацеллум (Каппадокія). Потім у Малій Азії познайомився з неоплатоніками і став їх послідовником. Тяжів до ідеї “язичницького монотеїзму”. Після страти його брата цезаря Галла (351–354) ледве уникнув карі. Навчався в Афінській Академії (354–355). Таємно посвячений в Елевсінські містерії (355). Нездатний одноосібно управляти державою, імператор Констанцій (337–361) оженив його на своїй сестрі Єлені і призначив цезарем Галлії (355–360). Юліан успішно воював з варварами, провів ряд реформ. Через інтриги Євсевії, жінки Констанція, померли жінка і син Юліана. У відповідь на підступні дії Констанція повсталі легіони в Паризіях проголосили Юліана імператором (360). Він відкрито порвав з християнством і вирушив у похід проти Констанція. Останній несподівано помер і Юліан посів престол (361). Як реформатор, він відродив язичництво, підтримував античну культуру. У 362 вирушив у Антіохію, а весною 363 – в похід на Схід. Наніс ряд поразок персам, але був смертельно поранений у битві поблизу Маранги за Тігром. Похований у Тарсі. Християнами прозваний “Відступником”. Збереглося бл. 2/3 його творів, переважно грецькою мовою: – трактати, промови (8), панегірики, послання, поезії (6), листи (Epist., 87), декрети, сатири (2).

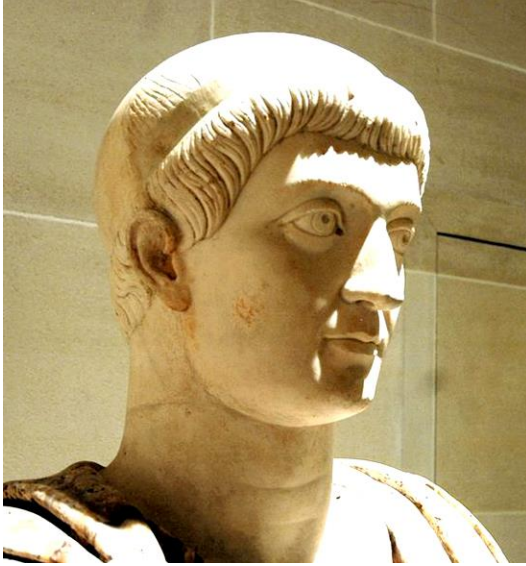
Текст

Cod. Theod. 16.2.13¹. “Констанцій Август і Юліан Цезар Леонтію².”

Ми наказуємо, щоб незмінно зберігались особливі права, даровані Церкві і клірикам міста Рима. Прийнято за чотири дні до листопадових [ід] в Медіоланумі в IX консульство Констанція Августа і II консульство Юліана Цезаря³.

Cod. Theod. 16.2.14⁴. “Констанцій Август і Юліан Цезар Феліксу, єпископу⁵.”

Нехай щодо кліриків не допускаються будь-яка несправедливість неналежної вимоги і нечестивість невірною стягнення, і висунута їм вимога виконати нижчі повинності нехай буде нікчемною.

Констанцій II

І тоді як торговці закликаються до якого-небудь належного надання, нехай нікого з кліриків не зачіпає занепокоєння подібного роду; якщо ж вони щонебудь нажили завдяки або ошадливості, або передбачливості, або за рахунок торгівлі (звичайно, благопристойної), личить, щоб це було вжито на потреби бідних і страждених, або, точніше кажучи, нехай вони вважають, що те, що можна буде придбати і зібрати з їх майстерень або крамниць, зібрано задля віри.

1. Також і щодо їх людей, які займаються торгівлею, в установленнях божественного принцепса, тобто Нашого батька, з різноманітним піклуванням передбачається, щоб ті ж клірики в надлишку мали багато особливих прав.

2. Таким чином, нехай вищеназваних осіб не стосується обов'язок нести надзвичайні повинності і всякий [пов'язаний з ними] тягар.

3. Нехай також вони не притягуються до виконання повинностей для державної пошти, ні їх майно, ні їхні речі.

4. Нехай подібного роду переваги поширюються на всіх кліриків, щоб подружжя кліриків, також їхні діти і службовці, тобто рівним чином і чоловіки і жінки, а також і діти останніх завжди залишалися звільненими від цензів і були звільнені від подібного роду обов'язків.

Прийнято за 8 днів до грудневих ід⁶ у Медіоланумі, зачитано по протоколах за 5 днів до січневих календ у IX консульство Констанція Августа і II консульство Юліана Цезаря⁷".

Julian. Ep. 12⁸. "Пріску⁹.

Якщо твоя милість серйозно намірилася з'явитися до мене, то настав момент з Божою допомогою зважитися і послішити, а то деяким пізніше у мене, можливо, не буде часу. Дістань для мене все написане Ямвліхом до тезки¹⁰ – тільки ти можеш це зробити, адже у свекра твоєї сестри є дуже хороший рукопис. Якщо я не наробив помилок, поки писав цю частину, то це для мене – чудовий знак.

Благаю тебе – не давай прихильникам Феодора безперестанку повторювати тобі, що Ямвліх, який воістину божественний, який стоїть на третьому місці після Піфагора і Платона, був нібито честолюбцем¹¹. І хоча й зухвало відкривати тобі те, що я думаю, одержимих Богом зазвичай вибачають за зухвалість. Сам я в захваті від Ямвліха у філософії, а від його тезки – в теософії, і слідом за Аполлодором вважаю, що поряд з ними інші нічого не варті.

А що стосується зібраних тобою праць Арістотеля, то я тобі скажу, що ти сам змусив мене називатися твоїм учнем, хоча я й не маю на це права. Адже якщо тірієць¹² багатьма своїми книгами зміг трохи посвятити мене в логіку, ... то ти своєю однією книгою з філософії Арістотеля зробив мене, можливо, вже не просто “тірсоносцем”, а “ваххантом”¹³. Чи правду я кажу? Приїжджай, і ти побачиш, як багато праць написав я за минулу зиму у вільний час”.

Julian. Ep. 13¹⁴. “Пріску¹⁵.”

Отримавши написане тобою, я негайно ж послав Архелая¹⁶, давши йому листи до тебе і посвідчення¹⁷, як ти просив, з довгим терміном користування. Якщо ж ти захочеш подивитися, яким є океан, то тобі, з Божою допомогою, буде надано все, що потрібно, якщо тільки не побоїшся галльського невігластва та зими. Але це буде так, як завгодно Богові. Я ж клянусь тим, хто для мене є Подавачем усіх благ і Спасителем¹⁸, що хочу жити тільки для того, щоб бути чим-небудь корисним вам. Коли я кажу “вам”, я маю на увазі справжніх філософів, до числа яких, як ти і сам прекрасно знаєш, ти належиш; тобі відомо, як я тебе і полюбив, і люблю, і хочу бачити. І нехай береже тебе на довгі часи здоровим Божественне провидіння, брате мій, бажаний і улюблений! Вітаю прекрасну Гіппію¹⁹ і ваших дітей”.

Cod. Theod. 16.2.15²⁰. “Констанцій Август і Юліан Цезар Тавру, префекту преторія²¹.”

Рішення, [прийняте] на Арімініумському соборі²² в результаті обговорення, що відбулося з приводу привілеїв церков і кліриків, полягає в тому, щоб обтяжені повинностями землі, які вважаються власністю Церкви, були звільнені від публічних повинностей; [це рішення було прийнято,] коли [подібне] занепокоєння [вже] припинилося, оскільки Наше розпорядження його щойно скасувало.

1. Кліриків же і тих, кого нещодавно почали називати могильниками, личить вважати звільненими від нижчих повинностей і від торгового збору в тому випадку, якщо вони за допомогою незначної торгівлі набувають собі тільки мізерну їжу та одяг; інші ж, чиї імена виявилися включеними в список торговців у той момент, коли відбувався збір податків, нехай визнають за собою обов'язки і податки, якими обкладаються торговці, адже вони приєдналися до спільноти кліриків пізніше.

2. А щодо тих кліриків, які володіють землями, нехай Твоє Ви-сока Гідність жодним чином не тільки не приймає рішення, щоб вони звільняли від обтяження чужі землі, але також і за те, чим вони самі володіють, нехай вони самі примушуються до сплати державних податків. Таким чином, ми наказуємо, щоб усі клірики – власники земель, які принаймні мешкають у провінції, взяли на себе сплату державних податків, особливо тому, що при дворі Нашої Милості ті єпископи, які прибули з різних частин Італії, а також ті, які прибули з Іспанії та Африки, визнали, що абсолютно справедливо, щоб, за винятком тих обтяжених повинностями земель, [про які] заявлено, що вони належать Церкві, всі клірики повинні залучатися до несення усіх повинностей [за землю] і надання транспорту. Прийнято як лист напередодні липневих календ у Медіоланумі²³ в X консульство Констанція Августа і III консульство Юліана Цезаря²⁴”.

Julian. Ad sen. et pop. Athen., 3²⁵. “(3). Все це наспівували нам у вуха як під час нашого ув’язнення в каппадокійському селищі, коли до нас зі сторони нікого не допускали, так і потім, коли брата викликали з вигнання, а мене, ще підлітка, відірвали від моїх шкільних занять”²⁶.

Julian. Ad sen. et pop. Athen., 4²⁷. “(4). Але Констанцій на догоду євнуху, своєму постільничому і своєму повару, видав на смерть у руки негідників свого родича, цезаря, чоловіка своєї сестри²⁸, батька своєї племінниці, людину, на сестрі якої він сам був жонатий першим шлюбом²⁹, людину, пов’язану з ним волею богів такими тісними узами спорідненості”.

Julian. Ad sen. et pop. Athen., 12³⁰. “(12). Він³¹ присилає до мене якогось Епіктета, єпископа галлів, щоб створити мені безпеку. ... Насамперед я вшанував богів, які бачать і чують усе. Я приніс богам жертви, прохаючи про успіх своєї справи...”.

Julian. Caesar.³² “Я аж ніяк не здатний ні вижартовувати, ні пародіювати, ні висміювати”³³.

[Юліан гумористично передає розповідь, почуту ним нібито від Меркурія, про бенкет богів з нагоди Сатурналій, на який були запрошені і цезарі. Боги всілися за стіл, а цезарі входять один за іншим, і божок Силен, який грає тут роль розпорядника й блазня, зустрічає кожного, хто входить, яким-небудь уїдлигим жартом. У зв’язку з зауваженням Сілена, що всі римські імператори разом узяті не варті одного Александра Македонського, ображений Ромул пропонує влаштувати змагання. До змагання допущені Александр, Цезар, Август і Траян, як представник філософів Марк Аврелій і, нарешті, на вимогу Вакха, представник бонвіванів³⁴ імператор Константин. Останнього, втім, у самий зал не впускають, він залишається в

фойє. Учасники змагання виголошують на свій захист відповідні промови, після яких кожному пропонують сказати, що він вважав своїм життєвим завданням. Коли черга доходить до Константина, той заявляє, що він вважав найвищим благом] “багато накопичити, багато дарувати, служити власним насолодам і насолодам друзів”.

[Боги ніякого рішення не виносять. Зевс, пошептавшись із Сатурном, пропонує кожному приєднатися до того чи іншого бога, залежно від своїх нахилів, і віддатися під його заступництво].

“Після цього оголошення Александр підбіг до Геракла, **Октавіан**³⁵ – до Аполлона. Марк [Аврелій] міцно вхопився за Зевса і Кроноса. Цезаря, який бігав довго в нерішучості, великий Арес і Афродіта, зглянувшись, підкликали до себе. Траян підбіг до Александра, щоб сісти з ним. А Константин, не знаходячи серед богів прообразу своєї поведінки, побачивши поблизу богиню зніженості, підбіг до неї. Та прийняла його ніжно, обхопила його руками, потім, одягнувши його в строкатий пеплос³⁶ і нарядивши його, підвела до Розкоші; тут він застав і сина свого, який усім виголошував: “Хто спокусник, хто вбивця, хто грішний і гидота, сміливо сюди! Я омий його цією водою, і він стане чистим, і, якщо він знову виявиться винним у тих же злочинах, я знову зроблю його чистим, якщо він вдасть себе в груди і поб’є по голові”.

[Константин був дуже задоволений, що зустрів її, і повів із собою синів зі зборів богів. Але його, так само як і дітей, переслідували жорстокі демони нечестивості, бажаючи помститися за кров близьких, доки Зевс не дав йому перепочинку заради Клавдія³⁷ і Констанція]”.

Julian. Ep. 31³⁸. “Проересію, софісту.

Чому ж я не збираюсь вітати прекрасного Проересія³⁹, мужа, багатого даром слова, як насичені водою ріки, що виливають свої води на рівнини, який змагається в красномовстві з Періклом, але, на відміну від нього, не турбується і не “збуджує Елладу”⁴⁰? І не треба дивуватись, якщо я, звертаючись до тебе, наслідую лаконській стислості. Адже вам, мудрецам, личить складати великі й дуже довгі промови; з нас же вистачить, якщо ми лаконічно звернемося до вас”.

Julian. Ep. 60⁴¹. “Імператор Цезар Юліан Найвеличніший Август народу Александрії.

Якщо вже ви не відчуваєте сорому перед вашим засновником Александром і навіть перед великим і найсвятішим богом Серапісом, то невже не виникло у вас ніякої думки про суспільну користь, гуманність і моральність? Додам, і ніякої думки про нас, якого всі боги, а насамперед великий Серапіс, визнали гідним керувати Всесвітом; адже саме нам слід було подбати про розслідування щодо тих осіб, які заподіяли вам несправедливість⁴². Але напевно, злість ввела вас в оману і гнів, який зазвичай, “розум віднявши, на

злі діяння штовхає”⁴³. адже ви піддалися раптовому пориву і, вже прийнявши прекрасне рішення, потім здійснили беззаконня⁴⁴. І ви, вільні громадяни, які не посоромилися посягнути на те, за що інших справедливо ненавидите?! Скажіть мені, заради Серапіса, за які злочини ви ненавидите Георгія?⁴⁵

Ви, звичайно, відповісте, що він нацьковував на вас блаженної пам’яті Констанція, потім ввів у священне місто війська, а дук Єгипту⁴⁶ захопив святійший храм Бога, викравши там зображення, дари та прикраси святилища; коли ж ви справедливо обурилися й спробували захистити Бога, вірніше власність Бога, він наважився послати проти вас солдатів – несправедливо, беззаконно і безбожно, – напевно, боячись Георгія ще більше, ніж Констанція. Адже Георгій ретельно спостерігав за ним, щоб він не повівся щодо вас більш помірковано і так, як личить поводитися щодо громадян, а не тиранічно.

Отже, розгнівавшись за це на ворога богів Георгія, ви самі знову осквернили священне місто, хоча можна було віддати його суду. Тоді це було б не вбивством, чи не беззаконням, а справедливим судом, який повністю позбавив би вас нарікань, покарав би злочинного безбожника і надоумив усіх інших, хто нехтує богами і понад те – ні в що не ставить міста і процвітаючі громади, подібні вашим, вважаючи, очевидно, що жорстокість по відношенню до них збільшує їх власні сили.

Порівняйте цей мій лист із тим, який я написав вам недавно⁴⁷, і зверніть увагу, яка відмінність між ними. Як я хвалив вас тоді. А зараз, клянуча богами, хоча і повинен похвалити вас, через ваше беззаконня – не можу. Громадяни насмілюються розтерзати людину, як собаки – вовка! І потім не соромляться знімати до богів руки, як ніби вони чисті і з них не капає кров. “Але Георгій був гідний зазнати таке”. Я сказав би – навіть найгірше й більш суворе, ніж це. Ви скажете – “через вас”. І з цим я погоджуюся. Але якщо ви скажете ще – “від вас”, на це немає моєї згоди. Адже є у вас закони, які всі повинні високо шанувати і поважати. І хоча трапляється, що окремі особи і переступають закони, суспільству в цілому належить мати хороші закони, їм коритися і не переступати того, що здавна було прекрасно узаконено.

Ваше щастя, мужі-александрійці, що ви так погіршили саме в моє правління, бо я через благоговіння, яке відчуваю до Бога, і заради мого діда і тезки, який правив самим Єгиптом і вашим містом⁴⁸, зберігаю щодо вас братську доброзичливість. Суворі ж влада і бездоганний і суворий уряд ніколи не подивилися б крізь пальці на зухвалість народу, але вилікували б настільки важку хворобу ще більш гіркими ліками. Я ж в силу тих причин, про які я говорив вище, звертаюся – до вас із ласкавими і напучувальними словами. І я знаю, що вони вас тим більше переконують, що ви, як я чув, – чи-

стокровні еллини і зараз ще зберігаєте в своїй душі і в житті чудові і прекрасні риси, що свідчать про це шляхетне походження.

Нехай це буде оголошено моїм громадянам-александрійцям”.

Cod. Theod. 9.17.5p⁴⁹. “Імператор Юліан Август до народу⁵⁰”.

Безчинство щодо могил померлих і присвячених їм ділянок землі триває, незважаючи на те, що наші предки завжди вважали близьким до блюзнірства узяти звідти хоча б камінь або потривожити землю, або вирвати дерен. Але деякі навіть забирають з поховань прикраси для своїх триклінів і портиків. Перш за все, ми спонукаємо їх не впадати в гріх і не оскверняти святість могил і прямо забороняємо такі вчинки в страхові перед покаранням і помстою манів. По-друге, за нашими відомостями, тіла померлих людей проносять при великому скупченні народу і величезній кількості присутніх, що, як зловісне знамення, опоганює погляди людей. Справді, хіба добрий знак – починати день з похорону? А як після цього йти в храми до богів? Отже, оскільки і скорбота при похоронах любить таємницю, і для померлих зовсім байдуже, виносять їх вдень чи вночі, слід звільнити всіх людей від цього видовища, щоб скорбота на похоронах здавалася дійсно скорботою, а не помпезним трауром. Прийнято напередодні лютневих ід в Антіохії в IV консульство Юліана Августа і консульство Саллюстія⁵¹.

Cod. Theod. 12.1.50⁵². “Імператор Юліан Август Северу, префекту преторія.

Після іншого: декуріони, які ухиляються від християнських обов’язків, повинні повертатися [на місце]⁵³.

(1). І курії нехай будуть звільнені від сплати золота і срібла, яке буде вказано торговцям, якщо, як буде встановлено, ніякий декуріон не займається торгівлею, так щоб міський стан було звільнено від того роду тягаря боргів, про який ми сказали.

(2). І так як повідомляється, що самі ці декуріони ховаються в будинках впливових осіб, то щоб припинити цю ганебну втечу, ми встановлюємо штраф, щоб той, хто візьме втікача, вніс стільки солідів, скільки припадає на кожну одиницю подушного оподаткування того, хто втік у пристойний будинок. Якщо ж без відома пана його прийме раб, нехай буде покараний смертю, а вільнонароджений, який це зробить без згоди патрона, нехай висилається. Прийнято за 3 дні до березневих ід в Константинополі в консульство Маммертіна і Невітті⁵⁴”.

Iulian. Ep. 31/42?⁵⁵. “Аецію, єпископу⁵⁶”.

Я звільнив від вигнання взагалі всіх, хто з тих чи інших причин був вигнаний покійним Констанцієм через безумство галілеян⁵⁷. Тебе ж я не тільки звільняю, але, пам’ятаючи наше старовинне знайо-

мство і близькість, кличу прийти до нас. Ти будеш користуватися аж до нашої ставки возом державної пошти і однією припряжною”⁵⁸.

Julian. Ep. 75⁵⁹. “Василію [Великому]⁶⁰.

...Ось різні варвари до меж ріки Океану прийшли до моїх стоп, приносячи мені дарунки, а також ті, що живуть уздовж Данубію сагадари⁶¹ і в різноманітному головному вбранні готи, не схожі на людей своїм диким виглядом; вони зараз поклоняються перед стопами ніг моїх, обіцяючи зробити все, що корисно для моєї держави”.

Julian. Ep. 7⁶². “Атарбію⁶³, власноруч⁶⁴.

Клянусь богами, я не хочу, ні щоб **галілеян** убивали, ні щоб їх піддавали катуванням всупереч справедливості, ні щоб вони терпіли яке-небудь інше зло. Проте, я заявляю, що слід, дуже потрібно, віддавати перевагу людям богобоязким. Адже через безумство галілеян ледве все не загинуло, а через милість богів ми всі рятуємося. Тому слід шанувати богів, і людей, і міста, які їх шанують”.

Julian. Ep. 181⁶⁵. “Гекеболу.

Оскільки їх⁶⁶ дивний закон вказує шлях, що веде в царство небесне, то внаслідок цього я й бажаю допомогти їм іти цим шляхом”.

Augustin. Ep. 105, р. 2, п. 4⁶⁷. “(4). Юліан Відступник і ворог Христа на прохання ваших⁶⁸ Рогатіона і Понтія дав партії Доната свободу загибелі; саме тоді повернув він базиліки еретикам, колишні храми – демонам, думаючи, що таким чином християнство може бути знищене на землі...”.

Julian. Ep. 61c⁶⁹. “[Адресат невідомий]. Ми вважаємо, що істинне вчення полягає не в прекрас-

ному звучанні мови, а в здоровому судженні розумної душі і в існуючих уявленнях про хороше і погане, прекрасне і ганебне⁷⁰. І хто думає одне, а вчить своїх учнів іншому, той, очевидно, так само далекий від викладання, як і від того, щоб бути чесною людиною. І якщо у кого-небудь в чому-небудь, найменшому, є розбіжність між думкою і словом, то все одно це – зло, хоча й терпиме; але якщо хто в найбільших речах думає одне, а вчить іншому, протилежному своїм думкам, то хіба це не спосіб дій торгашів, причому не діяльних торговців, а найбільш негідних людей? Адже вони вихваляють найбільше те, що самі ж вважають найгіршим, залучаючи і обманюючи похвалами тих, кому, як я думаю: хочуть всучити свої погані товари⁷¹.

Отже, всім, хто заявляє про свій намір що-небудь викладати, належить бути людьми моральними, не таїти в душі думок, ворожих тим, які вони викладають публічно, а більш за все такими належить бути тим, хто наставляє юнаків у мистецтві слова і тлумачить стародавні твори – риторам, граматакам, а ще більше – софістам. Адже вони хочуть бути для інших наставниками не тільки в мистецтві промови, але і в моралі, і кажуть, що до них відноситься викладання політичної філософії.

Правда це чи ні – цього ми зараз не зачіпаємо. Я хвалю тих, хто прагне до настільки прекрасної професії, але я почав би хвалити їх ще більше, якби вони не брехали і не ганьбили самі себе, думаючи одне, а навчаючи своїх учнів іншому. Справді, адже для Гомера, і Гесіода, і Демосфена, і Геродота, і Фулідіда, і Ісократ, і Лісія боги були наставниками у всякому вченні. Хіба не вважали себе одні з них – служителями Гермеса, інші – муз? Дико, думаю я, тлумачити їх творіння і бути нечестивими щодо богів, яких ті вшановували. Проте, вважаючи це жадливим, я аж ніяк не кажу, що вони обов'язково повинні через учнів змінити свої переконання, я надаю їм свободу вибору: або не вчити того, що вони не вважають хорошим, або, якщо вони хочуть вчити, то вчити насамперед справою і переконувати учнів, що ні Гомер, ні Гесіод, і ніхто з тих, кого вони тлумачать... і чие невігластво і оману стосовно богів вони засуджували, насправді не такі. Адже хто при цьому годується, заробляючи гроші на їх творах, тим самим зізнаються, що вони – найбільш користолюбні люди, готові на все заради кількох драхм.

До цього часу було багато причин не відвідувати храми, і страх, що нависав з усіх боків, міг служити вибаченням тим, хто приховував справжнє уявлення про богів. Але ж тепер, коли боги дали нам свободу, мені здається жадливим вчити людей тому, що сам не вважаєш хорошим. Проте якщо вони дійсно вважають мудрими тих, тлумачами і коментаторами кого вони виступають, нехай передусім наслідують їм у вшануванні богів. Якщо ж вони вважають, що ті обманювалися в тому, кого найбільш шанували, то хай ідуть у церкви галілеян і там тлумачать Матвія і Луку...

Ваш закон велить вам утримуватися від м'яса жертвних тварин; я ж хочу, щоб і ваші вуха і язик, як ви висловлюєтеся, “відродилися”...⁷² від того, в чому добре було б завжди бути учасником і мені, і кожному, хто робить або думає так, як мені подобається.

Такий загальний закон для всіх учителів і наставників в освіті. Але нікому з юнаків не забороняється відвідувати заняття. Адже нерозумно⁷³ закривати кращий шлях перед хлопчиками, що не знають ще, до чого звернутися, і проти волі, страхом спрямовувати їх до віри предків. І хоча було б справедливо лікувати їх і проти власної волі, як лікують божевільних, ми виявляємо поблажливість щодо всіх, хто страждає на цю хворобу. Бо, слід, я думаю, навчати, а не карати цих безумців”.

Cod. Theod. 13.3.5⁷⁴. “Вчителям і наставникам⁷⁵ в освіті належить відрізнитися вдачами, а вже потім – красномовством. Але так як я сам не можу бути присутнім у кожному місті, то я наказую, щоб кожен, хто хоче викладати, не захоплював несподівано, нікого не спитавши, цю посаду, але після належного випробування, за спільною згодою всіх кращих громадян, отримував постанову стану куріалів. Ця постанова має надходити на розгляд до нас, щоб наше рішення надавало ще більшої честі справі викладання в містах. Прийнято за 15 днів до липневих календ⁷⁶, оприлюднено за 4 дні до серпневих календ у Сполето в консульство Мамертіна і Невітті⁷⁷”.

Iulian. Ep. 110⁷⁸. “Автократор Цезар Юліан Великий Август – александрійцям⁷⁹.

Людині, вигнаній дуже численними едиктами багатьох імператорів, належало чекати хоча б ще одного імператорського едикту і вже потім повертатися до себе, а не покладатися на свої зухвалість і божевільня і не глумитися над законами, як ніби вони взагалі не існують. Адже і тепер ми дозволили галілеянам, вигнаним покійним Констанцієм, повернутися на батьківщину, але не в свої церкви. І раптом ми дізнаємося, що Афанасій⁸⁰ нахабно, спонукуваний своєю звичною зухвалістю, знову захопив так званий у них єпископський престол, і що благочестивому народові Александрії це вкрай неприємно. Тому ми наказуємо йому залишити місто негайно, як тільки він отримає лист нашої лагідності. Ми оголошуємо, що якщо він залишиться в межах міста, то його чекають покарання, значно більш важкі й суворі”.

Iulian. Ep. 54⁸¹. “Бізаценцям⁸².

Ми повернули вам усіх членів ради і декуріонів, які або віддалися культу галілеян, або зайнялися чим-небудь іншим, щоб уникнути курії, крім тих, хто вже раніше справляв літургію в метрополії”⁸³.

Julian. Misopog., 1⁸⁴.
“(1). Але мені закон забороняє (я вважаю, він забороняє і всім іншим) дорікати в чому-небудь тих, – називаючи їх імена, хто від мене ніякої біди не мали, самі ж на мене нападали”⁸⁵.

Julian. Ep. 112⁸⁶. “Екдіцію, префекту Єгипту”⁸⁷.

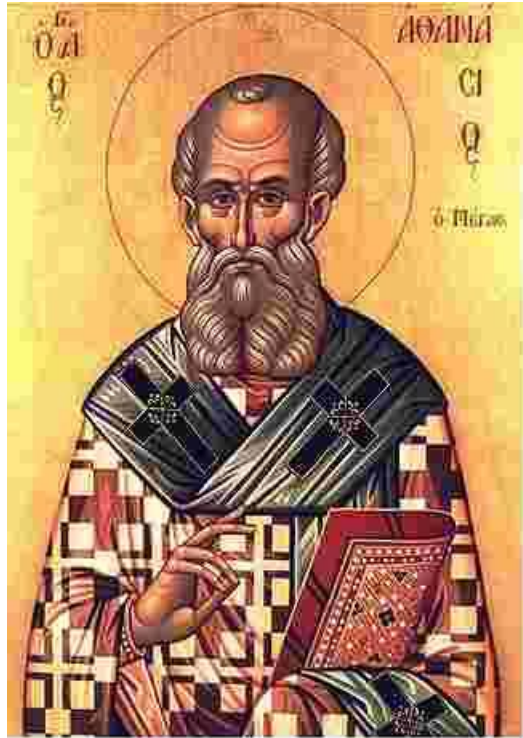
Хоча про все інше ти нам і не пишеш, але написати про ворога богів Афанасія⁸⁸ ти був зобов'язаний – тим більше, що тобі вже давно прекрасно відомо, що ми справедливо вирішили щодо нього. Клянусь великим Серапісом, якщо до грудневих календ ворог богів Афанасій не покине це місто, а ще краще – взагалі Єгипет, я покараю службовців⁸⁹, які знаходяться в твоєму розпорядженні, штрафом у 100 фунтів золота. Адже ти знаєш, що я не поспішаю виносити вирок, але винісши, я ще менше схильний його відмінити.

(І власною рукою): Мене дуже турбує така зневага до моїх наказів. Клянусь богами, я нічого із вчиненого тобою не побачив би, вірніше, не почув би з більшою радістю, як те, що нечестивець Афанасій, який насмілювався в моє правління схилити до хрещення знатних еллінських жінок, вигнаний за межі Єгипту. Отже, нехай він буде вигнаний!”

Julian. Ep. 111⁹⁰. “Александрійцям.

Навіть якби засновником вашого міста був хто-небудь із тих [галілеян], хто, переступивши свої власні закони, обрав беззаконний спосіб життя і, вводячи нові догмати і нові вчення, був підданий справедливому покаранню, ви і тоді б не мали підстав добиватися повернення Афанасія. Тепер же, хоча засновник вашого міста – Александр і править вами божественний хранитель міста – цар Серапіс разом зі своєю юною супутницею, царицею всього Єгипту Ізідією..., ви не взяли за взірць здорові міста, але хвора частина міщан насмілюється привласнювати ім'я всього міста”⁹¹.

Клянусь богами, мені дуже соромно, мужі-александрійці, коли хто-небудь з товариства александрійців заявляє, що він галілеянин.

Афанасій Александрійський. Ікона

Предки справжніх євреїв у давнину були в рабстві у єгиптян, а тепер ви, мужі-александрійці, підкоривши єгиптян (адже був же вашим засновником підкорений Єгипет), самі, зневаживши священні завіти, добровільно звернулися в рабство до тих, хто знехтував ученням предків. І не згадується вам, як блаженно ви жили в давнину, коли весь Єгипет був у спілкуванні з богами і ми насолоджувалися усіма благами? Але скажіть мені, ті, хто зараз увів у вас це нове вчення, що доброго вони принесли місту? Вашим засновником був благочестивий чоловік, Александр Македонський; клянусь богами, він не порівнюваний ні з ким із цих людей, ні з євреями, що значно переважають їх.

Краще їх був і Птолемеї, син Лага, а якби Александр вступив у боротьбу з римлянами, то він і їх привів би в сум'яття. А як же вчинили слідом за вашим засновником Птолемеї, піклуючись про ваше місто, як про рідну дочку? Адже вони розширили його не за допомогою слів Ісуса і не керуючись ученням найненависніших галілеян створили для нього той пристрій, при якому він тепер процвітає. Коли ж ми, римляни, нарешті, стали його владиками, прогнавши Птолемеїв, які правили погано, Август, прибувши у ваше місто і звертаючись до ваших громадян, сказав: "Мужі-александрійці, я прощаю місту всю провину через благоговіння перед великим богом Серапісом і також заради самого народу і величі міста. Третя ж причина мого до вас благовоління – моя дружба з Арієм"⁹²: Арій цей був вашим співгромадянином, близьким другом цезаря Августа, чоловіком-філософом.

Ось що, кажучи коротко, дали олімпійські боги саме вашому місту, а про багато я, щоб уникнути надмірної тривалості розповіді, мовчу. Але хіба ви не знаєте, що дається видимими богами щодня не окремим людям і не одному роду або одному місту, але взагалі всьому світу в цілому? Чи ви одні бездушні до променів, що виходять від Геліуса? Ви одні не знаєте, що від нього зима і літо? Ви одні не знаєте, що ним усе животвориться і рухається? І ви не відчуваєте, що Селена – від нього і через нього – творець усього і що вона для міста – джерело численних благ? І ви наважуєтеся не поклонятися жодному з цих богів, а Ісуса, якого не бачили ні ви, ні ваші батьки, ви вважаєте Богом-Словом! А того, кого споконвіку бачить і на кого дивиться, і шанує і, шануючи, проводить життя в благополуччі весь людський рід, я кажу про великого Геліуса, про цей живий, наділений розумом і душею благочинний образ умоглядного батька... Якщо ви повірите моїм умовлянням, то поступово самі себе приведете до істини. І ви не відхилитеся від прямого шляху, якщо повірите тому, хто сам ішов тією дорогою до 20-ти років, а цим шляхом іде, за допомогою богів, ось уже 12-й рік.

Якщо ви послухаєте нас, ваших друзів⁹³, то принесете мені велику радість, а якщо бажаєте перебувати вірними марновірству і "катехізису" обманщиків – то, принаймні, зберігайте одномунність і

не тужіть за Афанасієм. Адже є ж вельми багато з його учнів, які можуть у достатній мірі догодити вашому слухові і задовольнити його свербляче прагнення до нечестивих промов. О, коли б в одному Афанасії зосереджувався порок цього нечестивого вчення! Але зараз серед вас багато подібних людей, так що в цьому не буде ніяких труднощів. Адже кого б із цієї множини ви не взяли, ніхто в тлумаченні писання не буде гірше того, кого ви бажаєте. Якщо ж ви звернулися до мене з цим клопотанням, люблячи Афанасія за якесь інше його мистецтво (адже я вже давно знаю, що це людина, на все здатна), то знайте, що саме через це він і вигнаний з міста. Адже протиприродно, щоб схильна до інтриг людина керувала народом. А якщо це і не людина, а жалюгідний чоловічок, яким він і є, що занадто багато уявляє про те, що він ризикує своєю головою⁹⁴, – саме це і кладе початок заворушенням. Отже, щоб у вас не виникло нічого в цьому роді, я раніше велів йому піти тільки з міста, а тепер наказую взагалі покинути Єгипет.

Нехай це буде доведено до відома моїх громадян александрійців!”

Julian. Ep. 115⁹⁵. “Юліан мешканцям Едесси”⁹⁶.

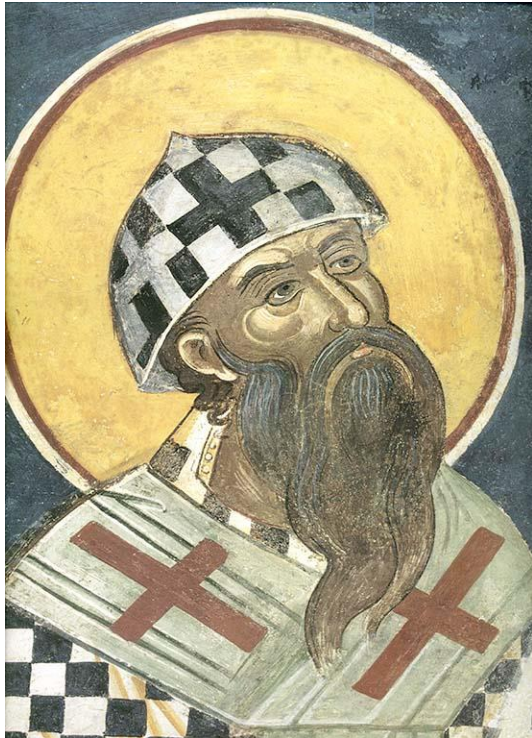
Я завжди був настільки лагідний і гуманний по відношенню до всіх галілеян, що ніколи не допускав насильства щодо кого-небудь з них, не дозволяв силою тягти їх у храм чи загрозами примушувати до чого-небудь подібного.

Але прихильники аріанської церкви, яким додало нахабства багатство, напали на прихильників учення Валентина і наважилися вчинити в Едесі таке, чого ніколи не буває в пристойному місті. А оскільки їх вражаючим законом їм заповідано [роздати своє майно], щоб без зусиль увійти в “царство небесне”, ми, приєднуючись у цьому до зусиль їх святих, наказуємо, щоб усе рухоме майно Едеської церкви було відібране і віддане солдатам, а нерухоме майно стало частиною наших власних володінь, щоб, ставши бідняками, вони напоумилися і не позбулися “царства небесного”, на яке вони ще сподіваються. Жителів Едесси ми переконуємо утримуватися від усіляких заколотів і розбратів. А то як би ви, порушивши проти себе наше людинолюбство, не зазнали за вчинювані вами громадські заворушення покарання мечем, вогнем і вигнанням!”

[Проти галілеян. Книга перша]

Cyril. Alex. Pro Christ. relig., 2 (39) – 10 (358)⁹⁷. “2 (39)”⁹⁸. Мені видається справедливим викласти перед усіма людьми ті докази, які переконали мене, що підступне вчення галілеян – вигадка людей, злісно придумана. Не маючи в собі нічого божественного, використовуючи схильну до вигадок дитячу, нерозумну частину душі, воно надало чудесним вигадкам видимості істини.

(41). Маючи намір розглянути всі догмати, яким у них вчать, я хочу попередньо сказати, що читачі, якщо вони побажають заперечити мені, повинні, як у суді, не висувати ніяких сторонніх питань і не виступати зі свого боку зі звинуваченнями, перш ніж не виправдаються в звинуваченнях, що зводяться на них. (42). Бо так вони зуміють краще і вірніше відстояти свою справу, якщо захочуть вчинити позов нам, але не повинні висувати зустрічних позовів, захищаючись проти порушуваних нами претензій.

Кирило Александрійський. Ікона

Необхідно коротко з'ясувати, звідки і як з'явилося у нас поняття про Бога, потім зіставити

те, що говорять про божественне елліни і євреї, (43) а після цього знову запитати цих "ні еллінів, ні євреїв"⁹⁹, які належать до галілейського толку, з якою причини вони віддали перевагу своєму вченню перед нашим і, крім того, чому вони і тому вченню¹⁰⁰ не залишаються вірними, а відмовилися від нього і пішли власним шляхом. Визнавши, що нічого доброго і нічого серйозного немає ні у нас, еллінів, ні в сприйнятого від Мойсея вчення євреїв, вони від тих і інших засвоїли [лише] те, що пристало до цих народів, як якісь керри¹⁰¹. Від євреїв вони засвоїли нечестивість, яка витікає з легковажності, від нас – дурний і пустий спосіб життя, який витікає з наших лінощів і вульгарності, і це їм завгодно було назвати вищим благочестям.

Що поняття про Бога в людини не набуто вченням, а притаманне їй за природою, доводиться тим, що у всіх людей і, зокрема, і в суспільному житті, у кожної людини і в кожного народу існує потяг до божественного. Всі ми без будь-якої підготовки віримо в щось божественне, хоча не кожному легко пізнати його ясно, а тому, хто знає, неможливо всім роз'яснити... Поряд із цим загальним для всіх людей поняттям є ще одне: ми всі якось стихійно до такої міри прив'язані до неба і до богів, які перебувають на ньому, що, якщо навіть хтось вшановує іншого Бога, крім цих, він обов'язково відводить йому житло на

небі; він не видаляє його з землі, але, посадивши царя Всесвіту ніби на найпочесніше місце в світі, думає, що той зверху споглядає земні справи.

(69). Чи треба в цьому випадку закликати у свідки еллінів і євреїв? Немає нікого, хто не простягав би руки до неба, коли молитися або клянеться Богом або богами; взагалі, коли у людини є думка про божественне, вона спрямовується до неба. І це цілком природно. Віруючи, що небесне анітрохи не зменшується, не ухиляється і не піддається жодному з випробувань, властивих неупорядкованому [земному світу], але що рух його гармонійний, порядок – стрункий, що строго визначений світлом місяця, що схід і захід сонця визначений у раз назавжди встановлені терміни, – люди, природно, подумали, що небо – Бог і трон Божий. Справді, до неба нічого не додається і від нього нічого не віднімається, воно не підлягає змінам від переміни або переміщення; воно тому не знає ні загибелі, ні народження; будучи за природою безсмертним і нетлінним, воно чисте від будь-якої плями. Будучи, як ми бачимо, вічним і вічно рухомим, воно або містить у собі кращу і більш божественну нашу душу – так само, по-моєму, як наше тіло містить у собі нашу душу – і тому носиться по колу навколо великого Творця; або, отримавши рух від самого Бога, воно обертається по безмежному колу в безперервному і вічному рухові.

(44). Елліни [теж] вигадали щодо богів неправдоподібні, жажливі міфи. Вони говорили, що Кронос¹⁰² пожер своїх дітей і потім вивергнув їх назад; вони розповідають про кровноспоріднені шлюби: Зевс¹⁰³ поєднувався з матір'ю і, народивши від неї дітей, оженився на власній дочці, вірніше, навіть не оженився, а просто, поєднавшись із нею, передав її іншому¹⁰⁴. Далі – міф про те, як був пошматований Діоніс¹⁰⁵ і як потім його члени знову були склеєні. Про це розповідають грецькі міфи.

3 (75). Зістав із цим учення іудеїв про сад, який Бог насадив, про створення Адама, а потім про створення для нього жінки. Бог у них говорить: “Недобре, щоб бути чоловіку самотнім. Створю йому поміч, подібну до нього”¹⁰⁶; а вона взагалі виявилася йому зовсім не помічницею, а стала причиною, що і він, і вона сама були викинуті з раю.

(86). Це, звичайно, зовсім безглуздо. Хіба мислимо, щоб Бог не знав, що створювана ним помічниця послужить тому, хто отримав її, не на благо, а на зло? А змії якою такою мовою розмовляв із Євою? Невже людською? Чим подібні речі відрізняються від вигаданих еллінами міфів?

(89). А те, що Бог заборонив створеним ним людям пізнання добра і зла, хіба це не вершина безглуздості? Адже що може бути дурніше, ніж не вміти розрізняти добро і зло? Адже така людина, очевидно, не уникатиме поганого і прагнучиме до хорошого. А головне, Бог заборонив людині користуватися розумом; адже, що

розрізнення добра і зла – справа розуму, ясно і дурневі. Таким чином, змії швидше благодійник, ніж згубник роду людського.

(93). На додачу Бога треба визнати заздрісним; справді, коли він побачив, що людина набула розуму, то, щоб вона не з'їла, як каже Бог, від дерева життя, він вигнав її з раю, так-таки прямо за-явивши: “Ось став чоловік¹⁰⁷, немов один із Нас, щоб знати добро й зло. А тепер, коли б не простяг він своєї руки, і не взяв з дерева життя, і щоб він не з'їв, – і не жив повік віку”. [І вислав його Господь Бог із Едемського раю]¹⁰⁸.

(94). Отже, все це, наскільки я розумію, якщо тільки воно не містить у собі таємного сенсу¹⁰⁹, сповнене жорстокої хули проти Бога. Незнання, що та, яка була створена як помічниця, стане причиною падіння, заборона пізнати добро і зло – але ж тільки до цього личить прагнути розуму людському – і до того ж іще ревнива боязнь, щоб людина, скуштувавши від дерева життя, не перетворилася на безсмертну, – в цьому занадто багато заздрощів і ревнощів.

(96). Якщо порівняти уявлення, які всі вважають істинними, і ті перекази, які ми мали споконвіку від батьків, то наша міфологія не знає спеціального творця цього світу. Про богів, які були до створення світу, Мойсей взагалі нічого не говорить, і навіть про істоту ангелів він нічого не зважився сказати; він у багатьох місцях часто говорить, що вони славлять Бога, але чи народжені вони від нього, чи не створені вони одним Богом, а приставлені славити іншого або як-небудь інакше – нічого не вказано. Він розповідає про те, як влаштовані були небо і земля і все, що на землі: одні речі, за його словами, створені за наказом Бога, як світло і твердь; інші Бог створив, як небо, землю, сонце, місяць, треті існували раніше, але були приховані, поки він їх не розділив, як, наскільки я пам'ятаю, вода і суша. При цьому Мойсей нічого не зважився сказати про походження або створення Духа; він тільки говорить: “І Дух Божий носився над поверхнею води”¹¹⁰; а від початку він чи народжений – цього він не роз'яснює анітрохи.

2 (49). Тут, якщо хочете, можна порівняти з цим вислів Платона. Подивимося, що він говорить про творця і які приписує йому слова при творенні світу, і, таким чином, порівняємо між собою космогонію Платона та Мойсея. Таким чином, стане зрозуміло, що краще і більш гідний Бога “ідолопоклонник” Платон або той, про кого в Писанні сказано, що “обличчям до обличчя Господь говорив з ним”¹¹¹. “Спочатку сотворив Бог небо і землю. Земля ж була пуста та порожня, і темрява над поверхнею безодні, і Дух Божий носився над поверхнею води. І сказав Бог: “Хай станеться світло!”. І сталося світло. І побачив Бог світло, що добре воно – і Бог відділив світло від темряви. І Бог назвав світло “День”, а темряву назвав “Ніч”. І був вечір, і був ранок, – день перший. І сказав Бог: “Нехай станеться твердь посеред води...”. І назвав Бог твердь “Небо”. ...І сказав Бог: “Нехай збереться вода з-під неба до місця одного, і нехай суходіл

стане видний”. І сталося так. ... І сказав Бог: “Нехай земля вродить траву ... дерево овочеве...”. ... І сказав Бог: “Нехай будуть світила на тверді небесній, щоб світити над землею”. І поставив їх Бог на тверді небесній ... щоб керувати днем та ніччю”¹¹². При цьому Мойсей не говорить, що безодня, темрява і вода створені Богом. Адже раз він говорить про світло, що воно з’явилося за наказом Бога, то слід було як-небудь сказати і про пітьму, і про безодню, і про воду. А він нічого взагалі про їх походження не говорить, хоча часто їх згадує. До того ж він не згадує ні про походження, ні про створення ангелів, ні про те, яким чином вони були спокушені, а говорить тільки про матеріальне, що стосується неба і землі; таким чином, згідно Мойсею, безтілесний Бог нічого не створив, а лише упорядкував існуючу до того матерію. Адже слова “земля ж була безводна і пуста”¹¹³ означають не що інше, як те, що рідка і тверда речовина у нього – матерія, а Бога він виводить лише як її організатора.

А ось послухай, що говорить про світ Платон. “Дійсно, все небо, або Космос – назвемо це й інакше, як це здасться прийнятним, існували завжди, не маючи ніякого початку, або ж виникли, мали якесь початок? Світ має початок. Бо він доступний зору і дотику і володіє тілесністю. А все таке – щось чуттєве; чуттєве ж сприймається розумом і відчуттям, виникає і є смертним... Отже, по правильному міркуванню треба визнати цей світ живою істотою, живою і розумною, яка справді народилася за Промислом Божим”¹¹⁴.

(57). Зіставимо тільки одну деталь: яку промову виголошує Бог у Мойсея і яку в Платона. “І сказав Бог: (58) “Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою, і хай панують над морською рибою, і над птаством небесним, і над худобою, і над усею землею, і над усім плазуючим, що плазує по землі”. І Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її створив, як чоловіка та жінку створив їх. І поблагословив їх Бог, і сказав Бог до них: “Плодіться й розмножуйтеся, і наповнюйте землю, оволодійте нею, і пануйте над морськими рибами, і над птаством небесним, і над кожним плазуючим на землі!”¹¹⁵. Послухай тепер промову, яку Платон приписує творцеві Всесвіту: “Боги богів! Все те, чого я творець і отець, буде непоруйноване, така моя воля. По суті, все пов’язане руйнівню, але те, що прекрасне, гармонійно злагоджене і добре організоване, було б грішно хотіти зруйнувати. Тому, оскільки ви створені, ви не володієте безсмертям і повною незруйнованістю, проте ви не загинете і не отримаєте смерті на спадок, оскільки моя воля ще вище тих пут і сильніше тих властивостей, якими ви були обмежені, коли ви виникли. Тепер придивіться до тих вказівок, які я вам даю. Є ще три види смертних, але не народжених; якби їх не було, небо було б недосконалим, бо воно тоді не мало б у собі всіх видів живих істот. Але, якщо я їх створю і вони отримають життя від мене, вони стануть рівні богам. Тому для того, щоб існувало смертне і щоб Всесвіт цей насправді був усім, займіться ви згідно зі своєю природою творінням

живих істот, наслідуючи моїй силі, якою я створив вас. При цьому, оскільки їм належить мати щось від безсмертя, то божественне начало, яке керує їх бажанням дотримуватись справедливості і вам, це я посию в них, я доставлю і передам їм. А все інше ви дасте; приєднуючи до безсмертного смертне, обробіть і створіть живі істоти, ростіть їх, даючи їм їжу, і знову відновлюйте тих, що гинуть”¹¹⁶.

(65). А щоб ви не думали, що це – фантазія, я поясню вам це. Платон називає богами видимі сонце, місяць, зірки і небо, але вони – подобі невидимих. Видиме нашими очима сонце – подоба умоглядного і невидимого; знову-таки місяць, який ми бачимо очима, і кожне зі світил є подобі умоглядних. Ось цих-то умоглядних, невидимих богів, що знаходяться в них і з ними і таких, що народжені самим Творцем і від нього походять, Платон знає. Тому Творець правильно каже в нього: “боги, тобто невидимі, богів” – очевидно, видимих. Їх спільний Творець – той, хто влаштував небо, землю, море і зірки і породив їх прообрази в умоглядному світі. Отже, дивись, яке мудре й подальше міркування Платона. “Є ще, – каже він, – три види смертних” – очевидно, люди, тварини і рослини; бо для кожного з видів встановлені свої закони. “Якби, – каже, – будь-який з них стався від мене, то безумовно необхідно, щоб він був безсмертний”. Адже і для умоглядних богів, і для видимого світу причиною їх безсмертя служить те, що вони народжені Творцем. “Адже те, що є безсмертне, – говорить він, – за необхідністю дане їм від Творця” – мова йде про розумну душу, – “решта ж, смертне, приєднайте до безсмертного ви”¹¹⁷. Таким чином, зрозуміло, що боги-творці, сприйнявши творчу силу від свого батька, породили на землі те смертне, що є в тварин. Справді, якби не повинно було бути ніякої різниці між небом і людиною і навіть, клянусь Зевсом, між небом і плазунами або плаваючими в морі рибами, тоді і Творець мав би бути у них один: але оскільки є велика різниця між безсмертним і смертним, (66) яка не стає ні більшою, ні меншою, то причина повинна бути у одного одна, в іншого – інша.

3 (99). Отже, оскільки Мойсей, очевидно, не з’ясував усього, що стосується належного творця цього світу, зіставимо між собою думку євреїв і наших предків щодо націй. Мойсей говорить, що творець світу обрав єврейський народ, дбає тільки про нього, тільки про нього думає, йому одному віддав свою турботу; про решту ж народів він і не згадує, ніби вони не жили і ніяким богам не поклонялися; хіба можна тільки допустити, що він дозволив їм користуватися сонцем і місяцем. Але про це нижче. Поки я покажу, що й він сам¹¹⁸ називає його Богом тільки Ізраїлю та Іудеї, а євреїв – обранцями, те ж саме кажуть пророки, що були після нього, і Ісус Назарянин, і навіть **Павло**, який перевершив усіх шарлатанів і ошуканців, що коли-небудь і де-небудь жили. Послухаємо їх промови і насамперед Мойсея: “І сказав до фараона: “Ізраїль первісток мій. Я сказав тобі: Відпусти народ мій, щоб він здійснив мені служіння. Ти ж не захотів

відпустити його”¹¹⁹. І трохи далі: “І каже йому: “Бог євреїв з’явився до нас. Ми хотіли б піти в пустелю на три дні шляху, щоб принести жертву Господу Богу нашому”¹²⁰. І нижче знову в такому дусі: “Господь Бог євреїв послав мене до тебе сказати: Відпусти народ мій, щоб він здійснив мені служіння в пустелі”...¹²¹.

(106). А що Бог від самого початку турбувався тільки про євреїв і що це була його улюблена ділянка, говорять не тільки Мойсей і Ісус, але, очевидно, і Павло. Як поліпи у відповідності зі скелями змінюють забарвлення, так він залежно від випадку змінює своє вчення про Бога; то наполягає на тому, що тільки іудеями переймається Бог, то, переконуючи еллінів приєднатися до нього, каже: “Бог є не тільки Бог іудеїв, але й язичників; звичайно, і язичників”¹²². Тому доречно запитати Павла: якщо то був Бог не тільки євреїв, але й язичників, заради чого він послав євреям рясну пророчу благодать, і Мойсея, і помазання, і пророків, і Закон, і чудеса, і чудові міфи? Ти чуєш, як вони кричать: “Хліб ангелів їла людина”¹²³. Під кінець він і Ісуса до них направив, а до нас – ні пророка, ні помазання, ні вчителя, ні вісника майбутньої милості від нього, яка б мала пізніше і нам дістатись. Отже, протягом десятків тисяч або, якщо вам завгодно, тисяч років він не звертав уваги на те, що всі люди, перебуваючи в такому невігластві, поклоняються, як ви висловлюєтесь, ідолам, усі від сходу до заходу і від півночі до півдня, за винятком невеликого племені, що живе навіть іще неповних 2 000 років у куточку Палестини. Якщо він Бог усіх нас і творець усього, чому він на нас не звертав уваги? У цьому зв’язку доводиться думати, що Бог євреїв насправді не творець усього світу і не панує над Всесвітом, але що він обмежений, як я говорив, і владу він, треба думати, має обмежену, поряд з іншими богами. І після цього ми ще будемо прислухатися до вас, що Бога Всесвіту ви або хтось із вашого коріння уявив собі до тонкощів? Хіба все це винятки? “Бог заздрисний!”¹²⁴. А чому він ревнує і стягує з дітей за гріхи батьків?

4 (115). А тепер подивіться знову-таки, що у нас говорять про це? Наші кажуть, що творець – спільний батько і владика всього, та інші народи розподілені ним між богами народів і міст, і кожен управляє своєю часткою, як йому властиво. Але в батька все абсолютно і все єдино, а часткові божества володіють кожен іншою силою: Арес¹²⁵ відає військовими справами народів, Афіна¹²⁶ – військовою справою, пов’язаною з мудрістю, Гермес¹²⁷ – справами, що потребують тямовитості та підприємливості, і згідно з характером того чи іншого Бога керовані ними народи ідуть за ним. І якщо досвід не підтверджує наших уявлень, ми визнаємо, що наша теорія – вигадка і позбавлена достовірності, і будемо хвалити вашу. Якщо ж, навпаки, досвід одвічно підтверджує те, що ми говоримо, а в ваших міркуваннях ніде немає нічого складного, що ж ви чіпляєтеся за свої претензії на перевагу? Нехай мені скажуть, чому кельти й германці

хоробрі, елліни і римляни зазвичай – ввічливі і гуманні, будучи разом з тим непохитними й войовничими, єгиптяни – більш тямущим і схильним до мистецтв народ, сирійці невойовничі, зманіжені і разом з тим розумні, гарячі, легковажні й тямущі люди. Якщо не бачити ніякої причини такої відмінності між народами і стверджувати, що вона швидше справа випадку, то як можна в такому випадку вірити, що Провидіння керує світом? Якщо ж хто-небудь вважає, що тут є якась причина, то нехай, заради самого творця, скаже і пояснить мені.

(131). З приводу законів ясно, що люди створили їх у відповідності зі своєю природою: ті, хто ввібрали в себе найбільше людяності, створили закони суспільно корисні й гуманні, а [закони] дикі і нелюдські – ті, у кого характер усталився протилежний. Законодавці своїми правилами дуже мало додали до природних уподобань і звичаїв. Адже скіфи не схвалили Анахарсіса¹²⁸, який вводив вакхічний культ; а серед західних народів за малими винятками ти не знайдеш людей, схильних і здатних до занять філософією, геометрією і т.п., хоча [пройшло] вже стільки років як там утвердилася влада римлян; найбільш талановиті з них досягають уміння володіти мовою і виголошувати промови, але ні до яких інших наук вони не причетні. За повідомленням Геродота, скіфи вбили свого мудреця Анахарсіса, який, побувавши в Греції, надумав завести серед скіфів еллінські містерії. Ось яка стійкість природних рис характеру. Звідки ж у народів відмінності в моралі і законах?

(134). Мойсей наводить абсолютно нечувану причину відмінності в мовах. Він каже, що сини людські, зібравшись разом, захотіли побудувати місто, а в ньому велику вежу, та Бог сказав, що треба зійти і змішати їхні мови. А щоб не подумали, що я обмовляю, прочитаємо поспіль, що сказано в книгах Мойсеєвих: “І сказали вони: “Тож місто збудуймо собі, та башту, а вершина її аж до неба. І вчинімо для себе ймення, щоб ми не розпорошилися по поверхні всієї землі”. І зійшов Господь, щоб побачити місто та башту, що людські сини будували її. І промовив Господь: “Один це народ, і мова одна для всіх них, а це ось (135) початок їх праці. Не буде тепер нічого для них неможливого, що вони замишляли чинити. Отож зійдімо, і змішаймо там їхні мови, щоб не розуміли вони мови один одного”. І розпорошив їх звідти Господь по поверхні всієї землі, – і вони перестали будувати те місто”¹²⁹. Так от ви хочете, щоб ми вірили подібним речам, а ви не вірите тому, що Гомер говорить про Алоадів¹³⁰, що вони намірилися звалити три гори одну на іншу, щоб приступом небо взяти. А я кажу, що і це настільки ж казково, як і те. Ви ж, визнаючи перше, на якій підставі, заради Бога, відкидаєте сказання Гомера? А вже про неучтво цих людей, я думаю, і говорити не варто: якби навіть усі люди на всій землі мали одну мову і одну вимову, вони не зуміють побудувати башту, що доходить до неба, навіть якщо б вони застосували на цеглу всю землю: бо буде потрібна нескінченна

кількість цегли розміром зі всю землю, щоб можна було дістатися до орбіти місяця. Якщо допустити, що зібralися всі люди, що у них одна мова, що вони перетворили всю землю на цеглу і на тесані камені, то коли б вежа могла досягти до неба, якби навіть люди, вишикувавшись низкою, витягли її тонше голки? І ось, приймаючи таку явну байку за істину, приписавши Богові, що він злякався, аби люди на нього не спокусилися, і заради цього спустився і змішав їхні мови, ви після цього ще смієте хвалитися, що пізнали Бога!

(137). Повернемося ще раз до розповіді про те, як Бог змішав мови. Мойсей наводить причину цього – Бог злякався, щоб люди не зробили чогось проти нього, зробивши небо доступним для себе, якщо будуть говорити однією мовою і зуміють порозумітися. (138). Але, що відбулося потім, він не вказує, а лише говорить, що Бог для цього зійшов на землю; очевидно, зверху, не спустившись на землю, він не міг цього зробити. А що стосується відмінності у вдачі й звичаях, то ні Мойсей і ніхто інший цього не пояснив. А при цьому відмінність у національних звичаях і законах серед людей взагалі більша, ніж різниця в мові. Хто, наприклад, з еллінів скаже, що можна зійтися з сестрою, донькою чи матір'ю? А у персів це вважається дозволеним. Чи треба мені докладно перераховувати всіх, згадувати про любов до свободи і про непокірність германців, про те, як смиренні й покірні сирійці, перси, парфяни і взагалі всі східні й південні народи, що підкоряються деспотичній монархії? Але якщо ці важливіші і цінні властивості створюються без божественного Провидіння, чого ж ми даремно клопочемося і поклоняємося тому, хто ні про що не примислить? Чи має право на нашу повагу той, хто не дбає ні про спосіб життя, ні про вдачі, ні про звичаї, ні про встановлення законного порядку й державності? Зовсім не має. Ви бачите, до якої безглуздості призводить це міркування. Всим хорошим, що спостерігається в людини, керує душа, а тіло йде за нею. Тому, якщо Бог знехтував нашими душевними властивостями, та й про матеріальне наше спорядження не подбав, не послав нам учителів і законодавців, як євреям, згідно Мойсею і наступним пророкам, – то за що нам слід благословляти його?

(141). Адже і нам Бог дав тих богів, яких ви не знаєте, і добрих покровителів, не гірше того, якого шанують з давніх часів у євреїв, покровителя Іудеї, про яку єдино йому дісталосся дбати, як про це говорить Мойсей і його послідовники до нашого часу. І якщо вважати, що справжнім творцем світу є той, кого шанують євреї, то ми ще краще його розуміємо, і нам він дав більші блага, ніж їм, – як душевні, так і зовнішні, – про них ми поговоримо пізніше, – і послав нам законодавців не гірших, якщо не кращих, ніж Мойсей.

(143). Як я вже говорив, якщо відмінності в законах і звичаях створили не національний Бог кожного народу, не ангел і не демон, що знаходяться під його началом, і не особлива властивість душ підкоряються і коритися кращим, – то нехай мені вкажуть, хто ж інший і як

це породив. Адже для цього недостатньо стверджувати: “Бог сказав, і стало”; треба ще, щоб природа творіння не суперечила наказам Бога. Поясню те, що я сказав: “Бог наказав, щоб вогонь, з’явившись, тягнувся вгору, а земля – вниз”; але хіба для того, щоб це розпорядження Бога виповнилося, не потрібно, щоб вогонь був легкий, а земля важка? Те ж саме стосується й інших явищ... так само і стосовно божественного. Причина в тому, що рід людський схильний до смерті й тління; тому природно, що і справи його мінливі й можуть змінюватися в різних напрямках. Бог же вічний, і його розпорядження теж повинні бути такими. Як такі, вони є або природою сутого, або відповідними природі; адже природа не може протидіяти велінням Бога і не може увійти в протиріччя з ним. Тому, якщо навіть Бог повелів, щоб мови змішалися і стали різнозвучними, або віддав такий же наказ стосовно суспільного ладу народів, то він досяг виконання цього не одним лише своїм велінням і не цим тільки створив у нас різноголосицю. Для цього потрібно було, щоб у народів, яким належало бути різними, були закладені різні природні властивості. У цьому можна переконалися, якщо подивитися, як сильно відрізняються германці і скіфи від лівійців і ефіопів: невже і це – результат простого веління, і для утворення того чи іншого кольору шкіри Богу не прийшли на допомогу клімат і місцеві умови?

(146). Та й Мойсей це знав – і приховав; адже змішування він мов приписує не одному Богу; він говорить, що Бог зійшов не один, з ним, звичайно, зійшов не один¹³¹, а декілька; Мойсей не говорить, хто вони, але очевидно, що він мав на увазі близьких Богу. Якщо, таким чином, для змішування мов зійшов не тільки Господь, але і його супроводжуючі, то очевидно, що змішування звичаїв – справа не одного Бога, але що, цілком імовірно, в створенні цієї розбіжності брали участь і ті, хто разом з ним змішали мови.

(148). Навіщо я, не бажаючи поширюватись про це, стільки наговорив? Щоб показати, що якщо вважати належним творцем Всесвіту того, про кого сповістив Мойсей, то ми маємо про нього кращу думку, вважаючи його загальним владикою всього і визнаючи, крім того, національних богів, йому підлеглих, що є немов би намісниками царя, причому всі вони по-різному виконують своє завдання. І ми його не ставимо в становище суперника поставлених ним богів. А якби навіть він, виділивши якогось окремого Бога, доручив йому від себе керівництво Всесвітом, то нам все ж краще слухатися і пізнавати Бога Всесвіту, навіть не знаючи при цьому того¹³², кому дісталось керівництво самою незначною часткою.

5 (152). Подиву гідний закон Мойсея, його знамените Десятислів'я: “не вкради, не убий, не свідкуй неправдиво”. Втім, випишемо всі заповіді його власними словами, як вони записані, за його словами, самим Богом: “Я – Господь, Бог твій, що вивів тебе з єгипетського краю”¹³³; потім друга заповідь: “Хай не буде тобі інших богів крім мене; не роби собі кумира”; до цього вказується і підстава: “Тому що

я Господь Бог твій, Бог заздрісний, що карає за провину батьків дітей до третього покоління”. “Не свідчи імені Господа Бога твого даремно”. “Пам’ятай день суботній”. “Шануй батька твого й матір”. “Не чини перелюбу”. “Не вбивай”. “Не кради”. “Не свідкуй неправдиво”. “Не бажай, що належить ближньому твоєму”. Чи є такий народ, який не вважав би за необхідне дотримуватися всіх цих заповідей, за винятком “Не вклоняйся іншим богам” і “пам’ятай день суботній”? Усюди встановлені покарання за порушення їх – в одних місцях більш суворі, в інших такі ж, які встановлені Мойсеєм, подекуди і більш м’які.

(155). Але заповідь “Не вклоняйся іншим богам” містить у собі чималий наклеп на Бога. “Бо Бог – ревнивий”, говорить він; і в іншому місці він повторює: “Бог наш – палючий вогонь”¹³⁴. Що ж, якщо людина ревнива і заздрісна, ти її засуджуєш, а коли Бог виявляється ревнивцем, ти це прославляєш? І хіба похвально зводити настільки явний наклеп на Бога? Адже якщо він ревнивий, то, значить, усі боги користуються вшануванням і всі інші народи шанують богів усупереч його волі. Так чому ж він не чинив опір, будучи настільки ревнивим і не бажаючи, щоб вшановували інших богів, а тільки його? Що ж, або він не в змозі був, або він спочатку не бажав перешкоджати культурі інших богів? Перше припущення – що він виявився не в змозі – нечесливе; друге ж узгоджується з нашим поглядом. Тому відкиньте цю дурницю і не накликайте самі на себе таку хулу.

(159). Адже якщо він не хоче, щоб комусь поклонялися, заради чого ж ви поклоняєтеся його незаконнонародженому синові, якого той ніколи не визнавав і не вважав своїм? Я це легко доведу; ви підкинули йому його, не знаючи звідки...¹³⁵.

(160). Ніде Бог не проявляє себе сердитим, обуреним, гнівним або таким, що клянеться, він не так легко змінює свої рішення ... як каже Мойсей з приводу Фінееса. Якщо хто читав Книгу Чисел, він знає, що я маю на увазі. Після того як Фінеес, заставши шанувальника Ваала Фегора разом із жінкою, що спокусила його, власноруч убив їх, завдавши їм вельми болісну і соромну рану, – він каже, що пронизав жінку через черево¹³⁶, – Бог у нього каже: “Фінеес, син Єлеазара, сина Аарона, священика, відвернув лють мою від синів Ізраїлевих, коли він запалився горливістю Моєю серед них. І Я не вигубив синів Ізраїлевих у Своїй горливості”¹³⁷. Що може бути нікчемніше того приводу, з якого Бог розгнівався, згідно з тим, що невірною пише про нього автор? (161). Що може бути абсурдніше [цієї люті Бога], якщо 10, або 15 осіб, або, скажімо, 100, не 1 000 ж справді – а втім, припустимо, навіть 1 000, наважилися порушити один із встановлених Богом законів? Невже потрібно було, щоб через 1 000 загинули 600 000?¹³⁸ Я вважаю, що набагато краще, щоб разом із 1 000 хороших людей врятувався і один порочний, ніж щоб з одним негідником загинули тисячі...¹³⁹.

Якщо гнів його проти одного з героїв і незначного демона виявився нестерпним для цілих країн і міст, то хто міг би встояти, якби він розгнівався на демонів, ангелів чи людей?

(168). Варто порівняти його з лагідністю Лікурґа¹⁴⁰, незлобливістю Солона¹⁴¹, або з милосердям і неупередженістю римлян щодо до злочинців.

(171). А наскільки наші погляди кращі, ніж проповідуються ним¹⁴², можна бачити і з такого. Наші філософи наказують нам наслідувати по можливості богам, а наслідування це полягає в спогляданні сутого. А що цьому спогляданню чужі пристрасті, що воно полягає в душевному спокої, ясно без слів. Саме, оскільки ми перебуваємо в душевному спокої, кинувшись до споглядання сутого, ми уподібнюємося Богу. А в чому полягає вихвалюване євреями наслідування Богу? “Фінеєс, – каже він, – відвернув мою лють від синів Ізраїлевих, коли він запалився горливістю Моєю серед них”. Виходить, Бог перестав сердитися, коли знайшов людину, яка розділила з ним гнів і досаду. (172). Подібні речі Мойсей у багатьох місцях свого писання говорить про Бога.

(176). А що Бог піклувався не тільки про євреїв, але й про всі народи і євреям не дав нічого важливого, великого, а нам – набагато краще і відмінне, ви можете углядіти з нижченаведеного. Єгиптяни мають право сказати, оскільки вони можуть нарахувати чимало імен мудреців, що вони багатьох отримали по спадкоємству від Гермеса¹⁴³ – я маю на увазі того Гермеса, який втретє відвідав Єгипет; халдеї й асирійці – від Оаннеса¹⁴⁴ і Бела¹⁴⁵, і елліни – тисячі, починаючи з Хірона¹⁴⁶; від останнього походять усі містики і богослови; а євреї думають, що тільки їх мудреців треба прославляти. [Потім він висміює Давида і Самсона і говорить, що вони зовсім не були настільки сильні в боях, що вони значно поступаються в силі єгипетським і еллінським героям, та й розмір їх царства обмежувався ледве межами Іудеї]¹⁴⁷.

(178). Хіба дав він вам початок знанню і філософській освіченості? І в чому це проявилось? Наука про небесні явища отримала розвиток у еллінів, а перші спостереження зроблені у варварів у Вавілоні. Геометрія досягла високого розвитку, виникнувши з розмежування земель у Єгипті. Арифметика, якій поклали початок фінікійські купці, стала у еллінів зразком науки. Елліни об'єднували ці три дисципліни з музичною ритмікою, поєднавши астрономію з геометрією і до них обох приклавши науку про числа та їх гармонії. Таким чином, вони встановили закони музичного мистецтва, відкривши найбільш правильні або вельми близькі до них закони гармонії, які тішать слух.

6 (184). Чи треба перераховувати окремо всіх людей і всі досягнення? Чи треба називати таких людей, як Платон, Сократ¹⁴⁸, Арістід¹⁴⁹, Кімон¹⁵⁰, Фалес¹⁵¹, Лікурґ, Агесілай¹⁵², Архідам¹⁵³, або, краще, ряд філософів, полководців, будівельників, законодавців?

Можна перекоонатися, що навіть найдурніші й безчесніші з вождів набагато м'якше ставилися до кривдників, ніж Мойсей до невинних.

(190). Про яке царство мені [в першу чергу] говорити? Чи говорити про Персея¹⁵⁴, або про Еака¹⁵⁵, або про Міноса Критського¹⁵⁶, який очистив море від піратів, вигнавши і відтіснивши варварів до Сирії та Сицилії, – просунувшись по обидва боки своїх кордонів, він опанував не тільки острови, а й берегові країни. Поділивши з братом Радамантом¹⁵⁷ не землю, а турботи про людей, він видав закони, яким навчив його Зевс, а брату надав змогу виконувати суддівські обов'язки...

(191)¹⁵⁸. [Після цього він¹²⁹ пускається у відкрите море оповідок і згадує про еллінські історії; він говорить про Дардана, народженого від Зевса й дочки Атланта Електри, про те, як він заснував Дарданію, а після смерті став царювати поруч із Зевсом. Довівши до кінця у своєму дусі порожню балаканину про Дардана, він переходить до втечі Енея, його від'їзду з Трої до італійських племен, потім він згадує про Ромула¹⁶⁰ і Рема, про те, як був заснований Рим].

Ісус же, звабивши гірших із вас, прославився в тридцять з гаком років і за все своє життя не здійснив нічого достопам'ятного, якщо не вважати, що зцілення сліпих і кривих, і заклинання біснуватих у маленьких селищах Віфсаїди і Віфанії є великими подвигами.

(193). А коли після його заснування відбулося багато війн, він усюди брав гору, завжди перемагав; дуже завдяки цьому розширившись, Рим потребував більш міцної безпеки; тоді Зевс дав йому наймудрішого Нуму¹⁶¹, того самого прекрасного Нуму, який проводив час у безлюдних гаях, спілкуючись із богом в чистих роздумах про нього. Він встановив більшість жрецьких законів.

(194). Таким чином, Зевс дав місту ці закони, людям стриманим і натхненним, через Сівіллу¹⁶² й інших провидців, що були у той час, рідною мовою. А щит, що впав із неба, і виявлену в пагорбі голову – звідки, мабуть, отримало свою назву місцеперебування великого Зевса – ці речі ми повинні віднести до дарів першого або другого рангу?¹⁶³ І ось, жалюгідні ви люди, в той час як ми зберігаємо зброю, яка впала з неба і яку послав нам великий Зевс чи батько Арес¹⁶⁴ у вигляді не словесної, а речової застави, що він постійно захищатиме наше місто, ви відмовляєтеся поклонятися йому і шанувати його, а вклоняєтеся дереву хреста, вчиняючи його знамення на лобі і вирізаючи його на житлах. Чи не слід ненавидіти розумних серед ваших послідовників і жаліти невігласів за те, що вони дійшли до такого падіння і, відвернувшись від вічних богів, звернулись до єврейського трупу?

(197). [Я опускаю містерії Матері богів, і я поважаю М'арія¹⁶⁵].

(198). Натхнення, яке посилається богами, сходить рідко, на небагатьох людей, не кожна людина може його отримати і не повсякчас. Тому й у євреїв [пророцтво] припинилося, і навіть у єгиптян воно не збереглося; мабуть, і природні оракули [замовкли] під впливом часу.

Тому наш владика і батько Зевс задля того, щоб ми не були зовсім позбавлені спілкування з богами, дав нам можливість спостереження за допомогою священних дій, щоб ми отримували у міру потреби відповідну допомогу.

(200). Я ледь не забув найбільший дар Геліоса¹⁶⁶ і Зевса; але правильно було приборегти його до кінця. Цей дар не тільки наш; він, я думаю, загальний у нас із еллінами, близькими до нас. Я маю на увазі, що Зевс в умоглядному світі народив у себе Асклепія¹⁶⁷, а на землі проявив його через життєдайну силу Геліоса. Останній, здійснивши свій шлях із неба на землю, з'явився в людському образі в Епідавр¹⁶⁸; звідти, просуваючись далі, він простяг свою благодатну руку над усією землею; він прибув до Пергаму¹⁶⁹, в Іонію¹⁷⁰, в Тарентум¹⁷¹ і, нарешті, до Риму; потім пішов у Кос¹⁷², звідти в Егі; потім у всі місця на суші й на морі. Він не відвідує кожного з нас окремо, а проте він виправляє душі, схильні до омани, і зцілює тілесні недуги.

(201). Якими ж такими дарами свого Бога можуть похвалитись євреї, що ви переметнулись від нас і слідуєте за ними? Якби ви трималися їх учення, ви б не були остаточно нещасні; вам було б гірше, ніж раніше, коли ви були з нами, але все ж ваше становище було б стерпним і терпимим. (202). Перебуваючи під владою жорстоких, суворих і значною мірою диких і варварських законів, замість наших м'яких і гуманних, ви б у інших відносинах були гірші, але ваш культ був би чистішим і бездоганнішим. А тепер ви, як п'явки, відсосали звідти зіпсовану кров, а більш чисту їм залишили.

(205). [Про] благочестя євреїв, оскільки воно є, ви знати не хочете; але ви наслідуйте їх гніву і суворості, [подібно їм] руйнуєте (206) храми і жертвовники і вбиваєте не тільки тих із наших, які оплакують труп не таким самим способом, як ви. Втім, це вже ви швидше робите за власної ініціативи, бо ні Ісус, ні Павло ніде такого розпорядження не давали з тієї причини, що й не сподівались, що ви коли-небудь набудете такої сили. Вони були задоволені, якщо їм вдавалося обдурити служниць і рабів, а через них – жінок, і таких чоловіків, як Корнелій і Сергій¹⁷³. Якщо знайдеться серед них хоча б один із видатних людей того часу – я маю на увазі правління **Тіберія**¹⁷⁴ або **Клавдія**¹⁷⁵, – то вважайте, що я про все набрехав.

(209). Не знаю, звідки на мене ніби зійшло натхнення, коли я виступив і сказав: "Чим вам не догодили наші боги, що ви переметнулись до іудеїв?". Чи не тому, що боги Рима дали панувати, іудеям же тільки на короткий час дали свободу, а завжди робили їх рабами і прибульцями? Подивись на Авраама: хіба не був він прибульцем на чужині? Хіба Яків не був рабом спочатку у сирійців, потім у филистимлян, а на старості у єгиптян? Чи не говорить Мойсей, що виведе їх із Єгипту, з дому рабства, витягнутою рукою? Поселившись у Палестині, вони змінили свою долю не надійніше, ніж, як кажуть спостерігачі, хамелеон – колір шкіри, то скоряючись своїм суддям, то перебуваючи в рабстві у чужинців. А коли вони заснували своє

царство – не будемо поки що говорити, як це було; Бог не по своїй же волі дав їм царську владу, як каже писання; (210) вони його примусили, і він їх попередив, що царська влада у них буде погана¹⁷⁶ – єдине – що вони дещо більше 300 років жили і трудилися на своїй землі. А потім вони були в підпорядкуванні спочатку у асирійців, потім у мідян, після цього у персів і, нарешті, тепер у нас.

(213). І проповідуваний вами Ісус був підлеглим цезарів. Якщо не вірите, я дещо пізніше доведу це. Втім, краще сказати зараз. Ви стверджуєте, що він разом із батьком і матір'ю був включений до перепису **Квірінія**. Але що хорошого дало його родичам його народження? Це, кажуть, від того, що вони не захотіли слухатися його. Як же так? А Мойсея цей жорстокий і твердоший народ слухався ж? А Ісус, що наказує вітрам, ходить по морю і виганяє демонів, що творить небо і землю, – насправді цього про нього жоден з учнів не зважився сказати, тільки один Іоанн, і то неясно і непевно, але припустимо, що так сказано, – не зумів заради порятунку своїх друзів і близьких змінити їх схильність!

7 (218). Про це ми поговоримо трохи пізніше, коли приступимо до докладного розгляду безглузвих євангельських роз'яснень і лукавства. А тепер дайте мені відповідь на таке: що краще – бути постійно вільним і цілих 2 000 років панувати над більшою частиною землі і моря або бути рабом і жити за чужою вказівкою? Чи не знайдеться такого безсоромника, який волів би друге. А на війні здобути перемогу гірше, ніж зазнати поразки? Немає такого дурня, який би так думав. А якщо це так, то назвіть мені у євреїв одного такого полководця, як Александр, як Цезар. Нема у вас такого. Власне, клянусь богами, я розумію, що ображаю цих мужів¹⁷⁷, але згадав про них тому, що їх знають. Людей гірше їх більшість не знає; але і з цих кожен окремо більше вартує, ніж всі єврейські діячі, разом узяті.

(221). А щодо цивільного законодавства, характеру суду, управління містами, краси... успіхів науки, розвитку вільних мистецтв хіба євреї не є жалюгідними варварами? (222). Правда, злобливий Євсей¹⁷⁸ стверджує, що у євреїв були вірші, і марнославиться тим, що вони володіли логікою, назву якої він знає лише з чуток від еллінів¹⁷⁹. Чи існувала у євреїв медична школа, як у еллінів школа Гіппократа й інших?

(224). Хіба можна порівняти “наймудрішого” Соломона з еллінами Фоклідом¹⁸⁰, Феогнідом¹⁸¹ або Ісократом?¹⁸² Якщо порівняти притчі Соломона¹⁸³ з висловами Ісократу, ти переконаєшся, я впевнений, що син Феодора вище “наймудрішого” царя. Зате, кажуть, той був вправний у богослужінні. Але що ж? Хіба цей Соломон не поклонявся нашим богам, введений, як кажуть, в оману жінкою? Яка велика чеснота! Яка глибина премудрості! Він не зумів стати вище насолоди, й промови жінки його спокусили. Але якщо жінка могла його обдурити, не називайте його мудрим. Якщо ж ви впевнені,

що він мудрий, то ви не повинні думати, що він був обдурений жінкою, але що він на підставі власного судження і розуміння і в силу отриманої ним від Бога вказівки почав поклонятися й іншим богам. Адже заздрість і ревності не доходять навіть до кращих людей, тим більше вони невластиві ангелам і богам. Але ви прихильні до нижчих сил, які безпомилково можна назвати демонами; у них є честолюбство і марнославство, а у богів нічого подібного немає.

(229). Навіщо ви підлаштовуєтеся до еллінської науки, якщо для вас досить читання вашого писання? Адже і від цього треба було б швидше утримувати людей, ніж від куштування жертвовного м'яса; бо від останнього, як каже **Павло**, той, хто смакує, шкоди не отримує, але ви, мудреці, стверджуєте, що совість того, хто бачить брата свого за ідоложертвовним м'ясом, спокуситься¹⁸⁴. Але ж завдяки нашій науці й кожен із вас, хто має шляхетні задатки, відступається від своєї нечестивості; у кого збереглася хоч крапля обдарування, той тим швидше відмовляється від вашої нечестивої релігії. Тому важливіше утримувати людей від наук, ніж від жертвовного м'яса. Але ви й самі, як мені здається, знаєте, що різниця між вашими писаннями і нашими в сенсі знання не на вашу користь, що від ваших писань ніхто не може стати порядною людиною, а від наших людина робиться кращою за саму себе, навіть якщо вона була в усіх відношеннях бездарною. А хто за природою талановитий і до того ще здобув освіту у нас, той насправді стає для людей даром богів, людиною, яка розпалила світоч знання, вдосконалює державний лад... як полководець вона вражає багатьох ворогів у героїчних походах на суші і на морі. [Після цього він висміює священне й богонатхненне Писання за те, що воно написано єврейською мовою]¹⁸⁵. (230). Це можна точно довести: зберіть усіх ваших дітей і змусьте їх вивчати писання; і якщо, вирішивши і ставши чоловіками, вони стануть чимнебудь більш гідним, ніж раби, то скажіть, що я базіка і безумець. Ви до того жалюгідні і нерозумні, що вважаєте божественним вчення, від якого ніхто не стає ні розумнішими, ні хоробрішим, ні більш стійким; а те, завдяки чому можна придбати хоробрість, розум і справедливість, ви віддаєте сатані і вклоняється сатані.

(235). Асклепій зцілює наше тіло, музи разом із Асклепієм, Аполлоном¹⁸⁶ і Гермесом майстерним – наші душі, Арес і Еніо допомагають нам на війні, а всім цим керує незаймана, яка не має матері, Афіна разом із Зевсом¹⁸⁷. І ось подивіться, чи не перевершуємо ми вас в усіх відношеннях – у мистецтвах, мудрості й розумінні; чи йде мова про предмети споживання або про наслідувальне мистецтво заради краси – начебто скульптури і живопису, про мистецтво управління, про лікувальне мистецтво Асклепія, святилища якого є усюди на землі, – все це Бог нам дає в уділ назавжди. Мене самого, коли я хворів, вилікував Асклепій, вказавши ліки; тому свідок Зевс. Таким чином, якщо ми, присвятивши себе духу відступництва, перебуваємо в кращому становищі як душевно, так і тілесно і матеріально, навіщо ж ви нашу релігію залишили і пристаєте до тієї?

(238). Чому ви не залишаєтеся вірними вченню євреїв і не дотримуетесь їхнього закону, який Бог їм дав, а відкинувши закон отців і віддавшись тим, про кого повідомили пророки, ви пішли від тих далі, ніж наші прихильники? Насправді, якщо придивитися до вашого вчення, то ваша нечестива віра складається з іудейської зухвалості і язичницького байдужості і ницості. Від тих і інших ви запозичили не найкраще, а найгірше і зробили обшивку з пороків. У євреїв є точно встановлені культові звичаї, святині і тисячі заборон, необхідні в житті і покликанні жерців. Законодавець заборонив поклонятися всім богам, а наказав служити тільки одному, тому, чия «частину становить Яків, а Ізраїль – спадковий уділ»¹⁸⁸; але він сказав не тільки це, а й начебто додав: «Богів не лихослов»¹⁸⁹. Проте його безсоромні та зухвалі послідовники, бажаючи знищити у натовпу всяке благоговіння, вирішили до заповіді «не служити» [чужим богам] приєднати [обов'язок] хулити їх, і тільки це ви звідти витягли: в іншому у вас з ними немає нічого спільного. Таким чином, з нового вчення євреїв ви присвоїли звичай хулити шанованих нами богів, а з нашої релігії ви, відкинувши благоговіння перед усякою вищою істотою і відданість законам отців, запозичили лише дозвіл їсти все, як городню зелень. По правді сказати, ви загордилися тим, що ви розвинули те, що у нас є низьким. Це, мені здається, цілком природно, трапляється з усіма народами; ви вирішили пристосувати свою релігію до способу життя іншого сорту людей – торговців, митарів, танцівників та звідників.

(245). Що такими є не тільки нинішні, а й ті, хто з самого початку сприйняли вчення від Павла, видно з того, про що свідчить Павло у своїх посланнях до них. Я думаю, він не був настільки безсоромний, щоб у листах до них робити їм такі тяжкі закиди, не знаючи [що вони їх заслужили]; якби він навіть розсипав їм похвали такого масштабу, йому треба було б почервоніти, якщо б вони були навіть заслужені, а якщо б вони були помилкові, то він накликав би на себе звинувачення в низьких лестошках і рабській догідливості. Але ось що Павло пише своїм слухачам про них самих: «Не обманюйте себе: ні ідопоклонники, ні розпусники, ні розбещені, ні мужеложники, ні злодії, ні лихварі, ні п'яниці, ні злоріки, ні хижаки Царства Божого не успадкують. А ви знаєте, брати, що і ви були такими; але обмились, але освятились ім'ям Ісуса Христа»¹⁹⁰. Як бачиш, він каже, що й вони були такими, але освятились і обмилися; очевидно, рясна вода здатна омити і очистити, проникаючи до самої душі. Що ж, хрещення не змиває прокази у прокаженого, не змиває ні лишаїв, ні бородавочок, ні подагри, ні дизентерії, ні водянки, ні пароніхії, ні малого, ні великого тілесного ушкодження, а перелюбство, грабежі і взагалі всі беззаконня душі воно знищує.

(246)¹⁹¹. [Уловлених в сітки віри Христової заради пізнання істинного Бога і служіння йому він¹⁹² прирівнює до рабів, що... не витримавши ярма рабства, визнали за благо тікати, тому що якщо вони помиляться в своїй надії, їм не буде гірше, ніж було].

8 (253). Вони¹⁹³ кажуть, що [самі] вони відрізняються від нинішніх іудеїв, але що саме вони – справжні ізраїльтяни, у згоді з пророками, і що вони більше за всіх слідують Мойсеєві і пророкам, що послідували за ним в Іудеї; подивимося ж, у чому вони більше за всіх згодні з пророками. Почати треба з Мойсея, який, за їх словами, передбачив майбутнє народження Ісуса. Але Мойсей не раз, не два, не три, а багато разів наказує вшановувати одного лише Бога, якого він і називає усюди, а іншого Бога – ніде. Він називає ангелів, владик і, звичайно, багато богів, але винятковим він вважає першого і не допускає ні подібного, ні неподібного йому, як це ви вигадали. Якщо є у вас де-небудь на цей рахунок хоч один вислів Мойсея, вам надається шанс навести його. Що стосується слів “Господь Бог ваш вам підійме пророка з братів ваших, як мене; слухайтеся його”, то тут зовсім не йдеться про народженого **Марією**¹⁹⁴. Але якщо навіть на угоду вам погодитися з вами, то [Мойсей] говорить, що той буде подібний йому, а не Богу, що то буде пророк, як він, із середовища людей, а не від Бога. Що стосується слів “не відійде скіпетр від Іуди і наставник від стегон його”¹⁹⁵, то тут мова не про Ісуса, а про царство Давида¹⁹⁶, яке насправді припинилося за царя Седекії¹⁹⁷. Тут в писанні сказано якимось двозначно: “поки прийде належне йому”, а ви переробили в “поки прийде той, кому належить”. У єврейському тексті сказано: “поки прийде” – “schiloh”; в перекладі “70 тлумачів”¹⁹⁸ незрозуміле слово “schiloh” було перекладене як “належне йому” – “schelo”. Інші перекладачі пішли далі і підробили це місце так, щоб тут можна було бачити натяк на Ісуса. Що все це не має відношення до Ісуса, ясно; адже він не з племені Іуди; він народився, по-вашому, не від Іосифа, а від Духа Святого. Але ви, складаючи генеалогію Іосифа, виводите його від Іуди, та й то не зуміли це придумати вміло: Матвій і Лука викривають один одного, розходячись між собою в його генеалогії. Проте, оскільки ми маємо намір детально розібрати в другій книзі, ми це поки що обійдемо.

(261). Але погодимося з вами, що він володар з Іуди, [але тоді] він не Бог і не від Бога, як у вас сказано, і [не може бути, щоб] “все через нього почало бути і без нього нічого не почало бути”¹⁹⁹. Але, [скажете ви], зазначено в книзі Чисел: “Сходить зірка від Якова, і (262) людина від Ізраїля”; що це стосується Давида і його нащадків, очевидно; адже Давид був сином Іессея²⁰⁰. Отже, якщо ви намагаєтеся переконувати на підставі цих [текстів писання], то витягніть і представте хоча б один вислів, як я навів їх багато. А що [Мойсей] визнавав тільки одного Бога, Бога Ізраїля, про це він говорить у Второзаконні: “Щоб ти знав, що Господь Бог твій – це є Бог, немає нікого, крім нього”²⁰¹. І далі ще: “І поклади в серці своїм, що Господь є Бог, на небі вгорі і на землі внизу, немає нікого, крім Нього”²⁰², і ще раз: “Слухай, Ізраїль, Господь, Бог наш – Господь один”²⁰³, і ще раз: “Бачите, що Я – Я і немає Бога, крім Мене”²⁰⁴. Таким чином, Мойсей стверджує, що є тільки один єдиний Бог. Але, може бути, ці скажуть:

“І ми не говоримо, що є два або три”. Але я покажу, що вони саме це стверджують, і пошлюся на Іоанна, який каже: “Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог”²⁰⁵. Ти бачиш, – сказано: “було у Бога”; чи йде мова про народженого Марією або про когонебудь іншого, – я відразу відповім і Фотіну²⁰⁶, – не складає жодної різниці; [з цього питання] надаю вам змогу сперечатися між собою. Але що [євангеліст] говорить “у Бога” і “спочатку” – це треба засвідчити. Ну, так як же воно узгоджується із вченням Мойсея? Проте це, кажуть вони²⁰⁷, узгоджується з Ісайєю, бо Ісайя каже: “Ось діва понесе в утробі і народить сина”²⁰⁸. Припустимо, що тут дійсно йдеться про Бога, хоча воно аж ніяк не відноситься до Бога: адже вона була не дівою, а заміжньою жінкою²⁰⁹, і, перш ніж завагітніти, вона з’єдналася зі своїм чоловіком. Припустимо, що вона була дівою; але ж там не сказано, що від неї народиться Бог. А ви не перестаєте називати Марію Богородицею, хоча [Ісайя] не говорить, що народжений від діви буде “єдинородним Сином Божим”, “народженим раніше всякого творіння”; чи може хто-небудь показати в промовах пророків сказане Іоанном: “Все через нього почало бути, і без нього ніщо не почало бути”²¹⁰? А те, що ми доводимо, все підряд можете почути від пророків: “Господи Боже наш, спаси нас, крім тебе, ми нікого не знаємо”²¹¹. У Пророків цар Єзекиї²¹² молиться: “Господи Боже Ізраїлів, що сидить на херувимах! Ти – справжній Бог один”²¹³. Адже не залишається ніякого місця для другого.

(276). Проте якщо, по-вашому, Логос – Бог від Бога, який походить із єства батька, на якій же підставі ви називаєте діву Богородицею? Як вона, будучи людиною, могла народити Бога? До того ж ви насмілилися сказати, що вона народила Спасителя, тоді як Бог ясно говорить: “Я є, і нікого немає, крім мене, Спасителя”²¹⁴.

9 (290). А що Мойсей називав ангелів богами, можна переконатися з наступних слів: “І сини Бога, побачивши дочок, що вони прекрасні, брали собі за жінок, яку хто обрав”, і дещо нижче: “І після того, як сини Бога стали входити до дочок людських, і ті їм народжували. Це сильні, справдавна славні люди”²¹⁵. Цілком очевидно, що мова йде про ангелів, і тут не потрібно наводити сторонній доказ, так як це впливає з повідомлення, що від них народилися не люди, а гіганти; ясно, що якби він вважав, що їхні батьки – люди, а не істоти вищого порядку, що володіють особливою силою, він би не сказав, що вони породили гігантів; по-моєму, він тут висловив думку, що гіганти походять від змішання смертного з безсмертними. І ось, називаючи багатьох синів Божих, притому не людей, а ангелів, невже він не повідомив би людям про єдинородне Слово Боже, або Сина Божого, або як ви його там називаєте, якби він про нього знав? Що він цього не вважав чимось великим, [видно з того, що] він говорить про Ізраїль: “Ізраїль, син мій, первісток мій”²¹⁶; але чому Мойсей не сказав цього про Ісуса? Він вчив про єдиного Бога і про багатьох його синів, між якими були розподілені народи, але первородного

Сина Божого, або Слова Божого, чи іншого, брехливо вами згодом вигаданого, він від самого початку не знав і явно про нього не вчив. Ви слухалися Мойсея та інших пророків. (291). Проте ось він²¹⁷ часто і багато говорить в такому роді: “Господа Бога твого бійся і Йому одному служи”²¹⁸; як же Євангеліє передає про Ісуса, що він наказує: “Ідіть і навчіть усі народи, християчи їх в ім’я Отця і Сина і Святого Духа”²¹⁹, якщо вони хотіли служити йому? І ви, мислячи в згоді з цим, у той же час обожнюєте поряд з батьком і сина...

(298)²²⁰. [Він²²¹ говорить, що християнські закони не узгоджуються з законами Мойсея, що християни не бажають жити за звичаями іудеїв, хоча вони сприйняли звичаї еллінів. І ті й інші живуть за однаковими звичаями, за винятком, зонайбільше, двох або трьох – того, що вони не визнають інших богів і так званих жертвоприношень для ворожіння по печінці. Але що з того, раз усе інше в них спільне з еллінами без змін? В іудеїв дуже важливе обрізання. Його здійснює, говорить він, і храмове жрецтво єгиптян, а також халдеї і сарацини, але без запозичення [від євреїв]. Точно так само, каже він, у них були в пошані жертви, як первинки, всеспалення, жертви за гріх, жертви приношення і, на його думку, жертви шанобливі, очисні й освячувальні. Він думає, що ієрофант Мойсей здійснював жертвоприношення демонам нечистим і огидним і – що ще обурливіше, законодавець, каже, дозволив робити це жерцям, тому ми можемо викрити його в тому, що він видавав закони, які суперечать його власній практиці. Якщо ж, як він каже, ми бачимо, що він наказує приносити встановлені жертви також небезпечним демонам, то яким чином він відвертає нас від зла і, швидше, сам не виводить нас прямо на цю дорогу?].

(299). Послухай знову, що Мойсей говорить про демонів: “Нехай візьме двох козлів на жертву за гріх та одного барана на спалення. І принесе Аарон теля в жертву за гріх за себе і очистить себе та свій дім. І візьме двох козлів і поставить їх перед обличчям Господнім біля входу скинії свідчення. І кине Аарон на обох тих козлів жеребки, один жеребок від Господа, другий жереб для відпущення”, з тим щоб, каже він, відіслати його для відпущення і відправити його в пустелю²²². Ось яким чином відсилають козла відпущення. А про другого цапа він каже: “І заріже козла в жертву за гріх народу перед Господом, і внесе його кров за завісу, і покропить кров’ю підставу жертовника, і очистить святилище від нечистот синів Ізраїля і від злочинів їх у всіх гріхах їх”²²³.

(305). Зі сказаного ясно, як Мойсей знав способи жертвоприношень. А що він не вважав [саме] їх, як ви, нечистими, ви можете углядіти з наступних його слів: “Якщо хто, маючи на собі нечистоту, буде їсти м’ясо жертви Господньої, то буде знищена душа його з народу свого”²²⁴. Ось як Мойсей сам обережний щодо куштування жертвовного м’яса.

(314). Треба нагадати і вищезазначене, з приводу чого ми все це сказали. Чому ж ви, відпавши від нас, не дотримуетесь й іудейського закону і не залишаєтеся вірними приписам Мойсея? “Але, – скаже хтось із вас, подивившись виразно, – адже й євреї не приносять жертв!” Проте я цього сліпця розіб’ю в пух і прах: по-перше, ви й інших прийнятих у іудеїв законоположень не дотримуетесь; по-друге, іудеї потай приносять жертви (306) і тепер ще їдять жертовне м’ясо і моляться перед принесенням жертви, і віддають праву лопатку священикам замість первінок, і, позбувшись храму, або, як вони зазвичай говорять, святині, прагнуть підносити Богу первинки від жертовних тварин. А ви, що придумали нові жертвопринесення, чому не приносите жертв? Адже вам Єрусалима не треба? Втім, це я вже говорю вам зайве, це в мене вирвалося, хоча я спочатку хотів показати, що євреї згодні з язичниками за винятком того, що вони вірять тільки в одного Бога. Цей пункт – їх особливість, і нам він чужий; але все інше як ніби у них те ж, що і у нас, – храми, священні ділянки, жертовники, очищення, різні охоронні обряди; у всьому цьому вони від нас або зовсім не відрізняються, або дуже мало...

(314). [Ми здійснюємо, за його словами, помилку щодо обох вір, оскільки, з одного боку, ми не допускаємо багатобожжя, а з іншого боку, визнаємо не одного Бога, відповідно до закону, а трьох замість одного]²²⁵.

Чому ви щодо їжі не чисті подібно іудеям, а говорите, що все можна їсти, як городні овочі: ви повірили **Петру**, який, кажуть, заявив: “Що Бог очистив, того ти не вважай нечистим”²²⁶. Де ж доказ того, що в давнину Бог вважав це нечистим, а тепер він це зробив чистим? Адже Мойсей вказує щодо чотириногих, що вся худоба, у якої, як він каже, роздвоєні копита і на копитах глибокий надріз, і яка жує жуйку, – чиста, а в якої немає цього – нечиста. Отже, якщо свиня в баченні Петра отримала властивість жувати жуйку, то доведеться йому повірити. Воістину чудо, якщо після бачення Петра вона придбала цю властивість. Якщо ж він збрехав, ніби мав це бачення або, висловлюючись по-вашому, “одкровення” у шкіряника, то як же ви в такій справі так скоро повірили? Хіба він²²⁷ заповів вам щось важке, заборонивши їсти, крім свинини, також птахів і риб, отримавши вказівку від Бога, що й вони, як і ті, є знехтуваними і нечистими?

(319). Проте навіщо я так довго поширююся про це, коли можна бачити [прямо], чи має [Мойсеїв закон] якусь силу [у галілеян]? Вони ж кажуть, що Бог до колишнього закону додав другий; той був написаний стосовно випадку на обмежений час, а потім з’явився новий, бо той був обмежений часом і місцем Мойсея. Я ясно покажу, що вони говорять неправду, і приведу з книг Мойсеєвих не тільки десять, але тисячі свідчень, де він називає закон вічним. Послухайте для початку з книги Вихід: “І нехай буде цей день вам пам’ятний і святкуйте його, як свято для Господа, в роди; як постанову вічну будете святкувати його... і в перший же день знищіть квашене в домах ваших” ...²²⁸.

(320). Я ще пропустив багато такого, що своєю чисельністю дало мені право заявити, що Мойсей вважав закон вічним. А от ви покажіть, де сказано щось схоже на зухвалу заяву Павла, що “кінець закону – Христос”?²²⁹. Де Бог сповістив євреям інший закон, окрім існуючого? Ніде цього немає, і немає навіть поправок до існуючого закону. Послухай знову Мойсея: “Не додавайте до того, що я накажу вам, і не зменшуйте від нього. Дотримуйтеся заповідей Господа Бога вашого, що я вам заповідаю сьогодні”²³⁰, і, “проклятий всякий, хто не буде вірний усьому”²³¹. А ви не тільки визнали дрібницею збавляти або додавати до написаного в законі, але визнали проявом особливої сміливості і величі душі зовсім переступити закон, маючи на увазі не істину, а легку можливість залучити всіх до себе...

(324)²³². [“Тут він згадує про послання святих апостолів ... до новонавернених з язичників. “Захотілося, – писали вони, – Святому Духові і нам не накладати на вас ніякого тягаря, крім цього необхідного: стримуватися від ідолоських жертв, блуду і задушення, і крові”. Він засуджує це і говорить, що “не бажано було Святому Духові” порушувати закон Мойсея.

(325). Крім того, цей аристократ насміхається над святими апостолами, особливо над Петром, і говорить, що він лицемір і нібито Павло викрив цього, що він прагне жити то за звичаями еллінів, то за звичаями іудеїв”].

10 (327). Ви до того безталанні, що навіть наданих вам апостолами правил ви не дотримуєтеся. При цьому пізніші переробляють їх у бік погіршення і поглиблення нечестивості. Ні Павло, ні Лука, ні Матвій, ні Марк не посміли назвати Ісуса Богом. Але заслужений Іоанн, помітивши, що вже безліч народу в багатьох містах Еллади та Італії заразилося цією хворобою, а також, я думаю, почувши, що могили Петра і Павла починають користуватися вшануванням, перший зважився сказати [, що Ісус – Бог]. Сказавши трохи про **Іоанна Хрестителя**, він знову повертається до провіщуваного ним Логоса і каже: “І Слово стало плоттю і перебувало між нами”²³³; але як – він посоромився сказати. Ніде він не називає ні Ісуса, ні Христа, а доки говорить про Слово, він мало-помалу, непомітно вкрадається до нас, навіюючи, ніби Іоанн Хреститель дав таке свідцтво про Ісуса Христа, що він той, кого слід визнати Богом-Словом.

(333). Втім, що тут Іоанн говорить про Ісуса Христа, проти цього я не сперечаюся, хоча деякі відступники вважають, що Ісус Христос і провіщуваний Іоанном Логос – різні особи. Насправді це не так. Бо, кого він називає Богом-Совом, той Іоанном Хрестителем визнається за Ісуса Христа. Але дивіться, як обережно і поволі він підводить до своєї драми нечестиву кінцівку, він до того спритний обманщик, що він знову ухиляється і додає: “Бога ніколи ніхто не бачив; єдинородний Син, що в надрах Отця, він виявив”²³⁴. Так це і є, чи що, Бог-Слово, що став плоттю, цей “єдинородний Син, сутий в надрах Отця?”. Якщо [це] він, значить, і ви десь бачили Бога, бо він

“жив з вами” і ви бачили славу його; що ж ти заявляєш, що ніхто ніколи не бачив Бога? Адже ви бачили якщо не Бога-Отця, то Бога-Слово. Якщо ж “єдинородний Син” – одне, а Бог-Слово – інше, як я чув від деяких ваших прихильників, то виходить, що й Іоанн не по-смів [назвати Ісуса Богом].

(325). Але це зло завелося від Іоанна. А скільки ви потім ще придумали, додавши до старого трупу свіжі трупи²³⁵! Чи можна гідним чином оцінити цю гидоту? Ви все заповнили могилами і гробницями, хоча у вас ніде не сказано, що треба валятися на могилах і піклуватися про них. Ви в своїй порочності дійшли до того, що не вважаєте за потрібне в цьому питанні зважати на слова хоча б Ісуса Назарянина; послухайте, що він говорить про могили: “Горе вам, книжники та фарисеї, лицеміри, що подібні трунам повапленим; зовні труна здається красивою, а всередині вона повна кісток та всякої нечистоти”²³⁶. Отже, якщо Ісус каже, що труни повні нечистот, як же ви на них закликаєте Бога?²³⁷

[Юліан до цього додає, що, коли один із учнів запитав: “Дозволь мені перше піти і поховати батька мого”, Ісус сказав: “Іди за мною і зостав мертвим ховати своїх мерців”²³⁸].

(339). При такому стані речей, в ім'я чого ви валяєтеся на могилах? Хочете знати причини? На це відповім не я, а пророк Ісайя: “На могилах і в склепах вони сплять заради віщих снів”²³⁹. (340). Зауважте, як давньо в іудеїв [має місце] ця магічна дія – спати на могилах заради снів. Зрозуміло, що і апостоли після смерті вчителя займалися і з самого початку передали цей звичай і вам, новим, що увірували; вони вправніше за вас займалися магією і всенародно показали своїм наступникам фабрику цієї магії та гидоти.

(343). Те, що Бог із самого початку через Мойсея і пророків прокляв, ви виконуєте, а приводити жертви до вівтаря і закласти їх ви відмовляєтеся. “Тепер, – кажуть вони, – вогонь не сходить [з неба], як при Мойсесві, щоб спалити жертви”. При Мойсесві це трапилось всього раз, а вдруге – через тривалий час при Іллі Фесвітанині. Що й Мойсей і, до нього ще патріарх Авраам вважають за необхідне дістати вогонь ззовні, я коротенько доведу... .

(346)²⁴⁰. [Ідуть згадки про історію з Ісааком і т. п.].

Але не тільки це; коли сини Адама принесли Богу первина, “зглянувсь Господь, – каже Біблія, – на Авеля і на дар (347) його, а на Каїна й на жертву його не зглянувсь. Каїн дуже засмутився і обличчя його похилилося. І сказав Господь Каїнові: “Чому ти розгнівався і чому обличчя твоє похилилося? Якщо ти принесеш добре і неправильно вибереш, ти не згрішиш”²⁴¹. Хочете знати, в чому полягали їх дари? “І було через кілька днів – приніс Каїн від плодів землі дар Господу. І Авель приніс також від первородних овець своїх і від їхнього лою”. Воістину не жертву, а вибір засуджував Бог, коли говорив Каїну: “Якщо принесеш доброе, але неправильно вибереш, чи не згрішиш?”²⁴². Так роз'яснив мені якийсь із

вельми обізнаних єпископів. Але він спочатку сам себе обдурич, а потім і інших, тому що, коли я почав питати, в якому сенсі вибір був гідний осуду, йому нічого було сказати і нічим було переді мною хизнутися. Бачачи, що він заплутався, я йому сказав: “Бог дорікнув саме в тому, про що ти говориш. Добра воля в обох була однакова, адже обидва вони зрозуміли, що треба принести жертви Богові. Але вибір один з них зробив вдало, інший не потрапив у ціль. Чому і як? На землі є одухотворене і неживе, причому для Бога, як живого і подавця життя, живе цінніше, ніж неживе, оскільки воно бере участь у житті і пов’язане з душею. Тому-то Бог був задоволений тим, хто приніс жертву досконалу”.

(351). Ну, повернемося знову до них. Чому ви не робите обрізання? “**Павло**, – кажуть вони, – сказав, що заповідано обрізання серця, а не плоті, і це Аврааму²⁴³. Тільки не по плоті говорив він, і треба вірити тому, що він і Петро сповістили в своїх праведних промовах”. Послухай же знову, як [писання] говорить про те, що обрізання по плоті дане Аврааму як заповіт і як знак: “Оце заповіт, якого Бог повинен дотримуватися між Мною і вами, між потомством вашим в роди ваші; обріжте крайню плоть вашу, і це буде знаком заповіту між Мною і тобою, і між Мною, і потомством твоїм”...²⁴⁴.

[До цього він²⁴⁵ додає, що й сам Христос говорив, що треба виконувати закон, говорячи в одному місці: “Я не прийшов руйнувати закон і пророків, але виконати”²⁴⁶, і в іншому місці знову: “Хто ж порушить одну із заповідей цих малих і навчить так людей, той найменшим назветься у Царстві Небеснім”²⁴⁷].

Після того як [Христос] недвозначно наказав, що треба дотримуватися закону, і погрожував покаранням за порушення хоча б однієї заповіді, яке придумаете собі виправдання ви, які порушили всі заповіді, разом узяті? Або Ісус говорить неправду, або скрізь і у всьому брешете ви і ваші хранителі Закону.

(354). “Обрізання буде на тілі вашому”²⁴⁸, – говорить [Мойсей]; спотворивши це, вони кажуть: “Ми обрізані серцем”. Звичайно, адже серед вас немає жодного лиходія, жодного негідника: до такого ступеня ви “обрізані серцем”. “Дотримуватися опрісноки та вчиняти паску ми не можемо, кажуть вони, – бо ради нас одного разу принесений в жертву Христос”. Прекрасно. Але хіба він заборонив їсти опрісноки? Клянусь богами, я – один із тих, хто не збирається виконувати разом з іудеями їх церемонії, але я завжди шаную бога Авраама, Ісаака і Якова, які, будучи халдеями, належачи до роду священників і богослужителів, навчилися обрізанню, коли жили серед єгиптян, і почали поклонятися Богу, який, будучи превеликим і могутнім, був прихильний до мене і до тих, хто шанує його, як Авраам, але на вас не дивиться. Бо ви не наслідуете Аврааму, що не спорджуєте Богу вівтарі, не будуете йому жертвовники і не почитаете його священнодійствами, як той.

(356). Авраам завжди приносив жертви, як і ми, і часто користувався ворожінням по планетах. Це, мабуть, теж еллінський звичай. Він більше займався птахогаданням. Та й як управляючий будинком він мав ворожбита. Якщо ж хтось із вас [мені] не вірить, я точно вкажу, що про це сказано у Мойсея: “Після цих подій було слово Господа до Авраама в нічному баченні таке: “Не бійся, Аврааме, я тобі щит, нагорода твоя вельми велика буде!” І сказав Авраам: “Владико, що даси Ти мені? Адже я залишаюся бездітним, і Масек, син доморослий, успадкує мені”. І от було слово Господнє до нього таке: “Не цей спадкоємець тобі, але той, хто вийде від тебе, він буде спадкоємець”. І вивів його надвір та й сказав йому: “Подивися на небо і порахуй зірки, якщо зумієш порахувати їх”. І сказав: “Таке буде твоє потомство”. “І повірив Авраам Богові, і Той залічив йому це в праведність”²⁴⁹. Скажіть мені в даному випадку, навіщо ангел чи Бог, який передвіщав, вивів його і показав зірки? Хіба, залишаючись у будинку, він не знав, яку безліч виблискуючих зірок видно завжди вночі? (357). Але я думаю, він хотів показати йому блукаючі зірки, щоб навести як очевидне підтвердження сказаного владний сприятливий вирок неба.

(358). А щоб ніхто не запідозрив, що це моє тлумачення з натяжками, я засвідчую це, процитувавши наступні за цим слова; далі написано: “І промовив до нього: “Я Господь, що вивів тебе з Уру Халдейського, щоб дати тобі землю оцю, щоб став ти спадкоємець її”. І промовив Авраам: “Господи, Господи, – з чого я довідаюся, що буду спадкоємець її?” Він же промовив до нього: “Візьми трилітне теля, і трилітню козу, і трилітнього барана, і горлицю, і пташеня голубине”. І взяв він для Нього все те, і розсік його пополювині, і дав кожному частину його відповідно до другої, але птаства не розсік. І зліталось хижє птаство на трупи, та Авраам відганяв його”²⁵⁰. Ви бачите, що пророкування ангела або Бога підкріплюється птахогаданням, а не навмання, як у вас, причому ворожіння вчиняється з жертвопринесеннями. [У всякому разі, йому самому, – каже він, – голоси птахів повідомили, що він сяде на царський трон]²⁵¹. І [сенс того, що] говорить [писання], – що приліт птахів підтвердив обіцянку, – Авраам збагнув, отримавши підтвердження, бо віра без істини здавалася [йому] якоюсь безглуздістю й дурістю. А істину не можна углядіти на підставі порожніх слів, але потрібно, щоб слова супроводжувалися явним знаменням, яке посвідчило б, що пророкування в майбутньому здійсниться.

У вас у цьому питанні залишається ще один привід для зневаги [законом] того, що не можна приносити жертви, позбувшись Єрусалиму; але ж Ілля приніс жертву на Кармелі, а не в святому місті...”

Hieron. Comm. in Matth. 1, 1 (16)²⁵². “(16). “Яків же народив Іосифа”²⁵³. – 3 приводу цього місця імператор Юліан поставив нам

на вид розбіжність євангелістів, – саме: чому євангеліст Матвій назвав **Іосифа** сином Якова, а [євангеліст] Лука²⁵⁴ назвав його сином Ілії”.

[Книга друга]

Cyrl. Alex. Pro Christ. relig. 11 (frg. 3)²⁵⁵. “(frg. 3). Зірка та²⁵⁶ не належала до числа цих звичайних зірок і не була “зірницею”, як її називає Юліан”.

Theod. Mops. Comm. in Nov. Test. (Ev. Luc.)²⁵⁷. “А як він²⁵⁸ звів Ісуса на вершину храму, коли він знаходився в пустині²⁵⁹?”

...Ти дивуєшся, що, хоча в пустині немає високої гори, сказано, ніби диявол вивів його на дуже високу гору²⁶⁰.

...Таке часто траплялось і трапляється, але чому це – ознаки кінця [світу?]”²⁶¹.

...Але Ісус молиться так, як людина слабка, яка не в змозі легко перенести нещастя, і, будучи хворим, він отримує підкріплення від ангела²⁶³. Хто ж розповів тобі, Лука, про ангела²⁶², якщо навіть і був такий? Адже і ті, що тоді були при ньому, не могли бачити його – адже вони спали. Тож, прийшовши після молитви, він застав їх сплячими і сказав від горя: “Що ви спите? Уставайте й молитесь” і так далі, потім: “Коли він ще говорив це, з’явилася численна юрба й Іуда”. Тому-то Іоанн²⁶³ про це і не написав, бо він не бачив”.

Cyrl. Alex. Pro Christ. relig. 14 (frg. 18)²⁶⁴. “(frg. 18). Він²⁶⁵ пише, що святі євангелісти суперечать один одному; згідно з Матвієм, Марія Магдалина та інша Марія прийшли до гробу після суботи на світанку першого дня тижня, а згідно Марку, – після того, як розвиднілося і зійшло сонце. У Матвія вони побачили ангела, у Марка – юнака. У Матвія вони вийшли і сповістили учнів про воскресіння Христа, а у Марка вони промовчали і нікому нічого не сказали. За це він дорікає Писанням святих і говорить, що вони самі собі суперечать”.

Ioan. Thes. De res. Dom. 1 (813)²⁶⁶. “(813). ...І не одне, як кажуть ті тирані і відступники, котрі стали безбожниками і багатобожниками²⁶⁷, було пришествя жінок до гробу, і в цьому оповіданні євангелісти не розійшлися”²⁶⁸.

Cyrl. Alex. Pro Christ. relig. 15, titl. (frg. 20)²⁶⁹. “(frg. 20). ...Книга XV проти Юліана, коли Юліан сміється над тим, що Господь наш їв і пив”.

Cyrl. Alex. Pro Christ. relig. 16, titl. (frg. 31)²⁷⁰. “(frg. 31). Книга XVI проти Юліана Відступника, який засуджував Христа за те, що він сказав, що він прийшов виконати закон і що хто порушить одну з

найменших заповідей і навчить цьому людей, той найменшим назветься. Тим часом,] він порушив суботу, бо “Син людський, – говорить він, – є пан суботи”²⁷¹ і “не те, що входить в уста, опоганює людину”²⁷², хоча закон оскверняє їжу”.

Cyrl. Alex. Pro Christ. relig. 18 (frg. 39)²⁷³. “(frg. 39). Він безпідставно лає тих, хто закликає Бога заради грішників, вважає, що вони відступили від справедливості, і говорить, що ті, хто бажає злодіїв – злодії”.

Phot. Quaest. Amphil. 101²⁷⁴. “(101). Послухайте, яке прекрасне і громадсько корисне повеління: “Продайте мастки ваші і давайте милостиню; робіть калитки собі нестаріючі”²⁷⁵. Чи можна придумати що-небудь мудріше за цю заповідь? Адже якщо всі тебе послухають, хто буде покупцем? Чи можна хвалити таке вчення? Якщо б воно отримало силу, не залишилося б ні міста, ні народу, ні єдиного будинку; як може зберегти цінність будинок або майно, якщо все продано? А те, що, коли у всій державі все відразу почнуть продавати, вони не знайдуть покупців, – очевидно, і я про це промовчу”.

Cyrl. Alex. Pro Christ. relig. 18 (168a)²⁷⁶. “(168a). Він стверджує, що Єздра додав дещо за власним розумінням”²⁷⁷.

Hieron. Comm. in Os. 3, 11 (1–2)²⁷⁸. “(1–2). На це місце несправедливо нападає Юліан Август у сьомій книзі, вивергнутій ним проти нас, тобто християн, кажучи, що євангеліст Матвій написане про Ізраїля переніс на Христа²⁷⁹, користуючись простотою тих, хто увірував із числа язичників”.

Hieron. Comm. in Matth. 1, 9 (9)²⁸⁰. “(9). “А коли Ісус звідти проходив, побачив чоловіка на ймення Матвій, що сидів на митниці, та й каже йому: “Іди за Мною!” Той устав, і пішов услід за Ним”²⁸¹. ...З приводу цього місця Порфирій та імператор Юліан висувають критичні зауваження (arguit) в тому сенсі, що тут ми маємо справу або з недолугою неправдою укладача оповіді (historici), або з нерозумінням (stultitiam) тих, котрі негайно слідували за Спасителем; вони ніби нерозумно захоплювалися й слідували за яким завгодно чоловіком...”.

Areth. Comm. in Apocal.²⁸². “[Юліан відзначає протиріччя між Євангелієм від Іоанна, яке стверджує, що Христос з'явився, щоб знищити гріх, та іншими євангелістами, які, навпаки сповіщають, що розбрати і безлад стали результатом появи Христа]”²⁸³.

[Книга третя]

Cyrl. Alex. Pro Christ. relig. 18 (250b)²⁸⁴. “(250b). Християни очікують воскресіння мертвих во Христі. А цей ворог істини²⁸⁵ серед усього іншого дуже знущається над цим, як ніби всемогутній Бог, який сильніший за смерть, не в змозі явити те, що за своєю природою підлягає закону загибелі”.

Suid. S. v. Apovoia²⁸⁶. “Не передбачити, що в справах можливо і неможливо, – ознака крайнього безумства”²⁸⁷.

Iulian. Ep. 24²⁸⁸. “Юліан громаді іудеїв.

Вкрай важко доводилося вам у минулі часи під ярмом рабства, коли ви повинні були підкорятися оприлюдненим указам і вносити на цій підставі в казну неймовірну кількість золота. Багато чого я бачив своїми очима, але ще більше дізнався, читаючи постанови, які були спрямовані проти вас; коли ж збиралися обкласти вас новими поборами, я перешкодив цьому, змусив припинити ганебне наругу і спалив постанови проти вас, які зберігалися в моїх скриньках, щоб надалі ніхто не міг, посилаючись на них, сіяти чутки про ваше лукавство²⁸⁹.

Звичайно, в цих беззаконнях щодо вас не стільки винний мій брат Констанцій, гідний доброї пам'яті, скільки люди варварського способу думки, безбожники в душі, які були його підлабузниками. Коли вони попали в мої руки, я знищив їх, наказавши кинути в рів, щоб навіть пам'яті про те, як вони загинули, не збереглося”²⁹⁰.

Більше того, бажаючи виявити вам свою прихильність, я переконав брата Юла, патріарха, гідного всілякої поваги, накласти заборону на послання, яке, як кажуть, спрямоване проти вас, і перешкодити стягненню з вас таких величезних грошей, щоб у моє правління у вас не було ні найменшого приводу до тривоги і щоб ви, радіючи, ще з більшим завзяттям підносили молитви за моє правління найвеличнішому з усіх – Богу-творцю, який удостоїв увінчати мене своєю чистою десницею.

Адже зазвичай ті, кого гризе якась тривога, вкрай полохливі в душі й не наважуються здійняти руки до неба, здійснюючи моління; ті ж, хто зовсім не знає тривоги, радіють усією душею і з більшою завзятістю молять за свою державу всевишнього Бога – того, хто може послати нашій державі благоденство, про яке ми здійснюємо моління.

Вам же слід чинити так, щоб я вів успішно цю війну проти персів²⁹¹, а потім бажане протягом стількох років для вас житло, священне місто Єрусалим, відновивши моїми працями, знову заселив і разом з вами воздав у ньому подяку Всемогутньому²⁹²”.

Iulian. Ep. 98²⁹³. “Юліан – Лібанію, софісту і квестору²⁹⁴.

Давня римська дорога в Сирії, яка пов'язувала Антіохію з Халкідією

Я дійшов до Літарб (є таке поселення в Халкіді) і випадково натрапив на одну дорогу з залишками зимового табору антіохійців. Частина цієї дороги проходить, пам'ятається, по болотистій низині, а частина – по горі, причому вся дорога дуже важкопрохідна. У низині там лежали камені, ніби спеціально звалені абияк, без того мистецтва, з яким зазвичай ті, хто будує великі дороги в інших містах, накидає замість вапна багато землі і, як при спорудженні стіни, кладе камені щільними рядами. Насилу подолавши цю частину шляху, я прийшов до першої стоянки (було близько дев'яти годин) і прийняв у своєму будинку більшу частину членів вашої ради. Про що ми говорили один з одним, тобі, напевно, вже розповіли, а якщо буде завгодно богам, то почувеш про це з часом і від нас²⁹⁵.

З Літарб я відправився в Берію, і Зевс, пославши мені ясну ознаку, сповістив усіляку удачу. Пробувши там день, я оглянув акрополь і приніс Зевсу імператорську жертву – білого бика; а з радістю міста я мав невелику бесіду про вшанування богів. Усі вихваляли мою мову, але повірили їй лише дуже небагато, – це ті, хто і до моїх слів здавалися мені людьми розсудливими, але такими, хто, як вищої зухвалості, боїться відкинути сором. Адже виходить так, – о боги! – що люди червоніють при прояві прекрасних почуттів – сили душі і благочестя, а пишаться самим ганебним – святотатством і зніженістю духу і тіла.

Потім мене прийняли Батни – місто, подібного якому я у вашій області, крім Дафни, не бачив. Тепер вона, дійсно, схожа на Батни,

але трохи раніше, коли ще цілі були храм і статуя, я б не побоявся порівняти Дафну з Оссою і Пеліоном, і з вершинами Олімпу, і фесалійськими Темпеями або навіть поставити її вище за всіх, бо це місце присвячене і Зевсу Олімпійському, і Аполлону Піфійському. Але про Дафну тобою написана промова, подібної якій не створив би, при всьому своєму бажанні і старанні, “жоден із людей, що живуть тепер”²⁹⁶, та й із стародавніх-то, я думаю, не дуже багато. Що ж я тепер намагаюся писати про неї, коли ти вже написав таку блискучу [монодію]²⁹⁷ на неї? І думати про це годі.

Отже, повернемося до Батнів. Хоча назва ця і варварська, саме місто – еллінське, і це видно вже з того, що в усій окрузі відчувався запах ладану і скрізь ми бачили приготованих до жертви тварин. Але це хоча і дуже порадувало мене, здалося надмірним і чужим істинному вшануванню богів. Адже ті, хто вшановує богів, повинні уникати людської суєти і прагнути до тиші, щоб, приносячи богам жертви і роблячи все належне за ритуалом, прагнути саме до цього, а не до чого-небудь іншого. Але, очевидно, до цього незабаром буде докладено належне старання. Як я побачив, Батни розташовані на лісистій рівнині, що поросла молодими кіпарисовими гаями. (І нема в них жодного старого або гнилого дерева, але всі однаково зеленіють своїми кронами). Імператорська резиденція там не надто розкішна (це – будинок, побудований тільки з глини і дерева, без жодних прикрас); сад же поступається Алкіноєвому²⁹⁸ і схожий на сад Лаерта²⁹⁹, а в ньому – маленький гайок кіпарисів і біля стіни там прямими рядами посаджено безліч цих же дерев, а в середині – грядки, на яких ростуть овочі та дерева, що приносять різного роду плоди. Що ж я там робив? Увечері я приніс там жертву, а рано вранці – іншу, як звик це робити належним чином кожен день. А оскільки знаки були сприятливі, ми вирушили в [Гіера]поліс. Там назустріч нам вийшли громадяни, і мене прийняв у себе один друг, якого я побачив тоді в перший раз, а любив – здавна. Чому це так, по-моєму, ти вже знаєш, але мені приємно сказати про це зайвий раз. Адже і говорити і слухати про це завжди для мене – нектар. Сопатр, вихованець божественного Ямвліха, – свояк цього Сопатра³⁰⁰... Мені видається, що гидкіше за всі злочини – не любити всього, пов’язаного з цими мужами. Але є і більш важлива причина цього. Він багато разів приймав у себе мого кузена і мого зведеного по батькові брата, і ті, природно, часто спонукали його відійти від ушанування богів, але він, що було дуже важко, не заразився їх хворобою.

Багато солдатів, що йдуть зі мною, галілейську...³⁰¹.

Ось що я можу написати тобі про свої особисті справи з Гіераполіса. А що стосується військових і політичних справ, я думаю, тобі слід було б поспостерігати за ними і подбати про них, будучи присутнім особисто. Ти прекрасно знаєш, що всього цього занадто багато для одного листа. А якщо прагнути до точності, то нелегко

вмістити так багато в листі і втричі більшому. Все ж я коротко розкажу тобі про ці справи. Я відправив послів до сарацинів, запрошуючи їх прийти, якщо вони хочуть. Це – по-перше. По-друге, я відправив охорону з людей самих пильних, яких я тільки міг дістати, щоб ніхто таємно не перейшов звідси до ворогів і не доніс би їм, що ми вже в дорозі. Там же я вершив військовий суд, на мою думку, вельми милостиво і справедливо. Я приготував запасних коней і мулів і зібрав усе військо в одне ціле. Річкові судна наповнені хлібом, вірніше сучарями, і оцтом. Ти розумієш, якого розміру має бути лист, якщо розповідати, яким чином кожна з цих справ зроблена і що з приводу цього довелося говорити. А що стосується того, скільки листів і паперів я підписав (усе це слідує за мною, як тінь, і обступає мене з усіх боків), – то до чого мені намагатися перерахувати їх тут?³⁰²

Коментар

¹ *Imperatoris Theodosiani libri XVI cum constitutionibus sirmondianis* / ed. Th. Mommsen et Paulus M. Meyer. – Berlin, 1905 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/liber16.htm#1>

² Указ адресований Флавію Леонтію, префекту міста Рима.

³ Указ прийнятий 10.11.357. Як співправитель на той час старшого августа Констанція, Юліан (355/361–363) не міг відверто висловити свою позицію в релігійному питанні. Згодом Юліан, на думку богословів, організував мале гоніння церкви в Римській імперії. Щоправда, здійснивши відчайдушну спробу відродити язичництво, він не хотів переслідувати християн відкритим судом. Тож, оголосивши загальну віротерпимість, Юліан заборонив християнам викладати граматику й риторичку. До виконання своєї неоплатонічної програми він залучив діячів античної культури (Ямвліха Молодшого, Феодора, Саллюстія та ін.). Став верховним понтифіком. Повернувши з заслання єпископів, імператор провокував конфлікти між догматичними супротивниками, аріанами і православними, або навіть підтримував деяких єретиків (крайніх аріан – аномеїв). У період його короткого правління в багатьох містах сходу Імперії відбувалися антихристиянські погроми, в результаті яких декілька християн стали мучениками. Загибель Юліана в 363 поклала край одній з останніх спроб язичництва взяти гору над християнством. Як вважали сучасники, імператор був убитий рукою християнина-фанатика. Помер він як істинний філософ, в оточенні друзів (Максима, Пріска, Орібасія, Саллюстія, Амміана Марцелліна, Селевка).

⁴ *Imperatoris Theodosiani libri XVI cum constitutionibus sirmondianis* / ed. Th. Mommsen et Paulus M. Meyer. – Berlin, 1905 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/liber16.htm#1>

⁵ Адресат конституції – римський папа Фелікс (355–358).

⁶ Указ прийнятий 6.12.357.

⁷ Указ зачитаний 28.12.357.

⁸ *Император Юлиан* [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://simposium.ru/ru/book/export/html/10216>

⁹ Лист написаний у 358. Пріск (бл. 305–395) – філософ-неоплатонік Пергамської школи. Його біографію поміщено в “Життєписах софістів” Євнупія (8). Учень Едесія, він познайомився з Юліаном у Пергамі. Будучи цезарем у Галлії,

Юліан кілька разів запрошував його до себе (*Ep. 10, 11, 12*) і, судячи зі згадки Лібанія про прибуття до Юліана якогось філософа (*12, 55*), імені якого він, за своїм звичаєм, не називає, і з 10-го листа Юліана, той справді відвідав його. Під час правління Юліана він разом із Максимом був одним з найбільш близьких до імператора людей і знаходився при дворі під час його перебування в Антіохії (*Liban. 14, 32–34; 1, 123*). Разом із Максимом Пріск супроводжував Юліана в перському поході і був присутній при його смерті (*Amm. Marc. 25, 3.23*). Після загибелі Юліана він до кінця життя продовжував викладацьку діяльність у Греції.

¹⁰ У Юліана сказано: *τά εἰς τόν ὁμόνομον*. Біде вважає, що тут мається на увазі Юліан Халдейський, теург, відомий зі “Свіди”. Райт вважає, що це – молодший Ямвліх.

¹¹ Феодор із Асіни, учень Ямвліха. В чому полягала полеміка – не відомо.

¹² У виданні Біде 1922 “тірієць Максим”, у виданні 1924 просто “тірієць”. Біде вважає, що це – Порфирій, який народився в Тірі й якого Лібаній (*18, 178*) називає “тірійцем”.

¹³ *ἐποίησας ἴσως δὴ καὶ βάκχων, ἀλλ' οὐ τι ναρθηκοφόρον*. Очевидно, це терміни містерій. Тірсоносець – “той, хто готується до посвяти”, вакхант – “посвячений”.

¹⁴ *The works of the emperor Julian : in 3 volumes. – Vol. 3. – London : William Heinemann ; New York : G. P. Putnam's sons, 1913. – P. 3.*

¹⁵ Лист написаний у 359 в Галлії.

¹⁶ Невідома особа.

¹⁷ Вжите слово *τό σύνθημα*, яке означає в даному контексті посвідчення, що дає право на використання державної пошти.

¹⁸ Ясно, що Юліан клянеться Мітрою, але, очевидно, через обережність вживає двозначний вислів.

¹⁹ Жінку Пріска.

²⁰ *Imperatoris Theodosiani libri XVI cum constitutionibus sirmondianis / ed. Th. Mommsen et Paulus M. Meyer. – Berlin, 1905 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/liber16.htm#1>*

²¹ Указ адресований Флавію Тавру, який був префектом преторія Італії з 6 квітня 355 по 29 серпня 361.

²² *Армініумському соборі* – собор відбувався в Італії з літа по жовтень 359.

²³ *Медіоланумі* – тодішній столиці Західної Римської імперії (тепер – Мілан). У червні 360 Констанцій був не в Медіоланумі, а в Едесі.

²⁴ Указ прийнятий 30.06.360.

²⁵ *Памятники позднего античного ораторского и эпистолярного искусства. – М. : Наука, 1964. – С. 42.*

²⁶ Написано в 361.

²⁷ *Памятники позднего античного ораторского и эпистолярного искусства. – М. : Наука, 1964. – С. 43.*

²⁸ Цезар Галл (351–354), брат Юліана, був жонатий на Констанції, сестрі імператора Констанція II (337–361).

²⁹ Констанцій II у першому шлюбі був жонатий на Флавії Юлії Констанції, сестрі Галла і Юліана.

³⁰ *Памятники позднего античного ораторского и эпистолярного искусства. – М. : Наука, 1964. – С. 48.*

³¹ Констанцій II.

³² *Юлиан. Пир, или Цезари [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://libelli.ru/works/kritiki/kritik82.htm>*

- ³³ Наприкінці грудня 361 імператор Юліан написав сатиричний твір “Бенкет, або Цезарі” (*Convivium, sive Caesares*), в якому він намагався, наслідуючи Лукіану і його “Меніпповим сатирам”, дати огляд-пародію, змусивши продефілювати в параді римських імператорів від Цезаря до Константина. Тут – частковий витяг з початку твору Юліана.
- ³⁴ *Бонвіван* – людина, яка живе задля власного задоволення, багато і безпечно; гультай, веселун.
- ³⁵ Імператор Август.
- ³⁶ *Пеплос* – жіноче плаття.
- ³⁷ *Клавдій* – мається на увазі предок Константина – Клавдій II (268–270) і батько Констанції, до яких Зевс мав благоволити, як до язичників. Як відомо, Константин крім своїх суперників убив також сина Кріспа, жінку Фаусту і, можливо, тестя Максиміана.
- ³⁸ *Вестн. древн. историн.* – 1970. – № 2. – С. 239–240.
- ³⁹ *Проересій* – знаменитий софіст і ритор свого часу (275–367), життя якого описане Євнapiєм (10). Родом із Вірменії, викладав у Афінах. Запрошений для виступу в Рим імператором Константином, завоював там таке визнання, що римляни поставили йому бронзову статую (*Eunap. 10, 7*). Проересій – християнин (*Eunap. 10, 8.1*), хоча й опирався на ідеї неоплатонізму. Коли Юліан заборонив викладати риторам-християнам, він, за словами Ієроніма (*Hieron. Chron. 363*), зробив спеціальний виняток для Проересія, яким той не скористався. Проте Проересій був, очевидно, вельми поверхневим християнином, бо Євнapiй повідомляє, що він вдавався до ворожіння язичницьких жерців (*Eunap. 10, 8*). Лист написано, очевидно, взимку 361–362.
- ⁴⁰ *Aristoph. Acharn. 530*.
- ⁴¹ *Вестн. древн. историн.* – 1970. – № 2. – С. 246.
- ⁴² Мова йде про аріанина Георгія, який став александрійським єпископом після третього вигнання Афанасія. Він був ненависний як православним прихильникам Афанасія, так і язичникам, щодо яких вів себе вкрай зухвало (*Antt. Marc. 20, 11.5–7*). Після утвердження Юліана накопичена ненависть прорвалася назовні і Георгія було по-звірячому вбито разом із двома іншими фанатичними християнами – начальником александрійського монетного двору Драконтієм і комітом Діодором. Убивство відбулося в день найбільшого мітраїстського свята *Dies Natalis Solis Invicti* 21 грудня 361. Цю подію описують: А. Марцеллін (22, 11), Созомен (5, 7), Сократ (3, 2.3), *Historia Acephala* (8), Філосторгій (7, 2) та ін. Лист Юліана дійшов до нас у “Церковній історії” Сократа (3, 3.4–25). Про нього говорять також Созомен (5, 7.8) і Амміан (22, 11.11). В листі Юліана відчувається бажання виправдати александрійських язичників. Видно, що він розуміє й поділяє їх почуття. Лист написаний, очевидно, на початку січня 362.
- ⁴³ Юліан цитує трагічного поета Меланфія. Ця цитата з твору Плутарха “Про стримування гніву” (*Moral. 453*) є єдиною цитатою, яка дійшла до нас від цього поета.
- ⁴⁴ У Біде – *εἴτα τῆς ὀρμῆς ἀνασταλέντες τῆς παραχρήμα, (τοῖς) βεβουλευμένοις καλῶς ὕστερον ἐπιγάγετε τὴν παραμονία*. Ван Гронінген читає: *εἴτα τῆς ὀρμῆς ἀναστείλαντες, τοῖς παραχρήμα βεβουλευμένοις καλῶς ὕστερον...*, тобто “Піддавшись гніву, ви, відразу ж прийнявши прекрасне рішення, потім здійснили беззаконня”. Правильним рішенням александрійців, про яке говорить Юліан, було те, що спочатку вони кинули Георгія до в’язниці в очікуванні суду (*Socr. Schol. 3, 2; Soz. 5, 7; Historia Aceph. 8*); непарвильне – коли під час релігійного свята пристрасті розгорілися і над ним вчинили самосуд.

- ⁴⁵ Можливо, мова йде не про Георгія, а про фанатика Григорія. В таких заходах християни вбачали загрозу гоніннь.
- ⁴⁶ Артемії, якого Юліан згодом теж стратив (*Amm. Marc.* 22, 2.2; *Theodor.* 3, 18) і якого християни шанували як святого (див.: “Сказание о святом и славном великомученике и чудотворце Артемии”, російський переклад у виданні “Сокращение церковной истории Филосторгия, сделанное патриархом Фотием. – СПб., 1854”). Пам’ять Артемія святкується православною церквою 20 жовтня (див.: “Арх. Сергей. Полный месяцеслов Востока. – Т. 2. – Владимир, 1901. – С. 432–433”).
- ⁴⁷ Швидше за все, якийсь лист, що не дійшов до нас. Але, можливо, це лист 28.
- ⁴⁸ Юлій Юліан, батько Базиліни, матері Юліана.
- ⁴⁹ *Imperatoris Theodosiani libri XVI cum constitutionibus sirmondianis / ed. Th. Mommsen et Paulus M. Meyer. – Berlin, 1905 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/liber9.htm#1>*
- ⁵⁰ Указ прийнятий 12.02.363.
- ⁵¹ Цей латинський текст – скорочення написаного Юліаном грецького тексту, який дійшов лише частково; очевидно, тут – друга половина. Мотиви закону – чисто релігійні – неоплатонічна практика очищень і віра в знамення, чужі християнським уявленням.
- ⁵² *Imperatoris Theodosiani libri XVI cum constitutionibus sirmondianis / ed. Th. Mommsen et Paulus M. Meyer. – Berlin, 1905 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/liber12.htm#1>*
- ⁵³ Політика Юліана щодо повернення в міські курії християнських кліриків.
- ⁵⁴ Закон, відомий як “Указ про повернення християн із заслання”, прийнятий 13.03.362.
- ⁵⁵ *Вестн. древн. истории. – 1970. – № 2. – С. 243.*
- ⁵⁶ Аецій – один із найбільших християнських богословів IV ст., лідер єретичного угруповання аномеїв (крайніх аріан). Його доктрина викладена в “Панарії” Єпіфанія Кіпрського, який наводить і один його справжній твір. Про його біографію багато відомостей дає аріанський церковний історик Філосторгій. Аецій був дуже близький до брата Юліана, цезаря Галла, який, стурбований чутками про язичництво Юліана, кілька разів посилав до нього Аеція (*Philostorg.* 3, 27). До нас дійшов і лист Галла до Юліана, де йдеться про поїздки до нього Аеція (втім Біде та іншими вченими він визнається сумнівним). Після загибелі Галла Аецій був засланий Констанцієм у Фрігію (*Philostorg.* 4, 8). Цим листом він повертається з заслання. Незважаючи на назву, Аецій тоді ще не був єпископом (*Philostorg.* 7, 6). Філосторгій повідомляє, що Юліан добре прийняв його і подарував йому маєток на острові Лесбосі (9, 4). Датується лист часом незабаром після указу про повернення єпископів, тобто початком 362. Лист демонструє політики терпимості щодо християнського кліру з боку Юліана, хоча він після зайняття трону вів своєрідну антихристиянську діяльність.
- ⁵⁷ Про указ повідомляють: *Historie Aceph.* 10; *Philostorg. Hist. Eccl.* 4, 7; *Theodor. Hist. Eccl.* 3, 4.1; *Ruf. Hist. Eccl.* 10, 28; *Socr. Schol. Hist. Eccl.* 3, 1.48; 24, 4; *Sozom. Hist. Eccl.* 5, 5.1.
- ⁵⁸ Єпископи мали право користуватися державною поштою.
- ⁵⁹ *Вестн. древн. истории. – 1948. – № 2. – С. 234.*
- ⁶⁰ *Василій Великий* – відомий християнський богослов IV ст.
- ⁶¹ Інакше – сарагури.
- ⁶² *Вестн. древн. истории. – 1970. – № 2. – С. 258.*

- ⁶³ Язичник, уродженець Анкіри, в 362 – praeses euphratensis, кореспондент Лібанія, після смерті Юліана був консуляром Македонії (див.: *Seeck. Ibid.* – P. 91).
- ⁶⁴ Лист написаний у 362. На думку Біде, він написаний саме в Антіохії.
- ⁶⁵ *Поздняя греческая проза.* – М. : Гослитиздат, 1961. – С. 641–642.
- ⁶⁶ Християн. Написано в Едесі в 362.
- ⁶⁷ *Хрестоматія з історії Стародавнього світу.* – Т. 3 / за ред. В. В. Струве. – К. : Рад. шк., 1955. – С. 245.
- ⁶⁸ Донатистських. За законом Юліана, донатистам була надана воля. Цим могла бути викликана взаємна боротьба в християнстві.
- ⁶⁹ *Вестн. древн. историн.* – 1970. – № 2. – С. 247–248.
- ⁷⁰ Едикт, що забороняв християнам викладати.
- ⁷¹ У Біде: ...τά σφέτερα ἐθέλουσιν, οἴμαι, κακά. Ван Гронінген пропонує читання: τά σφέτερα ἐθέλουσιν (α γίνωσκουσιν) εἶναι κακά – “те, що самі вважають поганим”.
- ⁷² Ван Гронінген вставляє в цьому місці: <καί καθαρθῆναι> “і очистились”.
- ⁷³ У Біде: οὐδέ γαρ (εἰκίς) οὐδε εὐλογον – “адже неразумно і недоцільно”. У Ван Гронінгена: οὐδέ γαρ οὐδε εὐλογον – “адже зовсім нерозумно”.
- ⁷⁴ *Imperatoris Theodosiani libri XVI cum constitutionibus sirmondianis / ed. Th. Mommsen et Paulus M. Meyer.* – Berlin, 1905 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theodor/liber13.htm#1>
- ⁷⁵ Це текст так званого “Указу про вчителів”. Про едикт, який забороняв християнам викладати, і який справив дуже велике враження на сучасників, повідомляють багато авторів (*Hieron. Chron.* 363; *Or.* 7, 30.3; *Amm. Marc.* 25, 4.20; *Ruf. Hist. Eccl.* 10, 33; *Aug. Confes.* 8, 5; *Philostorg.* 7, 4). Очевидно, цей закон – скорочення написаного самим Юліаном грецького тексту. Не дивно, що в кодексі Феодосія нічого не говориться про заборону викладати християнам – у грецькому тексті Юліан подає мотивування й аргументацію свого рішення не допускати християн до викладання, а в латинському тексті викладається та міра, за допомогою якої це передбачалося досягти. Християнські письменники в своєму прагненні поглибити “жахи” правління Юліана перетворили цей указ на указ, який нібито забороняв християнам навчатися (*Socr. Schol.* 3, 12; *Theodoret.* 3, 8; *Zon.* 13, 12; *Greg. Naz. Or.* 4; 5; 6; 39), хоча такого указу Юліана ніколи не було.
- ⁷⁶ Едикт прийнятий 17.07.362.
- ⁷⁷ Едикт оприлюднений 29.07.362.
- ⁷⁸ *Поздняя греческая проза.* – М. : Гослитиздат, 1961. – С. 640–641.
- ⁷⁹ Едикт, направлений александрійцям, можливо влітку 362.
- ⁸⁰ *Афанасій Александрійський* – один із провідних церковних діячів IV ст., глава прихильників нікейської віри, автор численних полемічних і богословських праць. Скинаний з єпископського престолу Констанцієм, він переховався до утвердження Юліана (*Socr. Schol.* 2, 26; *Sozom.* 4, 2; 5, 6; *Theodor.* 2, 13). Після вбивства Георгія (див.: *Ep.* 29), у співучасті в якому звинувачували прихильників Афанасія (*Socr. Schol.* 4, 3), архієпископ скористався едиктом Юліана про повернення вигнаних при Констанції церковників (див.: *Ep.* 25) і повернувся в Александрію в лютому 362 (*Historia Aceph.* 9). Він відразу ж зайняв єпископський престол і розвинув активну діяльність по згуртуванню всіх супротивників арианства. Вінцем його діяльності був знаменитий Александрійський собор (*Socr. Schol.* 3, 7; *Sozom.* 5, 12; *Ruf.* 1, 8). Як видно з 57-го листа Юліана, того особливо обурило те, що Афанасій хрестив кількох язичницьких жінок. Згідно Сократу, безпосереднім приводом до видання цього

указу Юліана послужив донос від язичницького населення Александрії (*Socr. Schol.* 3, 13). З 56-го і 57-го листів видно, що Афанасій ще після опублікування едикту залишався в Александрії, можливо, очікуючи результату прохання александрійських християн, відповіддю на яке є 56-ий лист. Лише після наказу Юліана Екдікію (*Ep.* 57) Афанасій сховався, обдуривши тих, хто був відправлений заарештувати його (*Socr. Schol.* 3, 14; *Ruf.* 1, 34; *Sozom.* 5, 15; *Theodor.* 3, 1). Лист написаний імператором влітку 362.

⁸¹ *Вестн. древн. истор. – 1970. – № 2. – С. 244.*

⁸² Див.: *CTh.* 12, 1.50; *Sozom.* 5, 5; *Philostorg.* 7, 4). Таким чином, міра щодо декуріонів – не виняток стосовно бізаценців (очевидно, жителів провінції Бізацени в Африці). Можливо, причиною написання особливого листа до бізаценців була їх петиція, подана до 13 березня 362. Написано лист, очевидно, на поч. січня 362.

⁸³ Метрополія Бізацени Гадруметум. Біде вважає, що Юліан регламентує відправлення літургії лише в метрополії, але не в маленьких містах.

⁸⁴ *Поздняя греческая проза. – М. : Гослитиздат, 1961. – С. 651.*

⁸⁵ Це витяг з твору Юліана “Місопогон” (“Антіохійцям”) (написаний 362).

⁸⁶ *Поздняя греческая проза. – М. : Гослитиздат, 1961. – С. 639.*

⁸⁷ Лист написаний влітку 362. Теж спрямований проти Афанасія (див.: *Ep.* 110; 111).

⁸⁸ Згадуваний єпископ Афанасій.

⁸⁹ Вживання вислову *τη ύπακοίση σοι τάξει...*, дослівно: “загін, який знаходиться в твоєму розпорядженні”. В пізній Імперії державні чиновники вважались такими, що перебувають на військовій службі.

⁹⁰ *Вестн. древн. истор. – 1970. – № 3. – С. 244–245.*

⁹¹ Лист також спрямований проти Афанасія. *Τήν ύγαίνουσαν ου ζηλούντες πάλιν, αλλά το νοσοῦν μέρος (ὁ) επίφημίξειν εαυτώ τομιά τό τής πόλεως όνομα* ó нема у Біде, але вставлено Ван Гронінгеном. Місце туманне. Біде перекладає: “...ви не взяли за взірець здорову частину міста...”. Якщо прийняти переклад Біде і виправити його відповідно до читання Ван Гронінгена, він буде звучати так: “...ви взяли за взірець не здорову частину міста, але хвору, яка насмілюється...”.

⁹² *Арієм* – Арієм Дідімом Александрійським, філософом, учителем Августа.

⁹³ *Εί μέν οὖν φίλος ήμιν πείθεσίθε* – не зрозуміло, чи має на увазі Юліан одного себе чи взагалі язичників.

⁹⁴ Місце, важке для перекладу: *ούτος ό μέγα οίύμενος περί τής κεφαλής λίνδυνεύειν..*

⁹⁵ *Вестн. древн. истор. – 1970. – № 3. – С. 247–248.*

⁹⁶ Дата листа неясна. Біде припускає, що він, як і лист до жителів Бостри, написаний влітку 362 в Антіохії. Захід, вжитий Юліаном проти Едеської церкви, – один із серії заходів, застосованих ним проти окремих церков і християнських міст. За повідомленням Созомена (5, 3.5), втім, малоправдоподібним, Юліан відмовив у військовій допомозі християнському місту Нісібіну, він позбавив автономії міста Констанцію в Палестині (*Sozom.* 5, 3.71) і Кесарію Каппадокійську (*Sozom.* 5, 4.1; *Liban.* 16, 14); широко відомий конфлікт Юліана з антіохійськими християнами, у листах він загрожує Пессінунту, дорікає александрійцям. Відомо, що Юліан, вирушаючи у перський похід, відмовився пройти через Едессу (*Sozom.* 6, 1.1; *Theodor.* 3, 26.2). Очевидно, Едесса була майже виключно або винятково християнським містом, бо Юліан загрожував репресіями всім жителям Едесси.

- ⁹⁷ *Cyrelli Alexandriae archiepiscopi opera quae reperiri potuerunt omnia // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / accurate J.-P. Migne. – Vol. 76. – Parisiis, 1859. – P. 558–1058.*
- ⁹⁸ Праця “Проти галілеян” (у 3-х кн.) була написана Юліаном взимку 362/363 в Антіохії. До нас не дійшла. Не збереглися також спростування Юліана, написані Феодором Мопсуестійським і Аполлінарієм Лаодікійським. Переважно тільки з праці Кирила Александрійського, написаній між 429 і 444, збереглися частково на грецькій, частково на сирійській мові перші десять книг, викладена полеміка проти першої книги Юліана і багаточисленні цитати (рідко – перекази), які майже повністю покривають першу частину твору Юліана. З решти двох книг відновлені лише невеликі фрагменти, за якими неможливо встановити навіть приблизний зміст втрачених книг. У першій книзі Юліан критикує християнське вчення з точки зору переважно іудаїзму. Автор виявляє гарне знайомство зі старим і Новим Завітами, хоча цитати наводить не дослівно. Подекуди він повторює аргументи, висунуті раніше Цельсом і Порфирієм.
- ⁹⁹ Натяк на послання ап. Павла до колоссян (*Кол. 3, 11*).
- ¹⁰⁰ Іудаїзму.
- ¹⁰¹ *Кери* – в грецькій міфології – жіночі демони, втілення долі людини. Вони приставлені до людини з моменту її народження і невідступно слідує за нею до самої смерті, яку вони самі й визначають.
- ¹⁰² *Кронос* – у грецькій міфології – один із титанів, син Урана й Геї. Оскопив і скинув з престолу Урана, оженився на сестрі Реї. Час його правління – щасливий і благодатний час. Проте діти Кроноса (рим. – Сатурна) на чолі з Зевсом скинули його в Тартар; пізніше вони примірилися. Народна традиція зближує Кроноса з Хроносом (Часом).
- ¹⁰³ *Зевс* – верховний бог у грецькій міфології (рим. – Юпітер). Далі мова йде про його зв’язок із Персефоною (рим. – Прозерпіна), дочкою Деметри (рим. – Церера).
- ¹⁰⁴ *Ініо*му – Персефона стала жінкою Аїда.
- ¹⁰⁵ *Діоніс* – бога виноробства Діоніса (рим. – Вакх) розтерзали титани. Був воскресений.
- ¹⁰⁶ Бут. 2, 18.
- ¹⁰⁷ З єврейського – “Адам”.
- ¹⁰⁸ Бут. 3, 22. Далі в Біблії розповідається, що Бог вигнав Адама з саду Едемського.
- ¹⁰⁹ Юліан у дусі неоплатонізму вважає, що міфи слід розуміти тільки алегорично.
- ¹¹⁰ Бут. 1, 2.
- ¹¹¹ Чис. 12, 8.
- ¹¹² Бут. 1, 1–16.
- ¹¹³ Бут. 1, 2.
- ¹¹⁴ Plat. Tim. 28 BC.
- ¹¹⁵ Бут. 1, 26–28.
- ¹¹⁶ Plat. Tim. 41 ABC.
- ¹¹⁷ Plat. Tim. 41 E.
- ¹¹⁸ Мойсей.
- ¹¹⁹ Вих. 4, 22–23. Цитати з Біблії подані Юліаном неточно, але по смислу правильно.
- ¹²⁰ Вих. 5, 3.

- 121 Вих. 7, 16. Далі в фрагментах, які дійшли до нас, наявний пропуск. Відсутній виклад висловлювань пророків і Христа про богообраність єврейського народу.
- 122 Рим. 3, 29.
- 123 Пс. 78, 25.
- 124 Вих. 20, 5.
- 125 *Арес* – у грецькій міфології – бог війни (рим. – Марс).
- 126 *Афіна* – в грецькій міфології – богиня мудрості й справедливої війни (рим. – Мінерва).
- 127 *Гермес* – у грецькій міфології – вісник богів, покровитель мандрівників, провідник душ померлих (рим. – Меркурій).
- 128 *Анахарсіса* – мудреця зі Скіфії (VI ст. до н.е.). За повідомленням Геродота (*Hist.* 4, 76), скифи вбили його за те, що він, побувавши в Греції, задумав завести еллінські містерії серед скіфів.
- 129 Бут. 11, 4–9.
- 130 *Алоадів* – в грецькій міфології – двох братів, Ота й Ефіальта, синів Посейдона й Іфемедії (чи онуків Посейдона – дітей його сина Алоєя). Славилися неймовірною силою й гігантським ростом. Погрожували богам поставити гору Оссу на гору Олімп, а на Оссу – гору Пеліон, і досягти неба. Були вбиті стрілами Аполлона (див.: *Нот.* 11, 316; писав про них і Цельс).
- 131 В Біблії Бог говорить у множині: “зійдемо”, “змішаємо”.
- 132 Тобто, того нижчого Бога, якому верховний Бог передовірів управління світом.
- 133 Вих. 20, 2 наст.
- 134 Втор. 4, 24.
- 135 Як видно із зауважень Кирила Александрійського, у відсутніх рядках Юліан говорив про те, що християни запозичили з грецької міфології міф про Сина Божого.
- 136 Чис. 25, 5–8.
- 137 Чис. 25, 11.
- 138 Згідно біблійних даних, євреї нараховували в пустелі 600 000 чоловік; в тексті, на який посилається Юліан, говориться про те, що Бог хотів знищити всіх євреїв і, доки Фінеес утихомирював його гнів, він встиг знищити 24 000.
- 139 Тут Юліан, за словами Кирила, приєднує довге міркування про те, що не слід Творцю неба і землі виявляти характер настільки лютий, що часто в нього з’являється бажання знищити весь рід Ізраїлів.
- 140 *Лікурга* – знаменитого законодавця Стародавньої Спарти (800–730).
- 141 *Солона* – одного з найзначніших політичних діячів Стародавньої Греції (бл. 640 – бл. 558), поета і законодавця. В 594 до н.е. від провів реформу афінського державного устрою.
- 142 Мойсеєм.
- 143 Мається на увазі так званий Гермес Трісмегіст (Тричі Найвеличніший), якого ототожнювали з єгипетським богом Тотом. Культур цього божества притаманні містичні риси. Послідовники герметичних таїнств проповідували вчення про Логоса, яке виявило вплив на християнське богослов’я.
- 144 *Оаннесса* – інакше Еа – одного з головних богів давньовавілонської релігії, володаря водної стихії.
- 145 *Бела* – інакше Мардука – спочатку просто бога Вавілона, потім верховного бога, якого греки ототожнювали з Зевсом.
- 146 *Хірона* – міфічну істоту, кентавра (напівлюдини-напівконя). Згідно грецького міфу, він був вихователем Ахіллеса й цілителем.

- 147 Слова Кирила.
- 148 *Сократ* – давньогрецький філософ.
- 149 *Арістід* – афінський політичний діяч V ст. до н.е., афінський архонт у 489/488. Давні автори прославляли його за виключну справедливість.
- 150 *Кімон* – знаменитий афінський полководець V ст. до н.е.
- 151 *Фалес* – один із найдавніших грецьких філософів і вчених.
- 152 *Агесілай* – спартанський цар Агесілай II (399–360), знаменитий полководець.
- 153 *Архідам* – спартанський цар Архідам III (360–338), син Агесілая, добився ряду перемог.
- 154 *Персея* – героя грецької міфології, який убив горгону Медузу.
- 155 *Еака* – героя грецької міфології, одного з трьох суддів у підземному царстві.
- 156 *Міноса Критського* – героя грецької міфології (XVI ст. до н.е.), одного з трьох суддів у підземному царстві. ◆
- 157 *Радамантом* – героєм грецької міфології (II пол. XVI ст.), одним із трьох суддів у підземному царстві.
- 158 Далі йдуть слова Кирила.
- 159 Юліан.
- 160 *Ромул* – перший римський цар (753–717). Взятий богами на небо. ◆
- 161 *Нуму* – другого римського царя Нуму Помпілія (716–673), якому передання приписувало встановлення ряду релігійних інститутів за порадами німфи Егерії, котра відвідувала царя в усамітненому гаю.
- 162 *Сівіллу* – пророчицю. Серед Сівілл найвідоміші: в Греції – дельфійська, в Римі – кумська, тібургінська (Альбунея), римська (Кармента). Книги Сівілли Кумської зберігалися в храмі Юпітера Капітолійського в Римі; ними користувалися до V ст. н.е.
- 163 За римським переданням, під час царювання Нуми з неба впав щит, який був переданий на зберігання жерцям і служив святинею-захисницею (палладіумом) Рима. Інше передання розповідає, що, копаючи пагорб Капітолія, працівники знайшли голову (сарут), яка чудесним чином збереглася, і звідси нібито Капітолій отримав свою назву.
- 164 Грецький бог війни (рим. – Марс).
- 165 *Марій* – римський полководець Гай Марій (156–86 до н.е.). Був ревним шанувальником фрігійської Великої матері Кібели (див.: *Plut. Mar. 17–18*), якій Юліан присвятив спеціальне похвальне слово.
- 166 *Геліоса* – в грецькій міфології – бога Сонця (рим. – Соль).
- 167 *Асклепія* – в грецькій міфології – бога лікування (рим. – Ескулап).
- 168 *Епідаврі* – місті в Пелопоннесі (Греція), яке славилось своїм театром і святилищем Асклепія, відомим чудесними зціленнями хворих (пор.: *Цельс 3, 3*).
- 169 *Пергаму* – міста в Малій Азії, де було святилище Асклепія.
- 170 *Іонію* – області в Малій Азії, де було святилище Асклепія.
- 171 *Тарентум* – місто в Південній Італії, де, як і в Римі, було святилище Асклепія.
- 172 *Кос* – острів з однойменним містом біля узбережжя Малої Азії, де було святилище Асклепія.
- 173 *Корнелій і Сергій* – новозавітні персонажі (див.: *Діян. 10, 13*).
- 174 *Тіберія* – імператора Тіберія (14–37 н.е.).
- 175 *Клавдія* – імператора Клавдія (41–54 н.е.)
- 176 1 Цар. 8, 11.
- 177 Тим, що він їх порівнює з євреями.
- 178 Euseb. Praer. Ev. 11, 5.7: “І у них були віршовані твори, як, наприклад, велика пісня Мойсея і псалом Давида 119, написаний так званим у греків героїчним розміром”.

- 179 Euseb. Praer. Ev. 11, 5.5.
180 *Фоклідом* – грецьким поетом-моралістом (серед. VI ст. до н.е.).
181 *Феоґнідом* – грецьким поетом (II пол. VI ст. до н.е.), автором філософських елегій, в яких він виступав як ідеолог аристократії в її боротьбі з демосом.
182 *Ісократом* – афінським учителем красномовства й видатним оратором (436–338), сином Феодора.
183 *Соломона* – відомого єврейського царя (965–928).
184 Рим. 14, 20; 1 Кор. 8, 7 наст.
185 Слова в квадратних дужках належать Кирилу.
186 *Аполлоном* – у грецькій міфології – богом Сонця й мистецтв (рим. – Феб).
187 *Арес* і *Еніо* – відповідають римським Марсу і Беллоні, *Афіна* – Мінерві. Афіна називається “такою, що не має матері” (ameter), оскільки, згідно грецькій міфології, вона народилася з голови Зевса і тому “не мала” матері. ◆
188 Втор. 32, 9.
189 Вих. 22, 27; в російському перекладі замість “богів” – “суддів”.
190 1 Кор. 6, 9 наст.
191 Далі слова в квадратних дужках, які належать Кирилу. ◆
192 Юліан.
193 Християни.
194 Матір’ю Христа.
195 Бут. 49, 10.
196 *Давида* – відомого єврейського царя (бл. 1000–965), батька царя Соломона.
197 *Седекії* – іудейського царя (597–587).
198 *70 тлумачів* – в єврейському тексті сказано: “доки прийде” (schilon). В перекладі 70 тлумачів (Septuaginta) незрозуміле слово schilon подано як schelo. Інші перекладачі представили це слово так, щоб тут можна було бачити натяк на Ісуса.
199 Слова Ісуса з Євангелія від Іоанна (*Іоан. 8, 42*): “...від Бога Я вийшов”.
200 Чис. 24, 17; мабуть у тому примірнику, який мав Юліан, замість “Ізраїля” було написано “Іессея”; цим пояснюється його подальше посилання на Давида, сина Іессея.
201 Втор. 4, 35.
202 Втор. 4, 39.
203 Втор. 6, 4.
204 Втор. 32, 39.
205 Іоан. 1, 1.
206 *Фотіну* – мається на увазі єресіарх, який відкидав народження Ісуса як Бога, з утроби жінки. Зберігся лист до нього Юліана.
207 Християни.
208 Іс. 4, 14.
209 У єврейському тексті сказано “almah”, що означає молоду жінку, а не діву.
210 Іоан. 1, 3.
211 Іс. 26, 13.
212 *Сзекія* – іудейський цар (725–697).
213 Іс. 37, 16.
214 Втор. 32, 39 (цитата приблизна).
215 Бут. 6, 2–4.
216 Вих. 4, 22.
217 Мойсей.
218 Втор. 6, 13.
219 Мт. 28, 19.

- 220 Далі йде пропуск, Кирило передає текст Юліана своїми словами, взятими в квадратні дужки.
- 221 Юліан.
- 222 Лев. 16, 5. В єврейському тексті Біблії йдеться не про “козла відпущення”, як у перекладах, а про “козла Азаела”, тобто цапа, який приносився в жертву духу пустелі Богу-козлу (Аза-ел); редакторам єврейського тексту не сподобалося таке сусідство для Яхве і вони замінили “Азаел” – “Азазелом”, яке менш різке вуху, хоча й невірне.
- 223 Лев. 16, 16.
- 224 Лев. 7, 20.
- 225 Слова в квадратних дужках належать Кирилу.
- 226 Діяння св. апостолів (10) розповідають, що ап. Петро, перебуваючи в будинку шкіряника і зголоднівши, “прийшов у несамовитість” і побачив “полотно і ... в ньому всякі чотириногі земні звірі, плазуни і птахи небесні. І голос почувся до нього: “Встань, Петре, заколи і їж”.
- 227 Мойсей.
- 228 Вих. 12, 14–15. Далі в тексті – пропуск; мабуть Юліан наводив інші цитати з Біблії як доказ вічності закону.
- 229 Рим. 10, 4.
- 230 Втор. 4, 2.
- 231 Мається на увазі Второзаконня (Втор. 27, 26).
- 232 Далі в квадратних дужках – слова Кирила.
- 233 Іоан. 1, 14.
- 234 Іоан. 1, 18.
- 235 Тобто до вшанування трупа Ісуса він додав культ святих.
- 236 Мт. 23, 27.
- 237 Далі пропуск. У квадратних дужках – слова Кирила.
- 238 Мт. 8, 22.
- 239 Іс. 65, 4 (в українському перекладі: “сидить у гробах і ночує по ямах”).
- 240 Далі в квадратних дужках – слова Кирила.
- 241 Бут. 4, 4–7. Останні слова Юліан подає в довільній формі.
- 242 Слова з Бут. 4,7 Юліан подає в довільному варіанті.
- 243 Текст у цьому місці, очевидно, зіпсований.
- 244 Бут. 17, 10 наст. Далі в квадратних дужках слова Кирила.
- 245 Юліан.
- 246 Мт. 5, 17.
- 247 Мт. 5, 19.
- 248 Бут. 17, 11.
- 249 Бут. 15, 1 наст.
- 250 Бут. 15, 7–11.
- 251 Ці слова в квадратних дужках належать Кирилу.
- 252 **Иероним. Толкование на Евангелие от Матфея [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.magister.msk.ru/library/bible/comment/ieronim/ieron02.htm>**
- 253 Мт. 1, 16.
- 254 Лк. 3, 23.
- 255 **Iuliani Imperatoris librorum Contra christianos quae supersunt / collegit, recensuit, prolegomenis instruxi Carolus Ioannes Neumann. Insunt Cyrilli Alexandrini fragmenta syriaca / ab Eberhard Nestle edita. – Leipzig : B. G. Teubner, 1880. – P. 234.**
- 256 Мт. 2, 2.

- 257 *Theodorus Mopsuestenus. Commentarii in Novum Testamentum // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / accurante J.-P. Migne. – Vol. 66. – Parisiis, 1859. – P. 715, 718, 722, 723.*
- 258 Сатана.
- 259 Мт. 4, 5.
- 260 Мт. 4, 8.
- 261 Мається на увазі Мт. 24, 4–14.
- 262 Лк. 22, 43.
- 263 Євангеліст Іоанн.
- 264 *Iuliani Imperatoris librorum Contra christianos quae supersunt / collegit, recensuit, prolegomenis instruxi Carolus Ioannes Neumann. Insunt Cyrilli Alexandrini fragmenta syriaca / ab Eberhard Nestle edita. – Leipzig : B. G. Teubner, 1880. – P. 236.*
- 265 Юліан.
- 266 *Brinkmann. Klassische Reminiscenzen // Rhein. Mus. – № 60. – 1905. – S. 632.*
- 267 Натяк на Юліана.
- 268 Проповідь архієпископа Іоанна III Фессалонікійського “Про воскресіння Господа” (виголошена бл. 680).
- 269 *Iuliani Imperatoris librorum Contra christianos quae supersunt / collegit, recensuit, prolegomenis instruxi Carolus Ioannes Neumann. Insunt Cyrilli Alexandrini fragmenta syriaca / ab Eberhard Nestle edita. – Leipzig : B. G. Teubner, 1880. – P. 236.*
- 270 *Iuliani Imperatoris librorum Contra christianos quae supersunt / collegit, recensuit, prolegomenis instruxi Carolus Ioannes Neumann. Insunt Cyrilli Alexandrini fragmenta syriaca / ab Eberhard Nestle edita. – Leipzig : B. G. Teubner, 1880. – P. 236.*
- 271 Мк. 2, 28; Лк. 6, 5.
- 272 Мт. 15, 10.
- 273 *Iuliani Imperatoris librorum Contra christianos quae supersunt / collegit, recensuit, prolegomenis instruxi Carolus Ioannes Neumann. Insunt Cyrilli Alexandrini fragmenta syriaca / ab Eberhard Nestle edita. – Leipzig : B. G. Teubner, 1880. – P. 236.*
- 274 *Photii Amphiloia in sacras litteras et quaestiones diatribae // Patrologiae cursus completus. Series Graeca / accurante J.-P. Migne. – Vol. 101. – Parisiis, 1860. – P. 618.*
- 275 Лк. 12, 33.
- 276 *Iuliani Imperatoris librorum Contra christianos quae supersunt / collegit, recensuit, prolegomenis instruxi Carolus Ioannes Neumann. Insunt Cyrilli Alexandrini fragmenta syriaca / ab Eberhard Nestle edita. – Leipzig : B. G. Teubner, 1880. – P. 237.*
- 277 Тобто до книг Мойсеєвих.
- 278 *Иероним Стридонский. Творения : в 17 ч. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1894. – Ч. 12. – С. 301–302.*
- 279 Ос. 11, 1; пор.: Мт. 2, 15.
- 280 *Hieronymi opera omnia // Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurante J.-P. Migne. – Vol. 26. – Parisiis, 1845. – P. 56.*
- 281 Мт. 9, 9.
- 282 *Arethe Caesareae. Ioannis Theologias dilecti Apocalipsis [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://archive.org/stream/patrologicursus>*
- 283 В 1899 Нейман (“Theologische Literaturzeitung”) на основі публікації Ж. Біде і Ф. Кюмона прийшов до висновку, що в фрагменті з книги церковного

письменника Арети Кесарійського (бл. 850 – бл. 944), який писав спростування тексту Юліана, є фрагмент з II книги праці Юліана. Тут Юліан відзначає суперечність між Євангелієм від Іоанна, яке стверджує, що Христос з'явився, щоб знищити гріх, і синоптиками, які, навпаки, передвіщували чвари й безпорядок як результат появи Христа.

²⁸⁴ *Iuliani Imperatoris librorum Contra christianos quae supersunt / collegit, recensuit, prolegomenis instruxi Carolus Ioannes Neumann. Insunt Cyrilli Alexandrini fragmenta syriaca / ab Eberhard Nestle edita. – Leipzig : B. G. Teubner, 1880. – P. 238.*

²⁸⁵ Юліан.

²⁸⁶ *Iuliani Imperatoris librorum Contra christianos quae supersunt / collegit, recensuit, prolegomenis instruxi Carolus Ioannes Neumann. Insunt Cyrilli Alexandrini fragmenta syriaca / ab Eberhard Nestle edita. – Leipzig: B. G. Teubner, 1880. – P. 238.*

²⁸⁷ Спроба показати, що язичник Юліан не зміг заглянути в майбутнє, щоб дізнатися, що його очікує.

²⁸⁸ *Поздняя греческая проза. – М. : Гослитиздат, 1961. – С. 642–643.*

²⁸⁹ *Лукавство* – римляни традиційно вважали євреїв підступними.

²⁹⁰ Юліан розігнав придворних Констанція.

²⁹¹ Запланований похід Юліана в Персію в 363. У цьому поході його, серед інших, супроводжував жрець (з 362) Селевк.

²⁹² Бог Геліос. Коли Юліан став августом, він доручив Аліпію, колишньому вікарію Британії, будівництво Єрусалимського храму (*Amm. Marc., 23, 1.2*). Юліан не терпів іудеїв, але християн – ще більше. Тому вважав, що відновлення Єрусалимського храму буде болочим ударом по християнству. Проте цьому завадив землетрус.

²⁹³ *Вестн. древн. истории. – 1970. – № 3. – С. 238–240.*

²⁹⁴ Лібаній (314–395) – знаменитий софіст, який залишив величезну літературну спадщину, друг Юліана, якому присвячений ряд його промов (12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 24, 60). Лист, очевидно, написаний в Антіохії, де тоді були і Юліан, і Лібаній. До нас дійшла відповідь Лібанія, наведена Біде після листа Юліана: “Лібаній Юліану імператорові. Якщо така мова повільна, то що ж буде, якщо ти відточив її? Але у тебе ніби десь всередині (дослівно – *ἐν τῷ στόματι* – І. М.) знаходяться настільки сильні джерела слів, що тобі не потрібен приплив ззовні. Ми ж, якщо тільки не напоюємо себе кожен день, приречені на мовчання. Ти прагнеш отримати мою промову самотньою і позбавленою заступника (тому-то ти і кажеш, що прекрасний Пріск зволікає). Ну, добре, отримай її – адже все одно будь-яке твоє судження про неї буде нам дороге”.

²⁹⁵ Куріали з Антіохії просили Юліана за своє місто, мешканці якого образили його (див.: *Liban. 16, 1*).

²⁹⁶ *Нот.* II, 1, 272.

²⁹⁷ *Дафна* – передмістя Антіохії, де був величезний храм Аполлона, спалений під час перебування Юліана в Антіохії. Юліан говорить про 60-у промову Лібанія “Монодія на храм Аполлона в Дафні”.

²⁹⁸ Див.: *Нот. Od. 7, 113* наст.

²⁹⁹ Див. *Нот. Od. 24, 245* наст. *Ἰαμβλίχου τοῦ θειοτάτου τῷ θρέμμα Σώπατρος εὐένητο τοῦτου κηδεστής*. Текст далі зіпсований. Можливо, займенник тоῦτου (“цього”) вжитий тому, що господаря Юліана звали теж Сопатром, “той” Сопатр – свояк “цього” Сопарта.

- ³⁰⁰ *Сопарт* – мабуть, Сопатр Молодший, філософ-неоплатонік Пергамської школи.
- ³⁰¹ Місце пропущене переписувачем, можливо, тому, що тут містився якийсь антихристиянський випад. Очевидно, йшлося про те, що солдати кидають християнство і переходять у язичництво (див.: *Ер. 19*).
- ³⁰² Хронологічно – останній з датованих листів Юліана, написаний уже під час його походу на персів (не раніше 03.363), який закінчився смертю Юліана. Похід описаний Лібанієм (18), Амміаном Марцелліном (23, 2 і до кінця 24) і Зосімом (3, 12–28).

3.5. Євтропій

Флавій Євтропій (бл. 316 – бл. 381) – римський історик. Народився в Греції чи в Сирії, а можливо навіть у Римі. Обіймав високі посади в Імперії. Служив особистим секретарем августа Констанція II (337–361). В 362–363 брав участь у перському поході імператора Юліана (361–363). В 373 імператор Валент (364–378) призначив його проконсулом Азії, а в 380/381 за часів імператора Феодосія (379–395), він був префектом преторія. За дорученням Валента написав латинською мовою “Короткий виклад римської історії до часів кесарів Валента і Валентиніана” (*Breviarum historiae Romanae*) (в 10-ти кн.), де лаконічно оповідається про події, які відбулися протягом 1117 років (753 до н.е. – 364 н.е.). Завдяки надійним джерелам і чудовій мові ця праця була дуже популярною.

Текст

Eutrop. Brev. 7, 10 (3) – 11 (2)¹. “10 (3). І в такій шані був він² серед варварів, що царі, друзі римського народу, на честь нього засновували міста, які називалися Цезареями, наприклад таке місто було збудоване в Мавританії царем Юбою³. Таке ж місто є і в Палестині, яке й донині широко відоме. (4). І багато царів приїжджали зі своїх держав, аби віддати шану за римським звичаєм, а саме – одягнуті в тоги, підбігали вони до його коня або носилок для привітання. (5). Після своєї смерті він був обожнений⁴. **Август** залишив державу в найкращому стані спадкоємцю своєму **Тіберію**⁵, який спочатку був його пасинком, потім зятем, і нарешті був усиновлений.

11 (1). Але Тіберій управляв державою з великою безпечністю, ненаситною жадібністю і мерзотною похиттю. Ніколи сам він війн не вів, але робив це тільки через своїх легатів. (2). Деяких царів закли-

кав до себе лагідними словами, але більше ніколи не відпускав назад... Помер він на 23 році свого правління, у віці 78 років у Кампанії на велику радість усього народу”.

Eutrop. Brev. 7, 13 (1) – 15 (3)⁶. “13 (1). Після нього⁷ був **Клавдій**, дядько Калігули, син Друза... Він правив посередньо⁸. Багато справ його свідчать про помірність і скромність, деякі про жорстокість і грубість. ... (5). Прожив він 64 роки і правив 14 років. Після смерті був обоженний.

14 (1). Йому наслідував **Нерон**⁹, у всьому подібний дядьку своєму по матері, Калігулі, який римську державу знеславив і принизив. Маючи незвичайний потяг до розкоші і витрат, він, за прикладом Гая Калігули, приймав ванни з холодних і гарячих пахощів, ловив рибу золотими сітками і витягував її пурпуровими мотузками. (2). Він убив багатьох сенаторів і всім добрим людям був ворогом. Наостанок він зазнав такого безчестя, що танцював і співав на сцені кіфаредом і трагічним актором. (3). Заплямував себе багаточисленними вбивствами родичів: знищив брата, жінку, сестру, і матір. Підпалив Рим, щоб побачити видовище, подібне палаючій Трої, взятій греками...

15 (3). Помер він у віці 32 років, правив же 14 і на ньому обірвався рід Августа”.

Eutrop. Brev. 8, 19 (1)¹⁰. “(1). Проте Север¹¹ окрім воєнної справи був відомий у справах і цивільних, і літературних, а також добре розумівся в філософії”.

Eutrop. Brev. 10, 16 (2–3)¹². “(2). І ось, повертаючись назад переможем, ув’язався Юліан¹³ необачно в битву і був убитий ворожою рукою в 6-ий день перед липневими календами, на 7-ий рік свого правління¹⁴, у віці 32-х років, і був зарахований до богів. Він був великим чоловіком і правив би державою благородно, якби була на те воля долі. (3) У вільних науках він був досить здібний, грецьку мову знав настільки добре, що володіння латинською ні в яке порівняння з нею не йшло. Був здібним і вправним у красномовстві, мав прекрасну пам’ять і в деяких речах розбирався краще, ніж філософи. Щедрий до ворогів, до друзів був прихильним, але цінував їх менше, ніж належало б такому правителю. Бо з’явилися потім деякі, хто славу його намагався порочити. До провінціалів був досить справедливим і намагався, наскільки це було можливо, зменшити податки. З усіма він був доброзичливим, не дуже прагнув до наповнення казни. Домагався слави, тому багато в чому чинив не помірковано. Був також великим гонителем на **християн**, проте не допускав кровопролиття. Схожий був на Марка Антоніна¹⁵, якому свідомо прагнув наслідувати¹⁶”.

Коментар

¹ *Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 46.

² Мова йде про Октавіана Августа, римського імператора (30/27 до н.е. – 14 н.е.).

³ Юба був царем Мавританії (30/після 25 до н.е. – 22 н.е.).

⁴ В 14 н.е.

⁵ Тіберій правив у 14–37 н.е. і був злим чоловіком.

⁶ *Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 47–48.

⁷ Імператора Гая Калігули.

⁸ Клавдій був імператором у 41–54.

⁹ Нерон, який відзначався особливою жорстокістю, був імператором у 54–68.

¹⁰ *Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 57.

¹¹ Мається на увазі імператор Септімій Север (193–211).

¹² *Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 71–72.

¹³ Мова йде про імператора Юліана (361–363).

¹⁴ Тобто, 26 червня 363 н.е.

У кожному місяці римляни виділяли три головні дні, які були встановлені відповідно до фаз місяця: а) календи (Kalendae, ārum, f) – 1-е число місяця, “день плати”; б) нони (Nonae, ārum, f) – 5 або 7-е число місяця (7-ий день – у березні, травні, липні, жовтні і 5-ий день в інших місяцях). Свою назву цей день одержав від порядкового числівника *nonus*, а, um – 9-ий, тому що нони були 9-им днем перед наступною основною датою; в) іди (Idus, uum, f) – “повний місяць”, 13-е або 15-е число місяця (15-й день у березні, травні, липні, жовтні і 13-й день в інших місяцях).

Для визначення головної дати назви днів ставили в *ablatīvus tempōris*: *Kalendis Ianuariis* – 1 січня; *Nonis Februariis* – 5 лютого; *Idibus Martiis* – 15 березня. День, який передував календам, нонам, ідам, позначався за допомогою слова *pridie* (напередодні) з *accusatīvus tempōris* цих дат: *pridie Kalendas Ianuarias* – 31 грудня; *pridie Nonas Martias* – 6 березня; *pridie Idus Apriles* – 12 квітня. Інші дати визначались залежно від того, скільки днів залишалось до найближчої головної дати. Ставилось словосполучення *ante diem* з порядковим числівником і *accusatīvus tempōris* головного дня. Відповідний порядковий числівник рахувався від головного дня назад, причому зараховувався головний день і день, який визначався: 21 січня (31–21+2)=12-й день перед лютевими календами – *ante diem duodecimum Kalendas Februarias*; 3 березня (7–3+1)=5-й день перед березневими нонами – *ante diem quintum Nonas Martias*; 11 травня (15–11+1)=5-й день перед травневими ідами – *ante diem quintum Idus Maias*. Дати позначались скорочено: *a.d.V.Id.Mai*, тобто 11 травня.

У високосний рік, коли лютий мав 29 днів, після 24 лютого (*a.d.VI. Kal. Mart.*) вставляли ще один день (*bis sextus*) і позначали його так: *ante diem bissextum Kalendas Martias* – повторний день перед березневими календами.

¹⁵ Мається на увазі Марк Аврелій, “філософ на троні” (яким пізніше прагнув бути Юліан).

¹⁶ Високо цінуючи Юліана, автор наголошує, що хоча ставлення імператора до християн і було негативним, проте позбавлене жорстокості.

3.6. Аврелій Віктор

Секст Аврелій Віктор (поч. IV ст. – 390-і) – римський історик-мораліст, старший сучасник Амміана Марцелліна. Народився в Африці, в скромній сім'ї, глава якої був неписьменний. Завдяки самоосвіті і наполегливій праці Віктор зробив власну кар'єру. Був членом колегії 15-ти жерців. Язичник. У 361 зустрівся з Юліаном і став його однодумцем. Призначений намісником II Паннонії (361). Юліан встановив йому бронзову статую. Двічі консул (369, 373). Згодом став префектом Риму (388–389). Автор 4 історичних праць – “Про цезарів” (*De caes.*, бл. 360/361), “Походження римського народу” (*Gent. rom.*), “Про знаменитих людей” (*De viris.*), “Витяги про життя і звичаї римських імператорів” (*De vit.*).

Текст

Aurel. Vict. De caes. 1 (2)¹. “(2). Дійсно, син Октавія Октавіан², усиновлений великим Цезарем, його внучатий племінник³, незабаром після цього отримав від сенату титул Августа⁴ за те, що мирно користувався перемогою над батьківщиною, залучив на свій бік солдатів подарунками, а народ – показною турботою про продовольство, і без зусиль підкорив собі інших”.

Aurel. Vict. De caes. 2 (1)⁵. “(1). Потім Клавдій Тіберій Нерон⁶, який потрапив внаслідок свого домагання з пасинків шляхом аррогації⁷ до числа дітей Августа⁸, як тільки помітив, що ті обставини, яких він раніше боявся, не складають небезпеки⁹, захопив верховну владу, проте відповідний їй титул він – через хитрість – не приймав”.

Aurel. Vict. De caes. 4 (1)¹⁰. “(1). Отже, хоча Клавдій¹¹ і був відданий обжерливості, недоумкуватий і забудькуватий, боягузливий в душі і дуже ледачий, під дією страху в багатьох випадках він приймав гарні поради, переважно від нарад знаті, яка теж керувалася почуттям страху; адже люди дурні зазвичай діють так, як їм вказують їх радники”.

Aurel. Vict. De vit. 4 (8)¹². “(8). Отже, його вільновідпущені, отримавши велику силу, плюндрували все розпустою, [мучили людей] засланнями, вбивствами, проскрипціями. Фелікса¹³ з їх числа [Клавдій] поставив на чолі легіонів в Іудеї¹⁴”.

Aurel. Vict. De caes. 5 (13)¹⁵. “(13). Змовники були видані і жорстоко винищені, місто було піддане пожежі¹⁶, на народ були випущені дикі звірі, сенату Нерон¹⁷ підготовляв такого ж роду загибель...”.

Aurel. Vict. De caes. 5 (16)¹⁸. “(16). Такий був кінець усьому роду Цезарів¹⁹. Багато ознак вказувало на це. Особливо вразило всіх те, що висох цілий лавровий гай, призначений для увінчання тріумфаторів, а також і те, що вимерли білі кури, які утримувалися задля релігійних обрядів, а їх було так багато, що ще й тепер для них знаходиться місце в Римі”.

Aurel. Vict. De caes. 11 (1–2)²⁰. “(1). Отже, Доміціан²¹ після вбивства брата і найкращого імператора, збожеволівши від цього злочину як сімейного, так і суспільного значення, після ганебного проведеної юності почав здійснювати грабежі, вбивства, мучительства. (2). Ще більше було в нього ганебних справ, що стосувалися перелюбства...”.

Aurel. Vict. De caes. 13 (1–2)²². “(1). Адже він (тобто Нерва²³) прийняв і дав країні співправителем Ульпія Траяна²⁴ в званні консуляра²⁵, уродженця іспанського міста Італіки²⁶, що належить до славного роду. (2). Навряд чи хто-небудь знайшовся славнішим за нього як у мирний час, так і на війні”.

Aurel. Vict. De vit. 14 (6)²⁷. “(6). Він²⁸ був мінливий, різноманітний, володів складним характером, був ніби народжений володарем пороків і чеснот, умів майстерно направляти рух розуму, вдало приховуючи у своєму характері то заздрісність, то похмурість, то жвавність, то невміння бути щирим; він удавано показував стриманість, доступність, милосердя, навпаки, приховував свою жадобу до слави, якою постійно палав. (7). Він був гострий і задерикуватий, але в рівній мірі відбивав серйозні слова...”.

Aurel. Vict. De vit. 15 (1–2)²⁹. “(1). Антонін Фульвій, якого називали також Бойонієм, згодом прозваний ще Пієм³⁰ (тобто благочестивим), правив 23 роки. (2). Він був усиновлений Адріаном, будучи його зятем, і під час його принципату виявляв таку доброту, що, безсумнівно, не можна вказати іншого прикладу подібного життя”.

Aurel. Vict. De vit. 16 (1–3)³¹. “(1). Марк Аврелій Антонін³² правив 18 років. (2). Він володів усіма чеснотами і божественним розумом і був ніби захисником людей від усіх суспільних бід. Якби він не народився в той час, то весь Римський світ розвалився б у єдиному падінні. (3). Адже ніколи не було спокою від воєн...”.

Aurel. Vict. De caes. 20 (22–23)³³. “(22). Він³⁴ був відданий філософії, красномовству і взагалі всім витонченим мистецтвам, і сам описав діяння настільки ж красиво, як і правдиво. (23). Він видав досить справедливих законів”.

Aurel. Vict. De vit. 25 (1–2)³⁵. “(1). Юлій Максимін³⁶, фракієць із солдатів, правив три роки. (2). Він переслідував тих, хто мав багато грошей, як винних, так і невинних, і разом із сином був розтерзаний під час заколоту солдатами поблизу Аквілеї³⁷...”.

Aurel. Vict. De vit. 29 (1–2)³⁸. “(1). Децій³⁹ із Нижньої Паннонії народився в Бубалії⁴⁰ і правив 30 місяців. (2). Він призначив свого сина, Деція, цезарем. Він володів різноманітними знаннями і багатствами чеснотами, в мирних умовах був м'який і товариський, у військових – дуже енергійний”.

Aurel. Vict. De caes. 30 (2)⁴¹. “(2). Галл⁴² же і Волузій⁴³ заслужили любов народу тим, що турботливо і старанно ховали всіх⁴⁴, навіть самих скромних громадян”.

Aurel. Vict. De vit. 32 (1)⁴⁵. “(1). Ліціній Валеріан, на прізвисько Колобій⁴⁶, правив 15 років. Він був вельми знатного походження, проте нерозумний і бездіяльний; як за своїм інтелектом, так і за поведінкою він абсолютно не підходив для зайняття яких-небудь громадських посад”.

Aurel. Vict. De vit. 35 (9)⁴⁷. “(9). Він⁴⁸ був жорстокий і кровожерливий, постійно був похмурий і стратив навіть сина своєї сестри”.

Aurel. Vict. De caes. 39 (4)⁴⁹. “(4). Адже він⁵⁰ перший з усіх, якщо не рахувати Калігули⁵¹ і Доміціана, дозволив відкрито називати себе паном, поклонятися собі і звертатися до себе як до Бога⁵²”.

Aurel. Vict. De caes. 40 (11–12)⁵³. “(11). Він⁵⁴ був імператором 5 років, а Констанцій⁵⁵ всього один рік, після того, як обидва вони мали владу цезарів протягом 13 років. (12). Настільки дивовижні були ці двоє за своїми природними талантами, що якби вони спиралися на освіченість, то, безсумнівно, були б найвидатнішими правителями”.

Aurel. Vict. De caes. 41 (1)⁵⁶. “(1). ...На Сході Максимін⁵⁷, майже після двох років влади наголову розбитий Ліцінієм⁵⁸, гине поблизу Тарса⁵⁹”.

Aurel. Vict. De caes. 41 (3–4)⁶⁰. “(3). Потім Константин⁶¹ усім ворогам своїм залишав шану й майно та приймав їх [до числа друзів];

він був настільки набожний, що перший скасував старовинний вид страти через розп'яття і перебивання гомілок⁶². (4). Тому на нього дивилися як на [нового] засновника [держави] і майже як на Бога. У Ліцінія ж не було кінця тортурам і стратам, за зразком рабських навіть для невинних і знаменитих філософів”.

Aurel. Vict. De caes. 41 (10–11)⁶³. “(10). З них старший за віком [Крісп] невідомо з якої причини за наказом батька⁶⁴ був позбавлений життя⁶⁵; тоді ж начальник стад верблюдів Калокер⁶⁶ захопив острів Кіпр і – безумний – оголосив там себе царем. (11). Коли він був замучений і страчений як раб, що було законно, [Константин] з великим захопленням віддався заснуванню нової столиці, вирішенню питань релігії⁶⁷, а також реорганізації воєнної служби”.

Aurel. Vict. De vit. 43 (1–8)⁶⁸. “(1). Отже, Юліан, коли все управління опинилося в його руках, прагнучи до слави, виступає проти персів⁶⁹. (2). Там⁷⁰ він був заманений у засідку якимось перебіжником: опинившись під натиском з усіх боків персів⁷¹, він вибіг з поставленого вже табору, захопивши тільки щит. (3). Доки він намагався з нерозумним запалом підготувати ряди воїнів до битви, його поранили [списом], випущеним кимось із ворогів, що відступали. (4). Його внесли до намету, проте він знову вийшов, щоб підбадьорити своїх [воїнів], але, мало-помалу виснажений втратою крові, близько опівночі помер, сказавши перед цим, що зумисно не дає ніяких розпоряджень стосовно [спадкоємця] влади, щоб – як це зазвичай буває при зіткненні думок у великому натовпі – не створити небезпеки для друга від заздрощів, а для республіки – від розбрату у війську. (5). Були в нього великі пізнання в науці і взагалі в різних справах, тому він підтримував філософів і наймудріших серед греків⁷². (6). Він був дуже рухливий і володів великою фізичною силою, хоча був невисокий на зріст. (7). Але ці переваги послаблювались через недотримання міри в деяких речах. Його жадоба слави була безмірною; в його релігії було багато марновірства⁷³, він був хоробрим більше, ніж це личило імператору, безпеку якого потрібно було охороняти як взагалі заради загального блага, так, особливо, на війні. (8). Але прагнення до слави захопило його так сильно, що його не могли змусити стримати свого запалу ні землетруси, ні численні пророкування, які забороняли йому виступати проти Персії; не навіяло йому обачності навіть і таке видіння, як величезний вогняний шар, який уночі напередодні битви прокотився по небу”.

Коментар

¹ *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 77.*

² *Октавиан* – римський імператор Октавіан Август (30/27 до н.е. – 14 н.е.), за часів якого народився Ісус.

- ³ *Внучатий племінник* – Октавіан Август був сином Гая Октавія і Атії, дочки сестри Гая Юлія Цезаря. В 44 до н.е. був усиновлений Цезарем.
- ⁴ *Титул Августа* – 16 січня 27 до н.е. сенат удостоїв Октавіана почесного титулу “Август” (лат. “звеличений”).
- ⁵ *Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 78.
- ⁶ *Клавдій Тіберій Нерон* – римський імператор Тіберій (14–37), за часів якого був розіп’ятий Ісус.
- ⁷ *Аррогації* – усиновлення кого-небудь, хто вже не перебував під владою власного батька.
- ⁸ *Дітей Августа* – Август усиновив Тіберія в 4 н.е.
- ⁹ *Не складають небезпеки* – ці обставини, мабуть, – Агріппа Постум, який був убитий відразу після смерті Августа за наказом Тіберія або Лівії (див.: *Suet. Aug.* 22).
- ¹⁰ *Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 80.
- ¹¹ *Клавдій* – римський імператор Клавдій (41–54), за часів якого іудеї були вигнані з Риму.
- ¹² *Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 128–129.
- ¹³ *Фелікса* – Марка Антонія (Клавдія) Фелікса, римського прокуратора Іудеї (52–60). Обійнявши посаду, Фелікс оженився на дочці царя Ірода Агріппи I (37–44), а потім на дочці Юби II Мавретанського.
- ¹⁴ *В Іудеї* – Іудея після смерті Ірода Агріппи I в 44 н.е. знову управлялась римськими прокураторами.
- ¹⁵ *Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 83.
- ¹⁶ *Пожежі* – влітку 64 н.е. спалахнула велика пожежа, яка знищила 10 із 14 районів міста Рим. Щоб відхилити від себе звинувачення в підпалі, чутки про який поширювалися в суспільстві, Нерон звинуватив у пожежі іудеїв і християн (перше гоніння християн).
- ¹⁷ *Нерон* – римський імператор Нерон (54–68), який організував перше гоніння на християн, до яких, серед інших засобів катування, застосовували травлення хижими звірами на аренах цирків і амфітеатрів.
- ¹⁸ *Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 84.
- ¹⁹ *Роду Цезарів* – Нерон був останнім представником династії Юліїв-Клавдіїв (30/27 до н.е. – 68 н.е.).
- ²⁰ *Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 88.
- ²¹ *Доміціан* – Тіт Флавій Доміціан (24.10.51 – 18.09.96), римський імператор (81–96), молодший син імператора Веспасіана (69–79). В 69 разом зі своїм дядьком Флавієм Сабіном переховувався на Капітолії, і під час пожежі зумів утекти. Після того, як сенат у грудні 69 визнав владу Веспасіана, Доміціан був проголошений намісником батька в Римі. В 70 він обійняв посади претора й консула (оскільки обидва консули 70, Веспасіан і Тіт, знаходилися в Іудеї). За відсутності імператора займався активною адміністративною діяльністю і навіть вирушив у похід до Галлії й Германії для протидії повстанню Цівіліса, яке спалахнуло на Нижньому Ренусі. Проте він ледве досягнув Лугдунума, коли повстання було придушене Цералом. Згодом розв’язав друге гоніння на християн.
- ²² *Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 89.
- ²³ *Нерва* – римський імператор Нерва (96–98).
- ²⁴ *Ульпія Траяна* – римського імператора Траяна (98–117), який розв’язав третє гоніння на християн.
- ²⁵ *Консуляра* – колишнього консула. Траян був консулом у 91.
- ²⁶ *Італіки* – міста в Південній Іспанії.

- ²⁷ *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 138.*
- ²⁸ *Він* – римський імператор Адріан (117–138), який розв’язав мале гоніння на християн.
- ²⁹ *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 139.*
- ³⁰ *Пієм* – римським імператором Антоніном Пієм (138–161), який розв’язав мале гоніння на християн.
- ³¹ *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 92–93.*
- ³² *Марк Аврелій Антонін* – римський імператор Марк Аврелій (161–180). Розв’язав четверте гоніння на християн.
- ³³ *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 97.*
- ³⁴ *Він* – римський імператор Септімій Север (193–211). Розв’язав п’яте гоніння на християн.
- ³⁵ *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 145.*
- ³⁶ Римський імператор Юлій Максимін (235–238). Розв’язав шосте гоніння на християн.
- ³⁷ *Аквілеї* – міста в Північній Італії, яке в 452 знищив гунський каган Аттіла.
- ³⁸ *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 146.*
- ³⁹ *Децій* – римський імператор (249–251), за часів якого було розв’язане сьоме гоніння на християн.
- ⁴⁰ *Бубалії* – місті в Паннонії (тепер територія Сербії), неподалік від Сірміума (тепер Сремська Мітровіца).
- ⁴¹ *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 104.*
- ⁴² *Галл* – Требоніан Галл (206 – 08.253), римський імператор (251–253), який розв’язав мале гоніння на християн. Сенатор із Перузіума, в 245 – консул, у 250–251 намісник Мезії. Після смерті Деція Галл був проголошений імператором (червень 251).
- ⁴³ *Волузіан* – римський імператор Волузіан (251–253), співправитель Требоніана Галла.
- ⁴⁴ Хоронили всіх тих, хто помер від чуми.
- ⁴⁵ *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 147.*
- ⁴⁶ *Колобій* – римський імператор Валеріан (253–260), який розв’язав восьме гоніння на християн.
- ⁴⁷ *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 149.*
- ⁴⁸ Римський імператор Авреліан (270–275), який розв’язав дев’яте гоніння на християн.
- ⁴⁹ *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 112.*
- ⁵⁰ Римський імператор Діоклетіан (284–305), який організував найбільше, десяте, гоніння на християн.
- ⁵¹ *Калігули* – римського імператора Калігули (37–41), який чинив утиски іудеїв.
- ⁵² Першим офіційно називатися паном і Богом почав імператор Авреліан.
- ⁵³ *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 117.*
- ⁵⁴ Римський імператор Галерій (305–311), який розв’язав мале гоніння на християн.
- ⁵⁵ *Констанцій* – римський імператор Констанцій Хлор (305–306), батько Константина I.
- ⁵⁶ *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 119.*
- ⁵⁷ *Максимін* – римський імператор Максимін Даза (Дайя) (309–313), який розв’язав мале гоніння на християн.
- ⁵⁸ *Ліцінієм* – імператором Ліцінієм (308–324), який розв’язав мале гоніння на християн.

- ⁵⁹ *Тарса* – міста в Кілікії, на узбережжі Середземного моря. Максимін Даза програв Ліцінію битву під Адріанополем 30 квітня 313, кинувся тікати і невдовзі помер або був отруєний (можливо наклав на себе руки).
- ⁶⁰ *Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 119.
- ⁶¹ *Константин* – римський імператор Константин I Великий (306–337), який легалізував християнство і фактично перетворив його на державну релігію.
- ⁶² *Перебивання гомілок* – ці заходи він здійснював через призму християнської моралі.
- ⁶³ *Римські історики IV ст.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 120.
- ⁶⁴ Константина I. Див.: “Константин, Ліціній, Крісп, Констанцій, Ліцініан, Констант, Далмацій, Магненцій, Ветраніон” у творі А. Віктора “Про цезарів” (*Aurel. Vict. De caes. 41*).
- ⁶⁵ Під час війни Константина з Ліцінієм у 324 Крісп командував частиною військова батька і переміг флот Ліцінія в Геллеспонті. Проте невдовзі Константин відібрав у нього управління провінціями й почав тримати при собі. В 326 Константин вирушив у Рим і взяв Кріспа з собою. А в Римі він наказав заарештувати сина, вивести його з міста і вбити. Разом з ним був убитий і Ліцініан, син Ліцінія і Констанції, сестри Константина. Це була одна з найбільших помилок (чи гріхів) Константина I.
- ⁶⁶ *Калокер* – узурпатор (333–334).
- ⁶⁷ Питань, які стосувалися насамперед піднесення статусу християнства й приріснення інших релігій.
- ⁶⁸ *Римські історики IV ст.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 157–158.
- ⁶⁹ В 363. Див. у творі Віктора “Витяги про життя і звичаї римських імператорів” (*Aurel. Vict. De vit. 43*) главу: “Юліан”. Віктор високо цінує Юліана й інших імператорів за їх відданість традиційній культурі й філософії. Далекий від церковних кіл, автор ніде прямо не згадує про християн, але натякає на них при викладі релігійних питань.
- ⁷⁰ У поході.
- ⁷¹ Битва при Маранзі.
- ⁷² Наприклад, антиохійського ритора Лібанія, неоплатоніка Максима та ін.
- ⁷³ З погляду християнина, оскільки Юліан був прибічником язичництва. Автор же високо цінує Юліана, хоча й не схвалює його політики щодо християнства.

3.7. Амміан Марцеллін

Амміан Марцеллін (бл. 330 – бл. 400) – видатний римський історик. Походив із благородного грецького роду в Антіохії, де отримав гарну освіту. Поступив на військову службу. У 353, за часів імператора Констанція I (337–361), воював із персами на Сході. Сподвижник імператора Юліана (355/361–363). З 354 перебував у Галлії. Брав участь у війні з

алеманами. У 359 знову був на війні з персами. Учасник перського походу Юліана. Після смерті імператора Ювіана (363–364) перебрався в Антіохію, а в 376 – в Рим, де бл. 390 почав писати латинською мовою історію (про події 96–378, 1-а частина втрачена, збереглися 18 останніх книг про події 352–378). Апробовував текст історії в виступах перед освіченими слухачами Рима. Виразив переважно нетерпимість щодо християн.

Текст

Amm. Marc. Hist. 14, 7 (20)¹. “(20). Посеред цих подій² надійшла звістка, що в Тірі таємно займалися ткацтвом імператорського одягу, невідомо за чиїм замовленням і для кого”.

Amm. Marc. Hist. 14, 9 (7)³. “(7). Потім проводилося розслідування⁴ справи про імператорський одяг. Працівники пурпурної фабрики під тортурами зізналися, що була зіткана пурпурна безрукавка⁵. Тоді був викликаний на суд якийсь Марас, диякон, як називають його християни. Йому був пред’явлений лист, написаний по-грецьки начальнику Тірської ткацької фабрики, в якому він настійно просив поквапитися з виконанням замовлення, не називаючи, якого саме. Він також був замучений до смерті, але від нього не добилися ніякого зізнання”.

Amm. Marc. Hist. 15, 5 (31)⁶. “(31). Сільван⁷ сховався зі страху в дзвіниці; його витягли звідти й, коли він спробував сховатися в місці зібрань християнської громади, зарубали мечем”.

Amm. Marc. Hist. 15, 7 (6–10)⁸. “(6). За часів правління того ж Леонтія Констанцій⁹ віддав наказ надіслати на головну квартиру християнського єпископа Ліберія¹⁰ як такого, що виявив непокору повелінням імператора і рішенню більшості єпископів... (7). Тоді в Александрії був єпископом Афанасій¹¹, який вважав себе більш значним, ніж мав на те право, і втручався не в свої справи, як це підтверджували наполегливі чутки. З’їзд багатьох єпископів – християни називають його синодом – позбавив його сану. (8). Про нього розповідали, що він, як добре обізнаний у мистецтві передбачення і різних тонкощах авгурської науки, неодноразово провіщав майбутнє. Окрім того, його звинувачували в інших відхиленнях від приписів віри, яку він представляв. (9). Ліберій повинен був підтвердити своїм підписом разом з іншими скинення Афанасія з єпископського трону. (10). Хоча імператор знав, що Афанасій, до якого він завжди ставився вороже, вже скинутий, все ж він наполегливо бажав, щоб це скинення було підтверджене вищим авторитетом Вічного міста. І все-таки він цього не добився; а Ліберій з великими труднощами був вивезений з міста вночі через побоювання народу, який був до нього дуже доброзичливий”.

Amm. Marc. Hist. 15, 8 (1)¹². “(1). ...Констанція турбували постійні звістки про те, що галльські провінції на межі загибелі, оскільки варвари, не зустрічаючи ніякої відсічі, спустошують і знищують усе. Довго він роздумував, як справитися йому з цією бідю і залишитися при цьому самому в Італії, як він того хотів, вважаючи небезпечним перебиратися на віддалену околицю. Нарешті він знайшов правильний вихід зі становища, а саме: задумав узяти в співправителі свого двоюрідного брата Юліана¹³, який нещодавно був викликаний із Ахайї¹⁴ і носив ще грецький плащ”.

Amm. Marc. Hist. 15, 8 (21–22)¹⁵. “(21). Після його прибуття у Вієнну люди всіх племін і станів кинулися до нього назустріч, щоб привітати його як бажаного і хороброго правителя. Весь народ і все населення навколишніх місць, побачивши його ще здалеку, звертались до нього, називаючи його милостивим і таким, що несе щастя імператору, і всі з захопленням поглядали на приїзд законного государя: в його прибутті вбачали зцілення всіх бід і кричали, що коли справа стала на край загибелі, з'явився геній-рятівник. (22). Коли в цей час одна сліпа стара запитала, хто прибув, і їй відповіли: “Цезар Юліан”, то вона вигукнула: “Він відновить храми богів!”

Amm. Marc. Hist. 15, 13 (2)¹⁶. “(2). Коли Константин¹⁷ хотів точніше ознайомитися з сектами маніхеїв¹⁸ і тому подібними, і не вдавалося знайти відповідного перекладача, він зупинився на Музоніані, якого йому рекомендували як підходящу людину”.

Amm. Marc. Hist. 16, 1 (1–4)¹⁹. “(1). Цезар²⁰, який знаходився тоді у Вієнні, удостоєний був консульства²¹ разом з імператором, який покладав на себе цей сан у восьмий раз. У ньому²² бушувала вроджена енергія, він чув навколо себе шум битви, марив поразками варварів і вже готувався зібрати воєдино уламки провінції, якщо його поява на полі дій відбудеться в добрий час. (2). Здійснені ним у Галлії подвиги, в яких його доблесть була рівна його щастю, перевершили багато хоробрих діянь давнини... (4). Здавалося, ніби якась зірка супроводжувала цього молодого чоловіка від його природної коліски до останнього його подиху. Швидкими успіхами в цивільних і військових справах він так відзначився, що за мудрістю вважався другим Тітом (син Веспасіана), милосердям був як Антонін²³, заглибленням у істинну філософію був близький до Марка²⁴, вчинки і моральний склад якого він уявляв своїм ідеалом”.

Amm. Marc. Hist. 16, 2 (2)²⁵. “ (2). Не залишаючи без уваги справи і не піддаючись рабським лестощам, з якими його наближені схиляли його до приємного й розкішного життя, Юліан зробив усі необхідні приготування...”.

Amm. Marc. Hist. 16, 5 (1–8)²⁶. “(1). Насамперед Юліан наклав на себе важку обітницю – помірності... (4). При такому помірному способі життя Юліан ділив свої ночі між трьома заняттями: відпочинок, держава і музи. ... (6). Закінчивши ці важкі й серйозні справи, він звертався до вправлення свого розуму, і просто неймовірно, з яким запалом він долав важку науку піднесених істин і, ніби відшукуючи їжу для свого духу, який прагнув до піднесеного, ретельно вивчав усі частини філософії. (7). Хоча його пізнання в вищих науках досягли досконалості, все ж він не нехтував і нижчими дисциплінами: так, він приділяв деяку увагу поетиці і риториці (про що свідчить бездоганна вишуканість його промов і листів, поєднана з серйозністю), а також історії нашої держави й інших. Крім того, він володів також у достатній мірі мистецтвом латинської вишуканої мови”.

Amm. Marc. Hist. 16, 5 (14)²⁷. “(14). ...Галли, тріумфуючи і захоплюючись, говорили, що над землею заблищало сонце після чорного мороку”²⁸.

Amm. Marc. Hist. 17, 4 (1)²⁹. “(1). В ту пору над Галлією загоралася зоря кращих днів...”³⁰.

Amm. Marc. Hist. 18, 10 (4)³¹. “(4). Інших дівчат, які за християнським звичаєм присвятили себе служінню Богу і виявилися там³², шах³³ наказав не чіпати і дозволив їм безперешкодно відправляти свій культ. Насправді ж він тільки до пори до часу притворявся милосердним з тим розрахунком, щоб усі, кого він раніше лякав своєю нелюдською жорстокістю, позбулися страху і за власним почином з’явилися до нього, дізнавшись із недавніх випадків, що в величі свого щастя він почав виявляти гуманність і м’якість”.

Amm. Marc. Hist. 19, 10 (4)³⁴. “(4). Промислом Провидіння, яке звеличило Рим від самого його початку і обіцяло йому вірність, коли Тертулл³⁵ приносив у Остії³⁶ жертву в храмі Кастора³⁷, на морі встановився спокій, буря змінилася тихим південним вітром, кораблі увійшли в порт на всіх парусах і наповнили житниці хлібом”.

Amm. Marc. Hist. 20, 7 (7–9)³⁸. “(7). Наступного дня за спільною згодою був наданий відпочинок після стількох втрат. Обложеним³⁹ загрожували всілякі жахи, настільки ж великі небезпеки загрожували й персам, і ось християнський єпископ показав жестами й кивком, що він хоче вийти з міста. Отримавши запевнення, що йому буде дозволено повернутися неушкодженим назад, він попрямував до шахської ставки. (8). Коли йому було дозволено сказати, що він хоче, він почав миролоубиво переконувати персів, щоб вони повернулися додому; він говорив, що після великих втрат можна побоюва-

Мури Аміді, зведені Констанцієм II незадовго до облоги міста в 359

тися в майбутньому навряд чи не більших бід. Але ці й інші його слова не подіяли на запекле безумство шаха, який завзято клявся, що відступить лише після зруйнування фортеці. (9). А проти єпископа виникла підозра, безпідствна, як я думаю, хоча й настійливо підтримувана іншими, ніби в таємній бесіді він дав вказівки Сапору, на які частини стін, як більш слабкі, йому слід спрямувати атаку. І це здавалось правдоподібним, оскільки відразу на виду у всіх облогові машини ворога з тріумфом почали вражати слабкі й вивітрені частини стін, ніби їх спрямовували люди, які знали місто зсередини⁴⁰.

Amm. Marc. Hist. 21, 2 (4–5)⁴¹. “(4). Бажаючи завоювати довір'я до себе у всіх без виключення, він⁴² прикидався, що прихильний до християнського культу, від якого таємно давно відійшов. Він віддавався – про що знали небагато посвячених у його секрети, – гаруспіцинам⁴³, авгуріям⁴⁴, і дотримувався всього того, що завжди шанували ті, хто поклоняється богам. (5). А щоб зберегти це поки що в таємниці, на свято, яке проходило в січні місяці, який християни називають Єпіфаніями⁴⁵, він відвідав церкву і вийшов з неї тільки після закінчення служби”.

Amm. Marc. Hist. 21, 5 (10)⁴⁶. “(10). Коли був відданий наказ усім присягнути на ім'я Юліана, солдати, наблизивши мечі до своїх ший, клялися по формулі зі страшними закляттями переносити за нього всілякі біди до останнього подиху, якщо того вимагатиме необхідність; після солдатів офіцери і всі наближені до імператора чини клялись йому у вірності з подібними релігійними обрядами”⁴⁷.

Amm. Marc. Hist. 21, 16 (18)⁴⁸. “(18). Християнську релігію, яка вирізняється цільністю і простотою, він⁴⁹ поєднував із бабським марновірством. Занурюючись у тлумачення замість простого прийняття її, він викликав багато суперечок, а при подальшому розширенні цих останніх підтримував їх словесними суперечками. Цілі вагаги єпископів роз’їжджали туди й сюди, користуючись державною поштою, на так звані синоди, намагаючись насадити весь культ за своїми рішеннями⁵⁰. Державній пошті він завдав цим страшних збитків”.

Amm. Marc. Hist. 22, 1 (1)⁵¹. “(1). Доки мінлива доля розгортала такий ланцюг подій у різних частинах землі, Юліан серед багатьох різноманітних справ в Ілліріку ревно віддавався дослідженню нутрощів жертвних тварин і спостерігав за польотом птахів, намагаючись дізнатись наперед про хід подій”⁵².

Amm. Marc. Hist. 22, 2 (3–5)⁵³. “(3). Грізний на суші й на морі, не зустріваючи затримки ні в яких стінах, він увійшов у Гераклею-Перінф⁵⁴. (4). Про його прибуття негайно дізналися в Константинополі; старі й молоді, чоловіки й жінки висипали йому назустріч, ніби очікували побачити людину, яка зійшла з неба. 11 грудня⁵⁵ шанобливо вітав його сенат при одностайному захопленні юрби народу, і, оточений натовпом солдатів і громадян, він ішов ніби в бойовому строю. Всі погляди були спрямовані на нього не тільки з живою цікавістю, але й з найбільшим захопленням. (5). Здавалося якимось сном, що цей зовсім ще молодий, невеликого зросту чоловік, уславлений великими справами, після кривавого винищення королів і племен, переходив з надзвичайною швидкістю з міста в місто, отримуючи на кожному кроці нові засоби й сили – без ускладнень захоплював усі зі швидкістю полум’я⁵⁶ і досяг нарешті наданого йому волею неба принципату без жодних втрат з боку держави”.

Amm. Marc. Hist. 22, 5 (3–4)⁵⁷. “(3). Щоб надати більшої ваги своїм розпорядженням, він⁵⁸ скликав християнських єпископів, які перебували в розбраті поміж собою, разом із народом, який роздирали єреси, і по-дружньому напучував їх, щоб вони забули свої небезпеки, сповідуючи свою релігію. (4). Він виставляв цей пункт ще більш наполегливо, розраховуючи, що коли свобода збільшить розбрат і незгоди, можна буде не боятися одностайного настрою черні. Він знав із досвіду, що дикі звірі не виявляють такої люті до людей, як більшість християн у своїх міркуваннях⁵⁹”.

Amm. Marc. Hist. 22, 5 (5)⁶⁰. “(5). Розповідають, що коли Марк Аврелій⁶¹ по дорозі в Єгипет проїжджав через Палестину, то, відчувши відразу до смердючих іудеїв, які чинили смути, [він] скорботно

вигукнув: “О маркомани, о квади, о сармати! Нарешті я знайшов людей, гірших за вас”.

Amm. Marc. Hist. 22, 7 (3)⁶². “(3). Відвідуючи особисто сенат, він піднімав там багато питань, які викликали різні реформи. Одного разу, коли він розбирав у сенаті справи, йому повідомили, що прибув з Азії філософ Максим⁶³. Він вискочив, порушуючи пристойність, і забувся до такої міри, що швидко побіг далеко від ґанку йому назустріч, поцілував, шанобливо привітав і сам провів на зібрання”.

Amm. Marc. Hist. 22, 7 (9–10)⁶⁴. “(9). Таким було його управління державою і серед чужих племен пішов про нього поголос, як про володаря, що виділяється своєю хоробрістю, помірністю, знанням військової справи і всілякими достоїнствами; поширюючись потроху, він наповнив увесь світ. (10). Страх перед його приходом широко розповсюдився серед сусідніх і далеких народів, і звідусіль швидше звичного з’їжджалися посольства”.

Amm. Marc. Hist. 22, 9 (4)⁶⁵. “(4). Він⁶⁶ упізнавав серед деяких [мешканців]⁶⁷ своїх знайомих, оскільки був вихований там⁶⁸ під керівництвом єпископа Євсевія, свого далекого родича”.

Amm. Marc. Hist. 22, 10 (2)⁶⁹. “(2). І хоча при розгляді [справ] він⁷⁰ порушував порядок⁷¹, запитуючи не своєчасно, яку віру сповідував кожний, хто позивався, серед його вироків немає жодного несправедливого, і не можна було його дорікнути в тому, що він хоча б раз відступив від стежки справедливості через релігію чи щонебудь інше”.

Amm. Marc. Hist. 22, 10 (7)⁷². “(7). Між іншим, він⁷³ покращив редакцію деяких законів і, усунувши двозначності, надав їм повної ясності в тому, що вони наказують і що забороняють. Але жорстокою і гідною вічного забуття мірою було те, що він заборонив учительську діяльність риторам і граматакам християнського віросповідання”.

Amm. Marc. Hist. 22, 11 (2–11)⁷⁴. “(2). Тоді ж⁷⁵ був страчений і колишній дукс⁷⁶ Єгипту Артемій за звинуваченням його александрійцями в тяжких злочинах. Після нього був публічно страчений син колишнього магістра кінноти і піхоти⁷⁷ Марцелла за посягання на верховну владу. Нарешті, були відправлені в заслання Роман і Вінцентій, трибуни першої і другої схоли skutаріїв⁷⁸, які були викриті в невідповідних їхнім посадам задумах. (3). Через деякий час, після того, як александрійці дізналися про смерть Артемія, повернення якого з колишньою владою вони побоювались, оскільки він загрожував помститися багатьом за образу, вони звернули свій гнів проти

єпископа Георгія⁷⁹, який неодноразово уражав їх – дозволю собі так висловитися – своїм зміїним жалом. (4). Син шерстобитного майстра з фінікійського⁸⁰ міста Єпіфанії, він піднісся на горе багатьом, на нещастя собі і загальній справі, і був призначений єпископом Александрії, міста, яке нерідко без приводу зі сторони і без достатніх підстав впадає в бурхливе хвилювання, як про це свідчать навіть оракули. (5). Для цих гарячих голів Георгій сам по собі був сильним збуджуючим засобом. Перед Констанцієм, який мав схильність допускати нашіптування, він обмовлював багатьох, ніби вони не підкоряються його наказам, і, забувши про своє покликання, яке зобов'язувало його тільки до лагідності й справедливості, він опустився до смертоносної зухвалості донощика. (6). Кажуть, ніби він між іншим злісно доніс Констанцію, що в цьому місті всі будівлі, які стоять на його землі, як збудовані засновником Александрії Александром Македонським з витратою великих сум державних коштів, мають по справедливості платити податок у казну. (7). До цих злих справ він додав ще одну, яка невдовзі звалила його в безодню загибелі. Коли він, повернувшись із головної імператорської квартири, з великою, зазвичай, свитою проходив мимо чудового храму Генія⁸¹, то, звернувши свій погляд на храм, вигукнув: “Чи довго ще буде стояти ця гробниця?”. Ці слова вразили багатьох, як удар грому. Почали боятися, аби Георгій не зруйнував і цей храм і в таємних підступах всіляко не працював на його загибель. (8). І ось, коли несподівано надійшла радісна звістка про смерть Артемія, вся чернь у збудженні від несподіваної радості направилася зі страшним криком у дім Георгія. Його витягли, піддали всіляким катуванням, тягли по землі і до смерті затоптали ногами.

(9). Разом з ним були вбиті начальник монетного двора Драконтій і якийсь Діодор, що мав звання коміта⁸², – їх волокли по вулицях, зв'язавши ноги мотузками.

(10). Не задовольняючись цим, нелюдський натовп поклав розтерзані трупи вбитих на верблюдів, відвіз їх на берег моря і, піддавши негайно вогню, кинув у море попіл. Голосними криками мучителі виражали опасіння, що християни, зібравши їх залишки, збудують їм церкви подібно тому, як і тим, кого називають тепер мучениками; ці останні, яких змушували відпасти від своєї релігії, перенесли болісні страти і, зберігши незаплямованою свою віру, йшли на славу смерті. Коли цих начальників вели на страшну страту, їх могли б захистити християни, якби ненависть до Георгія не була загальною. (11). Імператор, отримавши звістку про цей жадливий злочин, хотів спочатку найжорстокішим чином покарати винних. Але найближчі його радники пом'якшили його гнів і він обмежився тим, що видав указ, в якому різкими словами виражав осуд злодіяння і загрожував найжорстокішими покараннями, якщо й надалі будуть спроби здійснити щось таке, що заборонене справедливістю й законами”.

Amm. Marc. Hist. 22, 13 (1–2)⁸³. “(1). Приблизно в той же час, 22 жовтня⁸⁴, величезний храм Аполлона Дафнійського був знищений раптовою пожежею. Збудував його Антіох Епіфан⁸⁵, цар, відомий своїм злісним і лютим характером; він поставив у ньому статую Бога за зразком Юпітера Олімпійського, котрий мав такі ж розміри⁸⁶. Цей несподіваний і неприємний випадок викликав таке роздратування імператора⁸⁷, що він наказав провести особливо суворе розслідування і звелів закрити найбільшу церкву в Антіохії. Він підозрював, що пожежу вчинили християни із заздрощів, оскільки вони з незадоволенням бачили, як навколо цього храму зводився чудовий портик”.

Amm. Marc. Hist. 22, 16 (16)⁸⁸. “(16). Звідси⁸⁹ походили знаменитий граматик Арістарх, глибокий дослідник науки Геродіан, учитель Плотіна Аммоній Саккас⁹⁰ і багато інших письменників, які створили собі ім'я в літературі”.

Amm. Marc. Hist. 22, 16 (19–22)⁹¹. “(19). ... Якщо ж хто бажає досягти розуміння божественного і бадьорим розумом осягнути початок передчуттів, то він побачить, що такі пізнання поширилися по всьому світу з Єгипту. (20). Тут уперше люди задовго до інших дійшли до різних, так би мовити, інкунабул релігії і ретельно охороняють перші основи священодійств, укладені в таємних писаннях. (21). Засвоївши цю мудрість, Піфагор, який здійснював сокровенне поклоніння богам, зумів надати всьому, що говорив або мав намір зробити, вищий авторитет і часто показував своє золоте стегно в Олімпії⁹² і його бачили, коли він вів бесіду з орлом. (22). Завдяки єгипетській мудрості Анаксагор зміг передбачити кам'яний дощ і, поторкавши мул із колодязя, – майбутній землетрус. І Солон, скориставшись висловами єгипетських жерців, видав свої справедливі закони і виявив ними велику допомогу римському праву. З цих джерел черпав, не побачивши Єгипту⁹³, Ісус у піднесеному польоті своїх промов, він – суперник Юпітера, герой славетної мудрості⁹⁴”.

Amm. Marc. Hist. 23, 2 (6)⁹⁵. “(6). Коли сонце почало вже дуже гріти, він виступив 5 березня⁹⁶ і прибув звичним шляхом у Гіраполь...”⁹⁷.

Amm. Marc. Hist. 23, 5 (24)⁹⁸. “(24). Сповнені військового духу солдати, які гордились славою свого вождя і надихнуті надією на удачу, підняли щити і кричали, що не існує для них ніяких небезпек і труднощів під командою самого імператора, який бере на себе більше праці, ніж покладає на простого солдата”⁹⁹.

Amm. Marc. Hist. 24, 4 (1)¹⁰⁰. “(1). В цій області ми підійшли до міста¹⁰¹, яке іудеї, що населяли його, залишили через низькі стіни, і роздратовані солдати спалили його”.

Amm. Marc. Hist. 24, 8 (4–5)¹⁰². “(4). ...Але дослідження нутрощів тварин не давало нам надії на вдалу реалізацію ні того, ні іншого плану. (5). Нарешті, оскільки будь-яка надія на краще була нами відрізана, ми зупинилися на рішенні вирушити в Кордуену¹⁰³. 16 червня¹⁰⁴, коли ми знялися з табору і зі сходом сонця імператор пішов уперед, показався чи то дим, чи то смерч”.

Amm. Marc. Hist. 25, 3 (2–7)¹⁰⁵. “(2). ...Раптом імператор, який у цей момент¹⁰⁶ вийшов дещо вперед для огляду місцевості і був без зброї, отримав звістку, що на наш ар'єргард несподівано зроблено напад із тилу. (3). Схвильований цією неприємною звісткою, він забув про панцир, схопив у тривозі лише щит і поспішив на допомогу ар'єргарду, але його відволікла назад друга грізна звістка про те, що передовий загін, який він щойно залишив, знаходиться в такій же небезпеці. ... (5). Імператор поспішив сюди і кинувся в перші ряди тих, хто бився, а наші легкоозброєні спрямувалися вперед і почали рубати персів, які поверталися, і їх звірів¹⁰⁷ у спину й сухожилля. (6). Забуваючи про себе, Юліан підняв руки з криком, намагався показати своїм, що ворог у страхові відступив, збуджував озлоблення переслідувачів і з безумною відвагою сам кидався в бій. Кандидати¹⁰⁸, яких розігнала паніка, кричали йому з різних боків, щоб він тримався подалі від натовпу тих, хто біг, як від обвалу будівлі, що готова впасти; і, невідомо звідки, раптом ударив його кавалерійський спис, розсік шкіру на руці, пробив ребра і застряв у нижній частині печінки. (7). Намагаючись вирвати його правою рукою, він відчув, що розрізав собі гострим з обох боків лезом жили пальців, і впав з коня. Швидко підбігли до нього люди, які бачили це, і віднесли його в табір, де йому була надана медична допомога”.

Amm. Marc. Hist. 25, 3 (15–21)¹⁰⁹. “(15). Доки тривав бій, Юліан лежав у своєму наметі, навколо нього стояли його друзі, глибоко засмучені і пригнічені горем, і він розпрощався з ними такою промовою¹¹⁰: “Надто рано, друзі мої, настав для мене час піти з життя, яке я, як чесний боржник, радий віддати природі, що вимагає його назад. Не горюю я і не сумую, як можна подумати, тому що я прийнятий загальним переконанням філософів, що дух набагато вищий за тіло, і уявляю собі, що будь-яке відокремлення кращого елемента від гіршого має навіювати радість, а не скорботу. Я вірю і в те, що боги небесні дарували смерть деяким благочестивим людям, як вищу нагороду. (16). І мені дано цей дар, – я в цьому переконаний, – щоб я не занеміг під тягарем страшних труднощів, не принизився і не впав. Я знаю з досвіду, що будь-яке горе засмучує легкодухих,

виявляючись безсилим перед людиною твердого духу. (17). Мої вчинки не дають мені підстав розкаюватися в чому-небудь, не томиць мене спогад про якийсь тяжкий злочин ні в той час, коли мене тримали в тіні й забутті, ні коли я прийняв верховну владу. ... (18). ... Я йду в радісному усвідомленні того, що де б не виставляла мене держава як владний батько на явні небезпеки, я стояв непорушно, звикнувши переборювати бурі випадковостей. (19). І не соромно мені буде усвідомлювати, що я давно вже знав, що мені належить померти від заліза: таким було відкрите мені віще пророцтво. Із вдячністю схиляюсь я перед вічним Богом за те, що йду зі світу не через таємні підступи, не від жорстокої й тривалої хвороби і не смертю засудженого на страту, але помираю в розквіті моєї слави. По справедливому судженню, однаково легкодухий і боязкий той, хто бажає смерті, коли це не личить, і хто тікає від неї, коли настав його час. (20). Сили мене залишають, і досить мені говорити...”

Після цих слів, виголошених із повним спокоєм, Юліан, бажаючи розподілити своє особисте майно між найбільш близькими своїми друзями, запитав про магістра оффіцій¹¹¹ Анатолія. Коли префект¹¹² Саллюстій відповів, що той “уже щасливий”, Юліан зрозумів, що він убитий, і тяжко застогнав з приводу смерті друга, хоча й висловив сам щойно високу байдужість до своєї власної долі. (22). Всі присутні плакали, і Юліан владним голосом докоряв їм, що не гоже оплакувати володаря, вже прилученого до неба й зірок. (23). Тоді всі замовкли, лиш сам він глибокодумно розмірковував із філософами Максимом і Пріском¹¹³ про високі властивості людського духу. Проте раптом ширше розкрилася рана на його пробитому боці, від кровотечі, що посилилася, він упав у забуття, а опівночі попросив холодної води і, вгамувавши спрагу, легко розлучився з життям на 32 році”.

Amm. Marc. Hist. 25, 4 (1)¹¹⁴. “(1). То був чоловік¹¹⁵, безперечно гідний бути зарахованим до героїв, який виділявся славою своїх справ і природженою величчю”.

Amm. Marc. Hist. 25, 4 (20)¹¹⁶. “(20). Видані ним¹¹⁷ укази, які беззаперечно те чи інше наказували або забороняли, були взагалі хороші, за виключенням небагатьох¹¹⁸. Так, наприклад, було жорстким те, що він заборонив викладацьку діяльність риторам і граматикам, які сповідували християнство, якщо вони не перейдуть до вшанування богів¹¹⁹”.

Amm. Marc. Hist. 25, 4 (25–26)¹²⁰. “(25). ...І цей молодий чоловік, присланий у західні області в званні цезаря, все це виправив із дивовижною швидкістю і поведився з царями, як із рабами. (26). І ось щоб таким же чином відродити Схід, він зібрав військо проти

персів і приніс би собі звідси тріумф і почесний титул, якби його планам і блискучим діянням сприяли рішення неба”.

Amm. Marc. Hist. 25, 5 (5-6)¹²¹. “(5). В ту ж хвилину зодягли на нього¹²² імператорський одяг і вивели з намету, і він почав обходити по рядах військо, яке готувалося виступити. (6). І оскільки армія була розтягнута на чотири милі¹²³, то передові загони, чуючи крики: “Ювіан Август”, повторяли їх ще голосніше. Введені в оману схожістю його імені з іменем Юліана, оскільки вся відмінність полягала лише в одній літері¹²⁴, вони подумали, що це виводять Юліана, який поправився, з криками радощів і захоплення. Але коли побачили, що підходить цей високий і сутулуватий чоловік, то здогадалися, що трапилося, і всі сповнилися гіркими стогонами і сльозами”.

Ювіан. Монета (аверс).

Amm. Marc. Hist. 25, 5 (8)¹²⁵. “(8). ...Він¹²⁶ повідомив шаху Сапору, який уже наближався, що страшний його противник¹²⁷ помер і що збуджена купка обозних створила в особі колишнього протектора¹²⁸ Ювіана, людини бездіяльної і слабкої, тінь імператорської влади”.

Amm. Marc. Hist. 25, 6 (6)¹²⁹. “(6). Побачивши це, вороги почали кидати в нас із покритих лісом різних висот різноманітні металеві снаряди і поносити ганебними словами, називаючи нас зрадниками і вбивцями чудового володаря, оскільки і до них через перебіжників дійшла непевна чутка, нібито Юліан загинув від римської стріли”.

Amm. Marc. Hist. 25, 8 (13)¹³⁰. “(13). Тим часом, випередивши цих посланців, поголос¹³¹, швидкий вісник сумних подій, облітав провінції і народи”.

Amm. Marc. Hist. 25, 10 (15)¹³². “(15). Він¹³³ був прихильником християнського закону і виявляв свою повагу до цієї релігії”.

Amm. Marc. Hist. 26, 4 (4)¹³⁴. “(4). Чутки, що наполегливо ходили, витлумачували в тому сенсі, що метою було викликати ворожнечу до пам'яті імператора Юліана і його друзів, оскільки, мовляв, хвороба наведена на імператорів¹³⁵ чаклунством”.

Amm. Marc. Hist. 26, 6 (1)¹³⁶. “(1). Прокопій походив зі знатного роду; народився він у Кілікії, де й отримав виховання. Родство з Юліаном¹³⁷, який став згодом імператором, допомогло його висуванню і вже з першого свого виступу на громадському поприщі він був на виду”.

37-й римський папа Дамасій

Amm. Marc. Hist. 27, 3 (12–15)¹³⁸. “(12). Дамас¹³⁹ і Урсін¹⁴⁰ палали бажанням захопити єпископське місце. Партії розділились, і боротьба¹⁴¹ доходила до кровопролитних сутичок і смертельного бою між прихильниками того й іншого. Не маючи можливості ні виправити їх, ні пом'якшити, Вівенцій¹⁴² змушений був залишити місто. В цьому змаганні переміг Дамас завдяки зусиллям партії, що стояла за ним. У базиліці Сіцініана¹⁴³, де здійснюються відправлення християнського культу, одного разу було знайдено 137 трупів убитих людей, і чернь, яка

довго перебувала в озвірінні, поволі і мало-помалу заспокоїлась.

(14). Спостерігаючи розкішні умови життя Риму, я готовий визнати, що люди, які прагнуть до цього сану, змушені добиватися своєї мети з усім можливим напруженням своїх легенів. З досягненням цього сану їм личить благополучно збагачуватись добровільними приношеннями матрон¹⁴⁴, роз'їжджати в чудовому одязі в екіпажах, давати бенкети настільки розкішні, що їх блюда перевершують імператорський стіл. (15). Вони могли б бути воістину блаженними, якби, висловивши презирство до величі міста, яким вони прикривають свої пороки, вони почали б жити за прикладом деяких провінційних пастирів, котрі, задовольняючись простою їжею і виявляючи помірність у питті, одягаючись у найпростіший одяг і опускаючи очі вниз, засвідчують себе перед вічним Богом істинними його служителями, як люди чисті й скромні”.

Amm. Marc. Hist. 27, 9 (8–10)¹⁴⁵. “(8). В цей час префектуру міста [Рима] відправляв з відзнаками Претекстат¹⁴⁶. Багатоманітні-

ми виявами своєї негідкупності і високої чесності, якими він прославився з ранньої молодості, він досяг того, що рідко трапляється, а саме, що, хоча співгромадяни боялися його, він не втрачав їхньої любові, яка взагалі не випадає на долі осіб з числа чиновників, як навіюють до себе страх. (9). Своїм авторитетом і правильними, самою істиною продиктованими вироками він заспокоїв хвилювання, яке викликали розбрати християн. Після вигнання Урсина ствердився глибокий спокій, найбільш бажаний для римських громадян. Безліч корисних заходів цього прекрасного правителя примножували його славу. (10). Так, він знищив усі так звані меніани¹⁴⁷, спорудження яких було заборонене ще стародавніми законами; примусив усі приватні будинки, які безцеремонно примикали до священних будівель, відступити від останніх, по всіх частинах міста встановив єдність мір ваги, оскільки інакше не можна було протидіяти зажерливості багатьох людей, які встановлювали ваги за своїм свавіллям, а в розслідуванні позовів він досяг того, що ... нічого не допускав на угоду будь-кому, проте всі його дії були всім до вподоби”.

Amm. Marc. Hist. 28, 1 (24)¹⁴⁸. “(24). ...Колишній префект Претекстат, колишній вікарій Венуст і колишній консул Мінервій¹⁴⁹ повинні були подати імператору прохання, щоб карі не виявились вище проступків і щоб не піддавали катуванню сенаторів всупереч звичаю й праву”.

Amm. Marc. Hist. 28, 6 (27)¹⁵⁰. “(27). ...Палладій¹⁵¹ був притягнутий до відповідальності, але, розуміючи, яку диявольську кашу заварив, скористався відсутністю на початку ночі на гауптвахті стражі, яка на християнське свято була на всеношній у церкві, і повісився”.

Amm. Marc. Hist. 29, 1 (39)¹⁵². “(39). Готовий сховатися від життя, як від лютого володаря, з насмішкою над несподіваним крахом справ світу цього, Симонід¹⁵³ непорушно стояв у полум’ї свого вогнища, наслідуючи приклад знаменитого філософа Перегріна, якого називали також Протесем¹⁵⁴. Коли той вирішив піти зі світу, то на Олімпійських змаганнях, на очах в усїї Греції, зійшов на вогнище, влаштоване власними руками, і згорів у полум’ї”.

Amm. Marc. Hist. 29, 1 (42)¹⁵⁵. “(42). Через деякий час був¹⁵⁶ притягнутий до відповідальності знаменитий філософ Максим¹⁵⁷, чоловік з великим іменем в науці, із досить ґрунтовних лекцій якого почерпнув своє вчення Юліан. Його звинуватили в тому, що він чув про вищезазначене віщування¹⁵⁸. Він визнав, що знав, але вважав для себе обов’язком мовчати про це і сам передбачив, що ті, хто звертався до оракула, будуть страчені. Його доставили на батьківщи-

ну в Ефес і там відрубали голову, так що й він у свій смертний час відчув, що з усіх злочинів найтяжчий – це несправедливість судді”.

Amm. Marc. Hist. 29, 3 (4)¹⁵⁹. “(14). Одного християнського священика з Епіру він¹⁶⁰ наказав стратити за те, що той дав притулок¹⁶¹ Октавіану, колишньому проконсулу”.

Amm. Marc. Hist. 30, 9 (5)¹⁶². “(5). Нарешті, славу його¹⁶³ правління складає стриманість, із якою він ставився до релігійних суперечок; нікого він не турбував, не видавав повелінь вшановувати те чи інше і не змушував суворими заборонами своїх підданих схилитися перед тим, у що він сам вірив; ці питання він залишив у тому стані, в якому він їх застав”.

Amm. Marc. Hist. 31, 12 (8–9)¹⁶⁴. “(8). Доки здійснювалися необхідні приготування до рішучого бою¹⁶⁵, прийшов у табір імператора¹⁶⁶ присланий Фрітігерном¹⁶⁷ християнський пресвітер – як вони це називають – з іншими людьми невисокого рангу. Лагідно прийнятий, він передав листа цього ватажка, який відкрито вимагав, щоб йому і його людям, які були вигнані зі своєї землі стрімким набігом

Валент. Солід (аверс і реверс)

диких народів¹⁶⁸, була надана для поселення Фракія¹⁶⁹, і тільки вона одна, з худобою і хлібом. Він зобов'язувався зберігати вічний мир, якщо його вимоги будуть задоволені. (9). Крім того той же самий християнин, як вірна людина, посвячена в секрети Фрітігерна, передав іншого листа того ж самого короля. Досить вправний у хитрощах і різних обманах, Фрітігерн повідомляв Валенту як людина, яка найближчим часом повинна буде стати його другом і союзником, що він не може стримати лютість своїх земляків і схилити їх на умови, зручні для Римської держави, іншим способом, окрім якщо імператор покаже їм на близькій відстані свою армію в бойовому спорядженні і страхом, який викликає ім'я імператора, позбавить їх

згубного бойового запалу. Посольство, як досить двозначне, було відпущене ні з чим”.

Amm. Marc. Hist. 31, 15 (6)¹⁷⁰. “(6). Але їх¹⁷¹ посланець не осмілився увійти¹⁷², і листа приніс і прочитав якийсь християнин¹⁷³”.

Коментар

- ¹ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 43.*
- ² У 353.
- ³ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 47–48.*
- ⁴ За указом цезаря Галла (351–354). Мова йде про справу щодо таємного ткання в Тірі імператорського одягу.
- ⁵ Colobium, туніка без рукавів.
- ⁶ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 70.*
- ⁷ Узурпатор в Агріппіні, місті в Германії (354).
- ⁸ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 73.*
- ⁹ Імператор Констанцій I (337–360).
- ¹⁰ Обіймав посаду в 352–366.
- ¹¹ Обіймав посаду в 328–373 (з перервами).
- ¹² *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 73.*
- ¹³ Юліана – майбутнього імператора Юліана (361–363), призначеного цезарем у 355.
- ¹⁴ Ахайї – мається на увазі римська провінція Ахайя, утворена в 146 до н.е. Вона включала в себе Македонію і Грецію, де в той час навчався Юліан.
- ¹⁵ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 76.*
- ¹⁶ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 83.*
- ¹⁷ Константин I Великий.
- ¹⁸ Маніхейів – прибічників дуалістичної релігійної течії, заснованої в III ст. перським пророком Манесом (Мані) (216–276), з якого пізніше, за переданням, живцем зідрали шкіру. У III–IV ст. течія поширилася в Сирії, північній Африці й Італії; маніхейство було серйозним конкурентом християнства.
- ¹⁹ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 85.*
- ²⁰ Юліан.
- ²¹ На 356 рік.
- ²² В Юліанові.
- ²³ Антонін Пій.
- ²⁴ Марка Аврелія.
- ²⁵ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 86.*
- ²⁶ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 89–90.*
- ²⁷ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 91.*
- ²⁸ Автор описує почуття мешканців Галлії, життя яких значно покращилося за часів Юліана.
- ²⁹ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 120.*
- ³⁰ Мова йде про позитивні зміни в Галлії, які започаткував Юліан.
- ³¹ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 163.*
- ³² Поблизу міста Аміди в Месопотамії.
- ³³ Перський “шахіншах” Шапур (грец. Сапор) II (309–379), який захопив місто.
- ³⁴ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 179.*
- ³⁵ Тертулл – префект Рима.

- ³⁶ *Остії* – порту і головної бухти Рима в гирлі Тібру.
- ³⁷ *Храм Кастора* – храм, присвяченому одному з Діоскурів – Кастору. Кастор здавна визнавався покровителем Рима. Разом із братом Поллуксом (Полідевом) він вважався захисником моряків і рятувником при аварії корабля, тому в портових містах, і зокрема в Остії, зводилися храми на їх честь. Префект Рима приносить тут язичницькі жертви, щоб умилостивлені боги вгамували шторм, який перешкодив доставці в “Вічне місто” хліба.
- ³⁸ *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 199.
- ³⁹ *Обложеними* – персами в місті Безабда (нині Джебзіре-ібн-Умар) на Тігрі.
- ⁴⁰ Невдовзі перси взяли місто.
- ⁴¹ *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 217.
- ⁴² Август Юліан у 360. Він довго змушений був прикидатися, що підтримує християнство. ◆
- ⁴³ *Гаруспіціни* – гаруспіки, жерці, які гадали по нутрощах тварин.
- ⁴⁴ *Авгуріям* – мова йде про авгурів, тобто жерців, які здійснювали гадання перед початком будь-якої справи.
- ⁴⁵ *Єпіфаніями* – мова йде про Різдво Христове, яке на той час за юліанським календарем відзначалося 6–7 січня. ◆
- ⁴⁶ *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 220.
- ⁴⁷ Язичницькі церемонії, які здійснювалися після проголошення Юліана августом і перед його походом на Константинополь.
- ⁴⁸ *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 240–241.
- ⁴⁹ Імператор Констанцій I (337–361).
- ⁵⁰ Тобто аріанськими. Констанцій був аріанином, і за часів його правління розгорталась дуже сильна боротьба між ортодоксальним християнством, прибічниками якого сповідували Символ віри, прийнятий на Нікейському соборі в 325, і аріанством. При ньому часто відбувалися аріанські собори.
- ⁵¹ *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 244.
- ⁵² Ці обряди виконувалися в Наїссусі (Іллірік), де Юліан зупинив свою армію.
- ⁵³ *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 245.
- ⁵⁴ *Гераклею-Перінф* – нині Ескі-Ереклі на північному узбережжі Мармурового моря.
- ⁵⁵ 361 н.е.
- ⁵⁶ Дослідники радять читати *flammae instar*.
- ⁵⁷ *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 249.
- ⁵⁸ Юліан у 361.
- ⁵⁹ Мова йде про християнську нетерпимість.
- ⁶⁰ *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 249.
- ⁶¹ Марку Аврелію справді приписують одне різке висловлювання на адресу іудеїв. Він ніби то сказав, зіткнувшись з іудеями під час свого перебування на Близькому Сході, що нарешті побачив народ, який гірший за ті германські племена, з якими йому довелося воювати все життя.
- ⁶² *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 250.
- ⁶³ *Максим* – філософ-неоплатонік, учитель Юліана.
- ⁶⁴ *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 261.
- ⁶⁵ *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 260.
- ⁶⁶ Юліан у 362.
- ⁶⁷ Мешканців Нікомедії (нині Ізміт у Туреччині).
- ⁶⁸ В Нікомедії.
- ⁶⁹ *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 262.

⁷⁰ Юліан у 362 в Антіохії (нині Халеб у Північній Сирії).

⁷¹ В Антіохії.

⁷² *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 263.*

⁷³ Юліан у 362.

⁷⁴ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 263–265.*

⁷⁵ У 362.

⁷⁶ *Дукс* – глава дукату – воєнного округу в пізньому Римі й Візантії.

⁷⁷ *Магістра кінноти і піхоти* – *magister militum* (різні переклади – магістр армії, магістр зброї, воєнний магістр тощо) – вищої воєнної посади в епоху пізньої Римської імперії, введеної в результаті воєнних реформ Константина Великого. Посада з'явилася в I пол. IV ст., коли Константин I позбавив префектів преторія їх воєнних функцій. Спочатку були введені дві посади – магістра піхоти (*magister peditum*) і магістра кінноти (*magister equitum*), ця посада в іншій якості існувала ще в республіканському Римі). Особи, які їх обіймали, командували, відповідно, піхотою й кіннотою (до їх складу не входили двірцеві війська – *scolares* (схоли), і *domestici et protectores* (доместики-протектори). Магістр піхоти вважався старшим.

При спадкоємцях Константина Великого посада також отримала територіальну прив'язку: призначались окремі *magistri militum* для кожної з чотирьох префектур – Галлії, Італії, Іллірія і Сходу (*per Gallias, per Italiam, per Illyricum, per Orientem*), а також для діоцезів Фракії й Африки, при цьому існували і магістри, які знаходилися безпосередньо при імператорові – вони називались *magistri in praesenti*. З часом і магістр піхоти, і магістр кінноти почали командувати обома родами військ, називаючись *magister militum*. Даним терміном називались також офіцери-головнокомандувачі, яким підкорялись магістри піхоти і кінноти. При одночасному командуванні і кіннотою, і піхотою носій посади також називався магістр піхоти і кінноти (*magister equitum et peditum*) або (в Західній імперії) магістр обох військ (*magister utriusque militiae*). Оскільки в руках магістрів армії було командування збройними силами, вони поставали досить вагомими постатями в державі. Наприклад, магістри піхоти Сільван і Ветраніон під час правління Констанція II оголосили себе імператорами, опираючись на свої війська, а Стіліхон, Аецій і Рецімер мали величезну владу, не претендуючи на формальний титул імператора.

Магістри армії в державному табелі про ранги мали вищий чин, і, як і префекти преторія, титулувались “ясновельможними мужами” (*virii illustres*). Кількість магістрів армії поступово збільшувалась, у VI ст. Юстиніан I призначив магістрів у Вірменію (*magister militum per Armeniam*, раніше ця область підпорядковувалась магістру Сходу), відвоювану у вандалів Африку (*magister militum per Africam*) і захоплену у вестготів Південну Іспанію (*magister militum Spaniae*). Протягом VI ст., у зв'язку з зовнішніми й внутрішніми складнощами, у віддалених провінціях виникла необхідність об'єднати в руках однієї людини цивільну і військову владу. Таким чином, були створені ексархати в Карфагені й Равенні.

⁷⁸ *Схоли скутаріїв* – тобто нових гвардійських частин – двірцевих схол (*scholae palatinae*), які в добу пізньої Античності прийшли на зміну колишній преторіанській гвардії. Сам термін “схола” від початку означав невелику кімнату з розташованими в ній лавками, потім це слово почало використовуватися для позначення невеликих кімнат у штабних приміщеннях легіону (*principia*). Спочатку ці воєнні *scholae* використовувались як кімнати днювальних і тому були розташовані поряд з офіцерськими казармами в *principia*. Коли офіцерські казарми переводились в інше місце, *scholae* в *principia* переставали бути кімна-

тами днювальних і починали використовуватися для різних адміністративних цілей. Пізніше, на початку III ст., деякі зі схол у кожному легіонному *principia* були перетворені на спеціальні клуби (*collegia*). Дуже швидко ці *collegia* почали називатися також, як і ті приміщення, які вони займали, тобто *scholae*. Оскільки нова гвардія розташовувалася в палаці, то отримала назву *scholae palatinae*. На початку V ст. н.е. двірцева гвардія складалася з 5 схол на Заході – *schola scutariorum prima*, *schola scutariorum secunda*, *schola armaturarum seniorum*, *schola gentilium seniorum*, *schola scutatorium tertia* (*Not. Dig. Occ.*, 9, 4–8) і 7 на Сході – *schola scutariorum prima*, *schola scutariorum secunda*, *Schola gentilium seniorum*, *schola scutariorum sagittariorum*, *schola scutariorum clibanariorum*, *schola armaturarum iuniorum*, *schola gentilium iuniorum* (*Not. Dig. Or.*, 11, 4–10). Схоли мали превілейований статус і тому отримували велику платню (*Procop. Hist. Arcan.* 24, 16). Їх точний ранг невідомий, але вони були вище звичайної піхоти й кінноти (кавалерійським підрозділом були кінабарії).

⁷⁹ Георгій (367–361), спадкоємець вигнаного з Александрії єпископа Афанасія.

⁸⁰ *Фінікійського* – тобто розташованого у Фінікії, яка охоплювала територію узбережжя сучасного Лівану й Сирії.

⁸¹ Храм покровителя Міста.

⁸² *Коміта* – або *комеса* (лат. *comes*) – римської (а потім візантійської) посадової особи. Посада *коміта* з'явилася в IV ст. в результаті реформ Константина Великого. *Коміти* були і в сфері цивільного управління, і областях управління воєнного. *Коміти* цивільної області: а) *коміт особистого майна* – особа, яка завідувала особистим майном імператора, доходи з якого йшли на державні потреби; посада була створена імператором Анастасієм (491–518), який передав частину доходів від особистого імператорського майна державній казни (фіску); Юстиніан (527–565) ліквідував цю посаду; б) *коміт *sacri stabuli** – головний конюший імператора; воєначальник, який завідував імператорськими стайнями; в) *коміт священних щедрот* – чиновник, який завідував державною казною, головний казначей; г) *коміт приватного майна* (*comes rei privatae*) – чиновник, який завідував експлуатацією і збором доходів з державного і приватного майна імператора; г) *коміт федератів* – воєначальник федератів, підпорядкований магістру мілітум; д) *коміт доместиків* – глава доместиків. *Коміти* воєнної області (ця посада була вищою, ніж посада *дукса*, але нижчою, ніж посада магістра піхоти чи кінноти; вони командували окремими легіонами; в *Notitia Dignitatum* згадується 6 таких посад зі званнями *vir spectabilis* на заході і два на сході): а) *comes Aegypti* – *коміт*, який відповідав за захист Єгипту; б) *comes Isauriae* – *коміт*, який відповідав за захист Ісаврії; в) *comes Italiae* – *коміт*, який відповідав за захист Італії; г) *comes Africae* – *коміт*, який відповідав за захист римської Африки; д) *comes Argentoratensis* – *коміт*, який відповідав за захист північної частини Галлії; е) *comes Avernorum* – *коміт*, який відповідав за захист другої частини Галлії; є) *comes Britanniarum* – *коміт*, який відповідав за оборону Британії; ця посада мабуть зникла бл. 410, коли римські війська залишили острови назавжди; ж) *comes Hispaniarum* – *коміт*, який відповідав за захист Іспанії. Пізніше титулу *коміта* відповідав титул графа.

⁸³ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 266–267.*

⁸⁴ У 362.

⁸⁵ Антіох IV Еліфан правив у 175–164 до н.е., тоді як храм збудував ще Селевк I Нікатор (312–281) у 281 до н.е.

⁸⁶ Храм Зевса (=римського Юпітера) Олімпійського мав такі розміри: висота фундаменту – 22 м, ширина – 27,8 м, довжина – 64,2 м, зі статуєю Зевса висотою 12,4 м, п'єдесталом висотою 3,5 м, з колонами висотою 10,43 м.

- ⁸⁷ Юліана.
- ⁸⁸ *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 275.
- ⁸⁹ З Александрії.
- ⁹⁰ *Аммоній Саккас* – засновник неоплатонізму.
- ⁹¹ *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 276.
- ⁹² *Олімпія* – Піфагор видавав себе за втілення Аполлона (див.: Iamb. De vit. Pyth. 19, 91 наст.; 27, 103).
- ⁹³ *Єгипту* – згідно Євангелія від Матвія, Ісус в дитинстві був у Єгипті (Мт. 2, 13–15).
- ⁹⁴ Тональність фрагменту про Христа, яку надає тексту антихристиянин Амміан Марцеллін, дає підстави вважати, що над цим фрагментом попрацювала рука християнського переписувача.
- ⁹⁵ *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 280.
- ⁹⁶ Початок перського походу (5.03.363).
- ⁹⁷ *Геріаполь* – нині Мембідж у Північній Сирії.
- ⁹⁸ *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 289.
- ⁹⁹ 7 квітня 363 за Кіркесієм (римським прикордонним пунктом на правому березі Євфрату), на перській території.
- ¹⁰⁰ *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 312.
- ¹⁰¹ Місто Бітра перед Майозамальхою.
- ¹⁰² *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 324.
- ¹⁰³ Юліан почав відхід від Ктесіфона в Кордуену, де сподівався з'єднатися з другою римською армією й вірменським царем.
- ¹⁰⁴ 16 червня 363.
- ¹⁰⁵ *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 331–332.
- ¹⁰⁶ Останній бій Юліана за Тігром 26 червня 363 поблизу Маранги.
- ¹⁰⁷ Слонів.
- ¹⁰⁸ *Кандидати* – candidati, загін охоронців імператора, який перебував у віданні *magistri officiorum*. У складі цього корпусу було багато варварів (могли мати звання трибуна тощо).
- ¹⁰⁹ *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 333–334.
- ¹¹⁰ Передсмертна промова Юліана перед друзями, в тому числі Амміаном, виголошена в дусі неоплатонізму, яка засвідчує, що він не розкається, як на цьому наголошували християни, і помер при свідомості як переконаний язичник.
- ¹¹¹ *Магістр офіцій* – *magister officiorum*; один із 5 вищих придворних чиновників у пізній Римській імперії, якому підлягали керівники окремих секторів адміністративного управління. В його віданні знаходилась двірцева адмініс-

Біля пірамід у Гізі. Сучасне фото

трація (зокрема, він мав право судити злочини двірцевих служителів). Йому підпорядковувалась імперська канцелярія (*scrinia*), він розглядав петиції й скарги, надіслані на ім'я імператора. Як вищий адміністратор палацу, він завідував прийомом посольств і завідував “перекладачами з усіх мов” (*interpretes omnium gentium*). Серед підлеглих магістра оффіцій були також секретні служби (*agentes in rebus i curiosi*) і особиста охорона імператора (*scholae palatinae*). Окрім цього, магістр оффіцій завідував фабриками по виробництву зброї (щитів, стріл, панцирів, металевих машин та іншого озброєння) і державною поштою (*cursus publicus*).

¹¹² *Префект* – (лат. *praefectus* – начальник, командувач) – керівник різних магистратур у Стародавньому Римі: а) префект аннони – посадова особа, яка контролювала поставки пшениці в Рим; б) префект вігілів – посадова особа, яка завідувала пожежною охороною Рима і відповідала за порядок в нічний час; введена з поч. I ст. (ніч – від заходу до сходу сонця – ділилася на 4 стражі, в рівнодення по 3 години кожна); в) префект Міста – значна посада, мала місце, починаючи з царського періоду історії Рима (в містах Рим і Константинополь, потім Медіолан і Равенна; проіснувала до XIII ст. в Константинополі); г) префект Єгипту (префект августал) – намісник провінції Єгипет (пізніше діоцез Єгипет); д) префект табору – комендант табору легіону в ранзі воєнного трибуна; е) префект преторія – одна з найвищих посадових осіб у Римській імперії (ці діячі управляли найбільшими адміністративними округами Імперії – Галлія, Італія, Іллірік, Схід); є) префект союзників – командувач союзниками в ранзі воєнного трибуна; ж) префект евокатів – командувач ветеранами (евокатами). Саллюстій був префектом преторію Сходу.

¹¹³ *Пріском* – філософом-неоплатоніком, знавцем таємних учень, у якого навчався Юліан. Помер в 90-і рр. IV ст.

¹¹⁴ *Амміан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 334.*

¹¹⁵ Юліан.

¹¹⁶ *Амміан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 337.*

¹¹⁷ Юліаном у 363.

¹¹⁸ У подібних випадках Амміан на час написання ним своєї історії змушений був рахуватися з потужністю християнської церкви, тобто виражати співчуття християнам.

¹¹⁹ Пор.: Амміан Марс. 22, 10.7.

¹²⁰ *Амміан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 338.*

¹²¹ *Амміан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 339–340.*

¹²² Іовіана.

¹²³ Мілья (лат. *mille passuum* – тисяча подвійних римських кроків “тростин”) – шляхова міра для визначення відстані, введена в Стародавньому Римі, складала 1 598 м. 4 милі = 6392 м = бл. 6 верст.

¹²⁴ Насправді різниця в двох літерах (*Iulianus* – *Iovianus*).

¹²⁵ *Амміан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 340.*

¹²⁶ Перебіжник.

¹²⁷ Юліан.

¹²⁸ *Протектора* – офіцера імператорської гвардії і охоронця імператора в Пізньому Римі.

¹²⁹ *Амміан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 341.*

¹³⁰ *Амміан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 346.*

¹³¹ Про смерть Юліана.

¹³² *Амміан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 352.*

- ¹³³ Імператор Іовіан у 364 (в тому ж році й помер).
- ¹³⁴ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 361.*
- ¹³⁵ У 364 щодо імператорів Валентиніана й Валента.
- ¹³⁶ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 364.*
- ¹³⁷ Прокопій (325–366, імператор з 365) був двоюрідним братом Юріана по матері.
- ¹³⁸ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 384–385.*
- ¹³⁹ *Дамас – 37-й римський папа (366–384). Цей папа переміг у боротьбі суперника Урсина (хоча загинуло 160 його прибічників) і жив у розкошах (див.: Донини А. У истоков христианства: от зарождения до Юстиниана. – М. : Политиздат, 1989. – 365 с.). Коронація пап відбувалася в “старій” базиліці св. Петра (на місці Собору св. Петра), зводить яку розпочав Константин I (318/322) на місці могили апостола в садах Нерона, які знаходилися на території Ватикану, що вважалася святим місцем. Дамасій боровся з аріанами, упорядкував християнські катакомби (більше 60, переважно під Аппієвим шляхом), дав розпорядження Ієроніму розпочати переклад Біблії (Вульгата), протиставив дохристиянському пантеону культ християнських мучеників. Йому сприяв Феодосій I, який у 380 заборонив язичницьку культу й оголосив християнство державною релігією.*
- ¹⁴⁰ *Урсін – претендент на посаду папи римського, римський антипапа (366–367).*
- ¹⁴¹ В 366.
- ¹⁴² Префект Рима. Уродженець Паннонії, чоловік чесний, спокійний і розумний. При ньому в місті Римі всього було вдосталь.
- ¹⁴³ Нині церква Санта Марія Маджоре в Римі.
- ¹⁴⁴ *Матрон – заміжніх римських жінок або вдов, які мали дітей.*
- ¹⁴⁵ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 396–397.*

I. Мозговий і А. Васоріна у Ватикані. Сучасне фото

- ¹⁴⁶ *Претекстат – Веттій Агорій Претекстат (бл. 315 – 384) – римський філософ-неоплатонік, який схилився до перипатетизму, представник “язичницького відродження”. Один із лідерів язичницької партії. Жрець Бога Сонця, Вести, єгипетських і азійських богів. Спілкувався з імператором Юліаном. Обіймав високі посади: проконсул Ахайї (364), префект Рима (367), префект преторія Італії (384), обраний консулом на 385, але через смерть не встиг обійняти посаду. Високоморальна особистість. Претекстат був одним із останніх політичних діячів, які підтримували римську релігію пізньої Античності. Як і його жінка, Фабія Аконія Пауліна, він був особливо відданий культу Вести. Серед його друзів були представники римської язичницької аристократії: Квінт Аврелій Сіммах, Луцій Аврелій Авіаній Сіммах, Вірій Нікомах Флавіан, з якими він листувався.*

Обіймаючи посаду проконсула Ахайї, він виступив проти едикту Валентініана I (364), який забороняв нічні жертвоприношення під час містерій. Претекстат стверджував, що цей едикт зробить неможливим для язичників сповідувати їхню віру, і Валентініан відмінив власну постанову. В 367, будучи міським префектом Рима, він почав відновлення Porticus Deorum Consentium на римському Форумі останнього значного пам'ятника в Римі, присвяченого язичницькому культу. Претекстат особисто брав участь у відправленні релігійних культів. Його підпис стоїть одним із перших на вівтарі, присвяченому Magna Materх який став головним місцем поклоніння останніх язичників і зберігся до нашого часу. Напередодні своєї смерті він провів важливу церемонію сходження на Капітолій, близьку до язичницької тріумфальної ходи. В 384 Претекстат добився від Валентініана II видання едикту, який оголошував злочином руйнування язичницьких храмів і надавав право розслідувати ці злочини префекту Рима, яким на той час був Сіммах.

- ¹⁴⁷ *Меніани* – надбудови і добудови до будинків, що виступали над вулицями. Мова йде про події 368.
- ¹⁴⁸ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 410.*
- ¹⁴⁹ Ми не знаходимо такого імені в списку ординарних консулів за цей період. Можливо він був консулом-суффектом.
- ¹⁵⁰ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 431.*
- ¹⁵¹ Трибун і нотарій Валентініана I в 370.
- ¹⁵² *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 440.*
- ¹⁵³ *Симонід* – філософ Симонід, спалений у 371 за наказом імператора Валента (364–378). У тому ж році за наказом імператора було страчено філософа-неоплатоніка Максима, який, на думку християнських богословів, налаштував Юліана проти християн.
- ¹⁵⁴ *Перегрін* – інакше Протей (II ст.), кінічний філософ, який схилявся до християнства і в 165 здійснив самоспалення на Олімпійських іграх (див.: *Лукіан // Утвердження християнства (I–II ст. н.е.): античні писемні джерела / уклад. І. П. Мозговий. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2011).* Автор порівнює з ним мужнього філософа Симоніда.
- ¹⁵⁵ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 441.*
- ¹⁵⁶ У 371.
- ¹⁵⁷ Згадуваний філософ Максим, учитель Юліана.
- ¹⁵⁸ По справі Феодора.
- ¹⁵⁹ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 447.*
- ¹⁶⁰ *Він* – Максиміан, префект Валентініана, у 372.
- ¹⁶¹ Так відновлює тут смисл пропуску в рукописах Валезій.
- ¹⁶² *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 486.*
- ¹⁶³ *Його* – Валентініана у 375.
- ¹⁶⁴ *Аммиан Марцеллін. Римская история. – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 513.*

Валент I. Бюст. Рим. Капітолійський музей

- ¹⁶⁵ *Рішучого бою* – під Адріанополем, 8.08.378, де зустрілися римляни й готи.
¹⁶⁶ Валента I.
¹⁶⁷ *Фрітігерном* – керівником повстання готів-аріан у 378.
¹⁶⁸ *Диких народів* – гуннів у 375. Під їх тиском готи з дозволу римського імператора Валента в 376 переправилися через Істр у Фракію. Через зловживання римських посадовців готи в 377 підняли повстання. У 378 під Адріанополем вони нанесли поразку армії імператора Валента I, який сам загинув у битві.
¹⁶⁹ *Фракія* – тепер Болгарія. На той час – провінція Римської імперії.
¹⁷⁰ *Аммиан Марцеллін. Римская история.* – СПб. : АЛЕТЕЙЯ, 1994. – С. 520.
¹⁷¹ *Їх* – тобто готів, які підняли повстання в 378.
¹⁷² В Адріанополь, до якого підійшли готи після розгрому Валента в 378.
¹⁷³ Слід так розуміти, що це був аріанський пресвітер готів.

3.8. Сіммах

Квінт Аврелій Сіммах (340/345–402/410) – римський державний діяч, ритор. Син Луція Аврелія Авіанія Сіммаха і Рустіціани. Сенатор; проконсул Африки (373), префект Рима (384–385), консул (391). Головний лідер язичницької партії. Очоловав аристократичний гурток римської знаті. У 382 прибув у Медіолан просити в імператора Граціана перегляду прийнятого в 381 під впливом Амвросія рішення про винесення з курії сенату віваря богині перемоги Вікторії. Був противником християнської церкви, але шанобливо ставився до християн, лідери яких (Амвросій, Пруденцій) теж поважали його. Після вбивства Граціана Сіммах відновив клопотання про відміну антиязичницьких едиктів. У 384 звернувся з Реляцією до Валентиніана II про повернення віваря Вікторії в сенат. Мав сина Квінта Фабія Меммія Сіммаха (консул 446) і дочку. Своїми здібностями перевершив батька й сина. Після втрати впливу при набожному Валентиніанові II повернув собі блискуче становище в сенаті при Євгенії й Арбогасті. Згодом Феодосій I пробачив йому співробітництво з узурпаторами. Консул 391. Дійшов збірник його листів у 10-ти кн. (останню книгу складає листування Сіммаха з імператорами), три повні похвальні промови на честь Валентиніана I і Граціана, і 6

Сіммах. Рельєф

Текст

Symm. Relat. 3 (1–20)¹. “(1). Нашому повелителю Феодосію, довічному Августу² – Сіммах, найславетніший чоловік, префект Міста.

Як тільки найпочесніший Сенат, завжди відданий Вам, дізнався, що в рамках закону були скоєні злочини, і що репутація давніх часів очищувалась благочестивими правителями, він, наслідуючи прикладу більш сприятливого часу, дав волю давно стримуваному горю, і звелів мені в черговий раз бути делегатом для озвучення своїх скарг. Але через нечестивих людей мені було відмовлено в аудієнції з божественним імператором³, оскільки в іншому випадку справедливість не змусила б себе чекати, мої імператори, всіма шановані Валентиніане, Феодосію і Аркадію, переможці і триумфатори, довічні Августу!

(2). Таким чином, при здійсненні подвійного обов'язку, я, як Ваш префект, займаюсь громадськими справами, а як делегат громадян, представляю Вашій увазі їх звернення. Тут немає ніяких неузгодженостей у намірах, оскільки люди перестали думати, що їхня відданість двору проявляється у внутрішніх суперечках. Адже любов та пошана ще важливіші, ніж імператорська влада сама по собі. Хто б міг стерпіти те, що приватні розбіжності завдають шкоди державі? Сенат справедливо засуджує тих, хто поставив власну могутність вище за репутацію правителя. Але нашим завданням є дотримання пильності від імені Вашої величності. Чому іншому служить здійснюваний нами захист установ предків, прав і долі нашої країни, як не славі цього часу, яка тільки зростає від розуміння неможливості допущення вчинків, що суперечать традиціям предків?

(3). Отже, ми вимагаємо відновлення того стану релігійних укладів, який так довго був визнаний державою. Дозвольте нам враховувати точки зору керівників усіх релігій; деякі з них, більш ранні, здійснювали обряди подібно предкам, більш пізні, в усякому разі, їх не відкидали. Якщо релігії давніх часів не викликали такого прецеденту, нехай його не створюють і ті, що виникли пізніше. Чи знайдеться людина, так близька до варварів, щоб не бажала відновлення віктаря Вікторії? Надалі ми будемо обережні й уникатимемо такого перебігу подій. Проте нехай принаймні буде віддана честь Вашій славі, що буде сяяти вічно, але зобов'язана нині і буде зобов'язана в майбутньому своєю величчю великим перемогам, надісланим Вікторією⁴. Хай відвертаються від неї ті, кому вона не принесла ніякої користі. Ви ж не відкинете дружню опору, що сприяла Вашим триумфам. Це – сила, якої всі домагаються; ніхто не відмовить в ушануванні тій, яку визнає бажаною⁵.

(4). Якщо ми не маємо рації в бажанні уникнути цього гріха, то слід було принаймні утриматись від руйнування прикраси будівлі

сенату⁶. Дозвольте, благаю Вас, нам, людям похилого віку, залишити нащадкам те, що ми отримали, будучи ще дітьми. Адже наша любов до звичаїв дуже велика. Недаремно політика божественного Констанція не витримала випробування часом⁷. Ви повинні уникати наслідування таким діям, які, як Ви переконалися, довелося відмінити. Ми турбуємося про вічність Вашої слави й імені, щоб майбутні покоління не знайшли [у Вашій політиці чого-небудь], що потребує виправлення.

(5). Де ми будемо присягати щодо виконання Ваших законів і наказів⁸? Який релігійний трепет злякає брехливі серця, щоб не лжесвідчили? Звичайно, Бог⁹ наповнює собою все, і для зрадника немає місця, де він міг би залишатися в безпеці; проте для навіювання страху перед злочином вельми важлива дія присутнього Божества. Цей вітар підтримує загальна однотайність, він закріплює вірність кожного окремо, і ніщо не додає такого авторитету ухвалям, як те, що сенат виносить усі ухвали ніби під присягою. То що ж, місце, яке відтепер позбулося святості, буде відкрите для клятвopорушень? І це схвалюють мої славні володарі, чия честь захищена суспільною присягою?

(6). Проте скажуть, ніби божественний Констанцій вчинив так само. Давайте краще наслідувати іншим справам цього володаря, оскільки він нічого б такого не зробив, якби інші не допускали подібних помилок до нього. Бо промах попередника робить його наступника правим і з критики попереднього прикладу народжується поліпшення. Можна пробачити те, що той попередник Вашої милості не зумів у новій справі вберегтися від злості; але хіба для нас може бути те ж виправдання, якщо ми наслідуємо тому, що, як ми знаємо, не зустріло схвалення?

(7). Чи не варто, Ваші Величносте, взяти за приклад інші діяннн цього володаря і більш гідним чином їх наслідувати? Він не скасував жодного з привілеїв святих дів, призначив на жрецькі посади знатних осіб, не перестав давати гроші на римські обряди і, слідуючи за тріумфуючим сенатом вулицями вічного міста, спокійно споглядав святині, читав імена богів, накреслених на фронтонах, запитував про походження храмів, і висловлював захоплення їх будівельниками.

(8). Хоча він сам сповідував іншу релігію, він підтримував і ту, яку сповідувала Імперія, адже у кожного свій звичай, свої обряди, права. Божественна думка дала різним містам різних богів-покровителів. Народи отримують кожен свого даного долею генія, як новонароджені – душу. До того ж люди вибирають собі богів з міркувань корисності: сенс усього прихований від нас, але звідки ми найправильніше пізнаємо богів, як не по спогадах і доказах процвітанннн? І якщо століття, що минули, створили релігії авторитет, то ми повинні зберігати вірність стільком століттям і наслідувати своїм батькам, які щасливо наслідували своїм.

(9). Уявімо собі тепер, що тут присутній Рим і звертається до Вас із такими словами: “Кращі з володарів, батьки Вітчизни, ушануйте мій поважний вік, до якого мене привели благочестиві обряди. Дозвольте мені здійснювати обряди предків, адже я за ними не жалкую. Дайте мені жити за моїм звичаєм, адже я вільний. Це поклоніння підкорило моїм законам увесь світ, ці жертви відігнали Ганнібала від моїх стін, а сеннонів – від Капітолія¹⁰. Невже ж я для того зберігся, щоб на старість терпіти ганьбу? Я розгляну все. Що має бути приведене до ладу, проте виправляти старість запізно і ганебно”.

(10). Отже, ми просимо миру для богів наших батьків і рідних. Таким чином, усі поклоніння повинні розглядатись як єдине ціле. Те, що користується ушануванням у всіх, по справедливості повинне розглядатися як одне. Ми бачимо одні і ті ж зірки, небо у нас спільне, довкола нас один і той же світ. Яка ж різниця, якими стражданнями кожен спізнає істину? До такої великої таємниці не можна дістатися, йдучи тільки одним шляхом. Проте ця дискусія більше підходить для пустої розмови, ми ж пропонуємо молитись, а не сперечатись.

(11). Яку вигоду принесло Вашій скарбниці позбавлення дівесталок їх привілеїв¹¹. Невже при найщедріших імператорах їм буде відмовлено в тому, що їм надавали найскупіші? Адже це була тільки винагорода за цнотливість: як пов'язки прикрашають їх голови, так само відмінністю жрецького сану вважається свобода від повинностей. вони просять про імунітет, зважаючи лише на їх статус, бо сама їх бідність повинна гарантувати їм свободу від повинностей. Хто у них віднімає хоч що-небудь, тим самим тільки збільшує їх славу: адже заслуга невинності, що присвятила себе благу суспільства, зростає, коли вона позбавлена винагороди.

(12). Нехай такі побори не заплямують чистоту Вашої скарбниці. Нехай скарбниця добрих володарів поповнюється не за рахунок втрат жерців, а за рахунок трофеїв, здобутих у ворогів! Невже ж цей нікчемний прибуток вартий ганьби? А оскільки жадібність Вам не притаманна, тим більше шкода тих, чиї прадавні субсидії віднімають: адже при імператорах, що утримуються від чужого й не піддаються жадобі, позбавлення, яке не продиктоване пожадливістю, зводиться тільки до образи того, що позбавляється.

(13). Скарбниця також утримує землі, які вмираючі міщани заповідають дівам і священослужителям. Благаю Вас, жерці справедливості, повернути святиням Вашого міста право приватного спадкоємства. Нехай люди спокійно диктують свої заповіді і знають, що при імператорах, яким не властива жадібність, усе, що вони напишуть, буде непорушне. Нехай ця щаслива впевненість громадян буде приносити Вам радість, бо сьогодні вищезазначені прецеденти почали турбувати вмираючих. Невже ж римське право не поширюється на римську релігію? Як назвати цю конфіскацію майна, яку жоден закон чи випадок не може виправдати?

(14). Вільновідпущені отримують спадщину за законом; законні вигоди, що отримуються за заповітом рабами, не ставляться під сумнів, і лише знатні діви і служителі вічної релігії будуть вилучені з-під захисту права спадкоємства? Який сенс присвятити цнотливе тіло державі, підкріплювати небесним захистом міцність Імперії, прикладати до ваших орлів¹² дружню допомогу чеснот, брати на себе обітницю невинності за всіх і при всьому тому не користуватися однаковими правами зі всіма? В такому випадку навіть рабство дає кращі умови, вимагаючи служити людям. Ми ображаємо цим державу, щодо якої ніколи не вигідно бути невдячним.

(14). Нехай ніхто не думає, що я захищаю тільки справу релігії: від такого виду вчинків постали всі неприємності римського народу. Старовинний закон пошанував дів-весталок і служителів богів помірним прожитком і справедливими привілеями; це залишалося в силі аж до тих негідних міняйл, які обернули святий прожиток невинності на сплату платні ганебним носильникам. За цим вчинком послідував загальний голод, поганий урожай зруйнував надії всіх провінцій¹³.

(16). Тут не було провини землі, ми не можемо звинувачувати й пагубний вплив зірок, і не борошняна роса зашкодила посівам, не бур'яни задушили колоски – рік виявився лихим через святотатство, адже все, в чому відмовили святині, повинно бути відібрано і в інших. Звичайно, якщо буває такого роду лихо, ми схильні приписувати силі тієї пори року; але цей голод був викликаний серйозною причиною. Неврожай принесли смертоносні вітри, а життя підтримують дерева та чагарники¹⁴, тож потреба знову погнала селян до дубів Додони¹⁵.

(17). Чи терпіли провінції що-небудь подібне тоді, коли служителі релігії отримували почесний прожиток за суспільний рахунок? Чи траплялося таке, щоб обтрушували дуби, щоб виривали коріння трав, щоб припинилася родючість одночасно в усіх районах у ті часи, коли народ і святі діви ділили припаси порівну? Прогодування жерців служило благословенням урожаю з землі і було швидше за порукою урожаю, ніж заохочувальним даром. Чи можна ще сумніватися з приводу того, що те, що раніше давалося жерцям, забезпечувало благо всім, тоді як тепер потребу відчують усі?

(18). Хто-небудь скаже, що відмовлено в державних витратах на утримання чужих релігій. Але нехай у добрих государів не буде такої думки, ніби те, що колись виділялося й виділяється декому з загального надбання, вважається власністю скарбниці. Адже держава складається з окремих осіб, і те, що вийшло від її влади, знову стає власністю окремих осіб. Ви управляєте всім, але Ви зберігаєте за кожним його майно і керуєте більше законністю, ніж свавіллям. Ваша великодушність підкаже Вам, чи можна продовжувати вважати суспільним надбанням те, що Ви передали іншим. Вигоди, одного разу надані честі Міста, перестають належати тому, хто їх дав; те,

що спочатку було пожертвуванням, під впливом звичаю і часу стає обов'язком.

(19). Тому марні страхи намагається вселити Вам той, хто стверджує, що якщо Ви не підкорятиметеся ненависті тих, хто віднімає, то Ви стаєте співучасниками тих, хто дає. Нехай незрима допомога всіх віросповідань сприяє Вашому милосердю, особливо тієї релігії, яка колись допомогла вашим предкам. Нехай вона захищає Вас, а ми будемо дотримуватись її. Ми просимо залишити в силі те положення релігії, яке зберегло Імперію для божественного батька Вашої святості¹⁶, й яке поставило після щасливого государя його законних спадкоємців.

(20). І поважний батько з висоти своєї небесної оселі бачить сльози жерців і вважає себе винним у порушенні звичаю, якого він сам свідомо дотримувався. виправте також те, що Ваш божественний брат¹⁷ зробив за чужою порадою; загладьте його вчинок, негативне ставлення сенату до якого він не знав: адже відомо, що делегація не була допущена до нього саме задля того, щоб до нього не дійшла думка суспільства. Заради слави минулих часів Вам слід, не сумніваючись, відмінити те, що, як доведено, не було діянням володаря¹⁸.

Коментар

¹ *Symmachii opera // Monumenta Germaniae historica. Auctorum antiquissimorum / ed. Otto Seeck. . – Т. 6. – Р. 1. – Berolini : Apud Weidmannos, 1883. – Р. 280–283.*

² Римський імператор Феодосій I (379–395). За дорученням сенату Сіммах у кінці літа – на початку осені 384 виступив зі своєю знаменитою запискою – “Реляцією” (лат. “донесення”). Цікаво, що Сіммах, хоча й пускає в хід старий аргумент про те, що Рим зобов'язаний своєю величчю заступництву вітчизняних богів, не намагається ні захищати римську релігію, ні критикувати християнство і його діячів (якщо не вважати натяку в гл. 19). Він посилається більше на формальні й юридичні підстави і сподівається на безпристрасність імператорів. Тут абсолютно наочно виступає політичний бік боротьби між християнством і “язичництвом”. Ця боротьба формально за власне байдужий для лідера язичницької опозиції Сіммаха і його оточення вівтар богині перемоги Вікторії фактично була боротьбою за збереження хоча б видимості кошнього значення сенату, і в цьому наочно проступає політична сторона протистояння язичництва й християнства.

Кінець 383 і перша половина 384 ознаменувалися подіями, які сприяли деякому зміцненню позицій язичництва в християнізованій Імперії. Причиною смерті імператора Граціана (375–383), вбитого узурпатором Магном Максимом (383–388), багато хто вважав помсту відлучених від держави стародавніх богів, ображених його антиязичницькими заходами. І хоча релігійна політика Магна Максима, прибічника ортодоксального християнства, яку він стверджував на теренах Британії, Галлії й Іспанії, залишала мало надій на реставрацію язичництва, молодий імператор Валентиніан II (375–392) ще не був хрещений, хоча й схилився до християнства в його аріанській формі, що да-

вало політеїстам певні шанси. До літа 384 провідні лідери язичництва в сенаті зайняли найважливіші державні пости: Веттій Агорій Претекстат (бл. 315 – 384) добився від Валентиніана II едикту, який оголошував злочином руйнування язичницьких храмів і надавав право розслідувати ці злочини префекту Рима, яким на той час був Сіммах; Претекстат також був призначений на 385 консулом, хоча через смерть і не встиг обійняти посаду, Вірій Нікомах Флавіан (334–394) став префектом преторія в Італії, а Сіммах, як уже зазначалося, був префектом Риму.

Полеміка, що розгорілася у зв'язку зі зверненням язичників до римського імператора, увійшла в історію як суперечка про вівтар Перемоги. Детально розглянути хід цієї полеміки дозволяють “Реляція” Сіммаха та відповіді на неї у двох листах Амвросія Медіоланського, могутнього єпископа (374–397) імператорської столиці Медіоланума. Полеміка відбувалася тоді, коли Сіммах був префектом Рима, тобто не раніше літа 384, і не пізніше смерті римського папи Дамасія I (1.10.366–11.12.384), про якого Амвросій говорить як про живого, тобто до 11 грудня 384.

У своєму зверненні до імператора Сіммах підкреслює, що він виступає в ролі прохача, однак у той же час намагається спертися на авторитет сенату і показати його значення як головного політичного органу Римської імперії. Для самого Сіммаха сенат був як і раніше вищим авторитетом, і його гаряча переконаність у своїй правоті надавала ще більшої ваги його “Реляції”. Звертає на себе увагу той факт, що Сіммах жодного разу не згадує християн і тим більше не допускає ніяких випадів на адресу християнської церкви. Реляція Сіммаха була зачитана в консисторії у присутності імператора, і всі присутні сприйняли її досить прихильно. Красномовні звороти знаменитого оратора зачіпали не тільки язичників, але навіть і самих християн.

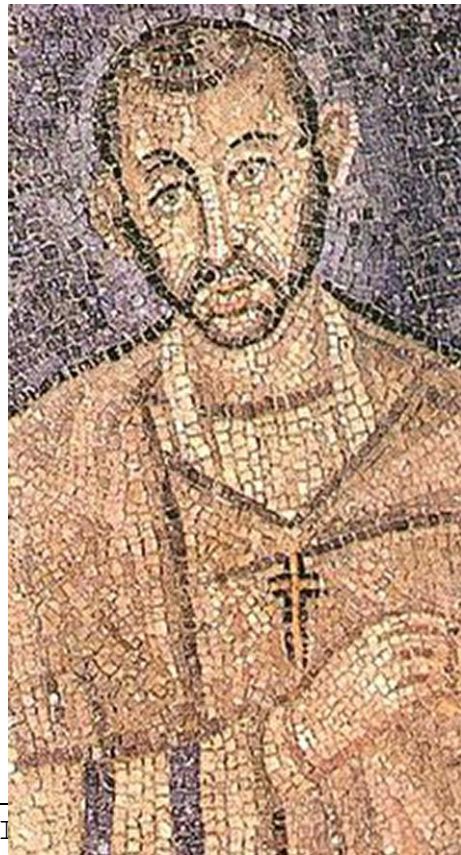
³ Лист, за свідченням Амвросія, був адресований, природно, 13-річному римському імператорові Валентиніану II (375–392), який правив в Італії після вбивства в 383 його 24-річного брата Граціана (375–383); проте в рукописах або зовсім немає адресата звернення, або фігурує звернення до Феодосія чи Феодосія і Аркадія. Виступи Лібанія і Сіммаха можна вважати чи не останнім виявом відкритої боротьби проти християнства і переходом до нового типу літератури, хоча й антихристиянської за тенденцією, але вже такої, що не спрямована прямо проти християнства. Нові софісти і неоплатоніки, відстоюючи безнадійну справу, продовжували протиставляти християнській ідеології неоплатонівську філософію, християнському культу – теургію і мантику, християнським діячам – прославлених героїв язичництва. Але прямої критики християнства грецька література V–VI ст. вже не дає. Тут, як і в інших доповідних записках, Сіммах має на увазі також августи-співправителя.

Граціан. Солід (аверс)

- ⁴ Поширена по-латині гра слів “numen” (“ім’я”) і “numen” (“Божество”, “божественна воля”).
- ⁵ Тобто Перемозі (Вікторії) залишити нащадкам те, що вони сприйняли в дитинстві.
- ⁶ Римський сенат засідав у будівлі, яка називалася курія Юлія і розташовувалася на Римському форумі. Перша курія – курія Гостілія – була споруджена на місці, де сьогодні розташовується церква Санта-Марія-е-Мартін; в 52 до н.е. попередня споруда згоріла. За наказом Цезаря була зведена нова курія Юлія (закінчена в правління Августа, в 29 до н.е.), яка теж згоріла в 283 і була відновлена Діоклетіаном під тією ж назвою. З VII ст. там розташовувалась церква Сант-Адріано, тому приміщення добре збереглося. В залі всередині курії (висота: 21 м, довжина: 26 м, ширина: 18 м) знаходилось близько 300 місць для сенаторів.
- ⁷ Констанцій декретом від 341 заборонив жертвопринесення, декретом від 1 грудня 346 були закриті всі язичницькі храми (*Cod. Theod. 16, 10.1.3*, часткові декрети *Cod. Theod. 16, 10.4–6*) Юліан його декрети відмінив. Християнські імператори, як живі, так і мертві, продовжували титулуватися “divi” (“божественні”).
- ⁸ Мається на увазі – “якщо не буде жертовника Перемоги в сенаті”.
- ⁹ Бог – єдиний.
- ¹⁰ Під час 2-ої Пунічної війни (218–201) полководець карфагенян Ганнібал навіс ряд великих поразок римській армії, але замість того, щоб негайно взяти Рим, пішов у Капую і дав римлянам можливість оговтатися і врешті-решт виграти війну. В 390 до н.е. галли завдали жорстокої поразки римлянам, узяли місто і обложили його твердиню – Капітолій, проте незабаром зняли облогу. Обидві події римські жерці приписали чудесному втручання Бога.
- ¹¹ *Весталок* – невинних жриць богині Вести, які раніше утримувалися на державний рахунок зі священного фіску (скарбниці) і, як усі представники жрецтва, були вільні від державних повинностей. Згодом Амвросій заперечував Сіммаху в листі до імператора (Ер. 18), нагадуючи, що коли священник добивається привілеїв уникнути куріального тягря, він повинен поступитися володінням усім майном і спадщиною предків, і що, мовляв, християнські єпископи взагалі не мають права приватної власності.

Так, після видання Медіоланського едикту Константин I звільнив кліриків від муніципальних повинностей. Однак, виходячи з фінансових інтересів держави, в 320 він же заборонив перехід у клір куріалам, що володіли великим станом. Констанцій у 364 постановив, що єпископи, яке б майно вони не мали, зві-

Св. Амвросій. Мозаїка (IV–V ст.).
Мілан. Амвросіанська базиліка

льнялися від куріальних обов'язків, а, починаючи від пресвітерів і до нижчих кліриків, духовенство могло вільно розпоряджатися своїм майном, якщо ці особи обиралися на церковні посади на вимогу народу і за згодою курії. Валентиніан I наказав повернути в курії тих осіб, які вступили до кліру, щоб уникнути муніципальних обов'язків. Таким чином, у той час, коли Амвросій писав свого листа, заможна людина могла вступити до кліру і звільнитися від куріальних обов'язків тільки відмовившись від свого майна. Окрім того, Валентиніан I видав закон, який забороняв клірикам відвідувати будинки вдів і сиріт і оголошував недійсним їх заповіт на користь духовних осіб (Cod. Theod. XVI, 2.20). Підстави для обмеження зловживань кліриків були настільки серйозними, що Ієронім написав з цього приводу: “Я скаржуся не на закон, але на те, чому ми заслужили такий закон” (*Ep. ad Nepotianum*).

¹² Зображення орла було на прапорі римських легіонів.

¹³ У 383 Італію спіткав винятковий неврожай.

¹⁴ Тобто населення харчувалося корою і лісовими ягодами.

¹⁵ При святилищі Зевса в Додоні знаходився священний дуб. Сіммах хоче сказати, що селяни харчувалися жолудями. На думку Амвросія, голод у Римі був штучним.

Валентиніан I. Монета (аверс і реверс). Сісція

¹⁶ Валентиніану I (364–375), батьку Валентиніана II.

¹⁷ Імператор Граціан (375–383). Прохристиянськи налаштований з дитинства, він під впливом Амвросія відмовився від сану понтифіка, прийняв закони проти еретиків (376–377), конфіскував майно язичницьких релігійних об'єднань, позбавив їх державних субсидій. Особливо антиязичницький характер носили його заходи кінця 382 – початку 383. Щоб зберегти свій вплив на імператорську сім'ю і після загибелі Граціана (25.08.383), Амвросій на прохання його матері Юстини взимку 383 їздив через Альпи в Галлію на зустріч із Максимом, завдяки чому узурпатор не вторгся в Італію (хоча він захопив її в 387).

¹⁸ Записка Сімаха справила при дворі велике враження. Проте й Амвросій не дрімав. Він написав два листи у відповідь на “Реляцію” Сімаха. Перший з них (*Ambros. Ep. 17*) з'явився ще до знайомства єпископа з текстом “Реляції” (у кінці літа – на початку осені 384) і в цілому був попередженням молодому імператорові утриматися від необдуманих вчинків, які, на думку Амвросія,

могли спричинити серйозні наслідки. Мета цього листа – переконати Валентиніана II якщо не відкинути петицію сенату з порога, то хоча б почекати з остаточним рішенням. Лист був написаний поспіхом і не містив розгорнутої аргументації, зате ряснів звинуваченнями на адресу язичників і похвалами християнській релігії.

Другий лист (*Ambros. Ep. 18*), написаний Амвросієм у вересні – на початку жовтня 384, вже після знайомства з текстом “Реляції” і після збирання врожаю, містить обдуману і розгорнуту відповідь на аргументи язичників. Тут єпископ ставить своєю метою переконати Валентиніана II повністю відкинути петицію сенату і довести корисність християнства, його переваги порівняно з язичництвом. Амвросій майстерно використовував традиційні аргументи християнських апологетів, і вони виявилися вельми доречними. У цьому листі єпископ Медіолану послідовно відповідає на три основні пункти “Реляції”: що Рим вимагає виконання старих обрядів, що жерцям і весталкам потрібно платити платню, що відмова платити жерцям спричинила голод.

Листи Амвросія також були зачитані в імператорському консistorії. Загальний результат полеміки сам єпископ визначив такими словами: “Тоді Валентиніан вислухав мою доповідь і не зробив нічого, крім того, що вимагала справа нашої віри. І з цим погодилося його оточення” (*Ambros. Ep. 57, 3*). Безсумнівно, аргументи Амвросія звучали більш переконливо, ніж доводи Сімаха. Однак слід, зауважити, що успіху християн сприяв і політичний фактор: імператорський двір добре розумів, що згода з язичниками може викликати сильну опозицію з боку християнства, підтримка якого за умов явної небезпеки з боку узурпатора Максима була так необхідна.

Проти Квінта Аврелія Сімаха виступив навіть його друг, *magister militum* Баутон (пом. до 388), консул 385. Як союзник єпископа Медіоланума Амвросія, він разом з останнім був проти відновлення Віктаря Перемоги в курії. Його дочка, Євдокія Елія, в 387 стала жінкою імператора Аркадія. Таким чином, Баутон був дідом по материнській лінії імператора Феодосія II. Сімаху було складно протистояти такому союзу. Тож виступ Сімаха в 384 не мав успіху.

Імператори Валентиніан I, Граціан і Феодосій I вельми поважали медіоланського єпископа і багато в чому під його впливом боролися з язич-

ництвом в Імперії. Після того, як Феодосій жорстоко розправився з повсталими фессалонікійцями, Амвросій наклав на нього епітимію, відлучив від причастя і запропонував публічно покаятися. Авторитет єпископа був такий, що імператор змушений був підкоритися. Згідно Федоріту Кірському, в 390 Феодосій на свято Різдва Христового, склавши знаки своєї імператорської гідності, публічно приніс покаяння в храмі і був допущений до причастя.

У 391 римський сенат знову відновив своє клопотання про відновлення вівтаря Перемоги; Сіммах, який був тоді консулом, виступив на захист вівтаря тепер уже перед Феодосієм, чим лише наакликав на себе гнів і немилість імператора. Підстав для відновлення старих “світових порядків” і старої релігії тоді тим більше вже не було. При цьому римські імператори наприкінці IV ст. н.е. почали досить активно втручатися в процес формування ідеології християнства, придушуючи силою держави еретичні вчення.

3.9. Імператор Євгеній

Флавій Євгеній (пом. 6.09.394) – імператор Західної Римської імперії (22.08.392–6.09.394). Граматик. Спочатку викладав у школі римське мовознавство, потім був на службі при імператорському палаці, де дослужився до державного секретаря. Після загадкової смерті імператора Валентиніана II (375–392) начальник імперської канцелярії Флавій Євгеній за допомогою франкського воєначальника Арбогаста в серпні 392 проголошений імператором Західної Римської імперії, що було сприйнято в Східній Імперії як узурпація трону. Два роки правління християнина Євгенія відзначені спробою язичницької реставрації на Заході. В результаті інтервенції імператора Східної Римської імперії Феодосія I Великого

(379–395) імператор Євгеній був захоплений і страчений у вересні 394. Консул 393. Відомості про його діяльність і релігійну політику збереглися в творах язичницьких і християнських авторів.

Текст

Greg. Tur. Hist. Fr. 2 (9)¹. “(9). Той же самий історик², коли він згадує про тяжке становище імператора Валентиніана³, додає: “У той час, коли на Сході, у Фракії⁴, відбувалися різні події, в Галлії⁵ сталася смута. А саме: коли імператор Валентиніан, зачинившись у палаці під Вієнною⁶, вів майже тільки приватне життя, то всю турботу про військову справу передали франкским⁷ найманцям, а ведення цивільних справ було доручено Арбогасту⁸. Серед усіх воїнів, які прийняли військову присягу, не можна було знайти жодного, хто б зважився виконати особисту вказівку імператора або його розпорядження”.

Валентиніан II

Philostorg. Red. Hist. Eccl. 11⁹. “(11). [Валентиніан]... використовував ведмедів і левів¹⁰. На двадцятому році від народження¹¹ він розлучився і з життям, і з владою, і зі своїми мисливськими подвигами. У гніві він був невгамовний, що переважно і вкоротило його життя. Так, наприклад, розмовляючи одного разу в палаці з Арбогастом і будучи приведений його словами в гнів, він хотів було оголити меч проти воєначальника, але був утриманий, оскільки охоронець, у якого він спробував вихопити меч, зупинив його. Тоді він спробував словами розсіяти підозри Арбогаста. Однак той із його слів ще ясніше зрозумів приховану, але відкрито висловлену ним думку. Бо, коли він запитав його про причину такого стрімкого руху, Валентиніан відповів, що хотів себе вбити, оскільки, будучи імператором, не міг зробити нічого за своїм бажанням. Тоді Арбогаст не став більше розпитувати, але згодом у Вієнні Галльській, побачивши, що імператор після другого сніданку, опівдні, в затишному місці палацу бавиться з блазнями пусканням у річці бульбашок, підіслав до нього

декількох охоронців, які, скориставшись тим, що нікого з імператорських слуг, які пішли тоді снідати, поруч не було, руками по зв'язаному задушили нещасного. А щоб ніхто не став шукати винуватців убивства, душители, надівши йому на шию хустку у вигляді петлі, повісили його, щоб здавалося, ніби він повісився за своєї волі.

Убивши Валентиніана, Арбогаст, оскільки народження перешкоджало йому самому стати імператором, тому що його батько був варваром¹², проголосив імператором якогось Євгенія¹³, за саном магістра, а по вірі язичника¹⁴.

Socr. Schol. Hist. Eccl. 5 (25)¹⁵. “(25). У західних областях був один граматик на ім'я Євгеній¹⁶. Спочатку він викладав римську словесність, а потім, покинувши школу, вступив на придворну військову службу і зробився імператорським секретарем. Шанований більше за інших за своє красномовство, він не міг витримати свого щастя, але, схиливши на свій бік Арбогаста, вихідця з Малої Галлії, який був на той час воєначальником, чоловіка з лютим і жорстоким характером, зважився захопити верховну владу. Обидва вони домовилися вбити імператора Валентиніана, підмовивши євнухів¹⁷, приставлених до його опочивальні, і євнухи, спокушені обіцянкою найвищих почестей, задушили Валентиніана, коли він спав¹⁸. Після цього Євгеній став правителем у західних областях Імперії і почав здійснювати те, чого природно було очікувати від тирана”.

Zos. Hist. nov. 4 (54)¹⁹. “(54). Був при дворі вчений чоловік на ім'я Євгеній, який працював професором та вчителем риторики. Ріхомер²⁰ порекомендував його Арбогасту²¹ як людину добру та сумлінну, щоб той з ним подружився і міг звертатися до нього за допомогою у будь-яких справах, у яких буде необхідне сприяння справжнього друга. Після того, як Ріхомер поїхав до імператора Федосія²², Євгеній щодня спілкувався з Арбогастом і став йому справжнім другом, якому він довіряв усілякі секрети. Зважаючи на те, що Євгеній на той час мав дуже ґрунтовні знання і говорив дуже виважено²³ і таким чином був підготовлений до управління Імперією, Арбогаст поділився з ним своїми намірами. Але зрозумівши, що йому не подобаються [ці] пропозиції, він намагався усіма доступними йому способами змінити його точку зору та переконати не відкидати того, що пропонує доля. І коли йому нарешті вдалося його вговорити, він вирішив, що перш за все слід змістити Валентиніана, щоб уся влада перейшла до Євгенія. З таким наміром він подався до Вієнни, міста в Галлії, де перебував імператор, розважаючись поблизу міста у спортивних змаганнях із солдатами, не очікуючи [ніякої] небезпеки. Арбогаст завдав йому смертельної рани. Солдати спокійно прийняли цю подію, не тільки тому, що він був дуже хоробрим і войовничим чоловіком, але й тому, що він подобався їм через його неповагу до багатіїв. Як тільки це було зроблено, він одразу ж проголосив

Євгенія імператором²⁴, та переконав солдатів у тому, що їх чекає прекрасне майбутнє і найкраще ставлення, що він буде чудовим правителем, оскільки володіє такими унікальними здібностями”.

Prosp. Chron. 1195–1197²⁵. “(1195). В консульство Татіана і Сіммаха²⁶. Євгеній, покладаючись на підтримку Арбогаста, захопив імператорську владу²⁷.

(1196). В консульство Аркадія II і Руфіна²⁸.

(1197). Валентиніан, доведений надмірною строгістю магістра мілітум Арбогаста до відризи до життя, загинув у петлі в Вієнні. Магістр війська Арбогаст після смерті Валентиніана [, завдяки загибелі якого він посилювався], робить у Галлії імператором Євгенія²⁹”.

Oros. Hist. adv. pag. 7, 35 (11)³⁰. “(11). Незабаром після смерті Валентиніана-августа Арбогаст осмілювався привести до влади тирана Євгенія³¹, знайшовши [в ньому] людину, якій віддав титул імператора, в той час як сам мав намір досягти влади. Він, варвар, сповнений духу, повний планів, сили, зухвалості і впливу, зібрав звідусіль незліченні й непереможні війська як з римських гарнізонів, так і з допоміжних загонів варварів, у одному випадку покладаючись на свій вплив, у іншому на кровну близькість”³².

Sozom. Hist. Eccl. 7 (22)³³. “(22). У той час як Феодосій, мирно керуючи Східною імперією, займався такими справами і вельми ревно служив Богам, надійшла звістка, що імператор Валентиніан загинув від мотузки. Говорили, що такий кінець влаштований йому постільничими євнухами, за намовою деяких придворних, а особливо начальника над військом Арбогаста, який бачив, що юний імператор в

Феодосій I

управлінні наслідує батька і незадоволений багато чим, що йому подобалося. Але інші вважали, ніби він сам наклав на себе руки – від того, що в запалі молодості, наважуючись на що-небудь не належне, зустрічав перешкоди, і тому не захотів жити, оскільки, будучи імператором, не міг безперешкодно робити все, чого бажав. Утім стверджують, що цей юнак і за красою тіла, і за доблестю імператорського характеру був надзвичайно гідний правити, що він і великодушністю і справедливістю перевершив би свого батька, якби досяг зрілого віку. І все ж, будучи таким, він зустрів таку смерть! Тим часом якийсь Євгеній, нещиро налаштований щодо християнського вчення³⁴, захопив владу над Імперією і поклав на себе знаки влади. Він думав, що буде панувати безпечно, і до цієї думки був підведений словами деяких людей, які запевняли його, що вони знають майбутнє за жертвними тваринами, за розглядом печінки і спостереженням зірок. Цим на той час займалися багато хто з римських сановників і поміж іншими тодішній префект Флавіан, чоловік красномовний і такий, що вважався вельми мудрим у справах державних, а понад те, через знання всякого роду ворожінь, став відомий як точний знавець майбутнього³⁵.

Paulin. Vit. Ambros. 30³⁶. “(30). Приблизно в той самий час магістр Арбогаст розпочав війну проти його власного народу, франків, і в битві він власноруч переміг велику [іх] кількість, а з тими, хто залишився, він уклав мир. Під час бенкету його запитали королі його народу, чи знав він Амвросія³⁷, і він відповів, що знав того чоловіка і той був його другом і часто з ним обідав. Після цього йому сказали: “Ти такий непереможний, магістре, тому, що ти друг того чоловіка. Він каже сонцю “Стій”, і воно стало”³⁸. Я записав це, щоб усі мої читачі знали, наскільки шанованим був цей чоловік навіть серед варварів. Про цей випадок нам відомо від одного дуже благочестивого юнака, який перебував на службі у Арбогаста і того разу був присутній на бенкеті як виночерпій”³⁹.

Greg. Tur. Hist. Fr. 2 (9)⁴⁰. “(9). ...Потім Сульпіцій⁴¹ продовжує: “У той же самий рік Арбогаст, переслідуючи Суннона і Маркомера, які у франків були корольками⁴², з люттю, властивою його одноплемінникам, у саму зиму холодної кинувся в Колонію Агріппіна⁴³. Адже він знав усі притулки в країні франків, у які можна безпечно проникнути і знищити їх вогнем, бо оголені ліси, які скинули листя, не могли приховати ворога, що сидів у засідці. І ось, зібравши військо, Арбогаст перейшов Ренус⁴⁴ і спустошив найближчу до річки область бруктерів⁴⁵, а також область, населену хамавами⁴⁶, і ніхто йому на шляху не зустрівся, крім небагатьох із племені амспіваріїв⁴⁷ і хаттів⁴⁸, які на чолі з Маркомером з'явилися на вершинах віддалених пагорбів”. У іншому місці Александр Сульпіцій не говорить про вождів і корольків, а ясно вказує, що у франків

був король, не згадуючи, проте, його імені. Він каже: “Потім тиран Євгеній, вирушивши в похід⁴⁹, поспішив до кордону Ренуса, щоб відновити, за звичаєм, союз із королями алеманів і франків і показати диким народам величезне на той час військо”.

Ambros. Ep. 17 (1–12)⁵⁰. “(1). Всемилоствому імператору⁵¹ Євгенію Амвросій єпископ⁵².

Причиною того, що я пішов, був страх Господній, до якого, наскільки це можливо, я мав звичай звертати всі свої діяння, і ніколи не відвертати від нього свою душу, і не ставити якої-небудь людини вище, ніж благодать Христова. Адже я нікому не роблю шкоди, якщо віддаю перевагу перед усім Богові, і, покладаючись на нього, я не боюся говорити вам, імператорам, що я відчуваю за своїм розумінням. Отже, про що я не замовчував перед іншими імператорами, про те і перед тобою, всемилоствивий імператоре, не буду замовчувати. І щоб зберегти порядок справи, я стисло розповім про те, що до цієї справи призвело.

(2). Знатний чоловік Сіммах⁵³, коли він був префектом міста, звернувся до молодого імператора Валентиніана, найяснішої пам’яті, щоб він наказав повернути храмам те, в них що було відібрано. Він виконував це, зі свого боку, у відповідності зі своїм завзяттям і своїм культом. Як би там не було, і я, єпископ, зі свого боку, повинен був обстежити суть справи. Я представив імператорам два послання⁵⁴, в яких я зазначив, що християнин не може повернути кошти на жертвопринесення і що я не був винуватцем того, що вони були скасовані, а проте я був винуватцем того, щоб не було винесено рішень; оскільки, нарешті, може здатися, що він сам дає ідолам, щоб він не повертав. Адже те, що він сам не віднімав, не може і повернути, але за власною волею зробить великі подачки для витрат на забобони⁵⁵. Нарешті, якби він зробив це, він або не прийшов би до церкви, або, якби прийшов, він не знайшов би там священика, або зустрів би в його особі опір у церкві. І не могло бути приведено у виправдання те, що він був катехуменом⁵⁶, оскільки навіть катехуменам не слід надавати кошти ідолам.

(3). Мої листи були зачитані в консисторії; був присутній коміт⁵⁷ вищого рангу, командувач військами⁵⁸ Баутон⁵⁹, і Руморід⁶⁰, сам такого ж достоїнства, з раннього дитинства прихильний до сповідання язичницької релігії свого народу. Тоді Валентиніан вислухав мою доповідь і не зробив нічого, крім того, що вимагала справа нашої віри. І це прийняло також його оточення.

(4). Згодом же я особисто звернувся⁶¹ до всемилоствивого імператора Феодосія і не вагався говорити йому в обличчя. Він отримав такого роду звернення посольства сенату, хоча й не весь сенат звертався з проханням. Моєму роз’ясненню він, зрештою, виніс схвалення: так протягом декількох днів я не підходив до нього, але він не сприйняв це з прикрістю, бо я робив це не заради своєї вигоди,

але не ніяковів говорити перед імператором те, що і йому самому, і моїй душі було б принесене в жертву.

(5). Ще раз надіслане сенатом посольство в Галлію до Валентініана⁶², государя найяснішої пам'яті, нічого не могло добитися, і я дійсно був відсутній і тоді нічого йому не писав.

(6). Але коли твоя милість взяла в свої руки стерно влади, після цього стало відомо, що були дані дари цим людям – чудовим у справах державних, але таким, що сповідують язичництво, і, можливо, можуть сказати, імператоре августе, що ти не повертав того храмам, але обдарував тих, хто належним чином заслужив це перед тобою. Проте нам слід завжди діяти зі страху перед Богом нашим, що також часто робиться в ім'я свободи не тільки священиками, але навіть тими, хто вам служить, або у великій кількості знаходиться в провінціях. Коли ти став імператором, послали попросили, щоб ти повернув храмам; ти не зробив цього; ще раз попросили інші, ти вчинив опір, і після цього ти порахував, що слід обдарувати тих, хто просив⁶³.

(7). Хоча влада імператора велика, проте подумай, імператоре, яка влада Бога; Він бачить серця всіх, Він просить внутрішню совість, Він знає всі справи перш, ніж вони здійснюються, Він знає, що відбувається в твоїх грудях. Хіба ви не страждаєте, коли вас обманюють, і ви хочете приховати що-небудь від Бога? Хіба це не дійшло до тебе? Хоча вони і діяли так наполегливо, хіба не було твоїм обов'язком, імператоре, за Бога істинного і вищого, і живого виявити повагою своєю ще більш наполегливий опір і відмовити в тому, що було порушенням священного закону?

(8). Хтось заздрить через це; те, що ти бажав, ти подарував іншим. Ми не є дослідниками вашого способу дій і не заздримо привілеям інших, але ми є тлумачами віри. Як ти можеш пропонувати свої дари Христу? Небагато хто оцінить те, що ти зробив⁶⁴. Все те, що ти бажав, щоб вони зробили, буде твоїм, що б вони не зробили своїм. Хоча ти й імператор, ти повинен більшою мірою бути підлеглим Богові. Яким чином священики Христа будуть розпоряджатися твоїми дарами?

(9). Було такого роду питання і у минулі часи, проте гоніння поступилося вірі батьків, і язичництво було звалене. Бо, коли в місті Тірі⁶⁵ повинні були проводитися п'ятирічні змагання і, щоб подивитися на них, прибув найбільший лиходій – цар Антіохії⁶⁶, Ясон⁶⁷ призначив священних уповноважених, щоб вони доставили антіохійцям з Єрусалиму 300 срібних дідрахм на храм⁶⁸ і дали їх на жертвоприношення Геркулесові⁶⁹; але отці не дали язичникам грошей, а послані вірні мужі урочисто заявили, що гроші не будуть виплачені на жертвоприношення богам, бо це не личить, але на інше кошти будуть дані. І було прийняте рішення, що оскільки він сказав, що срібло має бути надіслане на жертвоприношення Геркулесу, має бути взяте саме те, що буде послано. Але оскільки ті, хто приніс це,

чинили опір через свою старанність та віросповідання, щоб використовували не на жертвоприношення, але на інші потреби, гроші були дані на будівництво корабля: хоча й примушені, вони послали гроші, проте не на жертвоприношення, але на інші витрати держави⁷⁰.

(10). Взагалі ті, хто доставили гроші, принаймні могли б мовчати, але вони зашкодили б вірі, оскільки знали, для чого доставлені гроші, і тому вони послали мужів, богобоязких, які зробили так, що не на храм, але на витрати з будівництва корабля те, що було послане, було б призначене. Бо вони довірили гроші тим, хто шанував основи священного закону; суддею справи був обраний той, хто звільняє совість. Якщо вони, перебуваючи під чужою владою, так остерігалися, то не можна сумніватися, що слід було б робити тобі, о імператоре. Як би там не було, ти, кого ніхто не примушує, ніхто не має у своїй владі, повинен був запитати поради у священника⁷¹.

(11). Дійсно, коли я тоді опирався, хоча й один пручався, однак не один я бажав того, не один я те радив. Бо, тому що моїми словами я зобов'язаний і перед Богом, і перед людьми, я розумів, що нічого іншого мені не дозволено, нічого іншого мені не слід, якщо не те, щоб я подбав про себе, тому що я не міг покійно довіритися тобі. Дійсно, я довго стримувався, довго приховував свою скорботу; я вважав, що нікому нічого не слід повідомляти, тепер мені можна більше не приховувати, не було свободи і мовчати. З тієї ж причини на початку твого правління я не відповідав на твої листи, тому що передбачав, що це відбудеться. Нарешті, коли ти зажадав відповіді на лист, оскільки я не дав її на нього, я сказав: я вважаю, що це і є причина того, що повинні домогтися від нього.

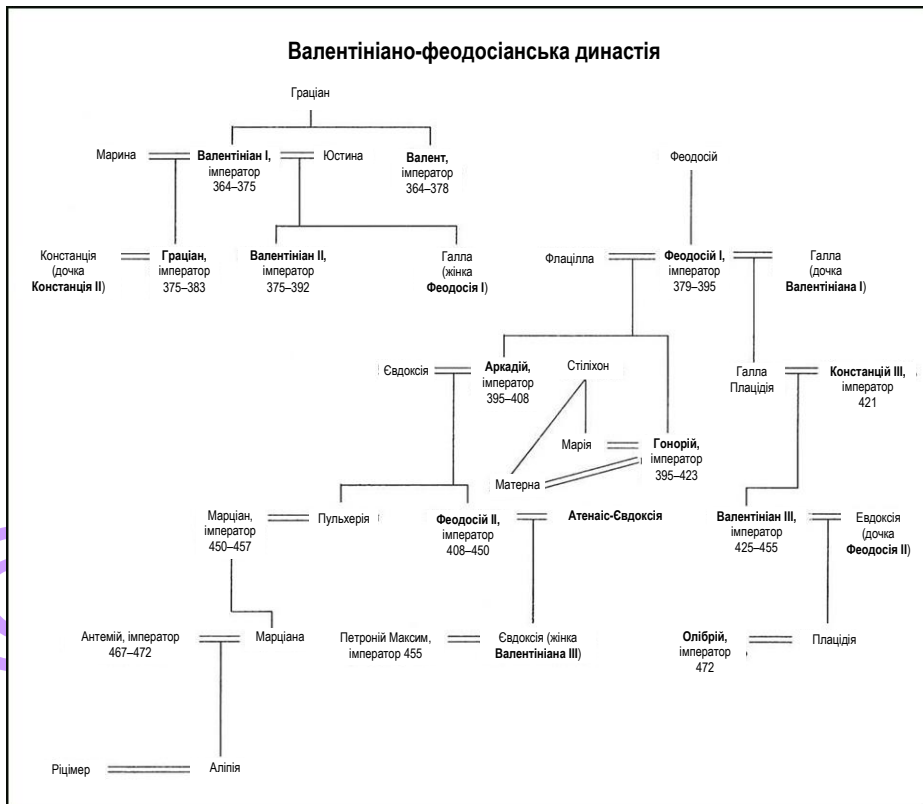
(12). Однак коли виникла причина для виконання мого боргу, я і писав, і просив за тих, хто відчував турботу про себе, щоб я міг показати, що в справах Бога в мені є справедливий страх, і що я не більше ціную лестощі, ніж душу мою; в тих же справах, в яких личить вас просити, моїм обов'язком є також показати старанність перед владою, як і в Писанні: "Кому честь, честь; кому податок, податок"⁷². Бо, оскільки з глибини свого серця я покладаюся на приватну особу, як я можу не покладатися на імператора? Але ті, хто бажає, щоб на вас поклалися, мучаться від того, що ми покладаємося на нього – того, кого ви бажаєте побачити творцем вашої влади".

Zos. Hist. nov. 4 (55–57)⁷³. "(55). В той же час ці події⁷⁴ зачепили й Феодосія, бо його жінка Галла⁷⁵ своїм голосінням з приводу смерті свого брата спричинила замішання в усьому дворі. Імператора також охопило горе та скорбота, не тільки тому, що він втратив свого помічника в Імперії, який був таким молодим і настільки прив'язаним до нього, але й тому, що Імперія потрапила до рук людей, які були незадоволені ним і до того ж непереможні; Арбогаст був сміливим і вправним, а Євгеній ученим і добродієм. І незважаючи на те, що такі думки постійно крутились у нього в голові, він

вирішив ризикнути всім, що мав, і розпочати підготовку до війни. В рамках виконання свого плану він вирішив зробити Ріхомера командиром кавалерії, оскільки його відвага була перевірена в багатьох війнах, а також призначити інших офіцерів над легіонами. Але Ріхомер помер від хвороби і він був змушений зробити інший вибір. І доки імператор міркував над цим, прибуло посольство від Євгенія, щоб дізнатись, визнає імператор призначення Євгенія чи ні. Людиною, направленою з цим посольством, був Руфін, афінянин, який ні листа не приніс від Арбогаста, ні якимось чином не згадав про нього. Феодосій вирішив проконсультуватися, щоб надати відповідь на запитання цього посольства, але зіткнувся з іншими проблемами.

(56). Ще [раніше], коли Феодосій був тільки проголошений імператором, він заручився підтримкою та союзом деяких варварів, котрих він привернув на свій бік обіцянками й великими подарунками...

(57). ...В той самий час, заговоривши послів гарними словами та обдарувавши подарунками, він відправив їх додому⁷⁶. І як тільки вони поїхали, він продовжив підготовку до війни. Прагнучи реалізувати головний свій задум, щоб командири стали на його бік, він

Династія Феодосія

віддав командування римською армією Тімасію⁷⁷, а після нього Стіліхону⁷⁸, який оженився на Серені⁷⁹, племінниці Феодосія. Союзників із варварів він поставив під начальство Гайни⁸⁰ і Савла⁸¹, до яких приєднався Бакурій, вірменин за походженням⁸², експерт у військовій справі та позбавлений поганих пристрастей. Вирішивши таким чином щодо своїх головних офіцерів, він уже збирався вирушати, коли його жінка Галла народила немовля, але померла при пологах. Імператор, оплакавши її цілий день за правилом Гомера, вирушив зі своєю армією на війну, залишивши правити свого сина Аркадія⁸³, котрого він раніше призначив імператором. Оскільки правитель був молодим, його батько, щоб надолужити його недосвідченість, залишив з ним Руфіна⁸⁴, який був префектом при дворі і завжди чинив так, як йому заманеться...”.

Sozom. Hist. Eccl. 7 (22)⁸⁵. “(22). Передусім таким знанням⁸⁶ він⁸⁷ переконав Євгенія приготуватися до війни, запевняючи, що йому долею визначено правити, що в битві на його боці буде перемога, і після того настане зміна християнської віри. Спокушений такими надіями, Євгеній зібрав величезне військо і, зайнявши ворота, які вели до Італії і які в римлян називаються Юлієвими Альпами⁸⁸, охороняв їх. А ці ворота, з обох боків огорожені крутими і високими горами, залишають тільки один прохід через ущелину. Тим часом Феодосій, думаючи про те, який буде мати результат його війна з Євгенієм, і чи краще самому наступати, чи чекати його наступу, зважився порадитися про це з фіваїдський ченцем Іоанном, про якого я говорив раніше, що він тоді славився знанням майбутнього. Тож імператор послав у Єгипет одного відданого йому придворного євнуха, Євтропія, щоб він, якщо можливо, привіз Іоанна, а коли той відмовиться їхати, дізнався принаймні від нього, що треба робити. Побачивши Іоанна, євнух не переконав його йти до імператора, але повернувся один і оголосив пророкування пустельника, що Феодосій буде переможцем у війні і, знищивши тирана, після перемоги в Італії сам помре. Наслідки показали, що те й інше було істинно”.

Paulin. Vit. Ambros. 31⁸⁹. “(31). Коли єпископ залишив район Тусції⁹⁰ й повернувся до Медіолану, Євгеній уже виступив назустріч Феодосію. Там [Амвросій] чекав на прибуття християнського імператора, захищеного силою Божою, знаючи, що він не дасть чинити несправедливо щодо людини, яка в нього вірить, і не дозволить “перемогти жезлу нечестивих над долею праведних”⁹¹. Так Аброгаст, який був на той час магістром, і префект Флавіан пообіцяли, коли залишали Медіолан, що після повернення переможцями вони зупиняться в базиліці церкви Медіолана⁹² і відправлять ченців на військову службу. Проте люди, коли вони стали надмірно впевнені в своїх демонах і почали богохульствувати на Бога, повинні бути нещасливими⁹³, адже вони позбавили себе надії на перемогу. А причиною

порушення спокою було ось що. Дарунки імператора, який взяв участь у святотатстві, були відхилені, і йому не було даровано право молитися з церквою. Але Бог, що охороняє свою церкву, “вершить своє правосуддя з неба”⁹⁴ і таким чином послав повну перемогу імператору Феодосію, який у нього щиро вірив”.

lord. Get. 145⁹⁵. “(145). Після смерті Атанаріха⁹⁶ все його військо⁹⁷ залишилося на службі в імператора Феодосія, віддавшись Римській імперії і злившись ніби в одне тіло з римським військом; таким чином було відновлено те ополчення федератів, яке колись було засноване за часів імператора Константина, і ці самі [готи] почали називатися федератами⁹⁸. Це з них-то імператор, розуміючи, що вони йому вірні і дружні, повів більше 20 000 воїнів проти тирана Євгенія, який убив Граціана⁹⁹ і зайняв Галлії; здобувши над вищезазваним тираном перемогу, імператор вчинив помсту”.

Zos. Hist. nov. 4 (58)¹⁰⁰. “(58). Вчинивши так, він узяв із собою молодшого сина Гонорія¹⁰¹, швидко пройшов як через ближні країни, так і, понад свої сподівання, через Альпи, прибув до місцерозташування ворога; Євгеній був вражений, побачивши там того, кого він найменше очікував. Але після прибуття на місце, коли ось-ось мала розпочатися битва, він вирішив поставити на передній край варварські війська, щоб на них прийшовся перший удар. Він наказав Гайні з військами під його командою вдарити першими і іншим командирам варварських військ приєднатися до нього, будь то кавалерія, кінні лучники чи піхота. Потім свої війська вивів Євгеній. Коли дві армії зішлись, сталося неймовірне за масштабом затемнення сонця¹⁰², що протягом половини битви здавалося, ніби наступила ніч замість дня. І коли вони бились, у такій темряві була вчинена така страшна різанина, що в той самий день більша частина союзників Феодосія була перебита разом з їх командиром Бакурієм, який бився дуже відважно на передньому краї, тоді як інші командири відступили разом із залишками війська¹⁰³. Коли настала ніч і армії отаборилися, Євгеній був у такому піднесеному стані через свою перемогу, що навіть роздав¹⁰⁴ гроші тим воїнам, які проявили себе найбільш відважно в битві, і дав їм час відпочити, оскільки після такої перемоги не було ймовірності іншого наступу”¹⁰⁵.

Socr. Schol. Hist. Eccl. 5 (25)¹⁰⁶. “(25). Почувши про це, імператор Феодосій знову був дуже стурбований і зрозумів, що після нещодавно закінченого походу проти Максима¹⁰⁷ його очікує другий подвиг. Зібравши військові сили і проголосивши свого сина Гонорія імператором у III своє консульство і в консульство Абунданція¹⁰⁸, за 4 дні до січневих ід, він знову швидко вирушив на захід¹⁰⁹, а в Константинополі залишив правити обох своїх синів. У поході проти Євгенія до нього приєдналося вельми багато варварів, які мешкали по

той бік Істра і бажали надати допомогу імператору в боротьбі з тираном. У короткий час він з'явився з численним військом у Галлію¹¹⁰, де Євгеній уже підготувався до війни і мав також величезну армію. Битва відбулася при річці, званій Фрігіда¹¹¹, яка від Аквілеї¹¹² тече на відстані 36 000 кроків. У тому місці, де римляни билися проти римлян, бій був рівний, але там, де билися союзники імператора Феодосія – перевага залишалася на боці Євгенія¹¹³”.

Павло Орозій

Oros. Hist. adv. pag. 7, 35 (12–13)¹¹⁴. “(12).

Немає потреби доповнювати відому історію, яка трапилася на очах у багатьох людей і яку краще знають ті, хто був її очевидцем. Тому, що Феодосій щоразу виявлявся переможцем завдяки могутності Бога, а не людській наполегливості, прекрасним доказом у обох випадках служить той самий Арбогаст, який і тоді, коли служив Феодосію, будучи слабким, захопив Максима¹¹⁵, захищеного потужним гарнізоном, і тепер, коли, зібравши сили галлів і франків, виступив проти того ж самого Феодосія, опираючись при

цьому головним чином на служіння ідолам, був вельми легко переможений. (13). Євгеній і Арбогаст вивели в поле готові до бою війська, а ще раніше хитро розташували на найближчих схилах Альп і в проходах, які не можна буде обминути, засідки¹¹⁶, вони стали б переможцями завдяки вже одній тільки диспозиції, навіть якби поступалися чисельністю й силою”.

Socr. Schol. Hist. Eccl. 5, 25¹¹⁷. “(25). Бачачи, що варвари гинуть, імператор дуже збентежився, впав на коліна, закликаючи на допомогу Бога, – і молитва його не була відкинута. Воєначальник Бакур так сповнився мужності, що з передовими лініями перекинувся в те місце битви, де знаходилися переслідувані варвари, розрізав ворожі фаланги і змусив тікати тих, котрі нещодавно самі гнали ворогів. При цьому сталося і ще щось дивне. Піднявся сильний вітер, який стріли, випущені воїнами Євгенія, звертав на них самих, а стрілам їх супротивників надавав великої стрімкості¹¹⁸. Настільки

могутня була молитва імператора! Коли битва набрала такого повороту, тиран прибіг та й упав до ніг імператора, благаючи його про пощаду, але тут же був обезголовлений воїнами¹¹⁹. Це сталося за 8 днів до вересневих ід, в III консульство Аркадія і в II [консульство] Гонорія¹²⁰. Винуватець усього зла Арбогаст два дні тікав від переслідування війська Феодосія; бачачи, що йому не залишається ніякого засобу до спасіння, [він] умертвив себе власним мечем¹²¹.

Claudian. Paneg. de Tert. 93–96¹²².

“...Розірвалися скелі і засуви розкрилися.
Заради тебе¹²³ Аквілон¹²⁴ від вершини холодною грозою
Військо ворожеє вразив, і металльні снаряди, назад повернуті,
Він на винних спрямував, вириваючи вихорами дротики”¹²⁵.

Oros. Hist. adv. pag. 7, 35 (14–19)¹²⁶. “(14). Проте Феодосій, який розташовувався на вершинах Альп, відмовившись і від їжі, і від сну, усвідомлюючи, що залишений своїми, не знаючи, що замкнений

Феодосій I. Солід (аверс)

чужинцями, один, розпростершись тілом на землі, серце ж піднісши до неба, благав Господа Христа, єдиного, кому було б під силу все¹²⁷. (15). Потім, після того, як він провів безсонну ніч у безперервних молитвах і в оплату за небесну допомогу залишив майже ціле озеро сліз, він один, осяяний надією, схопився за зброю, будучи впевнений, що не самотній, знаком хреста дав сигнал до битви, і хоча за ним ніхто й не пішов, майбутній переможець кинувся в бій. (16). Перший шлях до успіху відкрив Арбіціон, коміт

ворожого війська, який, коли побачив імператора, що не звертав уваги на засідки, які оточували його з усіх боків, перейнявшись повагою до августа, який опинився перед ним, не тільки звільнив його від небезпеки, а й надав йому допомогу¹²⁸. (17). А коли залишилося зовсім мало часу до відкритого бою, в обличчя ворогів подув страшний і невимовний вітер. Стріли, пущені нашими воїнами, неслися в повітрі і, долаючи величезну відстань, пустити на яку їх не вистачило б людської сили, не могли припинити польоту, не досягнувши мети. (18). А вихор безперервно то бив у обличчя і груди ворогів, з силою ударяючи в щити, то, жорстоко напіраючи на них, не дозволяв ворогам рухатися, то, грубо вириваючи їх з рук, залишав людей без захисту, то, насильно перевертаючи, починав напірати зі спини.

Стріли ж, які вони вперто пускали самі, зустрінуті вітром, зупинені його поривом і примушені летіти назад, нещасним чином вражали самих [стрільців]. (19). Дала про себе знати й сила людського страху: бо як тільки був розсіяний їх невеликий загін, вороже військо кинулося до переможця Феодосія, Євгеній був схоплений і страчений, Арбогаст убив себе власною рукою¹²⁹. Отже, і тут громадянська війна обмежилася кров'ю двох, якщо не рахувати 10 000 готів¹³⁰, які були вислані вперед Феодосієм і, як передають, повністю перебиті Арбогастом. Як би там не було, їх втрата пішла на користь, і ті, хто потерпів поразку, перемогли”.

Zos. Hist. nov. 4, 58¹³¹. “(58). І в той час, як вони відпочивали, імператор Феодосій на світанку¹³² раптово напав на них із усіма своїми силами, доки вони ще спали на землі, і перебив їх ще до того, як вони зрозуміли, що сталося. Потім він прорвався до намету Євгенія, де атакував тих, хто був поряд з ним, і вбив багатьох із них, а інших разом із Євгенієм захопив у полон. Потім вони відрубали йому голову і несли її високо на списі по табору, щоб провчити тих, хто став на його бік, і щоб ті присягнули знову імператору, оскільки узурпатор був уже вбитий. Усі, хто вижив у цій битві, одразу ж перейшли на бік імператора, величаючи його іменем Августа, і приносячи свої вибачення, які імператор з готовністю прийняв. Арбогаст, котрий не мав наміру просити у імператора помилування, втік до найбільш скелястих гір. Зрозумівши там, що його шукають¹³³, він заколов себе, віддаючи перевагу такій смерті, аніж тому, щоб його захопили вороги”.

Sozom. Hist. Eccl. 7 (24)¹³⁴. “(24). Коли все було готове до війни, Феодосій проголосив імператором свого молодшого сина Гонорія, а Аркадій був проголошений ще раніше, і, залишивши обох у Константинополі¹³⁵, сам з військом поспішно вирушив зі сходу в Західну імперію. Слідом за ним пішло і безліч союзників з варварів, що жили по Істру. Кажуть, що, виїхавши тоді з Константинополя і досягнувши сьомої милі, він молився Богу в тамтешній церкві, яку збудував на честь Іоанна Хрестителя, просив, щоб результат війни був благополучний і для нього, і для війська, і для всіх римлян, і закликав собі на допомогу Хрестителя. Попросивши цього, Феодосій відправився до Італії і, вторгнувшись в Альпи, взяв перше сторожове місце. Коли ж, перейшовши висоту ущелини, він готовий був уже спускатися, аж раптом побачив перед собою поле, заповнене кінним і пішим військом, а недалеко ззаду безліч ворогів, що стояли на вершині гори. Як тільки перші військові загони зіткнулися з ворогом, що стояв на полі, зав'язалася жорстока й непевна битва. Імператор ще при переході війська помітив, що йому з ним, навіть при всьому бажанні, людськими засобами врятуватися неможливо, якщо з тилу нападуть вороги, що зайняли висоту. Тому він упав на землю і слізно молився, – і Бог, як показали події, швидко прислухався до його

молитов, бо начальники загонів, які займали підвищення¹³⁶, послали сказати йому, що вони будуть його помічниками, якщо він удостоїть їх почесей. Тоді імператор, пошукавши і не знайшовши паперу і чорнила, взяв дощечку, яку випадково тримав один із тих, хто стояв поруч, і написав, що вони отримають від нього важливі і пристойні місця у війську, якщо виконають обіцянку. На цих умовах ті дійсно перейшли на бік імператора¹³⁷. Втім, коли ще ні та, ні інша сторона не поступалися, і битва в полі була рівносильна, раптом подув надзвичайно сильний, супротивний ворогам вітер, якого ніколи раніше не бувало, і розладнав їх ряди. Стріли й списи, які метали римляни, як ніби вони вдарялися в що-небудь тверде, він відбивав назад в тіла тих, хто кидав, і, вириваючи з їхніх рук щити, з брудом і пилом звертав на них же.

Позбавлені таким чином зброї, вельми багато з них тут же були вбиті, а інші, врятувавшись на час втечею, невдовзі були переловлені. Тоді Євгеній, упавши до ніг імператора, молив його про помилювання, але в той самий час, як він благав, один із воїнів відрубав йому голову. А Арбогаст, кинувшись після битви тікати, сам на себе наклав руки”.

Philostorg. Red. Hist. Eccl. 11¹³⁸. “(11). Дізнавшись про це¹³⁹, Феодосій поклав імператорський вінець на одного зі своїх синів, Гонорія, а сам цілу зиму заготовляв усе необхідне для війни і, ледь тільки настала весна, вирушив у похід проти тирана. Досягнувши Альп, він зайняв їх завдяки зраді, а потім зійшовся з тираном при річці, званій Фрігідус¹⁴⁰. Відбувся жорстокий бій, і з обох боків було багато вбитих. Проте перемога залишила тирана, і Феодосій встановив законну владу. Тиран нарешті був схоплений і йому відрубано голову, а Арбогаст у розпачі, кинувшись на меч, покінчив із собою”.

Theodor. Hist. Eccl. 5 (24)¹⁴¹. “(24). Таким-то чином благовірний імператор встановив між церквами мир. Проте ще до встановлення цього миру, дізнавшись про смерть Валентініана¹⁴² і тиранію Євгенія, він повинен був виступити з військом у Європу. У той час у Єгипті жив якийсь Іоанн, що полюбив заняття подвижників. Отримавши духовний дар, він багато чого передбачав тим, хто запитував щодо майбутнього. Христорубивий імператор послав до нього і намагався дізнатися, чи вступати йому у війну з тираном? З нагоди минулої війни Іоанн передбачив йому перемогу без пролиття крові; а тепер щодо другої – він передрік, що імператор здобуде перемогу після великого побоїща. З такою надією виступивши на війну, імператор багатьох ворогів винищив у битві, а багатьох варварів, які допомагали їм, прогнав¹⁴³.

Коли ж воєначальники почали говорити йому, що сподвижників у нього не багато, і радили зупинити на час війну, щоб з настанням весни, зібравши військо, здолати ворогів безліччю, благовірний

імператор не прийняв цього напучення. “Не повинно, – говорив він, – рятівний хрест звинувачувати в такій слабкості, а зображенню Геркулеса приписувати таку силу, бо цьому війську прийде хрест, а ворожому – те зображення¹⁴⁴”.

Сказавши це з такою вірою і бачачи, що його військо, яке залишився, було нечисленне і сильно впало духом, він відшукав на вершині гори, що служила місцем табору, молитовний будиночок, і всю ніч провів у молитві до Господа всіх. Але напередодні співу півнів сон здолав силу його почуттів. Лежачи на долівці, він бачить уві сні якихось двох чоловіків, які були одягнуті в білий одяг і сиділи на білих конях: вони наказували йому підбадьоритися, відігнати страх і зі світанком озброїти і поставити військо в бойовий порядок. “Ми послані бути твоїми помічниками і поборниками”, – говорили вони. Один сказав про себе, що він євангеліст Іоанн, а другий, що він апостол Філіпп.

Побачивши це видіння, імператор не зупинив молитви, але ще з більшим завзяттям почав виголошувати її. Те ж бачив і один воїн, і [про] свій сон розповів сотнику, який відвів його до тисяцького, а тисяцький – до воєначальника. Воєначальник же, думаючи, що його донесення буде чимось новим, сповістив про те імператора. Але імператор сказав: “Не заради мене було це видіння, тому що я й без того вірю тим, які обіцяли мені перемогу, але заради того, щоб хтось не подумав, ніби, задумуючи битву, я сам вигадав його. Цьому воїну відкрив це Покровитель мого правління, обираючи його в достовірні свідки моєї розповіді; бо те видіння спільний Владика показав мені першому. Отже, відігнавши страх, підемо за цими поборниками і воєначальниками, і нехай перемоги ніхто не визначає безліччю тих, хто б’ється, але кожний робить висновок про неї за силою вождів”. Сказавши те ж саме і воїнам і такою [промовою] вселивши у всіх мужність, імператор рушив з вершини гори.

Тим часом тиран, бачачи здалеку приготування Феодосієвого війська до бою, озброїв і своє і поставив його в стрій. Сам він, залишившись на одному пагорбі, говорив, що імператор вступає в битву, шукаючи собі смерті і бажаючи позбутися від цього життя, і наказав полководцям привести його живого і зв’язаного. Коли фаланги зупинилися одна проти іншої, то виявилось, що кількість ворогів була дуже великою, а тих, хто боровся на боці імператора, було надто мало. Але як тільки ті й інші почали пускати стріли – поборники певне почали виконувати свої обіцянки, бо сильний вітер, який дув прямо в обличчя ворогам, відвертав і стріли їх, і списи, і дротики так, що ніяка зброя не приносила їм користі. Ні важкоозброєний, ні стрілець, ні списометальник не шкодили війську імператора. До того ж самий найстрашніший пил летів в обличчя ворогів і змушував їх закривати вії і захищати очі.

Тим часом воїни імператора, не відчуваючи ні найменшої шкоди від цієї бурі, сміливо вражали ворогів. Тоді останні, бачачи це і

пізнавши допомогу Божу, кинули зброю і почали благати імператора про помилування. Імператор поступився їх благанням і дарував їм прощення, тільки наказав якнайшвидше привести до себе тирана. Вони побігли і зійшли на пагорб, де перебуваючи, [тиран] не знав про те, що трапилось. Побачивши їх захеканих і з задишкою, які свідчили про поспішність їхньої ходи, він прийняв їх за вісників перемоги і запитав: чи не привели вони з собою зв'язаного Феодосія, як їм було наказано? “Ні, не його, – сказали вони, – ми привели до тебе, а тебе поведемо до нього, бо так наказав Правитель усіляких”. Говорячи це, вони зняли його з колісниці і, наклавши на нього кайдани, повели зв'язаного. Таким чином, той, хто незадовго перед тим величався, раптом виявився полоненим. Імператор нагадав йому про його злочини стосовно Валентініана, про беззаконну його тиранію, про війни проти законної влади, посміявся також над Геркулесовим зображенням і над суєтною, в надії на нього, зухвалістю, і потім виголосив справедливий і законний вирок страти”.

Aurel. Vict. De vit. 48 (7)¹⁴⁵. “(7). Він¹⁴⁶ переміг також тирана Євгенія і Арбогаста, знищивши 10 тисяч їх бійців¹⁴⁷. Саме цей Євгеній, поклавши сили на Арбогаста, розгромив Валентініана поблизу Вієнни¹⁴⁸ і захопив владу, але невдовзі втратив її разом із життям”.

Paul. Diac. Hist. Rom. 12 (3)¹⁴⁹. “(3). Отже, в той час як Валентініан Молодший перейшов у Галлію і в мирі й спокої вершив там державні справи, він був задушений у Вієнні підступністю свого коміта Арбогаста, а тіло його було повішене в петлі, щоб думали, ніби він сам позбавив себе життя. Убивши його, Арбогаст зробив тираном Євгенія, обравши людину, якій надав лише титул імператора, а керувати Імперією мав намір сам. Він, варвар, сповнений духу, планів, відваги, зухвалості й величезної сили, зібрав звідусіль незліченні і непереможні полчища як із римських гарнізонів, так і з допоміжних варварських загонів, у одному випадку спираючись на силу, у другому – на родство. Він, крім усього іншого, був родом франк і ревний ідолопоклонник.

(4). Отже, Євгеній і Арбогаст разом із чудово навченим військом зайняли альпійські проходи, а Феодосій, відмовившись від їжі і від сну, віддався молитві і пильнував усю ніч. Коли ж він побачив, що відрізаний від своїх, то, хоч і не знав, що оточений ворогами, хоробро схопився за зброю і, давши знаком хреста сигнал до битви, ув'язався в сутичку, розраховуючи на перемогу навіть у тому випадку, якщо за ним ніхто не піде¹⁵⁰. Бо відлюдник Іоанн, до якого він звернувся з запитанням, обіцяв, що він переможе¹⁵¹. І ось Арбіціон, коміт ворожого війська, зустрівши августа, який нічого не знав про засідки, які оточували його з усіх боків, у ту ж мить перейнявся до нього повагою і не лише позбавив його небезпеки, а й надав йому допомогу. Коли справа дійшла до битви, сильний вітер з боку

Феодосія подув в обличчя ворогів; завдяки йому стріли, пущені з боку Феодосія, вражали ворогів з подвоєною силою, а стріли, пущені ворожою рукою, поверталися назад. Зазнавши незначних втрат, вороже військо тут же перейшло на бік переможця Феодосія. Євгеній був схоплений і вбитий, а Арбогаст вразив собі власною рукою. Перед цим, правда, Феодосій вислав уперед 10 000 готів, які прибули до нього на допомогу, але вони були повністю винищені комітом Арбогастом. Проте, та обставина, що Феодосій їх втратив, була швидше благом, ніж втратою. Во славу йому за таку чудову перемогу якийсь знаменитий, але язичницький поет, написав серед іншого такі вірші:

*“О возлюблений Богом надмірно, і ефір воює за тебе,
І союзники-вітри сурмлять в бойові роги перед битвою”.*

Claudian. Paneg. de Tert. 99–105¹⁵².

*“Сніги альпійські на багрець змінились, і струмені Фрігіда,
Перетворившись, димно текли, і від юрмищ губимих
Стали б, спершись, коли б у них стрімка кров не вливалась.
І глибоко занурив жорстокий вигадник злодійств
Не єдино у бік свій вістря: подвійний у ньому зігрівся
Меч, і супроти себе спрямувала мстивий гнів
У цьому справедлива рука”*¹⁵³.

Prosp. Chron. 1200–1203¹⁵⁴. “(1200). В III консульство Аркадія і II [консульство] Гонорія¹⁵⁵.

(1201). Стає знаменитий чернець анахорет [відлюдник] Іоанн: [адже] він, прикрашений даром пророцтва, передбачив, що Феодосій буде переможцем, коли той запитав його про кінець війни, яку він вів проти Євгенія.

(1202). В консульство Олібрія і Пробіна¹⁵⁶.

(1203). Феодосій перемагає і страчує тирана Євгенія¹⁵⁷”.

Paulin. Vit. Ambros. 31¹⁵⁸. “(31). І, таким чином, коли Євгеній і його послідовники були розгромлені і [Амвросій] отримав листи від імператора, він вирішив заступитися [перед імператором] за тих, хто був звинувачений. Спершу він звернувся з проханням до імператора надіславши разом із дияконом своє письмове повідомлення. Проте потім, після того, як Іоанн, на той час трибун і секретар, а тепер префект, був посланий на захист тих, хто прийшов у лоно церкви, він особисто пішов до Аквілеї говорити від їх імені. І для них прощення було легко заслужене, оскільки християнський імператор схилився перед єпископом і заявив, що він був врятований, дякуючи молитвам і заступництву [Амросія]”¹⁵⁹.

Коментар

- ¹ *Григорій Турський. Історія франков.* – М.: Наука, 1987. – С. 38–39.
- ² Александр Сульпіцій, історик, відомий тільки за фрагментам з творів Григорія Турського. Окрім того, про Євгенія писали Євсевій Памфіл, Філосторгій, Сократ Схоластик, Зосім, Проспер, Орозій, Ермій Созомен, Павлін, Амвросій Медіоланський, Іордан, Клавдій Клавдіан, Феодоріт Кірський, Аврелій Віктор, Павло Диякон.
- ³ *Валентініана* – імператора Валентініана II (375–392), сина Валентініана I (364–375).
- ⁴ *Фракії* – діоцезу і провінції з цією назвою з центром на території сучасної Болгарії.
- ⁵ *Галлії* – префектури й діоцезу з цією назвою на території Франції, Німеччини, Бельгії, Люксембургу й Нідерландів.
- ⁶ *Вієнною* – містом у Галлії (нині В'єн). Центр В'єнського діоцезу в префектурі Галлія.
- ⁷ З числа германських племен.
- ⁸ *Арбогасту* – воєнному магістру Арбогасту (пом. 394). У 380 він брав участь у битвах з готами у Фракії, куди Граціан направив його на допомогу полководцю Баутону (в 387 на дочці Баутона Євдокії Еллі оженився син Феодосія I, Аркадій). Арбогаст, як і Баутон, мав авторитет воєначальника хороброго, жорстокого, невідкупного і байдужого до багатства. У 383, після вбивства Граціана, він зберіг вірність його брату Валентініану II. Після розгрому Магна Максима (388), в якому він брав участь як полководець Феодосія, Арбогаст силою захопив посаду командувача усіма військами Заходу (*magister militum*). Після смерті Баутона (до 388) фактично узурпував владу при Валентініані II. Підтримав Євгенія, за часів якого у союзі з сенатською аристократією сприяв язичницькій реставрації в Західній імперії. Загинув 8.09.394.
- ⁹ *Філосторгій. Сокращение “Церковной истории”.* – М.: Росспэн, 2007. – С. 244.
- ¹⁰ На полюванні.
- ¹¹ Валентініан II народився в 371. 20 років йому виповнилося в 391, а загинув він у 392.
- ¹² Арбогаст за походженням був франком.
- ¹³ *Євгенія* – тоді державного секретаря при дворі Валентініана II, чоловіка розумного й діяльного, гарного оратора.
- ¹⁴ Філосторгій наголошує, що Євгеній був язичником (II, 2). Тобто, можливою була ситуація, коли Євгеній тільки формально залишався християнином.
- ¹⁵ *Сократ Схоластик. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа :* http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Sholastik/12.php
- ¹⁶ Повідомленням Сократа Схоластика вичерпуються відомості про початкову біографію Євгенія. Надалі лінії Сократа у своїй “Церковній історії” (відображає події 324–423) дотримується Созомен (400–450).
- ¹⁷ Кастровані (оскоплені) чоловіки, які служили в палаці.
- ¹⁸ У дійсності ж ініціатором змови був франк Арбогаст. Спроба Валентініана II дати йому відставку й призвела до державного перевороту 15 травня 392. Знаючи, що він як язичник і варвар не може претендувати на престол, Арбогаст вирішив зробити імператором державного секретаря Євгенія. Важко сказати, чи дійсно Валентініан II Молодший був убитий, чи він покінчив життя самогубством, перебуваючи у безвихідному становищі. Цікаво, що у своїй

надгробній промові Амвросій Медиоланський нічого не говорить про вбивство Валентиніана, хоча, вимовляючи її перед членами імператорського дому, він, звичайно, мав би відвести від покійного будь-яку підозру в самогубстві, бо воно позбавляло його душу небесного блаженства.

¹⁹ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 238–239.*

²⁰ Франк, римський воєначальник, найближчим помічником якого став Євгеній.

²¹ Племіннику Ріхомера, полководцю. В 391 Арбогаст був фактично правителем у Західній Римській імперії при молодому імператорові Валентиніанові II, а Євгеній обіймав посаду державного секретаря (*magister scrinorum*). Валентиніан, досягнувши 20-річного віку, побажав стати повновладним правителем, через що розгорівся конфлікт між ним і його полководцем Арбогастом. 15 травня 392 в галльському місті Вієнні імператора Валентиніана виявили мертвим. За однією версією, він покінчив життя самогубством, за більш поширеною, його вбили за наказом Арбогаста.

²² З Італії на Схід, де правив Феодосій I (379–395). Феодосій у 389 заборонив у Равенні язичницькі жертвоприношення, в 391 сприяв знищенню храму Серапіса в Александрії, в 392 едиктом в Константинополі заборонив жертвоприношення.

²³ Вмів ладити з варварами.

²⁴ Насправді Валентиніан загинув 15.05.392, а Євгеній проголошений імператором 22.08.392 Трон Західної Римської імперії був вакантним протягом 3 місяців. За заведеним порядком, імператор Східної Римської імперії Феодосій I ставав законним спадкоємцем Валентиніана, маючи повноваження призначити нового імператора-співправителя на Заході. Джерела не повідомляють про причини затримки рішення Феодосія; найімовірніше, він просто не міг контролювати дії Арбогаста, який користувався великим авторитетом в армії. Водночас варварське походження Арбогаста перешкоджало йому самому стати монархом. Тому він прагнув призначити замість себе офіційного правителя. 22 серпня 392 імператором без схвалення Феодосія був проголошений секретар Євгеній, особистий друг Арбогаста.

²⁵ *Prosperi Tironis epitoma chronicon / ed. primum a. CCCCXXXIII, continuata ad. a. CCCCLV // Monumenta Germaniae Historica. – AA. – Bd. 9. – Berlin, 1892. – P. 364–366.*

²⁶ В 391.

²⁷ Насправді це трапилося в 392.

²⁸ В 392.

²⁹ Секретар Євгеній, особистий друг Арбогаста, був проголошений імператором 22 серпня 392 без схвалення Феодосія.

³⁰ *Orosius. Seven Books of History against the Pagans. – Liverpool: Liverpool University Press, 2010. – P. 390.*

³¹ Арбогаст, як варвар і язичник, не мав шансів на отримання престолу, тому він вирішив зробити імператором християнина Євгенія, імператорського секретаря, якого проголосив августом 22 серпня 392 (*Socr. Schol. Hist. Eccl. 5, 25*).

³² Оросій був сучасником цих подій.

³³ *Эрмий Созомен Саламинский. Церковная история. – СПб. : Тип. Фишера, 1851. – С. 525–527.*

³⁴ Як уже зазначалося, Євгеній міг лише формально бути християнином.

³⁵ Євгеній призначив на пости префектів Італії й Рима язичників – батька і сина Флавіанів, які захоплювалися ворожінням по жертвних тваринах і спостереженням зірок, тобто заняттями, що каралися в Східній Римській імперії

стратою як чаклунство. Вірій Нікомах Флавіан (334–394) належав до впливового сенатського роду Нікомаха. Друг Квінта Аврелія Сіммаха, квестор священної палати (389), преторіанський префект Італії (390–392), при Євгенії – знову преторіанський префект (393–394) і консул (394, який визнавався тільки на території, контрольованій Євгенієм). Під час правління Євгенія він очолив язичницьку партію і проводив курс на реставрацію язичництва, в чому Євгеній дав йому повну свободу дій. Той відновив культу римських та інших богів. Так, він здійснював святкування на честь Ізиди, Magnae Matris і публічно приносив жертви. Сам Євгеній, хоча, мабуть, був християнином, не тільки не перешкодив цим діям, але й повернув язичникам усе майно храмів, яке в них забрали попередні імператори. Був відновлений вівтар Перемоги в Римі. Після загибелі Євгенія в битві на річці Фрігіді (6.09.394) Нікомах Флавіан покінчив собою.

³⁶ *Paulinus of Milan. The life of Saint Ambrose // Ramsey O.P. Boniface. Ambrose. – New York : Routledge, 1997. – P. 208.*

³⁷ *Амвросія* – єпископа в Медіоланумі (374–397), тодішній столиці західної частини Римської імперії (нині Мілан). Народився в 340 в Треверах у сім'ї префекта преторія Галлії. Після смерті батька сім'я перебралася в Рим. Отримавши освіту й деякий час попрацювавши адвокатом, Амвросій бл. 372 отримав посаду радника префекта Італії Проба, який був християнином і, цінуючи таланти молодого й здібного Амвросія, протегував йому. В 373 Амвросій був призначений на посаду префекта північної Італії з резиденцією в Медіоланумі, який був тоді другим містом Італії після Рима. Медіоланум під час намісництва Амвросія потрясли чвари між аріанами і ортодоксальними християнами. В 374 ці суперечки завадили обранню нового єпископа, оскільки кожна сторона хотіла бачити на цьому місці свого ставленика. Як компроміс, було запропоновано кандидатуру Амвросія, що користувався повагою в місті. Щоправда, Амвросій, який навіть не був хрещений (практика пізнього хрещення була поширена в той час навіть у християнських сім'ях), намагався відмовитися, але після підтримки його кандидатури імператором Валентініаном I все таки погодився. 30 листопада 374 Амвросій був хрещений, потім висвячений на священника і 7 грудня поставлений єпископом, пройшовши, таким чином за 7 днів усі шаблі церковної ієрархії.

³⁸ Насправді в Біблії звучить так: *“Ісус воззвав до Господа в той день, в який віддав Господь [Бог] Аморрея в руки Ізраїля, коли побив їх у Гаваоні, і вони побиті були перед лицем синів Ізраїлевих, і сказав перед ізраїльтянами: “Стий, сонце, над Гаваоном, і місяць, над долиною Айалонською!” І зупинилося сонце, і місяць стояв, доки народ мстився ворогам своїм”* (Нав. 10, 12–13).

³⁹ Після успішних каральних походів Арбогаста за Ренус, здійснених при Євгенії, з германцями деякий час зберігався мир.

⁴⁰ *Григорій Турський. История франков. – М. : Наука, 1987. – С. 39.*

⁴¹ Повідомлення про військовий похід Євгенія в Галлію залишив згадуваний історик Александр Сульпіцій.

⁴² Були корольками – в оригіналі: subregulus – “корольок”.

⁴³ *Колонії Агріппіна* – тепер Кельну в Німеччині.

⁴⁴ *Ренус* – нині р. Рейн.

⁴⁵ Область *бруктерів* – область германського племені бруктерів, яке мешкало в північно-західній Німеччині, між ріками Ренус, Амізін (нині Емс) і Луппіа (нині Ліппе).

⁴⁶ Область, населену хамавами – область германського племені хамавів, яке мешкало в пониззі Ренуса й Амізіна (нині Емс), на північ від області бруктерів.

⁴⁷ Із племені амсіваріїв – області германського племені амсіваріїв, яке мешкало на території нинішньої Саксонії по обох берегах ріки Амізін (нині Емс).

⁴⁸ Хаттів – області германського племені хаттів, яке мешкало в районі нинішнього Гессена в Середній Німеччині.

⁴⁹ Вирушивши в похід – у 393.

⁵⁰ *Ambrose of Milan. Letters, 1–91. – Wasyington : Catholik University of Amerika Press, 1954. – P. 341–345.*

⁵¹ Ніби післямовою до суперечки про віктар Перемоги між Сіммахом і Амвросієм (384) став ще один лист Амвросія, написаний 9 років потому на адресу Євгенія, який, відчуваючи складність свого становища, вирішив зробити останню ставку на язичництво. Опинившись у Римі в 393, Євгеній прийняв делегацію язичників з проханням відновити колишній статус стародавньої релігії і поступився їм, хоча це було зроблено з метою знайти опору в середовищі язичників, але в той же час не відштовхнути християн: Євгеній не видав спеціального декрету про відновлення язичництва, а лише щедро винагородив прохачів, чим фактично в замаскованій формі виділив субсидії на язичницький культ і частково повернув храмам втрачене. Кошти були спрямовані й християнським єпископам, щоб показати повну віротерпимість.

Проте навіть такі поступки Євгенія язичництву викликали глибоке обурення з боку Амвросія, який від початку з незадоволенням поставився до імператора через його проязичницькі настрої, хоча той і намагався залучити єпископа на свій бік. Політичний хід Євгенія з дарами християнам успіху не мав: проникливий єпископ розгледів за цим хитрість, рішуче відкинув дари і зробив усе, щоб позбавити Євгенія якої б то не було підтримки з боку церкви. Коли Євгеній наприкінці літа 393 мав намір приїхати в Медіоланум, Амвросій, уникаючи зустрічі з ним, демонстративно покинув свою єпархію і написав імператору листа з добровільного заслання, що було фактичним відлученням його від церкви (*Ambros. Ep. 57*), про що свідчить біограф Амвросія Павлін: “*ab ecclesia respuebantur nec orandi illi cum Ecclesia societas tribu- batur*” (*Paulin. Vit. Ambros. 31*); це значною мірою зумовило поразку Євгенія. Лист був написаний у кінці літа – на початку осені 393, мабуть, в Бононії (тепер Болонья), куди Амвросій вирушив у заслання після прибуття Євгенія в Медіолан. Як впливає з цього звернення, Амвросій визнавав Євгенія як імператора. Це давало єпископу формальну підставу поставити його в залежність від церкви і покарати не стільки як узурпатора, скільки як відступника, що було набагато більш тяжким злочином в очах християн.

⁵² В Італії з дозволу Євгенія відроджувалися язичницькі храми. Єпископ Медіоланума Амвросій на знак протесту на якийсь час залишив столицю (Медіоланум) і навіть відмовився відповідати на листи імператора, доки настільки не стривожився посиленням язичницької партії, що надіслав Євгенію даного листа з докорами.

⁵³ Сіммах – див. розділ: “3.8. Сіммах” у цій книзі.

⁵⁴ Див.: *Ambros. Ep. 17, 18*. Цікаво, на які саме моменти з цих листів акцентує увагу сам Амвросій через 9 років після свого виступу проти Сіммаха.

⁵⁵ Амвросій має на увазі можливе тоді рішення Валентиніана II щодо язичницьких культів.

⁵⁶ *Катехуменом* – тобто “оглашеним”, кандидатом у члени церкви в християнстві. Оскільки процес вивчення християнських істин та підготовки оглашеного

до прийняття таїнства хрещення робив його кандидатом у члени церкви, він уже в цьому стані входив у сферу дії церковної дисципліни. Оглашені разом з вірними брали участь у першій частині літургії, хоч їхня участь у літургічному житті церкви завжди обмежувалася. Так, у правилі 8 Феофіла Александрійського зауважується, що оглашений не повинен їсти й пити від приношень для безкровної жертви. Правило 20 Василя Великого наголошує, що все, вчинене оглашеними до їхнього вступу до катехуменату, церквою не карається. Але оглашені, які впали в гріх після входу в катехуменат, несуть покарання за свої гріхи згідно з церковними канонами (Неокесарійський собор, правило 5; I Вселенський собор, правило 14).

⁵⁷ *Comit* – comes, у дослівному перекладі “супутник”. В епоху пізньої Римської імперії так називали вищих державних сановників. Пізніше це слово набуло значення “граф” (тоді як дукс набув значення “герцог”).

⁵⁸ Тобто *magister militum* – так називалась військова посада, яка уособлювала вищу воєнну владу в пізній Римській імперії. В дослівному перекладі – “начальник піхоти”.

⁵⁹ Амвросій нічого не говорить про релігійні пристрасті Флавія Баутона, консула 386, хоча той факт, що він ставить його поряд із Руморідом, явним язичником, змушує думати, що Баутон недоброзичливо ставився до християнства. На користь його прихильності до язичництва побічно засвідчує Зосім.

⁶⁰ Флавій Руморід (консул 403) був германцем за походженням.

⁶¹ Звернення датуються 388, коли Феодосій прибув у Медіоланум після перемоги над Максимом.

⁶² Очевидно, це звернення відбулося на початку 392, після того, як Феодосій відбув на схід, а Валентиніан перебував під опікою Арбогаста, фактично на становищі заручника.

⁶³ З цього уривка випливає, що до Євгенія були направлені три делегації сенату і що він нагородив самих прохачів, виділивши таким непрямим чином кошти на відновлення язичницьких культів.

⁶⁴ Маючи намір максимально розширити соціальну базу своєї влади, Євгеній одночасно з виділенням коштів язичникам зробив подарунки християнським церквам. Проте проникливий Амвросій відразу розгадав цей політичний хід.

⁶⁵ *Tipi* – порту у Фінікії (нині Сур у Лівані).

⁶⁶ Антіох IV Епіфан (215–164 до н.е.; з 175 – цар Сирії), будучи шанувальником грецького способу життя, насильно “еллінізував” євреїв, які жили в його країні. Він спустошив Єрусалимський храм, встановив вівтарі Зевса в містах і селах (у 167 перетворив на святилище Зевса Олімпійського сам єрусалимський храм), змушував євреїв відмовлятися від їхньої релігії і приймати грецьку релігію і культуру. Така політика стала приводом до початку боротьби євреїв за незалежність під проводом Маккавеїв (167–160). Маккавейська династія Хасмонеїв правила Іудеєю (спочатку під контролем Сирії, а зі 134 – незалежно) майже 120 років (152–37 до н.е.).

⁶⁷ *Ясон* – єрусалимський первосвященик (174–171).

⁶⁸ *Дідрахма* – грецька срібна монета, подвійна драхма, вагою 8–14 г (= 12 оболом = 1/30 міни = 43 рос. коп. в 1910).

⁶⁹ *Геркулесові* – латинська калька імені грецького героя Геракла, згодом обожненого. Із зображеннями Геркулеса йшли в бій воїни Євгенія й Арбогаста.

⁷⁰ Див.: 2 Мак. 4, 18–20.

⁷¹ Так зростала влада церкви.

⁷² В канонічному перекладі цитата звучить так: “То ж віддайте належне усім: кому податок – податок, кому мито – мито, кому страх – страх, кому честь – честь” (Рим. 13, 7).

⁷³ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 240–243.*

⁷⁴ Смерть Валентиніана II.

⁷⁵ *Галла* – донька імператора Валентиніана I і його другої жінки Юстини, друга (після Флацілли) жінка імператора Феодосія I (з 387), яка відзначалася особливою вродою. Очевидно, Галла не користувалася особливою любов'ю в сім'ї імператора: в 390, під час відсутності Феодосія I, її пасинок Аркадій вигнав Галлу з палацу. Відомо, що мати Галли була аріанкою. Можливо й сама вона дотримувалася цих поглядів (тому її ігнорував Амвросій). У Галли й Феодосія було не менше трьох дітей: Галла Пладидія, Граціан (помер у дитинстві) та Іоанн (помер у дитинстві). Сама вона померла від пологів навесні 394 під час підготовки походу Феодосія проти Євгенія, що зайняв місце її брата Валентиніана II (припускають, що саме тоді народився рано померлий Іоанн). Феодосій оплакував її лише один день, оскільки йому пора було вирушати в похід.

⁷⁶ Саме тоді посольство Євгенія прибуло до Феодосія з метою отримати визнання; той не дав певної відповіді але щедро обдарував послів, після чого відправив їх назад, а сам розпочав підготовку до війни.

⁷⁷ *Тімасію* – на нього Феодосій поклав командування всією армією.

⁷⁸ *Стіліхону* – він був призначений заступником Тімасія. Флавій Стіліхон (бл. 365–408) – один із найвизначніших воєначальників пізньої Імперії. Стіліхон по батькові був вандалом; про це повідомляє Орозій (*Or.* 7, 38.1), його сучасник. Ієронім, також сучасник Стіліхона (*Hieron. Ep.* 123, 16.2), визначає його як напівварвара (*semibarbarus*), з чого можна зробити висновок, що його мати була римлянка. Стіліхон представляв собою типову постать варвара-полководця на службі Імперії. Він почав військову кар'єру при імператорові Феодосії I, який оженив його на своїй племінниці Серені. Швидко просунувшись по всіх щаблях військових чинів – трибун, коміт стабулі (дослівно – стаєнь), коміт доместиків (імператорської гвардії) – Стіліхон ще замолоду (не пізніше 393) став магістром обох армій (*magister utriusque militiae*). Як довірена особа Феодосія і як досвідчений полководець, він був призначений опікуном (і, власне, регентом) при неповнолітньому

Стіліхон із жінкою й сином. Діптіх.
Різьба по слонової кістці. Монца.
Музей собору (395–400)

Гонорії, імператорові Західної імперії після смерті Феодосія (у 395). Широкий розмах прагнень Стіліхона штовхав його на втручання у справи Східної імперії, на престолі якої сидів інший син Феодосія, Аркадій, що правив під керівництвом свого опікуна і наставника, префекта Руфіна. Домігшись насильницького усунення Руфіна, Стіліхон не зміг, проте, вплинути на політику Константинополя, оскільки Руфіна змінив не менш, ніж він, могутній при слабовольному імператорові євнух Євтропій. До того ж ситуація на Заході була весь час до такої міри напруженою, що Стіліхон змушений був усі сили віддавати лише Заходу. Основними противниками, з якими успішно борювався Стіліхон, захищаючи Західну імперію, були Аларіх і Радагайс.

З Аларіхом Стіліхон воював ще у Фессалії (в 397), будучи покликаний Євтропієм на захист Греції, куди вторглися везеготи та інші варвари, що дійшли до Аркадії. Стіліхону не вдалося замкнути їх у південних областях: Аларіх прорвався в Епір і уникнув зустрічі з ворогом. Але незабаром, коли Стіліхон був зайнятий у Реції відбиттям натиску вандалів, Аларіх вторгся до Італії, з'явившись у кінці 401 з боку Юлійських Альп. Після облоги Аквілеї – першого великого міста в Італії на шляху зі сходу – він вирушив до Медіоланума, де тоді перебував Гонорій. Стіліхон зміг відтіснити везеготів від столиці (саме в цей час Гонорій переніс столицю з Медіоланума в Равенну) і змусив їх відійти з Ломбардської низовини до передгір'їв Коттійських Альп.

Стіліхон був консулом у 400, 405. Під час першого вторгнення в Італію Аларіх звернувся до імператора зі звичайним проханням варварів: оселити їх на території Імперії (в Італії) з обіцянкою жити в мирі та злагоді з римлянами, ніби зливаючись в один народ (*sic eos cum Romanorum populo vivere, ut una gens utraque credere possit*). Можливо, що переговори відбувалися не в Равенні, а в Медіоланумі, куди, судячи з ряду джерел, і підійшов Аларіх і звідки його відігнав Стіліхон. Наближення ж Аларіха до Медіоланума відноситься до 402.

Проте сучасники Стіліхона і Аларіха (поети Клавдій Клавдіан і Пруденцій) говорять, що Аларіх, попрямувавши на захід від Медіоланума, мав намір повернути на південь і йти до Рима (*Prudent., 2, 702.720*). У цей час, після зіткнення Стіліхона з везеготами під Медіоланумом, і сталася зазначувана всіма джерелами битва біля Полленції. Орозій повідомляє (*Or. 7, 37.2*), що на Аларіха якраз у день Великодня (6 квітня 402) напав Савл, один із командирів війська Стіліхона (Савл був язичник і тому не дотримувався християнських свят). Битва не мала певного результату і була перервана настанням ночі, проте табір Аларіха, – так пише Клавдіан (*Bell. Get. 84, 625*), що вихваляє Стіліхона, – дістався римлянам. Навпаки, Йордан, який схильний приписувати більшість перемог готам, каже, що Стіліхон почав бій з мирно налаштованими загонами Аларіха і так розлютив варварів своєю підступністю, що вони змусили його тікати, а самі кинулися спустошувати Лігурію, Емілію, Тусцію, краса яких кидається в очі й сьогодні, і дійшли до Рима (*Get. §§ 155 і 156*). Так, Йордан звів у один похід два окремих і різночасових походи Аларіха на Італію (400–402 і 409–410) і применшив роль Стіліхона в боротьбі з ним. Йордан не зупиняється ні на явній перемозі Стіліхона над Аларіхом поблизу Верони, після чого везеготи намагалися прорватися через Бреннер за Альпи, але зазнали невдачі і пішли з Італії на схід; ні на тому, що Стіліхон врятував Італію (зокрема, Флоренцію) від спустошення полчищами Радагайса в 406 (*Rom. § 321*).

Про кінець Стіліхона Йордан коротко повідомив у “*Romana*” (§ 322), поставивши падіння і загибель Стіліхона у зв'язок із тим, що він нібито закликав

до Галлії вандалів, аланів і свевів (*Get. § 115*), а крім того плевав надію відправитися в Константинополь і там коронувати свого сина Євхерія цезарем (імператор Аркадій помер у травні 408). Останнім наміром Стіліхон, звичайно, міг накликати на себе підозру Гонорія і його приближених. Але навряд чи правдоподібно, що він закликав варварів (хоча б і вандалів, тобто одноплемінників) у Галлію; Стіліхон не пішов перетинати їм шлях (після того, як вони перейшли Ренус), готуючи війська до переправи на далматинське узбережжя для завоювання Ілліріка, де його чекав дружній тоді Імперії Аларіх, вшанований званням магістра армії (Іллірік був спірною префектурою; Західна імперія прагнула приєднати Іллірік до своїх володінь усупереч його фактичній приналежності до Східної імперії). Проте всі звинувачення Стіліхона в зрадницьких діях – “обгрунтовані” вони чи ні – пояснюються одним безсумнівним фактом, а саме дедалі сильнішим невдоволенням італійців у зв’язку з висуненням варварів на чільні військові пости. Негативна реакція, викликана надзвичайною могутністю Стіліхона, прискорила його падіння. Стіліхон прагнув тримати в руках політику обох Імперій, будучи при цьому прихильником варварського впливу і його провідником. Гонорій, оточений ворогами Стіліхона, налаштувавши проти всесильного воєначальника значну частину армії, наказав схопити свого знаменитого полководця і стратити разом із його сином, що й було зроблено в Равенні в серпні 408. Олімпіодор (§ 2) повідомив, що Стіліхона згубив Олімпій, який висунувся при дворі Гонорія (див.: *Olympiod. §§ 2, 3, 5, 6, 8, 9*).

⁷⁹ *Серені* – племінниці Феодосія. Шлюбом з нею гарантувалася вірність Стіліхона.

⁸⁰ *Гайни* – коміта Гайни (бл. 350–400), гота за походженням. Висунувся при Феодосії в 380. Очоловав варварські контингенти у складі армії Феодосія. З 395 – магістр армії Східної імперії. З’єднавшись у 399 з повсталими проти імператора остроготами, що перебували у Фрігії, Гайна примусив імператора Аркадія впустити його, Гайну, разом із готськими загонами до Константинополя. Населення столиці, кероване вагажками антигерманської групи, повстало проти готів і перебило кілька їх тисяч. Це трапилося в 400. Потім Гайна спустошив Фракію і мав намір перебраться через Геллеспонт, але був зупинений відданим Аркадію готом Фравіттою. Тоді Гайна пішов на Істр; там він був схоплений гуннами, вождь яких Ульдін наказав відрубати йому голову, і наприкінці 400 послав її – в засоленом вигляді – як подарунок Аркадію. Пор.: повідомлення про Гайну в Сінезія (особливо у трактаті “Про провидіння”, а також у промові “Про царство”), у Марцелліна Коміта (*Marcell. Comit. A. 400*), у Сократа (*Socr. Hist. Eccl. 6, 6*), у Зосіма (*Zos. 5, 22*). Спогад про біду, яка колись трапилася в Константинополі у зв’язку з перебуванням там готів Гайни, змушувала римлян ставитися з настоженістю до готів і в наступні часи.

⁸¹ *Савла* – алана.

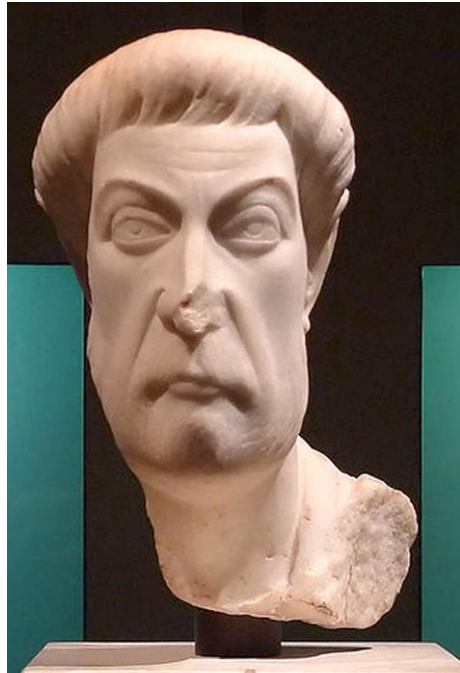
⁸² *Вірменин за походженням* – Бакурій був вихідцем із Іберії (тепер Грузія).

⁸³ *Аркадія* – Флавія Аркадія (377–1.05.408), який став імператором на Сході (співправитель батька з 383, одноособово правив з 395 до 408).

⁸⁴ *Руфіна* – посадовця при дворі Феодосія I. Флавій Руфін (335–395) був викликаний з Аквітанії, своєї батьківщини, Феодосієм Великим близько 384. Він користувався величезним впливом на Сході, в 392 був консулом, потім префектом Сходу. Коли Феодосій у 394 вирушив на Захід для боротьби з Євгенієм, він залишив Руфіна на Сході як головного радника свого сина, імператора Аркадія. Після кончини Феодосія (395), зробившись опікуном Аркадія, якому тоді було 17 років, Руфін почав мріяти про престол. Він бажав

видати за юного імператора свою дочку Марію і стати його співправителем. Проте суперник Руфіна, могутній препозит священної опочивальні євнух Євтропій (пом. 399 в званні консула), на початку 395, скориставшись від'їздом префекта в Антіохію, влаштував шлюб Аркадія з Євдокією, дочкою франка Баутона, одного з полководців Феодосія (весілля відбулося 27 квітня 395). Намагаючись зберегти вплив, Руфін пішов на зраду – на початку 395 він мав таємну зустріч із Аларіхом за межами Константинополя. За намовою Стіліхона Руфін був убитий Гайною поза стінами Константинополя 27 листопада 395 у присутності Аркадія.

Консул Флавій Євтропій

⁸⁵ *Эрмий Созомен Саламинский. Церковная история. – СПб. : Тип. Фишера, 1851. – С. 527.*

⁸⁶ Віщуваннями.

⁸⁷ Флавіан.

⁸⁸ *Юлієвими Альпами* – Паннонськими або Юлієвими Альпами, які починалися біля витоків Савуса (тепер Сава), переходили на півдні в прибережні гірські хребти Словенії і служили вододілом між басейном Адріатики і басейном Істру. Ці порослі густими лісами важкодоступні гори перерізали важливу воєнну дорогу, яка з'єднувала Аквілею і Петовіо, де раніше знаходились постійні квартири XIII легіону.

⁸⁹ *Paulinus of Milan. The life of Saint Ambrose // Ramsey O.P. Boniface. Ambrose. – New York : Routledge, 1997. – P. 208.*

⁹⁰ *Тусції* – провінції в Північній Італії (Тусція і Умбрія з центром у Флоренції). Медіоланум знаходився в провінції Лігурія, розташованій північніше.

⁹¹ В Біблії звучить так: “*Бо не залишить [Господь] жезла нечестивих над долею праведних, щоб праведні не простягали рук своїх до беззаконня*” (Пс. 125, 3).

⁹² Зупиняться там із кіннотою, тобто перетворять базиліку на стайню.

⁹³ В Біблії звучить так: “*І розкрив він уста свої для хули на Бога, щоб хулити ім'я Його й оселю Його, і тих, що живуть на небі*” (Одкр. 13, 6).

⁹⁴ В Біблії звучить так: “*Невже навіки відкинув мене Господь і не виявить більше до мене милості своєї?*” (Пс. 78, 8).

⁹⁵ *Йордан. О происхождении и деяниях гетов. Getica / вступ. ст., пер. и коммент. Е.И. Скаржинской. – М.: Изд-во вост. л-ры, 1960. – С. 89.*

⁹⁶ *Атанаріх* – король везеготів (365–381). Атанаріха вигнали три ватажки різних частин (доїфра) готів, а саме: Фрітігерн, Аллотей (Алафей) і Сафрак, що прямували в похід на захоплення Македонії й Епіру. Атанаріх із “загоном варварів” (200–300 чол.) та найближчими соратниками (συν τῷ οἰκεῖῳ πλήθει) втік до Феодосія в Константинополь, виявив покірність імператору, але через два тижні помер (січень 381). Варвари, які прибули з ним, були приголомше-

ні “перенадлишком” (υπερβολή) розкоші в Імперії, і почали нести охорону берегів Істру, тобто кордону. Можливо, вони належали до війська вождя готів Фрітігерна (бл. 370 – бл. 382).

⁹⁷ *Sunctus exercitus* – готів, які з 382 пішли на службу Імперії, можливо, це було військо не Атанаріха (він серйозного війська вже не мав), а Фрітігерна.

⁹⁸ Тут мова йде про договір від 3 жовтня 382 між Феодосієм і Фрітігерном, за яким везеготи були розташовані як федерати в Нижній Мезії і в Фракії.

⁹⁹ Граціан, старший син Валентиніана I, був убитий узурпатором Максимом у 383. У відповідь на це імператор Феодосій повів до Італії величезну армію з готів-федератів і найманців – аланів і гуннів – з полководцями Ріхомером і Арбогастом. Максим був розбитий і йому відрубали голову під Аквілеєю в серпні 388. Євгеній, якого Іордан помилково вважає вбивцею Граціана, з’явився пізніше, в 392–394.

¹⁰⁰ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri. – Bonnae : impensis ed Weberi, 1837. – P. 243.*

¹⁰¹ Гонорія – Флавія Гонорія Августа (9.09.384–15.08.423), який був імператором на Заході (співправитель батька з 393, одноособово правив з 395 до 423).

¹⁰² Опис бурі, відомий і за даними інших істориків.

¹⁰³ Становище Феодосія було критичним. Його армія виявилася в пастці, відступу могли перешкодити загоми Арбогаста, які зайняли гірські висоти Юлійських Альп в його тилу. І лише настання темряви врятувало Феодосія від повного розгрому.

¹⁰⁴ Євгеній почав достроково святкувати перемогу.

¹⁰⁵ Історик V ст. Зосім найбільш детально розповів про хід битви при Фрігиді, тоді як ранньохристиянські історики в рамках агіографічної традиції в основному розвивали тему чуда, яке створив Бог, щоб перемога дісталася імператору Феодосію.

¹⁰⁶ *Сократ Схоластик. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Sholastik/12.php*

¹⁰⁷ *Максима* – західного імператора-узурпатора Магна Клемента Максима (383–388), який боровся з еретиками (аріанами й прісцилліанами) і проти якого Феодосій здійснив інтервенцію в 388, в результаті якої Максим був розгромлений і страчений в Аквілеї.

¹⁰⁸ 6 вересня 393.

¹⁰⁹ 10 січня 394. Насправді Феодосій виступив проти Євгенія лише на початку літа 394.

¹¹⁰ Феодосій ішов не в Галлію, а в Італію.

¹¹¹ Ця генеральна битва відбулася в передгір’ях східних Альп у сучасній Словенії, на кордоні з Італією, на річці Фрігид (Віпава в сучасній Словенії, притока Сочі, яка впадає в Адріатичне море в межах Італії). У битві на Фрігиді у війську Феодосія брав участь і гот Аларіх (*Socr. Schol. Hist. Eccl. 7, 10*), який через рік після битви був обраний вождем готів у Фракії і Мезії. Вагомим фактором, який обумовив не-

Магн Максим. Монета (ауреус)

минучість війни Феодосія проти Євгенія, стала релігійна політика, що проводилася Євгенієм, який, на відміну від ревного християнина Феодосія, сприяв відродженню язичництва в Італії. Християнська церква сприяла перемозі Феодосія.

¹¹² *Аквілея* – місто в Італії, центр провінції Венеція й Істрія. У 452, під час вторгнення в Італію, його зруйнували орди Аттіли. Мешканці провінції почали переселятися на сусідні острови, що поклало початок знаменитому місту Венеції.

¹¹³ Передовий загін Феодосія з 10 тис. готів-федератів повністю знищений Арбогастом.

¹¹⁴ *Orosius. Seven Books of History against the Pagans. – Liverpool: Liverpool University Press, 2010. – P. 390–391.*

¹¹⁵ *Максим* – згадуваний узурпатор 383–388.

¹¹⁶ Ці загопи могли перешкодити відступу Феодосія, якби його спіткала невдача в битві.

¹¹⁷ *Сократ Схоластик. Церковная история [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/History_Church/Sholastik/12.php*

¹¹⁸ Йде опис бурі. Сократ Схоластик подає ще одну християнську версію битви, яка тривала два дні (5–6 вересня 394). У перший день становище Феодосія було критичним, і лише настання темряви врятувало його від повного розгрому. Вночі ж один із загонів Арбогаста перейшов на бік імператора. Наступного дня, отримавши підкріплення і скориставшись пиловою бурєю, яка була в обличчя його суперникам, Феодосій переміг.

¹¹⁹ В часи правління Євгенія була здійснена остання спроба язичницького реваншу. Незважаючи на те, що сам імператор був християнином, його всіяко підтримували язичницькі кола, а Амвросій Медіоланський оголосив його відступником. Солдати Євгенія йшли в бій під зображеннями Зевса (рим. Юпітера) і Геркулеса. Християнські історики надмірно звинувачували Євгенія в спробі язичницької реставрації в Імперії – насправді його заходи обмежувалися дозволом вільно виконувати традиційні обряди для підданих Імперії, серед яких ще багато хто поклонявся старим богам. Фактично коротке правління Євгенія характеризувалося його прагненням відновити мирне співіснування християнства і язичництва, оскільки останнє при колишніх імператорах

На каналах Венеції. Фото автора

Граціані і Валентініані II піддавалося гонінням, щоб, таким чином, встановити свободу віросповідання. Після розгрому Євгенія Феодосій помилював тих із них, хто сховався в церквах, за умови, що вони перейдуть в християнство. В 395 Феодосій Великий був останнім правителем єдиної Римської імперії.

¹²⁰ У 394.

¹²¹ Після битви імператор Феодосій на декілька місяців став останнім єдиним правителем обох частин Римської імперії. Перед своєю смертю в січні 395 він встиг призначити сина Гонорія імператором Західної Римської імперії, довіривши його під захист свого полководця Стіліхона. Стіліхон, який уперше значною мірою проявив себе в битві на Фрігіді, став головнокомандувачем військами Західної Римської імперії і успішно стримував атаки варварів на Імперію на початку V століття.

¹²² *Клавдій Клавдіан. Панегирик на третє консульство Гонорія Августа // Полное собрание латинских сочинений. – СПб.: Издательство СПбГУ, 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.krotov.info/acts/04/feodorit/404_klavdian7e.htm*

¹²³ Тобі – Гонорію, якому присвячений цей панегирик.

¹²⁴ Акви́лон – холодний північний вітер.

¹²⁵ В хід бою проти війська Євгенія “втрутилось” природне явище у вигляді пилової бурі, яке в 396 описав у панегирику поет Клавдій Клавдіан. Про це пишуть також Феодорит, Оросій, Созомен і Зосім.

¹²⁶ *Orosius. Seven Books of History against the Pagans. – Liverpool: Liverpool University Press, 2010. – P. 390–392.*

¹²⁷ Феодосій виступив проти Євгенія на початку літа 394. Вирішальний бій відбувся на початку вересня 394 в районі Юлієвих Альп, які авторові доводилося проїжджати, під Акви́леєю (*Socr. Hist. Eccl.* 5, 25); історію про чудесним чином піднятий вихор використовує і Августин (*Aug. Civ. Dei* 5, 26). Феодосій розходився з Євгенієм у питання релігійної політики, і це показує, що союз церкви і влади склався остаточно. Намір Феодосія не визнавати Євгенія проявився в січні 393, коли він проголосив свого молодшого сина Гонорія імператором-співправителем. Старший син Аркадій став співправителем батька і спадкоємцем Східної Римської імперії ще раніше.

¹²⁸ Зрада Арбіціона стала вирішальним фактором у поразці Євгенія і Арбогаста.

¹²⁹ Арбогасту вдалось втекти з поля бою; він покінчив собою 8 вересня 394.

¹³⁰ Половина федератів Феодосія.

¹³¹ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri. – Bonnae: Impensis ed Weberi, 1837. – P. 244.*

¹³² Ще в сутінках.

¹³³ За ним було вислано погоню.

¹³⁴ *Эрмий Созомен Саламинский. Церковная история. – СПб.: Тип. Фишера, 1851. – С. 529–531.*

¹³⁵ За Зосімом, Феодосій забрав Гонорія з собою.

¹³⁶ Війська Арбогаста.

¹³⁷ Зрадили Євгенія.

¹³⁸ *Филосторгий. Сокращение “Церковной истории”. – М.: Росспэн, 2007. – С. 244.*

¹³⁹ Про проголошення Євгенія імператором.

¹⁴⁰ Фрігідус означає “Холодноводна”.

¹⁴¹ *Феодорит Кирский. Церковная история. – М.: РОССПЭН; Колокол, 1993. – С. 202–204.*

- 142 Валентиніан II помер 15.05.392. Його конюший, франк Арбогаст, призначив його спадкоємцем Євгенія. Феодосій виступив проти вбивць (як він вважав) Валентиніана лише в липні 394.
- 143 Битва відбулася на півдорозі між Емоною і Аквілеєю. Феодосію допомагали 20 000 федератів, проте його військо понесло величезні втрати – в перший день на полі бою залишилася майже половина його федератів.
- 144 Хоча в публікаціях християнських авторів і стверджується, що воїни Феодосія несли знамена із зображенням християнського хреста, очевидець Клавдій Клавдіан зобразив солдатів Феодосія при вступі до Рима під значками з ширяючими орлами і знаменами з вишитими драконами і зміями (*Claudian. Paneg. de Tert.*). Прихильники ж Євгенія дійсно йшли з зображеннями Геркулеса й Юпітера.
- 145 *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 160–161.*
- 146 Феодосій.
- 147 Після 388 міста Тревери і Вієнна були резиденціями Валентиніана II.
- 148 За Зосімом і Орозієм, це Арбогаст у перший день битви знищив стільки варварів, які перебували на службі у Феодосія.
- 149 *Pauli Diaconi Historia Romanae // Monumenta Germaniae Historica.* – АА. – *Bd. II. – Berlin. 1879 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.thelatinlibrary.com/pauldeacon/histrom>*
- 150 Див.: *Oros. 7, 35.5.10–21.*
- 151 Див.: *Prosp. 396.*
- 152 *Клавдий Клавдиан. Панегирик на третье консульство Гонория Августа // Полное собрание латинских сочинений. – СПб. : Издательство СПбГУ, 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.krotov.info/acts/04/feodorit/404_klavdian7e.htm*
- 153 За словами Клавдіана, Арбогаст власноруч пронизав бік двома мечами. Платнауер пояснює це таким чином, що Арбогасту, як свого часу Нерону, змінила сміливість і він змушений був скористатися допомогою служителя.
- 154 *Prosperi Tironis epitoma chronicon / ed. primum a. CCCCLXXXIII, continuata ad. a. CCCCLV // MGH. – АА. – Bd. 9. – Berlin, 1892. – P. 367–369.*
- 155 В 394.
- 156 В 395.
- 157 Насправді це було в 394, а не в 395.
- 158 *Paulinus of Milan. The life of Saint Ambrose // Ramsey O.P. Boniface. Ambrose. – New York : Routledge, 1997. – P. 209.*
- 159 Амвросій успішно апелював до Феодосія за представників провінційної знаті, які співробітничали з переможеними. Перемога Феодосія в битві на р. Фрігіда остаточно визначила напрям релігійного розвитку Західної Європи. Спроби римської аристократії відновити язичницьку релігію в Італії провалилися. За Феодорітом, війська Євгенія та Арбогаста боролися під знаменами з зображеннями язичницького бога Геркулеса, і перемога над ними символізувала перемогу над язичництвом. І без того сильні позиції прихильників Нікейської формули віри (православ'я) в християнстві зміцніли на Заході. У 395 готи під командуванням Аларіха підняли повстання проти Імперії, однією з причин чого, як вважають історики, було можливе невдоволення готів після важких втрат на Фрігиді і те, що після перемоги на цій річці та смерті Феодосія (17.01.395) нова влада перестала виплачувати готам данину. Тобто, це могло стати основною причиною повстання готів, пов'язаних насамперед федератними відносинами з Імперією. Незабаром Аларіх зіткнувся в боях із колишнім соратником по Фрігиду Стіліхоном.

Доля воєначальників Феодосія, які перемогли на Фрігіді, склалася трагічно. Тімасій після смерті Феодосія був засланий; гот Гайна став головнокомандувачем візантійської армії, але був повалений і вбитий у 400; начальник аланської кінноти Савл загинув у битві при Полленції в 402; Стіліхон був страчений у 408.

ЗАВДАННЯ Й ЗАПИТАННЯ ДО III РОЗДІЛУ

1. Чи можна заходи імператора Юліана щодо християн вважати гоніннями на церкву? Чому?
2. Які, на вашу думку, головні причини негативного ставлення Юліана до християнства?
3. Язичницькі автори характеризують Юліана дуже позитивно, а християнські – занадто негативно. Де істина?
4. Чи можна сказати, що релігійна політика Юліана мала не тільки негативні, але й позитивні наслідки для християнства? Чому ви так вважаєте?
5. Що нового вніс Юліан в неоплатонічне вчення? Чи мали його ідеї вплив на християнство або воно на них?
6. Чи можна Юліана вважати виразником ідеї свободи віровчення? Чому?
7. Яку основну загрозу для церкви створив своїми рішеннями й діями Юліан?
8. Як діяльність Юліана вплинула на зміну підходів церкви до культурної спадщини?
9. Чи мав Юліан шанс перемогти християнство, якби він не загинув на перській війні?
10. Хто міг бути вбивцею Юліана? Які аргументи ви можете навести на підтвердження вашої думки?
11. Уявимо можливість умовного способу при тлумаченні історії: якби Юліан зміг обіймати престол стільки часу, як і Константин I, чи вважаєте ви, що історія людства розгорталася б абсолютно не так, як це трапилося?
12. В чому особливості політики Євгенія в питаннях релігії й церкви?

Розділ 4

У – І пол. VI століття
("тріумф")

4.1. Євнапій

Євнапій Молодший із Сард (345/347–414/420) – грецький ритор і історик. Народився в Сардах. На Меліті, двоюрідній сестрі Євнапія, був жонатий його вчитель неоплатонік Хрісанфій. У 362–367 Євнапій навчався в Афінах у християнина Проересія. Посвячений в Елевсинські містериї. Язичник. Антихристиянськи налаштований. Послідовник неоплатоніка Ямвліха. Після повернення в Сарди займався медициною. Лікував Хрісанфія. Дружив із лікарем Орібасієм. Автор “Життєпису філософів і софістів” (Vit. soph., 23 біографії) та “Історичних записок” (“Продовження історії Дексіппа”, відомих у фрагментах і по відгуках Фотія, IX ст.) в 14 кн., де оповідається про події 270–403.

Текст

Eunap. Vit. Soph. 454–458¹ “(454). ... Про філософів ніхто належним чином не написав. Серед цих останніх були Аммоній із Єгипту², вчитель божественного Плутарха, сам Плутарх³, чарівність і ліра всієї філософії, Евфрат із Єгипту⁴, Діон із Віфінії, якого називали Хрісостомом⁵, і Аполлоній із Тіани⁶, який був не просто філософом, але чимось середнім між богами і людиною; він був прибічником піфагорійської філософії⁷ й, наслідуючи їй, виявив багато божественного і чудесного. Про це вичерпно написав Філострат із Лемноса⁸, який назвав свої книги “Життя Аполлонія”, хоча йому слід було б назвати їх “Перебування Бога серед людей”. Приблизно в ті ж часи жив і Карнеад⁹, чоловік відомий серед кініків, і якщо вже виникла необхідність сказати щось і про кінічну школу¹⁰, то відзначимо, що до числа кініків належали ще Музоній¹¹, Деметрій¹² і Меніпп¹³, а також багато інших, але ці були найвідомішими.

(455). ...Через загальні нещастя нас спостиг час ран і втрат. В часи **Клавдія**¹⁴ і **Нерона**¹⁵ був третій період достатку мужів¹⁶ (другий період був після Платона¹⁷, про що всім добре відомо).

...Філософ Плотін¹⁸ походив із Єгипту. ...Вівтарі Плотіна і тепер ще жевріють, а книги його значно більшою мірою, ніж твори самого Платона, у вжитку не тільки в освічених людей, але й величезна маса народу, коли трапляється їй чути що-небудь із його вчення, схиляється до них.

...Батьківщиною Порфирія¹⁹ був Тір... Він отримав гідну освіту і досяг у ній таких успіхів, що був слухачем у самого Лонгіна²⁰, і протягом недовгого часу став прикрасою свого вчителя. Лонгін на той час був свого роду живою бібліотекою і ходячим музеєм, він особливо

любив займатися критикою стародавніх, як це робили до нього багато інших...

(456). ...І хоча філософи закривають свої таємні знання неясністю, як поети – міфами²¹, Порфірій, завдяки лікам прояснення, і все випробовуючи перевіркою, вивів у своїх коментарях ці знання на світло.

(457). ...До числа його²² учнів входили, як він сам про те пише, багато знаменитих людей: Оріген²³, Амерій²⁴ і Аквілін²⁵. ...Порфірій був жонатий, і до нас дійшла його книга, яку він адресував своїй жінці Марцеллі, яку, як він говорить, він узяв за жінку, хоча вона була вже матір'ю п'ятох дітей²⁶, узяв не задля того, щоб мати від неї дітей, але щоб дати освіту тим дітям, які вже в неї були, бо батько дітей його жінки був його другом.

...Акме²⁷ Порфірія припадає на часи Галлієна²⁸, Клавдія²⁹, Таціта³⁰, Авреліана³¹ і Проба³², коли жив і Дексіпп³³, що склав історичну хроніку³⁴, чоловік, сповнений знань у всіх науках і сильний у логіці.

(458). ...Але оскільки Ямвліх³⁵ вправлявся у справедливості, то його настільки похвально вислуховували боги, що учнів у нього було безліч, і ті, хто мав бажання вчитися, стікалися до нього звідусіль. Хто був із них кращим, сказати важко. Бо були там Сопатр із Сирії³⁶, чоловік дуже здібний як у красномовстві, так і в письменництві, Едесій³⁷ і Євстафій із Каппадокії³⁸, з Еллади – Феодор³⁹ і Євфрасій⁴⁰, мужі вищої чесноти, і безліч інших, не надто віддалених від них за силою свого красномовства, так що навіть дивно, що він усім їм був корисний”.

Eunap. Vit. Soph. 461–465⁴¹. “(461). ...Не володів він⁴² тільки пророчим даром, який був у Ямвліха. Щоправда, про це нічого не написано, почасти, можливо, тому, що сам Едесій приховав це, бо часи були не ті (адже тоді правив Константин⁴³, який знищував найвідоміші з храмів⁴⁴ і зводив будівлі для **християн**), почасти ж, напевно, і тому, що учні Ямвліха були схильні зберігати повне мовчання про те, що стосувалося містеріального, і володіли властивою ієрофантам⁴⁵ стриманістю в словах. Бо й автор цих рядків⁴⁶, хоча і був з дитинства учнем Хрисанфія⁴⁷, проте лише на дванадцятий рік свого учнівства був удостоєний честі доторкнутися до його істинних доктрин: такою величною була філософія Ямвліха, яка широко розповсюдилася й збереглася з тих часів до наших днів.

(462). ...Сопатр⁴⁸, який був найбільш обдарований порівняно з усіма завдяки висоті своєї природи і величі душі, не побажав спілкуватися з іншими людьми, а поспішив до імператорського двору, щоб своїм словом управляти помислами і ділами Константина і направляти їх на правильний шлях. І тут він проявив таку мудрість і став таким впливовим, що сам імператор піддався його чарівності і публічно ввів його в Раду⁴⁹, подарувавши йому місце по праву руку від себе, що було чимось нечуваним і небаченим. Але всесильні

вельможі, спалахнувши ненавистю до тих придворних, які звернулися до вивчення філософії, вичікували, подібно Кекропам⁵⁰, приспавши не тільки Геракла⁵¹, але й Тіхе⁵², яка завжди немисливо як не спить; вони склали таємну змову, і не було такої деталі в їх зловми-сних планах, яку б вони пропустили.

...Бо Константинополь⁵³, колишній Візантій⁵⁴, у стародавні часи регулярно постачав афінянам зерно⁵⁵, і взагалі товари з нього вивозилися у величезній кількості. У наші ж часи ні безліч вантажних суден з Єгипту, ні зібрана з усієї Азії, Сирії, Фінікії та від інших народів величезна кількість продовольства, що постачається як данина, не в змозі наситити п'яний демос⁵⁶, який Константин, спустошивши інші міста, перевіз у Візантій; цих людей він розташував поближче до себе, щоб вони, з похмілля, аплодували йому в театрах. Константину подобалося, коли збуджений народ підносив йому хвалу і вигукував його ім'я, хоча б навіть по своїй дурості вони його насилу вимовляли. Проте пристань Візантія не зручна для причалювання кораблів, якщо тільки не дме сильний і постійний вітер з півдня. Але в той час сталося те, що часто трапляється у відповідності з природою пір року⁵⁷; і демос, змучений (463) голодом, зібрався в театрі. П'яні, ці люди зовсім не були налаштовані на похвали, і імператор втратив присутність духу. Давні ж наклепники збагнули, що час для виступу найбільш підходящий, і сказали йому: "Це Сопатр, якому ти виявив такі почесті, затримав вітри⁵⁸ своїм неперевершеним мистецтвом, яке ти хвалив, і за допомогою якого він також хоче зайняти імператорський трон". Коли Костянтин це почув, він всьому повірив і наказав відрубати Сопатру голову, а ті наклепники простежили, щоб усе було виконано так само швидко, як і сказано. За ці біди вина лежала на Аблабії, префектові преторія⁵⁹, якого Сопатр обійшов у імператорських почестях.

...Його звали Аблабій, і він виявився таким улюбленцем Долі (Тіхе), прихильної до всіх юних, що став навіть могутнішим за імператора і зміг відправити на (464) смерть Сопатра, висунувши проти нього набагато більш дурне звинувачення, ніж було висунуте проти Сократа, і взагалі, він поведився з імператором, немов із безладним натовпом народу.

(465). ...Що ж стосується Євстафія, то нечестиво було б знехтувати правдивою оповіддю і про нього. Всі були згодні в тому, що цей чоловік і видом був найкращий, і в красномовстві неперевершений, тому коли він говорив, здавалося, що його мова й уста творили якесь чаклунство. І солодкість, і благородство цвіли в його промовах настільки пишно і виливалися з них настільки рясно, що ті, хто чув його голос і слухав його промови, підкорилися їх звучанню, немов би скуштували лотос. Вплив його⁶⁰ голосу так нагадував спів сирен, що сам імператор, хоча він був занурений у християнські книги, закликав його, коли відчував сум'яття від стану справ у державі⁶¹.

(466). ...Євстафій оженився на Сосіпатрі⁶², яка володіла такою неперевершеною мудрістю, що її чоловік здавався перед нею чимось мізерно малим”.

Eunap. Vit. Soph. 469–474⁶³. (469). Був там один її⁶⁴ родич, якийсь Філометор⁶⁵, який, вражений її красою і красномовством, дізнавшись про божественність цієї жінки, покохав її. Любовна пристрасть оволоділа ним і мучила його...

(470). ...Сосіпатра померла, залишивши після себе трьох синів...

(471). ...Виняток можна зробити лише для одного з синів Сосіпатри. Його звали Антонін⁶⁶... Завдяки храму Серапіса⁶⁷ Александрія була наче якийсь священний Всесвіт: число тих, хто стікався до неї звідусіль, наближалось до числа її власних громадян, і всі вони після того, як виконували ритуали поклоніння Божеству, прямували до Антоніна, одні – по землі, інші – на суднах, з легкістю долаючи труднощі. З удостоєних бесіди з ним ті, які обговорювали логічні проблеми, рясно (472) і своєчасно насищались від нього Платоною мудрістю, а інші, які розпитували його про божественне, знаходили його схожим на безмовну статую.

...Бо коли він⁶⁸ ще не помер і не покинув світ людей, було знищено шанування богів в Александрії і в храмі Серапіса. Але зникло не тільки шанування богів, а й самі будівлі, і все сталося, як у поетичних міфах, що оповідають про перемогу гігантів. Подібне тому, що розповідається в цих міфах, зазнали і храми Канобуса⁶⁹. Сталося це, коли імператором був Феодосій⁷⁰, а Феофіл⁷¹ керував безпосередніми злочинцями, нагадуючи Еврімедонта⁷², який колись був володарем буйних гігантів⁷³, Свагрій був префектом міста⁷⁴, а Роман командував військами в Єгипті⁷⁵. Ці люди, озброївшись на святилища, немов на камені і на каменотесів, без жодного приводу і без оголошення війни вчинили на них набіг і зруйнували храм Серапіса. Вони перемогли, повоювавши з храмовими дарами, не зустрівши серйозного опору і не вступивши у відкритий бій. У цьому сенсі вони з таким завзяттям боролися проти статуй і посвячувальних дарів, що не тільки одержали над ними верх, а й “полонили” (як захоплюють у полон свою здобич злодії), а єдиним їх тактичним задумом було трохи краще заховати награвоване. Не змогли грабіжники забрати тільки фундамент, тому що камені в основі храму Серапіса виявилися дуже важкими і їх було нелегко зрушити. Зруйнувавши і розоривши все, ці “благородні й відважні воїни”, які покрили свої руки кров’ю, але не побажали очиститися, говорили потім, що перемогли богів і вважали своє святотатство і нечестя гідними возвеличення.

Потім у ці священні місця вони привели так званих ченців, які на вигляд були людьми, але жили як свині і відкрито здійснювали тисячі злочинів, про які неможливо навіть і говорити. Але саме тому їх і вважали благочестивими – за те, що вони зневажали боже-

ственне. Бо тоді одягнений у чорний одяг чоловік, який бажав публічних заворушень, мав тиранічну владу: настільки низько впало людство у своїх чеснотах⁷⁶! Втім, про це я розповів у своїй “Загальній історії”. Цих ченців поселили також і в Канобусі, і тут замість справді сутих богів вони примусили людей до вшанування рабів, причому рабів нікчемних. Вони збирали кістки й черепа злочинців, страчених за численні злочини за вироком цивільного суду, оголошували їх богами, відвідували місця їх поховання і вважали, що стають кращими, валяючись у багнюці на їх могилах⁷⁷. Люди, про яких я кажу, називають цих мерців “мучениками”, деяких із них – “дияконами” і “посланцями”, вимоленими у богів – цих мерзотних рабів, покараних бичем, чий зовнішній вигляд був покритий шрамами, символами рабської гідності⁷⁸. І все ж, (473) саме таких богів народила тоді земля.

...Максим⁷⁹ походив зі знатного роду і володів значним майном. У нього було два зведених брати, мало відомих, тому що першим у всьому був сам Максим, який цим ніби заважав їм добитися успіху. Ними були Клавдіан⁸⁰, який влаштувався в Александрії і викладав там, і Німфідіан⁸¹, що став відомим у Смірні софістом.

Максим був одним із тих, кого насичувала мудрість Едесія. Більше того, він удостоївся честі стати учителем імператора Юліана⁸²...

(474). ...Першими й найздібнішими з учнів Едесія були Максим, про якого я тепер пишу, Хрисанфій із Сард⁸³, Пріск із Феспроту⁸⁴ або Молоссії, і Євсевій⁸⁵ із карійського міста Мінд. Удостоєний честі увійти в число його учнів, Юліан, який, незважаючи на свій юнацький вік, був не по роках зрілий, захопився досконалістю і боговидністю душі Едесія і не хотів його залишати...

...Юліан не покинув філософа⁸⁶, хоча і проводив тепер більшу частину часу з Євсевієм і Хрисанфієм”.

Eunap. Hist. 9⁸⁷. “(9). ...Загальна любов усіх людей до Юліана, постійна всіх про нього думка є щось надзвичайне, що навіює до нього пристрасну любов. Як можна мовчати про те, про що ніхто не міг змовчати? Як не говорити про те, що було на вустах навіть у людей, в розмові невірних, для яких бесіда про нього була заняттям солодким і дорогоцінним? ...Той, хто був особливо близько знайомий з Юліаном, Орібасій із Пергаму⁸⁸, чоловік, вельми здібний за допомогою філософії фізично наставляти в медицині і ще більше обдарований Богом у практиці лікарняній, голосно обурювався, що я вчиню нечесливо, якщо не почну писати історії Юліана. Знаючи всі його діяння як очевидець, він склав точні записки для творів історії⁸⁹”.

Юліан. Солід (аверс і реверс)

Eunap. Hist. 16, 7⁹⁰. “(7). ...За величчю своєї душі Юліан не хотів, щоб його справи були описані іншими, але велич діянь запалювала його самого до їх опису. Це не просто опис – це блискуча похвала, яку він за своєю власною волею виголошує про себе, оспівуючи свої подвиги в листах до багатьох осіб”.

Eunap. Hist. 17 (360 н.е.)⁹¹. “(17). Коли Юліан був проголошений імператором, звідусіль з’їжджалися до нього посольства і від різних народів підносились йому золоті вінки⁹². Тоді і жителі Іонії⁹³ випросили в нього все те, чого бажали, і важливе, і маловажне. Лідяни⁹⁴ отримали більше, ніж могли бажати. Ритор Євнапій⁹⁵ був їх посланцем. Він був наскільки щасливий на цій посаді, що за велінням імператора захищав одну спірну справу в суді і виграв її⁹⁶. Пісон із Клазомен відзначався також своїми промовами”.

Eunap. Hist. 18⁹⁷. “(18). Багато позовних справ доходило до Юліана. Всі цілком задовольнялись правосуддям того, хто судив їх. У позовах не було зволікання, яке перетворювало несправедливе на законне за допомогою звичних (прийнятих) паперів, якими користуються люди несправедливі, такі, що захопили чуже. Належало негайно довести своє право згідно з істиною; повільність і зволікання вважалися підозрілими. Отже, Юліан був у цих справах пунктуальний і непоступливий. Плем’я нерозумних і несправедливих людей повстало проти нього. Не можна було вже ні кривдити, ні ховатись, скривдивши кого-небудь; ще непоступливішим робила Юліана для нерозумних людей його доступність. Під час його частих виходів на священних жертвоприношеннях дозволено було говорити с ним кожному, хто в ньому мав потребу, тому що він був від природи лагідний і милостивий. Він ніскільки не турбувався з приводу лайки і досади нерозумних людей⁹⁸”.

Eunap. Hist. 20, 3⁹⁹. “(3). Кінік Гераклій¹⁰⁰ запрошував Юліана на свої уроки, даючи йому відчувати, що вони будуть йому корисні для правління. Юліан, подивувавшись такій незвичній обіцянці, пішов на урок. Але він не знайшов того, чого очікував, тому й написав у відповідь Гераклію промову, в якій показав і силу, і недосяжність своєї натури. Читачі були вражені силою цієї промови, вони схилились перед його добротою за те, що він розсіяв свій імператорський гнів у сфері літературного самолюбства. Ще і іншою промовою вшанував він цього кініка¹⁰¹”.

Eunap. Vit. Soph. 476–483¹⁰². “(476). ...У ті ж часи, про які я говорю зараз, Юліан зблизився з цим найбожественнішим із ієрофантів і жадібно сприймав його мудрість. Незабаром він був викликаний Констанцієм¹⁰³, щоб стати його співправителем, і зведений у ранг цезаря¹⁰⁴. Максим тоді залишався в Азії (Едесій на той час уже покинув цей світ) і поступово зростав у всякій мудрості. Так із Юліаном сталося те, чого він не бажав, але на що його змусили. Як цезар, він був відісланий до Галлії, не стільки, щоб правити там, але, скоріше, щоб загинути на своєму посту правителя. Але, незважаючи на загальну думку, промислом богів він уцілів; хоча Юліан і приховував від усіх, що поклоняється богам, він перемагав усіх саме завдяки своїй вірі. Він перейшов Ренус, розгромив і підкорив усі варварські народи, що жили за цією рікою, незважаючи на ті численні змови й інтриги, які плелися проти нього, про що я написав докладніше в його життєписі. Юліан викликав із Еллади згаданого ієрофанта і, виконуючи разом з ним ритуали, відомі лише їм одним, надихнувся на боротьбу з тиранією Констанція¹⁰⁵. У його плани були посвячені Орібасій із Пергаму і якийсь Евгемер, уродженець Лівії...

(477). ...Біля бокових дверей будинку, що ведуть до покоїв його¹⁰⁶ жінки, завжди товпилися жінки, захоплені її щастям, які просили її не забувати про них. Її обізнаність у філософії була такою, що порівняно з нею Максим, здавалося, і плавати¹⁰⁷ не вмів, і алфавіту не знає.

...За наполяганням імператора вирішили послати і за Пріском.

...Щодо Хрисанфії Юліан вчинив ще й ось як. Знаючи, що у нього є жінка на ім'я Меліта¹⁰⁸ (автору цих рядків вона доводилася двоюрідною сестрою), до якої Хрисанфій ставився з великою повагою, Юліан пішов у свої покої і, потай від усіх, власноручно написав цій жінці листа, в якому всіляко просив її переконати свого чоловіка не відмовлятися від поїздки.

(478). ...Сам же Юліан спішно збирався тоді на війну з Персією. Максим і Пріск супроводжували його в цьому поході¹⁰⁹, в який вирушили також і інші софісти, так що їх зібралось безліч.

...Після цього Максим і Пріск були заарештовані¹¹⁰, і на цей раз запрошення дуже відрізнялися від тих, що посилав їм Юліан. ...Пріск, проте, нічого поганого не зазнав, бо як тільки свідки підтвердили, що

він – чоловік доброчесний і вів себе гідно, йому дозволили виїхати до Еллади. ...Що ж до Максима, то, оскільки багато хто висловлювався проти нього і публічно в театрах, і особисто імператору, незважаючи на його гідності, було вирішено піддати його покаранню...

(479). ... Його дивовижна жінка була з ним і дуже журилася з приводу страждань Максима. ...Вона ... сама випила першою. Коли вона¹¹¹ померла, її поховали родичі.

...Префекта звали Саллюстій¹¹², і за правління імператора Юліана він став широко відомий завдяки досконалості своєї душі...

(480). ...Заарештували також і Максима¹¹³, якого привели в Антіохію, де на той час перебував імператор¹¹⁴. ... Оскільки в особі Максима вони карали Бога, то його відіслали в Азію з якимось Фестом¹¹⁵, кровожерливою людиною з душею м'ясника, вшанувавши Азію такою жадливою особистістю. З'явившись, Фест почав повсюди розсилати свої накази і сам стежив за їх виконанням, вводячи скрізь властивий його тваринній і скаженій душі кривавий спосіб управління. Він стратив багатьох, як винних, так і невинних, і серед них – великого Максима¹¹⁶...

(481). ...Потім Фест пішов у храм богинь Немезід¹¹⁷, хоча він ніколи не відчував ніякої поваги перед богами і страчував свої жертви саме за поклоніння богам...

(482). ...Після смерті Юліана Пріск вів себе бездоганно. Збагативши багатьма нововведеннями своїх учнів, які, немов корібанти, пристрасно мчали за його мудрістю, залишаючись при цьому завжди і скрізь потайливим і висміюючи людські слабкості, досягнувши глибокої старості (йому було за дев'яносто років), у той час, коли в Елладі руйнувалися храми, Пріск покинув цей світ. У ті часи трагічно закінчили життя і багато інших, а деякі загинули від руки варварів. ...Навіть Гіларій¹¹⁸ не зміг уникнути загальної біди: варвари схопили його за межами Афін (він мешкав поблизу Корінфа) і відрубали голови йому й слугам...

(483). ...Бо в ті часи в Афінах між громадянами міста та учнівською молоддю була така ворожнеча¹¹⁹, що місто вперше після стародавніх війн відчуло за своїми стінами небезпеку. В результаті жодному софісту не дозволили виходити в місто і виступати перед публікою, так що вони змушені були обмежити свою діяльність виступами в приватних амфітеатрах і тут проводили заняття з учнями. Так вони уникнули небезпеки для свого життя і могли, не ризикуючи, отримувати схвалення і похвалу за своє красномовство”.

Eunap. Hist. 25¹²⁰. “(25). Серед війни, оточене такими небезпеками, військо розмірковувало про обрання начальника, в якому воно мало потребу¹²¹. Лікарі кажуть, що при двох болях слабкіша усувається сильнішою, так і тоді можна було бачити, що надмірність скорботи про втрату імператора була ослаблена майбутнім страхом,

який породжувався війною. Те, що трапилось, було всім відомо; але яким чином трапилось – про те були різні здогадки, яких ніхто не знав, знали тільки, що належало обрати начальника. Це був натовп народний, проте він дуже добре розумів, що начальника він знайде, але що рівноцінного йому не знайти, хоча б то був який-небудь створений Бог. За перевагою своєї природи, величчю прирівнюючись до Божества, він переміг у собі життєві потреби, які принижують людство. Він піднявся з безодні хвиль, побачив небо, дізнався, що в ньому прекрасне, і, перебуваючи ще в плоті, розмовляв із безплотними. Він досягнув влади не тому, що шукав влади, але тому, що бачив, що людство мало потребу перебувати під імператорською владою. Він виявляв любов до воїнів не тому, що мав потребу лестити їм, але тому, що знав, що це корисно для суспільства¹²².”

Eunap. Hist. 26¹²³. “(26). Юліан у своїх листах називає Сонце своїм¹²⁴, але не в том сенсі, в якому Александр¹²⁵, зводячи наклеп перед Іреною¹²⁶ на матір свою Олімпіаду¹²⁷, говорив, ніби вона і сама не приховувала, що народила його від Зевса¹²⁸. Юліан, опираючись на свідчення богів, дотримується думки Платона, в якого Сократ¹²⁹ говорить: “Ми з Зевсом; інші – з якимось іншим богом”. Так і він відносить себе до царства Сонця і поєднується з ним ніби золотим ланцюгом”.

Eunap. Hist. 27¹³⁰. “(27). Хоча Юліан був обтяжений такими важливими справами, проте шукав слави в словесності. Він відзначав антиохійського софіста Лібанія¹³¹, частково тому, що справді був його шанувальником, частково задля того, щоб засмучувати великого софіста Проересія¹³², віддаючи перед ним перевагу іншому. Акакій, умілий ритор, і Тускіан, фрїгієць, постійно дорікали йому в цьому і засуджували його судові рішення”.

Eunap. Hist. 28¹³³. “(28). [Про смерть Юліана-відступника, безбожного, було таке віщування]:

“Коли, розмахуючи мечами, ти підкориш скіпетру своєму перське плем'я до [самої] Селевкії¹³⁴, тоді, звільнившись від смертних, схильних до страждання членів, ти вознесешся до Олімпу на світлосяйній колісниці і, повертаючись у вихорах бурхливих, досягнеш рідної оселі ефірного світла, звідки, заблукавши, ти увійшов у людське тіло”¹³⁵. Захоплений цими віршами й віщуваннями, Юліан говорив, що з задоволенням залишить смертне тлінне тіло. Віщуванням передували обітницї богам і жертви, які принести для нього, можливо, було необхідно¹³⁶”.

Eunap. Vit. Soph. 490–491¹³⁷. “(490). ...На той час у натовпі придворних з'явився чоловік, який пристрасно бажав як слави, так і

досконалості в красномовстві. Він походив з міста Беріта¹³⁸, і його звали Анатолієм¹³⁹...

(491). ...І ось приїхав Анатолій. Він мав мужність зробити жертвопринесення¹⁴⁰ і відвідав усі храми, як вимагав священний закон, і відразу після цього скликав софістів для змагання”.

Eunap. Vit. Soph. 493–494¹⁴¹. “(493). ...Під час правління імператора Юліана Проересій позбувся свого місця викладача, тому що його вважали християнином. Всі на нього дивилися як на ієрофанта, як на людину, яка немов би віщує з дельфійського триножника, здатну передбачати майбутнє всім, хто цього потребує; робив він свої передбачення, спираючись на якусь невідому мудрість. Імператор [Юліан] змінив оподаткування землі еллінів¹⁴², щоб зменшити тягар податку, який вони платили. Проересій же удостоївся честі дізнатися у богів¹⁴³, наскільки довго триватимуть ці благодіяння. Коли йому відповіли, що щасливі дні триватимуть недовго, Проересій зрозумів, що його чекає, але не занепає духом. Автор цих рядків, якому на той час виповнилося близько шістнадцяти років, саме тоді й приїхав у Афіни і увійшов до числа учнів Проересія, який полюбив його, як свого рідного сина¹⁴⁴. Через п’ять років автор збирався вирушити в Єгипет, але батьки умовили його повернутися в Лідію; йому належало стати софістом, і всі спонукали його до цього. Невдовзі Проересій залишив світ людей¹⁴⁵...”

(494). ...Проте, кажуть, на похоронах Проересія Діюфант¹⁴⁶ виголосив надгробну промову (бо Проересій пішов із життя раніше за нього) і, як повідомляють, закінчив її такими словами про Саламін і війну з персами: “О Марафоне і Саламіні! Тепер про вас не буде чути. Яка труба подвигів ваших щойно втрачена!”¹⁴⁷.

...Гімерій¹⁴⁸... приїздив до двору імператора Юліана, щоб виступити перед ним із промовою, сподіваючись на шану, оскільки Проересія цей імператор не злюбив”.

Eunap. Vit. Soph. 496¹⁴⁹. “(496). ...Найбожественніший Юліан вельми захоплювався Лібанієм¹⁵⁰.

...Німфідіан¹⁵¹ був родом зі Смірни, і філософ Максим додився йому братом¹⁵², так само, як і Клавдіан, який і сам входив до найкращих філософів. ...Імператор Юліан призначив його секретарем, довіривши йому виклад своєї волі і доручивши ведення листування грецькою мовою¹⁵³”.

Eunap. Vit. Soph. 498¹⁵⁴. “(498). ...Оскільки Орібасій прославився вже в ранній юності, Юліан, зведений у ранг цезаря, забрав його з собою через його мистецтво; але цей чоловік настільки був сповнений інших чеснот, що зробив Юліана імператором¹⁵⁵”.

Eunap. Vit. Soph. 500–501¹⁵⁶. “(500). ...Тоді він¹⁵⁷ звернувся до пізнання божественного і тієї мудрості, про яку міркував Піфагор¹⁵⁸ і його послідовники, Архіт Давній¹⁵⁹, Аполлоній із Тіани, ті, хто поклонявся йому, – всі, хто лише зовнішньо мали тіло і були людьми.

...Провівши достатньо часу в подібних заняттях разом із Максимом і багато чого досягнувши, він¹⁶⁰ залишив свого товариша...

(501). ...Так, коли імператор Юліан одночасно запросив їх обох приїхати, надіслані задля цього воїни поряд із ввічливим поводженням проявили “фессалійську наполегливість”¹⁶¹, то, мабуть, було вирішено попросити богів про поїздку, і отримана відповідь, в якій наголошувалося, що боги забороняють їхати, була настільки ясною, що і самий нетямущий чоловік зрозумів би її. Максим припав до призначених для обряду жертв і, на виду у всіх із плачем закликаючи богів під час жертвоприношення, благав надіслати йому другі знамення й змінити визначене долею. Він доклав немало зусиль, щоб по-своєму витлумачити знаки, вже пояснені Хрісанфієм, і, зрозуміло, побачив те, що хотів, а не те, що було виявлено.

Отже, він вирушив у дорогу, яка не віщувала нічого хорошого, і ця поїздка, зрештою, принесла йому загибель. Хрісанфій же залишився вдома. ...Хрісанфій же отримав сан верховного жерця в Лідії за свій дар ясно передбачати майбутнє”.

Eunap. Hist. 24 (363 н.е.)¹⁶². “(24). Юліан¹⁶³ силою розуму або навіюванням богів уже передбачав рух скіфів¹⁶⁴, який ще тоді приховувався, і тому в одному листі він писав: “Скіфи тепер спокійні, але, можливо, не завжди будуть спокійні”. Так далеко простягалася передбачливість його про майбутнє! Він уже передбачав, що скіфи тільки на час його правління залишаться в спокої”.

Eunap. Vit. Soph. 503–505¹⁶⁵. “(503). ...Через багато років після того, як учення християн перемагло і поширилось повсюди...

(504). ...У Хрісанфія був син, якого він назвав Едесієм¹⁶⁶ на честь свого вчителя в Пергамі (про нього я вже розповідав). Цей хлопчик із дитинства був окрилений для всіляких чеснот, а з коней, про яких говорить Платон¹⁶⁷, у нього був тільки один, найкращий; розум його не схилявся вниз, але невпинно звертався до вищих наук, був гострим і невтомним у служінні богам. Він настільки звільнився від усього людського, що, все ж залишаючись людиною, здавалося, весь звернувся в душу¹⁶⁸.

...Хрісанфій продовжував займатися своїми звичними справами; і коли численні великі біди звалювалися на людей і весь світ, ввергаючи душі в жах, він один залишався незворушним, так що, дивлячись на нього, можна було подумати, що він живе не на землі. В цей же час і з’явився до нього Геллеспонтій¹⁶⁹; так, із

деяким запізненням, вони зійшлися для бесіди. Це знайомство настільки захопило Геллеспонтія, що він, відмовившись від усього, готовий був поселитися під одним дахом із Хрісанфієм і повернутися в юність, ставши його учнем.

(505). ...Але раптом у нього¹⁷⁰ захворів шлунок і, прийшовши в Апамею Віфінську, розлучився з життям, переконавши Прокопія¹⁷¹, свого друга, який був з ним, захоплюватися одним лише Хрісанфієм. Прокопій, з'явившись у Сардах, так і вчинив; він же розповів про все, що трапилось.

...Послідовниками Хрісанфія як філософа були Епігон із Лакедемона¹⁷² і Беронікіан із Сард¹⁷³, мужі, гідні імені філософів. Крім того, Беронікіан володіє особливим даром спілкування з людьми, бо приносить жертви Харітам¹⁷⁴.

Eunap. Hist. 39 (374 н.е.)¹⁷⁵. "(39). Феодор, причислений до нотаріїв, користувався заслуженою повагою імператора¹⁷⁶. Він походив з хорошого роду, був обдарований від природи відмінними здібностями, його зовнішність відповідала душевним властивостям; приємність дружньої бесіди була пристойною і гармонійною прикрасою його чеснот. Але він, як говорить Гомер, непомітно загинув від власних гідностей. Народ і ті з воєнних, які шукали щастя і ждали прибутку, дізнавшись, настільки він лагідний, поблажливий і доступний, негайно застосували незборимо страшний навіть і для людей з розумом засіб – лестощі, і діяли ними, як стінобитною машиною, проти якої не встояти. Ці люди вивели молодого чоловіка за межі розсудливості і обережності і запалили в ньому шалену й небезпечну пристрасть до верховної влади.

Кажуть, що зажерливість – джерело всіх пороків і що воно і самому порочному не приносить ні користі, ні приємності. Нерозсудлива частина душі¹⁷⁷, зрошена цим джерелом, збуджена зайвою жадібністю до грошей, спричинила між людьми розбрат; а розбрат, збільшившись, породив війни і вбивства; плід же вбивств – винищення і згуба людського роду¹⁷⁸, – і все це відбувалося за часів Валента¹⁷⁹.

Eunap. Hist. 56 (376 н.е.)¹⁸⁰. "(56). Спочатку перейшли¹⁸¹ багаточисельні натовпи противників, а оскільки ніхто не перешкодив, то за ними йшли інші, ще в більшій кількості. Серед таких бід римляни вважали для себе вигодною те, що допускали противників підкупляти себе подарунками. Кожний рід вивіз із собою з батьківщини вітчизняну святиню¹⁸² і священників та священиць¹⁸³, які служать їй, але мовчання їх про ці предмети і зберігання таємниці були особливо глибокі й непорушні¹⁸⁴. Зовнішній вигляд і облуда їх служили до спокуси їх недругів. Одягнувши деяких із них у шанований одяг єпископів¹⁸⁵, вони приховали їх під ним, надали їм багато лисячого й пустили їх вперед. За допомогою клятв, які презираються¹⁸⁶ ними і

чітко дотримуються імператорами, вони пробиралися далі по незахищених місцях. Був у них і рід так званих ченців¹⁸⁷, встановлених на зразок тих, які засновані в римлян. У такому наслідуванні немає нічого складного, варто їм тільки одягнути верхній і нижній одяг, який тягнеться по землі, і з лукавством увійти в довіру до них. Тим часом вони твердо й незмінно, в глибокій непроникливості, зберігали таємниці вітчизняної віри. В такому стані справ нерозсудливість римлян дійшла до того, що і люди з розумом були твердо переконані, що ці варвари були християни і здійснювали всі обряди християнського богослужіння¹⁸⁸.

Eunap. Vit. Soph. 476¹⁸⁹. "(476). ...Бо тоді¹⁹⁰ в Елладу зі своїми варварами вторгся Аларіх¹⁹¹, легко пройшовши через Фермопіли¹⁹², наче це був стадіон або рівнина, зручна для бігу коней. Ці ворота Еллади відкрило йому нечестя людей, одягнених у чорне¹⁹³, які прийшли разом із Аларіхом, і те, що не дотримувалися закони та обмеження, які містилися в правилах спадкоємства ієрофантів.

Eunap. Hist. 61¹⁹⁴. "(61). В перші роки правління Феодосія¹⁹⁵ скіфський народ був вигнаний зі своєї країни гуннами і разом з начальниками племен і з тими, які відзначались родом і достоїнством, переправився через річку до римлян. ...Вождь боголюб'язної і святої сторони був Фравіф¹⁹⁶, чоловік молодий, але за доброчесністю і любов'ю до правди кращий із людей. Він визнавав і шанував богів за попереднім звичаєм, не вдавався до облуди задля обману інших і отримання влади, але в усьому житті являв душу ясну й чисту, вважаючи, що є огидним немовби Аїдова брама, той, хто на думці ховає одне, а інше говорить¹⁹⁷. Він оженився в той же час на римлянці¹⁹⁸, для того щоб потреба фізична не доводила його до вчинків насильницьких; імператор схвалив цей шлюб".

Давні германці

Eunap. Hist. 82¹⁹⁹. “(82). Фравіф, незважаючи на ці чутки, урочисто прибув у Константинополь. [Всі,] вражені незвичністю його щастя, сприймали Фравіфа швидше за Бога, ніж за людину. До того вони не знали, що значить перемагати і мати руки! Він сміливо представився імператору... імператор сказав йому, щоб він просив собі нагороди, якої побажає. Фравіф просив, щоб йому було дозволено поклонитися Богові за батьківським звичаєм²⁰⁰. Імператор за відмінною великодушністю звів його в консульське звання²⁰¹, яке Фравіфом і було прийняте”.

Коментар

- ¹ *Римские историки IV века*. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 228–233.
- ² *Аммоній із Єгипту* – Аммоній “Саккас” із Александрії (бл. 175–242), засновник неоплатонізму і представник його Александрійської школи. Філософи-неоплатоніки рішуче протидіяли християнству, яке вважали ворогом античної культури.
- ³ *Плутарх* – мабуть Плутарх із Афін (бл. 357–432), представник Афінської школи неоплатонізму; його учителем був Несторій, а не Аммоній.
- ⁴ *Евфрат* – про Евфрата з Єгипту див.: *Philostr. Vit. Soph.* 488.
- ⁵ *Хрїсостомом* – “Златоустом”. Так звали ритора й філософа Діона Кокцея (бл. 40–120).
- ⁶ *Аполлоній із Тіани* – знаменитий філософ-неопіфагорієць (бл. 1–98).
- ⁷ *Піфагорійської філософії* – філософського вчення, започаткованого Піфагором із Самоса (580/568–496/487).
- ⁸ *Філострат із Лемносу* – ритор і філософ (III ст.), племінник і зять Флавія Філострата з Афін, автора твору про Аполлонія з Тіани.
- ⁹ *Карнеад* – філософ. За іншими джерелами невідомий; деякі ототожнюють його з Карнеєм (Кінулцієм) у “Дейпносифістах” Афінєя.
- ¹⁰ *Кінічну школу* – інакше Кіносарг у Афінах (390 до н.е. – поч. VI ст. н.е.). Її діячів у IV в. н.е. інші філософи, особливо неоплатоніки, недолюбливали і зневажали, частково за спосіб життя кініків, який був дуже схожий на християнський. Заняття проходили в гімнасії Кіносарг на однойменному горбі, розташованому на схід від Діомейських воріт і на південь від горба Лікабет. Блукаючи тут, автор спостерігав розташовані поряд руїни храму Зевса Олімпійського, поодинокі каміння й невисокі дерева на правому березі р. Лісс, яку сьогодні загнали в бетон під проспектом короля Константина.
- ¹¹ *Музоній* – можливо мова йде про філософа, який мешкав у Римі. У софістиці Мусоній був учнем Проересія, а потім його суперником в цій науці; відчувши нерівність сил, він пішов на ниву науки (*Eunap. Vit. Soph.: Vit. Proaer.* – *Vois.* 1, 92.386).
- ¹² *Деметрій* – Деметрій із Александрії (бл. 300 до н.е.), учень кініка Феомброта.
- ¹³ *Меніпп* – Меніпп із Гадари (серед. III ст. до н.е.), філософ і поет-сатирик.
- ¹⁴ *Клавдія* – римського імператора Клавдія (41–54).
- ¹⁵ *Нерона* – римського імператора Нерона (54–68).
- ¹⁶ *Мужів* – мається на увазі філософів.
- ¹⁷ *Платона* – видатного грецького філософа Платона з Афін (427–347), учня Сократа, засновника Академії.
- ¹⁸ *Плотін* – знаменитий філософ-неоплатонік Плотін із Лікополя (203/204–269/270), учень Аммонія. Провідний фундатор неоплатонізму, засновник його

Римської школи. Перебуваючи в Римі, автор не зміг знайти місце, де була розташована школа Плотіна.

¹⁹ *Порфирій* – знаменитий філософ-неоплатонік (Римська школа) Порфирій “Малх” із Тіра (бл. 233–304), учень Плотіна.

²⁰ *Лонгіна* – філософа-неоплатоніка Діонісія Кассія Лонгіна “Філархея” (210/213–273), учня Плотіна. Він був представником Александрійської школи неоплатонізму.

Мучеництво Діонісія Ареопагіта, Рустіка і Єлевферія. Мінологія Василя II. Мініатюра

²¹ Пор.: *Iulian. Or.*, 5, 170; 7, 217. Відомо, що не тільки Юліан опирався на міфи (*Iulian. Or.* 5, 170; 7, 217), але й Порфирій визнавав існування ангелів, як показано Май; це видно з листа Порфирія до Марцелли, яке вперше видане Май (див. гл. 21).

²² Тобто, Порфирія.

²³ *Оріген* – язичник, представник Александрійської школи неоплатонізму.

²⁴ *Амерій* – неоплатонік (кін. III ст. – після 270), представник Римської школи.

²⁵ Порфирій (*Porphyr. Vit. Plot.* 16) зовсім не називає Аквиліна (представника Римської школи неоплатонізму) своїм учнем, але каже, що він був християнським гностиком, який своїм ученням збивав інших з істинного шляху. Згаданий тут неоплатонік Оріген і знаменитий християнський апологет Оріген – різні особи, хоча обидва відвідували заняття Александрійської школи.

²⁶ У Марцелли (Римська школа неоплатонізму) було п’ять дочок і два сини.

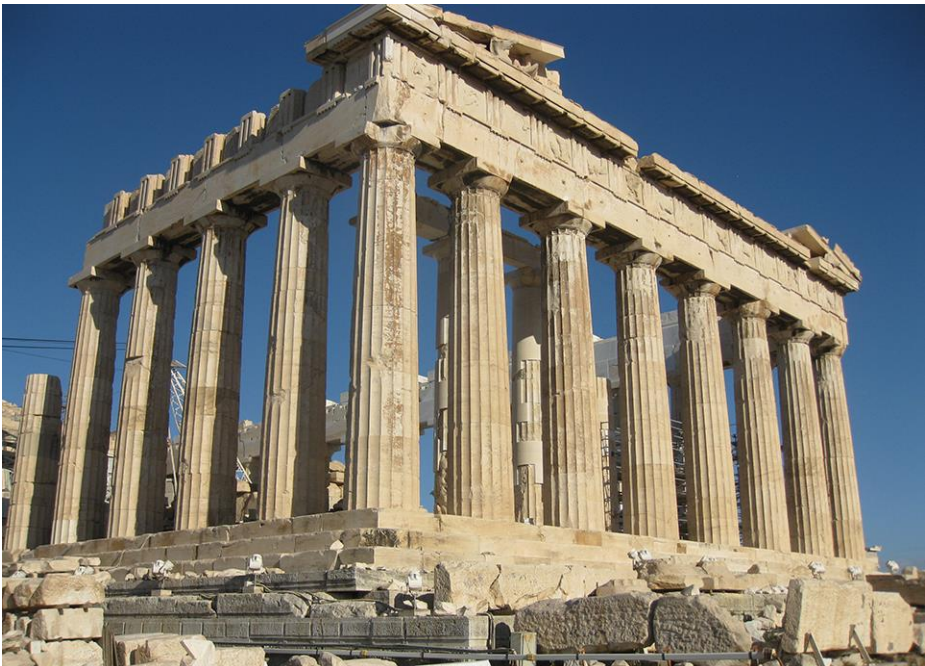
²⁷ *Акме* – від давньогрец. ακμή – вища точка, вершина. Соматичний, фізіологічний, психологічний і соціальний стан особистості, який характеризується зрілістю її розвитку, досягненням найбільш високих показників у діяльності, творчості. Вважається, що даний період у житті людини припадає на вік від 30 до 50 років. Інше розуміння акме – зрілість, кращий вік людського життя (у середньому 40 років).

²⁸ *Галлієна* – римського імператора Публія Ліцінія Валеріана Егнація Галлієна (253/260–268). Разом зі своєю жінкою Юлією Корнелією Салоніною він був представником Римської школи неоплатонізму.

- ²⁹ *Клавдія* – римського імператора Марка Аврелія Клавдія Готського (268–270).
- ³⁰ *Таціта* – римського імператора Марка Клавдія Таціта (275–276).
- ³¹ *Авреліана* – римського імператора Авреліана (270–275).
- ³² *Проба* – римського імператора Марка Аврелія Проба (276–282)
- ³³ *Дексіпп* – історик і філософ-платонік Публій Еренній Дексіпп із Афін (бл. 210–275).
- ³⁴ Від “Загальної історії” Дексіппа збереглося лише декілька фрагментів. Історія закінчувалася правлінням Проба (269) і була продовжена Євнапієм. Дексіпп також відомий як полководець, який у 267, під час захоплення Афін готами, зібрав невелику армію і завдав готам ряд поразок.
- ³⁵ *Ямвліх* – філософ (бл. 240 – бл. 330), засновник Сирійської школи неоплатонізму.
- ³⁶ *Сопатр із Сирії* – це Сопатр Старший (Сирійська школа неоплатонізму) (IV ст. н.е.), який був страчений Константином; його син, що носив те ж ім’я (Сопатр Молодший), листувався з Лібанієм і був другом імператора Юліана. Сина Сопарта Молодшого звали Ямвліхом Молодшим (обидва належали до Пергамської школи неоплатонізму).
- ³⁷ *Едесій* – представник Пергамської школи неоплатонізму (IV ст. н.е.).
- ³⁸ *Євстафій із Каппадокії* – представник Пергамської школи неоплатонізму (IV ст. н.е.).
- ³⁹ Феодор із Асіни, автор коментаря на “Тімея” Платона (Сирійська школа неоплатонізму). Можливо, це той Феодор, про якого Юліан у одному зі своїх листів писав, що він критикував учення Ямвліха. Далі мова йде про Пергамську школу неоплатонізму, представники якої особливо вороже ставилися до християнства.
- ⁴⁰ *Євфрасій* – представник Пергамської школи неоплатонізму (IV ст. н.е.).
- ⁴¹ ***Римские истории IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 238–244.***
- ⁴² Едесій.
- ⁴³ Константин I Великий (306–337).
- ⁴⁴ Язичницьких.
- ⁴⁵ *Іерофантам* – старшим пожиттєвим жерцям при Елевсінських таїнствах у стародавніх греків (грец. *ἱεροφάντης* – той, хто знає майбутнє). Іерофант повинен був походити з сім’ї Кериків або Евмолпідів; він головував на всіх урочистостях Деметри, посвячував у великі й малі містерії і разом із дадухом, другим верховним жерцем, під час свят співав похвальну пісню Деметрі і Персефоні. Поряд з ним стояла іерофантіда (грец. *ἱεροφάντιδα*), верховна жриця Деметри Елевсінської. В римській духовній ієрархії іерофанту відповідав великий понтифік (*pontifex maximus*).
- ⁴⁶ Євнапій.
- ⁴⁷ *Хрісанфія* – представника Пергамської школи неоплатонізму (IV ст. н.е.).
- ⁴⁸ Згадуваний Сопатр із Сирії.
- ⁴⁹ *Раду* – інакше – консисторій, адміністративний орган при імператорові. Рада як дорадчий орган виникла за часів імператора Адріана. За часів Діоклетіана і Константина I функції консисторія були значно розширені. Головою консисторія був квестор священного палацу (*quaestor sacri palatii*) – головний юрист Імперії, а членами (*comites consistoriales*) – магістр офіцій, префект преторію столиці і магістри армії (*magister militum*), два чиновники, які відповідали за фінанси (*comes regum privatarum* – коміт приватних справ і *comes sacrarum largitionum* – коміт священних щедрот), препозит священної опочивальні (*praepositus sacri cubiculi*). Крім того, членами консисторія була частина сенаторів. Консисторій займався обговоренням питань, пов’язаних із законодавством, приймав представників провінцій і міг виступати в якості суду за

звинуваченням у державній зраді. В консисторії був великий секретаріат, який складався з трибунів (tribunes) і нотаріїв (notaries), яких разом часто називали референтами (referendarii). Нерідко до роботи консисторію залучалися сенатори, які не були його членами.

- ⁵⁰ *Кекропсам* – Кекропс I вважався культурним героєм Греції, засновником і першим царем Афін в Аттиці (1556–1506), сином Гефеста й Геї. Вважався автохтоном, народженим із землі, і уявлявся з двома змійними тулубами замість ніг. Він збудував афінський Акрополь (“Кекропією”). Мав дві природи і першим встановив шлюб між чоловіком і жінкою. В добу Кекропа загинув Фаєтон і відбувся Давкаліонів потоп. За його іменем афіняни називали себе поетичними кекропідами, а свою країну і своє місто – Кекроповими. Захоплення викликають самі руїни Акрополя і важко уявити його непошкодженим – наскільки він був досконалим. Поряд знаходиться пагорб Ареса, де засідав Ареопаг – тут виступав апостол Павло і тут його учнем став член суду, Діонісій Ареопагіт (пом. 96), згодом перший єпископ Афін (*Діян.* 17, 34).

Афіни. Акрополь. Парфенон. Сучасний вигляд. Фото автора

- ⁵¹ *Геракла* – найзнаменитішого героя грецьких міфів, якому приписується здійснення 12 великих і безлічі менших подвигів, після вчинення яких він був забраний на Олімп.

⁵² *Тіхе* – грецька богиня випадку.

⁵³ *Константинополь* – нова (після Риму) столиця Римської імперії, заснована Константином у 324–330. Згодом – столиця Східної Римської імперії.

⁵⁴ *Візантій* – давньогрецька колонія, заснована в 667 до н.е. вихідцем із Мегар Візантом (Візасом). У 330 сюди перенесена столиця Імперії, перейменована на Константинополь.

⁵⁵ Демосфен (*Dem. De retiac.* 87) говорить про залежність Афін від поставок хліба з Візантія.

- ⁵⁶ Демос – у Стародавній Греції вільні громадяни, які мали громадянські права, але не належали до аристократії; також Божество – персоніфікація народу.
- ⁵⁷ Не було потрібного вітру, і кораблі з продовольством не могли увійти в порт. Плаваючи по Боспору біля Константинополя, автор переконався, що тут переважають північні вітри.
- ⁵⁸ Пор.: *Hom. Od. 10, 20*.
- ⁵⁹ Аблавій був префектом преторія. Через заздрість до філософа Сопатра, якого любив Константин і який мав за його правління значний вплив, Аблавій своїми підступами проти Сопатра подвів його під смертний вирок; Сопатр був страчений (*Eunap. Vit. Soph. – Bois. 1. – P. 25; Zosim. Hist. nov. 2, 40*). Пізніше був страчений і Аблавій.
- ⁶⁰ Євстафія.
- ⁶¹ Імператор Константин I Великий (306–337) відправив Євстафія з посольством у Персію, про що сказано нижче. Проте описані тут події в Антіохії насправді відбулися значно раніше, в правління Галлієна, бл. 258 н.е. (*Amm. Marc. Hist. 23, 5*).
- ⁶² *Cocinampi* – жінці-філософу родом із Ефесу (IV ст. н.е.).
- ⁶³ **Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 248–254.** ◆
- ⁶⁴ Сосіпатри.
- ⁶⁵ *Філометор* – родич Сосіпатри, філософ-неоплатонік Пергамської школи (IV ст. н.е.), який безнадійно закохався в неї.
- ⁶⁶ *Антонін* – один із синів Євстафія і Сосіпатри (IV ст. н.е.), александрійський неоплатонік.
- ⁶⁷ *Храм Серапіса* – язичницький храм в Александрії, спустошений у 391 християнами. На його місці постала християнська церква.
- ⁶⁸ Антонін.
- ⁶⁹ *Канобуса* – міста, що знаходилося за 19 км на схід від Александрії, поблизу гирла західного (Канобського) рукава Нілу. Нині східне передмістя Александрії – Абукір.
- ⁷⁰ *Феодосій* – імператор Феодосій I (379–395).
- ⁷¹ Феофіл (384–412) був єпископом Александрії (*Zos. Hist. nov. 5, 28; Theodor. Hist. Eccl. 5, 22*).
- ⁷² *Еврімедонт* – у давньогрецькій міфології цар племені гігантів, які за їх нечестивість були знищені Зевсом. Ототожнюється з тими гігантами, що повстали проти богів і були переможені в битві на Флегрейських полях, котра отримала назву гігантомахії.
- ⁷³ Див.: *Hom. Od. 7, 59*.
- ⁷⁴ Євнпій дає грецьку назву посади (префекта міста): “архонт політичної (цивільної) влади”.
- ⁷⁵ Християнську версію обернення Серапеума на церкву подає Созомен (7, 15).
- ⁷⁶ Пор.: *Liban. Or.: De templ. 474*.
- ⁷⁷ Пор.: *Plat. Phaed. 81d; Iulian. Misop. 344a; Contr. Gal. 335c*. Християнські церкви часто будувалися на могилах мучеників.
- ⁷⁸ Пор.: *Plat. Gorg. 524e*.
- ⁷⁹ Максим, пергамський неоплатонік, учень Едесія, був учителем Юліана, який, зробившись імператором, вивів його з бідності і взяв із собою в перський похід (*Eunap. Vit. Max. – Bois. 1. 47, 57*). Амміан Марцеллін (*Amm. Marc. Hist. 25, 3.23*) говорить, що Юліан, помираючи від рани, розмовляв із Максимом і Пріском про піднесення душі (*Мюллер*). Учнем Максима був також Феодор, а братами – ритор Німфідіан і александрійський неоплатонік Клавдіан.

- ⁸⁰ Деякі дослідники вважають, що цей Клавдіан був батьком латинського поета Клавдіана (бл. 400 н.е.), проте для цього немає достатньо ясних свідчень.
- ⁸¹ *Німфідіан* – софіст, зведений брат неоплатоніка Максима (IV ст. н.е.).
- ⁸² *Юліана* – імператора Юліана (361–363). Імператор підтримував стосунки з теургом Пергамської школи неоплатоніком Юліаном із Халкіді.
- ⁸³ *Хрисянфій із Сард* – філософ-неоплатонік Пергамської школи (IV ст. н.е.).
- ⁸⁴ *Пріск із Феспрота* – філософ-неоплатонік Пергамської школи (IV ст. н.е.). Його жінкою була філософ-неоплатонік Гіппія.
- ⁸⁵ *Євсевій* – філософ-неоплатонік Пергамської школи (IV ст. н.е.).
- ⁸⁶ Едесія.
- ⁸⁷ *Византийские историки : О посланниках римлян к народам. Дексипп. Эвнаний. Олимпиодор. Малх. Петр Патрикий. Менандр. Кандид. Нонн. Феофан Византиец; пер. с греч. С. Дестуниса; прим. Г. Дестуниса. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 90.*
- ⁸⁸ Про Орібасія з Пергаму див. нижче.
- ⁸⁹ Доктор медицини Дарамбер, один із видавців знаменитої Collection des *médecins grecs et latins*, Paris (з 1851), називав Орібасія чудовим письменником про медицину після Галена. За дорученням Юліана він написав своєрідну лікувальну енциклопедію у 72 книгах під назвою *ατρικα συνταξα*. Вона охоплювала в систематизованому порядку всі тодішні медичні відомості. Основне достоїнство цієї енциклопедії полягало в тому, що в ній знаходилися виписки, зроблені автором із творів Галена й інших найбільш знаменитих лікарів або хірургів. Більше половини цієї книги до нас не дійшло. В Росії перші 15 книг уперше видані в Москві Маттеєм (1808). Окремі книги видавалися різними вченими і раніше, і після цього. Дарамбер і Буссемакер розпочали видавати згадану вище колекцію з Орібасія і здійснили її видання за текстами, які до того переважно не друкувалися, перекладаючи їх французькою мовою (*Collection etc. I, p. XXXIII–XXXVII*). Записки Орібасія про Юліана до нас не дійшли (про ставлення Орібасія до Євнапія див. передмову до твору Євнапія).
- ⁹⁰ *Византийские историки : О посланниках римлян к народам. Дексипп. Эвнаний. Олимпиодор. Малх. Петр Патрикий. Менандр. Кандид. Нонн. Феофан Византиец; пер. с греч. С. Дестуниса; прим. Г. Дестуниса. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 101.*
- ⁹¹ *Византийские историки : О посланниках римлян к народам. Дексипп. Эвнаний. Олимпиодор. Малх. Петр Патрикий. Менандр. Кандид. Нонн. Феофан Византиец; пер. с греч. С. Дестуниса; прим. Г. Дестуниса. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 102–103.*
- ⁹² “Коли Юліан був у Сірміумі, майже з усієї Еллади надіслані були до нього посланники” (*Zos. 3, 11*). Кирило Єрусалимський у листі до Констанція згадує про звичай того часу підносити імператорам золоті вінки, прикляшені самоцвітним камінням (*Cyrl. Hierosol. Ep. ad Constant. – P. 247; Eunap. Vit. Soph. I, 467*).
- ⁹³ *Іонії* – області на західному, егейському узбережжі Малої Азії (тепер територія, що прилягає до Ізміру в Туреччині). Включала вузьку служку берега від Фокеї в гирлі ріки Герма до Мілета в гирлі ріки Меандр, а також острови Хіос і Самос. Межувала з Еолією на півночі, Лідією на сході і Карією на півдні. В давні часи існував союз 12 іонійських міст, що розташовувалися з півдня на північ: Мілет, Міунт, Пріена, Ефес, Колофон, Лебедос, Теос, Ерїтрея, Клазомени, Фокея, Самос (на острові) і Хіос (на острові). Смірна – колонія,

заснована еолійцями, була пізніше захоплена Колофоном, стала іонійським містом; це відбулося ще до народження Геродота (484 до н.е.)

⁹⁴ *Лідійці* – мешканці Лідії, в давнину країни в Малій Азії, яка називалась раніше Меонією, доходила до Егейського моря і всередині півострова займала верхні течії Герма і Каїстра, відокремлені одна від одної Тмолем. Поблизу лівого берега Герма, на північному схилі Сіпілу, знаходилась Магnezія (нині Манісса); мешканці її розглядалися у зв'язку з магнетитами Фессалії. Сарди (нині Сарди), царська твердиня Лідії, лежали на північному схилі Тмолу, при Пактолі. Вся країна мала досить родючі поля, особливо біля Сард і по берегах Каїстру, була багата на коней, давала гарне вино, шафран, цинк та інші метали, перш за все золото, яке видобували в копальнях як на Тмолі, так і в піску в р. Пактокл.

⁹⁵ *Євнaпій* – автор, що розглядається, був пергамським неоплатоніком.

⁹⁶ Фабріцій наголошував, що цей Євнaпій був старшим за Євнaпія-історика і що це той самий, про якого згадує Свіда в слові Μνοώνιοι, (*Fabricii Bibl. Gr. Harles. – VII. – P. 538*). Думка Фабріція була прийнята Чапманом, Гарлесом, Буассонадом, Маї, Нібуром, К. Мюллером (див.: *там само* і *Eunap. Vit. Soph. I, 37.497*). На їх думку, згадуваний тут Євнaпій був лідійським посланником у Юліана, тоді як Євнaпій-історик про себе говорить, що, коли правив Юліан, він був ще молодим. Фрагмент 46, який знаходять у Свіді під словом Μ8 σώνιος, кращі видавці Свіді приписують письменнику Євнaпію; на їх думку, тут мова йде про Євнaпія, фрігійця, ритора, який збирався разом із Мусонієм податися в Малу Азію в часи правління Іовіана (363–364) – відомо, що Іовіан був спадкоємцем Юліана. Правда, на нашу думку, Євнaпій-історик і автор життєпису софістів – одна й та ж особа (що підтверджує спільний стиль двох творів), тоді як Євнaпій – посланник Юліана – інша.

⁹⁷ *Византийские историки : О посланниках римлян к народам. Дексипп. Эвнaпий. Олимпидор. Малх. Петр Патрикий. Менандр. Кандид. Нонн. Феофан Византиец; пер. с греч. С. Дестуниса; прим. Г. Дестуниса. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 104.*

⁹⁸ Про правдивість вироку Юліана як по справах тих, хто позивався, так і по кримінальних, якими він займався під час свого перебування в Антіохії, говорить Амміан Марцеллін (22, 10.1; Мюллер).

⁹⁹ *Византийские историки : О посланниках римлян к народам. Дексипп. Эвнaпий. Олимпидор. Малх. Петр Патрикий. Менандр. Кандид. Нонн. Феофан Византиец; пер. с греч. С. Дестуниса; прим. Г. Дестуниса. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С 105–106.*

¹⁰⁰ Кінік Іраклій. Палімпсест у цьому місці і Свіда – ‘Нράκλειτος; Палімпсест нижче у фрагменті 32 про Прокопія і Юліана в промові проти цього кініка (*Ad. Petav.*) – ‘Υράκλειος (*Maï*). Антисфенова і Діогенова філософія називалась кінічною – собачою, кувк філософія, від слова κύων – “собака” (Кіносарг – “біла собака”).

¹⁰¹ Відомо, що Юліан письмово заперечував на промови вчених і навіть на насмішки, висловлені на його адресу. Згадувані в тексті дві промови проти кініків, та Місопогон, написаний у відповідь на насмішки антіохійців, збереглися. До речі, Веспасіан теж відповідав, і навіть на анонімні листи, в яких його лаяли (νόνομα γράμματα, litterae famosae, памфлети), як це стверджує Діон (*Dion. Excer. in Scrip. Vet. Mai. 2, 219*).

¹⁰² *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 257–265.*

¹⁰³ Євнaпій в іншому місці (*Vit. Max. Bois. I, 53*) говорить, що Констанцій зумисно відіслав Юліана в Галлію, щоб той знайшов там смерть, але все вийшло

всупереч тому: Юліан вів війну мужньо і ствердив свої сили до досягнення верховної влади. Амміан Марцеллін (16, 137, edit. Vales. Lindenbrog.) теж зазначав: “Скрізь носилися чутки, що Юліан обраний був [цезарем] не для усунення бід Галлії, але задля того, щоб йому загинути серед тяжких війн”. Отже, Амміан передає вже не позитивну звістку, а тільки чутки. Зосім (Zos. Hist. nov. 3, 1), пергамський неоплатонік та історик, запевнює, що Констанцій послав Юліана за Альпи внаслідок наполягань своєї жінки Євсевії. “Він молодий, – говорила Євсевія, – вдачаю простий, все життя провів у навчанні, в справах абсолютно недосвідчений. Для нас краще не потрібно. Якщо поведе справи добре – їх успіх буде приписаний імператору; якщо зробить помилку – загине; а Констанцій ніколи вже не буде мати на майбутній час такого, хто б за імператорським походженням був покликаний до верховної влади”. До речі, подібні задумки проти Олексія Комніна приписує Никифору Вотаніату Врієнній (XI ст.) (див.: *Византийские историки, переведенные с греческого при СПДА. Исторические записки Вриенния / перев под ред. проф. В. Н. Карпова. – Спб., 1858. – С. 5).*

Юліан говорить, що посланий був у Галлію “не стільки для командування тамтешніми військами, скільки для покори тамтешнім воєводам” (*Julian. Ep. ad Athenienses*). Зосім (3, 2.4) пише: “[Констанцій] нарід [Юліана] цезарем, оженив на своїй сестрі Єлені і відправив до заальпійських народів (у 355 – I. M.). За природою недовірливий, не сподіваючись на те, що Юліан залишиться йому вірним і прихильним до нього, він відправив разом з ним Маркелла і Салюстія, доручивши тамтешнє правління їм, а не цезарю”. Що Констанцій марно побоювався в Юліанові суперника – це довели наслідки. Так, при відпаданні Юліана від Констанція головними спільниками його були лікар Орібасій і Евгемер (*Eun. Vit. Max. Bois. 1, 54*). Зонара говорить (*Zon. Epit. 13, 10*), що Юліан для виконання свого задуму схилив на свій бік декілька трибунів. Можливо їх було семеро, як натякає на те Євнапій (*Mai 258*). Придворних Констанція Юліан (*Julian. Ep. 23*) називає “скотами” (*Mai 258*).

¹⁰⁴ Про це сам Юліан пише в “Посланні до афінян”.

¹⁰⁵ Імператора Констанція I (337–361).

¹⁰⁶ Максима.

¹⁰⁷ *Плавати* – це слово Кобе додає, опираючись на Платона (*Leg. 689d*).

¹⁰⁸ *Меліта* – пергамський неоплатонік, двоюрідна сестра Євнапія.

¹⁰⁹ Під час цього походу Юліана в Персію вони обидва були свідками смерті імператора (*Amm. Marc. Hist. 25, 3*).

¹¹⁰ За часів імператора Валента (364–378).

¹¹¹ Пергамський неоплатонік, жінка філософа Максима.

¹¹² Пергамський неоплатонік. Йому, коли він був префектом Галлії, Юліан адресував свої 4-у й 8-у промови. У грецькому тексті його ім’я читається як “Салотій”, яке часто вживалося замість Саллюстія. Його офіційне ім’я, судячи з написів – Секунд. Після смерті Юліана армія запропонувала йому престол, але він відмовився. Після смерті Іовіана в 364 престол запропонували вже йому і його сину, і Саллюстія знову відмовився. В 365 він був префектом Сходу, але змушений був піти у відставку через ворожнечу з Клеархом, проконсулом Азії.

¹¹³ Другий арешт Максима.

¹¹⁴ Валент. Про страту Максима в Ефесі в 371 див. в історика й пергамського неоплатоніка Амміана Марцелліна та Зосіма (*Amm. Marc. Hist. 29, 1; Zos. Hist. nov. 4, 15*).

¹¹⁵ Про Феста див.: *Amm. Marc. Hist. 29, 2*.

- ¹¹⁶ Максим був страчений у 371 н.е.
- ¹¹⁷ Під ім'ям Немезіди в Азії були відомі дві богині, особливо шановані в Смірні.
- ¹¹⁸ Із Віфінії. Страчений готами.
- ¹¹⁹ Цей конфлікт між містом та учнями посилювали релігійні відмінності між ними, оскільки більшість міщан були християнами, а більшість риторів і їх учнів – язичниками. Юліан Каппадокійський народився бл. 275 в Кесарії Каппадокійській. Бл. 330 він прославився в Афінах як учитель риторики. Там же бл. 340 Юліан Каппадокійський і помер.
- ¹²⁰ **Византийские историки : О посланниках римлян к народам. Дексипп. Эвнапий. Олимпидор. Малх. Петр Патрикий. Менандр. Кандид. Нонн. Феофан Византиец; пер. с греч. С. Дестуниса; прим. Г. Дестуниса. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 108–110.**
- ¹²¹ За зауваженням Маї (261), тут мова йде про ту військову раду, яку проводили римляни, коли після марних зусиль взяти Ктесіфон їм треба було вийти з Персії, для того щоб не бути звідусіль оточеними ворогом (*Ann. Marc. Hist.* 24, 7–8).
- Те, що в цьому творі Євнапія були деталі про смерть Юліана, видно з наступних слів, сказаних ним у життєписі Максима (*Eupar. Vois.* 1, 58): “Від тих великих і блискучих надій справи швидко звалилися в невідомість і нестрункість, як оповідається в детальній історії про Юліана”. Детальна історія про Юліана і є та, яка тут наводиться, але оскільки цей уривок з неї дійшов до нас у тому відділі Константинівського збірника, який призначений був думкам, висловам περ υωωμν, то багато, звичайно, було випущено.
- Також пропущена оповідь про похід із Галлії в Персію, хоча це відомо з твору Зосіма (*Zos. Hist. nov.* 3, 10–29), який часто робить короткі витяги з твору Євнапія (пор.: *Maï 261, Мюл.*).
- ¹²² Тут, у тексті περ υωωμν, ідуть нападки невідомого християнина невідомої епохи на вихвалання Євнапієм Юліана, під назвою στήλιθευτικς кат Ίβ λιανοῦ – нападки на Юліана. Зокрема, зазначається таке: “*Τι μπορείς так базікати, нерозсудливий? Ти сам не знаєш, що говориш. Хто з відданих еллінським думкам (язичництву – І. М.) введений у божественні таїнства? Хто з них звільнився від тутешнього життя і зробився співбесідником безплотних? І які це безплотні? Чи не Ганімед, чи не Зевс, любитель Ганімеда Троянського, через якого відторгнута Гера, і сестра, і жінка? – Ти крадеш у християн їх таїнства і думки про покоління безплотних. Твої блаженні боги, за твоїм розумінням, живуть у цьому тлінному житті безладніше найбільш нестриманих людей. Іва (Геба) розливає їм нектар, і вони, впиваючись, виголошують неблагоприсойності, поглядаючи на місто Троянське (Нот. II. 4). Якому з еллінських філософів наслідував Юліан, коли він так полюбив володарювати? Чи не Антисфену? Чи не Діогену? Але нам відомо, що ці філософи так любили бездіяльність, що вони обрали життя собаче і хвалилися, називаючи себе цим прізвиськом. Отже, він обрав імператорську владу не для того, щоб виправити життя людське, – зрештою, він нічого й не виправив, – але через невгамовне славолюбство він виявився невдячним щодо благодійника (Констанція – І. М.), і, віддаючись згубному поклонінню демонам (богам язичницьким – І. М.), що водили його, він не дізнався, що отримає від них і кінець, гідний їхньої брехні і його шаленства”.*
- ¹²³ **Византийские историки : О посланниках римлян к народам. Дексипп. Эвнапий. Олимпидор. Малх. Петр Патрикий. Менандр. Кандид. Нонн.**

Феофан Византиец; пер. с греч. С. Дестуниса; прим. Г. Дестуниса. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 111– 112.

¹²⁴ “В листі 13 Юліан віддає себе переважному збереженню Сонця, а в листі до афінян він стверджує, що ангелами-хранителями має Сонце й Місяць” (Mai 264). Значить, у пропозиції “διον νακαλεῖ τν λιον” немає потреби після διον ставити πατέρα, як це вважає за необхідне Mai (Mai 264).

¹²⁵ Александр Македонський.

¹²⁶ *Іреною* – богинею миру в стародавніх греків.

¹²⁷ *Олімпіаду* – матір Александра Македонського, жінку Філіппа. Жила в 375–316 до н.е.

¹²⁸ *Зевса* – верховного бога грецького пантеону.

¹²⁹ *Сократ* – великий грецький філософ, учитель Платона.

¹³⁰ **Византийские историки : О посланниках римлян к народам. Дексипп. Эвнапий. Олимпидор. Малх. Петр Патрикий. Менандр. Кандид. Нонн. Феофан Византиец; пер. с греч. С. Дестуниса; прим. Г. Дестуниса. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 112– 113.**

¹³¹ *Лібанія* – знаменитого грецького риторів й пергамського філософа-неоплатоніка IV ст.

¹³² Пергамський філософ-неплатонік Проересій був християнином: сам Євнапій у його життєписі (Vois. 1, 92) говорить, що в правління Юліана він був усунутий від викладання, тому що був християнином; Ієронім же в хроніці під 363 стверджує, що “*Проересій, афінський софіст, коли виданий був (Юліаном – I. М.) закон про те, щоб християнам не бути вчителями філософії й словесності (liberalium artium), а йому одному Юліаном дозволено було вчити християн, добровільно залишив училище*”. Лібаній – один із найзнаменитіших риторів того часу (див.: Мюллера, який наводить ще виписки про Проересія, Лібанія, Акакія і Тускіана).

¹³³ **Византийские историки : О посланниках римлян к народам. Дексипп. Эвнапий. Олимпидор. Малх. Петр Патрикий. Менандр. Кандид. Нонн. Феофан Византиец; пер. с греч. С. Дестуниса; прим. Г. Дестуниса. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 112– 113.**

¹³⁴ Селевкія на р. Тигр напроти Ктесіфона, неподалік від якої помер Юліан.

¹³⁵ Ἀλλ’ πότε (πόταν) σκπτροισι τειοῖς Περσήιον αμα
Ἀχρι Σελευκειῆς κλονέων ξιφέεσσι δαμάσας,
Δ τότε σ πρς Ὀλυμπον γει πυριλαμπς χημα
Αμφ θυελλείσι κυκώμενον ν στροφάλιγξι,
Ἰλυσάμενον (ἰσαντα), βροτέων εθέων πολύτλητον νίην.
Ἡξεις δ’ ἰθερί φάεος πατρώιον αλν,
Ἐνθεν ποπλαγχθεσ μεροπήιον ς δέμας λθεσ.

¹³⁶ Mai (266) наводить свідчення Амміана (25, 4): “*Юліан, надто відданий розпитуванням про знамення, був швидше марновірним, ніж блюстителем священних постанов*” (praesagiorum sciscitationi nimis deditum, supersticiosum magis quam sacrorum legitimum observatorem).

¹³⁷ **Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 275–276.**

¹³⁸ *Беріта* – нинішнього Бейрута.

¹³⁹ *Анатолій* – префект Єгипту, а з 356 – Ілліріка. Гімерій адресував йому свою 32-у еклогу. Анатолій відвідав Афіни бл. 345; він листувався з Лібанієм. Помер Анатолій бл. 360.

¹⁴⁰ Мужність полягала в тому, що Імперією керували християнські імператори, Констанцій (337–361) і Констант (337–350), які забороняли язичницькі обряди.

¹⁴¹ **Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 279–280.**

- 142 На думку Райта, слово “елліни”, можливо, вказує тут на прихильників язичництва.
- 143 Райт вважає, що мається на увазі спілкування Проересія з ієрофантом Елевсінських містерій.
- 144 Див. вище. Проересій помер у 367. Його епітафія була написана Григорієм Назіанзіним (Богословом).
- 145 **Загинув у 367.**
- 146 *Діофант* – давньогрецький ритор IV ст.
- 147 Тобто Проересій часто використовував теми перських війн у якості загальних місць.
- 148 *Гімерій* – ритор і пергамський філософ-неоплатонік (310/315–386). Його сучасником був пергамський неоплатонік Фемістій, а учнем – Север.
- 149 ***Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 283–284.**
- 150 Тут: імператор Юліан.
- 151 *Німфідіан* – про цього софіста інші джерела нічого не повідомляють.
- 152 Зведеним братом.
- 153 Див.: *Philostr. Vit. Apol. 607.*
- 154 ***Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 285.**
- 155 Див. вище.
- 156 ***Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 288–289.**
- 157 Хрісанфій.
- 158 *Піфагор* – засновник піфагорійської школи.
- 159 *Архіт Давній* – знаменитий філософ піфагорійської школи Архіт Молодший із Тарента (428–355).
- 160 Юліан.
- 161 Про фессалійську наполегливість див.: *Philostr. Vit. Crit.* Цей вираз став прислів'ям (див.: *Iulian. 34d, 274c*).
- 162 ***Византийские историки : О посланниках римлян к народам. Дексипп. Эвнапий. Олимпидор. Малх. Петр Патрикий. Менандр. Кандид. Нонн. Феофан Византиец; пер. с греч. С. Дестуниса; прим. Г. Дестуниса.* – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 107.**
- 163 Імператор Юліан (“Відступник”) (361–363).
- 164 Під “скіфами” Євнапій має на увазі готів з іншими союзними народами Причорномор'я і Подунав'я.
- 165 ***Римские историки IV века.* – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 291–294.**
- 166 *Едесієм* – філософом-неоплатоніком Пергамської школи, сином Хрісанфія і Сосіпатри.
- 167 Пор. життєпис Ямвліха і прим. 27.
- 168 Див.: *Plat. Phaedr. 246b.*
- 169 *Геллеспонтій* – філософ-неоплатонік Пергамської школи. Помер у 20 років.
- 170 Геллеспонтій. Його твір Фотій розглядав як енкомій Юліану. Антихристиянська спрямованість праці Євнапія призвела пізніше до появи в рукописній традиції значно зміненої редакції пам'ятника – так званого “нового видання” (νέα έκδοσις), для якого характерна більша толерантність. Але Євнапій не мав відношення до цих новацій.
- 171 *Прокопія* – філософа-неоплатоніка Пергамської школи, друга Геллеспонтія.
- 172 *Епігон із Лакедемона* – філософ-неоплатонік Пергамської школи.
- 173 *Беронікіан із Сард* – філософ-неоплатонік Пергамської школи.
- 174 *Харітам* – трьом богиням веселощів і радощів життя в давньогрецькій міфології (Аглая, Євросіна, Талія), втіленням вишуканості й привабливості. Відповідали римським граціям.

¹⁷⁵ *Византийские историки : О посланниках римлян к народам. Дексипп. Эвнаний. Олимпидор. Малх. Петр Патрикий. Менандр. Кандид. Нонн. Феофан Византиец; пер. с греч. С. Дестуниса; прим. Г. Дестуниса. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 120–121.*

¹⁷⁶ Зосім про Феодора (4, 13): “Був якийсь Феодор, причислений до імператорських нотаріїв (у Євнапія *νотарίους*, у Зосімі *βασιλικῶς ποῦραφεῦσι*, що одне й те ж – І. М.), чоловік знатного роду, добре вихований. По гарячці молодості він, легко схилившись на зло зваблюваннями підлесників, був оточений і збуджений людьми шкідливого розвитку, які були мастаками вказувати на майбутнє з гадання, ними ж влаштованого. Допитуючись про те, хто буде правити після Валента, вони поставили триножник, який повинен був внаслідок якогось обряду виявити майбутнє. На триножнику з’явилися письмена: *θ, ε, ο* і *δ*. Ці письмена хіба що голоси не подали і вказували якомога ясніше, що після Валента обійме престол Феодор. Захоплений цими дрібницями, за непомірною пристрастю [до панування], спілкуючись із авантюристами й знахарями, розмірковуючи з ними про те, що необхідно зробити, він був звинувачений перед імператором і отримав заслужене покарання за свій задум” (див.: *Мюл.*).

¹⁷⁷ Під нерозумною частиною душі неоплатоніки мали на увазі якусь вічно існуючу силу, що діє поривчасто, сліпо, руйнівню на речовину, яка хоча також існує вічно, але сама по собі непорушна і бездіяльна. Ця безумна сила в своїх діях вимірюється і влаштовується вічним розумом. Див.: трактат Плутарха *Περ τῆς ἐν τῷ ψυχῶν ὀνείας*. Краще видання (афінське) належить померлому обдарованому професору Мавромматі (див.: *Об открытии греческого ученого Мавромматти // ЖМНП. – 1851. – №7*).

¹⁷⁸ Ця риторична фігура називалась “драбиною” – *κλίμαξ*.

¹⁷⁹ Про зажерливість говориться з приводу страти Феодора (*Amm. Marc. Hist. 29, 7*). Валент тут був керований і зажерливістю (*Mai 269*). Амміан (*Amm. Marc. Hist. 29, 2.22; 1, 7*) і Зосім (*Zos. Hist. nov. 4, 13–15*) описують страти, яким були піддані філософи і літератори, хто з вини, хто за підозрою, за те, що гадали щодо верховної влади (*Мюл.*).

Людвіг Гірш. Фотогравюра Аларіха (1894)

- 180 *Византийские историки : О посланниках римлян к народам. Дексипп. Эвнапий. Олимпидор. Малх. Петр Патрикий. Менандр. Кандид. Нонн. Феофан Византиец; пер. с греч. С. Дестуниса; прим. Г. Дестуниса. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 143.*
- 181 Фрагмент, який зберігся в збірнику “De sententiis” часів Константина Багрянородного (серед. X ст.), оповідає про вторгнення й розселення на території Імперії готів, яких витіснили з Північного Причорномор’я гунни.
- 182 Ієронім (*Hieron. Ep. 107*) повідомляє, що “русе військового гетів” (тобто готів) розвозить із собою церкви в наметах (ecclesiarum circumfert tentoria).
- 183 У готському календарі під 14 серпня згадано про 40 священних дів (monialium), які постраждали в Верії, в Македонії (Specimen biblicarum Ulphilaе partium ineditarum. An. Mai, Mediol.). Можливо, в Євнапія маються на увазі дяконіси.
- 184 В присутності невіруючих християни не говорили про євхаристію й хрещення.
- 185 Феофіл, митрополит готський, був учасником I Вселенського (Нікейського) Собору.
- 186 Про підступність готів див. у Зосіма (*Zos. Hist. nov. 4, 20 i 56*).
- 187 А. Май (*Mai 1827. – P. 278*) зближує з цим місцем вислів Ієроніма (*Hieron. Ep. 60, 4*) Gothus philosophatur, бо дієсловом philosophari (філософеів) отці церкви виражали чернече життя.
- 188 Крім звичного погляду, властивого обуреному язичнику, автор тут виражає особливу думку; він звинувачує уряд Східної імперії в надмірній довірі зовнішньому благочестю готів, у потуранні цьому підступному народові. Подібне звинувачення ми знайдемо і в інших письменників щодо іноземців, яким уряд Імперії робив різні поступки, сприймаючи виконання деяких релігійних обрядів за щире сповідання християнської віри.
- 189 *Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 256.*
- 190 Готи в 395 н.е.
- 191 Аларіх – король вестготів (395–410).
- 192 *Фермопили* – вузький прохід з Північної Греції в Середню. У 480 до н.е. його мужньо захищав від персів загін спартанців на чолі з царем Леонідом I (490–480), пам’ятник якому бачив тут автор. Пройти через Фермопили готам у 395 н.е. допомогли християни. Натомість у 447 н.е. через прохід не могли прорватися гунни Аттіли.
- 193 Тобто християнських ченців. Про це вторгнення готів у 395 н.е. згадується нижче в історії Пріска.
- 194 *Византийские историки : О посланниках римлян к народам. Дексипп. Эвнапий. Олимпидор. Малх. Петр Патрикий. Менандр. Кандид. Нонн. Феофан Византиец; пер. с греч. С. Дестуниса; прим. Г. Дестуниса. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 146–148.*
- 195 *Феодосія* – імператора Феодосія I (379–395).
- 196 Флавій Фравіт, консул 401. Зосім (*Zos. Hist. nov. 4, 56*) називає Фравіфа Фраютом.
- 197 Слова Ахїллеса (*Нот. II, 9, 312–313*).
- 198 Як видно, Феодосій I Старший дозволяв шлюби між християнами й язичниками; цікаво і важливо те, що про це розповідає такий пристрасно відданий язичництву письменник, як Євнапій. Зосім (4, 29), описуючи нещасне становище міщан, пригнічуваних власною бідністю і зловживаннями влади за часів того ж імператора, говорить, що вони молили Бога позбавити їх від цих бід, “бо їм було ще дозволено відвідувати храми (язичницькі– I. M.) і

пом'якиувати божество за батьківськими статуями". Ось ще один приклад терпеливості, згадуваний тим же язичницьким письменником.

¹⁹⁹ *Византийские истории : О посланниках римлян к народам. Дексипп. Эвнаний. Олимпиодор. Малх. Петр Патрикий. Менандр. Кандид. Нонн. Феофан Византиец; пер. с греч. С. Дестуниса; прим. Г. Дестуниса. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – С. 163.*

²⁰⁰ Тобто продовжувати бути язичником.

²⁰¹ Флавій Фравіф (Фравітта) був консулом у 401 разом із Флавієм Вінцентієм.

Фермопільський прохід. Пам'ятник царю Леоніду.
Фото А. Васюріної

4 . 2 . Паллад

Паллад із Александрії (кін. IV – поч. V ст.) – пізньоантичний грецький поет, “останній язичник”. Мешкав в Александрії. Всією душою був відданий язичницьким культурним традиціям. З гіркою іронією сприймав наступ християнства на елліністичну духовність з кін. IV ст. Збереглася 151 його віршована епіграма і 20 епіграм, приписуваних йому. Їм властива витонченість вірша й мови. Вони є однією з найяскравіших літературних пам'яток періоду занепаду античної цивілізації.

Текст

4 (AP, VI, 85)¹

“Панц, і поножа, і спис, і шолом, і свій щит величезний²
Гордіопріляріос³ тут посвятив Тимофій”.

8 (AP, VII, 682)⁴

“Гессій⁵ не вмер, звалений богинею Мойрою⁶; ні, навпаки, Сам він, своєю рукою, Мойру закинув в Аїд⁷”.

Pal. 28 (AP, IX, 175)⁸

“Я продаю Каллімаха⁹ й Піндара¹⁰ також і з ними
Всі відмінки продаю, в бідність злочасну впавши.
“Синтаксис”, мій добродію, розірваний вкінець Дорофієм,
Бо з безчесною звісткою він з’явився до мене.
Ти ж, мій милий Феоне, вчини благеє діяння,
Щоб не скінчити життя мені в злиднів кайданах тяжких”¹¹.

Pal. 30 (AP, IX, 180)¹²

“Дурить Доля людей до кінця їхніх днів,
Її непостійна й підступна вдача.
Смуту сіє, меле й розносить дурниці;
Вона торговка нині, ні, не богиня це,
І з ремеслом подібним вдача схожа її”¹³.

Pal. 33 (AP, IX, 183)¹⁴

“Щастя, змінилося й ти, і лише глузування ти гідне.
Нема чого більше тобі щастя останків жаліти;
Перш мала храм, опинилася під старість в харчевні,
Поїш гарячим питтям смерті підвладних людей.
Демон примхливий, тепер заритай над своєю ж бідою:
Як і у смертних людей, скінчилося щастя твоє”¹⁵.

Pal. 35 (AP, IX, 378)¹⁶

“Слав, кажуть, якось, під старою стіною
убивця;
Але серед ночі постав перед ним уві
сні Серапіс¹⁷
І, попередивши, мовив: “Де ж ти,
нешасний, лежиш? Негайно
Встань і знайди собі місце нове для
спочинку”.
Прокинувся той же і швидко відбіг від
стіни, і в ту ж мить
Стара, на землю упала вона із тріском
за ним.
Радісно вранці в подяку він жертву
безсмертним приніс
З думкою: мабуть і нас, нечестивців,
усе ж таки милує Бог.
Проте, уночі знов з’явився йому
Серапіс і промовив:

Серапіс

“Думаєш, дурню, турбуюся я і про злих?
Не дав тобі вчора померти я смертю легкою,
Та згодом, злочинцю, тобі, все ж не unikнуть хреста¹⁸”.

Pal. 37. На правителів Єгипту (AP, IX, 393)¹⁹

“Ні, бездоганих і лагідних правителів зовсім не було.
Якості ці і влада є несумісні, на жаль;
Сповнений співчуття злодій, а нахаба – втілена чесність:
Дві ці властивості власні влада зганяє на нас²⁰”.

Pal. 41. Іпатії (AP, IX, 400)²¹

“Коли переді мною ти і чую твою мову,
Благоговійно зір свій до зірок
Підводжу я, – так все в тобі,
Іпатіє²²,
Небеснеє²³ – і справи, і краса промов,
І чисте, як зоря, премудрої науки світло”.

Іпатія. Портрет (1908)

**Pal. 43. На статую Геракла,
повалену християнами
(AP, IX, 441)²⁴**

“Мідного сина Зевеса, яко-
му раніше молились,
Бачив поваленим я на перехресті шляхів.
І в здивуванні сказав: “О, тримісячний²⁵ наш охоронець від бід,
Непереможний донині, у прасі лежиш ти тепер!”²⁶.
А серед ночі з’явивсь мені Бог і, всміхаючись мовив:
“Що ж, силу часу й мені, навіть Богу, відчуть довелось”.

Pal. 50 (AP, IX, 508)²⁷

“Якщо хто-небудь бажає світлим бачити день,
З тобою зустрівшись, світлий пізнає він день.
Але якщо ж він захоче бути у горі, тоді,
З тобою не зустрівшись, чорний пізнає він день²⁸”.

Pal. 51. На дім Марину (AP, IX, 528)²⁹

“Християнами ставши, боги, владики чертогів Олімпу,
Мешкають тут, непереможені нині, бо відтепер
Вже не нищать вогнем їх плавильня і міх піддувальний³⁰”.

Pal. 55 (AP, X, ,45)³¹

“Якщо уявиш собі, людино, що робив батько,
Свій здійснюючи посів, пиха твоя згине негайно.

Мрійливий вічно Платон переповнив тебе зарозумілості,
Бо безсмертним тебе, сином неба назвав³².
Ти ж із глини. І так загордився! Міг придумати таке
Той, хто в пихату дурницю промови свої обрядив.
Якщо ж ти хочеш знайти слова справедливої, знай же:
Краплею ти нечистою, хіттю грубою народжений”.

Pal. 56 (AP, X, 46)³³

“Справді, уміння мовчати в людей – це найбільша мудрість.
Міг би і сам Піфагор ці слова підтвердити.
Знаючи мистецтво промов, інших навчав він мовчанню,
Вірний засіб знайшовши проти людських хвилювань”.

Pal. 66 (AP, X, 56)³⁴

“Ознаки ясної немає розпізнати добродесність жінок:
Жертвам насмішок, чоловікам, я ці слова говорю.
І потворна зовсім не може вгамувати підозр,
Може розпусною не бути та, що вродлива на вигляд.
Є і така, – вродлива, і все ж вона не поступиться
На щедрі подарунки; але є безліч жінок таких,
І не вродливих собою, але погрузлих у нестримному блуді,
Ласих безмірно на тих, хто не шкодує дарів.
Але невже, скажи, якщо жінка гнівні брови
Хмуристь суворо, зовсім бачити не хоче чоловіків, –
То не порука того, що вона добродесна? Втім,
Повії бувають: на вигляд – це серйозність сама.
Але їй веселі є, і люб’язні в обігу є
Скромниці, якщо взагалі скромні бувають жінки.
Вірно за віком судять про це? Але ось Афродіта³⁵,
Старість і та не дає їй спочити від пристрастей.
Клятвами нас, нарешті, переконують; але щоб їм повірити,
Треба дванадцять богів³⁶ нових знайти та інших”.

Pal. 68 (AP, X, 58)³⁷

“Голий я на землю ступив і голим же зйду я під землю:
Що ж це я марно труджуся заради кончини голої?”

Pal. 76 (AP, X, 73)³⁸

“Якщо тягнешся, Долею ваблений, то тягнись, не опираючись;
Як ти не бийся, – і все ж будеш Долею ваблений”³⁹.

Pal. 80 (AP, X, 79)⁴⁰

“Ночі проходять, і ми щодня народжуємося знову:
Минулі дні ніякого прибутку нам не дають.
День, що вчора минув, для нас пропадає безслідно,
І починаємо знову життя ми сьогоднішнім днем.

Не називай ж, старий, багаторічним себе ти ніколи:
Немає на сьогодні того, що вчора минуло”⁴¹.

Pal. 83 (AP, X, 82)⁴²

“Чи не здається вам, що ми ще живемо,
Ми, елліни, впавши під вагою знегод
І видимість життя вважаючи буттям?
Чи ми ще живемо, а життя вже мертве?”

Pal. 91. Еллінам (AP, X, 90)⁴³

“О ти, найгіршеє зло, – заздрощів зло, ворожнеча
До пестунів Божества, найщасливіших людей!⁴⁴
Нею, безумці, так всі ми засліплені,
Так що і в рабство глупоти себе поспішаєм віддати!
Ми, елліни, лежим ту кинуті в прах
І поклавши усі свої мертві надії
На мертвяків⁴⁵. Так все спотворене нині”.

Pal. 92 (AP, X, 91)⁴⁶

“Коли улюбленця Бога хтось злом ятрить⁴⁷,
Він постає перед всіма як великий дурень:
Адже на себе ж Бога озброює він,
У ньому порушивши заздрість і великий гнів:
Людей, улюблених Богом, ми повинні любити”.

Pal. 118. На ритора Фемістія (AP, XI, 292)⁴⁸

“Сидячи на троні небеснім, зробився ти раптом одержимим
Кріслом срібним; о, ця безмірна ганьба!
Вище колись ти був, а тепер ти зробився низьким.
Донизу сюди піднімись: упав ти, піднявшись нагору”⁴⁹.

Pal. 144. На ченців (AP, XI, 384)⁵⁰

“Якщо вони звуться самотні, чом так їх багато⁵¹?
Де тут самотність – у натовпі цім величезнім?”⁵²

Pal. 148 (AP, XV, 20)⁵³

“У мовчання життя тяжкого пройди ти шляхи;
Сам безмовний час, – наслідуй йому.
Живи, криючись!⁵⁴ Не можеш, – так помри, криючись!”

Коментар

¹ Паллад. Эпиграммы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://myriobiblion.byzantion.ru/pallad.htm>

² За взірцем гомерівських форм: δω замість δωα – дім; βρι замість βριθυ – тягар, Паллад скорочує слова: θωραξ – панцир в θω, κνημις – поножі в κνη, κρανος – шолом в κρα.

- ³ Значення слова “гордіопріляріос” неясне. Дюбнер (1, с. 231) вважає, що Паллад висміює “варварську” вимову грецьких слів центуріонами імператорських легіонів у Константинополі. Пор.: primipilarius або primipilaris – центуріон 1-ї центурії (100 чол.) 1-ї маніпули ($\frac{1}{3}$ когорти) 1-ї когорти ($\frac{1}{10}$ легіону) римського легіону (5–6 тис. чол.). Євтолмій Іллюстрій Схоластик (бл. 400), автор 4-х епіграм Палатінської антології, написав відповідь на цей жарт Паллада:
*“Поножі, панцир, Афіні (грецької богині мудрості й справедливої війни – І. М.) спис, шолом і свій щит величезний
 Нащадок Меммія Руф Геллій повісив як дар”* (AP 6, 86).
- ⁴ *Греческая эпиграмма : пер. с древнегреч.; сост. и примеч. Ф. Петровского и Ю. Шульца. – М. : Гослитиздат, 1960. – С. 265.*
- ⁵ *Гессій* – єгиптянин, сучасник Паллада. Згадується він і в листах Лібанія. Перебував на імператорській службі, страчений за відданість оракулу Аммона (лівійсько-єгипетського божества, тотожного грецькому Зевсу), астрології та чарівництву. Якийсь “делієць” встановив йому статую.
- ⁶ *Мойрою* – богинею долі (в грецькій міфології). Найбільш поширеним був міф про трьох сестер-мойр (Лахесіс, Клото, Атропос), тотожних римським паркам.
- ⁷ *Аїд* – грецький бог, володар царства померлих, а також саме це царство. Тут показана нетерпимість, яка на той час ствердилася в Єгипті.
- ⁸ *Паллад. Эпиграммы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://myriobiblion.byzantion.ru/pallad.htm>*
- ⁹ *Каллімаха* – Каллімаха з Кірени (бл. 310 – бл. 240 до н.е.), давньогрецького поета і другого хранителя Александрійської бібліотеки.
- ¹⁰ *Піндара* – одного з найбільш значних ліричних поетів Стародавньої Греції (522–443). Був включений у канонічний список Дев’яти ліриків ученими елліністичної Александрії.
- ¹¹ Тлумачення цієї епіграми різне. Навірогідніше, Дорофей – батько учня, який розірвав вигідний для Паллада договір (він же συνταξις!). На цій точці зору наполягає І. Ірмшер (*Ирмшер И. Паллад // Визант. временник. – Т. 11. – 1956. – С. 253*). Читання Θεοιν (замість рукописного θεοι), прийняте Мейнеке і Штадтмюллером, дозволяє вважати, що Паллад звертається до Феона, батька Іпатії.
- ¹² *Паллад. Эпиграммы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://myriobiblion.byzantion.ru/pallad.htm>*
- ¹³ Епіграма має підзаголовок: “На храм Тіхе (богині випадку – І. М.), перетворений на харчевню”. Пор.: Epigr. 33. Про подібний випадок у Візантії повідомляє Іоанн Лід (*De mensib.*, р. 52. Јас., 4, 183).
- ¹⁴ *Паллад. Эпиграммы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://myriobiblion.byzantion.ru/pallad.htm>*
- ¹⁵ Епіграма 33 має той самий підзаголовок, що й епіграма 30.
- ¹⁶ *Античная лирика : пер. с древнегреч. и латин.; вступ. ст. С. Шервинского; сост. и примеч. С. Анна и Ю. Шульца. – М. : Худож. лит., 1968. – С. 318.*
- ¹⁷ Мова йде про руїни храму синкретичного елліно-єгипетського бога Серапіса, який у 391 був зруйнований християнами. До таких дій фанатиків спонукав александрійський архієпископ Феофіл (384–412). Культ Серапіса (божества життя, смерті і зцілення) був введений у Єгипті ще царем Птолемеєм I Сотером (323–283). Поет із сумом відображає традиційні погляди на моральні якості Бога.
- ¹⁸ Злочинець, приречений на розп’яття на хресті.

- ¹⁹ Паллад. *Эпиграммы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://myriobiblion.byzantion.ru/pallad.htm>*
- ²⁰ Мова йде про правителів Єгипту, серед яких зустрічаються імена Романа (comes Аегурті в 391), префекта Дамоніка (хоча воно відсутнє в офіційному списку префектів Єгипту).
- ²¹ *Античная лирика : пер. с древнегреч. и латин.; вступ. ст. С. Шервинского; сост. и примеч. С. Анта и Ю. Шульца. – М. : Худож. лит., 1968. – С. 314.*
- ²² *Іпатія* – епіграма присвячена знаменитій жінці, філософу-неоплатоніку, математику і астроному Іпатії з Александрії (370–415), доньці математика і поета Феона, яка діяла в александрійському Мусейоні. До її гуртка належали Паллад і Сінезій з Кірені (373–413). В 415 вона з позицій нетерпимості була розтерзана на вулицях Александрії юрбою християнських фанатиків, підбурюваних читцем Петром, за яким, як вважали сучасники, стояв архієпископ Кирило (412–444). Відомий російський вчений-невропатолог і перекладач грецької антології Л. В. Блуменау (1862–1931) написав про неї драматичну поему “Іпатія”.
- ²³ Поет при виді Іпатії ніби підносить в зоряний храм Діви, тобто богині справедливості Астрей, доньки Зевса і Феміди, яку ототожнювали з Діке, другою донькою Зевса й Феміди, богинею правди і справедливої відплати, і сузір’я якої (Діва) знаходилося серед знаків Зодіака. Отже, Іпатія – це Астрей, яка зійшла на землю.
- ²⁴ *Античная лирика : пер. с древнегреч. и латин.; вступ. ст. С. Шервинского; сост. и примеч. С. Анта и Ю. Шульца. – М. : Худож. лит., 1968. – С. 314.*
- ²⁵ “Тримісячним” герой (потім бог) Геракл названий як плід зв’язку бога Зевса з Алкменою, що тривала три ночі (тобто, протягом трьох з’явлень Місяця, тобто богині Селени, “Луни”).
- ²⁶ Мова йде про гоніння християн на язичників, їх вірування й культурні традиції, які були започатковані за часів Константина I (306–337) і активізувалися в правління Феодосія I (379–395). Тут можливий натяк на едикт Феодосія I (391) про повсемісне руйнування язичницьких храмів і знищення зображень богів. Всі жертвоприношення й обряди, які здійснювалися на честь давніх богів, жорстоко карались. Небезпристрасне ставлення автора до християнства значною мірою обумовлено тим, що християнські священники ламали стародавні язичницькі храми та інші громадські споруди і з їх каменю будували християнські храми. Пор.: *Pallad. Epigr. 30, 33.*
- ²⁷ Паллад. *Эпиграммы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://myriobiblion.byzantion.ru/pallad.htm>*
- ²⁸ Ця епіграма теж була присвячена Іпатії.
- ²⁹ *Античная лирика : пер. с древнегреч. и латин.; вступ. ст. С. Шервинского; сост. и примеч. С. Анта и Ю. Шульца. – М. : Худож. лит., 1968. – С. 315.*
- ³⁰ Тут мається на увазі будинок Марини (403–449), благочестивої молодшої сестри імператора Феодосія II (407–450), яка разом з іншою своєю сестрою Пульхерією (399–453) фактично перетворила імператорський палац в Константинополі на монастир. Зображення язичницьких богів були перенесені в її палац для християнського культу і, таким чином, врятовані від знищення, уникнули долі бути переплавленими на монети. Мідна монета (φολλις) була вагою в чверть унції, тобто бл. 6,8 г. В антології до імені Паллада тут доданий епітет “Метеор” (“піднесений”, “високий”).
- ³¹ Паллад. *Эпиграммы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://myriobiblion.byzantion.ru/pallad.htm>*
- ³² Пор.: *Theogn. Eleg. 887.*

- ³³ Паллад. *Эпиграммы [Электронный ресурс]*. – Режим доступа : <http://myriobiblion.byzantion.ru/pallad.htm>
- ³⁴ Паллад. *Эпиграммы [Электронный ресурс]*. – Режим доступа : <http://myriobiblion.byzantion.ru/pallad.htm>
- ³⁵ *Афродіта* – грецька богиня кохання і вроди.
- ³⁶ Неясно, про які 12 богів іде мова. Вважають, що це натяк на 12 апостолів (див.: *Бекбі, III, с. 815*).
- ³⁷ Паллад. *Эпиграммы [Электронный ресурс]*. – Режим доступа : <http://myriobiblion.byzantion.ru/pallad.htm>
- ³⁸ Паллад. *Эпиграммы [Электронный ресурс]*. – Режим доступа : <http://myriobiblion.byzantion.ru/pallad.htm>
- ³⁹ Пор.: *Soph. Oedip. en Kolon., 1694*. Сентенція в дусі стоїцизму Епіктета. Епіграма-дистих аналогічного змісту приписується (у виданні: *Bidez-Sumont, p. 220*) імператору Юліану:
*“Жереб тягне – і волочись;
 якщо ж ти незадоволений потягом,
 Сам же собі нашкодиш,
 жеребом все ж ваблений”*.
- ⁴⁰ Паллад. *Эпиграммы [Электронный ресурс]*. – Режим доступа : <http://myriobiblion.byzantion.ru/pallad.htm>
- ⁴¹ Сентенція в дусі стоїчної філософії. Пор.: *Sen. Ep. 58, 22*: *“Ніхто з нас не є тим, ким він був у юності; ніхто з нас не є вранці таким, яким він був учора. Подібно водам річок швидко змінюються наші тіла. Все, що ти бачиш, проноситься разом із часом...”*.
- ⁴² Паллад. *Эпиграммы [Электронный ресурс]*. – Режим доступа : <http://myriobiblion.byzantion.ru/pallad.htm>
- ⁴³ *Античная лирика : пер. с древнегреч. и латин.; вступ. ст. С. Шервинского; сост. и примеч. С. Анта и Ю. Шульца. – М. : Худож. лит., 1968. – С. 315.*
- ⁴⁴ Цей рядок – насмішка над Феофілом, архієпископом Александрії (його ім'я дослівно означає “возлюблений Богом”), який у 391 зруйнував язичницькі храми міста.
- ⁴⁵ Тут простежується іронічний натяк на Христа, в воскресіння якого вірять християни.
- ⁴⁶ Паллад. *Эпиграммы [Электронный ресурс]*. – Режим доступа : <http://myriobiblion.byzantion.ru/pallad.htm>
- ⁴⁷ Цей рядок – теж насмішка над Феофілом, архієпископом Александрії.
- ⁴⁸ Паллад. *Эпиграммы [Электронный ресурс]*. – Режим доступа : <http://myriobiblion.byzantion.ru/pallad.htm>
- ⁴⁹ Підзаголовок Палатінської антології: *“На філософа, який став префектом міста (Константинополя – I. M.) при Валентініані і Валенті”*. Епіграма спрямована проти ритора Фемістія з Пафлагонії (бл. 320–390), який був префектом у

Пулхерія

383–384. “Кріслом срібним...” – тобто посадою значного державного чиновника (Фемістій був з 355 членом константинопольського сенату).

⁵⁰ *Антична лирика : пер. с древнегреч. и латин.; вступ. ст. С. Шервинского; сост. и примеч. С. Анта и Ю. Шульца. – М. : Худож. лит., 1968. – С. 319.*

⁵¹ Автор звертає увагу на те, що в Єгипті було особливо багато християнських ченців, які мешкали в анахоретних і гуртожитних монастирях.

⁵² Епіграма заснована на грі слів. Грецьке слово *μοναχος* (чернець) дослівно означає: “одинокий”, “усамітнений”.

⁵³ *Паллад. Епиграмы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://myriobiblion.byzantion.ru/pallad.htm>*

⁵⁴ “Проживи непомітно” – відоме положення епікурейської філософії. В даному випадку Паллад, мабуть, має на увазі неопіфагорійця Аполлонія з Тіани (I ст. н.е.) (див.: *Philostr. Vit. Apol.* 8, 28).

4 . 3 . Олімпіодор

Олімпіодор із Фів (IV–V ст.) – візантійський історик. Народився в Фівах (Єгипет). Перебував на службі в імператора Гонорія (395–423), бував у Римі, Равенні, Сієні, направлявся послом до гуннів. Відвідав також Афіни, де брав участь у справах Афінської школи філософії. Мабуть, у Афінах він і поселився. Язичник. Автор “Історії”, яка дійшла до нашого часу лише фрагментарно, у вигляді витягів, зроблених шанувальником книг патріархом Фотієм у IX ст. Твір складався з 22 книг і відображав події 407–425. Праця Олімпіодора, мабуть, не була закінчена. Він присвятив її імператору Феодосію II (407–450).

Текст

*Olympiod. Hist. 26*¹. “(28). Атаульф², коли в нього від Плацідії³ народився син (йому було дано ім’я Феодосій)⁴, став особливо прихильним до дружби з римлянами. Констанцій⁵ же і його прибічники діяли проти Атаульфа, і тому це прагнення його і Плацідії залишилось марним. Коли дитина померла, вони дуже горювали за нею і поховали її в срібній труні⁶ в одному монастирі поблизу Барцінона⁷. Потім був убитий і Атаульф у той час, коли він, за своїм звичаєм, знаходився в конюшні, спостерігаючи за своїми кіньми. Убив його один із його наближених готів⁸, на ім’я Дувій, який у своїй ворожнечі очікував цього часу: його колишній пан, вождь, який належав до готської частини⁹, був убитий Атаульфом, який і взяв з того часу Дувія в свою дружину¹⁰, той же, несучи службу першому панові, згубив другого. Атаульф, помираючи, наказав своєму братові віддати

Атаульф. Статуя. Мадрид

Плацідію і, якщо можливо, зберегти дружбу з римлянами¹¹. Його спадкоємцем став брат Сара¹², Сігерік¹³ – швидше своїми намаганнями й силою, ніж по успадкуванню і по закону. Він знищив дітей Атаульфа від першої жінки, вирвавши їх силою з обіймів єпископа Сігесара¹⁴, імператрицю же Плацідію, глузуючи над Атаульфом, змусив іти перед [своїм] конем¹⁵ разом з іншими полонянками, а відстань, на яку вони повинні були його супроводжувати, простяглася до 12-ої милі від міста. Він правив 7 днів і був убитий. Владикою готів став Валлія¹⁶.”

Olympiod. Hist. 37¹⁷. “(37). Історик розповідає, що, коли він заради своєї історичної роботи жив у Фівах¹⁸ і в Сієні¹⁹, вожді і віщуни варварів, тобто блемміїв²⁰, які мешкали поблизу Талміса²¹, захотіли з ним зустрітися: до цього спонукала їх його слава”.

Olympiod. Hist. 38²². “(38). Він розповідає чудеса про якогось Ліванія, родом з Азії, який з’явився в Равенні в правління Гонорія і Констанція²³. Він був великим

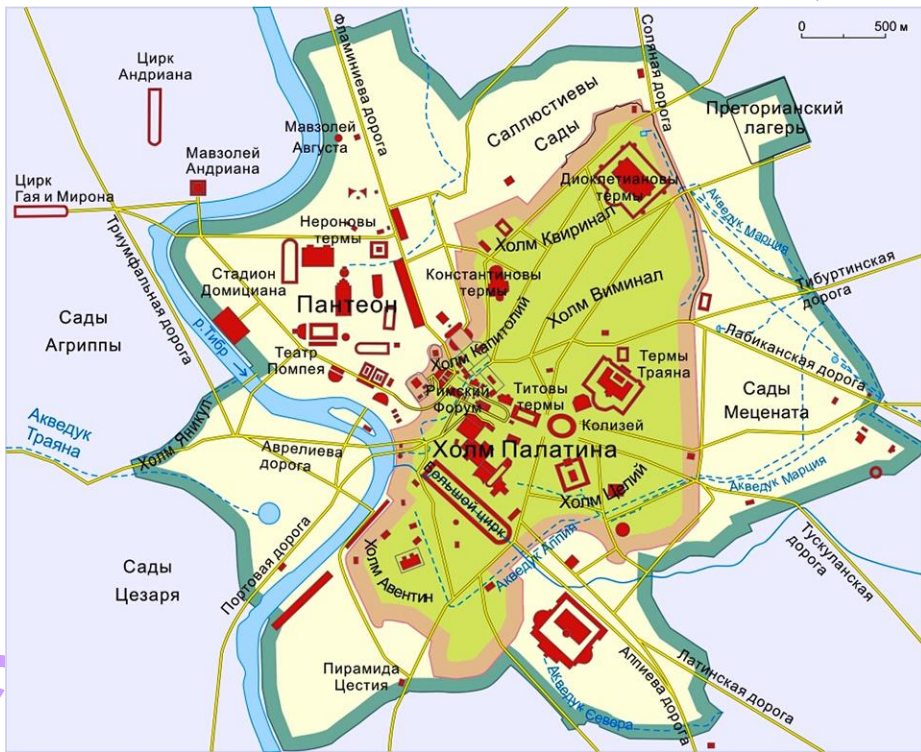

Гонорій. Міліаріс (аверс і реверс)

чудодем і обіцяв без війська розбити варварів. Невдовзі він показав зразок своєї сили; чутки про нього дійшли до імператриці Плацідії, і чудотворець був убитий. Плацідія, каже автор, навіть погрожувала Констанцію розлученням, якщо Ліваній, цей підозрілий обманщик, залишиться живим”²⁴.

Olympiod. Hist. 43–44²⁵. “(43). Кожний з великих будинків у Римі²⁶, говорить він, вкляє в себе все, що може мати місто²⁷ середніх розмірів: іподром, форуми, храми, фонтани і різноманітні лазні. Тому письменник і виголошує: “Будинок – це місто: в столиці ж тисячі міст”.

Є там і величезні громадські лазні. Так звані Антонінові [терми] мають для потреб тих, хто миється, 1 600 сидінь з полірованого мармуру, а Діоклетіанові – майже вдвоє більше²⁸. Стіна навколо Рима, виміряна геометром Аммоном²⁹ перед першим нападом готів³⁰, простягалася на 21 милю³¹.

План Стародавнього Риму

(44). Багато римських будинків отримували від своїх володін³² по 40 кентинаріїв золотом³³ щорічно, крім хліба, вина й інших продуктів, вартість яких, якби їх продати, складала б третину золота, що вносилося. Дохід же другорядних будинків у Римі складав 15 чи 10 кентинаріїв.

Проб, син Олімпія, в пору своєї претури³⁴, яку він ніс при Іоаннові узурпаторові³⁵, витратив 12 кентинаріїв золотом. А логограф³⁶ Сіммах, сенатор із середнім достатком, коли його син, ще до взяття Рима³⁷, ніс претуру, витратив 20 кентинаріїв. Максим же, один з багатіїв, викинув на претуру сина 40 кентинаріїв. Адже претори справляють свята протягом 7 днів”.

Коментар

¹ *Олимпиодор Фиванский. История / пер. и комм. Е. Ч. Скржинской // Византийский временник. – Т. 8 (33). – М., 1956. – С. 228.*

² *Атаульф* – король везеготів (410–415), який вивів їх з Італії в південну Галлію. Він забрав скарби, захоплені королем Аларіхом (391/395–410) під час триденного пограбування Рима (24–27.08.410). В 414 оженився на Галлі Плацідії, дочці імператора Феодосія I (379–395) і сестрі імператора Гонорія (395–423), поклавши цим початок дружнім стосункам між везеготами в Галлії і Західною імперією. Шлюб був укладений у місті Нарбонні (в провінції Галлії Нарбоннській, на північ від Піренейських гір – автору довелося проїжджати мимо сучасного Нарбона у Франції). Атаульф воював із самозванцями, які повставали проти Імперії в Галлії й Іспанії. Вбитий своїми в Барціноні в Іспанії (415).

³ Взяття в полон Галли Плацідії (392–450), сестри імператорів Гонорія і Аркадія і доньки Феодосія I, давало в руки Аларіха особливу, надзвичайно цінну здобич і було принизливим для імператорського двору. Галла Плацідія залишалася ніби заручницею й після того, як стала жінкою Атаульфа (414), оскільки останній погоджувався повернути в Італію сестру імператора лише після поставки Гонорієм готам значної кількості хліба.

⁴ Ім'я дане сину Атаульфа і Галли Плацідії на честь знаменитого діда, Феодосія I (379–395). Цим підкреслювалася “римська” (а не “готська”, варварська) орієнтація Атаульфа.

⁵ *Констанцій* – Флавій Констанцій (бл. 370 – 421), магістр армії, тричі консул і патрицій, був (під ім'ям Констанція III) співправителем Гонорія протягом 7 місяців, з 8 лютого по 2 вересня 421. Чоловік його сестри Галли Плацідії і батько Валентиніана III (425–455). Як імператор він нічим себе не проявив, але грав в Імперії велику роль як воєначальник, починаючи з 411. На нього ліг нелегкий обов'язок захищати престиж нікчемного на троні Гонорія проти енергійних узурпаторів, що поставали переважно в Галлії, і вирішувати конфлікти з державою везеготів, яка міцніла. Гонорій, неодноразово врятований полководцем Флавієм Стіліхоном (358–408) від Аларіха і від Радагайса, допустив страту свого рятівника (в 408) під тиском партії противників піднесення варварських вождів у військах Імперії. Незабаром після загибелі Стіліхона імпе-

Констанцій III. Солід (аверс) (421)

ратору довелося пережити жах навали Аларіха з облогами Риму і Равенни і небувало подію – взяття варварами давньої столиці (в 410). Слабкий і нерозумний імператор гарячково шукав нового полководця, який міг би служити опорою його престолу серед небезпек, що його оточували: множилися проголошені військами місцеві “імператори”, дуже погрожували варвари.

На цей час (в 411) і висунувся коміт, потім магістр армії Констанцій, “чоловік, що володів військовим мистецтвом і прославив себе у багатьох битвах” (*Jord. Get.*, § 164). Констанцій народився в Іллірії, в місті Наїсс (тепер Ніш), і почав військову службу ще при батькові Гонорія, імператорові Феодосію I. Осіб антиварварської орієнтації особливо приваблювало в Констанцію його “римське” походження; він не був “варваром”, отже – навряд чи міг стати другим Стіліхоном. Уявлялося, що “римлянин” захистить Імперію, не шукаючи вигоди спеціально для варварських частин свого війська. “Коміту Констанцію була доручена вся ця війна (мається на увазі боротьба з “тиранами”, тобто узурпаторами, і з “варварами”, головним чином з везеготами – I. П.); держава відчула і те, яке благо, нарешті, знайшла вона в особі римського вождя, і те, яку небезпеку досі переживала вона, підкоряючись так довго часу комітам і варварам” (*Oros. Hist. adv. pag. 7, 42.2*).

Олімпіодор розповідає, як виглядав Констанцій, “коли виступав у процесіях” (§ 23); ці слова справляють враження, що автор ніби оживляє перед очима бачену колись картину публічних святкувань, урочистих процесій, які рухалися по вулицях міста, і одного з учасників, полководця, що їхав на чолі військових загонів. “Мав [він] вигляд похмурий і понурий; витрішкуватий, з товстою потилицею і плоскою головою, він їхав, навалившись усім тілом на шию свого верхового коня, і дивився скося то в один, то в інший бік. Усім здавалося, за приказкою, що у нього “вигляд, гідний тирана”. Проте, додає автор, у вільній атмосфері бенкетів, він був “приємний і ввічливий і часто змагався з мімами, що грали перед столом” (§ 23). Надалі складний церемоніал двору і етикет, підкорятися якому мав імператор, настільки сильно обтяжували його, що “імператорська влада йому обридла”: воєначальник, який багато років користувався необмеженою владою, тужив за вільним похідним життям; хвороба перервала його життя після семи місяців співправління з Гонорієм. Характеризуючи Констанція, Олімпіодор відзначає його щедрість до шлюбу з Галлою Плацідією і грошолюбство, яке проявилось в нього пізніше (§ 39).

Кар’єра Констанція коштувала величезних грошей. Вони були потрібні для задарювання його наближених, для популярності

Галла Плацідія. Фреска (V ст.).
Равенна. Мавзолей. Фрагмент

у війську. Великих витрат вимагав вступ до консульства, а Констанцій удостоївся цієї вищої честі в Імперії три рази. У 414 він став консулом після перемоги над узурпаторами Константином III (407–411) і Іовіном (411–413) та над магістром армії Геронтієм, що проголосив імператором свого сина Максима (409–411, 420–422); на витрати по цьому консульству Констанцію було даровано майно правителя Африки Геракліана, який посягав на владу, але не встиг у своїх намірах (§ 23).

Друге консульство випало на 417 і було пов'язане, мабуть, із тим, що Констанцій закрив підвезення хліба везеготам і примусив їх відійти за Піреней, а потім, здійснивши похід до Іспанії, полонив одного з вандалських вождів і послав його Гонорію. Раніше Констанцію вдалося захопити узурпатора Аттала (409, 414–415), який непокоїв Равенну. Могутність Констанція, вшанованого вже званням патриція, змусила Гонорія віддати йому за жінку свою сестру, Галлу Плацідію, вдову Атаульфа, повернуту королем Валлією (415–418/419) в Равенну. Оженившись на Плацідії (417) і породичавшись, таким чином, з імператорським двором, Констанцій міг мріяти про імператорський трон. У ці роки, як зазначив Олімпіодор, Констанцій став жадібним до грошей, які він збирав для того, щоб облаштувати спочатку своє третє консульство в 420, а потім і вступ на престол у 421.

Спираючись на армію, маючи жінку, яка серед найближчих родичів уже налічувала сім імператорів (по материнській лінії її дід – Валентиніан I, її дядьки – Граціан і Валентиніан II; її батько – Феодосій I, її брати – Аркадій і Гонорій, її племінник – Феодосій II), Констанцій примусив Гонорія зробити його своїм співправителем і той виконав це, “майже проти волі” давши йому титул августа, не визнаний, втім, у Константинополі. Констанцій недовго був

імператором; те, чого найбільше боявся Гонорій і його оточення в Равенні, – сила і вплив у руках варварських частин війська, що об'єдналися навколо вдови Констанція, Галли Плацідії, – збереглося і після його смерті (§ 40). Західна імперія була пронизана варварським елементом, а до нього тяжіла пригноблена частина суспільства відмираючої рабовласницької держави (слід згадати перехід численних рабів з Рима до війська Аларіха, про що писав історик – сучасник подій Зосім, *Zos. Hist. nov.* 6, 3.5–6).

Гонорій справді знехотя визнав Констанція своїм співправителем. У цьому позначився започаткований уже при Стіліхоні страх перед могутністю армії, що складалася переважно з варварів. Хоча в Равенні і були задоволені, що Констанцій, який успішно воював з низкою узурпаторів і погрожував везеготським королем, був “римлянином”, а не “варваром”, проте

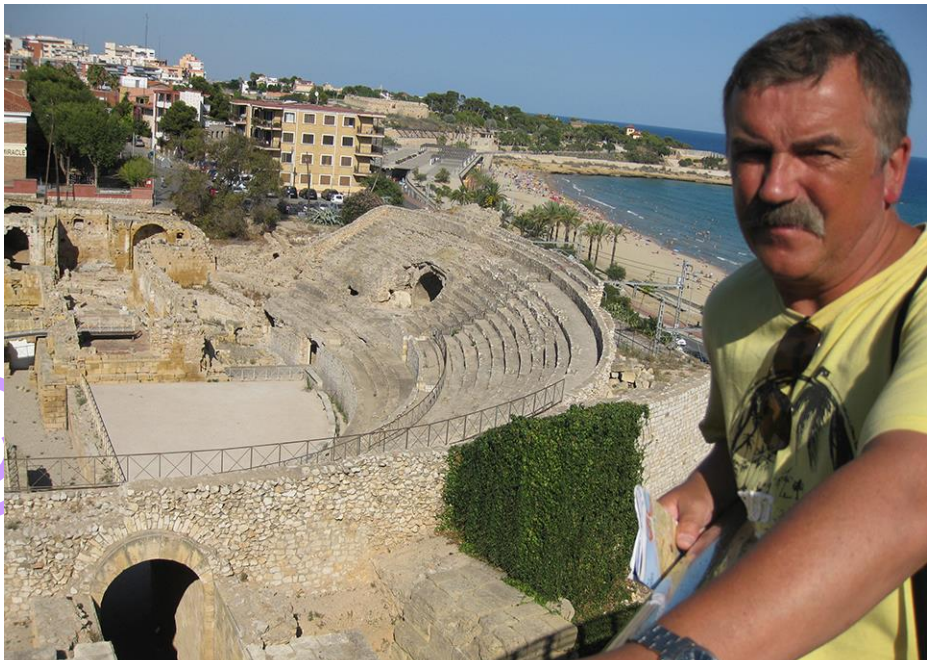
Феодосій II

він був главою варварської за складом армії і був оточений тим варварським середовищем, яке не відійшло і від його жінки, Галли Плацідії, вдови везеготського короля Атаульфа. Мабуть, Гонорій, примушений видати за Констанція свою сестру, незважаючи на її небажання (див.: § 33), все ж не хотів, будучи бездітним, визнати своїм спадкоємцем сина Констанція, Валентініана, і зробив це лише під тиском з боку Галли Плацідії та її варварського оточення.

⁶ Смерть спадкоємця Атаульфа (мова йде про його сина Феодосія) вішувала крах політичних ідеалів “римської” партії серед везеготів.

⁷ *Барцінон* (Barcino) – тепер Барселона, місто Каталонії, на березі Середземного моря. Відвідавши Барселону, автор переконався, наскільки видатне місце посідає вона серед інших культурних центрів Середземномор'я. Вражає своїми шедеврами старий Готичний квартал, розташований між бульварами Ла Рамбла і проспектом Віа Лаетана; частина його ніби оточена залишками римської оборонної стіни, а на площі Пласа Нова, в центрі кварталу, по сьогодні помітні дві знамениті римські башти. Тут же, на вулиці Парадіс, можна побачити колони – залишки римського форуму. Вже у вузьких вуличках Готичного кварталу простежується типово римське планування. Південніше розташований знаменитий порт, що використовувався ще в римські часи. Західніше його історичної частини, біля півніжжі пагорба Монжуїк (273 м), з якого можна оглянути частину міста, ще в 237 до н.е. розташовувався табір карфагенського полководця Гамількара Барки, якому й приписується заснування міста, що згодом стало столицею Атаульфа. Неподалік знаходилося місто Таррагона.

⁸ Під “одним із приближених готів” (у тексті “домашніх”) слід розуміти не простого слугу зі складу домашньої челяді, а воїна на кшталт дружинника, члена особистої охорони. Незважаючи на службу Атаульфу, який дотримувався союзу з Римом, “дружинник” Дувій, взятий Атаульфом із загону вбитого ним

Біля руйн римського амфітеатру в Таррагоні. Іспанія. Фото А. Васюріної

політичного противника, представника “готської партії”, був прихильником дедалі міцнішої в готському середовищі політики самостійності і прямої вороженечі по відношенню до Імперії. Вбивство Атаульфа – помста за смерть попереднього пана – було разом з тим і актом більш глибокого соціально-політичного значення (так, букеларії Флавія Аеція теж помстилися за нього в 454). Після смерті Атаульфа, його дітей і його спадкоємця Сігеріха (вбитого, мабуть, прихильниками Атаульфа) владикою везеготов став ворог Рима, Валлія.

- ⁹ “Вождь готської частини” чи “готська партія”, яка боролася проти союзу з Імперією і особливо проти відомого їй підпорядкування (навіть в області культури і побуту), за переважання незалежної “готської” політики і за зростання своєї, “готської”, держави. У загальних рисах цими словами Олімпіодор підкреслив протидію (політичну і активно-військову) варварства рабовласницькому світу в його останніх спробах спротиву неминучій загибелі. Слово “rhx” (r?-x) ще не встановилося в пізнішому значенні “короля”, для позначення власне королів везеготів. Олімпіодор вживає терміни “jularcov” або “hgemwn”. “Rhx” в його вживанні значить ватажок племені або великого загону.
- ¹⁰ Дієсловом “oikeiow” (“wkeiwsato”) показано, що названий тут гот Дувій, вбивця Атаульфа, був взятий ним до числа “дружинників”, членів найближчого до короля загону його охоронців і воєнних супутників (ніби в складі його “familiae”).
- ¹¹ Атаульф хотів, щоб у державі вестготів і надалі збереглася проримська політика.
- ¹² Сар – начальник готського загону. Йордан, наслідуючи, можливо, Орозію, згадав ім’я Сара поряд з ім’ям Ульдїна, назвавши їх “королями” готів і гуннів (*Huldin et Sarus Hunnorum Gothorumque reges. Rom. – § 321*). Ймовірно, обидва варварські ватажки незадовго до того прийшли зі своїми загонами з приєднаних областей (Ульдїн, наприклад, був десь на лівому березі Істру в 400, оскільки там він затримав Гайну, який утік за Істр, наказав відрубати голову магістру обох міліцій і, на знак своєї відданості Імперії, послав її Аркадію). Сар з кіннотою, яку він водив за собою, примикав до різних військ і воював у різних країнах. Стіліхон залучив його у військо Імперії в момент гострої небезпеки, коли на територію Італії вторгся Радагайс (у 406). Орозій, так само як і Олімпіодор, сучасник війни Стіліхона з Радагайсом, повідомляє, що на допомогу римському війську прибули Ульдїн і Сар, вожді гуннів і готів (*Hunorum et Gothorum duces, 7, 37.12*). Після поразки Радагайса Сар був посланий в Галію проти узурпатора Константина III. Оскільки ним не керував Стіліхон, єдиний начальник, якого він слухався, то Сар, хоч і заглибився в Піреней, але не закінчив війни і поспішив до Італії, обтяжений награвованою здобиччю, яку в гірських ущелинах на перевалах через Альпи він змушений був віддати так званим багаудам, учасникам грандіозного галльського повстання, які загородили йому шлях (407) (див.: *Zos. Hist. nov. 6, 3.5–6*).
- ¹³ Сігерік – готський король (415). Брат Сара, вбитого за наказом Атаульфа. Прийшов до влади швидше своїми стараннями і силою, ніж за спадкоємством і за законом. Проте оскільки Сігерік наказав убити, незважаючи на заступництво єпископа Сігесара, шістьох дітей від першого шлюбу Атаульфа, він, мабуть, вважав за можливе перехід до нього влади за правом успадкування. Імператрицю ж Галлу Плацідію Сігерік велів, глузуючи над пам’яттю Атаульфа, змусити разом з іншими полонянками йти перед своїм конем. Той факт, що брат Сара взагалі став королем, дозволяє зробити висновок про відповідну підтримку, яку мав рід Сара среди готів. Сігерік прагнув до миру з римлянами. Через тиждень після вступу на престол Сігерік теж був убитий своїми

людьми з “готської” партії, ворожої римлянам, або ж прихильниками Атаульфа.

Сар ворогував з Аларіхом і тому допомагав Стіліхону; але коли становище останнього похитнулося, Сар напав на його гуннські загони і перебив їх під час ночівлі з метою оволодіння їх зброєю. До кінця свого неспокійного життя Сар ще раз кинувся в Галію, переметнувшись до узурпатора Іовіна, але по дорозі був схоплений своїм давнім ворогом, наступником Аларіха, Атаульфом, і вбитий (411/412). На фоні подій V ст. Сар є типового постаттю ватажка невеликого варварського загону (не племені!) з тих, які воювали і на Істрі, і в Галлії, і в Іспанії, і в Італії, годувалися війною і грабунком, і не ставили

На віллі в Іспанії. Сучасне фото

перед собою ніяких певних політичних цілей. Оскільки Сар був вороже налаштований щодо Аларіха і декілька разів служив Гонорію, Олімпіодор характеризує його позитивно.

¹⁴ Ще одне свідчення того, що в війську готів були аріанські священослужителі.

¹⁵ Приниження Галли Плацидії, вдови Атаульфа, підкреслює загальне незадоволення його політикою союзу і дружби з Імперією.

¹⁶ *Валлія* – Валлія, король везеготів (415–418/419).

¹⁷ *Олімпіодор. Історія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Olimpiodor/frameset4.htm>*

¹⁸ Перебування в Фівах і в Сієнні пов’язане з роботою автора над “Історією”.

¹⁹ *Сієна* (Σιωνη) – стародавнє місто (нині Ассуан) у південному Єгипті, на правому березі Нілу, поблизу його першого порога. Це була велика пристань на перетині торгових шляхів, що пов’язували Ніл з узбережжям Червоного моря. В околицях Сієни знаходилися знамениті копальні прекрасного за якістю граніту; з містом були пов’язані і відомі смарагдові копальні (σμαραγδου μεταλλα), розробка яких становила монополію Імперії. Олімпіодор передає назву дорогоцінного каменю словом “смарагд”, яке в подальшому через арабське слово “ізумурруд” перетворилося на “ізмурд”. Про “Смарагдову гору” в Єгипті говорить Птолемей (*Ptolem. Geogr. 4, 5.8*); є вказівка на єгипетські смарагди у Плінія (*Plin. Mai. Nat. hist. 37, §§ 18–19*). Смарагдові копальні знаходились на схід від Нілу, в горах Джебель Зебарі.

²⁰ *Блеммії* (Βλεμμιτες) – кочове плем’я в Нубії, мешкало на схід від Нілу; з часів Діоклетіана володіло областями на південь від Сієни з 5 містами, перерахованими Олімпіодором: Талміс, Пріма, Фінікон, Хіріс, Фапіс. Блеммії, як

правило, вороже ставилися до населення південного Єгипту, але на прикладі Олімпіодора видно, що вони вступали в дружні стосунки з видатними людьми сусіднього – греко-єгипетського – світу і цікавились можливістю відобразити відомості про свою країну в творах письменників. Про плем'я блемміїв неподалік від нільських порогів згадували Амміан Марцеллін (14, 4.3; 22, 15.24) і Прокопій (*Procop. Bell. Pers.*, 1, 19).

²¹ *Talmis* (Ταλμις) – місто на лівому березі Нілу, в Нубії. При Діоклетіанові (284–305) з усієї області Додекасахін були виведені римські війська, і місто залишилося під владою племені блемміїв, ставши центром їх володінь.

²² *Олімпіодор. Історія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Olimpiodor/frameset4.htm>*

²³ Правління Гонорія разом з Констанцієм III відноситься тільки до 421.

²⁴ Це повідомлення Олімпіодора передане Фотієм настільки неясно, що неможливо судити про те, якими були дії названого “чудодія” (“τελεστικός” або “τελεστής”), який обіцяв без допомоги солдатів здолати варварів. Проте зрозуміло, що саме своєю проповіддю, яка виражала вороже ставлення до варварського елемента в армії і при дворі (серед придворних співправителя, тобто Констанція і Галли Пладидії), він викликав незадоволення “варварської” партії в Равенні, як, очевидно, один із глашатаїв протилежної партії, “римської”.

²⁵ *Олімпіодор. Історія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Olimpiodor/frameset4.htm>*

²⁶ Тут, безсумнівно, відображені враження людини, що побувала в Римі. Хороша обізнаність автора про події, пов'язані з Західною імперією, з Гонорієм і особливо з Констанцієм III, дає змогу припустити, що Олімпіодор відвідав Італію, оглянув Рим, палаци багатіїв, видатні громадські будівлі, оборонні споруди (найбільші громадські лазні, потужну кріпосну стіну). Перебування Олімпіодора в Італії слід віднести до років діяльності Констанція, який тричі отримував почесне звання консула (в 414, 417 і 420) і в 421 став імператором – співправителем Гонорія. Констанцій помер 2 вересня 421.

²⁷ Під “великими будинками” (οι μεγάλοι οἰκοί, кожен з яких нагадує йому “середніх розмірів місто” – πόλις συμμετρος), автор розуміє розкішні житла багатіїв, оточені власними храмами, внутрішніми іподромами, термами і всілякими водопровідними витівками – фонтанами, басейнами і т.п. Надалі (§ 44) Олімпіодор повідомляє, яку кількість грошей поглинає подібний палац. Кварталам, зайнятим величезними будівлями сенаторів і вищих магістратів, представників римської аристократії, протиставлені квартали, населені трущавим людом, “народом”.

²⁸ Громадські лазні в Римі були знамениті. Найбільші з них – Антонінові (αι Αντωνιαναι – маються на увазі Θερμαι, thermae Antoninianae), Діоклетіанові (αι Διοκλητιαναι, thermae Diocletianae) і Константинові (thermae Constantinianae). Олімпіодор згадує перші дві. Антонінові терми, або терми Каракалли, монументальні руїни яких (цегляні стіни) стоять до наших днів, були споруджені імператором Марком Аврелієм Севером Антоніном (211–217), що носив загальновідоме прізвисько Каракалли. Діоклетіанова терми залишилися в Римі пам'ятником правління імператора Діоклетіана (284–305), який збудував їх на початку IV ст. Ці лазні є найграндіознішою спорудою подібного роду; вони розташовувалися на площі, рівній 130 тис. м², їх басейн займав 3 600 м², а тепідарій – величезний середній зал – був настільки великий, що багато століть пізніше Мікеланджело помістив у нього цілу будівлю церкви “св. Марії з ангелами”. Імператори зводили ці величезні споруди як пам'ятки

собі, не шкодуючи коштів на їх спорудження, прикрашуючи їх цінними матеріалами – мармуром, порфіром, яшмою – і творами мистецтва – мозаїками, рельєфами, вазами, статуями. Олімпіодор бачив – це зрозуміло з його слів, навіть у передачі Фотія – ці улюблені установи Античності, які продовжували діяти і в його час. Для більшої наочності, щоб підкреслити їх колосальні розміри, він наводить цифри (навіть чи перебільшені) щодо кількості сидінь для відвідувачів лазень: в Антонінових термах він нараховує 1 600 мармурових сидінь (καθῆδρα) з гладкого мармуру, в Діоклетіанових – ще більше.

²⁹ Геометр Аммон відомий тільки за повідомленням Олімпіодора. Є думка, що Аммон міг провести вимірювання довжини римських оборонних стін у 403, коли вони, судячи за збереженими написами (*CIL 6, 1188–1190*), були піддані ретельному ремонту саме через можливість нападу готів. Олімпіодор мав підстави вважати 403 рік часом, який передував першому нападу Аларіха на Рим (у 408).

³⁰ Першим нападом (επιδρομή) готів на Рим була перша облога міста Аларіхом у 408, за якою наступного року послідувала друга облога. В серпні 410 Аларіх увірвався в Рим.

³¹ Мова йде про потужну оборонну стіну, яка оточувала Рим і була споруджена при Авреліані (270–275) і на початку правління імператора Проба (276–282). При Гонорії, коли Рим чекав грізної облоги масами варварів, які йшли за Аларіхом, Авреліанові стіни були відновлені у всіх частинах і знову могли протистояти ворогові. Про ці оновлені стіни Риму і каже Олімпіодор, який імовірно бачив значний укріплений пояс із його 380 вежами і 14 міськими воротами, від яких в усі частини Італії розбігалися знамениті римські дороги (Аппієва, Фламінієва, Тібуртинська, Остійська та ін.). Обхват римських стін – 21 римська миля, що дорівнює приблизно 31 км, – Олімпіодором дещо перебільшений. Насправді довжина цих стін дорівнювала 18 837,5 м; значні їх частини збереглися до наших днів.

³² Мова йде про будинки багатіїв, пов'язані з приміськими маєтками, які названі словом “κτηματα” – володіння (землеволодіння). Столичний будинок сенатора чи видного магістрата існував на гроші й продукти, які доставлялися йому з маєтків, де раби і колони обробляли поля (у тексті названий хліб, тобто пшениця) і виноградники (названо вино), обробляли гороби і розводили худобу і птицю (названі інші продукти).

³³ *Кентинарій* – грошова одиниця в 100 фунтів. Кентинарієм називали сукупність золотих монет вагою в 100 ліврів (грец. “літрів”) або римських фунтів. Вага кентинарія у перекладі на сучасну = бл. 32,7 кг. 1 фунт = 12 унціям чи 327,45 г; з нього в часи Константина I карбували 72 золотих соліди, введені в обіг у 312. Автор повідомляє про річний дохід, який притікав у будинки римської знаті з її маєтків і, ймовірно, поглинався значною мірою змістом розкішного житла багатія. Можливо, ці дані слід пов'язати з даними про великі витрати представників знаті (сенаторських родів) на різні магістратури, зокрема на претуру, яка забезпечувала величезними сумами столичні розваги в цирках і на іподромах.

³⁴ *Претура* – одна з найдавніших римських магістратур. В часи республіки посада преторів була пов'язана з судовими функціями; в часи імператорів коло їхніх обов'язків звузилося і в епоху пізньої Римської імперії проявлялося лише у несенні повинності по влаштуванню веселощів, так званих ігор (ludi), для населення Рима та Константинополя. Республіка відпускала на столичні ігри великі суми з казни держави; коли їх стало недостатньо, то магістрати, шукаючи симпатій народу, стали вносити суми з особистих коштів і, нарешті,

в добу пізньої Імперії витрати на ігри в столицях перетворилися на обов'язок тієї категорії магістратів, які називалися преторами. Видатні сенатські сім'ї, з одного боку, виснажували свій стан, влаштовуючи ігри, а з іншого – хизувалися один перед одним розмірами витрачених на ігри засобів. В уривку, виписаному Фотієм, Олімпіодор перераховує кілька претур, що дісталися синам із сенатських родин різного достатку, вказує величину витрачених ними суму і зауважує, що святкування, які поглинали ці гроші, тривали протягом семи днів.

³⁵ Узурпатор Іоанн обіймав ефемерний престол Західної імперії в 423–425, після смерті Гонорія і до утвердження Валентиніана III.

³⁶ *Логограф* (λογογράφος) – чиновник фінансового відомства. Названий тут логограф був сенатором (але навряд чи він був “оратором”, “укладачем промов”).

³⁷ Мається на увазі взяття Рима Аларіхом (391–410) 24 серпня 410. При захопленні Рима король готів помилував християнські церкви в місті.

4 . 4 . Макробій

Середньовічний рукопис “Сна Сціпіона” (бл. 1100). Макробій вручає свиток своєму сину Євстахію. *Італія*

Амбросій Аврелій Феодосій Макробій (385/386 – I пол. V ст. н.е.) – римський графік, поет і чиновник. Романізований грек. Жив за часів імператора Феодосія II (408–450). Обіймав високі посади в Равенні за часів імператора Гонорія (393–423). Схилявся до філософії неоплатонізму. До нас дійшли такі його твори: “Коментарій на “Сон Сціпіона” в 2-х кн. (з 6-ої кн. Цицерона “Про державу”), “Сатурналії” в 7-ми кн. і збірка з творів грецьких платоніків, яка відома у витягах Іоанна Скотта (IX ст.).

Текст

Macrob. Saturn., II 4.1¹. “(1). ...Август Цезар² ... любив жарти, проте при повній повазі гідності й соромливості, і щоб [при цьому] не впасти до [рівня] блазня³”.

Macrob. Saturn., II 4.11⁴. “(11). Оскільки він⁵ почув, що серед хлопчиків у віці до двох років, яких наказав винищити в Сирії цар іудеїв **Ірод**, виявився навіть його син⁶, [він] сказав: “Краще [вже] бути свинею Ірода, ніж [його] сином⁷”.

Коментар

¹ *Macrobius. Saturnalia / ed. Jacobs Willis. – Leipzig, 1970. – Т. 1. – Р. 143.*

² Імператор Октавіан Август (30/27 до н.е. – 14 н.е.).

³ Автор описує бенкети, які відбувалися в дні Сатурналій (свято 17–25 грудня на честь бога полів Сатурна) і на яких вели бесіди його друзі (Претекстат, Сіммах, Флавіан, Цеціна Альбін, Фурій Альбін, Євстафій, Євангел, Сервій, Хор, Дісарій, ритор Євсевій, поет Авіен).

⁴ *Macrobius. Saturnalia / ed. Jacobs Willis. – Leipzig, 1970. – Т. 1. – Р. 144.*

⁵ Імператор Октавіан Август.

⁶ Ірода.

⁷ Мабуть, цю фразу Август виголосив грецькою мовою, оскільки тут помітна гра слів: ὕς – “свиня” і υἱός – “син”. Очевидно, Августу було відомо, що іудеї не їдять свинини (*Лев. 11, 7; Втор. 14, 8*), тому свині почуваються в них безпечніше, ніж люди. Свідчення Макробія нібито підтверджує оповідь євангеліста Матвія про те, як цар Ірод, прагнучи знищити новонародженого Ісуса, наказав перебити всіх немовлят у Віфлеємі (*Мм. 2, 1–18*). Раніше критичні дослідники вважали повідомлення євангеліста християнською легендою, яка виникла за межами Палестини і мала в своїй основі чутки про жорстокі репресії, які звалилися на Іудею в останні роки правління Ірода, коли були страчені навіть царські сини Александр і Арістобул (*Іос. Flav. Ant. Iud. 16, 11.8*). Правда, Макробій говорить про вбивство немовлят, яке відбулося в Сирії. Крім того, цілком можливо, що Макробій опирався на відоме йому євангельське оповідання, переробивши його на свій розсуд. А можливо, у фразі Макробія сплелися як повідомлення Іосифа Флавія про страту Іродом своїх синів, так і дані євангеліста Матвія.

4.5. Зосім

Зосім із Аскалона (II пол. V ст.) – давньоримський історик. Займав високі посади у фінансовому управлінні. Бл. 500 жив у Александрії. Автор “Нової історії” (в 6-ти кн.) про події від Троянської війни (ширше – від

кінця правління Августа, детально – з 270 н.е.) до 410 н.е., яка збереглася майже повністю. Був опозиційно налаштований щодо християнства.

Текст

Zos. Hist. nov. 1, 5 (2) – 8 (2)¹. “5 (2). ... Римляни обрали **Октавіана**² одноособовим правителем. Вони довірили його рішенням усе управління, не підозрюючи, що надія всіх людей і тягар такої величезної держави були віддані за волею Долі сваволі і владі одного чоловіка.

...6 (2). Проте Октавіан, здавалося, іноді прагнув управляти розсудливо, особливо після того, як почав звертати увагу на поради стоїка Афінодора.

Тіберій³, його спадкоємець, дійшов до таких крайніх меж жорстокості, що став нестерпним для власних громадян і був скинутий. Він знайшов притулок на якомусь острові⁴, де й помер.

У своїх злодіяннях навіть Тіберія перевершив Гай Калігула⁵, який був убитий Хересею, котрий своїм сміливим вчинком звільнив державу від тиранії.

(3). Контроль над державними справами **Клавдій**⁶ передав евнохам і вільновідпущеним і через це зустрів ганебну смерть.

Я вирішив нічого не розповідати про **Нерона**⁷ і його спадкоємців, оскільки всі вони заважали будь-яким записам відомостей про свої пороки і жахливі злодіяння.

(4). ...У жорстокості, розкоші і жадібності всіх перевершив **Доміціан**⁸, який мучив державу цілих п'ятнадцять років. Він був убитий Стефаном, одним зі своїх вільновідпущених, і тим самим поніс справедливу кару.

7 (1). Владу в державі успадкували добрі мужі: Нерва, Траян, Адріан, Антонін Пій і колеги-брати Вер і Луцій⁹. Всі вони виправили багато зловживань і не тільки повернули те, що було втрачено їх попередниками, але навіть зуміли розширити Імперію...

8 (2). Особисто взявшись за викорінення розбещеності, він¹⁰ щонайперше покарав свавілля воїнів, які вбили Пертінакса і віддали владу Юліану. Потім він подбав про приведення в порядок усього війська. Після цього Север атакував персів і за один похід примусив до капітуляції Ктесіфон і Вавилон, відбив напади кочівників-арабів і зайняв усю Аравію. І це були тільки деякі з його подвигів¹¹. Крім того, він був неблаганним [по відношенню] до злочинців і конфіскував їх майно на користь держави”.

Zos. Hist. nov. 1, 11 (1)¹². “(1). Антонін [Елагабал]¹³ після своєї перемоги... повів таке ганебне і негідне життя (в іншому ж цілком поважне), спілкуючись із чарівниками і шахраями, прихильниками нечестивих релігій, що римляни, нездатні більше переносити його надмірну розпусту, вбили його і розчленували його труп”.

Zos. Hist. nov. 1, 13 (3)¹⁴. “(3). ...Максимін¹⁵ встановив тверду владу над Імперією, хоча ніхто не хотів зміни помірнього правління на жорстоку тиранію. На бік нового імператора встали багато незначних сімей і просто темні особи, тому він, взявши владу над Імперією, природним чином потурав тим порокам, які робилися явними внаслідок надмірної влади. Поступово він став нестерпним для всіх.

Максимін не тільки ображав гідність державних службовців, але також вкрай жорстоко ставився і до решти людей. Він потурав донощикам, які спеціально повинні були інформувати його щодо незадоволених, звинувачуючи їх у тому, що вони – боржники імператорської скарбниці.

Зрештою, через пожадливість він вдався до вбивства людей без розбору, узурпувавши суспільне і розграбувавши приватне майно”.

Zos. Hist. nov. 1, 22 (1) – 24 (1)¹⁶. “22 (1). З цих причин Децій¹⁷ був одягнений у пурпур і з ретельністю почав своє правління. Злоба ж його і ненависть були вимушеними...”

Готська війна 250–251. Мапа

23 (3). ...Децій і все його військо загинули до останньої людини. Таким був кінець прекрасного імператора.

24 (1). Коли Галл¹⁸ таким чином досяг вищої влади і проголосив свого сина Волузiana співправителем, він поставив усіх до відома, що Децій з усім його військом загинув через власну підступність”.

Zos. Hist. nov. 1, 29 (2)¹⁹. “(2). Ось так Валеріан²⁰ досяг повної влади. Він був популярний і хотів стати сильним правителем...”

Zos. Hist. nov. 1, 39 (2)²¹. “(2). Доки Оденат перебував у Емесі, святкуючи свій день народження, він був убитий в результаті змови. Його спадкоємницею стала Зенобія²², яка, хоч і була його жінкою, володіла хоробрістю чоловіка і за допомогою друзів свого чоловіка зрівнялася з ним своїм точним і акуратним правлінням”.

Zos. Hist. nov. 1, 47, (1)²³. “(1). На трон після цього зійшов Авреліан²⁴”.

Zos. Hist. nov. 1, 49 (2)²⁵. “(2). Проте, його продовжував турбувати Рим. Деякі сенатори, замішані в таємній змові проти імператора, були притягнуті до суду і покарані. А Рим, який до того не мав стін, був укріплений²⁶ (повністю стіна була завершена Пробом, спадкоємцем Авреліана). У той же час Септімій, Урбан і Доміціан за підозрою у змові також були негайно заарештовані й покарані”.

Zos. Hist. nov. 1, 56 (1) – 58 (3)²⁷. “56 (1). Зачинившись у своєму місті, пальмірці, тим часом, різко розділилися між собою. Одні з них хотіли уникнути ризику битви з римською армією на повну силу. Інші за стіною проявляли смиренність і покірність і попросили вибачення за свої колишні діяння.

Коли імператор добився їх розкаяння і підбадьорив їх за це, вони обсипали його принесеними з міста дарами і жертвоприношеннями.

(2). Авреліан з повагою поставився до цих жертвоприношень і прийняв дари, після чого відправив дарувальників назад живими і неушкодженими.

Після того, як імператор таким чином отримав владу над Пальмірою і всіма її скарбами, обозом і принесеними підношеннями, він повернувся в Емесу. Зенобія з усіма її сподвижниками постала перед судом. Виправдовуючись, у ході свого захисту вона багатьох заплутала тим, що її люди були збиті з пантелику нею, тому що вона була жінкою.

Серед її спільників був Лонгін²⁸, (3) щодо якого, коли він був звинувачений у злочині і засуджений, імператор особисто негайно виніс розпорядження про страту. Звістку про свою долю Лонгін вит-

римав так відважно, що імператор навіть підбадьорив тих, хто був вражений його вироком. Інші також понесли кару за провину Зенобії.

57 (2). Володіючи значною частиною Римської імперії, пальмірці, які, як я вже розповів, довірилися численним божественним передвістям, які вказували на визначену їм поразку, наприклад, таким, як оракул храму Аполлона Сарпедона в Селевкії Кілікійській.

(3). Із запасів скарбів цього Бога був один, який він звик давати кожному, хто бажав завдати шкоди Селевкідам. Це були особливі породи птахів, що жили біля храмів, які використовувалися для того, щоб давати їх кожному прохачеві. Вони літали поміж тими, хто бажав їх спіймати в пута, і негайно розривали людей на частини. Величезна кількість птахів була знищена і люди були звільнені від цього зла...

(4). Але коли пальмірці порадилися зі своїм оракулом, запитавши, чи будуть вони мати вічну владу над усім сходом Імперії, Бог відповів:

*“Нехай живе мій храм, підступний, зловісний,
Що став причиною бід славного роду богів“.*
*І коли деякі люди запитували про похід Авреліана
проти пальмірців, Бог відповів так:
“Яструб один підніметься над холодом стогонів багатьох
Тих голубів, що тремтять, бачачи смерть свою“.*

58 (1). З пальмірцями трапилося також і дещо інше. В Афаці, між Геліополем і Біблом, був храм Афродіти Афакійської, поблизу якого знаходилося водоймище у вигляді штучної цистерни. В храмі і його окрузі, як виявилось, зовсім недавно використовувалося світло від світильників у вигляді круглих вогнів у повітрі, які загоралися в певний час, коли люди збиралися там.

(2). Народ там збирався, щоб заради вшанування богині кинути в басейн золоті й срібні дари, одяг із льону, шовку та інших дорогих матеріалів. І якщо ці дари приймалися, то і легкі, й важкі речі опускалися на дно. Але якщо вони відхилялися, то тканини і все золото, срібло та інші предмети, які, природно, повинні були потонути, можна було побачити плаваючими по воді.

(3). За рік до своєї поразки пальмірці пішли на свято і на честь богині принесли до водоймища дари з золота, срібла і одяг. Всі вони пішли на дно, але наступного року на тому ж святі вони побачили все на плаву. Так богиня відкрила майбутнє, (4) і так було явлено божественну прихильність до римлян настільки довго, доки вони будуть правильно дотримуватися священних обрядів”.

Zos. Hist. nov. 1, 61 (2)²⁹. “(2). В цей час Авреліан збудував розкішний храм Сонця³⁰, який він прикрасив підношеннями і жертвами з Пальміри, і в якому він поставив статуї Геліуса і Бела”.

Zos. Hist. nov. 2 (7–8)³¹. “(7). Досвід переконає нас, що, хоча ці обряди були виконані належним чином, згідно настанов оракулів, Імперія була забезпечена, і, швидше за все, мала зберегти свій суверенітет, а з іншого боку, коли вони були знехтувані, в той час, як Діоклетіан порушив гідність Імперії, вона почала занепадати, і непомітно виродилася в варварство. Те, що я не заявляю нічого, крім правди, я доведу хронологічно. Від консульства Кілона і Лібона³², в яке Север відзначав світські ігри або обряди, до IX консульства Діоклетіана, і VIII [консульства] Максиміан³³, виповнився 101 рік. Тоді Діоклетіан з імператора перетворився на приватну особу, а Максимін наслідував його прикладу. Але коли настало III консульство Константина і Ліцінія³⁴, виповнилося 110 років, і мали бути влаштовані святкування згідно зі звичаєм, але це було знехтувано, і все поступово занепало до теперішнього стану.

(8). Через три роки Діоклетіан помер³⁵, і імператори Констанцій і Максиміан Галерій проголосили Севера і Максиміна (який був племінником Галерія), цезарями, віддаючи всю Італію Северу, а східні провінції Максиміну. Їх справи були урегульовані, а варвари утихомирені, оскільки римляни діяли дуже успішно проти них; Константин, який був сином Констанція від наложниці, і раніше мав амбіції стати імператором (але більше запалений цим бажанням, оскільки Север і Максимін вже отримали титул і почесні цезарів), тепер вирішив залишити місце, де він проживав, і піти до батька Констанція, який був за межами Альп, а саме у Британії. Але, переймаючись можливістю бути захопленим у дорозі, [бо] багато хто знав про його амбіції до влади, він калічив усіх коней, які зберігалися для державної служби, всякий раз, коли він прибував до будь-якої конюшні, де вони зберігалися, за винятком тих, що він брав для власних потреб. Він продовжував робити це протягом усієї своєї поїздки, і таким чином він запобіг тим людям, які переслідували його, мати можливість пересуватись далі, в той час як він сам продовжував шлях до тієї країни, де був його батько”.

Zos. Hist. nov. 3, 1 (2) – 5 (4)³⁶. “1 (2). Держава перебувала в страшній небезпеці, доки Констанцій був охоплений такою млявістю й безвольністю. Євсевія, його жінка³⁷, надзвичайно освічена, знайома з усіма чутками, якими зазвичай бувають жінки, порадила імператору призначити Юліана цезарем у заальпійських провінціях. Як було відомо Євсевії, імператор Констанцій підозрював усіх своїх родичів [у зраді]. Тому, опанувавши всією його увагою, жінка заявила: (3). “Юліан – юнак простого характеру. Повна відсутність життєвого досвіду і словесної витонченості через те, що він усе життя навчався³⁸, зробить його найбільш прийнятною кандидатурою. Серед інших він буде найбільш щасливий, а його успіхи стануть приписувати імператору. Якщо ж він почне робити помилки і буде вбитий,

то Констанцій позбудеться останнього зі своїх [прямих] спадкоємців”³⁹.

2 (1). Після того, як Констанцій терпляче вислухав жінку, він послав за Юліаном в Афіни, де той навчався у філософів і перевершив своїх учителів з усім предметів навчання⁴⁰. Коли за викликом імператора Юліан прибув із Греції в Італію, Констанцій проголосив його цезарем⁴¹, оженив на своїй сестрі Єлені⁴² і відправив у заальпійські провінції.

(4). Дії Юліана з цього часу⁴³ аж до кінця його життя гідні опису істориками і поетами в солідних томах, проте, ніхто з літописців ще не віддав йому належне. Той, хто побажає розібратися в цих подіях, нехай прочитає власні промови і листи Юліана, за якими можна зробити самостійні висновки про істинну роль справ імператора в населеному людьми світі.

3 (1). ...З'ясувавши, що велика частина галльських армій була розбита і варвари безперешкодно перетинали Ренус, доходячи майже до приморських міст, Юліан⁴⁴ провів огляд сил, що залишилися. (2). Бачачи страх солдатів у цій провінції при одній згадці про варварів, тоді як наданий йому Констанцієм загін чисельністю в 360 осіб був здатний швидше молитися, ніж битися, як я вже говорив⁴⁵, цезар поповнив ряди легіонів новобранцями і прийняв багато добровольців⁴⁶. Юліан подумав і про озброєння. Знайшовши в одному з міст стару зброю, цезар привів її в порядок і роздав солдатам. (3). Коли вивідувачі доповіли йому, що величезне число варварів перетнуло Ренус поблизу Аргенторатума⁴⁷, цезар негайно вирушив туди зі своєю імпровізованою армією і, вступивши в бій⁴⁸, здобув перемогу, значення якої важко перебільшити, бо в цій битві 60 тисяч ворожих воїнів було вбито і ще більше потонуло, намагаючись перепливати Ренус⁴⁹. Якщо хто бажає порівняти цей подвиг з перемогою Александра над Дарієм, то перемога Юліана, мабуть, їй не поступить-ся⁵⁰... [358].

4 (1). Цезар після цих успіхів поступово зібрав велику армію, готуючись до війни з усіма германськими народами. Коли варвари вирішили виступити проти нього, Юліан не став чекати їх нападу і перейшов через Ренус⁵¹, воліючи вести війну на варварській, а не на римській території, щоб римські міста не піддалися новому спустошенню⁵². (2). Відбулася жорстока битва, в якій полягла незліченна кількість варварів, у той час як цезар, переслідуючи відступаючих до Герцінського лісу, влаштував різанину і взяв у полон сина командувача варварами, Вадомарія⁵³. Після цього Юліан, супроводжуваний похвалами і переможними піснями, відвів війська назад у табір...

5 (1). Коли з сорока пограбованих міст були повернуті полонені, цезар не знав, що йому з ними робити, оскільки міста були зруйновані, і земля не оралася так довго, що ті, хто повернувся з полону, дуже голодували від нестачі їжі, яку сусідні міста не могли їм поставити, тому що самі піддалися варварським нападам і позбулися

запасів. Щоб вирішити цю проблему, цезар задумав наступне. (2). Від місця, де Ренус впадає в Океан, у самій глибинній частині Германії, відстань до острова Британії складала 900 стадій. На берегах ріки Юліан зрубав ліс і побудував 800 суден, які за розмірами перевершували швидкохідні галери, що перевозили з Британії на континент зерно. Безперервно підвозячи на річкових судах хліб угору по Ренусу, цезар завдяки невеликій віддалі добре забезпечував тих, хто повернувся в рідні міста, зерном для посіву і їжею до збирання свого врожаю⁵⁴. (3). Юліан здійснив усе це, коли йому ледве виповнилося двадцять чотири роки⁵⁵.

Zos. Hist. nov. 3, 8 (1) – 14 (1)⁵⁶. “8 (1). ...Провінції за Альпами під владою цезаря Юліана зберігали лояльність, Італія й Іллірік перебували в безпеці. Варвари за Данубієм утримувались страхом атаки цезаря на Галлію і за Данубій. ...[359].

9 (1). Юліан у цей час знаходився в Парізіях, невеличкому містечку в Германії⁵⁷. Солдати, які готувалися до походу, вечеряли пізно ввечері поряд з імператорським житлом. Вони абсолютно нічого не знали про змову проти цезаря до тих пір, доки деякі військові трибуни не розкрили правду і таємно не розповсюдили листівки серед загонів. У них було написано, що цезар, чиє командування по суті дозволило римлянам перемогти варварів і який бився, як простий солдат без усіляких привілеїв, знаходиться в великій небезпеці від імператора, який поступово відтягне від нього всі війська, якщо тільки вони не об'єднаються, щоб запобігти їх відправці. (2). Коли деякі солдати прочитали листівки і розповіли про все, що відбувається, решті, всі вибухнули гнівом. Вони кинули пити і, з шумом виламавши двері, без церемоній увірвалися в імператорське житло прямо з кружками в руках і вивели цезаря назовні [лютий 360]. Піднявши його на щит, солдати проголосили Юліана августом і одягли йому на голову корону⁵⁸...

(4). Констанція охопила лютість і [він] зарозуміло оголосив послам, що якщо Юліан хоче залишитися живим, він повинен зректися як корони августа, так і звання цезаря⁵⁹. Перетворений таким чином на рядового громадянина, він повинен буде скоритися волі імператора: тільки таким чином він зможе уникнути страшного покарання за свою зухвалість⁶⁰. Коли Юліан⁶¹ почув це від посланників, він [уперше] відкрито виразив свої релігійні переконання⁶² і заявив привселюдно, що швидше довірить свою життя богам, ніж запевненням Констанція⁶³. (5). Відтепер неприязнь Констанція до Юліана стала очевидною для всіх, і почалася підготовка до громадянської війни. Однак Юліан був незадоволений ходом подій, бо розумів, що, воюючи з людиною, яка дала йому посаду цезаря, він у багатьох людей придбає славу невдячного. Таким чином, доки Юліан був стурбований пошуком хоча б якоїсь можливості уникнути громадянської війни, боги уві сні відкрили йому майбутнє; (6) оскільки, під час

перебування в Вієнні⁶⁴, йому приснилося, що Сонце показувало йому зірки і вимовило наступні слова: “Коли Юпітер досягне краю славного сузір’я Водоля, а Сатурн увійде в 25° Діви, тоді настане огидний і болісний кінець приємною життя імператора Констанція, владики Азії”.

(7). Підбадьорений цим сновидінням⁶⁵, цезар присвятив себе звичайним цивільним справам, і оскільки тоді була зима [360/361], він здійснив необхідні заходи обережності від варварів, тож якби йому довелося зайнятися чим-небудь іншим, Галлія залишилася б у безпеці⁶⁶. У той час, доки Констанцій усе ще перебував на сході, Юліан приготувався попередити його напад.

10 (1). До розпалу літа цезар привів у порядок справи з варварами за Ренусом [361]. ...Потім Юліан підготував свою армію до довгого походу, і, призначивши цивільних і військових правителів у містах і на кордоні⁶⁷, повів своє військо до Альп [червень]. (2). Прибувши в Рецію, він побудував річкові судна, відправивши 3 000 чоловік униз по Данубію, і наказав 20 000 солдатів добиратися до Сірміума сушею⁶⁸. (3). Пливучи вниз за течією при допомозі північно-західних вітрів, на одинадцятий день цезар досяг Сірміума⁶⁹. Коли люди почули, що прибув імператор, майже всі подумали, що приїхав Констанцій, але, зрозумівши, що це Юліан, вони були здивовані і порівняли цю подію зі з’явленням Божества.

Через деякий час прибула армія, що слідувала за цезарем з Галлії, і Юліан написав сенату і військам в Італії, що тепер, коли він став імператором, міста будуть знаходитися в безпеці. (4). ...В подальшому на своєму шляху Юліан виявляв милосердя в усіх містах, куди він приходив, щоб усі чекали від нього блага. Він також написав послання афін’янам, лакедемон’янам і корін’ф’янам⁷⁰, пояснюючи причину свого прибуття⁷¹.

11 (1). Доки Юліан перебував у Сірміумі⁷², з усієї Греції до нього були відправлені посланці, яким він дав належні відповіді, і чії розумні запити він задовольнив. Після цього імператор вирушив далі зі своєю галльською армією і військом, яке він зібрав у самому Сірміумі, і з легіонами, розквартированими в Паннонії й Мезії. Прибувши в Наїссус, він порадився з віщунами, що йому слід робити далі, і знамення показали, що йому деякий час потрібно залишатися на місці. Юліан послідував пораді, уважно очікуючи настання часу, який привидівся йому раніше уві сні. (2) І коли рух зірок, здавалося, збігся з тим, що йому привиділося, загін вершників із Константинополя прибув до нього в Наїссус, сповіщаючи про те, що Констанцій помер⁷³ [3 листопада], і що армії зажадали, щоб Юліан був єдиним імператором⁷⁴.

Сприймавши те, чим боги винагородили його, Юліан продовжив подорож. Коли він прибув у Візантію⁷⁵ [11 грудня], його вітали радісними вигуками, називаючи дорогим співгромадянином, оскільки він народився і виховувався в цьому місті, і виявляли загальну

Стамбул. Св. Софія. Сучасний вигляд. Фото автора

повагу як людині, яка принесе велику користь людству в майбутньому. (3). [У Візантії] Юліан зайнявся цивільними і військовими справами⁷⁶: дозволив місту заснувати сенат, як це було в Римі⁷⁷, побудував великий порт⁷⁸ для захисту кораблів від південного вітру, і звивистий портик, що вів у порт, а також заснував бібліотеку в імператорському портику, на зберігання якій віддав усі свої книги⁷⁹.

Провівши 10 місяців у Візантії⁸⁰, Юліан почав готуватися до перської війни і ... відбув в Антіохію⁸¹ [червень 362]. (4). Немає необхідності розповідати, з яким самовладанням і розсудливістю здійснили солдати цей похід, оскільки навряд чи їх очікувало щонебудь неналежне з імператором Юліаном на чолі⁸². Коли август прибув у Антіохію, жителі тепло вітали його, але оскільки вони від народження любили видовища і були більш схильні до задоволень, ніж до серйозним справ, то їх відштовхували його здоровий сенс і помірність у всьому. Юліан не відвідував театр і рідко проводив цілий день⁸³, спостерігаючи за скачками, що спонукало антіохійців висловити (5) про нього різкі, неприємні речі. Пізніше Юліан взяв реванш, але не покарав їх по-справжньому, а склав дуже ввічливу промова про них і їх місто⁸⁴, в якій містилося так багато гіркоти й іронії, що промова стала загальним докором мешканцям Антіохії. Останні розкаялися в своїй помилці, і імператор зробив для їх міста так багато, як тільки міг, призначивши сенаторами тих, хто успадкував цю посаду від батька, і стільки ж тих, хто був народжений сенаторськими дочками. Цим привілеєм володіли небагато міст⁸⁵. Після здійснення багатьох інших корисних і виправданих справ⁸⁶ Юліан почав приготування до перської війни⁸⁷.

12 (1). Набравши наприкінці зими військо і відправивши його вперед в організованому порядку⁸⁸, Юліан залишив Антіохію⁸⁹ [5 березня 363], незважаючи на несприятливі передвістя⁹⁰. ...На п'ятий день імператор досяг Гієраполіса⁹¹, де всі кораблі, як військові, так і транспортні, з Самосати й інших місць, розташованих вниз по Євфрату, повинні були зібратися разом .... (2). Сам же імператор лише три дні пробув у Гієраполісі, а потім відбув у Батну⁹², маленьке містечко в Осроєні, де зібралися жителі⁹³, щоб зустріти його, піднести йому вінок і радо прийняти в своєму місті. Юліан із радістю сприйняв їхню гостинність і приділив увагу необхідним справам до відбуття в Карри. ... (5). Таким чином, імператор вирішив залишити там⁹⁴ 18-тисячну піхоту⁹⁵ під командуванням Себастіана⁹⁶ і Прокопія⁹⁷, тоді як сам разом з основними силами збирався перейти Євфрат. Але пізніше Юліан розділив своє військо на дві частини, щоб при появі ворога воно могло вчинити йому опір з усіх боків, і щоб ворог не зміг безбоязно спустошувати все на своєму шляху.

13 (1). Завершивши приготування в Каррах, які були кордоном Римської імперії й Ассирії⁹⁸, Юліан побажав оглянути армію зі зручного пункту спостереження. Він приязно вітав легіони піхоти і вершників, що налічували в цілому 65 тисяч чоловік⁹⁹. Отже, покинувши Карри, імператор швидко минув зустрінуті ним міста аж до Каллініка, а звідти прибув у Кіркесій ... і там перетнув річку Абору¹⁰⁰. Далі римляни рушили річковим шляхом вниз по Євфрату. (2). Солдати, які везли запаси провіанту, послідували за імператором і завантажилися на флотилію, що прибула в термін. Це були 600 дерев'яних суден і 500 з обшивкою з шкіри, а також 50 військових кораблів і безліч понтонів, щоб забезпечити, при необхідності, мости для проходу піхоти. (3). Багато інших суден пливли слідом, перевозячи для армії продукти, дерево, необхідне для облогових споруд, і кілька вже зібраних облогових машин¹⁰¹.... Після цього Юліан приступив до завоювання Персії. Командувачем піхотою був призначений Віктор, а кіннотою – Хормізда і Арінфей¹⁰²...

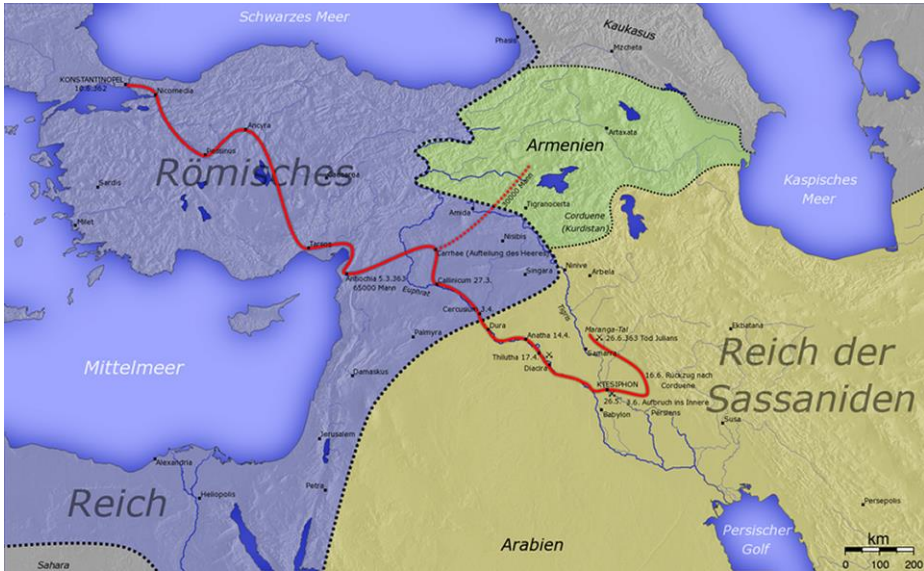
14 (1). Тепер, коли імператор вступив на територію Персії, кіннота була розташована на лівому фланзі, а частина піхоти супроводжувала її праворуч вздовж берега річки, в то час як інше військо рухалося позаду на відстані близько 70 стадій¹⁰³. В'ючні тварини, що везли важкі обладунки й інше військове спорядження, були поставлені посередині обозу разом зі своїми погоничами. Задля безпеки з усіх боків їх оточувало військо¹⁰⁴.

Zos. Hist. nov. 3, 16 (2)¹⁰⁵. “(2). Це збільшувало ступінь небезпеки. Але ще більше паніка зросла при вигляді ворогів, які були озброєні луками й кидали каміння. Вони стояли на протилежному березі і закривали шлях. Ніякого виходу не було. Небезпека насувалася. Проте, імператор був у всіх відношеннях дуже розумний і мав певний військовий досвід”.

Zos. Hist. nov. 3, 20 (5) – 21 (5)¹⁰⁶. “20 (5). Поряд знаходилося відоме місто Бесухіс і багато інших фортець, чиї жителі покинули свої будинки, оскільки їм не була гарантована безпека. Ті, хто врятувався втечею з Ктесіфона, були знайдені в найгустіших частинах гаю і зібрані в одній із фортець, захоплених імператором...”

21 (5). Потім Юліан передав піхоту й кінноту під командування Віктора і наказав йому прочесати всю територію аж до Ктесіфона”.

Перський похід Юліана (362–363). *Mana*

Zos. Hist. nov. 3, 23 (3)¹⁰⁷. “(3). Звідти, проминувши кілька фортець, армія підійшла до міста під назвою Мейнас Сабата¹⁰⁸. Воно було розташоване за 30 стадій від міста, яке раніше називалося Зохаса, а тепер – Селевкія¹⁰⁹. Імператор і велика частина його армії розташувалися неподалік, у то час як розвідники пішли попереду і почали штурм міста”.

Zos. Hist. nov. 3, 26 (1–3)¹¹⁰. “(1). Наступного дня імператор дуже рішуче направив свою армію через річку Тігр. На третій день після битви він сам зі своєю гвардією перетнув її¹¹¹. Діставшись до місця, яке перси називали Авгузата, Юліан зупинився тут на п'ять днів¹¹². (2). Оглянувши військо з фронту, імператор вирішив, що, оскільки замість продовження походу армії вздовж річки треба йти вглиб країни, тепер немає причини покладатися на судна. З цими міркуваннями в голові Юліан інформував армію про свій план і наказав підпалити весь флот, (3) крім 18-ти римських човнів і чотирьох перських, які перевозилися на підводах, щоб використовувати їх, коли виникне потреба¹¹³. Решта війська повинна була просунутися трохи вгору вздовж річки”.

Zos. Hist. nov. 3, 28 (2) – 29 (2)¹¹⁴. “28 (2). Рухаючись далі, вони наблизилися до селища Маронса¹¹⁵, де перси знову атакували римську варту...

(4) Трохи раніше середини наступного дня [26 червня], після того, як перси зібралися в велику армію, вони раптом напали ззаду на римську армію. Римляни, хоча були не організовані і приголомшені раптовим нападом, билися відважно за імператора, який зазвичай підбадьорював воїнів¹¹⁶.

29 (1). Під час рукопашного бою Юліан особисто підтримав трибунів і центуріонів, що змішалися в цей момент із простими воїнами. І в час найбільшого розпалу битви імператор був поранений мечем¹¹⁷. Його поклали на щит і перенесли в намет, де він і залишався до півночі. На час своєї смерті¹¹⁸ він майже повністю розгромив Перську державу.

(2). Весь час, доки смерть імператора приховувалася, римська армія була так близька до перемоги, що були вбиті 50 видатних сатрапів, не кажучи вже про кількість простих персів. Навіть коли про смерть імператора стало відомо, і багато хто приходив у намет, де лежало його тіло, інші римляни всі ще билися й перемагали ворогів”.

Zos. Hist. nov. 3, 31 (1) – 33 (3)¹¹⁹. “31 (1). Незважаючи на те, що римська армія перебувала у вкрай скрутному становищі, перси кликали її вождів на мирні переговори, які пропонував їм Сурена й інші знатні люди, що діяли як посланці¹²⁰. Іовіан¹²¹ прихильно поставився до ідеї мирних переговорів і відправив на них Саллюстія, префекта преторія, і Арінфея. Після деякого обговорення було погоджено, що римляни повинні будуть повернути персам провінції Забдіцена, Кордуена, Ретена і Залена, і фортеці навколо них у кількості 15, з усіма жителями і землями, і худобою. Нісібін, проте, був відданий без жителів, які були переселені туди, куди хотіли римляни. (2). Отже, персам відходила велика частина Вірменії, а римляни зберігали лише малу її частину. Коли перемир'я¹²² було укладене по цих пунктах і підтверджене договорами з обох сторін, римлянам дозволили йти додому з миром, і вони нічого не зруйнували на перській території і не виявилися жертвами перського розгрому¹²³.

32 (6). Тільки смерті імператора Юліана виявилось достатньо для того, щоб ми втратили ці землі так безповоротно, що вже виявилися не в змозі повернути що-небудь із рук персів. Крім того, римляни поступово втратили ще більше провінцій. Деякі з них отримали незалежність, інші здалися варварам, треті поступово обезлюдніли...

33 (1). Коли з Персією був укладений мир... Іовіан повернувся додому зі своєю армією, не зазнавши збитків від персів, але втративши багато людей в дорозі по ворожій території, тому що на нього звалилися труднощі місцевості і нестача води. Отже, він послав трибуна Маврікія¹²⁴, щоб доставити продукти для армії з Нісібіна і

повернутися, чим швидше, тим краще, а потім з'єднатися з основними силами. Інших послали в Італію, щоб оголосити про смерть Юліана і про проголошення Іовіана¹²⁵.

(2). Коли імператор з трудом після багатьох лих досяг Нісібіна, оскільки це місто було віддане ворогові, йому не хотілося входити туди. Тому він розташувався у відкритих воротах. Наступного дня імператор зустрів плач і благання. Всі жителі благали його не залишати їх або звільнити їх від варварського ярма, під яким вони живуть уже багато років, керуючись римськими законами. (3). Вони сказали, що принижені тим, що Констанцій, який провів три війни з персами, в усіх зазнав поразки¹²⁶.

Zos. Hist. nov. 3, 34 (2–3)¹²⁷. “(2). Печаль і жалоба охопили всю область, оскільки кожен її житель був переданий ворогові і став жертвою перських атак, як нині Нісібін і його округа. Жителі Карр були так пригнічені горем, що через новини про смерті Юліана вбили вісника і завалили його тіло величезною купою каміння¹²⁸. Таким було потрясіння, викликане смертю однієї людини. (3). Іовіан швидко проходив через міста, які настільки були охоплені горем і зневірою, що, всупереч звичаю, не намагалися зустрічати його вигуками радощів. Супровід імператора в Антіохію¹²⁹ здійснювався імператорською вартою, оскільки вся армія ще перебувала в траурі по Юліану, тіло якого було відправлене в Кілікію і поховане в імператорській могилі в околицях Тарса¹³⁰. І на могилі був накреслений напис:

“Тігр покинувши швидкоплинний, тут лежить Юліан,
Наш славнозвісний володар, кращий зі смертних людей”¹³¹.

Zos. Hist. nov. 4, 7 (2)¹³². “(2). [Прокопій]¹³³ направив деяких знатних осіб до вождя скіфів¹³⁴, які мешкали вище Істру¹³⁵. Останній надіслав йому союзниками 10 тисяч чоловік у розквіті сил. Інші варварські племена також зібралися, щоб взяти участь у задумі Прокопія...”.

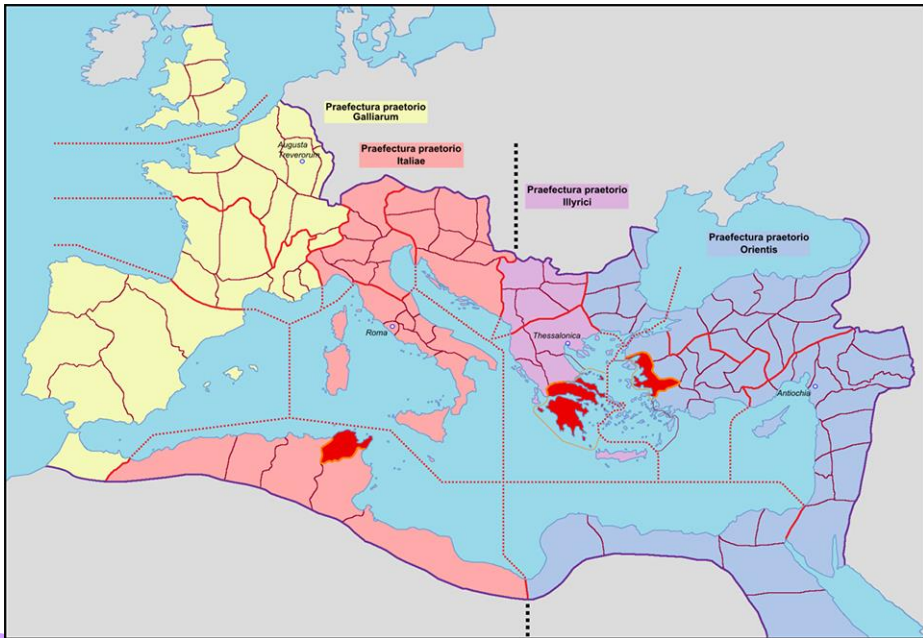
Zos. Hist. nov. 4, 10 (1)¹³⁶. “(1). Після смерті Прокопія імператор¹³⁷ багатьох стратив і ще більшу кількість осіб покарав конфіскацією майна. До походу проти персів виникла перешкода в тому, що загін скіфів, які мешкали вище Істру, турбував римські кордони. Виславши проти них достатню силу, він стримав їх від руху

Прокопій. Мідна монета (аверс)

вперед і, змусивши здати зброю, розподілив їх по своїх містах, які лежали при Істрі, і наказав тримати їх на свободі під наглядом. Це були ті люди, яких вождь скіфів направив як союзників до Прокопія”.

Zos. Hist. nov. 4, 20 (1–4)¹³⁸. “(1). Імператору Валенту¹³⁹ доводилося в різних кінцях вести війни... (3). При такому стані справ на скіфські племена, які мешкали вище Істру, напало якесь варварське плем'я, що раніше було не відоме, а тепер з'явилося раптово. Їх називали гуннами¹⁴⁰, залишається невідомим, чи слід їх називати царськими скіфами¹⁴¹, чи визнати за тих кирпатих і безсилих людей, які, за словами Геродота¹⁴², жили по Істру, чи вони перейшли в Європу з Азії. Я знайшов і такі звістки, що Кіммерійський Боспор¹⁴³, занесений мулом із Танаїсу¹⁴⁴, дав їм можливість перейти сухим шляхом з Азії в Європу. (4). З'явившись разом із кіннями, жінками, дітьми і всім майном, вони напали на скіфів, які мешкали вище Істру”.

Римська імперія в 400 н.е.

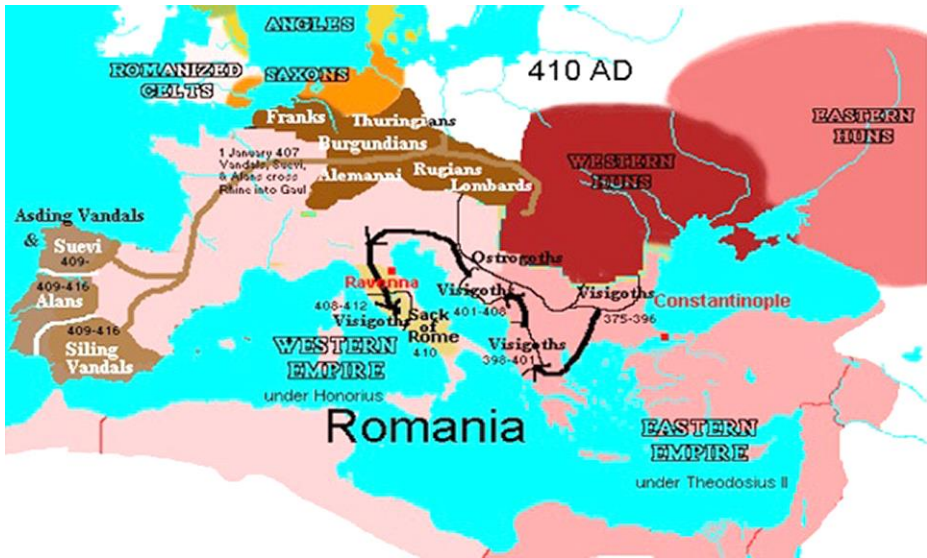
Zos. Hist. nov. 5 (18)¹⁴⁵. “(18). Гайна¹⁴⁶, як це вже зараз стало очевидним, підтримував зміни, але вважав себе ще не викритим. Тому, представляючи позицію Трібігільда¹⁴⁷, оскільки він набагато перевершував його владою і впливом, він допомагав йому в укладанні миру з імператором. Після того, як вони взаємно обмінялися клятвами, він знову повернувся через Фрігію та Лідію. Трібігільд так само слідував за ним, ідучи через Лідію, щоб не проходити повз Сарди, метрополію цієї країни. Коли вони зустрілись в Фіатірі,

Трібігільд розкався, що він залишив Сарди непограбованими, оскільки це місто, позбавлене усякого захисту, неважко було взяти. Він, таким чином, вирішив повернутися туди разом із Гайною і атакувати це місто. Їх намір безумовно був би проведений у дію, якби не великий за масштабами дощ, що пролився і викликав у краї потужну повінь, і наповнив річки таким чином, що вони зробились непрохідними; у зв'язку з чим їх похід було зірвано. Потім вони розділили країну між собою, і Гайна повів свої війська до Віфінії, а Трібігільд у напрямку до Геллеспонта, дозволяючи варварам, які слідували за ним, грабувати все на своєму шляху. До того часу, коли один прибув у Халкедон, другий заволодів усією територією поблизу Лампсака. Таким чином, Константинополь, і навіть ціла Імперія, були у великій небезпеці. Гайна тоді забажав щоб імператор прийшов до нього, маючи намір не говорити ні з ким іншим, як тільки з ним особисто. Імператор погодився на це, і вони зустрілися в місцевості, неподалік від Халкедона, де знаходиться храм Євфимії, яка шанується за її відданість **Христу**. Саме там було погоджено, що Гайна і Трібігільд повинні повернутися з Азії до Європи і що найвидатніші на їх розсуд діячі в державі мають бути піддані смерті. Серед них виявилися Авреліан, який був консулом у той рік¹⁴⁸, Сатурнін, який [раніше] був консулом¹⁴⁹, та Іоанн, якому імператор довірив усі свої секрети, і який, як говорили багато людей, був батьком мабутнього сина Аркадія”.

Zos. Hist. nov. 6, 4 (1–4)¹⁵⁰. “(1). Облаштувавши справи в Галлії, Константин¹⁵¹, подарував тогу цезаря своєму старшому синові Константу¹⁵² і направив його в Іспанію. Константин пристрасно хотів домогтися влади над усіма тими провінціями і в тих кордонах, на які його влада поширювалася номінально. Для цього потрібно було перемогти полководців Гонорія¹⁵³. (2). Останні, охоплені страхом, збирали військо з місцевих солдатів і мали намір напасти на Константина за Піренеями. Якщо б після цього імператор Гонорій вивів військо з Італії, то Константин міг би бути повністю оточений і розгромлений. Тому Констант перейшов в Іспанію з магістром Геронтієм, призначив Аполлінарія префектом преторія, ...¹⁵⁴ магістром оффіцій, а також здійснив призначення на інші цивільні й військові пости. Цим Констант викликав гнів родичів імператора Феодосія¹⁵⁵, які були стурбовані справами в Іспанії. У своїй першій атаці противники Константа силами лузітанських загонів перевершили себе. Потім вони залучили безліч рабів і колонів і, хоча й створили для Константа велику загрозу, (4) їх надії були розладнані. Врешті решт вони разом зі своїми сім'ями були полонені Константом. Коли їх брати Феодосіол і Лагодій дізналися про те, що сталося, перший із них утік в Італію, а інший – на Схід”.

Zos. Hist. nov. 6, 7 (3)¹⁵⁶. “(3). Після цього Аттала¹⁵⁷, незважаючи на численні несприятливі передвістя, у супроводі імператорської гвардії вступив до палацу. Наступного дня він прибув у сенат і виголосив занадто гордовиту промову, в якій похвалявся тим, що весь світ підпорядкує владі римлян, і навіть більше того – заморських мешканців. Можливо, під впливом цих слів боги розсердилися на Аттала і через якийсь час потому скинули його”¹⁵⁸.

Zos. Hist. nov. 6, 13 (1)¹⁵⁹. “(1). ...Аларіх прибув у Равенну, щоб затвердити свій мир з Гонорієм, але несподівану перешкоду створила Доля¹⁶⁰, бо саме вона вершила справи держави”.

Походи Аларіха. Мапа

Коментар

¹ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. – Vol. 50. – Bonnæ : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 11–15.*

² В 30–27 до н.е. відбувається оформлення основних елементів режиму принципату. Зосім перебільшує монархічний елемент у цій політичній системі (див.: Машкин Н. А. *Принципат Августа*. – М., 1949; Межеріцкий Я. Ю. *“Республиканская монархия”*. – М. – Калуга, 1994). Одноособове правління Октавіана Августа “відновленою Республікою” охоплює 30/27 до н.е. – 14 н.е.

³ Імператор Тіберій (14–37).

⁴ Острів Капрія поблизу узбережжя Кампанії.

⁵ Імператор Калігула (37–41).

⁶ Імператор Клавдій (41–54).

⁷ Імператор Нерон (54–68).

- ⁸ Доміціан (81–96), так само, як його батько Веспасіан (69–79) і брат Тіт (79–81), був представником династії Флавіїв (69–96)
- ⁹ Доба правління династії Антонінів (96–192) співпадає з “Золотим віком” Імперії. Всі імператори цього роду (про строгий династизм у Римі мова ніколи не йшла) заслужили репутацію добродішних і порядних.
- ¹⁰ Імператор Септімій Север (193–211), засновник династії Северів (193–235).
- ¹¹ В цих війнах переміг Септімій Север і його династія (193–235). Див.: *Herodian. Hist. 2, 7–15* про війни і *Herodian. Hist. 3* – про правління Септімія. Також: *Spart. Sev., Pesc. Nig.; Capit. Clod. Alb.; Aurel. Vict. De caes. 20*.
- ¹² *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 16.*
- ¹³ Пор.: *Lampr. Heliog.; Herodian. Hist. 5, 3–8; Dio Cass. Hist. Rom. 78–79; Aurel. Vict. De caes. 23*. Його справжнє ім’я було Варій Авіт, більш відомий як Геліогабал (Елагабал).
- ¹⁴ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 18.*
- ¹⁵ Про проголошення імператором Максиміна див.: *Herodian. Hist. 6, 8–9*. З цього часу (235) розпочинається епоха “солдатських імператорів” – смут, війн, варварських нападів, загальної кризи римського світу. Про правління Максиміна Фракійця (235–238) див. також: *Herodian. Hist. 7, 8; Aurel. Vict. De caes. 25; Eutrop. Brev. 9, 1*.
- ¹⁶ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 24–25.*
- ¹⁷ Правління Деція: 249–251. Пор.: *Eutrop. Brev. 9, 4; Aurel. Vict. De caes. 29*.
- ¹⁸ Требоніан Галл правив у 251–253. “Нова історія” Зосіма – найбільш повне джерело, яке відображає епоху Галла. Пор.: *Eutrop. Brev. 9, 5* і *Aurel. Vict. De caes. 30*. Потім почав правити Еміліан – див.: *Aurel. Vict. De caes. 31*.
- ¹⁹ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 28.*
- ²⁰ Про Валеріана: *Aur. Vict. De caes. 32; Treb. Poll. Duo Valer.*
- ²¹ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 37.*
- ²² Оденат – фактичний творець Пальмірської держави – однієї з найбільших сепаратистських імперій на Сході. З 258 носив титул царя Пальміри. Галлієн звів Одената в сан імператора. Вбитий у 267. Спадкоємицею Одената стала його жінка *Зенобія* – велика правителька Сходу в III ст., цариця Пальміри в 267–272. Див. також: *Treb. Poll. Tryg. tyr.: Odenat.; Zen.*
- ²³ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 42.*
- ²⁴ Відновлювач Імперії, правив у 270–275. Пор.: *Eutrop. Brev. 9, 13–15; Flav. Vop. Aurel.; Aurel. Vict. 35*.
- ²⁵ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 43.*

- ²⁶ Місто Рим тривалий час не відчувало потреби в наявності оборонних стін. Аж до часів Авреліана останньою за часом побудови стіною залишалася стіна царя Сервія Туллія (VI ст. до н.е.). Пор.: *Eutrop. Brev.* 9, 15.1.
- ²⁷ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 49–52.*
- ²⁸ *Flav. Vop. Aurel.* 30, 3. Філософ Лонгін навчав Зенобію грецькій літературі.
- ²⁹ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : impensis ed Weberi, 1837. – P. 53.*
- ³⁰ Авреліан фактично прийняв культ Sol Invictus (Непереможне Сонце) в Імперії як офіційний. Це був римський варіант мітраїзму. Авреліан був убитий на початку жовтня 275.
- ³¹ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 71–73.*
- ³² 204 н.е.
- ³³ 304 н.е.
- ³⁴ 313 н.е.
- ³⁵ 316 н.е.
- ³⁶ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 124–130.*
- ³⁷ Євсевія, можливо, дочка Флавія Євсевія, консула 347 (*Julian. Or.* 3, 107D). Друга жінка Констанція, за якою вона вийшла заміж узимку 352/353, відома своєю родою (*Amm. Marc. Hist.* 18, 3.2; 21, 6.4) і впливом на чоловіка (*Aurel. Vict. De vit. Epit.* 42, 20; *Philostorg. Red. Hist. Eccl.* 4, 8). Була аріанкою за віросповіданням (*Socr. Hist. Eccl.* 2, 2; *Soz. Hist. Eccl.* 3, 8). До неї був прихильний Юліана (*Julian. Or.* 3, 123B; *Amm. Marc. Hist.* 15, 2.8; 15, 8.3; 21, 6.4; *Liban. Or.* 18, 27), проте, саме вона виявилася винною в безплідді Єлени, жінки Юліана (*Amm. Marc. Hist.* 16, 10.18: “Будучи сама безплідною все своє життя, Євсевія підступністю змусила Єлену випити особливого зілля, щоб кожен раз, як вона завагітніє, у неї траплявся викидень”). Євсевія забезпечила посади консулів для обох своїх братів (359) і звільнила від податків власність своєї сім’ї (*Cod. Theod.* 11, 1.1).
- ³⁸ Починаючи з 347, Юліан навчався в Константинополі, Нікомедії, Пергамі, Ефесі й Афінах. Попередні шість років він провів у вигнанні в Мацеллумі (центральна частина Малої Азії).
- ³⁹ Такий же відгук Фукидіда про Клеона (*Thucyd. Hist.* 4, 28). Ця зрадницька рада знаходилася в протиріччі зі ставленням Євсевії до Юліана (пор.: *гл.* 4); швидше за все, це була приватна думка Констанція. Про Юліана докладніше див.: Стручевський І. А. Юліан Отступник // ВІ. 1968. – № 1; Brouning R. *The Emperor Julian. – L., 1975; Бенуа-Мешен Ж. Юліан Отступник / предисл. М. В. Бибикова. – М., 2001* та ін.
- ⁴⁰ Пор.: *Amm. Marc. Hist.* 15, 8.1; *Julian. Ep. Ant.* 277 наст.; *Liban. Or.* 18, 36 наст.
- ⁴¹ Пор.: *Amm. Marc. Hist.* 15, 8.11.
- ⁴² Єлена – дочка Константина I; вийшла заміж за Юліана, коли він був призначений цезарем (*Amm. Marc. Hist.* 15, 8.18; *Philostorg. Red. Hist. Eccl.* 4, 2; *Socr. Hist. Eccl.* 3, 1; *Soz. Hist. Eccl.* 5, 2; *Chron. Pasch. [СМ 1. 238]; Eutrop. Brev.* 10, 14; *Julian. Or.* 3, 183D). Вона втратила свою першу дитину в Галлії в 356 (*Amm. Marc. Hist.* 16, 10.19), приїхала в Рим у 357, де, як вважається, Євсевія

- сприяла розвиткові її безпліддя (*Amm. Marc. Hist. 16, 10.18*). Єлена перебувала з Юліаном у Лютеції (Парижі), коли він був проголошений августом у 360 (*Julian. Ep. Ath. 284C, 258B*), але померла наприкінці 360 або на початку 361 (*Amm. Marc. Hist. 21, 1.5; Julian. Ep. Ath. 284C; Liban. Or. 18, 179; Zon. Epit. 13, 11*). Похована в Римі (*Amm. Marc. Hist. 21, 1.5*). Пізніше Юліана безпідставно звинувачували в отруєнні своєї жінки (*Liban. Or. 37, 3–11*).
- ⁴³ Про перші події правління Юліана див.: *Amm. Marc. Hist. 20, 5.8; Liban. Or. Parent. 49–50*.
- ⁴⁴ Опис кампанії 356 (*Amm. Marc. Hist. 26, 2–3*) повністю опущений Зосімом. Про кампанію 357 – див.: *Amm. Marc. Hist. 26, 11–17.1*.
- ⁴⁵ Ця фраза не знайдена в работах Юліана, що збереглися. Проте Юліан згадує 360 солдатів (*Julian. Ep. Ath. 277D*), пор. 300 у Лібанія (*Liban. Or. 18, 37*).
- ⁴⁶ Цілком вірогідно, що багато хто з рекрутів Юліана раніше були повстанцями-багаудами. Вони мали прямий розрахунок підтримувати такого правителя, який прагнув полегшити податковий тягар.
- ⁴⁷ Сучасний Страсбург (Франція).
- ⁴⁸ Пор.: *Amm. Marc. Hist. 16, 12*.
- ⁴⁹ Про битву: *Julian. Ep. Ath. 279B; Amm. Marc. Hist. 16, 12; Liban. Or. 18, 52–67*. Вагомим аргументом на користь кон'юктури в “60 000” замість 6 000 служить визнання Зосіма, що набагато більше людей потонуло. Амміан дає цифру 6 000 жертв серед ворогів (*Amm. Marc. Hist. 16, 12.63*), Лібаній – 8 000 (*Liban. Or. 18, 60*); сучасні вчені стверджують, що римські сили нараховували 13–15 тис., а германські – в 2–3 рази більше.
- ⁵⁰ Імовірно, мається на увазі перемога Александра під Гавгамелами (331 до н.е.). Можливо, приводом для порівняння стали не понесені втрати, а величезна нерівність двох сторін. Цей пасаж є прикладом наростання негативних оцінок в історичній перспективі у Зосіма.
- ⁵¹ Юліан пересікав Рейн у 357 (*Amm. Marc. Hist. 17, 1.2on.; Liban. Or. 18, 68*), 358 (*Zos. Hist. nov. 3, 4.5; Amm. Marc. Hist. 17, 10.1; Liban. Or. 18, 76*) і 359 (*Amm. Marc. Hist. 18, 2.8ct.*), тобто всього три рази (*Julian. Ep. Ath. 280C*).
- ⁵² Пор.: *Amm. Marc. Hist. 17, 1–2*.
- ⁵³ Вадомарій був вождем племені аламанів. Запрошений римлянами на бенкет, він був заарештований і висланий в Іспанію, згодом вступив на римську службу і отримав посаду військового дукса Фінікії. Він був таким ж підступним, як і раніше (*Amm. Marc. Hist. 21, 4*), але в правління Валента відзначився своєю хоробрістю у Вірменській війні (*Amm. Marc. Hist. 29, 1*). Див. також: *Губбон Э. История упадка и разрушения Римской империи. – Т. 2. – Гл. 22. – Прим. 20*. Зосім плутає Хнодомара, взятого в полон після битви при Аргенторатумі і відправленого до Констанція (*Julian. Ep. Ath. 279C; Amm. Marc. Hist. 16, 12.65–66*), з Вадомарієм, полоненим наприкінці галльських війн (*Amm. Marc. Hist. 21, 3.1*).
- ⁵⁴ Перевезення й зберігання британської пшениці не були на той час чимось незвичним (*Amm. Marc. Hist. 18, 2.3–4*). Юліан лише збудував 400 суден, які він додав до тих 200, що вже були наявні (*Julian. Ep. Ath. 280*). Пор.: *Liban. Or. 18, 83*.
- ⁵⁵ Юліану в листопаді – грудні 362 було 32 роки (*Julian. Ep. 434D*); стільки ж – і в момент його загибелі в червні 363 (*Amm. Marc. Hist. 25, 3.23*), тому датою його народження слід вважати 331.
- ⁵⁶ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 133–144.*

- ⁵⁷ Помилка Зосіма або вияв незнання ним географії: місто на той час називалося Лютецією або Паризіями (в землі племені паризіїв), у Галлії, а не в Германії (нині – Париж). Юліан зимував у Парижі чи не кожен рік (357/358, 358/359, 359/360). Про час правління Юліана в Галлії див.: *Amm. Marc. Hist.* 16, 5.14.; 17, 3; 18.1.
- ⁵⁸ *Amm. Marc. Hist.* 20, 4; *Iulian. Ep. Ath.* 283–285; *Liban. Or.* 18, 94–99. Юліан насправді не був коронований до ранку після бунту, і листівка була тільки одна.
- ⁵⁹ Пор.: *Amm. Marc. Hist.* 20, 9.
- ⁶⁰ На переговорах із Констанцієм Юліан (*Iulian. Ep. Ath.* 285 наст.) заявив, що він (Констанцій) завжди шанував його (Юліана) як цезаря і гарантував особисту безпеку. Амміан (*Amm. Marc. Hist.* 20, 8–9) говорить, що Юліан надіслав до Констанція два листи. В одному з них він у стриманих висловах відмовлявся надіслати солдатів на схід і висунув претензію призначати всіх чиновників у Галлії без префектів преторія. Другий лист був більш різким. Констанцій зазначив Юліану, щоб він був задоволений званням цезаря і не претендував на більше (*Liban. Or.* 18, 106; *Zon. Epit.* 13, 10; *Iulian. Ep.* 42, 16).
- ⁶¹ Імператор Юліан.
- ⁶² Пор.: *Amm. Marc. Hist.* 20, 1.2; 4–5. Треба відзначити, що релігійна політика Юліана в цілому відкидається як Зосімом, так і Амміаном Марцелліном (*Amm. Marc. Hist.* 22, 10.7; 25, 4.2). Висловлена думка, що це мовчання пов'язане з поганими віщуваннями при виході з Антіохії, з конфліктом між гаруспіками й філософами. Релігійна політика Юліана замовчується, щоб не виникло протиріччя між набожністю імператора і його трагічним кінцем. У тексті Зосіма немає явних ознак християнської цензури.
- ⁶³ В 360, після проголошення Юліана імператором та ультиматуму йому Констанція про складання звання. До того часу Юліан дотримувався язичництва таємно.
- ⁶⁴ Місто в Галлії (нині В'єнн). Пізніше, в 360, Юліан розбив франків на Ренусі, об'їхав увесь передній рубіж оборони і прибув у В'єнну на зиму, щоб захистити переходи в Альпах проти Констанція (*Amm. Marc. Hist.* 20, 10).
- ⁶⁵ Про інші передвіщування, бачені Юліаном уві сні, див.: *Amm. Marc. Hist.* 20, 5. Сам Юліан у листі до Орібасія (*Iulian. Ep.* 17) говорить про інше аналогічне сновидіння, яке вразило цезаря: він бачив величезне дерево, повалене на землю, і невелику рослину, що пустила в землю глибоке коріння. Зосім розповідає про сновидіння, бачене після проголошення Юліана.
- ⁶⁶ Про кампанії Юліана проти аламанів на початку 361 див.: *Amm. Marc.* 21, 3–4; *Iulian. Ep.* 8W.
- ⁶⁷ *Amm. Marc. Hist.* 28, 8.1–2.
- ⁶⁸ Оскільки легіони Констанція перебували в Азії, шлях по Данубію мало охоронявся. Насправді армія Юліана була розділена на три частини. Одна – під командуванням Невітті – йшла через Рецію і Норік, друга, під чолі з Ювіном – через Північну Італію, третя – разом із самим Юліаном – униз по Данубію (*Amm. Marc. Hist.* 21, 8 наступ.).
- ⁶⁹ Ці подробиці семисотмильного шляху повідомляє тільки Зосім.
- ⁷⁰ Зміст цих листів, імовірно, був однаковим, хоча зовнішня форма і могла бути різною.
- ⁷¹ Політичні памфлети Юліана були написані в Наїссусі, а не в Сірміумі. Про його листи в сенат див.: *Amm. Marc. Hist.* 21, 10.7. З грецьких листів зберігся тільки лист до афінян. Він містить багато цінних відомостей. Це – один із кращих політичних маніфестів в історії Європи (на думку Р. Рідлі). Частина

- ⁸⁰ Юліан вступив до Константинополя 11 грудня 361 (*Amm. Marc. Hist.* 22, 2.4), а зиму 362/363 провів у Антіохії (*Amm. Marc. Hist.* 22, 10.1). Десять місяців уявляються надто довгим терміном, і він часто скорочується фахівцями до восьми. Про перебування Юліана в Константинополі див.: *Amm. Marc. Hist.* 22, 2–9. Тоді в Константинополі стояла рання споруда храму св. Софії.
- ⁸¹ Пор.: *Amm. Marc. Hist.* 22, 9.
- ⁸² *Amm. Marc. Hist.* 21, 5.8.
- ⁸³ *Julian. Misop.* 339C, 340A.
- ⁸⁴ Ця промова називається “Місопогон, або Ворог бороди”. Пор.: *Amm. Marc. Hist.* 22, 14.
- ⁸⁵ Див.: *Julian. Misop.* 367D; *Cod. Theod.* 12.1.51=CJ 10.32.22; *Liban. Or.* 48, 15; *Amm. Marc. Hist.* 24, 4.21. Юліан збільшив кількість сенаторів до 1 200, призначив тих, хто намагався цього уникнути, і ввів покарання за розпусту, що було особливо актуальним для Антіохії. Що цікаво, на той час Антіохія була переважно християнським містом. Про куріалів див.: *Jones A. H. M. LRE.* – P. 737–763. Про перебування там Юліана див.: *Downey G. History of Antioch.* – 1961. – P. 380f; *Festugiere A. Antioche païenne et chretienne.* – 1959. – Chap. 2.
- ⁸⁶ Перебування в Антіохії було важливим етапом розвитку релігійної системи Юліана. Див.: цілком главу XXIII Гіббона, яка завершує другий том його праці.
- ⁸⁷ Питання про співвідношення джерел щодо перського походу Юліана, можливо, найскладніше з усієї “Історії” Зосіма. Основні теорії: 1) походить від Магна Каррського (загальне джерело і для Амміана Марцелліна) [*Мендельсон, Зеск, Кляйн*], 2) від втрачених “Записок” Юліана (загальне джерело з Амміаном Марцелліном) [*Геккер*]; 3) від Орібасія через Євнапія незалежно від Амміана Марцелліна [*Судхаус, Чалмерс*]; 4) від Амміана Марцелліна або безпосередньо [*Вайтерсхайм*], або через Євнапія [*Оніц, Томпсон*]. Про загальну біографію і обговорення різних деталей див.: *Ridley R. Notes on Julian's Persian Expedition // Historia.* – 22. – 1973. – P. 317–330. Про географію походу див.: *Dillemann L. Ammien Marcellin et les pays de l'Euphrate et du Tigre // Syria.* 38. – 1961. – P. 87 ст.
- ⁸⁸ Початок перського походу Юліана.
- ⁸⁹ Перська кампанія Юліана детально розглянута в XXIV главі знаменитого твору Е. Гіббона “Занепад і зруйнування Римської імперії”.
- ⁹⁰ Паралелі див. у Геродота (*Her. Hist.* 2, 123.171f). Погані віщування (*Soz. Hist. nov.* 5, 18; *Amm. Marc. Hist.* 23, 1.5–7 – перед відправленням / *Amm. Marc. Hist.* 23, 3.3 – у Каррах). Це єдина вказівка Зосіма, хоча і непряма, на одну з головних рис кампанії – постійний конфлікт між етрусськими віщунами і східними неоплатоніками, які супроводжували Юліана (*Amm. Marc. Hist.* 23, 5.10).
- ⁹¹ Гіраполь не розташований на Євфраті. Піхота Юліана з’єдналася в Гіраполі (*Amm. Marc. Hist.* 23, 3.6–7), а флот – у Каллініку (*Amm. Marc. Hist.* 23, 3.9) або Кіркесії (*Zos. Hist. nov.* 3, 13.2). Пор.: *останній лист Юліана*.
- ⁹² *Amm. Marc. Hist.* 23, 2.7 згадує тільки про виснаження запасів зерна. Батна не розташована поблизу Гіраполя (*Julian. Ep.* 58W).
- ⁹³ У одному з рукописів читається “едесці”, але Юліан відмовився відвідати Едессу, оскільки вона була християнським містом (*Julian. Ep.* 40W; *Sozom. Hist. Eccl.* 6, 1; *Theodor. Hist. Eccl.* 3, 25). Судхаус виправив це місце на “населення”. Мендельсон припустив тут лауну і заповнив її так: “... не побажав увійти, але батніанці зібралися юрбою для зустрічі з ним”.
- ⁹⁴ У Каррах.

- ⁹⁵ *Amm. Marc. Hist.* 23, 3.4–5; *Liban. Or.* 18, 214–215; *Magn.* Цю частину війська треба було послати напереріз персам, через Карри до Тігру. Амміан Марцеллін говорить, що вона складалася з 30 тисяч солдатів, Лібаній дає 20 тисяч, Магн – 16 тисяч. Зосім повністю ігнорує її стратегічну важливість для зустрічі Аршака і приєднання до Юліана в Ассирії після відволікання персів від дійсного маршруту наступу (*Zos. Hist. nov.* 4, 4.21). Ця армія не досягла мети (*Amm. Marc. Hist.* 24, 7.8; *Liban. Or.* 18, 260) через суперечки і боягузство.
- ⁹⁶ *Себастьян* – віфінець (*Athanas. Hist. Ar. ad mon.* 55). Дукс Єгипту в 356 (*Amm. Marc. Hist.* 23, 3.5). Він вигнав Афанасія з Александрії в 358 (*Athanas. Hist. Ar. ad mon.* 59–70; *Soz. Hist. nov.* 4, 10–11). Був командувачем зв'язком військ Юліана на Тігрі (*Amm. Marc. Hist.* 23, 3.5; 24, 7.8; 25, 8.7; 16; 26, 6.2; *Liban. Or.* 18, 214). Коміт Галлії в 368 (*Amm. Marc. Hist.* 27, 10.6.10.15), коміт Паннонії в 375 (*Amm. Marc. Hist.* 30, 5.13). Улюбленець свого війська; після смерті Валентиніана ледь не коронований (*Amm. Marc. Hist.* 30, 10.3). Магістр піхоти, командувач у готській війні 377 (*Amm. Marc. Hist.* 31, 11.1; *Zos. Hist. nov.* 4, 22.4; *Eunap. Hist.* 47M). Загинув під Адріаноподем у 378 (*Amm. Marc. Hist.* 31, 13.18; *Liban. Or.* 24, 3).
- ⁹⁷ *Проконій* – родич Юліана (*Amm. Marc. Hist.* 23, 3.2; 26, 6.1, 18; 26, 7.10; *Zos. Hist. nov.* 3, 35.2; 4, 4.2; 4, 7.1), імовірно, тільки по лінії матері, оскільки його не згадують як родича серед інших Флавіїв. Походив із Коріка в Кілікії (*Liban. Or.* 35, 113; *Eunap. Hist.* 31M; *Philostorg. Red. Hist. Eccl.* 9, 5; *Them. Or.* 7, 86C). Трибун і нотарій, посол до Сапора (Шапура) II від Констанція (*Amm. Marc. Hist.* 18, 6.17f), comes primi ordines 360 (*Amm. Marc. Hist.* 24, 6.1). У перській війні разом із Себастьяном командував армією на Тігрі (*Amm. Marc. Hist.* 23, 3.5; 25, 8.7, 16; *Zos. Hist. nov.* 3, 12.5; 4, 4.2; *Liban. Or.* 18, 214; *Ep.* 1439; *Magn. FGH* 4, p. 5; *Malala. Chronogr.* 13). Ймовірно, Юліан лаштував його в свої спадкоємці (*Amm. Marc. Hist.* 23, 3.2; 26, 6.2; *Zos. Hist. nov.* 4, 4.2on.). Іовіан поспішав укласти мир із Персією зі страху перед ним (*Amm. Marc. Hist.* 25, 7.10). Проте викликає здивування, що в такій ситуації саме Проконію було доручено везти тіло Юліана в Тарс (*Amm. Marc. Hist.* 25, 9.12). Незважаючи на це, Проконій, очевидно, боявся за своє життя, тому втік (*Amm. Marc. Hist.* 26, 9.13; 26, 6.3). Події, пов'язані з його узурпацією, див.: *Zos. Hist. nov.* 4, 4 an. Спочатку дії цієї армії були залишені на розсуд її полководців.
- ⁹⁸ Карри в IV ст. не були кордоном. Цю роль виконував, скоріше, Кіркесій, який знаходився далі (*Zos. Hist. nov.* 3, 12.3; *Amm. Marc. Hist.* 24, 1.1; 23, 5.2).
- ⁹⁹ Жодне інше джерело не дає такої величезної цифри. Проблема, проте, полягає в тому, стосується ця цифра двох армій, основних сил і війська на Тігрі, чи, як говорить Зосім, тільки основних сил. Зосім не говорить про якийсь огляд війська в Каррах, як здалося б при поспішному читанні. Це було, швидше, в Кіркесії (*Amm. Marc. Hist.* 23, 5).
- ¹⁰⁰ Міст через Абору був знищений. У Кіркесії залишили гарнізон в 10 тисяч воїнів. Пор.: *Amm. Marc. Hist.* 23, 5. Юліан обдурив персів спритним маневром. Прямуючи спочатку до Нісібіну і Тігру, військо раптово повернуло вправо, пройшло нічим не захищену рівнину до Карр і на третій день досягло Євфрату в районі міста Нікефорія (Каллініка). Звідти імператор здійснив похід більш, ніж на 90 миль вздовж Євфрату, прийшов до Кіркесія через місяць після виходу з Антіохії. Кіркесій був крайньою межею римських володінь на сході. Абора впадає в Євфрат якраз у районі Кіркесія.
- ¹⁰¹ Амміан Марцеллін (*Amm. Marc. Hist.* 23, 3.9) говорить, що флот складався з 1 000 транспортних суден, 50 військових кораблів і 50 понтонів. Магн дає загальну кількість у 1 250. Просто Зосім двічі згадав транспортні кораблі: 1 100 кораблів з дерева й шкіри перевозили провіант і обладнання для облоги.

¹⁰² *Арінфей* – християнин-ортодокс (*Theodor. Hist. Eccl.* 4, 30), відомий своїм зростом і силою (*Amm. Marc. Hist.* 26, 8.5). Діяв як воєначальник (*rector armaturarum*) у Аламанській війні в 355 (*Amm. Marc. Hist.* 15, 4.10); магістр кінноти в перській кампанії (*Amm. Marc. Hist.* 24, 1.2), потім керував рейдами (*Zos. Hist. nov.* 3, 24.1; *Amm. Marc. Hist.* 24, 7.2). Підтримував східні устремління Юліана (*Amm. Marc. Hist.* 25, 5.2). Посол Іовіана до Сапора (*Zos. Hist. nov.* 31, 1; *Amm. Marc. Hist.* 25, 7.7) і в Галлію в 363 (*Amm. Marc. Hist.* 25, 10.9). Підтримував Валентиніана (*Philostorg. Red. Hist. Eccl.* 8, 8). Магістр піхоти при Валенті (*Zos. Hist. nov.* 4, 2.4; *Amm. Marc. Hist.* 26, 5.2). Діяв проти Прокопія в 366 (*Amm. Marc. Hist.* 26, 8.4 наст.), проти готів у 367–369 (*Amm. Marc. Hist.* 27, 5.4, 9), персів у 370 (*Amm. Marc. Hist.* 27, 12.13–15). Консул у 372. Мав зв'язки з Євтропієм (*Claudian. Eutr.* 1, 63 наст.).

¹⁰³ Про військову колону Юліана, яка розтягнулася на марші, див.: *Amm. Marc. Hist.* 24, 1.2–4. А. Марцеллін говорить, що між авангардом і ар'єргардом була відстань у 10 миль. Зосім згадує могилу Гордіана, яка мала важливе ідеологічне значення: Гордіан був найближчим попередником Юліана в війнах із персами. Могилу римляни побачили вперше здалеку між Заутою і Дурую (*Amm. Marc. Hist.* 23, 5.7). Вона також згадується в промові Юліана в Кіркесії (*Amm. Marc. Hist.* 23, 5.17). Мабуть, вона знаходилася неподалік від цього міста, як вказують інші джерела (*Capit. Tres. Gord.* 34, 2; *Eutrop. Brev.* 9, 2).

¹⁰⁴ Юліану було важливо швидко досягти Ктесіфона. Він мав справу з кожною фортецею окремо, брав ті, які можна було здолати без зусиль, залишав ті, які зажадали б багато часу і сил при облозі. Доказ ефективності цієї політики був цілком ясним: різні міста, такі, як Дакіра і Озогадана, були покинуті жителями до приходу Юліана. Серед захоплених фортець згадується Берсабора, яку Амміан називає Пірісаборою (*Amm. Marc. Hist.* 24, 2.9–22; *Liban. Or.* 18, 227–228). У обох варіантах можна углядіти першооснову “Перс Сапор” або “Пероз – Сапор”. Вона знаходилася за 50 миль від шахської резиденції – Ктесіфона – і була обнесена подвійною стіною, яку майже з усіх боків обтікав один із рукавів Євфрату.

Потім римляни досягли Майозамалхи (*Amm. Marc. Hist.* 24, 4; *Liban. Or.* 18, 235 наступ.). Тут, здається, теж є плутанина (*Amm. Marc. Hist.* 24, 5.6–7). Виходячи з її розмірів і розташування серед великих “скель” (за Амміаном), і враховуючи розчистку Віктором шляху на Ктесіфон, а також той факт, що Юліан продовжував марш униз по Євфрату після Пірісабори (*Amm. Marc. Hist.* 24, 3.14), Лейн ототожнює цю фортецю з Хан-Насірією. У стратегії Юліана тут, очевидно, стався поворот: передбачався прорив на південь у напрямку цього великого міста всього за 10 миль до північ від Вавілона, а вже після цього належало рухатися до головної мети – Ктесіфона. Очевидність такого ототожнення здається правильною. Воно лише ігнорує інші наявні відомості. Зосім говорить, що це відбувалося поблизу Ктесіфона (*Zos. Hist. nov.* 3, 20.5) – за 90 стадій далі (*Zos. Hist. nov.* 3, 21.5), тоді як Хан-Насірія розташована за 30 миль. Крім того, було б великою дурістю з боку Юліана залишити незахищеним свій флот на початку Наармалхи і йти так далеко на південь. Немає нічого, що суперечило б розташуванню Майозамалхи на цьому каналі. Фортеця мала 16 великих веж, глибокий рів, подвійну міцну стіну з цегли з гірською смолою. Вона була розташована за 11 миль від столиці Персії. Зосім стверджує, що Юліан обложив Майозамалху тільки через власний гнів, а не через військову необхідність. Цікаво, що Амміан Марцеллін (*Amm. Marc. Hist.* 24, 5.6–7) згадує фортецю після Селевкії, про яку мовчить Зосім, яка була атакована з тієї ж причини.

¹⁰⁵ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae Interprete Leunclavio / ex recognit - one Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : impensis ed Weberi, 1837. – P. 147.*

¹⁰⁶ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae Interprete Leunclavio / ex recognit - one Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : impensis ed Weberi, 1837. – P. 153–155.*

¹⁰⁷ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognit - one Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : impensis ed Weberi, 1837. – P. 158.*

¹⁰⁸ У Амміана Марцелліна немає.

¹⁰⁹ Зохаса, мабуть, мала бути Кохе (*Amm. Marc. Hist. 24, 6.2*). Селевкія, на той час залишена, була зруйнована ще Траяном у 116 (*Dio Cass. Hist. Rom. 68, 30*) і Авдієм Кассієм у 164 (*Dio Cass. Hist. Rom. 71, 2*). Юліан розбив табір у Селевкії без опору, а потім з декількома прокураторами відвідав покинуте місто, зруйноване Каром. Там ще були видні тіла родичів людини, яка здала Юліану Пірісабору – Мамерсіда (*Amm. Marc. Hist. 24, 2.21*). Євтропій стверджував (*Eutrop. Brev. 9, 18*), що Кар захопив Селевкію і Ктесіфон, але швидше за все цей імператор лише пограбував навколишні міста. Одну з помилку Зосіма можна було б виправити, змінивши всю фразу про захоплення міста Каром на фразу про Селевкію. Проте залишається Селевкія з тілами у Зосіма, неназване місто у Амміана Марцелліна і нерозуміння, яке ж місто було передане.

Далі військо досягло ріки Нармалака (Амміан називає її Наармалха і дає другу назву – Царський канал). В часи Юліана річка, швидше за все, впадала в Євфрат вище Ктесіфона. Сьогодні ця протока майже зникає в болотах. У давні ж часи був проритий цілий канал, досить широкий і глибокий для проходу суден з Євфрату в Тігр. Канал Траяна був, мабуть, виритий у гирлі Наармалхи (*Amm. Marc. Hist. 24, 6.1–2*; пор.: *Dio Cass. Hist. Rom. 68, 28*). Флот перебував у складному становищі, з якого він був виведений за допомогою цього каналу, який з'єднувався з Тігром вище Ктесіфона, і тому не був змушений атакувати від цього укріпленого міста і позбавлений можливості бути пронесеним течією мимо нього, щоб потім повертатися проти течії (*Liban. Or. 18, 244–247*).

¹¹⁰ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognit - one Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : impensis ed Weberi, 1837. – P. 161–162.*

¹¹¹ Амміан апологетично стверджує, що Юліан сам особисто керував переправою авангарду через Тігр. Гіббон зазначає з цього приводу, що об'єктивно співчуваючий імператору Зосім тут, мабуть, більш точний (*Історія занепаду ... – Гл. 24. – Прим. 71*). Разом з тим, розповідь Зосіма досить хаотична. Він суміщає форсування Тігра (*Zos. Hist. nov. 3, 25.1–4 і 26.1*) (сплутує з Наармалхою) з битвою під Ктесіфоном (*Zos. Hist. nov. 3, 25.5–7*). За А. Марцелліном (*Amm. Marc. Hist. 24, 6.1 наст.*), Наармалха була очищена, і флот увійшов у Тігр, а армія перейшла канал по мостах (про опір немає згадки) і рушила до Кохе.

Тігр був форсований вночі, після чого сталася битва на березі, яка тривала весь наступний день. Вона закінчилася на перській дорозі в Ктесіфон. Також є розбіжності в деталях: п'ять кораблів були послані вперед, непошкодженими залишилися всі, було вбито 70 римлян. Помилка Зосіма про триденну переправу могла статися через нерозуміння того, що флот був розділений на три частини (*Amm. Marc. Hist. 24, 6.4*). Лібаній (*Liban. Or. 18, 249–255*) говорить у загальному, але наводить деталі, які ніхто більше не повідомляє: про

те, що Юліан перед переправою провів військове навчання, щоб зміцнити дух війська, а також, що 6 000 (!) персів були вбиті. Звичайно, число вбитих римлян у Зосіма здається дуже малим, враховуючи жорстокість і тривалість битви. Про битву, яка відбулася після переправи через Тігр, див. також: *Amm. Marc. Hist. 24, 5.5*; *Lib. Or. Parent. 124–128*; *Greg. Naz. Or. 4*; *Sext. Ruf. De provinc. 28*.

¹¹² По закінченню битви на тому березі Тігра перед Юліаном відкрився шлях на Ктесіфон. Після підходу іовіан і геркуліан сил для штурму було достатньо. Однак цар Вірменії наказав відійти своїм допоміжним частинам. Почалися розбрати між полководцями Себастіаном і Прокопієм. Внаслідок цього імператор не зважився штурмувати столицю. 60-тисячна армія римлян не змогла повторити те, що до цього римляни зробили три рази. Разом з тим, Юліан відкинув і мирні пропозиції, відправившись вглиб Персії. Про відступ Юліана від стін Ктесіфона див. також: *Amm. Marc. Hist. 24, 7.8*; *Liban. Or. Parent. 134*. Зосім і Лібаній ніде не згадують про те, що цей похід був відступом. Амміан більш об'єктивний. Лібаній, крім того, ще й неточний: у нього виходить, що Юліан продовжував шлях по Тігру. Євфрат ніколи не був судноплавним вище Вавілона, а Тігр – вище Опіса, розташованого поблизу римського табору, тому план Юліана рухатися з флотом проти течії провалився.

¹¹³ *Amm. Marc. Hist. 24, 7.3–6*. Амміан Марцеллін поміщає спалення флоту в Ктесіфон і стверджує, що тільки 12 кораблів було врятовано. Лібаній (*Liban. Or. 18, 261–263*) невизначено говорить про спалення флоту і стверджує, що 15 кораблів з нього були врятовані. Зосім ніби то стверджує, що це трапилося біля Туммара – це не Сумера (*Amm. Marc. Hist. 24, 6.4*), а Сума (3, 30.2), як говорить Зосім. Можливо, це дублет річки Тормара (Діяла). За Зосімом, ніяк не можна зрозуміти, що це був поворотний пункт усєї кампанії. Перська тактика випаленої землі і зрив прибуття підкріплень Прокопія і Себастіана (*Amm. Marc. Hist. 24, 7.7–8*) змусили Юліана розпочати відступ. Також Зосім не говорить про найважливіше значення перських дезертирів, про що згадує Амміан Марцеллін (*Amm. Marc. Hist. 24, 7.2*, на жаль, з лакуною, але пор.: *Amm. Marc. Hist. 24, 7.3*) і чому велике значення надавали церковні історики (*Soz. Hist. nov. 6, 1*; *Greg. Naz. Or. 5, 11*).

¹¹⁴ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 163–165.*

¹¹⁵ Маранга (*Amm. Marc. Hist. 24, 1.11*). Перси втратили в цій битві багато сатрапів і слонів.

¹¹⁶ Біля с. Маронса. Відомості Амміана Марцелліна (*Amm. Marc. Hist. 25, 1.11–19*) значно повніші, але він не згадує про кораблі. У нього тут – кривава битва, а в Зосіма – лише напад на римські тили.

¹¹⁷ Юліан був поранений списом. Зосім припустився помилки або дав традиційну версію (*Theodor. Hist. Eccl. 3, 25*; *Iohan. Lyd. De mens. 4, 75*). Амміан Марцеллін не знає, хто кинув списа, але римлянина виключає (*Amm. Marc. Hist. 25, 6.6*). Більшість інших сучасних джерел також не знають цього (*Magn.; Eutrop. Brev. 10, 16*; *Fest. Brev. 28*), але Лібаній звинувачує християн (*Lib. Or. 18, 274–275.24 pass.*). Хоча пізніші церковні історики сприйняли цю версію (*Sozom. Hist. Eccl. 6, 1–2*), мовчання Григорія з цього приводу зіграло вирішальну роль (5, 13 – або перс, або сарацин – союзник персів, або варваризований римлянин). Згодом цей акт був приписаний різним християнським святым. Дата подається по: *Cons. Const. (CM I, 240)*. Амміан Марцеллін говорить, що Юліан загинув “у Фрігії” (*Amm. Marc. Hist. 25, 3.9*). Це, очевидно, приблизна

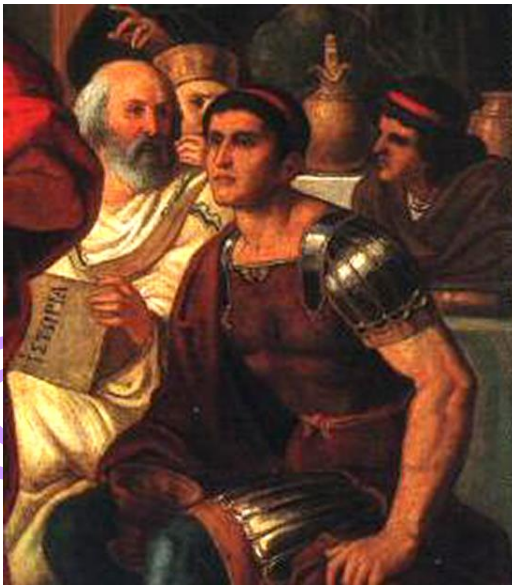
- вимова місцевої назви. Попередня велика битва відбувалася в Маронсі (Маранзі), на відстані в два дні шляху. Сумера на річці Тігр була розташована на відстані в один день шляху.
- ¹¹⁸ Пор.: *Amm. Marc. Hist.* 25, 3; *Liban. Or. Parent.* 136–140. Про смерть Юліана існує велика література. Християнські апологети вважають, що Юліан поніс заслужене покарання за його відступництво від християнства. Існує легенда про те, що імператора вразив свій же воїн-християнин у спину. Одноосібне правління Юліана тривало один рік і 8 місяців.
- ¹¹⁹ ***Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognit - one Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 167–171.***
- ¹²⁰ Сурена особисто з'явився в табір римлян з мирними пропозиціями (*Sext. Ruf. De Provinc.* 29).
- ¹²¹ Кандидатура Іовіана на посаду імператора (363–364) була компромісною. До того ж він був християнином (*Socr. Schol. Hist. Eccl.* 3, 22; *Sozom. Hist. Eccl.* 6, 3; *Theodor. Hist. Eccl.* 4, 1).
- ¹²² Пор.: *Amm. Marc. Hist.* 25, 7.
- ¹²³ В 363 римляни віддали персам 5 провінцій: Забдіцену, Кордуену, Ретену, Моксену, Залену і місто Нісібін (*Amm. Marc. Hist.* 25, 7). Зосім пропускає Моксену. Нісібін був завойований для Риму Септімієм Севером у 195 (*Dio Cass. Hist. Rom.* 75, 3.2). Щодо Вірменії, Зосім, мабуть, мав на увазі, що Рим повинен був припинити союзницькі відносини з Аршаком.
- ¹²⁴ Посланий в Ур (*Amm. Marc. Hist.* 25, 8.7).
- ¹²⁵ *Amm. Marc. Hist.* 25, 8.13–14, 17; 25, 9.1–12.
- ¹²⁶ Констанцій справді фактично програв три війни персам.
- ¹²⁷ ***Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognit - one Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 171–172.***
- ¹²⁸ У Рідлі є спокуса вважати цей текст вихідним від Магна Каррського (*Liban. Or.* 18, 304), тоді як Амміан Марцеллін (*Amm. Marc. Hist.* 25, 10.1) згадує про затемнення в Антіохії, його рідному місті.
- ¹²⁹ Шлях з Нісібіна в Тарс зайняв два тижні.
- ¹³⁰ Гробниця на березі Кідну. Зонара (*Zon. Epit.* 13, 13) погоджується з Амміаном Марцелліном (*Amm. Marc. Hist.* 25, 9.12), що поховання Юліана було доручене Прокопію.
- ¹³¹ Друга версія – у Зонари (*Zon. Epit.* 13, 13), співпадає тільки в другому рядку (*Hom. Il.* 3, 179). За поховання Юліана заплатили Валент і Валентініан (*Liban. Or.* 24, 10).
- ¹³² ***Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognit - one Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 180.***
- ¹³³ Тут Зосім розповідає про бунт, піднятий Прокопієм (365–366), родичем Юліана, проти імператорів-співправителів Валентініана й Валента.
- ¹³⁴ Античні автори терміном “скіфи” часто називали всі племена Північного Причорномор'я. В даному випадку мова йде про готів.
- ¹³⁵ *Istrp* – давньогрецька назва Нижнього Дунаю (Верхній називався Данубієм).
- ¹³⁶ ***Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognit - one Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 184.***
- ¹³⁷ *Император* – Валент (364–378).

- ¹³⁸ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 193–194.*
- ¹³⁹ Мова йде про війну з готами (367–369), яких Валент хотів покарати за надання допомоги Прокопію і за переслідування ортодоксальних християн (готи були аріанами).
- ¹⁴⁰ Те, що Зосім передав про походження гуннів, переписано ним з Євнапія (див.: *Eunap. Hist. 41*), який “склав усе це зі старовинних відомостей на основі вірогідності й логіки” (більш точний виклад, який обіцяв Євнапій, так і не з’явився, бо згадуване Фотієм друге видання, без сумніву, вийшло з рук якогось-небудь християнського книжника – *Mendelssohn*).
- ¹⁴¹ Царськими скіфами називали ту частину скіфів, які здійснювали управління цим народом ще з догеродотівських часів.
- ¹⁴² Пор.: прим. до *Her. Hist. 5, 9*.
- ¹⁴³ Грецька назва нинішньої Керченської протоки.
- ¹⁴⁴ *Танаїсу* (Ταναΐσος) – грецька назва річки Дон, за якою мешкали гунни. В даному випадку мова йде про Гіпаніс (Υπάνιος), як греки називали річку Кубань, що впадала в Боспор Кіммерійський. Зосім написав *Танаїс*, мабуть, по неувважності використавши джерело, з якого було видно, що варвари колись мешкали за *Танаїсом* (пор.: *Agath. Myr. Hist. 5, 11*). Про це див.: *Eunap. Hist. 42*.
- ¹⁴⁵ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 269–271.*
- ¹⁴⁶ *Гайна* – готський воєначальник на службі у римлян. Аріанин. Направлений на придушення повстання Трібігільда, але уклав з останнім таємну угоду про спільні дії. Згодом убив Трібігільда, щоб об’єднати всіх готів під своїм керівництвом у боротьбі з римлянами. Йому протидіяв Іоанн Златоуст, патріарх Константинополя. Виступ Гайни був придушений, а сам він утік до гуннів, вождь яких Ульдін убив його.
- ¹⁴⁷ *Трібігільд* – готський воєначальник на службі в римлян. Керівник антиримського повстання в Малій Азії у 399 н.е.
- ¹⁴⁸ 400 н.е.
- ¹⁴⁹ 383 н.е.
- ¹⁵⁰ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Bizantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 320–321.*
- ¹⁵¹ Флавій Клавдій Константин III (407–411), можливо, спочатку простий солдат, який у 407 був проголошений британськими легіонами імператором. Поширив свою владу також на частину Галлії й Іспанії. В 411 його оточила імператорська армія в Арелаті, він здався і був убитий по дорозі в Рим (див. також: *Olympiod. Hist. 12*).
- ¹⁵² *Констант* – імператор Констант II у Галлії (407–411).
- ¹⁵³ *Гонорій* – імператор (395–423). Його резиденцією була Равенна – неприступна фортеця в болотах Емілії, в північно-східній Італії.
- ¹⁵⁴ Прогалина в рукописі, ім’я не збереглося.
- ¹⁵⁵ Феодосій I Великий – римський імператор (379–395). Батько імператорів Аркадія і Гонорія. Помер у 395. На Сході з 408 правив 7-річний син Аркадія Феодосій Молодший (до 450).

- ¹⁵⁶ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 323.*
- ¹⁵⁷ *Пріск Аттала* – один із провідних і знатних членів сенату. Проголошений імператором у листопаді 409 (пор.: *Procop. Bell. Vand. 1, 2.28–29*). Прокопій плутає порядок подій і оголошує Аттала імператором після третьої облоги і падіння Рима (Аттала вдруге був імператором у 414–415).
- ¹⁵⁸ Один із яскравих прикладів вираження язичницького світогляду Зосіма.
- ¹⁵⁹ *Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / ex recognitione Immanuelis Bekkeri // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. – Vol. 50. – Bonnae : Impensis ed Weberi, 1837. – P. 328.*
- ¹⁶⁰ *Доля* (Fortuna, Tyche) – чисто античне поняття про силу фатуму, який править навіть богами. Невдовзі після цього, 28 серпня 410, відбулася третя облога Рима військами готського короля Аларіха (391/395–410) і взяття міста (*Procop. Bell. Vand. 1, 2.14–30; Iord. Get. 156–159; Oros. Hist. adv. pag 7, 39–43*). Детальніше див.: *Бенедикти Р. Взяття Рима Аларихом // Візантійський часопис. – Т. 20. – М., 1961. – С. 23–31.*

4 . 6 . Пріск

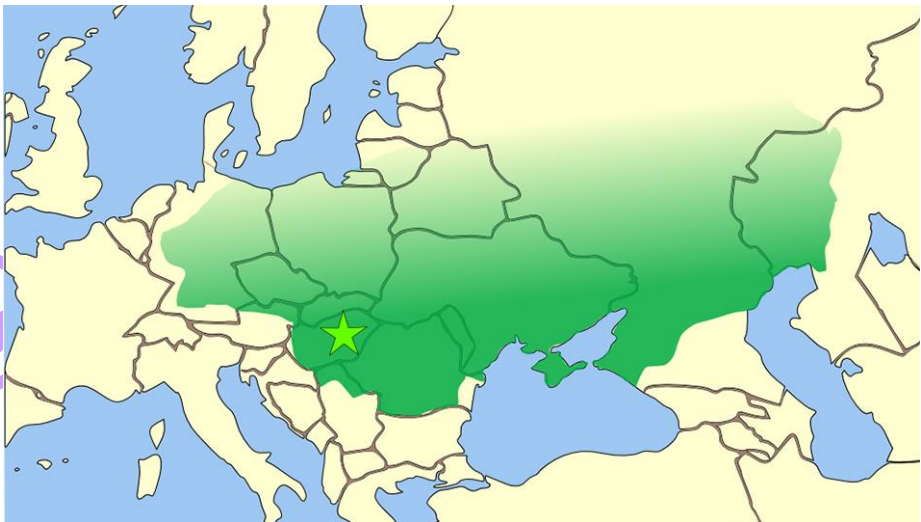
Тан Мор. Візантійці на бенкеті в Аттілі (1870).
Фрагмент (Пріск із Паніона)

Пріск із Паніона (бл. 410 – після 474) – візантійський дипломат, історик, письменник і софіст. Походив із заможної сім'ї. Народився в містечку Паніон на північному узбережжі Пропонтиди (Мармурового моря). Отримав чудову філософську й риторичну освіту. Після закінчення навчання в школі риторики в Константинополі поступив на державну службу. Його здібності помітив і оцінив Максимін, який обіймав високі посади за часів імператора Феодосія II (408–450). Пріск став секретарем і найближчим помічником Максиміна. В 448 брав участь у посольстві Максиміна до знаменитого

гунського кагана Аттіли (433–453), в 450 був у Римі, а в 453 супроводжував Максиміна в Сирію і в Єгипет. Після смерті Максиміна Пріск у 456 перейшов на службу радником з юридичних питань до Євфимія, магістра офіцій за часів Марціана (450–457). Не мав християнських переконань. Написав “Риторичні вправи”, листи й “Візантійську історію” (*Historia Byzantina*) в 8 кн., перша частина якої, мабуть, носила окрему назву *Historia Gothorum*. Його історія, про яку з великою похвалою відгукувались учені, обіймала період від 433 до 474.

Текст

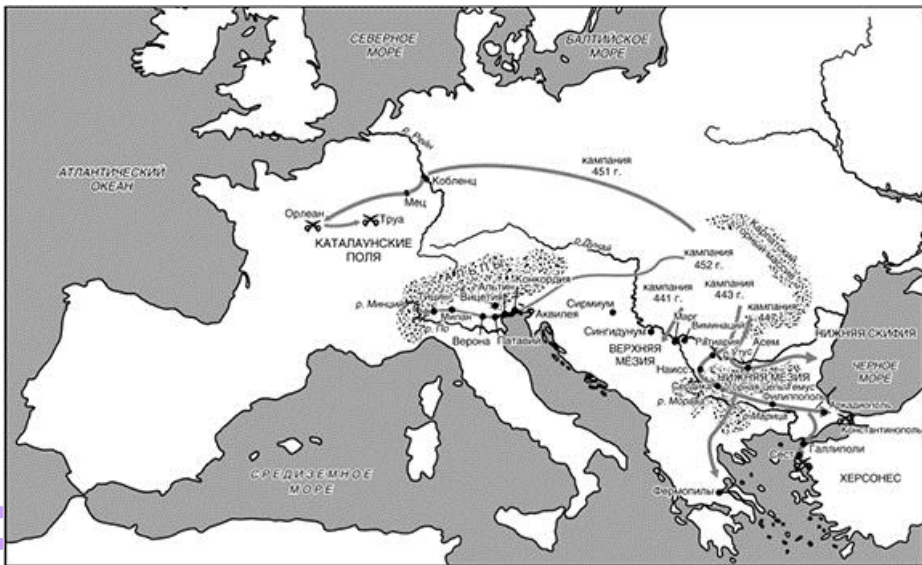
Prisc. Hist. Byz. 2¹. “(2). Коли скіфи² під час ярмарку підступно напали на римлян³ і багатьох перебили, римляни відправили до них послів, звинувачуючи їх у взятті укріплення⁴ і в порушенні договору⁵. Скіфи відповідали, що в цій справі вони не були призвідниками, а тільки мстилися за образи, нанесені їм римлянами, бо єпископ міста Маргуса⁶, з’явившись в їх землю і обшукавши гробниці правителів, які знаходяться в них, викрав покладені в них скарби⁷; і якщо римляни не видадуть його, а також і втікачів згідно з договором – бо в римлян була ще величезна кількість їх, – то вони розпочнуть війну. Коли ж римляни відкинули справедливість цього звинувачення, варвари, наполягаючи на вірності своїх слів, не побажали передавати на суд непорозуміння, які виникли, а віддали перевагу війні і, переправившись через Істр, спустошили по річці багато міст і укріплень, серед яких взяли й Вімінакіум⁸, місто мезійців в Ілліріку⁹. Після цього, коли дехто почав говорити, що слід видати єпископа маргуського, щоб через одного чоловіка не накликати небезпеки війни на всю

Держава Аттіли в 450 н.е.

Римську державу, то цей чоловік, підозрюючи можливість своєї видачі, таємно від мешканців Маргуса прийшов до ворогів і обіцяв передати їм місто, якщо скіфські правителі¹⁰ пристойно винагородять його. Вони відповідали, що осиплять його всілякими благами, якщо він виконає свою обіцянку. Потиснувши один одному руки і присягнувши в виконанні сказаного, він повертається на римську землю з варварським полчищем і, посадивши його в засідку навпроти самого берега ріки, вночі піднімає його умовним сигналом і передає місто ворогам. Маргус був, таким чином, спустошений, а могутність варварів зросла після того ще більше”.

Prisc. Hist. Byz. 8¹¹. “(8). Між римлянами й гуннами відбулася в Херсонесі битва¹², після якої між ними через посланника Анатолія¹³ [було] укладено мир на наступних умовах: видати гуннам перебіжчиків і 6 000 літрів золота, як платню за минулий час¹⁴; платити щорічно певну данину в 2 100 літрів золота¹⁵; за кожного римського військовополоненого, який утік [від гуннів] і перейшов у свою землю без викупу, платити 12 золотих монет; якщо ті, хто приймає його, не платитимуть цієї ціни, то зобов’язані видати гуннам утікача. Римлянам не приймати до себе ніякого варвара, який перебігає до них.

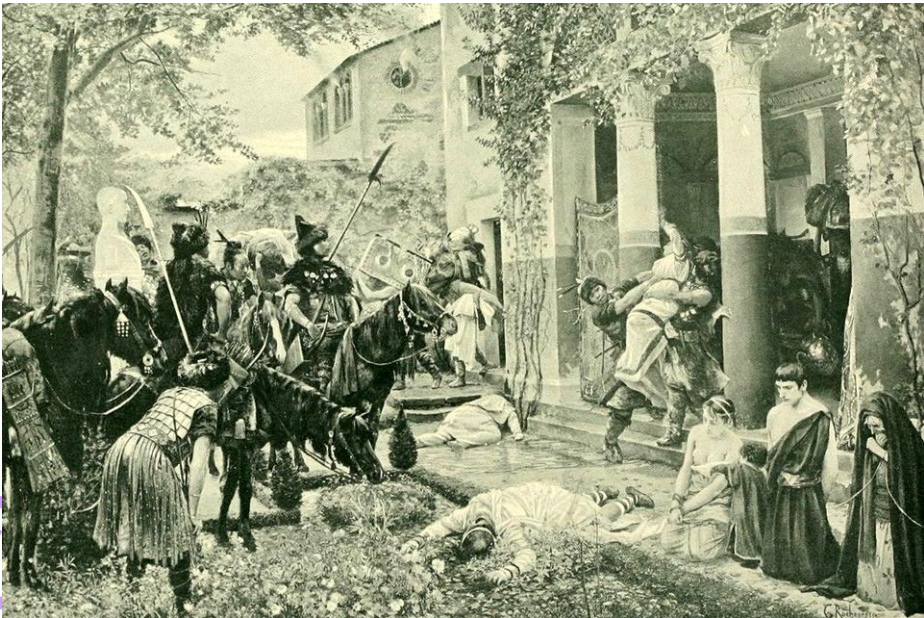

Походи Атtilи. Мапа

Римляни показували, ніби приймали ці умови з доброї волі; але одна необхідність, надзвичайний страх, який охопив їх правителів, і бажання миру змушували їх приймати охоче будь-яку вимогу, якою б важкою вона не була. Вони погодилися і на плату данини, яка була особливо обтяжлива, незважаючи на те, що доходи й імператорська скарбниця були виснажені не стільки на корисні справи, як на непристойні видовища, на безрозсудну пишність, на забави й

на інші витрати, від яких розсудливий чоловік і серед щасливого стану держави повинен утримуватися, а тим більше повинні були утримуватися від того люди, які не дбали про ратну справу і платили данину не тільки скіфам, а й іншим варварам, що жили навколо римських володінь.

Імператор примушував усіх вносити гроші, які слід було відправити до гуннів. Він обклав податком навіть тих, хто за вироком суду або імператорської щедрості отримав тимчасове полегшення від тяжкої оцінки землі¹⁶. Належну кількість золота вносили й особи, зараховані до сенату, вище свого стану¹⁷. Багатьох саме їх блискучий стан довів до нестійкості. За призначенням чиновників, на яких імператором було покладено цей обов'язок, у них вимагали гроші побоями, так що люди, здавна багаті, виставляли на продаж убори жінок і свої пожитки. Таке лихо спіткало римлян після цієї війни, що багато з них заморили себе голодом, або припинили життя, надівши петлю на шию. У короткий час виснажена була скарбниця; золото і втікачі були відправлені до гуннів. Виконання цієї справи було доручено Скотті¹⁸. Римляни вбивали багатьох перебіжчиків, тому що ті противилися видачу їх скіфам. У числі їх було кілька людей з царського роду, які переїхали до римлян, відмовляючись служити Аттілі.

Г. Рочегроссе. Гунни спустошують віллу в Галлії (1910)

Понад усе це Аттіла вимагав ще, щоб асімунтійці видали всіх військовополонених, римлян або варварів, які були в них. Асімунт є міцним замком неподалік від Ілліріка, в бік Фракії¹⁹. Його жителі завдали ворогові багато шкоди. Вони не захищалися зі стін, а, виступаючи з окопів, билися з незліченною безліччю ворогів і з воєначальниками,

які користувалися серед скіфів найбільшою славою. Гунни, втрапивши надію заволідати замком, відступили від нього. Тоді асімутійці виступили проти них зі своїх укріплень, і погналися за ними далеко від свого округу. Коли вартові дали їм знати, що вороги проходять мимо зі здобиччю, вони напали на них несподівано, і відняли захоплену ними у римлян здобич²⁰. Поступаючись супротивнику в числі, асімутійці перевершували його мужністю й відвагою. У цій війні вони винищили безліч скіфів; а безліч римлян звільнили і приймали до себе тих, хто втік від супротивників. Тоді Аттіла оголосив, що не виведе своїх військ із римських областей і не затвердить мирного договору, доки римляни, які втекли до асімутійців, не будуть йому видані, або не буде заплачена за них ціна, і доки асімутійцями не будуть звільнені скіфи, відведені ними в полон.

Ульпіано Кекі. Гунни йдуть на Рим (1890)

Суперечити Аттілі не були в змозі ні посланник Анатолій, ні Феодул, начальник війська, яке знаходилося в Фракії. Ніякими міркуваннями не могли вони переконати варвара відмовитися від своїх вимог, коли він поклався на свої сили і готовий був підняти зброю, а тим часом самі [вони] впали духом внаслідок колишньої поразки. Вони писали до асімутійців і наказували їм або видати римських військовополонених, які втекли до них, або за кожного з них платити по 12 золотих монет, а військовополонених гуннів звільнити. Асімутійці, отримавши листа, відповідали, що римлян, які втекли до них, вони звільнили, а спійманих у полон скіфів винищили; що вони ще утримували в себе двох, тому, що вороги під час облоги їх фортеці, влаштувавши засідку, відвели деяких хлопчиків, що пасли стада перед замком, що якщо не отримають їх назад, то не повернуть

тих, яких вони взяли за правом війни. Коли послані до асімунтійців принесли таку відповідь, то володар скіфський і римські начальники погодилися на тому, що належало відшукати хлопчиків, викрадених за показаннями асімунтійців. Вони нікого не відшукали, і асімунтійці повернули варварів, які були в них, після того, як скіфи поклялися, що у них тих хлопчиків не було. Асімунтійці також поклялися, що римляни, які втекли до них, були ними звільнені. Вони в цьому поклялися, хоча у них і були деякі римляни, та вони не вважали за злочин божитися брехливо, для порятунку людей свого народу”.

Prisc. Hist. Byz. 8²¹. “(8). Ми прибули в Наїсс²² і знайшли це місто безлюдним і зруйнованим неприятелем. Лише небагато жителів, охоплених хворобами, ховалися в священних обителях. Ми зупинились неподалік від ріки, на чистому місці, а на березі її все було покрите кістками вбитих у битві²³.

...Посольство західних римлян було відправлене до Аттіли для приборкання його гніву. Аттіла вимагав від римлян видачі Сільвана, начальника монетного столу²⁴ в Римі, за те, що він прийняв від Констанція²⁵ золоті фіали. Цей Констанцій, який походив із Західної Галатії²⁶, був посланий колись до Аттіли і Бледа, щоб бути при них укладачем листів, яким був і [той] інший, посланий пізніше, Констанцій. Під час облоги скіфами Сірміума в Пеонії²⁷ єпископ цього міста послав до згаданого Констанція фіали за умови, щоб Констанцій виклопотав йому свободу, якщо місто буде взяте за його життя; в разі ж його смерті він повинен буде викупити тими фіалами декілька полонених жителів Сірміума. Місто було дійсно взяте; всі жителі були перетворені на невільників; але Констанцій забув про свою домовленість із єпископом.

Поїхавши згодом у своїх справах до Риму, він заклав Сільвану фіали, і отримав від нього гроші за умовою, що якщо не поверне грошей у назначений термін, то фіали залишаться в повному розпорядженні Сільвана. Згодом Аттіла і Бледа, підозрюючи Констанція в зраді, розп’яли його. Через деякий час Аттіла дізнався і

Ежен Делакруа. Аттіла атакує символічні образи Італії і муз. Фреска (XVIII ст.). Фрагмент

про фіали, закладені Констанцієм. Він вимагав, щоб Сільван був йому виданий, як такий, що вкрав належні йому речі. Це змусило Аеція²⁸ й імператора західних римлян відправити до Аттіли посланників, яким було доручено оголосити йому, що Сільван був позичальником Констанція; що він отримав ті посудини під заставу, а не як вкрадену річ; що він продав їх священикам; що посудини, присвячені Богові, не дозволяється більше вживати на службу людям; що якщо Аттіла не хоче відстати від своєї вимоги з цієї, настільки справедливої, причини, і з поваги до Бога, римляни пришлють йому те,

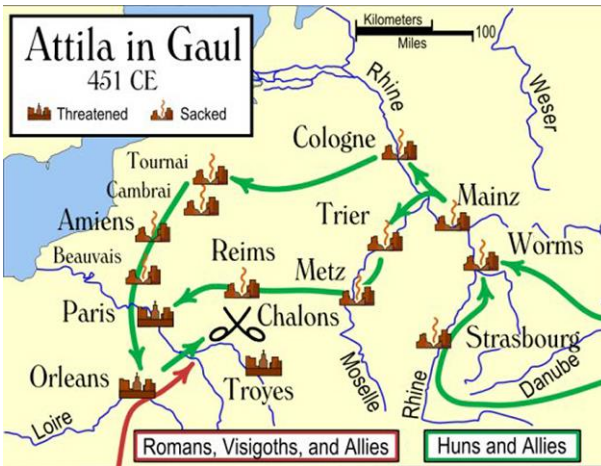
Рафаель Санті (1483–1520). Зустріч папи Лева з Аттілою. Фреска (1514). Ватикан

чого посудини коштували; тільки просили, щоб він не вимагав Сільвана, бо вони не могли видати йому людини, яка не вчинила жодного злочину. Така була причина посольства цих римлян. Вони слідували за Аттілою, доки він не відпустив їх²⁹.

lord. Get. 254³⁰. “(254). Аттіла, за свідченням історика Пріска, перед смертю оженився на дівчині, на ім'я Ільдико³¹, собою прекрасній, після того, як мав незліченну безліч жінок, за звичаєм цього народу. На своєму весіллі він розвеселився і, занадто упившись, заснув. Оскільки він лежав на спині, то кров, яка зазвичай ішла в нього носом, затримана в своєму рухові, прилилася фатальним шляхом до горла і задушила його. Таким чином, правителю, який прославився війнами, заподіяло ганебну смерть пияцтво³². На другий день, коли вже більша частина дня пройшла, слуги володаря, підозрюючи, що трапилася якась біда, після тривалих криків виламують двері і знаходять Аттілу померлим не від рани, але від витoku крові; а дівчину з понуреною головою, що плакала під покривалом. Тоді вони обрізали за своїм звичаєм частину свого волосся, і спотворили й без

того свої потворні обличчя глибокими ранами, для того щоб славний воїн оплаканий був не жіночими криками і плачем, а чоловічою кров'ю. У цей час із Маркіаном, східним імператором, сталася дивовижна пригода. Коли він був у тривозі від настільки зухвалого ворога, Божество з'явилося йому уві сні і показало Аттілін лук, що зламався в ту ж саму ніч: відомо, що гуннський народ покладав велику надію на цей лук. Пріск історик стверджує, що це ґрунтується на правдивому свідченні³³”.

Evagr. Hist. Eccl. 2 (5)³⁴. “(5). Протерій³⁵ отримав єпископію за загальним вибором синоду александрійського. Як тільки він зайняв свою кафедру, сильні, нестримні смуги виникли в народі, схвилюваному різними думками, як буває зазвичай у подібних випадках: одні вимагали Діоскора³⁶, а інші мужньо відстоювали Протерія, так

Вторгнення Аттіли в Галлію в 451. Мапа

що від цього постало багато невиліковних лих. Пріск, ритор, каже, що він у цей самий час прибув із області Фівської в Александрію і бачив народ, що спрямовувався на начальників і закидав камінням військову силу, коли вона готувалася зупинити бунт. Він каже, що війська попрямували до колишнього храму Серапіса³⁷, а народ, який утік, обложив і спалив їх там живих. Дізнавшись про це, імператор відправив 2 000 новобранців. Вітер був до того попутний, що на шостий день прибули вони в велике місто Александра. Але солдати почали ганьбити жінок і дочок александрійців, від чого сталися набагато гірші лиха. Зібравшись на іпподромі, народ просив, щоб Флор³⁸, який був у той же час начальником і по військовій частині, і по цивільній, дозволив роздачу хліба, яка вже припинилася, відкриття лазень і видовищ, і всього того, що було закрито внаслідок народних заворушень. І Флор, за порадою Пріска, з'явився до народу, пообіцяв йому все це і невдовзі приборкав бунт”.

Prisc. Hist. Byz. 18³⁹. “18. Авіт⁴⁰ правив у Римі, коли Гейзеріх⁴¹ пограбував це місто. Маркіан⁴², імператор східних римлян, відправив посольство до цього правителя вандалів з вимогою, щоб він не робив нападів на Італію, і повернув захоплених у полон жінок

імператорського роду, жінку Валентініана⁴³ і її дочок. Посланці повернулися без успіху. Гейзеріх не послухав вимог Маркіана, і не хотів звільнити тих жінок. Маркіан надіслав до нього інші листи з посланцем Влідою, який був єпископом однієї з Гейзеріхом ересі: бо й вандали християнського сповідання. Після прибуття в Лівію Вліда, впевнившись, що Гейзеріх не має наміру виконати вимогу Маркіана, говорив з ним якнайзухваліше, і стверджував, що не буде йому щастя, якщо він, звеличуючись нинішнім успіхом, не звільнить полонених імператриць, і тим змусить імператора східних римлян підняти проти нього зброю. Але ні лагідність попередніх промов, ні погрози не могли схилити Гейзеріха до поміркованості. І Вліда був відпущений без успіху. Гейзеріх послав військо в Сицилію і в найближчу до неї Італію, і спустошував їх. Авіт, імператор західних римлян, також відправив до Гейзеріха посольство, нагадував йому про укладений колись мирний договір, і оголошував, що якщо Гейзеріх не буде його дотримуватись, то й він повинен буде готуватись до війни, покладаючись на свої сили і на допомогу союзників. І в той же час відправив він у Сицилію патриція Ріцімера⁴⁴ з військом”.

Prisc. Hist. Byz. 28⁴⁵. “28. Після пожежі міста⁴⁶ за часів імператора Лева⁴⁷ Гобаз⁴⁸ прибув із Діонісієм⁴⁹ в Константинополь, одягнутий як перс і оточений охоронцями за мідійським звичаєм. В імператорському дворі, прийнявши його, спочатку зробили йому догану за повстання, але потім обійшлися з ним прихильно і відпустили його. Гобаз підкупив їх улесливими промовами і тим, що носив на собі **християнські символи**⁵⁰”.

Коментар

- ¹ *Сказання Приска Панийського / пер. С. Дестуниса. – СПб., 1860. – С. 22–23.*
- ² *Скіфи* – маютьесь на увазі гунни. Античні автори часто всі народи Північного Причорномор’я називали скіфами.
- ³ В 442, під час війни римлян з гуннами в 441–442.
- ⁴ *Укріплення* – воно знаходилося на Істрі в Мезії I (Верхній). Його назва невідома.
- ⁵ Маргуського договору римлян з гуннами в 434.
- ⁶ *Маргуса* – великого міста Мезії I (Верхньої), на березі Істру, при впадінні в нього річки Маргус (сучасної Морави). Нині – Позаревак.
- ⁷ Мова йде про осквернення гуннських гробниць, у чому звинувачувався єпископ м. Маргус.
- ⁸ *Вімінакіум* – місто на Істрі між двома його притоками, Млавою й Іпеком (нині місто Костолац у Сербії). Центр Мезії I (Верхньої). Там була стоянка римського легіону.
- ⁹ *Іллірик* – префектура в Східній частині Римської імперії, охоплювала північно-західну частину Балканського півострова. Центр – Сірмум (318–379), потім Фессалоніки.

- ¹⁰ *Скіфські правителі* – маються на увазі правителі гуннів Аттіла (433–453) і його зведений брат Бледа (433–445). Один час вони були співправителями, а після вбивства Аттілою Бледи перший правив одноособово.
- ¹¹ *Сказания Приска Панийського / пер. С. Дестуниса. – СПб., 1860. – С. 25–28.*
- ¹² На Херсонесі Фракійському, тобто на тому півострові, який розташований між Дарданеллами і Сарською затокою. Перед Херсонеською битвою (447) “виникло нове розорення на сході, спустошено гуннами не менше 70 міст, оскільки з заходу не надходило ніякої допомоги”. Проспер (*Prosp. Chron. 3, 5, 24*), наведений Муральтом у *Chronographie Byz.*, відносить битву до 447. За Марцелліном, Аттіла доходив до Фермопіл.
- ¹³ *Анатолія* – Флавія Анатолія, римського патриція й консула (440). В 447 він уклав перемир'я з правителем гуннів Аттілою. В 449 разом із консулом (445) Флавієм Номом він був послом до Аттіли.
- ¹⁴ ‘Υπρ τν πάλαι συντάξεων не означає “comme indemnité de ses frais de guerre” (*Thier. A. I, 61*).
- ¹⁵ Майже стільки ж, а саме 2 000 літр, зобов'язався платити щорічно готам імператор Лев, через 26 років після цієї події – в 473 (*Malch. B. I, 2, 234*). На основі тексту сучасника і дипломата Приска давалося помилкове свідчення Феофана (*Theoph. Chronogr. I, 159*), ніби призначена Аттілою данина поширювалася лише на 1 000 літр.
- ¹⁶ Або: “отримали полегшення від обтяжливої за часом оцінки землі”. Валезій і Дюканж (*Gloss., gr. κουφιςμος*) говорять, що пільга, про порушення якої згадує тут Приск, називалася *relevatio census*, *κουφιςμος*.
- ¹⁷ ‘Υπρ σφν ατν ξίας перекладали подвійно: Кантоктлар, Нібур (Беккер) і С. Ю. Дестуніс: *ultra quam facultates ferre poterant*, “вище за свій стан”. Валезій і Мюллер: *in praemium suae dignitatis*, “за своє (сенатське) звання”, “у відплату за своє (сенатське) звання”.
- ¹⁸ *Скотті* – знатному гунну, наближеному, полководцю й дипломату Аттіли.
- ¹⁹ Асімунт Ἀσμοῦς (-ντος), про який пише Приск, мабуть був тим містом, яке в інших місцях назване *Ansamo* (*Notit. I, c. 37*), *Anasamo* (*Tab. Peut. not. I*), Ἀσμοῦς πόλις, Ἀσμοῦς (*Theophyl. n. 2*). Можна погодитися з Бьокінгом і Шпрунером, що Ἀσμοῦς лежав на нинішній Осмі, яка впадала в Істр поблизу Нікополя (*Spruner-Atlas. Bök. Notit. I, c. 37, p. 461*). Навіть назви Ἀσμοῦς і Осма схожі.
- ²⁰ За Нотіцією, місто *Ansamo* (мабуть Прісків Асімунт) зобов'язане було надсилати *milites praeventores* (*Bök. Not. I, c. 37, p. 461*). Подібні *milites praeventores* і *superventores* знаходимо і в Амміана Марцелліна (*Amm. Marc. Hist. 18, 9*). Описаний тут Пріском спосіб війни асімунтіївців із Аттілою найкраще пояснює военний термін Нотіції і Амміана – *milites praeventores*; це були застрільники, і взагалі летючі загони, спритні на вилазки.
- ²¹ *Сказания Приска Панийського / пер. С. Дестуниса. – СПб., 1860. – С. 35, 48–50.*
- ²² Наїссус, Ναϊσσος, на р. Нішаві (нині Ніш), яка впадає в Мораву, в префектурі Іллірійській, у провінції Дакія Середземна. Місто було батьківщиною Константина Великого, мало в епоху Нотіції збройний завод; потім воно стало невеликим містечком Софійського санджаку з грецьким єпископом (*Notit. I, c. 10;– Tafel Symb. p. 42*), тепер місто Ніш у Сербії. Зруйноване Аттілою в 447. Сюди в 448 прибуло посольство східних римлян, яке їхало до гуннів. З цим пов'язана змова Хрісанфія, який за часів Феодосія II робив усе, що йому заманеться. Це той самий сановник, який вимагав “золоте благословення”, тобто хабар, від патріарха константинопольського Флавіана за своє призначення

на патріаршу кафедру; він хотів поставити імператрицю Євдокію дияконісою; у 449 скликав так званий Розбійницький Ефеський собор, на якому віддані йому люди замучили декількох праведників, у тому числі патріарха Флавіана (див.: *Theoph. Chronogr. 1, 150–160B*).

²³ Це ріка Нішава, як справедливо зазначив Венелін (*см. 113*). Можна приблизно провести кордон між державою Аттіли і Східною імперією на градус на південь від Істру між Моравою (тоді Марґ) і Янтрою (тоді Ятр). Про інші кордони володінь Аттіли нічого певного сказати не можна, незважаючи на всілякі спроби вчених. Найчастіше вважається, що держава Аттіли простягалася від Германського (Північного) моря до Кавказу, річок Ра (Волги) й Даїксу (Уралу) та Ріпейських (Уральських) гір (маючи при цьому залежні землі в Казахстані), і від Венедського (Балтійського) моря до Ренусу й на південь від Істру.

²⁴ Замість $\rho\chi\omega\nu$ Αρμίου τραπεζίης внаслідок вдалого припущення Валезія повинно читатися $\rho\chi\omega\nu$ $\text{ρϋρϋρίου τραπεζίης}$, тобто *mensae argentariae praefectus*, *argentarius*. *Argentarii* були мінялами, спостерігачами за публічними торгами, пробіраерами. Їх лавки (*tabernae* чи *mensae argentariae*) для захисту від непогоди розташовувались під портиком, який оточував римський форум. Сільван також був мінялою в Римі.

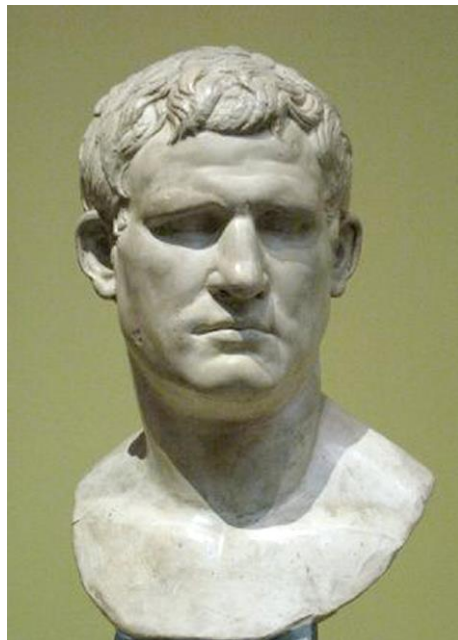
²⁵ *Констанції* – тут мається на увазі Констанцій із західної Галлії, який був посланий римлянами до Аттіли як нотарій. Після афери з сірміумськими чашами (442) Аттіла і Бледа стратили його за підозрою в зраді (до 445).

²⁶ Західною Галатією (*νεσπέρ Γαλατία*) деякі грецькі автори називають Галлію (*Γαλλία*); коли ж пишуть просто *Γαλατία*, то мають на увазі область Малої Азії, яку для більшої певності іменують іноді *η κατά φρυγίαν Γαλατία* (див.: *Zos. Hist. nov. 4, смр. 358. S.*).

²⁷ *Σίρμιον Sirmium*, на Саві, за часів Імперії головне місто Нижньої або Другої Паннонії, місцеперебування єпископа, з імператорським палацом і збройним заводом. Його руїни видно біля Мітровіци (*Zos. Hist. nov. 2, 186. S. – Not. 2, 43, 310*). *Пенонія* – область у Македонії.

²⁸ *Аеція* – Флавія Аеція (кін. IV ст. – 454), полководця Західної Римської імперії, тричі консула (432, 437 і 446), який завдяки успішній боротьбі з варварами, зокрема гуннами Аттіли, удостоївся від істориків епітету “останній римлянин”. Вбитий імператором Валентиніаном III.

²⁹ Після цього в 451 відбувся (власне, на запрошення принцеси Юсти Грати Гонорії) похід Аттіли в Галлію, який знаменувався розгромами церков, убивствами священників і Каталаунською битвою, а також пізніше (452) вторгнення Аттіли в Італію (війна 451–452), зупинене

Аецій

посольством папи Лева I. Східним імператором тоді був Флавій Маркіан (450–457).

³⁰ *Йордан. О походженні і діяннях гетов. Getica / вступ. ст., пер. і комент. Е.І. Скаржинської. – М. : Изд-во вост. л-ры, 1960. – С. 109.*

Можливо тут поданий переказ тексту Пріска, а не витяг із його твору.

³¹ *Льдіко* – бургундською принцесою. Можливо її батько був убитий гуннами в 437.

Юста Грата Гонорія. Солід (аверс і реверс)

³² З найдавніших часів існує версія, що Аттіла був отруєний в результаті змови Аеція.

³³ Йордан (*G. car. 42, 43*) описує ставлення Аттіли до Італії наступним чином (після слів прим. 87 “але зразу ж помер”): “Отже, доки Аттіла коливався духом між іти й не йти, доки він барився, розбираючи про себе це питання, до нього з’явилося посольство з Рима, яке прийшлося йому по душі. Бо папа Лев особисто з’явився до нього в Акровенте Мамболес, де мандрівники часто переправляються через ріку Мінцій. Аттіла заспокоїв войовничий дух війська, повернувся за Істр (власне Данубій), звідки вийшов”.

³⁴ *Евазрий Схоластик. Церковная история / перев. СПДА, пересм. и испр. В. В. Серповой ; примеч. Калинин А. – М. : Экономическое образование, 1997. – С. 71–72.*

³⁵ *Протерій* – патріарх александрійський (451–457), спадкоємець Діоскора Святий. Мова йде про події 453.

³⁶ *Діоскора* – александрійського патріарха-монофізита (444–451). Він головував на Розбійницькому соборі (449). Засуджений Халкедонським собором і засланий (451).

³⁷ *Серапіса* – знаменитого храму в Александрії.

³⁸ *Флор* – тодішній прокуратор Александрії.

³⁹ *Сказання Пріска Панійського / пер. С. Дестуниса. – СПб., 1860. – С. 82–83.*

⁴⁰ *Авіт* – західно-римський імператор Марк Мецілій Флавій Епархій Авіт (10.07.455 – 6.10.456). Насправді Рим був пограбований вандалами 2–16.06.455, тобто після вбивства Флавія Петронія Максима (17.03.–31.05.455) і до обрання імператором Авіта.

⁴¹ *Гейзеріх* – король вандалів (428–477).

⁴² *Маркіан* – східно-римський імператор (450–457).

Валентиніан III

Петронія Максима на престол був поставлений Авіт (455–456), який призначив Ріцімера полководцем. Найнявши велике військо з германців і збудувавши флот, Ріцімер знищив кораблі вандалів біля берегів Корсіки й Сицилії. Повернувшись в Італію, Ріцімер, зі згоди сенату, скинув імператора Авіта. Після цього він отримав титул патриція від імператора Східної Римської імперії Лева I (457–474). З цього часу і до своєї смерті Ріцімер був фактично правителем Західної Римської імперії. Як германський вождь, він не міг проголосити себе августом, але з іншого боку, влада над Римом забезпечувала його вплив на інші германські народи, які окупували на той момент Галлію, Іспанію і Північну Африку. Він правив через номінальних імператорів. При цьому його влада поширювалась настільки далеко, що його монограма карбувалася на монетах наравні з імператорською.

⁴³ *Валентиніана* – західно-римського імператора Валентиніана III (425–455). Його вбили Оптіла і Трапстіла, охоронці Аеція (раніше підступно вбитого імператором), які діяли разом із Петронієм.

⁴⁴ *Ріцімера* – римського полководця (405–18.08.472) і фактичного правителя Західної Римської імперії в середині V ст. По батьківській лінії він походив зі свевського королівського роду, а з боку матері був онуком вестготського короля Валлії (415–418/419). Як і багато германців на той час, Ріцімер був аріанином. Свою молодість він провів при дворі імператора Валентиніана III, його керівником був Аецій. В 455, після смерті Аеція і Валентиніана, Рим був узятий і пограбований королем вандалів Гейзеріхом. Замість убитого перед цим

45-й римський папа Лев I Великий.
Мадрид. Музей дель Прадо

В 457 Ріцімер, за згодою Лева I, призначив імператором Заходу Майоріана (457–461). Проте той виявився здібним правителем і почав демонструвати небажану незалежність. У 461 він організував похід проти вандалів Гейзеріха, але неподалік від Валенсії потерпів поразку. Після цього Ріцімер змусив його зректися престолу, а потім стратив. На його місце був поставлений Лібій Север (461–465). Ця кандидатура, а також убивство Майоріана викликали неохвалення імператора Східної імперії Лева I і намісника Галлії Егідія (456–464). Після смерті Севера протягом 18-ти місяців (465–467) Ріцімер не призначав нового імператора і сам тримав у руках кермо влади; але небезпека з боку вандалів змусила його укласти в 467 союз зі Східною імперією і прийняти призначеного візантійським двором нового римського імператора, патриція Прокопія Антемія (467–472). Останній видав заміж за Ріцімера свою дочку Аліпію, але невдовзі між ними виникла відкрита боротьба: Ріцімер набрав у Медіоланумі велике військо з германців, пішов на Рим і після 3-місячної облоги взяв його (11.07.472); місто було віддане на пограбування варварам, а Антемії убитий. На престол був зведений Олібрій (472), але через декілька тижнів і Ріцімер, і Олібрій померли (18.08 і 23.10.472) від чуми. Помираючи, Ріцімер передав начальство над військами своєму племіннику, бургундському принцу Гундобаду (до 455–516), який у 473 повернувся додому.

⁴⁵ *Сказання Приска Панийського / пер. С. Дестуниса. – СПб., 1860. – С. 92.*

⁴⁶ Мається на увазі пожежа Константинополя.

⁴⁷ Лева I (457–474).

⁴⁸ *Гобаз* – Гобаз I (450–470), цар Лазіки (Егрісі, Колхіда). За часів імператора Маркіана (450–457) Гобаз I спробував скористатися зовнішньополітичними ускладненнями Візантійської (Східно-Римської) імперії, яка потерпала від нападів гуннів, і в порушення васальних відносин, без згоди й затвердження візантійського імператора, коронував співправителем свого сина. Цим актом Губаз фактично оголосив про повну незалежність Лазського царства від Імперії, тому його дії були розцінені в Константинополі як бунт. Лази недооцінили сили Візантії, яка зуміла справитися з гуннською небезпекою, що постала в цей час, а потім направила в Лазіку військо під командуванням полководця Діонісія, який раніше обіймав посаду воєнного магістра Сходу. Під час бойових дій візантійці штурмом захопили й частково зруйнували Археополіс, столицю лазів, а потім відійшли зимувати на територію Імперії. Губаз спробував укласти з Персією військовий союз проти Імперії, але перський шахіншах був зайнятий війною з одним із гуннських племен, тому відповів відмовою. Через загрозу нового вторгнення візантійців Гобаз I змушений був відправити в Константинополь послів, запросив миру і визнав верховну владу Візантії над Лазікою. На вимогу імператора Гобаз відмовився від царської влади на користь свого сина, який залишився єдиним правителем лазів. Крім того, Гобаз був викликаний в столицю Імперії, хоча вирушив туди не раніше, ніж отримав від візантійців надійні гарантії своєї безпеки. В Константинополі колишній цар лазів прибув уже після смерті Маркіана, не раніше 465, в правління імператора Лева I (457–474). Новий імператор висловив Губазу свій осуд за повстання, але потім “відпустив лагідно” (див.: *Seeck, RE, VII, 2, 1548*; пор. також: *Дестунис. Історія. – С. 83, прим. 107*).

Як видно, лазький правитель був між двох вогнів. І Візантія, і Персія прагнули до панування над Лазікою; обидві бажали, щоб Лазіка була для кожної з них оплотом від нападів племен, які мешкали на північ від Кавказу. Візантія підтримувала в ній християнство, а Персія – вчення Заратуштри. Візантійський уряд виніс догану Гобазу (Говазу, Губадзэ) за то, що він, як його васал,

хотів усупереч його волі царювати в своєму володінні разом із сином: очевидно, візантійський уряд, вбачаючи в лаському володінні оплот з півночі, побоювався його роздроблення, і тому забороняв поділ. Коли Візантія озброїлася проти лавів, вони покликали на допомогу персів. Окрім того візантійський двір міг прогніватися й за те, що Гобаз з'явився в перському одязі. Як би там не було, в тексті Пріска є побічний натяк, який навіть сумно про те, що Пріск хоче показати, як Гобаз намагався умилювати візантійський двір, демонструючи повагу до християнських символів.

Невдалий виступ Гобазу проти Візантії і провал його політики спричинили до помітного послаблення Ласького царства. Він нього відпала Сванетія, яка стала незалежною державою, номінальною зробилася влада царя лавів у Абазгії, а в самій Лазіці розпочалася економічна криза. На початку IV ст. в Лазіці була заснована християнська єпархія.

⁴⁹ Діонісієм – консулом 429 і *magister militum per Orientem*. Він був родом із Фракії. В 433, перебуваючи в Константинополі, добивався участі в посольстві до Аттіли й Бледи, правителів гуннів.

⁵⁰ Гобаз, якому наказали з'явитися до Лева, перш, ніж підкоритися, поставив вимогу, щоб до нього прибув Діонісій і надав гарантії, що проти нього, Гобазу, не буде вчинено нічого ворожого. Дата відноситься до 456 як на основі згадки імператора Маркіана, так і по положенню ексцерптів. Навпаки, даний фрагмент, оскільки він належить до часу, більш пізнього, ніж пожежа міста (2 вересня 465), повинен стосуватися кінця 465 чи швидше, 466, як обгрунтовано стверджує Tillemant (*t. VI, 389: 133; Mueller*; фрагмент узятий з *Exc. de leg., p. 43–44 Par., 160 Nieb.*).

4 . 7 . Прокл

Прокл “Діадох” із Константинополя (8.02.412–17.04.485) – видатний давньогрецький мислитель, поет, графік, математик, астроном, чудотворець і теург. Народився в Константинополі. Дитинство провів у Лікій (Мала Азія), звідки походили його батьки. Навчався в Александрії у перипатетика Олімпіодора Старшого і математика Геронта. З 432 жив у Афінах, де навчався в Плутарха і Сиріана. Спадкоємець останнього (звідси – “Діадох”) по керівництву Академією. Наділений чеснотами, вів активний спосіб життя, мав великий авторитет у сучасників. Використовував кошти для благодіянь. Нежонатий. Прибічник язичництва і ворог християнства. Проявив себе майже в усіх відомих тоді галузях знання (астрономія, математика, графіка та ін.). Завершив систематизацію античного неоплатонізму. До нас дійшли його твори у 4-х т., написані класичною мовою. Фрагменти з антихристиянського трактату (у 18-ти кн.) збереглися в творі Іоанна Філопона “Про вічність світу” (бл. 529). 4-й схолярх в Афінах (з 450).

Текст

Suid. Procl (B)¹. “(B). Цей Прокл був другим після Порфирія, хто підніс свою мову проти християн, для очерніння й образ. Проти нього написав Іоанн, прозваний Філопоном, який чудово відповів на його вісімнадцять заперечень і виставив його невченим і нерозумним також для еллінів, у яких він вважається найбільш розумним. Прокл написав книгу про Велику Матір; якщо хто візьме цю книгу в руки, то побачить, що все це богослов'я про цю богиню він виклав не без божественної допомоги, тому не образив слуху переказуванням поховальних плачів”.

Іоанн Філопон

Philopon. Aet. mund. 4 (9)². “(9). Прокл стверджує, що сказати, що Він [тобто Творець] спочатку не творив, потім же творив, тобто, що Він спочатку мав тільки здатність (ἐξίτις), опісля ж – разом зі здатністю мав і дію (ἐνέργεια), значить абсолютно відкинути вчення про незмінність Бога. Бо тоді Він не буде завжди тим же і таким же, колись діючи, а колись – ні.

Прекрасно, о дивовижний! А тим часом, і наші докази показали, і свідчення Арістотеля підкріпило, що просування від здатності до другого [роду] дії³ не виробляє ні зміни, ні руху навіть у створених, а тим більше в Богові. Бо зміна робить іншим підмет (то ὑποκείμενον), але той, хто володіє досконалою здатністю, а потім діє, не стає іншим ні в якому відношенні в порівнянні з тим, чим був раніше”.

Philopon. Aet. mund. 4 (10)⁴. “(10). Бо [запитаємо ми], чи хоче Бог, щоб кожен з індивідів, скажімо, Сократ або Платон, був вічним чи ні, віддаючи перевагу тому, щоб кожен з них існував в один час і не існував в інший? Зрозуміло, що Він не хоче, щоб окремі речі [або: індивідуальне, часткове, τὰ μερικά] були б вічні, бо вони, звичайно, і були б вічні, якби Він хотів. Таким чином, в один час Він хоче, щоб щось індивідуальне існувало, а в інший не хоче, щоб воно існувало. Але якщо це так, то [на їхню думку] Він завжди зазнає зміни. Бо,

якщо бажати одне, щоб воно існувало в один час, і не бажати цього в інший – це зміниться, і якщо в один час Бог не бажав, щоб душа, скажімо, Сократа була в тілі Сократа, оскільки Сократ був не вічний, а в інший час, коли Він сполучав її з тілом Сократа, Він цього бажав, а потім знову цього не бажав, коли Він звільняв її з тіла, то ясно, що, бажаючи одного в один час і не бажаючи цього в інший, Творець, на їх думку, зазнавав зміни. І той же довід застосуємо до всіх індивідуально взятих речей. Отже, оскільки завжди якісь окремі речі виникають, а інші гинуть, то ясно, що Він завжди хоче, щоб якісь речі існували, а інші не існували. Але якраз це, на їх думку, і є переміна і зміна. Тоді, згідно з ними, Бог завжди зазнає зміни. Бо вони точно не будуть стверджувати, що Він ні хоче, щоб вони виникли, ні не хоче, щоб вони виникли. Бо тоді обидві сторони протиріччя (ἀντίφασις) були б істинні, що неможливо. Не кажучи про те, що, якщо Він не бажав, щоб вони виникли, то як вони виникли? І якщо Він не бажав, щоб вони не виникали, то Він, звичайно, бажав, щоб вони виникли, бо заперечення (ἀπόφασις) від усунення (μεταθέσεως) робиться рівносильним простому ствердженню (καταφάσει)⁵.

І далі, якщо Він не хотів їх виникнення, як тоді, згідно платонівському Тімею⁶, Він звелів небесним [богам] звернутися до творіння смертних істот, і не тільки звелів, але й дав їм силу творити? І більше того, якщо це в природі творчої причини мати промисел⁷, а промисел або з'єднує душі з тілами, або вивільняє їх із тіл згідно кращих [для них], то ясно, що Він іноді бажає, щоб вони були з тілами, а іноді щоб були відокремлені від тіл. А це, як вважають ці вчені мужі, – зміна. Але тоді, згідно з ними, Божество весь час зазнає зміни.

Якщо ж це безглуздо, то бажати, щоб щось було в один час, і не бажати в інший – це не означає змінюватися. Бо [Божество] завжди бажає блага, а скоріше, саме є Благість. І природа творінь причетна до витікання блага звідти (ἐκείθεν), скільки можливо тварному”.

Philopon. Aet. mund. 9.14–11.17⁸. “Отже, оскільки Космос не створений, а минулий час дієво безмежний, необхідно, щоб окремі речі, що народжуються протягом нескінченного часу, були актуально нескінченні чисельно; таким чином, якщо Космос не створений, то існує актуально нескінченне число. Те ж, що жодним чином неможливо сприйняти, – що існує нескінченне число, ні цілісне, ні розділене на частини, – ми, якщо дасть Бог, покажемо надалі, коли, викривши всі суперечності, які виникають, якщо передбачити, що Космос вічний, ми зі свого боку висунемо твердження, що він не вічний. Я додам також, що сам Арістотель готує буквально це твердження, а саме, що нескінченність жодним чином не може існувати актуально. Я вважаю, це ясно з наступного: з якої причини нескінченне не може бути неперервним і перебувати в один і той же час, з тієї ж самої [причини] воно не може і по частинах ставати актуальним:

бо якби взагалі було можливо по частинах актуалізувати нескінченність, що перешкоджало б актуалізувати і всі ці частини одночасно? І навіть набагато більш неможливим, ніж актуалізувати нескінченність одночасно і всю разом, уявляється виведення її в актуальне буття по частинах, ніби по одній речі, ніби обчислюючи їх і виводячи в буття одну за однією: бо, коли нескінченність існує одночасно цілком, немає необхідності, щоб речі знаходили буття одна за однією і ніби перераховувалися; коли ж нескінченність знаходить буття по частинах, і одиничні предмети виникають один за іншим, так що в результаті з'являється нескінченна кількість одиничних предметів, хоча вони існують і не всі одночасно, тому, що одні гинуть, а інші з'являються, – вся кількість виявляється похідною. А це неможливо: неможливо, так би мовити, перерахувавши по одиниці, пройти нескінченність, навіть якщо рахунок триватиме нескінченно: бо безкінечне за природою незліченне, інакше воно не було б безкінечним. Отже, наприклад, якщо нескінченність не можна пройти, але послідовність поколінь в роду йде через безкінечне число предків до тих, що живуть нині, то нескінченність похідна, що неможливо. Таким чином, кількість попередніх поколінь не безкінечна; бо інакше послідовність поколінь не дійшла б до кожного з нас, бо неможливо пройти нескінченність. І якби Космос не мав начала, то кількість предметів, що були до Сократа, була б безкінечною і до неї б додалась кількість тих, які були від Сократа до наших днів, і число, що вийшло, було б більше безкінечного, що неможливо. І кількість людей, що народилися, була б безкінечною, але і кількість коней, що народилися, була б безкінечною: таким чином, нескінченність можна було б подвоїти. А якщо до цього додати ще кількість собак, що народилися, то нескінченність можна потроїти, і так далі з кожним родом, тобто нескінченність можна було б помножити на велике число, що вкрай неможливо: не буває навіть більшого, ніж нескінченність, а тим паче, більшого у багато разів. Таким чином, якщо припустити, що Космос не створений, доводиться визнати всі ці і ще багато нісенітниць; отже, неможливо, щоб Космос був не створений і не мав начала”⁹.

Philopon. Aet. mund. 434.2–435.7¹⁰. “Проте я називаю тривимірне незмінним не тому, що воно необмежене (ἀόριστόν) або без'якісне, але лише тому, що воно є тривимірним об'ємом. Ми бачимо, що лише це залишається незмінним при виникненні і знищенні тіл, а в тому, що воно необмежене і без'якісне, воно не незмінне: бо з малого робиться великим, або, навпаки, з великого малим, і набуває різних властивостей. Я називаю тривимірне необмеженим не в тому сенсі, що воно може приймати будь-який мислимий розмір (бо розміри світу обмежені, і ніщо в природі не може бути більшим за світ), але тому, що все суте, розтягуючись або стискуючись, може стати більшим або меншим. Проте і зменшення, і збільшення об'єму

– і стискування, і розтягування – обмежені, і якби було можливе розтягування до безкінечності, це не означало б, що можливе і безкінечне стискування, бо коли за допомогою стискування досягається найбільша щільність (наприклад, землі), стискування зупиняється. Бо якби хто став стверджувати, що одне і те ж тіло може стискуватися до безкінечності, це означало б, що вся земля, стискуючись все більше й більше, могла б зменшитися до розмірів просяного зерна. Але насправді це неможливо: якби це було можливо, це б уже сталося. Втім, [тіло] як таке, що має величину, може розділитися до безкінечності: але розділення, з одного боку, і стискування або розтягування, з іншого, – різні речі. Отже, величини можуть бути в потенції такими, що діляться до безкінечності, але не можуть бути ні такими, що розтягуються, ні такими, що стискуються до безкінечності; сама очевидність вимагає, щоб ми говорили так. Я вважаю, що той, хто міркує про природу, не повинен сам складати розумові побудови, що суперечать природному порядку речей, але повинен погоджувати свої міркування з очевидними фактами”.

Коментар

- ¹ Суда. Прокл (b) [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://centant.spbu.ru/plat/proklos/vita/suda/proklos.htm>
- ² Иоанн Филопон. О вечности мира, против Прокла (отрывки). О сотворении мира (отрывки) / пер. и прим. Г. И. Беневича // Антология восточно-христианской богословской мысли : в 2 т. – Т. 2. – М. – СПб., 2009. – С. 55.
- ³ Мова йде про другий вид дій, який називається завершеним, на відміну від першого – незавершеного.
- ⁴ Иоанн Филопон. О вечности мира, против Прокла (отрывки). О сотворении мира (отрывки) / пер. и прим. Г. И. Беневича // Антология восточно-христианской богословской мысли : в 2 т. – Т. 2. – М. – СПб., 2009. – С. 57–58.
- ⁵ Філопон використовує логічні терміни Арістотеля.
- ⁶ Тім. 41с-а
- ⁷ Це визнавали Прокл та інші неоплатоніки.
- ⁸ Иоанн Филопон. О вечности мира, против Прокла // EINAИ : Проблемы философии и теологии. Научное рецензируемое периодическое сетевое издание ISSN 2226–0897 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://einaи.ru/PDF/2012-01-Philopon.pdf>
- ⁹ У творі “Проти Прокла” Иоанн піддав критиці неоплатонічну інтерпретацію платонівського “Тімея” (Plat. Tim.) (творіння космосу як позачасовий акт), і захищав тезу про початок творіння світу згідно старозаповітної книги Буття, с якою, як він вважав, Платон був знайомий. Аналіз тексту Філопона показує, наскільки концепція Прокла, якого Філопон критикує, все ж більше відповідала даним науки, ніж концепція самого Філопона.
- ¹⁰ Иоанн Филопон. О вечности мира, против Прокла // EINAИ : Проблемы философии и теологии. Научное рецензируемое периодическое сетевое издание ISSN 2226–0897 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://einaи.ru/PDF/2012-01-Philopon.pdf>

4 . 8 . С і м п л і к і й

Сімплікій із Кілікії (471–549/564) – давньогрецький філософ-неоплатонік. Учень Аммонія і Дамаскія. Викладав у Афінах і в Александрії. Після 529 разом із Дамаскієм та п'ятьма іншими філософами емігрував до Персії. В 533 повернувся в Грецію, після цього видав основну частину своїх праць. Автор низки філософських творів, у тому числі “Коментаря до “Промов” Епіктета”, в якому містилися нападки на християнство й імператора Юстиніана I. Піддав критиці Іоанна Філопона, який дискутував із Проклом. Виступав проти концепції “двох начал” (тобто добра і зла).

Текст

Simpl. Com. 38 (3)¹. “(3). [Епіктет] закликає не до знаменитого, повністю божественного [піфагорійського] способу життя. Навпаки, він закликає до способу життя, який співрозмірний людським силам, підходить громадянину поліса”².

Simpl. Com. 38 (5)³. “(5). [Читачі Епіктета] переважною мірою не мають звички спілкуватись із впливовими особами”⁴.

Simpl. Com. 38 (12)⁵. “(12). Про <...> наше звернення до Бога ми говоримо як про Його звернення до нас. Ми відчуваємо щось подібне людям, які прив'язали канат до прибережної скелі. Ті, хто тягне за нього, наближають себе і своє судно до цієї скелі, але за своєю недосвідченістю в цій справі вони думають, що не самі наближаються до цієї скелі, але що скеля поступово підходить до них. Розкаяння, благання, обітниця і тому подібне аналогічні канату. Завдяки цим речам, тим, хто відірвався, дається повернення. Це повернення відбувається не за допомогою слова, але завдяки справі, а саме, коли ми прагнемо зробити послугу людям, несправедливо нами приниженим, ображеним або таким, що понесли з нашої вини збиток – їм самим або їх нащадкам; коли ми ненавидимо несправедливість і коли, відвернувшись від несправедливих людей, ми спілкуємося з тими, хто шанує справедливість, і тим самим виправляємо самих себе. І доки ми повністю не очистилися, слід постійно чинити так само, не зупиняючись і не розслабляючись, зробившись справедливою для самих себе”⁶.

Коментар

¹ *Epictetus his morals, with Simplicius his comment.* – London : Printed by W. B. for Richard Sare, 1721. – P. 213.

- ² Сімплікій в особі Епіктета розуміє образ подвижника, який перевершує ідеал християнства.
- ³ *Epictetus his morals, with Simplicius his comment.* – London : Printed by W. B. for Richard Sare, 1721. – P. 233.
- ⁴ Це, коментоване Сімплікієм повчання, по-перше, у все більшій мірі орієнтує на тихе, непомітне життя – далеке від тієї публічної арени, яку закликає залишити Епіктет, адже для читачів коментаря Сімплікія, останніх учнів язичницького неоплатонізму, сучасників Юстиніана, доступ до публічної сфери практично був закритий – тому йшлося не стільки про віддалення від спокус публічності, скільки про існування в приватному просторі. По-друге, коментар Сімплікія дає прекрасний зразок язичницької неоплатонічної етики – в її схожості і розбіжностях із тогочасними християнськими переконаннями. Етичний суб'єкт знаходить додаткове самозаглиблення, зростаючий “внутрішній простір” у порівнянні з суб'єктом, до якого звернені міркування Епіктета, – за рахунок зростаючого значення Бога, Божественного.
- ⁵ *Epictetus his morals, with Simplicius his comment.* – London : Printed by W. B. for Richard Sare, 1721. – P. 238–239.
- ⁶ Теологічна орієнтація етики в Сімплікія дає зразок “культури провини”, побудованої на принципі провини перед самим собою, – провину ми несемо перед собою, заподіюючи собі шкоду, впадаючи в оману про справжнє благо, наділяючи цінністю те, що за природою такою для нас не володіє. Але Бог не карає нас за це – як видалення, так і наближення до Бога (що розуміється як вище благо) є нашою власною справою.

ЗАВДАННЯ Й ЗАПИТАННЯ ДО IV РОЗДІЛУ

1. Використовуючи додаткову літературу, підготуйте дані про перші сім Вселенських соборів (325–787) та прийняті ними основні рішення.
2. Перелічіть помісні християнські церкви, які сформувалися до початку VI ст. н.е.
3. Які неоплатонічні школи Античності ви знаєте? Чи всі вони однаково ставилися до християнства?
4. Яку роль зіграло християнство в прилученні варварів до європейських цінностей?
5. Чому варварські народи засвоювали християнство переважно в формі аріанства?
6. В чому схожість і відмінність ранньої патристики (апологетики) і патристики класичної?
7. Які можна виділити позитивні й негативні аспекти християнізації пізньоантичної культури?
8. В чому проявлялася еволюція поглядів раних християн на образотворче мистецтво та його символічне тлумачення?
9. Назвіть відомих вам мучеників за ідею з числа язичників, котрі постраждали від утисків з боку християн.
10. Роль перших вселенських соборів у розробці християнського вчення.
11. Дайте відповідь, чи становлення християнського культу справді відбувалося тривалий час. Чи можна навести приклади включення до нього елементів дохристиянських культових дій?
12. Чому імператор Юстиніан I (527–565) закрив філософські школи? Як цей акт пов'язаний із тодішнім статусом християнської церкви?

Теми рефератів

1. Проблема еволюції раннього християнства в науковій літературі.
2. Специфіка релігійного відображення тогочасної дійсності в творах ранньохристиянських апологетів.
3. Релігієзнавство і теологія: порівняльний аналіз
4. Релігія і мистецтво в античному світі, їх взаємозв'язок.
5. Релігія як культурно-історичний феномен (на прикладі доби пізньої Античності).
6. Правові аспекти стосунків держави і церкви в святоотцівський період.
7. Правові проблеми становища релігії і церкви в античному суспільстві.
8. Пережитки анімізму та фетишизму в духовній культурі народів Середземномор'я в добу Античності.
9. Заупокійний культ у Давньому Єгипті римського періоду.
10. Східні вірування в умираючих і воскресаючих богів на рубежі нашої ери.
11. Містика і містицизм в пізньоантичному суспільстві.
12. Пантеони богів у народів Середземномор'я в греко-римський період (II пол. I тис. до н.е. – I пол. I тис. н.е.), специфіка їх формування.
13. Дохристиянські вірування праукраїнців у I пол. I тис. н.е.
14. Іудаїзм, його роль в історії й культурі єврейського народу в перші століття нашої ери.
15. Вплив іудаїзму на становлення й еволюцію раннього християнства.
16. Обряди та свята в іудаїзмі в добу пізньої Античності.
17. Соціально-історичні умови зміни політичних орієнтирів християнства в період пізньої Римської імперії.
18. Причини переслідувань раних християн римською владою.
19. Ранньохристиянські громади: структура і світогляд.
20. Апологетика, її проблематика й течії.
21. Східні джерела з історії ранньохристиянської церкви.
22. Історичне підґрунтя новозаповітних і апокрифічних оповідей.
23. Неоплатонізм і патристика, специфіка їх взаємовпливів.
24. Ранньохристиянські ереси.
25. Склад новозаповітної частини Біблії. Канонізація її текстів.
26. Біблійні оповіді в образотворчому мистецтві, літературі, музиці доби раннього християнства.
27. Біблійна археологія та її сучасні відкриття.
28. Крилаті біблійні вислови та притчі Нового Заповіту.
29. Історія перекладу Біблії в країнах Європи.

30. Історія перекладу Біблії в Україні.
31. “Двоєвір’я” в Римській імперії як наукова проблема.
32. Християнська ікона: іконографія та стилістика, її походження.
33. Релігія і містицизм в добу Античності: схожості й відмінності.
34. Містика і наука в давній історії духовної культури народів Середземномор’я.
35. Магія і містика в практиці раннього християнства.
36. Містичні мотиви в античній релігійно-філософській літературі.
37. Античні автори про зміст християнського вчення: проблема об’єктивності підходу.
38. Гностицизм і раннє християнство в їх точках дотику.
39. Причини гонінь на християн у перші століття існування церкви.
40. Організація, структура й склад ранньохристиянських громад.
41. Отці церкви східні (ключові персоналії, їх погляди).
42. Отці церкви західні (ключові персоналії, їх погляди).
43. Правові аспекти ставлення римської влади до діячів раннього християнства.
44. Особливості політеїзму й монотеїзму в світоглядному розумінні народів античного світу.
45. Основні відмінності християнського і язичницького світобачення.
46. Стоїцизм і раннє християнство.
47. Імператор Константин I і християнство: політика, світогляд, прагматизм.
48. Пізній платонізм і християнство.
49. Неопіфагореїзм і християнство.
50. Скептицизм і християнство.
51. Епікуреїзм про раннє християнство.
52. Імператор Юліан і християнська традиція; специфіка взаємин.
53. Проблема історичності новозаповітних персонажів.
54. Апостольська традиція й апостольські конституції на Сході й Заході.
55. Становлення християнського культу в різноманітті його виявів.
56. Апокрифічні тексти в добу раннього християнства: відкриття й дослідження.
57. Елліністична культура і християнство: від конфронтації до болісного “діалогу”.
58. Правові ідеї теоретиків раннього християнства.
59. Тенденція обоження імператора в епоху доміанату.
60. Трансформація християнства в панівну ідеологію в добу пізньої Античності.

Список літератури

1. Джерела

1. Августин Блаженный. О граде Божьем. – Мн. : Харвест; М. : АСТ, 2000. – 1 296 с.
2. Авл Геллий. Аттические ночи / пер. с латин.; под. общ. ред. А. Я. Тыжова, А. П. Бехтер / Геллий Авл. – СПб. : Гуманитарная Академия, 2007. – Книги I–X. – 480 с.
3. Авл Геллий. Аттические ночи / пер. с латин., под. общ. ред. А. Я. Тыжова, А. П. Бехтер / Геллий Авл. – СПб. : Гуманитарная Академия, 2008. – Книги XI–XXII. – 448 с.
4. Аммиан Марцеллин. Римская история / пер. Ю. А. Кулаковского и А. И. Сенни. – СПб. : Алетейя, 1994. – 569 с.
5. Античная география / сост. М. С. Боднарский. – М. : Географгиз, 1953. – 374 с.
6. Античная драма / сост. и вступит. ст. С. Апта. – М. : Худож. лит., 1970. – 766 с.
7. Античная лирика : пер. с древнегреч. и лат. / вступ. ст. С. Шервинского ; сост. и примеч. С. Апта и Ю. М. Шульца. – М. : Худож. лит., 1968. – 623 с.
8. Античные гимны / под. ред. А. А. Тахо-Годи. – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 362 с.
9. Афанасий Александрийский. Творения : в 4 ч. – Ч. 1. – М. : Тип. В. Готье, 1851. – 434 с.
10. Афанасий Александрийский. Творения : в 4 ч. – Ч. 2. – М. : Тип. В. Готье, 1852. – 523 с.
11. Афанасий Александрийский. Творения : в 4 ч. – Ч. 3. – М. : Тип. В. Готье, 1853. – 426 с.
12. Беседы Эпиктета // Вестн. древн. истории. – 1975. – № 3. – С. 221–232.
13. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту в українському перекладі з паралельними місцями та додатками. – К. : Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1 416 с.
14. Василий Великий. Творения : в 7 ч. – 2-е изд. - Ч. 1. – М. : Тип. В. Готье, 1872. – 406 с.
15. Василий Великий. Творения : в 7 ч. – 2-е изд. – Ч. 2. – М. : Тип. В. Готье, 1872. – 441 с.

16. Василий Великий. Творения : в 7 ч. – 2-е изд. – Ч. 3. – М. : Тип. В. Готье, 1857. – 496 с.
17. Василий Великий. Творения : в 7 ч. – 2-е изд. – Ч. 4. – М. : Тип. В. Готье, 1858. – 404 с.
18. Василий Великий. Творения : в 7 ч. – 2-е изд. – Ч. 5. – М. : Тип. В. Готье, 1858. – 468 с.
19. Василий Великий. Творения : в 7 ч. – 2-е изд. – Ч. 6. – М. : Тип. В. Готье, 1859. – 368 с.
20. Василий Великий. Творения : в 7 ч. – 2-е изд. – Ч. 7. – М. : Тип. В. Готье, 1873. – 344 с.
21. Византийские историки : О посланниках римлян к народам. Дексипп. Эвнапий. Олимпидор. Малх. Петр Патрикий. Менандр. Кандид. Нонн. Феофан Византиец : пер. с греч. С. Дестуниса ; прим. Г. Дестуниса. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1860. – XIII, 495, 31 с.
22. Властелины Рима : Биографии римских императоров от Адриана до Диоклетиана / прим. С. Н. Кондратьева; под ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетейя, 2001. – 384 с.
23. Геродиан. История императорской власти после Марка / под ред. А. И. Доватура. – СПб. : Алетейя, 1995. – 280 с.
24. Геродот. Геродота турійця з Галікарнаса “Історій” книг дев’ять, що їх називають музами / пер., передм. й примітки А. О. Білецького. – Х. : Фоліо, 2006. – 655 с.
25. Гомер. Іліада : пер. із старогрец. Борис Тен. – К. : Дніпро, 1978. – 431 с.
26. Гомер. Одиссея : пер. із старогрец. Борис Тен. – К.: Дніпро, 1968. – 462 с.
27. Греческая эпиграмма : пер. с древнегреч. ; сост. и примеч. Ф. Петровского и Ю. Шульца. – М. : Гослитиздат, 1960. – С. 265.
28. Греческие и римские авторы о евреях и иудаизме / Н. В. Брагинская (науч. и лит. ред.). – М. ; Иерусалим : Гешарим, 1997. – Т. 1. От Геродота до Плутарха. – 632 с.
29. Григорий Богослов. Творения : в 6 ч. – 3-е изд. – Ч. 1. – М. : Тип. М. И. Волчанинова, В. Черныш, 1889. – 257, II с.
30. Григорий Богослов. Творения : в 6 ч. – 3-е изд. – Ч.2. – М. : Тип. М. И. Волчанинова, В. Черныш, 1889. – 254, II с.
31. Григорий Богослов. Творения : в 6 ч. – 3-е изд. – Ч. 3. – М. : Тип. М. И. Волчанинова, В. Черныш, 1889. – 265, I с.
32. Григорий Богослов. Творения : в 6 ч. – 3-е изд. – Ч. 4. – М. : Тип. М. И. Волчанинова, В. Черныш, 1889. – 369 с.
33. Григорий Богослов. Творения : в 6 ч. – 3-е изд. – Ч. 5. – М. : Тип. М. И. Волчанинова, В. Черныш, 1889. – 333, IV с.
34. Григорий Богослов. Творения : в 6 ч. – 3-е изд. – Ч. 6. – М. : Тип. М. И. Волчанинова, В. Черныш, 1889. – 281, XVII с.
35. Григорий Турский. История франков / пер., сост. и стат. В. Д. Савуковой. – М. : Наука, 1987. – 463 с.

36. Деяния Вселенских соборов : в 7 т. – Т. 1. – Казань : Центр. тип., 1910. – 403 с.
37. Дион Кассий Кокцейян. Римская история. Отрывки об Индии / Кассий Кокцейян Дион // Древний Восток в античной и раннехристианской традиции. Индия, Китай, Юго-Восточная Азия / пер. Г. А. Тароняна. – М. : Ладомир, 2007. – С. 257–258.
38. Дион Кассий Кокцейян. Римская история. Отрывки / Кассий Кокцейян Дион // Федорова И. В. Императорский Рим в лицах. – Смоленск : Инга, 1995. – С. 234–256.
39. Дион Кассий Кокцейян. Римская история. Книга XLIII, главы 28–42 / Кассий Кокцейян Дион // Циркин Ю. Б. Античные и раннесредневековые источники по истории Испании. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2006. – С. 36–42.
40. Дион Кассий Кокцейян. Римская история. Книга LII / пер. К. В. Маркова и А. В. Махлаюка / Кассий Кокцейян Дион // Вестн. древн. истории. – 2008. – № 2. – С. 228–239.
41. Дион Кассий Кокцейян. Римская история. Книга LII / пер. К. В. Маркова и А. В. Махлаюка / Кассий Кокцейян Дион // Вестн. древн. истории. – 2008. – № 3. – С. 233–251.
42. Дион Кассий о германцах / Кассий Кокцейян Дион // Древние германцы : сб. документов. – М., 1937. – С. 146–168.
43. Евсевий Памфил. Жизнь блаженного василевса Константина. – М. : Лабарум, 1998. – 140 с.
44. Евсевий Кесарийский. Книга о палестинских мучениках [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://agios.org.ua/wiki/index.php>
45. Евсевий Памфил. Книга о палестинских мучениках. О жизни блаженного царя Константина Великого, 4 книги. Слово Константина, царя, написанное к обществу святых. Слово царя Константина по случаю 30-летия его царствования / Памфил Евсевий // Сочинения. – Изд. 2-е. – СПб. : Тип. Е. Фишера, 1850. – Т. 2. – 442, XXVI с.
46. Евсевий Памфил. Против Похвального слова, написанного Филостратом в честь Аполлония, по поводу сделанного Иероклом сопоставления между Аполлонием и Иисусом Христом // Раннехристианские апологеты II–IV вв. : переводы и исследования. – М., 2000 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/acts/02/03/apologety_11.htm
47. Евсевий Памфил. Церковная история / Памфил Евсевий. – М. : Изд. Спасо-Преоб. Валаамского мон., 1993. – 446 с.
48. Ермий Созомен Саламинский. Церковная история. – СПб. : Тип. Фишера, 1851 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.krotov.info/acts/05/2/sozomen_01.htm.
49. Иероним Стридонский. Книга о знаменитых мужах / пер. и комм. М. Ф. Высокого. – М. : Росспэн, 2007. – 373 с.
50. Император Юлиан. Письма / Юлиан император // Вестн. древн. истории. – 1970. – № 1. – С. 237–242.

51. Император Юлиан. Письма / Юлиан император // Вестн. древн. истории. – 1970. – № 2. – С. 233–259.
52. Император Юлиан. Письма / Юлиан император // Вестн. древн. истории. – 1970. – № 3. – С. 225–250.
53. Император Юлиан. Сочинения / пер. с древнегреч. Т. Г. Сидаша / Юлиан император. – СПб. : Изд-во С.–Петербур. ун-та, 2007. – 428 с.
54. Иоанн Филопон. О вечности мира, против Прокла (отрывки). О сотворении мира (отрывки) / пер. и прим. Г. И. Беневича // Антология восточно-христианской богословской мысли : в 2 т. – Т. 2. – М.; СПб., 2009. – С. 55–62.
55. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica* / вступ. ст., пер. и коммент. Е. И. Скаржинской. – М. : Изд-во вост. л-ры, 1960. – 436 с.
56. Иустин Философ. Сочинения. – 2-е изд. / введ. и прим. П. Преображенского. – М. : Унив. типолитография, 1892. – Отд. 1. – 484 с.
57. Кассий Дион Кокцейян. Римская история. Книга XXXVI / пер. с англ. С. Е. Таривердиевой и О. В. Любимовой [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ancientrome.ru/antlittr/cass-dio/dio36/htm>
58. Кассий Дион Кокцейян. Римская история. Книга XXXVIII / пер. с англ. С. Е. Таривердиевой и О. В. Любимовой [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ancientrome.ru/antlittr/cass-dio/dio37/htm>
59. Кассий Дион Кокцейян. Римская история. Книга XLVIII / пер. с англ. В. В. Рязанова под. ред. О. В. Любимовой [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ancientrome.ru/antlittr/cass-dio/dio48/htm>
60. Кирилл Александрийский. Творения : в 15 ч. – Ч. 1. – М. : Тип. М. Н. Лаврова и К°, 1880. – 369 с.
61. Кирилл Александрийский. Творения : в 15 ч. – Ч. 2. – М. : Тип. М. Н. Лаврова и К°, 1882. – 385 с.
62. Кирилл Александрийский. Творения : в 15 ч. – Ч. 3. – М. : Тип. М. Н. Лаврова и К°, 1884. – 303 с.
63. Кирилл Александрийский. Творения : в 15 ч. – Ч. 4. – М. : Тип. М. Н. Лаврова и К°, 1886. – 421 с.
64. Кирилл Александрийский. Творения : в 15 ч. – Ч. 5. – М. : Тип. М. Н. Лаврова и К°, 1887. – 326 с.
65. Кирилл Александрийский. Творения : в 15 ч. – Ч. 6. – М. : Тип. М. Н. Лаврова и К°, 1887. – 545 с.
66. Кирилл Александрийский. Творения : в 15 ч. – Ч. 7. – М. : Тип. М. Н. Лаврова и К°, 1889. – 507 с.
67. Кирилл Александрийский. Творения : в 15 ч. – Ч. 8. – М. : Тип. М. Н. Лаврова и К°, 1890. – 535 с.
68. Клавдий Клавдиан. Панегирик на третьем консульстве Гонория Августа // Полное собрание латинских сочинений. – СПб. : Издательство СПбГУ, 2008 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.krotov.info/acts/04/feodorit/404_klavdian7e.htm
69. Лактанций. Божественные установления. – Кн. 1–7. – СПб. : Изд-во Олега Абышко, 2007. – 512 с.

70. Лактанций. О смертях преследователей / пер. с лат. языка, вступ. ст., коммент., указатель и библиогр. список В. М. Тюленева. – СПб. : Алетейя, 1998. – 280 с.
71. Лактанций. Творения : в 2 ч. / пер. Е. Карнеева. – Ч. 1. – СПб. : Изд. Кораблева и Сиракова, 1848. – 404 с.
72. Либаний. Речи : в 2 т. – Казань: Типо-литогр. Имп. ун-та, 1912. – Т. 1. – 526 с.
73. Либаний. Речи : в 2 т. – Казань: Типо-литогр. Имп. ун-та, 1916. – Т. 2. – 572 с.
74. Макробій А. Т. Коментарі до сновидіння Сципіона Африканського / пер. з лат. – К. : Тандем, 2000. – 174 с.
75. Олимпиодор. История / пер., ст. и примеч. Е. И. Скаржинской // Византийский временник. – 1953. – Т. 8. – С. 223–276.
76. Ориген. Против Цельса. Апология христианства : в 8 кн. – Казань : Центр. тип., 1912. – Ч. 1. Кн. 1–4. – 481 с.
77. Павел Орозий. История против язычников : в 7 кн. / Орозий Павел / пер. с лат., вступ. ст. В. М. Тюленева. – СПб. : Алетейя, 2001. – Кн. 1–3. – 384 с.
78. Павел Орозий. История против язычников : в 7 кн. / пер. с лат., вступ. ст. В. М. Тюленева / Орозий Павел. – СПб. : Алетейя, 2002. – Кн. 4–5. – 381 с.
79. Павел Орозий. История против язычников : в 7 кн. / пер. с лат., вступ. ст. В. М. Тюленева / Орозий Павел. – СПб. : Алетейя, 2003. – Кн. 6–7. – 376 с.
80. Паллад. Эпиграммы [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://myriobiblion.byzantion.ru/pallad.htm>
81. Памятники византийской литературы IV–IX веков [сб. переводов]. – М. : Наука, 1968. – 350 с.
82. Памятники древней христианской письменности : в 7 т. – М. : Тип. Каткова и К°, 1863. – Т. 4 : Псевдо-Иустин. Татиан. – 182 с.
83. Памятники древней христианской письменности : в 7 т. – М. : Тип. Каткова и К°, 1866. – Т. 7 : Ермий. Мелитон. Минуций Феликс. – 122 с.
84. Памятники позднего античного ораторского и эпистолярного искусства II–V века / отв. ред. Л. Гаспаров. – М. : Наука, 1964. – 234 с.
85. Памятники поздней античной научно-художественной литературы II–V века / отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. – М. : Наука, 1964. – 414 с.
86. Памятники поздней античной поэзии и прозы II–V века / отв. ред. М. Е. Грабарь-Пассек. – М. : Наука, 1964. – 360 с.
87. Памятники средневековой латинской литературы IV–IX веков. – М. : Наука, 1970. – 444 с.
88. Пасхальная хроника / пер. с греч., вступ. ст., коммент. Л. А. Самуткиной. – СПб. : Алетейя, 2004. – 215 с.
89. Плотин. Эннеады (II). – К. : УЦИММ-Пресс-ИСА, 1996. – 236 с.
90. Поздняя греческая проза : пер. с древнегреч. М. Грабарь-Пассек / сост., вступ. ст., и примеч. С. Поляковой. – М. : Гослитиздат, 1961. – 695 с.

91. Прокопий из Кесарии. Война с готами : пер. с греч. С. П. Кондратьева; вступ. ст. З. В. Удальцовой. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – 516 с.
92. Прокопий Кесарийский. История войн римлян с вандалами / пер. с греч. С. Дестуниса. – СПб. : Тип. Императ. АН, 1891. – IX, 176 с.
93. Прокопий Кесарийский. История войн римлян с персами, вандалами и готфами / пер. с греч. С. Дестуниса; доп. и прим. Г. Дестуниса. – Т. 1. – Кн. 1–2. – СПб. : Тип. Л. Демиса, 1862. – XXIX, 302 с.
94. Прокопий Кесарийский. О постройках // Вестн. древн. истории. – 1939. – № 4. – С. 201–298.
95. Прокопий Кесарийский. Тайная история / пер. С.тП. Кондратьева // Вестн. древн. истории. – 1938. – № 4. – С. 271–360.
96. Римские историки IV века. – М. : РОССПЭН, 1997. – С. 46.
97. Римские стоики : Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий / вступ. ст., сост., подгот. текста В. В. Сапова. – М. : Республика, 1995. – 463 с.
98. Руфин Аквилейский. Церковная история [Электронный ресурс] – Режим доступа : <http://www.vostlit.info/haupt-Dateien/index>
99. Светоний, Г. Т. Жизнь двенадцати цезарей : пер. с лат. М. Л. Гаспарова ; предисл. и примеч. М. Л. Гаспарова ; послесл. М. Л. Гаспарова, Е. М. Штаерман / Г. Т. Светоний. – М. : Правда, 1991. – 512 с.
100. Святе Письмо Старого та Нового Заповіту : повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами. – Б. м. : United Bible Societies, 1991. – 1 394 с.
101. Синезий Киренский. О царстве / пер. с греч. и предисл. М. В. Левченко // Византийский временник. – 1953. – Т. 6. – С. 227–257.
102. Сказание Приска Панийского / пер. Г. С. Дестуниса // Уч. записки Второго отд. Имп. АН. – СПб., 1861. – Кн. VII. Вып. 1. – С. 1–112.
103. Сократ Схоластик. Церковная история. – М. : Росспэн, 1996. – 368 с.
104. Суда. Прокл (b) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://centant.spbu.ru/plat/proklos/vita/suda/proklos.htm>
105. Сульпиций Север. Сочинения / Север Сульпиций. – М. : РосспЭН, 1999. – 320 с.
106. Тертуллиан. Творения : в 4 ч. : пер. Е. Карнеева. – СПб. : Тип. Фишера, 1847. – Ч. 1. – 204 с.
107. Тертуллиан. Творения : в 4 ч. : пер. Е. Карнеева. – СПб. : Тип. Фишера, 1847. – Ч. 2. – 224 с.
108. Тертуллиан. Творения : в 4 ч. : пер. Е. Карнеева. – СПб. : Тип. Фишера, 1850. – Ч. 3. – 224 с.
109. Тертуллиан. Творения : в 4 ч. : пер. Е. Карнеева. – СПб. : Тип. Фишера, 1850. – Ч. 4. – 241 с.
110. Феодорит Кирский. Церковная история. – М. : РОССПЭН; Колокол, 1993. – 239 с.
111. Феофан Византиец. Летопись от Диоклетиана до царей Михаила и сына его Феофилакта / пер. с греч. В. И. Оболенского и Ф. А. Терновского, с предисл. О. М. Бодянского. – М. : Унив. тип., 1884. – IV, 370 с.

112. Феофилакт Симокатта. История / пер. с греч. С. П. Кондратьева, прим. К. А. Осиповой. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – 222 с.
113. Филосторгий. Сокращение “Церковной истории”. – М. : Росспэн, 2007. – 624 с.
114. Флавий Вегеций Ренат. Краткое изложение военного дела // Вестн. древн. истории. – 1940. – № 1. – С. 231–299.
115. Флавий Филострат. Жизнь Аполлония Тианского / отв. ред. М. Л. Гаспаров. – М. : Наука, 1985. – 328 с.
116. Фронтон. Письма // Стрельникова И. П. Античная эпистолография. Очерки. – М., 1967. – С. 139–152.
117. Хрестоматія з історії Стародавнього світу / за ред. акад. В. В. Струве. – К. : Рад. школа, 1955. – Т. 3. Рим. – 250 с.
118. Хрестоматия по истории Древнего Рима / под ред. С. Л. Утченко. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 675 с.
119. Хрестоматия по истории Древнего Рима : под ред. проф. В. И. Кузицина. – М. : Высш. шк., 1987. – 431 с.
120. Элий Аристид. Священные речи. Похвала Риму / Аристид Элий. – М. : Ладомир, 2006. – 280 с.
121. Эллинские поэты / пер. В. В. Вересаева; предисл. Н. Сахарного. – М. : Госполитиздат, 1963. – 407 с.
122. Эрмий Созомен Саламинский. Церковная история. – СПб. : Тип. Фишера, 1851. – 636, XXXIV с.
123. Ямвлих. О египетских мистериях. – М. : “Х.Г.С.”, 1995 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/yamvl02/index.htm>
124. Aethicus Ister. Cosmographia [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://books.google.com.ua/books?id=O>
125. Ambrose of Milan. Letters, 1–91. – Wasyington : Catholik University of Amerika Press, 1954. – P. 341–345.
126. Anonymus Valesianus. Origo Constantini / ed. I. König. – Trier, 1987. – 354 p.
127. Biblia. Novum Testamemtum. Graeca et Latine. – Viteburgae: Samuelis Selfitchii haeredes, 1618. – X.
128. Cassius Dio. Roman History [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Cassius_Dio/54*.html
129. Epictetus his morals : with Simplicius his comment. – London : Printed by W. B. for Richard Sare, 1721. – 423 p.
130. Eusebius of Caesarea. Demonstratio evangelica / tr. W. J. Ferrar (1920) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.tertullian.org/fathers/eusebius_de_05_book3.htm
131. Eusebii Pamphili evangelicae preparationis libri XV / ed. E. H. Gilfford, S. T. P. – Londini : Oxonii e tipographeo Academico, 1903. –140 p.
132. Georgius Syncellus. I // Corpus scriptorum historiae byzantinae. – Bonnae. – 1829. – P. 609–610 (Die Fragmente der Griechischen Historiker. – II. – “B”. – Berlin, 1929. – № 257).
133. Harnack Ad. Die im Apocriticus des Macarius Magnes enthaltene Streitschrift. Texte u. Untersuchungen B XXXVII. – H. 4. – Leipzig, 1911. – 151 p.

134. Imperatoris Theodosii codex liber quintus decimus [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ancientrome.ru/ius/library/codex/theod/liber15.htm#133> Iuliani Imperatoris librorum Contra christianos quae supersunt / collegit, recensuit, prolegomenis instruxi Carolus Ioannes Neumann. Insunt Cyrilli Alexandrini fragmenta syriaca / ab Eberhard Nestle edita. – Leipzig: B. G. Teubner, 1880. – 246 p.
135. Macrobius. Saturnalia / ed. Jacobs Willis. – Leipzig, 1970. – Т. 1. – 143 p.
136. Michel le Syrien. Chronicle / Ed. J. B. Chabot. – Vol. I : French translation. – Paris, 1899. – 154 p.
137. Orosius. Seven Books of History against the Pagans. – Liverpool : Liverpool University Press, 2010. – 456 p.
138. Patrologiae cursus completus. Series Graeca / accurate J. – P. Migne. – Vol. 66. – Parisiis, 1859. – 1 756 p.
139. Patrologiae cursus completus. Series Graeca / accurate J. – P. Migne. – Vol. 66. – Parisiis, 1859. – 1 756 p.
140. Patrologiae cursus completus. Series Graeca / accurate J. – P. Migne. – Vol. 76. – Parisiis, 1859. – 1480 p.
141. Patrologiae cursus completus. Series Graeca / accurate J. – P. Migne. – Vol. 83. – Parisiis, 1864. – 1 524 p.
142. Patrologiae cursus completus. Series Graeca / accurate J.–P. Migne. – Vol. 101. – Parisiis, 1860. – 1 296 p.
143. Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurate J. – P. Migne. – Vol. 8. – Parisiis, 1844. – 1436 p.
144. Patrologiae cursus completus. Series Latina / Accurate J. – P. Migne. – Vol. 10. – Parisiis, 1845. – 1 032 p.
145. Patrologiae cursus completus. Series Latina / Accurate J. – P. Migne. – Vol. 22. – Parisiis, 1845. – 1 296 p.
146. Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurate J. – P. Migne. – Vol. 23. – Parisiis, 1845. – 1 596 p.
147. Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurate J. – P. Migne. – Vol. 24. – Parisiis, 1845. – 1 004 p.
148. Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurate J. – P. Migne. – Vol. 25. – Parisiis, 1845. – 1 624 p.
149. Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurate J. – P. Migne. – Vol. 26. – Parisiis, 1845. – 1 328 p.
150. Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurate J. – P. Migne. – Vol. 33. – Parisiis, 1865. – 1 176 p.
151. Patrologiae cursus completus. Series Latina / accurate J. – P. Migne. – Vol. 37. – Parisiis, 1855. – 1 604 p.
152. Paulus Orosius. Historiarum Adversum Paganos Libri VII / Corpus scriptorium ecclesiasticorum latinorum. – Vol. 5 / ed. B.G. Teubner. – Lipsiae/Leipzig, 1889 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.attalus.org/latin/orosius.html>
153. Paulinus of Milan. The life of Saint Ambrose // Ramsey O.P. Boniface. Ambrose. – New York: Routledge, 1997. – 238 p.

154. Pauli Diaconi Historia Romanae // Monumenta Germaniae Historica. – AA. – Bd. II. – Berlin. 1879 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.thelatinlibrary.com/pauldeacon/histrom>
155. Plotinos. Plotini Enneades. Ed. Fr.Dubners. – Parisiis, 1855. – CXVII, 575 p.
156. Prosperi Tironis epitoma chronicon / ed. primum a. CCCXXXIII, continuata ad. a. CCCCLV // Monumenta Germaniae Historica. – AA. – Bd. 9. – Berlin, 1892. – P. 364–366.
157. Symmachi opera // Monumenta Germaniae Historica. – Т. 6. – Berolini : Apvd Weidmannos, 1883. – 355 p.
158. Zosimi comitis et exadvocati fisci Historiae interprete Leunclavio / exrecognitione Immanuelis Bekkeri. – Bonnae: Impensis ed Weberi, 1837. – 249 p.

2. Монографії, посібники, довідники

159. Аверинцев С. С. Эволюция философской мысли / С. С. Аверинцев // Культура Византии, V–первая половина VII в. / З. В. Удальцова, С. С. Аверинцев, В. И. Уколова и др.; отв. ред. З. В. Удальцова. – М. : Наука, 1984. – С. 42–77.
160. Азаревич Д. Античный мир и христианство / Д. Азаревич. – Ярославль : Тип. Г. Фальк, 1880. – II, 85 с.
161. Болотов В. В. История древней церкви. – Т. 3. Лекции по истории Древней Церкви. История церкви в период вселенских соборов. – I. Церковь и государство. – II. Церковный строй / В. В. Болотов. – СПб. : Тип. М. Меркушева, 1913. – XIV, 340 с.
162. Болотов В. В. История древней церкви. – Т. 4. Лекции по истории Древней Церкви. История церкви в период вселенских соборов. III. История богословской мысли / В. В. Болотов. – Петроград : Третья Госуд. Тип., 1918. – XV, 599 с.
163. Василевский В. Г. Труды : в 4 т. – Т. 1 / В. Г. Василевский. – СПб. : Тип. Имп. Акад. Наук, 1908. – V, 401 с.
164. Донини А. У истоков христианства: от зарождения до Юстиниана / А. Донини : пер. с итал. / А. Донини. – М. : Политиздат, 1989. – 365 с.
165. Елизарова М. М. Община терапевтов (из истории ессейского общественно-религиозного движения I в. н.э.) / отв. ред. И. Д. Амузин / М. М. Елизарова. – М. : Наука, 1972.
166. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона : в 16 т. – СПб. : Изд. об-ва для научных еврейских изданий, 1908. – Т. 7. – 524 с.
167. Иванцов-Платонов А. М. История Церкви: Лекции. – М. : Стельмахович, 1887. – 216, 8 с.
168. Карташев А. В. Вселенские соборы / А. В. Карташев. – М. : Республика, 1994. – 542 с.
169. Ковалев С. И. Основные вопросы происхождения христианства / С. И. Ковалев. – М. ; Л. : Наука, 1964. – 258 с.
170. Кубланов М. М. Возникновение христианства : Эпоха. Идеи. Искания / М. М. Кубланов. – М. : Наука, 1974. – 216 с.

171. Кубланов, М. М. Иисус Христос – Бог, человек, миф? / М. М. Кубланов. – М. : Наука, 1964. – 167 с.
172. Кулаковский Ю. А. История Византии : в 3 т. – Т. 1 : 395–518 / Ю. А. Кулаковский. – СПб. : Алетейя, 2003. – 499 с.
173. Курбатов Г. Л., Фролов Э. Д., Фроянов И. Я. Христианство : Античность, Византия, Древняя Русь. – Л. : Лениздат, 1988. – 334 с.
174. Ленцман Я. А. Происхождение христианства / Я. А. Ленцман. – М. : АН СССР, 1960. – 270 с.
175. Лосев А. Ф. История античной эстетики: Поздний эллинизм / А. Ф. Лосев. – М. : Искусство, 1980. – 766 с.
176. Лосев А. Ф. История античной эстетики. – [Т. 7]. Последние века / А. Ф. Лосев : в 2 кн. – Кн. 1. – М. : Искусство, 1988. – 413 с. ◆
177. Лосев А. Ф. История античной эстетики. – [Т. 7]. Последние века / А. Ф. Лосев : в 2 кн. – Кн. 2. – М. : Искусство, 1988. – 447 с.
178. Мещерский Н. История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе / Н. Мещерский. – М. : АН СССР, 1958. – 580 с. ◆
179. Мозговий І. П. Неоплатонізм і патристика, або Світло в приємках великої цивілізації : монографія / І. П. Мозговий. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2009. – 471 с.
180. Поснов М. Э. История христианской церкви (до разделения Церквей – 1054 г.) / М. Э. Поснов. – К. : Путь к истине, 1991. – 614 с.
181. Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства / А. Б. Ранович. – М. : Политиздат, 1990. – 477 с.
182. Ренан Э. Жизнь Иисуса / Э. Ренан. – М. : Политиздат, 1991. – 246 с.
183. Свенцицкая И. С. Раннее христианство : страницы истории / И. С. Свенцицкая. – М. : Политиздат, 1987. – 336 с.
184. Сидоров А. И. Плотин и гностики / А.И. Скворцов // Вестн. древн. истории. – 1979. – № 1. – С. 54–70.
185. Тантлевский И. Р. История и идеология Кумранской общины / И. Р. Тантлевский. – СПб. : Петербургское востоковедение, 1994. – 231 с.
186. Успенский Ф. И. История Византийской империи, VI–IX вв. : в 5 т. – Т. 1 / Ф. И. Василевский [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/?Istorija_Tserkvi/istorija-vizantijskoj-imperii-tom1-uspenskiy
187. Утвердження християнства (I–II ст. н.е.): античні писемні джерела: навчальний посібник для самостійної роботи з поглибленого вивчення дисциплін “Релігієзнавство”, “Філософія”, “Культурологія” / [уклад І. П. Мозговий]. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2011. – 372 с.
188. Федосик В. А. Церковь и государство. Критика богословских концепций. – Минск : Наука и техника, 1988. – 205 с.

Додаток А

**Новозаповітні персонажі
в історичних документах III–VI ст. н.е. (початок)**

№ пор.	Новозаповітні персонажі	Автори історичних документів														
		С. Север	Діон	Максимін	Філострат	Децій	Галл	Валеріан	Галлієн	Авреліан	Порфирій	Діоклетіан	Герокл	Галерій	М. Даза	Ліціній
1	Август		■		■											
2	Гамаліїл									■						
3	Ірод Антипа									■						
4	І. Хреститель									■						
5	І. Христос		■									■			■	
6	Каіафа															
7	Клавдій		■		■											
8	Марія									■						
9	Пілат													■		
10	Нерон		■		■							■				
11	Павло									■						
12	Петро									■		■				
13	Тіберій		■		■											
14	Яків									■						
Християни																

**Новозаповітні персонажі
в історичних документах III–VI ст. н.е. (закінчення)**

№ пор.	Новозаповітні персонажі	Автори історичних документів														
		Константин	Спартіан	Капітолін	Лампрідій	Вопіск	Лібаній	Євтропій	А. Віктор	А. Марцеллін	Юліан	Євнаний	Паллад	Макробій	Зосім	Пріск
1	Август		■		■				■					■		
2	Іосиф															
3	Ірод І												■			
4	І. Хреститель									■						
5	І. Христос	■			■		■								■	
6	Квіріній															
7	Клавдій								■						■	
8	Марія									■						
9	Нерон		■							■					■	
10	Павло									■						
11	Петро															
12	Тіберій					■			■						■	
13	Фелікс								■							
Християни		■	■		■					■						■

Скорочення назв літературних джерел та імен їх авторів

- ***Aeth. Ister.** – Етик Істер (кін. III – I пол. IV ст.):
Cosmogr. – Космографія.
- Agath. Mir.** – Агафій Схоластик із Мірінеї (бл. 536–585):
Hist. – Історія правління Юстиніана.
- ***Ambros.** – Амвросій Медіоланський (333/340–397):
Ep. – Листи.
- ***Amm. Marc.** – Амміан Марцеллін (бл. 330 – бл. 400):
Hist. (Res gestae) – Історія.
- Anon. Val.** – Анонім Валезія (VI ст.):
Const. – Походження імператора Константина.
- Aristoph.** – Арістофан (444 – між 387/380):
Asharn. – Ахарняни.
- Aristot.** – Арістотель із Стагіри (384–322).
Ep. – Листи;
Met. – Метафізика.
- Athan.** – Афанасій Александрійський (бл. 298–373):
Hist. Ar. a mon. – Історія аріан для монахів.
- ***Aug.** – Августин Аврелій Блаженний Гіппонський (354–430):
De civ. Dei – Про місто Божє (413–427) (в 22 кн.);
Ep. – Листи;
Confes. – Сповідь;
Serm. – 3 проповіді Господа на горі по Матвію.
- ***Aurel. Vict.** – Секст Аврелій Віктор (поч. IV ст. н.е. – 390-і):
De caes. – Про цезарів;
De vit. – Витяги про життя і звичаї римських імператорів;
Gent. rom. – Походження римського народу;
De viris. – Про знаменитих людей.
- ***Capit.** – Юлій Капітолін (IV ст.):
Ant. Pius – Антонін Пій;
M. Ant. – Життєпис Марка Антоніна Філософа;
Ver. – (Луцій) Вер;
Pert. – Гельвій Пертінакс;
Clod. Alb. – Клодій Альбін;
Macr. – Опілій Макрін;
Duo Max. – Двоє Максимінів;
Tres. Gord. – Троє Гордіанів;
Max. et Balb. – Максим (Пупієн) і Бальбін.
- Chron. Pasch.** – Пасхальна хроніка (VII ст.).
- ***Claudian.** – Клавдій Клавдіан (бл. 370 – 404):
Bell. Get. – Готська (Гетська) або Поллентська війна;
De consul. Stilich. – Про консульство Стіліхона.
- ***Cod. Theod.** – Кодекс Феодосія I (408–450).

- Corp. inscr. gr. (CIG)** – Корпус грецьких написів (XIX–XX ст.).
- Corp. inscr. lat. (CIL)** – Корпус латинських написів (XIX–XX ст.).
- Cypr. Carth.** – Фесцій Цецілій Кіпріан Карфагенський (бл. 201–258):
Ep. – Листи.
- Cyrl. Hierosol.** – Кирило I Єрусалимський (бл. 315–386):
Ep. – Листи.
- Damasc.** – Дамаскій Діадох із Дамаска (бл. 458 – бл. 540):
De prim. Princip. – Складнощі та їх вирішення стосовно перших принципів у зв'язку з коментарем на “Парменіда”.
- Dem.** – Демосфен із Афін (384–322):
Or. – Промови (*De retiac.* та ін.).
- Dig.** – Дігести (пандекти) Юстиніана (I трет. VI ст. н.е.) (в 50 кн.).
- *Dio Cass.** – Діон Кассій Кокцейан (155 – бл. 235):
Hist. Rom. – Римська історія (в 80 кн.).
- Dio Chrysost.** – Діон Кокцей Хрисостом із Пруси (бл. 40 – 120):
Or. – Промови (80).
- Dionis.** – Діонісій Александрійський (бл. 190–265):
Ep. – Листи.
- Areopag.** – Псевдо-Діонісій Ареопагіт (V–VI ст.):
De Uran. hier. – Про небесну ієрархію.
- *Eunap.** – Євнапій із Сард (370–404):
Vit. Soph. – Життя софістів і філософів (*Vit. Proaer.*);
Hist. – Історичні записки.
- *Euseb.** – Євсевій Памфіл Кесарійський (бл. 263 – 340):
Chron. – Хроніка (в 2 ч.);
Contr. Pash. verb. – Проти Герокла;
Praep. Ev. – Приготування до Євангелія;
Demonstr. Ev. – Демонстрація Євангелія;
De mart. Palaest. – Про палестинських мучеників;
Hist. Eccl. – Церковна історія (в 10 кн.);
Vit. Const. – Життя блаженного василевса Константина.
- *Eutrop.** – Eutrophius – Флавій Євтропій (пом. бл. 370):
Brev. – Коротка історія від заснування Міста.
- *Evagr.** – Євагрій Схоластик (537–594):
Hist. Eccl. – Церковна історія.
- *Flav. Vop.** – Флавій Вописк із Сіракуз (IV ст.):
Aurel. – Божественний Авреліан;
Tac. – Тацит;
Prob. – Проб;
Firm. – Фірма, Сатурнін, Прокул і Боноз, тобто Четвірка тиранів;
Car., Carin., Numer. – Кар, Карін і Нумеріан (династія Кара).
- Greg. Naz.** – Григорій Богослов Назіанзин (бл. 328 – бл. 389):
Or. – Промови.
- *Greg. Tur.** – Григорій Турський (Георгій Флоренцій) (бл. 538 – бл. 599):
Hist. Fr. – Історія франків (в 10 кн.) (573–594);
Or. – Промови.

- Her.** – Геродот із Галікарнаса (490/480 – бл. 424):
Hist. – Історія (Музи) (в 9 кн.).
- *Herodian.** – Геродіан (III ст. н.е.):
Hist. – Історія про Римську імперію після смерті Марка Аврелія.
- Hesiod.** – Гесіод із Аскри (VIII–VII ст.):
Opp. et d. – Труди і дні;
Theog. – Теогонія.
- *Hieron.** – Євсевій Софроній Ієронім Стрідонський (340/345 – бл. 420):
Adv. Pelag. – Розмова проти Пелагія;
Apol. adv. libr. Ruf. – Апологія проти книг Руфіна;
Chron. Euseb. – Виклад хроніки Євсевія Памфіла (380);
Comm. in Dan. – Тлумачення на пророків: Даниїла, Осію, Іоїля;
Comm. in Gal. – Тлумачення на апостола Павла до галатів і до ефесян;
Comm. in Is. – Тлумачення на пророка Ісайю;
Comm. in Matth. – Чотири книги тлумачень на Євангеліє від Матвія;
De vir ill. – Про знаменитих мужів (392);
Div. Inst. – Божественні настанови;
Ep. – Листи (збер. 120);
Hebr. Quaest. in Genesim. – Єврейські питання на книгу Буття.
- *Himer.** – Гімерій із Пруси (310/315–386):
Or. – Промови.
- Hipp.** – Іпполіт Римський (170/175–236):
In Dan. – Тлумачення на пророка Даниїла.
- Hom.** – Гомер (кін. VIII ст. до н.е.):
Il. – Іліада (в 24 кн.);
Od. – Одиссея (в 24 кн.).
- *Iamb.** – Ямвліх I із Халкіди (бл. 340 – до 330):
De vit. Pyth. – Життя Піфагора;
De myst. Aegypt. – Про єгипетські містерії.
- Iohan. Lyd.** – Іоанн Лаврентій Лід(ієць) (490– після 552):
De mens. – Про місяці.
- *Iord.** – Іордан (бл. 485 – після 551):
Get. – Getica – Про походження і діяння гетів (Гетика) (549–551);
Rom. – Romana – Римська історія.
- Ios. Flav.** – Іосиф Флавій (37–бл. 100):
Ant. Iud. – Іудейські старожитності (між 79–94) (в 20 кн.).
- *Julian.** – Флавій Клавдій Юліан (331–363):
Misop. – Промова до антиохійців;
Contr. Gal. – Проти християн;
Ad sen. Et pop. Athen. – До сенату й народу александрійського;
Caes. – Цезарі (Сатурналії);
Ep. – Листи;
Or. – Промови;
Paneg. – Панегірик;
Epigr. – Епіграми.

- Iust.** – Флавій Юстін Філософ і Мученик (бл. 103–166):
I Apol. – 1 Апологія.
- ***Lact.** – Луцій Целій Фірміан Лактанцій (бл. 250 – після 326):
Div. Inst. – Божественні настанови (7 кн.);
De mort. persecut. – Про смерті переслідувачів.
- ***Lampr.** – Вулкацій Галлікан (IV ст.):
Comm. – Коммод Антонін;
Diadum. – Діадумен Антонін;
Heliog. – Антонін Геліогабал;
Alex. Sev. – Александр Север.
- ***Liban.** – Лібаній із Антіохії (314–393):
Ep. – Листи;
Or. – Промови.
- ***Macar. Magnes.** – Макарій Магнесійський (IV–V ст.):
Apokrit. – Апокритик.
- ***Macrob.** – Абросій Аврелій Феодосій Макробій (385/386 – I пол. V ст.):
Saturn. – Сатурналії.
- Malala** – Іоанн Малала (бл. 491–578):
Chronogr. – Хронографія (в 18 кн.).
- Malch.** – Малх із Філадельфії (V ст.):
Hist. – Історія.
- Mamert.** – Клавдій Мамертін (IV ст.):
Paneg. – Панегірик.
- Marcell. Comit.** – Марцеллін Коміт (пом. після 534):
Chron. – Хроніка.
- Mart.** – Марціал (бл. 40 – після 101):
Epigr. – Епіграми.
- Maxim. Tyr.** – Максим із Тіру (бл. 125–185):
Or. – Промови.
- Minuc.** – Марк Мінучій Фелікс (бл. 180–220):
Octav. – Октавій.
- MGH** (Monumenta Germaniae Historica) – Історичні пам'ятки Німеччини.
- Not. Dig.** – Список посад (між 399–401):
Occ. – По Західній імперії;
Or. – По Східній імперії.
- ***Olympiod.** – Олімпіодор із Фів (кін. IV – I пол. V ст.):
Hist. – Історичні сказання.
- Orig.** – Оріген Адамант із Александрії (185–254):
Contr. Cels. – Проти Цельса (в 8 кн.).
- ***Oros.** – Павло Орозій Кордубський (бл. 376 – після 418):
Hist. adv. pag. – Історія проти язичників (у 7 кн.).
- ***Pallad.** – Паллад із Александрії (кін. IV – поч. V ст.):
Epigr. – Епіграми.
- ***Paulin.** – Понтій Мероній Павлін Нольський (348–410/413):
Vit. Ambros. – Життя Амвросія.

- ***Paul. Diac.** – Павло Варнефрід Диякон (бл. 720 – бл. 799):
Hist. Lang. – Історія лангобардів;
Hist. Rom. – Римська історія.
- ***Philostorg.** – Філосторгій (бл. 360 – бл. 430):
Red. Hist. Eccl. – Скорочення церковної історії.
- ***Philostr.** – Флавій Філострат II із Афін (бл. 170–247):
Vit. soph. – Життєпис софістів;
Vit. Apol. – Життя Аполлонія з Тіани (в 8 кн.);
Imag. – Картини;
Her. – Про героїв;
Epiqr. – Епіграма.
- ***Philopon.** – Іоанн Граматик Філопон із Александрії (бл. 490 – 530-ті).
Aet. mund. – Про вічність світу.
- Phot.** – Фотій (820–891):
Bibl. cod. – Міріюбіблон.
- PG.** – Патрологія грецька.
- PL.** – Патрологія латинська.
- Plin. Mai.** – Гай Пліній Секунд Старший (23–79):
Nat. hist. – Природнича історія (в 37 кн.).
- Plin. Min.** – Гай Пліній Цецілій Секунд Молодший (61/62 – бл. 114):
Ep. – Листи.
- Plat.** – Платон із Афін (427–347):
Apol. – Апологія Сократа;
Crit. – Крітон, або Про належне;
Gorg. – Горгій, або Про риторику;
Parm. – Парменід, або Про ідеї;
Phaed. – Федон, або Про душу;
Phaedr. – Федр, або Про любов;
Leg. – Закони, або Про законодавство (в 12 кн.);
Tim. – Тімей, або Про природу;
Soph. – Софіст, або Про сутє;
Ep. – Листи.
- ***Plot.** – Плотін із Лікополіса (203/204–270):
En. – Еннеади.
- Plut.** – Плутарх (46 – між 120/125):
Mar. – Марій;
Moral – Моралії.
- Polyb.** – Полібій із Мегалополя (214/212–122).
Hist. – Загальна історія.
- ***Porphy.** – Порфірій Малх із Тіра (бл. 233–304):
Vit. Plot. – Життя Плотіна;
De abstin. – Про утримання від м'ясної їжі;
De philos. ex orac. haur. – Про філософію з оракулів.
- ***Prisc.** – Пріск із Паніона (бл. 410 – після 474):
Hist. Byz. – Візантійська історія.

- ***Procl.** – Прокл Діадох із Константинополя (412–485):
Com. Parm. – Коментар до “Парменіда”.
- Procop.** – Procopius – Прокопій із Кесарії (бл. 490 – піс. 562):
Bell. Goth. – Війна з готами;
Bell. Pers. – Війна з персами;
Bell. Vand. – Війна з вандалами;
Ktismat. – Про будови;
Hist. Arcan. – Таємна історія.
- ***Prosp.** – Тірон Проспер Аквітанський (бл. 400 – 463/467):
Chron. – Хроніка.
- Prudent.** – Аврелій Пруденцій Ллемент (348 – після 410):
Contr. Sym. – Проти Сіммаха.
- Ruf.** – Тиранній (Тіроній) Руфін Аквілейський (345–410):
Hist. Eccl. – Церковна історія.
- ***Simpl.** – Сімплікій із Кілікії (471–549/564):
Com. – Коментар до “Промов” Епіктета.
- ***Socr. Schol.** – Сократ Схоластик (бл. 380 – бл. 440):
Hist. Eccl. – Церковна історія.
- Soph.** – Софокл із Колона (бл. 496–406):
Oedip. en Kolon. – Едіп в Колоні;
Antig. – Антігона.
- ***Sozom.** – (Г)ермії Созомен Саламінський (пом. 450):
Hist. Eccl. – Церковна історія.
- ***Spart.** – Елій Спартіан (IV ст.):
Hadr. – Життєпис Адріана;
Ael. – Луцій Елій;
Did. Iul. – Дідій Юліан;
Sev. – Север;
Pesc. Nig. – Песценній Нігер;
Ant. Car. – Антонін Каракалла;
Get. – Антонін Гета.
- Suet.** – Гай Транквілл Светоній (бл. 70 – бл. 140/160):
Caes. – Божественний Юлій;
Oct. – Божественний Август;
Tib. – Тіберій;
Calig. – Калігула;
Claud. – Клавдій;
Nero. – Нерон;
Galb. – Гальба;
Oth. – Отон;
Vit. – Вітеллій;
Vesp. – Веспасіан;
Tit. – Тіт;
Domit. – Доміціан.
- ***Suid.** – “Свіда” (“Суда”) (X ст.).

- ***Sulp. Sev.** – Сульпіцій Север (363/365 – бл. 425):
Chron. – Священна хроніка (Історія) (в 2 кн.).
- ***Symm.** – Квінт Аврелій Сіммах (340/345–402/410):
Ep. – Листи.
Relat. – Реляція.
- ***Tertul.** – Квінт Септімій Флоренс Тертулліан (бл. 160 – після 222/240?):
Ad Scapul. – До Скапули;
Apol. – Апологія.
- ***Them.** – Фемістій Євфрадес із Колхіди (бл. 317– бл. 388):
Or. – Промови.
- ***Theodor.** – Феодоріт Кірський (бл. 386 – бл. 457):
Ep. – Листи;
Graec. aff. cur. – Лікування грецьких виразок;
Hist. Eccl. – Церковна історія.
- Theogn.** – Феогнід із Мегари (бл. 540–500):
Eleg. – Елегії.
- Theoph.** – Феофан Сповідник (бл. 760–818):
Chronogr. – Хронографія (810–814).
- Theophyl.** – Феофіл Антіохійський (пом. бл. 180):
Avtol. – Послання до Автоліка.
- Thucyd.** – Фулідід (бл. 460 – бл. 400):
Hist. – Історія Пелопоннеської війни.
- ***Treb. Poll.** – Требеллій Полліон (IV ст.):
Duo Valer. – Двоє Валеріанів;
Duo Gall. – Двоє Галлієнів;
Tryg. tyr. – Тридцять тиранів (*Post.*; *Odenat.*; *Claud.*; *Saturn.*; *Zen.*);
Claud. – Божественний Клавдій.
- ***Vulc. Gall.** – Вулкацій Галлікан (IV ст.):
Av. – Авідій Кассій.
- Zon.** – Іоанн Зонара (кін. XI ст. – після 1159):
Epit. – *Epitome historiarum* – Скорочення історій.
- ***Zos.** – Зосім із Аскалона (II пол. V ст.):
Hist. nov. – Нова історія (Хроніка).

---

* Позначення авторів, фрагменти творів яких наведені у цьому виданні.

Додаток В

Римські провінції від часів Діоклетіана до часів Феодосія I (395)

№ п/п	Назва провінції	Центр	Примітки
PRAEFECTURA GALLIARUM (Префектура Галлія) (центр – Тревери) (з 395/407 до 477 – Арелата)			
Diocesis Galliae (Діоцез Галлія) (314–475) (центр – Тревери) 10 пров.			
1	Lugdunensis I (Лугдунська I)	Лугдунум (н. Ліон, Франція)	
2	Lugdunensis II (Лугдунська II)	Ротомагус (н. Руан, Франція)	
3	Lugdunensis III (Лугдунська III)	Турони (н. Тур, Франція)	
4	Lugdunensis IV Senonia (Лугдунська IV Сенонська)	Сенони (н. Санс, Франція)	
5	Belgica I (Белгіка I)	Тревери (н. Трір, ФРН)	
6	Belgica II (Белгіка II)	Реми (н. Реймс, Франція)	
7	Germania I (Германія I/Верхня)	Могонціакум (н. Майнц, ФРН)	4 легіони, потім (з III ст.) – 2 (Могонціакум, Аргенторатум)
8	Germania II (Германія II/Нижня)	Колонія-Агріппіна (н. Кельн, ФРН)	4 легіони, потім (103–400) – 2 (Бонна, Кастра Ветера)
9	Alpes Graiae et Poeninae (Альпи Грайські й Пеннінські)	Цевтрони (р. Дарантазія, н. Мутьє, Швейцарія)	
10	Maxima Sequanorum (Максима Секванорум)	Везонціо (н. Безансон, Франція)	
Diocesis Viennensis (Діоцез Вієнна) (центр – Вієнна) 7 пров.			
11	Viennensis (Вієнніка)	В'єнна (н. В'єн, Франція)	
12	Alpes Maritimae (Альпи Приморські)	Ебуродунум (н. Амбрен, Франція)	
13	Aquitanica I (Аквітаніка I)	Бітуріги (н. Бурж, Франція)	
14	Aquitanica II (Аквітаніка II)	Бурдігала (н. Бордо, Франція)	
15	Aquitanica III Novempopulana (Аквітаніка III Новемпопулана.)	Елуза (н. Оз, Франція)	Провінція "9-ти народів"
16	Narbonnensis I (Нарбоніка I)	Нарбо-Марціус (н. Нарбон, Франція)	
17	Narbonnensis II (Нарбоніка II)	Акве Секстіє (н. Екс-ан-Прованс, Франція)	
Diocesis Hispaniae (Діоцез Іспанія) (до поч. V ст.) (центр – Емеріта Августа) 7 пров.			
18	Baetica (Бетіка)	Кордуба (н. Кордова, Іспанія)	
19	Carthaginiensis (Карфагеніка, Картагена)	Новий Карфаген (н. Картагена, Іспанія)	Якийсь час і Балеари входили
20	Tarraconensis (Тарраконіка, 293–поч. V ст.)	Таррако (н. Тарракон, Іспанія)	
21	Gallaecia (Галлеція, Галісія, Галліка, Астурія) (293)	Бракара Августа (н. Брага, Іспанія)	3 легіони, потім 1 (Астурія)

22	Lusitania (Лузитанія)	Емеріта-Августа (н. Меріда, Іспанія)	
23	Baleares (Балеари, острови)	Пальма (Іспанія)	Римські з 123 до н.е.
24	Mauretania Tingitana (Мауретанія Тінгітана) або Hispania Nova (Іспанія Нова)	Тінгіс (н. Танжер, Марокко)	
Diocesis Britanniae (Діоцез Британія) (293–410) (центр – Лондніум) 5 пров.			
25	Maxima Caesariensis (Максима Цезарейська)	Лондніум (н. Лондон, В. Британія)	Пд.-сх. Англія
26	Britannia Prima (Британія I)	Корніум (н. Сайрен-сестер, В. Британія)	Корнуолл і пд.-зх. Англія
27	Britannia Secunda (Британія II)	Ебуракум (н. Йорк, В. Британія)	До валу Адріана; 4, потім 3 легіони (Еборакум, Іска Августа, Дева; в V–VI ст. Камелот, столиця Артура)
28	Flavia Caesariensis (Флавія Цезарейська)	Ліндум (н. Лінкольн, В. Британія)	Центр. Англія
29	Valentia (Валенція)	Іска Сіпурум (н. Каерлеон, В. Британія)	Уельс і пн.-зх. Англія (з 368 (недовго))
PRAEFECTURA ITALIAE ET AFRICAE (Префектура Італія і Африка) (337–568) (центр – Рим, Медіоланум, з 402 – Равенна)			
Diocesis Italiae Suburbicariae (Діоцез Приміська Італія) (центр – Рим) 10 пров.			
30	Campania (Кампанія)	Неаполь (Італія)	Вкл. Лаціум (консуляр)
31	Tuscia et Umbria (Тусція і Умбрія)	Флоренція (Італія)	(консуляр)
32	Picenum Suburbicarium (Піцена Приміська II)	Аскулум (н. Асколі-Пічено, Італія)	(консуляр)
33	Apulia et Calabria (Апулія і Калабрія)	Тарентум (н. Тарент, Італія)	(коректор)
34	Lucania et Bruttii (Луканія і Бруттіум)	Регіум (н. Реджо-ді-Калабрія, Італія)	(коректор)
35	Samnium (Самніум)	Беневентум (н. Беневенто, Італія)	(пресід)
36	Valeria (Валерія)	Сполетум (н. Сполето, Італія)	(коректор?)
37	Corsica (Корсіка)	Алерія (Франція)	(пресід)
38	Sicilia (Сицилія)	Сіракузи (Італія)	(консуляр)
39	Sardinia (Сардинія)	Караліс (н. Кальярі, Італія)	(пресід)
Diocesis Italiae Annonariae (Діоцез Сільська Італія) (центр – Медіоланум) 7 пров. (вся Італія – 16)			
40	Venetia et Istria (Венетія і Істрія)	Аквілея (Італія)	(консуляр) 1 легіон в Італії
41	Aemilia (Емілія)	Мутіна (н. Модена, Італія)	(консуляр)
42	Liguria (Лігурія)	Медіоланум (н. Мілан, Італія)	(консуляр)
43	Flaminia et Picenum annonarium (Фламінія і Сільська Піцена I)	Равенна (Італія)	(консуляр)
44	Alpes Cottiae (Альпи Коттійські)	Генуя (Італія)	(пресід)
45	Raetia I (Реція I)	Курія Реторум (н. Кур, Швейцарія)	міста – Tridentum, Clavenna, Bilitia, Bauzânum
46	Raetia II (Реція II/Вінделіція)	Августа Вінделі-корум (н. Аугсбург, ФРН)	1 легіон (Августа Вінделікорум)

Diocesis Africae (Діоцез Африка) (до 429/439) (центр – Карфаген) 6 пров.			
47	Mauretania Caesariensis (Мауретанія Цезарейська)	Цезарея (н. Шершель, Алжир)	Стоянка римського флотилії в Цезарей
48	Mauretania Sitifensis (Мауретанія Сітіфенська)	Сітіфіс (н. Сетіф, Алжир)	
49	Numidia (Нумідія)	Цірта (н. Констан-тіна, Алжир)	1 легіон (Ламбесіс)
50	Africae proconsularis (Африка Проконсульська) або Zeugitana (Зевгітана)	Карфаген (Туніс)	Пн. (з часів Діоклетіана)
51	Byzacena або Vetus (Бізацена або Ветус)	Гадруметум (н. Сус, Туніс)	Пд. (285–430/442, 533/534–698)
52	Tripolitana (Тріполітанія)	Лептіс Магна (н. Аль-Хумс, Лівія)	III ст. – 435, 533/534–698
PRAEFECTURA ILLYRICI (Префектура Іллірік) (318) (центр – Сірмум в 318–379, потім Фессалоніка)			
Diocesis Pannoniarum (Діоцез Паннонія) (центр – Сірмум) 7 пров.			
53	Dalmatia (Далмація)	Салона (н. Спліт, Хорватія)	3 476 – до Візантії
54	Noricum Mediterranea (Норік Внутрішній)	Вірунум (н. Клагенфурт, Австрія)	
55	Noricum Ripensis (Норік Прибережний)	Ювавум (н. Зальцбург, Австрія)	2 легіони (Лавріакум) і Дунайська флотилія
56	Pannonia Prima (Паннонія I/Верхня)	Саварія (н. Сомбатхей, Угорщина)	(296–V ст.); 3 легіони (Віндо- бона, Карнунтум, Брігенціо)
57	Pannonia Secunda (Паннонія II/Нижня)	Сірмум (н. Сремска Мітровіца, Сербія)	(296–V ст.); 1 легіон?
58	Savia (Савія)	Сісція (н. Сісак, Хорватія)	(295–V ст.)
59	Valeria Ripensis (Валерія Прибережна)	Сопіана (н. Печ, Угорщина)	(296–V ст.); легіон в Аквінкумі?
Diocesis Daciae (Діоцез Дакія) (спочатку Мезія) (центр – Сердіка) 5 пров.			
60	Dacia Ripensis (Дакія Прибе- режна)	Ратіарія (н. Арчар, Болгарія)	285; 4 (потім – 2) легіони (Ратіарія, Ескус)
61	Dacia Mediterranea (Дакія Внутрішня)	Сердіка (н. Софія, Болгарія)	285
62	Moesia I (Мезія I/Верхня)	Вімінакіум (н. Чаїр побл. Косто- лаца, Сербія)	285; 2 легіони (Вімінакіум, Сінгідунум)
63	Praevalitana (Превалітанія)	Доклея (н. біля Под-гориці, Чорногорія)	
64	Dardania (Дарданія)	Скупі (н. Скоп'є, Македонія)	
Diocesis Macedoniae (Діоцез Македонія) (спочатку Мезія) (центр – Фессалоніка) 7 пров.			
65	Macedonia Prima (Македонія I)	Фессалоніка (н. Салоніки, Греція)	293 (Пд.)
66	Macedonia II Salutaris (Македонія II Салютаріс)	Стобі (н. Градско, Македонія)	293 (Пн.)
67	Thessalia (Фессалія)	Ларісса (н. Ларіса, Греція)	
68	Epirus Vetus (Епір I Старий)	Нікополіс (біля н. Превези, Греція)	IV ст.
69	Epirus Nova (Епір II Новий)	Діррахіум (н. Дуррес, Албанія)	IV ст.
70	Achaea (Ахайя)	Корінф (Греція)	
71	Creta (Крит)	Гортіна (біля н. Св. Дека, Греція)	

PRAELECTURA ORIENTIS (Префектура Схід) (329/337–698) (центр – Константинополь)			
Diocesis Thraciarum (Діоцез Фракія) (центр – Константинополь) 6 пров.			
72	Europa (Європа)	Геракля (н. Мармара Ереґлі, Туреччина)	
73	Thracia (Фракія)	Філіппополіс (н. Пловдив, Болгарія)	
74	Haemimontium (Гемімонт, Гемські гори)	Адріанополіс (н. Едірне, Туреччина)	
75	Rhodore (Родоли)	Траянополь (біля н. Фере, Греція)	
76	Moesia II (Мезія II/Нижня)	Маркіанополіс (н. Девня, Болгарія)	2 легіони (Дуросторум, Нови) в I–IV ст.
77	Scythia (Скіфія, Скіфія Мала)	Томіс (н. Констанца, Румунія)	2 легіони (Трезміс, Егіссус/Новіодунум?)
Diocesis Asiana (Діоцез Азія) (297–535) (центр – Ефес) 11 пров.			
78	Asia (Азія)	Ефес (в гирлі р. М.Мендерес, Туреччина)	
79	Hellespontus (Геллеспонт)	Кізік (на пів. Капу-Даг, Туреччина)	
80	Pamphylia (Памфілія)	Перге (біля н. Аксу, Туреччина)	133 до н.е.
81	Caria (Карія)	Афродісія (біля н. Гейре, Туреччина)	
82	Lydia (Лідія)	Сарди (біля н. Са-піхли, Туреччина)	
83	Lycia (Лікія) (за часів Феодосія)	Міра (біля н. Демре / Кале, Туреччина)	За часів Феодосія I
84	Lycania (Лікаонія)	Іконіум (н. Конья, Туреччина)	
85	Pisidia (Пісідія)	Антіохія (біля н. Ялвача, Туреччина)	
86	Phrygia I Pacatiana (Фрігія I Пакатіана)	Лаодікея (біля н. Сарайкей?, Туреччина)	
87	Phrygia II Salutaris (Фрігія II Салютаріс)	Сіннада (н. Сінан-паса?, Сухут? Туреччина)	
88	Insulae (Острови, Інсулія)	Родос (Греція)	
Diocesis Pontica (Діоцез Понт) (центр – Кесарея) 14 пр.			
89	Bithynia (Віфінія)	Нікомедія (н. Ізміт/Коджаелі, Туреччина)	
90	Galatia I (Галатія I)	Анкара (н. Анкара, Туреччина)	
91	Paphlagonia (Пафлагонія)	Гангра (біля н. Чанкири, Туреччина)	
92	Honorias (Гоноріада)	Клавдіополіс (біля н. Болу, Туреччина)	
93	Galatia II Salutaris (Галатія II Салютаріс)	Пессінус (біля н. Сі-вріхісар, Туреччина)	
94	Sarradocia I (Каппадокія I)	Кесарея (н. Кайсері, Туреччина)	
95	Sarradocia II (Каппадокія II)	Тіана (н. Кемерхісар, Туреччина)	
96	Pontus Polemoniacus (Понт Полемона)	Неокесарея (н. Ніксар, Туреччина)	За часів Константина; 1 легіон (Трапезунт)
97	Armenia I (Вірменія I Мала)	Себастія (біля н. Сіваса, Туреччина)	За часів Феодосія I 2 легіони (1) (Сатала)
98	Armenia II (Вірменія II Мала)	Мелітена (н. Малатья, Туреччина)	2 легіони (1) (Мелітена) За часів Феодосія I
99	Armenia Maior (Вірменія Велика/III)	Феодосіополіс (н. Ерзурум, Туреччина)	Сіспірітіс, Дерхена, Каранітіс, Акілісена, Дараналіс. Чорзана (387)

100	A. Principalites (Satrapiae) (Сатрапії/Вірменія IV)	Арзамосата (біля н. Палу, Туреччина)	Софена, Белабітена, Інгілена, Софанена, Арзарнена, Анзітена (387)
101	Helenopontus (Геленопонт)	Амасія (н. Амас'я, Туреччина)	За часів Константина I
	Taurica (Тавріка)	Херсон (н. Севастополь, Україна)	Південний Крим
Diocesis Orientis (Діоцез Схід) (центр – Антіохія) 15 пр.			
102	Palestina I (Палестина I)	Кесарея (біля н. Кейсарії, Ізраїль)	2 (1) легіон (Єрусалим), Каларкатца
103	Palestina II (Палестина II)	Скіфополь (н. Бет-Шеан, Ізраїль)	
104	Palestina III Salutaris (Палестина III Салютаріс)	Петра (каньйон Сік, долина Ваді-Муса, Іорданія)	
105	Syria I (Сирія I) (415)	Антіохія (н. Антак'я, Сирія)	415 (4, потім 3/1 легіони (Самосата, Селевкія, Рафаня, Емеса)
106	Syria II Salutaris (Сирія II Салютаріс) (415)	Апамея (н. Калат-ель-мудін біля н. Хан-Шейхуна, Сирія)	415
107	Phoenicia (Фінікія)	Тір (н. Сур, Ліван)	
108	Phoenicia Libanensis (Фінікія Ліванська)	Емеса (н. Хомс, Сирія)	
109	Eufратensis (Євфратісія)	Гіраполь (н. Памуккале чи Мем-бедж?, Туреччина)	330–350 (об'єд. Полої Сирії і Коммагени); 2 легіони (Самосата, Селевкія)
110	Osroene (Осросна) (330–350)	Едесса (н. Шанліурф, Туреччина)	2 легіони? (330–350)
111	Mesopotamia (Месопотамія)	Аміда (н. Діярбакир, Туреччина)	2 (1) легіони? (Аміда, Нісібіс)
112	Arabia (Аравія)	Бостра (н. Бусра-еш-Шам, Сирія)	1 легіон (Бостра) Аравія
113	Cilicia I (Кілікія I) (За Феодосія I)	Тарсус (Туреччина)	Поч. IV ст. чи за часів Феодосія I
114	Cilicia II (Кілікія II) (За Феодосія I)	Аназарбус (н. Чукукрова пров.)	За часів Феодосія I
115	Isauria (Ісаурія)	Селевкія (н. Сіліфке, Туреччина)	
116	Cyprus (Кіпр)	Констанція (біля н. Фамагусти, Кіпр)	До 536
Diocesis Aegypti (Діоцез Єгипет) (центр – Александрія) 9 пр. (спочатку в складі діоцезу Схід) (30 до н.е.–641)			
117	Aegyptus I (Єгипет I)	Александрія (Єгипет)	Територія Нижнього Єгипту біля Александрії. Спочатку Aegyptus Iovia. 2, потім 1 легіон (Александрія)
118	Aegyptus II (Єгипет II) (чи був?)	Діосполь Малий (н. Мензале, Єгипет)	
119	Augustamnica I (Августамніка I)	Пелузій (Єгипет)	Східна частина дельти Нілу (т. зв. 13 міст). Спочатку єдина провінція Aegyptus Nerculia
120	Augustamnica II (Августамніка II)	Мемфіс (н. Єгипет)	
121	Thebais Inferior (Фіваїда Нижня)	Птолемаїда (н. Мензіс, Єгипет)	Верхній Єгипет (Нубія південніше Філе залишена). Спочатку єдина провінція; 2 когорти (Омбос)
122	Thebais Superior (Фіваїда Верхня)	Діосполь Великий (Фіви) (н. Карнак, Єгипет)	
123	Arcadia (Аркадія)	Оксірінх (н. Ель-Бахнасі, Єгипет)	Територія між Августамні-кою, Фіваїдою і Єгиптом
124	Libya Superior (Лівія Верхня)	Птолемаїда (н. Лівія)	Західна частина Кіренаїки (Пентаполіс)
125	Libya Inferior (Лівія Нижня)	Паретоніум (біля н. Мерса-Матрух, Єгипет)	Східна частина Кіренаїки (Мармаріка)

Додаток Г

Дислокація легіонів у провінціях у 395 н.е.

Кордон	Провінція	Назва легіону	Головна база легіону
Ренус	Германія Верхня	XXII Primigenia	Могонціакум (Німеччина)
Істр	Реція	III Concors Italica	Кастра Регіна (н. Регенсбург, Німеччина)
	Норік	II Pia Italica	Лавріакум (н. Лінц, Австрія) (після 176/205)
	Іллірік	I Minervia	Іллірік
	Паннонія Верхня	X Gemina	Віндобона (н. Відень, Австрія) (до 130)
		XIV Gemina Martia Victrix	Карнунтум (н. Петронелль-Карнунтум, Австрія)
		I Adiutrix	Брігеціо (н. Комаром, Угорщина) (з 114)
	Паннонія Нижня	II Adiutrix	Аквінкум (н. Буда, Угорщина)
	Мезія Верхня	IV Flavia Felix	Сінгдунум (н. Белград) (з 300)
		VII Claudia Pia Fidelis	Вімінакіум (н. Косталац, Сербія)
	Мезія Нижня	I Italica	Нови (н. Свіштов, Болгарія)
XI Claudia Pia Fidelis		Дуросторум (н. Русе, Болгарія) (з 114)	
Дакія Прибережна	V Macedonia	Ескус (н. Гіген, Болгарія) (з 274)	
	XIII Gemina	Ратіарія (н. Арчар, Болгарія) (з 274)	
Схід	Каппадокія	XII Fulminata	Мелітена (н. Малат'я, Туреччина) (з 70)
		XV Apollinaris	Сатала (н. Садак, Туреччина) (з 114/295)
	Месопотамія	I Parthica	Нісібін (н. Нусайбін, Туреччина) (з 350)
		III Gallicia	Данаба (після 323) (Сиро-Фінікія)
		IV Scythica	Ореса (н., Сирія) (395) (Келе-Сирія)
	Сирія	XVI Flavia Firma	Сура (н. Шурі, Туреччина) (з поч. IV ст.) (Келе-Сирія)
		Осроєна	III Parthica
Палестина	X Fretensis	Аела (н. Ейлат, Ізраїль) (з IV ст.)	
Аравія	III Cyrenaica	Бостра (н. Бусра-еш-Шам, Сирія) (107–395)	
Африка	Єгипет	II Trajana	Александрія (Єгипет) (215–400)
	Нумідія	III Augusta	Ламбезіс (н. Тазульт-Ламбезе, Алжир)
Італія	Кампанія	II Parthica	Альба (н. Рим) (300–395)
		VIII Augusta	Рим (Італія)
Іспанія	Галлеція	VII Gemina	Кастра Легіоніс (н. Леон)
Британія	Британія Нижня	VI Victrix	Ебуракум (н. Йорк) (в 112–402/406)
	Британія Верхня	II Augusta	Рутупія (н. Річборо, Британія)
Всього		30 легіонів	

Римські імператори (I ст. до н.е. – VI ст. н.е.)

1. Династія Юліїв–Клавдіїв

- * Гай Юлій Цезар (10.49/48–15.03.44 до н.е.)
- 1*. Гай Юлій Цезар **Октавіан Август** (30/16.01.27 до н.е. – 19.08.14 н.е.)
- 2*. **Тіберій** Юлій Цезар Август (19.08.14–16.03.37)
  - **Клемент** (16 н.е.). Узурпатор (раб Агріппи Постума)
- 3*. **Калігула** (Гай Юлій Цезар Германік) (18.03.37–24.01.41)
- 4*. Тіберій **Клавдій** Цезар Германік (24.01.41–13.10.54)
  - Луцій Аррунтії Камілл **Скрібоніан** (41). Узурпатор
- 5*. **Нерон** Клавдій Цезар Август Германік (13.10.54–9.06.68)
  - Луцій Клодій **Макр** (весна–10.68). Узурпатор

I міждинастійний період (громадянська війна 68–69)

- 6. Сервій Сульпіцій **Гальба** (6.06.68–15.01.69)
  - Луцій Кальпурній **Пізон** Фругі Ліцініан (10–15.01.69) – спадкоємець Гальби
- 7. Марк Сальвій **Отон** (15.01.–16.04.69)
- 8. Авл **Вітеллій** (17.04.–20.12.69)

2. I династія Флавіїв

- 9*. Тіт Флавій **Веспасіан** (20.12.69–24.06.79)
  - Гай (?) **Юлій Сабін** (69–70). Узурпатор (Галлія)
- 10*. **Тіт** Флавій Веспасіан (24.06.79–13.09.81)
  - **Терентій** Максим (79–80). Узурпатор
- 11*. Тіт Флавій **Доміціан** (14.09.81–18.09.96)

3. Династія Антонінів

- 12*. Марк Кокцей **Нерва** (18.09.96–27.01.98)
- 13*. Марк Ульпій **Траян** (28.01.98–9.08.117)
- 14*. Публій Елій **Адріан** (11.08.117–10.07.138)
- 15*. Тіт Аврелій Фульвій Бойоній Аррій **Антонін Пій** (11.07.138–7.03.161)
- 16*. **Марк Аврелій Вер** (7.03.161–17.03.180)
- 17*. **Луцій** Цейоній Коммод **Вер** (7.03.161–02.169)
  - Гай **Авідій Кассій** (04.–07.175). Узурпатор (Сирія і Єгипет)
- 18*. Луцій Елій Аврелій **Коммод** Антонін (17.03.180–31.12.192)
  - **Сатурнін** (89). Узурпатор

II міждинастійний період (громадянська війна 192–197)

- 19. Публій Гельвій **Пертінакс** (1.01.–28.03.193)
- 20. Марк Дідій Север **Юліан** (28.03.–1.06.193)
  - Гай **Песценній Нігер** Юст (кін. 04.193–10.194). Узурпатор (Сирія)
  - Децим **Клодій Альбін** (193ц/196а–19.02.197). Узурпатор (Британія)

4. Династія Северів (193–217, 218–235)

- 21*. Луцій Септімій Север Пертінакс (9.04.193–4.02.211). Нар. 11.04.146
22*. Луцій Септімій Бассіан **Каракалла** (Марк Аврелій Север Антонін Пій) (198ц/4.02.211а–8.04.217). Нар. 4.04.188
23*. Публій Септімій **Гета** (209ц/4.02.211а–26.12.211). Нар. 28.05.189

5. Династія Макріна (217–218)

- 24*. Марк Опеллій Север **Макрін** (11.04.217–8.06.218) (Сирія). Нар. 164/165.
25*. Марк Опеллій Антонін **Діадуменіан** (217ц/11.04.218а–8.06.218). Нар. 14.09.208

Династія Северів (193–217–218–235)

- 26*. Марк Аврелій Антонін **Геліогабал/Елагабал** (Варій Авіт Бассіан) (8.06.218–11.03.222). Нар. 204
– **Геллій Максим** (219). Узурпатор (Сирія)
– **Вер** (219). Узурпатор (Сирія)
– **Селевк** (між 218–222). Узурпатор (Схід)
27*. Марк Аврелій Север **Александр** (Марк Юлій Гессій Бассіан Алексіан) (13.03.222–19.03.235). Нар. 1.10.208
– **Таврін** (між 222–235). Узурпатор (Схід)
– Луцій Цей (Сей) Геренній **Саллюстій** (225^ц/227^а–227). Узурпатор

6. Династія Максимінів (235–238)

- 28*. Гай Юлій Вер **Максимін I Фракієць** (20.03.235–10.05.238). Нар. 173
29*. Гай Юлій Вер **Максимін II** Юніор (20.03.235ц–10.05.238). Нар. 217/220
– **Магн** (235). Узурпатор (Германія)
– **Тіт (Квартін)** (між 235–238, 6 місяців). Узурпатор (Схід)
– **Северін** (237–245). Узурпатор

7. Династія Гордіанів (238–244)

- 30*. Марк Антоній **Гордіан I** Семпроніан Роман Африкан Сеніор (22.03.–12.04.238). Нар. бл. 164
31*. Марк Антоній **Гордіан II** Семпроніан Роман Африкан Юніор (22.03.–12.04.238). Нар. 192
32. Марк Клодій **Пупієн Максим** (22.04.–29.07.238). Нар. 164
33. Децім Целій Кальвін **Бальбін** (22.04.–29.07.238). Нар. 178
34*. Марк Антоній **Гордіан III** Пій (29.07.238–11.02.244). Нар. 20.01.225
– **Сабініан** (240). Узурпатор (Африка)

8. Династія Філіппів (248–249)

- 35*. Марк Юлій Філіпп I Араб Сеніор (2.02.244–09/10.10.249). Нар. бл. 204
36*. Марк Юлій Север Філіпп II Юніор (247–09/10.249). Нар. 237
– Спонсіан (244(?)/248/249(?)-250). Узурпатор

- Тіберій Клавдій Марін Пакаціан (248). Узурпатор (Мезія, Паннонія)
- Марк Фульвій Ру(ф?) Ютапіан (249). Узурпатор (Сирія)
- Марін?(-ій? -цій?) Сілбаннак (між 244–249 чи 253). Узурпатор (Галлія)

9. Династія Деційв–Галлів (249–253)

- 37*. Гай Мессій Квінт Траян Децій І Тіт (осінь 249–1.07.251). Нар. 201
- 38. Квінт Геренній Етруск Мессій Децій ІІ Молодший (250ц/05.251а–1.07.251). Нар. між 220/230
- 39*. Гай Валент Гостіліан Мессій Квінт Перперна (05.250ц/06.251а–11.251). Нар. після 230
  - Тіт Юлій Луцій? Пріск (250). Узурпатор (Фракія, Македонія)
- 40*. Гай Вібій Требоніан Галл (06.251–08.253). Нар. 206
- 41*. Гай Вібій Афіній Вельдумній Волузіан (11.251–08.253)
  - Луцій Юлій Аврелій Сульпіцій Север Ураній Антонін (252–254). Узурпатор (Сирія)
- 42. Марк Емілій Еміліан (08.–10.253) (4 місяці). Нар. бл. 207

10. Династія Валентів (250, 261)

- *. Юлій Валент Ліцініан Старший (250). Узурпатор (Іллірик)
- *. Публій Валерій Валент Фессалонікійський (261). Узурпатор (Ахайя)

11. Династія Валеріана (253–268)

- 43*. Публій Аврелій Ліціній Валерій Валеріан І Сеніор (10.253–06.260). Нар. бл. 193. Пом. 264
- 44*. Ліціній Валеріан ІІ Юніор (?–268)
- 45*. Публій Ліціній Егнацій Галлієн (10.253/06.260–09.268). Нар. 218
  - Кіріад (Сугіаде) (бл. 255). Узурпатор (Схід)
- 46*. Корнелій Валеріан ІІІ (253ц–257)
- 47*. Публій Ліціній Корнелій Салонін Валеріан (258?–07.260). Нар. 242
  - Інгенуї (258 чи 260). Узурпатор (Паннонія)
  - Гай П(ублій?) К(ассій?) Регаліан (260). Узурпатор (Паннонія, Мезія, Іллірик)
  - Требелліан (між 260–268). Узурпатор (Кілікія, Ісаврія)
  - Тіт Корнелій Цельс (між 260–268). Узурпатор (Африка)
  - Сатурнін (між 260–268). Узурпатор
  - Публій Ліціній Егнацій Марініан (265?–осінь 268). Узурпатор
  - Маній Ацілій Авреол І (267?/268–268). Узурпатор (Іллірик, Реція, Медіолан). Нар. між 220–230

12. Династія Одената (258–273)

- 48*. Луцій Септімій Оденат ІІ (258/260–267) (Пальміра, до 260–цар)
  - *. Меоній (267). Узурпатор (Пальмірське царство, недовго)
- 49*. Герод Септимій (264–267) (Пальмірське царство)
- 50*. Луцій Юлій Аврелій Септімій Вабаллат Афінодор (267–272/273) (Пальміра). Нар. 266. Пом. 273?

- 51*. Зенобія Септімія (267–272/273) (Пальміра). Нар. 240. Пом. після 274
–*. Ахіллес/Антіох (273). Узурпатор (Пальміра)

13. Династія Макріана (260–262)

- *. Т(іг?) Фульвій Макріан I Сеніор (09.260–261). Узурпатор (Сирія)
–*. Тіт Фульвій Юній Макріан II Юніор (09.260–261). Узурпатор (Сирія)
–*. Тіт Фульвій Юній Квіет Сеніор (09.260–261). Узурпатор (Сирія)
– Балліста/Калліст (261/262). Узурпатор (Сирія)
– Луцій Кальпурній Пізон (бл. 261). Узурпатор (Ахайя, Фессалія)
– Луцій Муссій Еміліан (260?/261–261/262). Узурпатор (Єгипет)

14. Династія Постума (260–269)

- 52*. Марк Кассіаній Латиній Постум I Германік Сеніор (пізня осінь 260–пізня осінь 269) (Галльська імперія)
53*. Марк Кассіаній Латиній Постум II Юніор (260?–268) (Галльська імперія)
– Гай Ульпій Корнелій Леліан (02.–04.269). Узурпатор (Галльська імперія)
54. Марк Аврелій Марій (269, 3 дні чи 3 місяці). Узурпатор? (Галльська імперія)

15. Династія Вікторіна-Тетрика (269–274)

- 55*. Марк Піавоній Вікторін I Сеніор (08.269–270/271) (Галльська імперія)
56*. Марк Піавоній Вікторін II Юніор (270/271) (Галльська імперія, 1 день)
– Доміціан II (кін. 270/поч. 271). Узурпатор (Галльська імперія, 1–2 місяці)
57*. Гай Пій Езувій Тетрік I (270–274) (Галльська імперія)
58*. Гай Пій Езувій Тетрік II (273ц/1.01.274а–274) (Галльська імперія)
– Фаустін (273(?)–274). Узурпатор (Галлія)

16. Династія Клавдія (268–270)

- 59*. Марк Аврелій Клавдій II Пій Фелікс Інвікт Готік (09.268–01.270). Нар. 10.05.213
60*. Марк Аврелій Клавдій Квінтілл (08.–09.270, 20 днів). Нар. 220
– Цензорін (між 268–270, 7 днів). Узурпатор
61. Луцій Доміцій Авреліан (9.09.270–15.09.275). Нар. 214
– Гай (Марк) Клавдій Фірма (273). Узурпатор (Єгипет)
– Феліціссім (бл. 271). Узурпатор (Рим)
– Септімій/Спітімій (271/272). Узурпатор (Далмація)
– Урбан (271/272). Узурпатор

17. Династія Таціта (275–276)

- 62*. Марк Клавдій Таціт (25.09.275–кін. 06.276). Нар. 200
63*. Марк Анній Флоріан (07.–9.09.276, 2 місяці)

64. Марк Аврелій Проб (09.276–09.282). Нар. 19.08.232
 – Секст Гай? Юлій Сатурнін (280). Узурпатор (Єгипет, Палестина)
 – Тіт? Елій? Прокул (280). Узурпатор (Галлія). Пом. 281
 – Галл Квінт Боноз (280?/281). Узурпатор (Германія)

18. Династія Кара (282–285)

- 65*. Гай Марк Аврелій Кар (09.282–08.283) (Схід). Нар. 224
 66*. Марк Аврелій Карін (08.283–07.285) (Захід)
 67*. Марк Аврелій Нумерій Нумеріан (08.283–11.284) (Схід)
 – Марк Аврелій Сабін Юліан I Паннонський (284–285). Узурпатор (Італія)

19. Династія Діоклетіана (284–313)

- 68*. Гай Аврелій Валерій Діоклетіан Іовін (20.11.284–1.05.305) (Схід). Нар. 22.12.245, пом. 3.12.313
 69*. Марк Аврелій Валерій Максиміан Геркулій (21.07.285ц/1.04.286а – 1.05.305, 306–11.11.308) (Захід). Нар. 250. Пом. 310
 – Гай Аманд (285–286). Узурпатор (багауди Галлії й Іспанії)
 – Еліан (285–286). Узурпатор (багауди Галлії й Іспанії)
 – Юліан II (між 286–293). Узурпатор (Африка, Італія)
 70*. Марк (Гай) Флавій Валерій Констанцій Хлор (1.03.293ц/1.05.305а–25.07.306) (Захід). Нар. 250
 71*. Гай Валерій Максиміан Галерій (1.03. чи 21.05.293ц/1.05.305а–5.05.311) (Схід). Нар. 250
 – Марк Аврелій Мавзей Валерій Караузій (286–293). Узурпатор (Британія)
 – Гай Аллект (293–296). Узурпатор (Британія)
 – Луцій Доміцій Доміціан (296?/06.297–12.297). Узурпатор (Єгипет)
 – Аврелій Ахіллей (12.297–03.298). Узурпатор (Єгипет)
 – Євгеній (303 чи 304). Узурпатор (Сирія)
 72. Флавій Валерій Север II (1.05.305^а/25.07.306^а–16.02.307) (Захід)
 73*. Гай Валерій Галерій Максимін II Даза (Дайя) (1.05.305ц/05.309а–08.313) (Схід). Нар. 20.04.270
 –*. Марк Аврелій Валерій Максенцій (28.10.306ц/307а–28.10.312). Узурпатор (Захід). Нар. 280
 –*. Ромул (309^а?–310). Узурпатор (Рим)

20. 2-а династія Флавіїв (Константина) (306–363, 365–366)

- 74*. св. Гай Луцій? Марк? Флавій Валерій Константин I Великий (25.07.306ц/307а–22.05.337). Нар. 27.02.272
 75*. Флавій Галерій Валерій Ліцініан Ліціній I (307ц/11.11.308а–18.09.324) (Іллірлік, Фракія, Ахайя). Нар. бл. 263, пом. 10.325
 – Луцій Доміцій Алексáндр (308–311). Узурпатор (Африка)
 76*. Бассіан (314ц–316) (Італія)
 77. Аврелій Валерій Валент I (12.316–1.03.317) (Фракія, у Ліцінія)
 78*. Флавій Юлій Валерій? Клавдій? Крісп (317ц–326) (Галлія). Нар. бл. 305

- 79*. Ліціній II Ліцініан Юніор (1.03.317ц–324). Нар. 296, пом. 326
– Калокер (333–334). Узурпатор (о. Кіпр)
- 80*. Флавій Далмацій Юніор (19.09.335ц–літо 337)
- 81*. Флавій Ганнібалліан Юніор (335ц–09.337) (Понт)
- 82*. Флавій Клавдій Константин II (1.03.317ц/22.05.337а–340) (Захід).
Нар. бл. 316
83. Секст Марцій Мартініан (3.07.–18.09.324) (Фракія, у Ліцінія)
- 84*. Флавій Юлій Констанцій II (23.11.324ц/22.05.337а–3.11.361). Нар.
7.08.317
- 85*. Флавій Юлій Констант (333ц/22.05.337а–18.01.350) (Захід). Нар.
320/323
–*. Флавій Юлій Попілій Непоціан Константин (3.–30.06.350, 28 днів).
Узурпатор (Рим)
86. Ветраніон (1.03.–25.12.350). Узурпатор? (Сірміум). Пом. 356
- 87*. Флавій Клавдій Констанцій Галл (15.03.351ц–354) (Схід). Нар. 325/326
– Клавдій Сільван (11.08.–7.09.355). Узурпатор (Галлія)
- 88*. Флавій Клавдій Юліан II (6.11.355ц/02.360а/3.11.361–26.06.363). Нар.
17.11.331
89. Флавій Клавдій Іовіан (27.06.363–17.02.364)
–*. Прокопій (26.09.365–27.05.366). Узурпатор (Схід). Нар. 325

21. Династія Магненція (350–353)

- *. Флавій Магн Магненцій Максим (18.01.350–11.08.353). Узурпатор
(Захід). Нар. 303
- *. Дезідерій (350/351ц–353). Узурпатор (Захід)
- *. Магн Деценцій (350/351ц–18.08.353). Узурпатор (Галлія)

22. Династія Валентініана (364–378)

- 90*. Флавій Валентініан I Сеніор Великий (26.02.364–17.11.375) (Захід).
Нар. 321
– Фірма (372–375). Узурпатор (Мавретанія)
- 91*. Флавій Юлій Валент II Готік (28.03.364–9.08.378) (Схід). Нар. 328
– Маркелл (366). Узурпатор
- 92*. Флавій Граціан Юніор (4.08.367ц/17.11.375а–25.08.383) (Захід).
Нар. 18.04.359
- 93*. Флавій Валентініан II Юніор (22.11.375–15.05.392) (Захід). Нар. 371

23. Династія Феодосія (379–457)

- 94*. Флавій Феодосій I Великий (19.01.379–17.01.395). Нар. 11.01.347

24. Династія Максима (383–388)

- *. Магн Клемент Максим (383–25.08.388). Узурпатор (Захід). Нар. бл.
335
- *. Флавій Віктор (384–28.08.388). Узурпатор (Галлія)
- Флавій Євгеній (22.08.392–6.09.394). Узурпатор (Захід)

ЗАХІДНА РИМСЬКА ІМПЕРІЯ

– Династія Феодосія (379–457)

- 95*. Флавій Гонорій (23.01.393ц/17.01.395а–15.08.23). Нар. 9.09.384
– Марк (406/407). Узурпатор (Британія)
– Граціан (407, 4 місяці). Узурпатор (Британія)

25. Династія Константина (407–411)

- *. Флавій Клавдій Константин III (407–до 18.09.411). Узурпатор (Британія, Галлія, Іспанія)
–*. Констант II (408ц/409а–до 18.09.411). Узурпатор (Галлія, Іспанія)
– Максим III (409–411, 420–422). Узурпатор (Іспанія)
– Пріск Аттал (409, 414–415). Узурпатор (Італія, Галлія). Пом. після 416
– Геракліон (413.). Узурпатор (Африка)

26. Династія Іовіна (411–413)

- *. Іовін (411–413) (Галлія)
–*. Себастіан (412–413) (Галлія)

Династія Феодосія (379–457)

- 96*. Флавій Констанцій III (8.02.–2.09.421) (Захід)
– Флавій Іоанн (27.08.423–05.425). Узурпатор (Італія). Нар. 380
97*. Флавій Плацій Валентініан III (23.10.423ц/23.10.425а–16.03.455).
Нар. 2.07.419
98*. Флавій Петроній Максим (17.03.–22.04.455)
99. Марк Мецілій Флавій Епархій Авіт (10.07.455–6.10.456). Нар. 385,
пом. 457
100. Флавій Юлій Валерій Майоріан (1.04.457–2.08.461). Нар. 11.420,
пом. 7.08.461
101. Флавій Лібій Север Серпентій (19.11.461–15.08.465)
102*. Флавій Прокопій Антемій (12.04.467–11.07.472)
103*. Флавій Аніцій Олібрій (11.07–23.10.472)
104. Флавій Гліцерій (3.03.473–24.6.474). Пом. після 480
105. Флавій? Юлій Непот (24.06.474–480, в Римі до 28.08.475). Нар. 430
106. Флавій Ромул (Помілій?) Августул (31.10.475–4.09.476). Нар.
461/463, пом. після 511

СХІДНА РИМСЬКА (РОМЕЙСЬКА) ІМПЕРІЯ

Династія Феодосія (379–457)

- 107*. Флавій Аркадій (01.383/17.01.395–1.05.408). Нар. 377
108*. Флавій Феодосій II Юніор (402/1.05.408–28.07.450). Нар. 10.04.401
109*. Флавій Маркіан (25.08.450–27.01.457). Нар. бл. 392

27. Династія Леонідів (457–518, 532)

- 110*. Флавій Валерій Лев I Макелла Сеніор Великий (7.02.457–18.01.474). Нар. 410
- 111*. Патрикій (470–471)
- 112*. Флавій Лев II Юніор (10.473/18.01.474–17.11.474). Нар. 467
- 113*. Флавій Зенон Ісавр (Тарасікодісса Русумвладеота) (9.02.474/17.11.474–9.01.475, кін. 08.476–9.04.491). Нар. 425
- 114*. Флавій Васіліск (9.01.475–кін. 08.476). Пом. на поч. 477
- 115*. Марк (475–476).
- 116*. Васіліск II Лев (476?–478ц)
–*. Флавій Маркіан (479, 484). Узурпатор (Константинополь, Мала Азія) ◆

– Династія Феодосія (379–457)

- *. Мартин(іан?) (479)
- *. Леонтій I Сирієць (19.07.484–488). Узурпатор (Схід) ◆

– Династія Леонідів (457–518, 532)

- 117*. Флавій Анастасій I Дікор (11.04.491–9.07.518). Нар. бл. 430
– Флавій Віталіан (514–516). Узурпатор (Фракія)

28. Династія Юстиніана (518–602)

- 118*. Флавій Юстин I Сеніор Фракієць (10.07.518–1.08.527). Нар. бл. 460
- 119*. Флавій Петро Савватій Юстиніан I Великий (1.04/1.08.527–14.11.565). Нар. 11.05.482

– Династія Леонідів (457–518, 532)

- *. Іпатій (11–18.01.532). Узурпатор (Константинополь). Пом. 19.01.532
- Стотза (536–545). Узурпатор (Африка)
- Флавій Іоанн Орієнталіс (537?/538). Узурпатор
- Іоанн (545). Узурпатор (Африка)
- Гонтаріс (545–05.546). Узурпатор (Африка)

– Династія Юстиніана (518–602)

- 120*. Флавій Юстин II Юніор (15.11.565–26.09.578)
- 121*. Флавій Тіберій II Константин (574/26.09.578–14.08.582). Нар. 520.
- 122*. Флавій Маврікій Тіберій (14.08.582–23.11.602). Нар. 539. Пом. 27.11.602

---

* – Імператори, які належали до зазначеної в підпункті династії
ц – цезар
а – август

Насі (“князі”, старійшини іудейської громади) в Палестині

1. Іоханан бен Заккаї (71–80)
2. Гамаліїл I (Гамлієль ха-Закен) (80 – бл. 95)
3. Елеазар бен Азірія (бл. 95–98)
– Гамаліїл I (Гамлієль ха-Закен) (2) (98–115)
4. Шімон бен Гамлієль (бл. 115–165) – син попереднього
5. Іегуда I ха-Насі (бл. 165–210) – син попереднього
6. Гамлієль III (бл. 210–230) – син попереднього
7. Іегуда II ха-Насі (бл. 230–270) – син попереднього
8. Гамлієль IV (бл. 270–290) – син попереднього
9. Іегуда III ха-Насі (бл. 290–320) – син попереднього
10. Гіллєль бен-Іегуда (бл. 320–365) – син попереднього
11. Гамлієль V (бл. 365–385) – син попереднього
12. Іегуда IV ха-Насі (бл. 385–400) – син попереднього
13. Гамлієль VI (бл. 400–415, пом. 426) – син попереднього; в 415 іудейська громада в Палестині розпалася

Навчальне видання

Мозговий Іван Павлович

**ЕВОЛЮЦІЯ ХРИСТІЯНСТВА (III–I пол. VI ст. н. е.):
АНТИЧНІ ПИСЕМНІ ДЖЕРЕЛА**

Навчальний посібник
для самостійної роботи
з поглибленого вивчення дисциплін
“Релігієзнавство”, “Філософія”, “Правознавство”

Комп’ютерний набір *І. П. Мозговий*
Редактор *А. О. Васюріна*
Технічне редагування *Л. А. Кулішенко*
Компютерна верстка *Я. І. Мозговий*

На першій сторінці обкладинки:
Школа Рафаеля. З’явлення Христа Константину (бл. 1505). Ватікан.

На останній сторінці обкладинки:
*І. Мозговий в римському амфітеатрі в Ель-Джемі, Туніс (вгорі)
і в палаці імператора Діоклетіана в Спліті, Хорватія (внизу).
Фото А. Васюріної.*

Підписано до друку 22.01.2015. Формат 60x90/8. Гарнітура “Times”.
Обл.-вид. арк. 36,93. Умов. друк. арк. 71,50. Тираж 300 прим. Зам. № 1376

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40000, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57

 Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК № 4694 від 19.03.2014

Надруковано на обладнанні Державного вищого навчального закладу
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
40000, м. Суми, вул. Петропавлівська, 57

Виготовлено обкладинку і переплетено у друкарні ПВКФ “Світ друку”
40000, м. Суми, вул. Троїцька, 17